

Eurasian Conference on Language & Social Sciences

VI

April 30 - May 1, 2019 • Samarkand, Uzbekistan

<http://www.ecsls.org>
<http://www.ecsls.org>
<http://www.ecsls.org>
<http://www.ecsls.org>

Proceedings Book

This conference is organized by an internationally joint consortium as follows

Eurasian Conference on Language & Social Sciences

April 30 - May 1, 2019 • Samarkand, Uzbekistan

VI

Tam metin bildiriler kitabı içeriğinin
tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

*The contents of this Proceeding Book
are solely those of the authors.*

© All rights reserved.

E-printed in August 2019

e-ISBN 978-605-66064-9-6

978-605-66064-6-5 (Tk)

DOI: 10.35578/eclss.52768

No part of this book may be reprinted or reproduced
or utilized in any form or by any electronic, mechanical
or any other means, now known or hereafter invented,
including photocopying and recording, or in any form
of information storage or retrieval systems, without
permission from the publishers.

Web: <http://www.eclss.org>

Contact: contacts@eclss.org

ECLSS 2019b

6th Eurasian Conference on Language and Social Sciences

Samarkand State University

Faculty of History, Faculty of Philology

Address: 140104, O`zbekiston, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15-uy

SAMARKAND, UZBEKISTAN

April 30 - May 1, 2019

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Rustam KHALMURADOV, UZBEKISTAN [Chair]

Azamat AKBAROV, Ph.D., SOUTH KOREA [Co-Chair]

Dr. Hakim HUSHVAKTOV, UZBEKISTAN

Dr. Alisher ESHTAEV, UZBEKISTAN

Eva EPPLER, Ph. D., UK

Kalbike Omirbaikyzy ESENOVA, Ph. D., KAZAKHSTAN

Hasan KARACAN, Ph.D., TURKEY [Co-Chair]

Nadejda AÇAN, Ph. D., RUSSIA

Beata BOROWSKA-BESZTA, Ph. D., POLAND

Altynshah KURMANALI, Ph. D., KAZAKHSTAN

Juliboy ELTAZAROV, Ph.D., UZBEKISTAN

Prof. Dr. Muslihiddin MUHITDINOV, Ph.D., UZBEKISTAN

Dilorom SALAHYIY, Ph.D., UZBEKISTAN

ECLSS 2019b

6th Eurasian Conference on Language and Social Sciences

Samarkand State University

Faculty of History, Faculty of Philology

Address: 140104, O`zbekiston, Samarqand shahri, Universitet xiyoboni, 15-uy

SAMARKAND, UZBEKISTAN

April 30 - May 1, 2019

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mark SZYMANSKI

Pacific University, USA

Prof. Dr. Maija BURIMA

Daugavpils University, LATVIA

Prof. Dr. Giuli ALASANIA

University of Georgia, GEORGIA

Prof. Dr. Baltabay ABDIGAZIEV

Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Janalik BALTABAEVA

Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Georgi GAGANIDZE

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, GEORGIA

Prof. Dr. Vadim KUZMIN

Ural Federal University, RUSSIA

Prof. Dr. Sema ETIKAN

Ahi Evran University, TURKEY

Prof. Dr. Kalbike Omirbaikyzy ESSENOVA

Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Olga Nosova VALENTYNOVNA

Kharkiv National University, UKRAINE

Prof. Dr. Abdullah KIZILCIK

Istanbul University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Nadejda AÇAN
Ural Federal University, RUSSIA

Assoc. Prof. Dr. Eva EPPLER
University of Roehampton, UK

Assoc. Prof. Dr. Semiha ŞAHİN
Dokuz Eylul University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Sholpan Myrzakasymovna SHUINSHINA
Institute of Secondary Education Altynsarin National Academy, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO
Università degli Studi della Tuscia / ITALY

Assoc. Prof. Dr. Zaharah HUSSIN
University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Rıza SAM
Uludag University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Nagima Abzelbekovna ILIYASOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Raygul RAHMETOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Gulnur SMAGULOVA
Kazakh National Pedagogical University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Beata BOROWSKA-BESZTA
Nicolaus Copernicus University, Toruń, POLAND

Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN
University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Tornike SHURGULAIA
Georgian National University, GEORGIA

Assoc. Prof. Dr. Mashitoh MAHAMOOD
University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Raihanah Binti Hj AZAHARI
University of Malaya, MALAYSIA

Assist. Prof. Dr. Rouslan JALIL
University of Kentucky, USA

Assoc. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR
Katip Celebi University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Nurhodja AKBULAEV
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, AZERBAIJAN

Assist. Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU
Gaziosmanpaşa University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM
Kahramanmaraş Sutcu Imam University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Nino CHIABRISHVILI
Ilia State University, GEORGIA

Assist. Prof. Dr. Yusuf Ziyaettin TURAN
Uşak University, TURKEY

Assist. Prof. Dr. Ekin KAYNAK ILTAR
Akdeniz University, TURKEY

Dr. Katya DUNAJEVA
Eotvos Lorand University, HUNGARY

Dr. Marta R. JABŁOŃSKA
University of Lodz, POLAND

Dr. Mani Man Singh RAJBHANDARI
University of Johannesburg, Republic of SOUTH AFRICA

Dr. Alessandro PORROVECCHIO
Université du littoral Côte d'Opale, FRANCE

Dr. Rina Manuela CONTINI
Università degli Studi G. d'Annunzio Chieti e Pescara, ITALY

Dr. Paige WILLIAMS
University of Melbourne, AUSTRALIA

Dr. Wilkinson Daniel Wong GONZALES
National University of Singapore, SINGAPORE

Dr. Marek LUKÁČ
University of Presov, SLOVAKIA

Dr. Ljiljana Kaliterna LIPOVČAN
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, CROATIA

Dr. Bruno SURDEL
Renmin University, Beijing, CHINA

Dr. Salma HALIOUI
Brandenburgische Technische Universität Cottbus, GERMANY

Dr. Anantha Raj A. AROKIASAMY
Quest International University Perak (QIUP), MALAYSIA

Kardo Karim Rached MOHAMMAD
University of Human Development, IRAQ

Dr. Lazlo MARACZ
Universiteit van Amsterdam, The NETHERLANDS

Dr. Faizal AYOB
Victoria University, AUSTRALIA

Dr. Cosmin Tudor CIOCAN
Ovidius University Constanta, ROMANIA

Dr. Almaz Rafisovich GAPSALAMOV
Kazan Federal University, RUSSIA

Dr. Aizan Binti Ali Mat ZIN
Universiti Malaya, MALAYSIA

Dr. Tahir ISLAM
The University of Science and Technology, CHINA

Kardo Karim Rached MOHAMMAD
University of Human Development, IRAQ

Adesanya Ibiyinka OLUSOLA
Ekiti State University, NIGERIA

Prof. Dr. Hossein KHOSHBATEN
Sarab University, IRAN

Prof. Dr. Kondratyuk Oksana IVANIVNA
Kiev National University of Trade and Economics, UKRAINE

CONTENTS

Türk ve Özbek Basınında Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Haber Analizi	2
Nurşen MAZICI, TÜRKİYE	
Yanlış ve/veya Eksik Bazı Atasözü, Vecize (aforizma/özdeyiş) ve Özlü Sözlere (Deyimlere) Farklı Bir Yaklaşım	32
Nasip DEMİRKUŞ, TÜRKİYE	
Çeviribilimde Terminoloji Bakımından “ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları Geliştirme ve Uygulama” Standardı ve Uygulamaları.....	48
Evren BARUT, TÜRKİYE	
Symbolic attributes are the indicators of the national value.....	58
YESSENOVA Kalbike, KAZAKHSTAN	
Implementing Project – Based Learning In Teaching English For Specific Purposes For Science Students	65
Danara RAIKHANOVA, Gulnar KASSYMOVA, KAZAKHSTAN	
İslam’ın Doğu ve Batıya Akışını Sağlayan Faktörler.....	76
Fikret KARAMAN, TÜRKİYE	
Seyahatnamelere Göre On beş ve On altıncı Yüzyıllarda Çin/Hitay’da Siyasi ve Sosyal Hayat.....	90
Bedri MERMUTLU, TÜRKİYE	
Интернет Дискурстағы Қосымша Пунктуациялық Белгілер	114
Г.А. ЕСКЕРМЕЦОВА, KAZAKHSTAN	
Exerting Strategic Dominance through the Internet.....	123
Theodoros VANİOTIS, BULGARIA	
The historical evolution of Islam and beliefs systems in the Kazakh steppes.....	131
Katira KARYMSKOVA, KAZAKHSTAN	
Сравнительно - Социологический Анализ По Вопросам Дискриминации Женщин.....	139
ГУЛЯМОВА Саодат Толибовна,САИДОВА Зарнигор, UZBEKISTAN	
Limit, Süreklilik ve Türev Öğretiminde Karşılaşılan Bazı Kavram Yanılgıları ve Çözüm Önerileri	152
Tunay BİLGİN, TÜRKİYE	
Eflatun Saraçlı Şiirlerinde Dini-Felsefi Unsurlar.....	166
Afina BARMANBAY, TÜRKİYE	

İstiarenin Örtük Dünyasından Teşbihin Açıklayıcı Dünyasına: Sâmiha Ayverdi'nin Romanlarında Sembollerin Görünümleri.....	174
Zeliha ÇELEN BOZTİLKİ, TÜRKİYE	
Çin'de İnsan Kaynakları Uygulamalarının Güncel Görünümü.....	186
Osman BAYRAKTAR, TÜRKİYE	
İslam ve Kuran'da Yaratıkların ve Bilimin Konumu.....	199
Nasip DEMİRKUŞ, TÜRKİYE	
The Role of Succession Legality (Traditional Character) in Literary Creative Activity.....	205
MATKARIMOVA Salomat, UZBEKISTAN	
Өзге Тілді Мектептерде Қазақ Әдебиетін Оқыту Мәселелерінен.....	212
ЖҰМАҚАЕВА Береке Даулетхановна, ЕРХОЖИНА Шаттыгүл Лесбекқызы, KAZAKHSTAN	
Özbekçe Metin ve İnceleme Yöntemleri.....	219
Sohiba UMAROVA, UZBEKISTAN	
Recognizing a personality through the speech performance (on the basis of linguo-criminalistic analysis).....	223
ORDABEKOVA Khafiza, RATBEKOVA Aimen, KAZAKHSTAN	
“Manas” Destani’nda Dostluk ve Beraberlik (Edebiyat kuramları: Folklor).....	232
ÖMÜRALİEVA Canar, KIRGIZİSTAN	
Re-evaluation of the Translation Concept in the light of the principle of Invisibility in Translation.....	240
Mehmet Cem ODACIOĞLU, TÜRKİYE	
Особенности Описания Эпизода “Детство Семетей” В Варианте Манасчи У.Мамбеталиева.....	246
АЙТАЛИЕВА Т.К., KYRGYZSTAN	
Түркі тілдеріндегі көмей h дауыссызының шығу төркіні.....	253
РАЕВА Гүлзат Мағауовна, ҚОҚАНОВА Жарқынай Атайқызы, БЕЛАСАРОВА Жайдаркул Тауирбаевна, KAZAKHSTAN	
Разработка Языковых Программ И Использование Современных Технологий В Обучении Казахскому Языку.....	261
БАЙТИЛЕУОВА Галия, СОЛТАНБЕКОВА Галия, УРАЛОВА Замза, KAZAKHSTAN	
Speech situation and case-study method: difference or merging of terms?.....	265
YERGALIYEVA Aida Baurzhanovna, DUISEBEKOVA Zhainagul Muratkyzy, KAZAKHSTAN	
Lehçeler Arası Metin Aktarmada Deyimlerden Yararlanmak.....	270
Shynar AUVELBEKOVA, KAZAKHSTAN	
Формирование на уроках казахского языка предметных и метапредметных знаний и умений.....	280
Л.Ж.БАЙСОВА, KAZAKHSTAN	

Түркі Тілдеріндегі Етістіктің Бұйрық Райының Функционалді-Семантикалық Аспектi.....	288
ҚАСЫМ Б., Ж.БАЛТАБАЕВА, KAZAKHSTAN	
Gövde, Ölüm ve Erotizm Sarmalında Edebiyat ve Kötülük	297
Şaban ÇOBANOĞLU, TÜRKİYE	
Implementating Electronic Medical Records System: A Readiness Case Study At Private Medical Hospital....	309
Alwi Mohd YUNUS, Irwan Kamaruddin Abd KADIR, Fitra Iqmar Binti ZULKIFLI, MALAYSIA	
Spiritual Values in National Etiquette.....	326
KOBLANOVA A.Zh., KAZAKHSTAN	
Bulgar Şehrinin Yıkılmasını Anlatan Tatar Rivayetlerinde Aksak Timur İmajı.....	334
Çulpan ZARİPOVA ÇETİN, TÜRKİYE	
Орыс Тiлiндегі Түркілік Қосымшалар	342
Қ.С.ҚАЛЫБАЕВА, Р.ДҮЙСЕНБАЕВА, Ж.Т.БЕЛАСАРОВА	
Turks and War: Some Remarks on Modern Turkish Literature With Respect to Intertextual Relationships	358
Muhammet Sani ADIGÜZEL, TURKEY	
Tatar Rivayet ve Efsanelerde Aksak Timur'un Hayatına Dair.....	370
Çulpan ZARİPOVA ÇETİN, TÜRKİYE	
Postmodern Dünyada Edebiyat ve Görsel Sanatlar İlişkisi	385
Benal DİKMEN, TÜRKİYE	
Радиохабар жанрларындағы тілдік құралдардың іріктелу мен қолданылу принциптері.....	408
ЕСЕНОВА Қ.Ө., KAZAKHSTAN	
Қазақ Тiлiндегі Зоонимдік Фразеологизмдер.....	415
Ж.ОСПАН, Д.КЕНЖЕБАЕВА, Қ.СЕЙТӘЛИЕВА, KAZAKHSTAN	
Effectiveness of the Transition to Latin Alphabet.....	421
KONYRATBAYEVA Zhanar Moldalykyzy, SATEMIROVA Dariha Amantayevna, KAZAKHSTAN	
Kazak Edebiyatına Gelin ve Aile Değerlerinin Yansıması	424
Janagül TURUMBETOVA, Jasmin YESPENOVA, KAZAKHSTAN	
Ұлттық дүниетанымдағы «қоңыр» сөзінің семантикалық және құрылымдық мәні	431
Қасым Балқия ҚАСЫМҚЫЗЫ, Жүнісова Майра ӘБИБУЛЛАҚЫЗЫ, Бақбергенова Роза ҚОЖАБАЙҚЫЗЫ, KAZAKHSTAN	
Обеспечение Качества Образования На Основе Преимственности Обучения.....	438
Ш.М. ШУИНИШИНА, Е.А.АЛЬПЕИСОВ, Е.А.ТУЯКОВ	

Structural and Functional Characteristics of the Terms of the Oil and Gas Industry in the English and Kazakh Languages	443
--	-----

Aigerim SMAGULOVA, MATKERIMOVA Raushan, Lyudmila KOTIYEVA

Proceedings Book
Tam Metin Bildiriler Kitabı Сборник материалов
Сборник материалов Proceedings Book
Сборник материалов Proceedings Book
Proceedings Book Tam Metin Bildiriler Kitabı
Proceedings Book Proceedings Book Сборник материалов
Сборник материалов Tam Metin Bildiriler Kitabı
Tam Metin Bildiriler Kitabı **Сборник материалов**
Сборник материалов Proceedings Сборник материалов
Сборник материалов Tam Metin Bildiriler Kitabı
Сборник материалов Сборник материалов
Сборник материалов Tam Metin Bildiriler Kitabı
Сборник материалов Proceedings Book
Tam Metin Bildiriler Kitabı Сборник материалов
Proceedings Book Tam Metin Bildiriler Kitabı
Сборник материалов

Türk ve Özbek Basınında Türkiye-Özbekistan İlişkilerinin Haber Analizi¹

Nurşen MAZICI²

Öz

Türkiye- Özbekistan arasında 1991-2019 yılları arasında 90'dan fazla ticari, ekonomik, eğitsel ve kültürel anlaşma imzalanmıştır. Bu ilişkiler her iki ülke medyasında rutin haber olarak yer almasına karşın, Türkiye Özbekistan siyasi ilişkilerinin bozulmasına neden olan iki olay, her iki ülke medyasında özel haber niteliği taşımıştır. Bu olaylar, 16 Şubat 1999 Kerimov Suikasti Olayı ve 13 Mayıs 2005 Andican Olayları'dır. Bu bildiride diğer haberlere ek olarak özellikle bu iki olayın haber analizi yapılacaktır. Analiz yöntemimiz ise söylem üzerine inşaa edilecektir.

GİRİŞ

Çalışmamızda özellikle ilişkilerin soğumasına neden olan, hatta diplomatik ilişkilerin kesildiği ve haber değeri taşıyan bu iki olayın Türk basınında nasıl yer aldığı, söylem analizi yöntemiyle değerlendirilecektir. Çalışmada kullanılacak söylem analizi yönteme gelince: Özet'in belirttiği gibi söylem, geç modern ya da postmodern diye adlandırılan günümüz dünyasını belirleyici kavramlardan biridir(Özet,[20 Ocak 2019]).

Söylem analizi, sosyal araştırmalar içinde bir yöntem olup, mevcut söylemleri yeniden üretme, değiştirme, dönüştürme ya da mevcut söylemlerin özelliklerini açığa çıkarma özelliğine sahiptir. Fairclough, söylemin önemini ilk kez belirten bir akademisyen olup söylem analizinde en önemli kodun dil olduğuna değinmektedir (Fairclough,

1995,22). Van Dijk'a göre eleştirel söylem analizi, öncelikle söylemin bizzat kendisinden kaynaklanan ya da sonuçlanan eşitsizlik, haksızlık ve güç/iktidarın kötüye kullanılmasının söylemsel boyutlarıyla ilgilenmektedir (van Dijk, 1993, 252-254).

Bu görüşe göre, metinler, özellikle de dergi, gazete, radyo ve televizyonlar mevcut sistemin, hükümetin büyük basın ve yayın organı sahiplerinin, üniversitelerin, işadamlarının, şirketlerin, tröstlerin sözcüsü durumundadır Bu kurum ve kuruluşlar, çıkarlarını korumak için kamuoyunu bilgilendirirken dili ustaca kullanıp kendi görüş ve ideolojilerini, yanlı görünmemeye özen göstererek kabul ettirmek ve kendi doğrularını onlara gerçek olarak empoze edip toplumu şekillendirme ve düzeni koruma amacı güderler. Wodak'a göre

¹ Bu bildiri hazırlarken Özbek gazetelerine ulaşmamı sağlayan Özbekistan'ın İstanbul Başkonsolosluğu çalışanı Sayın Dilovar Rajobova'ya teşekkür ederim.

² Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, TÜRKİYE

- 1- Eleştirel söylem analizi, toplumsal sorunlarla ilgilenir.
2. İktidar ilişkileri söylemseldir.
3. Söylem, toplumu ve kültürü inşa eder.
4. Söylem, ideolojik olarak işler.
5. Söylem, tarihseldir.
6. Metin ve toplum arasındaki bağlantı dolayımlanmışır.
7. Söylem analizi yorumlayıcı ve açıklayıcıdır.
8. Söylem toplumsal eylemin bir formudur (Aktaran,Özet,s.11).

Bu bildirinin amacı, Türkiye- Özbekistan ilişkilerinin gelişmesinde literatür sayısının artmasıdır.

Çalışmanın önemi ise, Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası oluşan çok merkezli dünyada merkezlerden biri olan Orta Asya coğrafyası için stratejik ilişkilerin artırılmasında diplomatik iletişim ve kamuoyu oluşumuna önemli katkı sağlayan medyanın rolüne vurgu yapmaktır.

Türkiye Özbekistan İlişkileri

SSCB'nin 1990'da dağılmasından sonra 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını kazanan Orta Asya ülkelerinden Özbekistan'ı tanıyan ilk devlet, olan 16 Aralık 1991 tarihinde Türkiye olmuştur. Cumhurbaşkanı Turgut Özal döneminde, 4 Mart 1992'de iki devlet arasında diplomatik ilişkiler başlamıştır.

Ülkenin ilk cumhurbaşkanı seçilen İslam Kerimov'un ilk ziyaret ettiği ülkelerden biri

de Türkiye olmuştur. Bu ziyarette Türkiye'ye verdiği değeri ve istediği desteği şu cümlelerde ifade etmiştir:

Eğer Türkiye bize destek olursa, Özbekleri bundan sonra kimse boyunduruk altına alamaz... Atatürk İlkeleri, bizim Özbekistan'da yapmak istediklerimizle paraleldir. Ben Atatürk'e hayranım ve O'nun Türkiye'de başardıklarını Orta Asya halklarının da başaracağını ümit ediyorum. Ben, Türk halklarının birliği düşüncesini savunuyorum. Bu birlik mutlaka gerçekleşmelidir. Politik bir birlikten ziyade, ekonomik bir birlik kurulabilir. Bunun adına Türk Ortak Pazar'ı da diyebilirsiniz.

Foto: AA / ARŞİV

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler>

Bu ziyaretten dört ay sonra dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, bir yıl sonra da Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Özbekistan'a gitmiş, İki ülke arasında, ekonomik ve ticari işbirliği, kültürel, eğitsel, bilimsel değişim, sağlık, spor, turizm, haberleşme, ulaşım gibi

birçok alanda anlaşmalar imzalanmış, Türk - Özbek İş Konseyi kurulmuştur. Böylece

Türkiye'den çok sayıda iş adamı Özbekistan'da ciddi yatırımlar yapmışlardır.

Foto: AA / Arşiv] <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler> [31 Ocak 2019]

4 Mart 1992 tarihinde ise iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulmuştur. Taşkent'teki ilk Büyükelçilik, 1992 Nisan ayında, Özbekistan'ın Ankara Büyükelçiliği ise Ocak 1993'te açılmıştır. İlişkilerin hukuki temelini oluşturmak amacıyla 100'e yakın ikili anlaşma ve protokol imzalanmıştır.

Ne var ki İslamcı muhalif lider Muhammet Salih, 1991'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olmuş, resmi açıklamalara göre %12,7 oy almış bir siyasetçiydi. Seçimlerden hemen sonra Salih'in partisine baskılar başlamış, Salih bir süre gözaltında tutulmuş ve 1993'te dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın davetiyle Türkiye'ye gelmiştir. Kerimov, Salih'in Türkiye'de bulunmasından rahatsız olmuş ve Muhammed Salih, bir süre sonra Taşkent'in baskısıyla Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmıştır.

Özbek yönetimi Salih ve birçok muhalif siyasetçiyi rejim aleyhtarı faaliyette bulunmakla suçluyordu. Ayrıca Türkiye'de eğitim gören öğrencileri de kendi taraflarına çekmek için etkilediklerini öne sürüyordu. Bu nedenle olmalı ki, Türkiye Cumhuriyeti ile Özbekistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin İlke ve Amaçları Hakkında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, Resmî Gazete 'de 21.3.1993 tarih ve 21531 sayısıyla yürürlükteyken, aynı anlaşmaya altı madde daha eklenmiştir. Eklenen Madde 14,

Yüksek Akit Taraflar, gerekçesi ve amacı ne olursa olsun, her tür terör eylemine kararlı şekilde karşı olduklarını ve terörizmin hiçbir koşulda haklı görülmeyeceği hususundaki kesin inançlarını teyid

etmişlerdir. Taraflar, uluslararası teröristlere, örgütlenmiş suçlara, silah ve uyuşturucu madde, tarihi ve kültürel eserler ile diğer benzer kaçakçılığa karşı mücadelede işbirliğinde bulunacaklar, sivil havacılık faaliyetlerine kanun dışı müdahale olaylarını uluslararası anlaşmalarla belirlenmiş ilkeler çerçevesinde çözümleneceklerdir, şeklinde düzenlenmiştir.

15 Mayıs 1997'de Cumhurbaşkanı Demirel ve Kerimov arasında imzalanan bu yeni anlaşmanın 16. Maddesi,

Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyeti arasında işbu Antlaşma yürürlüğe girdikten sonra, 19 Aralık 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ve Özbekistan Cumhuriyeti Arasında İlişkilerin İlke ve Amaçları Hakkındaki Antlaşma yürürlükten kalkacaktır.

biçimindedir. (**Resmi Gazete** ile yayımı: 22.5.1997 Sayı : 22996, s.791)

Türkiye'den Cumhurbaşkanı düzeyinde ilk ziyareti Cumhurbaşkanı Turgut Özal Nisan 1993 tarihinde gerçekleştirdikten bunu Mart 1999'da Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, Ekim 2000'de de Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in ziyaretleri izlemiştir. Daha sonra Başbakanlar düzeyinde Süleyman Demirel (1992), Abdulhaşim Mutalov (1992), Tansu Çiller (1995), Mesut Yılmaz (1998) ve Recep Tayyip Erdoğan (2003) olmak üzere altı temas gerçekleşmiştir (**Karlık-Gencer**,2016; s.224)

Erdoğan- Kerimov [Fotoğraf: AA / Arşiv]Kaynak: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-a-inisli-cikisli-iliskiler>[31 Ocak 2019]).

2003'te dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan bozuk ilişkileri onarmak amacıyla Özbekistan'ı ziyaret etmiş, ancak bu ziyaret ilişkileri düzeltmeye yetmemiştir. Çünkü o dönem Özbek muhalif lider Muhammed Salih'in bir kez daha Türkiye'de ağırlanması, 2005'te Özbekistan'da gerçekleşen Andican Katliamı'nda Türkiye'nin BM'de Kerimov yönetimini eleştiren rapora imza atması ve kınaması, bozulan ilişkileri düzeltme çabalarını başarısız kılmıştır.

2003'den sonra 2014 yılına kadar taraflar arasında fazla bir temas olmamıştır. Bunun nedeni, 16 Şubat 1999 tarihinde Cumhurbaşkanı Kerimov'a yönelik bombalı suikasta Türk vatandaşlarının da katıldığı suçlaması, ilişkileri kopma noktasına getirmiş, Özbekistan Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrencileri geri çekmiştir.

Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun ifadesiyle iki ülke arasında yanlış anlaşılmalardan kaynaklanan bir duraganlık yaşanmıştır. Gerginliğin giderilmesi için Davutoğlu, Eylül 2012'de

New York'ta Özbekistan Dışişleri Bakanı Kamilov ile görüşmüştür. Böylece Özbekistan, 2012-2013 yıllarında BM Genel Kurulu toplantılarında Dışişleri Bakanları seviyesinde yapılan görüşmeler sonrasında 2014 Ocak ayında Türkiye'nin Güvenlik Konseyi adaylığına desteğini açıklamıştır (a.k.). Dönemin Başbakanı Erdoğan ise 7 Şubat 2014 tarihinde 2014 Kış Olimpiyat Oyunları açılış töreni için gittiği Soçi'de İslam Kerimov'la görüşmüş, ikili ilişkilerin durumu ele alınmıştır. Görüşme, Başbakan Erdoğan'ın 2003 yılında Özbekistan'a yaptığı ziyaretten sonra iki ülke arasında üst seviyede yapılan ilk temas olmuştur.

[https://www.haberler.com/erdogan-ve-kerimov-11-yil-aradan-sonra-soci-de-5651177-haberi/\[31 Ocak 2019\]](https://www.haberler.com/erdogan-ve-kerimov-11-yil-aradan-sonra-soci-de-5651177-haberi/[31 Ocak 2019]).

Taraflar arasında Mayıs 2014'te Şanghay'da yapılan Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (AİGK/CICA) 4. Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde de taraflar arasında bir görüşme daha gerçekleşmiştir. Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun 10-12 Temmuz 2014 tarihlerindeki Özbekistan ziyareti, ikili ilişkiler açısından bir dönüm noktası olmuştur. 10 Temmuz'da Özbekistan Dışişleri Bakanı Abdülaziz Kamilov ile bir araya gelen

Davutoğlu'nun *"İlişkilerin son yıllarda istenilen düzeyde olmaması hepimizi üzmüştür. İnşallah mevcut siyasi irade önümüzde bir yol açar"* açıklamasına cevap veren Kamilov, bu ziyaretin sadece ikili ilişkilerin gelişmesi için bir fırsat değil, aynı zamanda tarihi öneme sahip olduğunu ifade etmiştir. Aynı gün Davutoğlu'nu kabul eden Cumhurbaşkanı Kerimov, bu görüşmenin Özbekistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesi bakımından iyi bir fırsat olduğunu açıklamış, iki ülke arasında geçmişte yaşanan hataların yinelenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Davutoğlu da görüşmeyle ilgili olarak *"Özbekistan ve Türkiye işbirliği içinde olursa Asya istikrara kavuşur. Bu da bütün dünya için müjde olmalıdır"* demiştir. Davutoğlu, Özbekistan'i tarihi bağlar nedeniyle *"Türkiye'nin yönünün ve gönlünün dönük olduğu bir ülke"* olarak nitelemiş ve iki ülke arasında durağan dönemin bittiğini belirtmiştir. Davutoğlu, *"Türkiye-Özbekistan ilişkileri inşallah önümüzdeki yıllarda örnek gösterilecek ilişkiler arasına girecektir"* temennisinde bulunmuştur. [http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-ozbekistan-iliskilerinin-yeni-donemi-14-temmuz-2014,\[29 Mayıs 2019\]](http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-ozbekistan-iliskilerinin-yeni-donemi-14-temmuz-2014,[29 Mayıs 2019])). Ardından, Türkiye Taşkent'e yeniden büyükelçi atanmıştır.

Foto:10 Temmuz 2014'te Özbek mevkidaşı Kamilov ile görüşen Dışişleri Bakanı Davutoğlu AA

İslam Kerimov'un 2 Eylül 2016 tarihinde hayatını kaybetmesinin ardından 4 Aralık 2016 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Şevket Mirziyoyev % 88,6 oy oranıyla kazanmış ve Cumhurbaşkanlığı görevini üstlenmiştir.
<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>[18.12.2018].

27 Mart 2018'de Taşkent'te toplanan "Afganistan" başlıklı uluslararası konferansta konuşan Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ise İstanbul'da 2. kez toplanacak olan ülkeler arasında Özbekistan'ının da katılmasından mutluluk duyulacağını belirtmiş, Özbekistan'ın katılımıyla Orta Asya bölgesine sağlanacak olan barış, istikrar ve zenginlikten söz etmiştir (Twards Peace Stability and Progres, Taşkent 2018, s. 51-52)

Cumhurbaşkanı Erdoğan, 17-18 Kasım 2016 tarihlerinde Özbekistan'ı tekrar ziyaret etmiş, Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirzayev ise 25 Ekim 2017 tarihinde ülkemize resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Son ziyaret çerçevesinde, ülkeler arasında çeşitli alanlarda 25 belgeye imza atılmıştır. İkili ilişkiler, her alanda hızla gelişmekte olup, karşılıklı üst düzeyli ziyaret trafiğinin devam edeceği öngörülmüştür. Örneğin, Özbekistan'la ikili ticaret hacmi, 2016 yılında 1,24 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Hâlihazırda ülkede, başta tekstil, taahhüt, gıda, otelcilik, inşaat malzemeleri ve plastik, ilaç ve hizmet sektörlerinde faaliyet gösteren, 100'ü temsilcilik olmak üzere toplam 500 kadar Türk sermayeli firma bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in 2016'daki görüşmesinin ardından hız kazanan iki ülke

ilişkileri, 2017'de stratejik ortaklık düzeyine çıkartılmıştır.

<http://www.trthaber.com/haber/ekonomi/cumhurbaşkanı-erdogan-ipek-yolunun-kalbi-ozbekistani-ziyaret-edecek-362931.html>[29 Mayıs 2019].

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirzayev'in karşılıklı ziyaretleriyle ivme kazanan iki ülke ilişkilerinin grafiği hızla yükselmiş, yıllardır yapılamayan Türkiye-Özbekistan Karma Ekonomik Komisyon Toplantısı da Mayıs 2017'de Taşkent'te düzenlenmiştir. Böylece Türkiye ile Özbekistan arasındaki ticaret hacmi, 2016'da 1 milyar 242 milyon dolar iken 2017 yılının ilk altı ayında yüzde 28 artışla 709,9 milyon dolara yükselmiş, Türkiye yüzde 5,9'luk payla Özbekistan'ın toplam dış ticaretinde hacmini en çok artıran ülke olmuştur <https://www.dunya.com/dunya/ozbekistan-turkiye-arasindaki-ticaret-yuzde-28-buyudu-haberi-376611>[29 Mayıs 2019].

Hürriyet'teki köşe yazısında Ünal Çeviköz bu gelişmeleri, ...Özbekistan'ın Batıya açılımının hala Türkiye üzerinden bakmaya devam ettiğinin göstergesi olarak yorumlanmalı. Bu ziyaretin Kasım ayında Özbekistan'da yapılacak olan AB-Orta Asya Dışişleri Bakanları Toplantısı öncesine denk gelmesi de Özbekistan'ın Türkiye'yi nerede ve hangi konumda gördüğüne işaret ediyor. Özbekistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin son 20 yıl boyunca yeterince ilerleyememesinin

nedenlerinin başında Özbekistan'da oluşan Türkiye algısının, Türkiye'nin Özbekistan'a bir "ağabey" edasıyla yaklaşmasıdır. Türkiye dış politikasında devletlerarası ilişkilere eşitler arası ilişkiler olarak baktığı takdirde böyle bir algı yaratılmasına fırsat vermeyecektir

<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/unal-cevikoz/turkiye-ozbekistan-iliskilerinde-yeni-donem-40622869>Tarih: 26 Ekim 2017 yt.[18.12.2018], yorumunu yapıyor.

Böylece Ekim ayında Türk vatandaşları için vize verilmesi süresini üç güne düşüren Özbekistan hükümeti, 10 Şubat 2018 itibarıyla Türk vatandaşlarına 30 günlük vize muafiyeti getirilmiş, İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi, turizm alanına da yansımıştır. 2017'de Türkiye'yi ziyaret eden Özbek turist sayısı yüzde 46 artışla 195 bine ulaşırken, Özbekistan'a giden Türk vatandaşlarının sayısı da yüzde 20 artışla 47 bine yükselmiştir. Ayrıca Özbek ve Türk havayolları işletmeleri haftada yedi gün karşılıklı Taşkent-İstanbul seferleri düzenlemiş, Özbekistan Havayolları, Taşkent'in yanı sıra Semerkant-İstanbul-Semerkant seferlerini başlattır Türk Hava Yolları (THY) da 16 Mart'tan itibaren Semerkant uçuşlarını başlatmıştır. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872>[29 Mayıs 2019]

Özbek Basınında Türkiye Özbekistan İlişkilerinin Analizi

Özbek basınında haberler , genellikle ekonomik ilişkiler çerçevesinde yer almıştır. Örneğin, bu yöndeki bir haber

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Özbekistan ziyaretinin Özbek Rusça Podrobno.uz 29 Aralık 2018'de yayımlanmıştır.

Özbekistan Dışişleri Bakanı Abdulaziz Kamilov ve Türk Büyükelçisi Başar Şen ile yaptığı görüşmede, Büyükelçi Şen'in : "2017'de iki ülke arasında ticaret hacmi %30 büyüdü, 1.5 milyar dolar oldu." açıklamasına verilirken haber ayrıntısında da kimyasal, metalürji ürünleri, otomobil, ayakkabı, tarım ürünleri Türkiye pazarına giriyor, biçiminde yer almaktadır. Nitekim UzDaily'de, Özbekistan'ın 2014-2015 yıllarında 246.000 arabanın Türkiye dahil dokuz ülkeye ihraç

edildiği bilgisi vardır. (UzDaily.uz, 2015 – <http://www.uzdaily.uz/> 30 Aralık 2018). Ancak, görüldüğü üzere haber fotoğrafında Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Özbekistan Devlet Başkanı Sevket Mirzayev yer almaktadır.

“Dünya Medyasında Türkiye- Özbekistan ilişkileri konuşuluyor” başlığıyla (**Halk Sözü**, 2 Mayıs 2018) verilen haberde ne var ki, fotoğraf, Mirzayev'in Türkiye ziyaretinde

çekilmiş Hürriyet Daily News'ten alınmış olduğu görülmektedir.

O'zbekiston — Turkiya: Buyuk tarix bunyod etgan ikki ulug' xalq

10:56 27 Aprel 2018

[Siyosat](#)

2126 0

2016 yilda O'zbekiston va Turkiya o'rtasidagi o'zaro savdo hajmi 1,2 milliard AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda bu ko'rsatkich 1,5 milliard dollardan oshdi.

Haydar Ali Yıldız'ın Halk Sözü'nde 20 Nisan 2018 tarihli köşe yazısında Özbekistan ile Türkiye ilişkilerinin gelişmesinden duyulan memnuniyet dile getirilmektedir. Ayrıca 27 Nisan 2018'de Halk Sözü'nde 2016 Yılında Özbekistan ve Türkiye arasındaki ticaret

hacmi, 1,2 milyar dolar iken 2017'de bu miktarın 1,5 milyar dolara yükseldiği haberi yer almaktadır.

30 Nisan 2018'de Erdoğan'ın ziyareti Özbekistan'da yayınlanan tüm ulusal gazetelerde Erdoğan'ın ilk sayfalarından duyurulmuştur. Halk Sözü, Özbekistan Avazı, Pravda Vostoka ve Narodnoe Slovo

gazeteleri, Erdoğan'ın Özbekistan ziyaretini mansetten duyurulmaktadır.

Halk Sözü ve Narodnoe Slova Gazeteleri, 1 Mayıs 2018

Halk Sözü gazetesi, Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı Şevket Mirzayev ile baş başa ve heyetlerarası görüşmelerini manşetten verdiği ve tam sayfa ayırdığı haber ile duyurmaktadır. Türkiye'nin Özbekistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke olduğu, 1996 yılında iki ülke arasında Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandığının anımsatıldığı haberde, iki halkın yüzyıllara dayanan ortak değerlere sahip olduğu vurgulanmaktadır. Erdoğan'ın ziyaretinin "tarihi" olarak nitelendirildiği haberde, iki ülke arasındaki karşılıklı güvene dayalı dostça ilişkilerin günümüzde sürekli olarak geliştiği dillendirilmektedir.

Rusça yayınlanan Narodnoe Slovo gazetesi de Erdoğan'ın bu ülkeye resmi ziyaretini manşetten duyurarak, ilk sayfanın tamamını Erdoğan'ın ziyaretine ayırmıştır. Mirzayev'in "Geçen sene iki ülke arasındaki dostça ilişkilerin yeni stratejik ortaklık düzeyine çıkarıldığı" sözlerine yer verilen haberde, Erdoğan'ın da "Türkiye ve Özbekistan, tarihi büyük, örf-adetleri ve gelenek-göreneklere bir, en yakın dostlardır." yönündeki açıklaması görülmektedir. Türkiye'nin Özbekistan'ın en önemli ticari ortaklarından olduğu ve iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin geçen yıl yüzde 30 artışla 1,5 milyon dolara, bu yılın ilk çeyreğinde de yüzde 20 artışla 400 milyon dolara ulaştığı bilgisine yer verilen haberde, tarafların bu miktarın yakın yıllar içerisinde beş milyar dolara çıkarılması konusunda uyum sağladığına işaret edilmektedir.

Özbekistan Haber Ajansı ÖZA, da Erdoğan'ın Taşkent'teki temaslarını yayınladığı birçok haberle duyururken, Erdoğan'ın Özbekistan'daki temaslarına ilişkin çok sayıda fotoğrafa da yer vermiştir. ÖZA, "Özbekistan-Türkiye: Karşılıklı güven ve dostluğa dayanan işbirliği hızla gelişiyor", "İki kardeş ülke işbirliğini yeni düzeye çıkaran belgeler imzalandı", "Karşılıklı ticaret hacmi belirgin ölçüde arttı" başlıklarıyla yayınladığı haberlerinde, Erdoğan'ın ülkedeki temaslarına genişçe yer ayrılmaktadır.

Ayrıca ÖZA 26 Aralık 2018'de Anadolu Ajansı'na da geçtiği haberinde "YÖK ile Özbek Test Merkezi sınav ölçme-değerlendirme konusunda Türkiye deneyiminden yararlanmak istiyor" bilgisini abonelerine vermektedir.

Ülkedeki en çok okunan haber sitelerinden Kun.uz ve Daryo.uz ise, "Türkiye Cumhurbaşkanı devlet ziyaretiyle Özbekistan'a geldi", "Özbekistan ile Türkiye arasında 20'den fazla anlaşma imzalandı", "Özbekistan ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 5 milyar dolara çıkarılabilir", "Erdoğan Özbek atasözlerinden örnek verdi", "Erdoğan ünlü Özbek şairi Erkin Vahidov'un 'Özbeğim' şiirini okudu" başlıklarıyla yayınladığı haberleriyle okuyucularına Erdoğan'ın Özbekistan ziyaretinin detaylarını iletmektedir

<https://www.takvim.com.tr/guncel/2018/05/01/cumhurbaskani-erdoganin-ziyareti-ozbek-basininda-genis-yer-buldu>[31 Ocak 2019].

Foto: (Uzbekistan Today, 28 Eylül 2018).

Bir başka haber, Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi Başkanı Binali Yıldırım, Taşkent'i ziyaretten çok memnun kaldı. İki ülke meclis-senato arasındaki deneyimlerinden çok şey öğrenmeli... Özbekistan- Türkiye: Büyük Tarih İnşaa eden iki yüce halk, yorumuyla (Halk Sözü, 27 Eylül 2018) verilmektedir.

Ayrıca ortak çıkarlara dayalı ilişkiler çerçevesinde 27 Eylül 2018'de Taşkent'te yapılan toplantıda Özbek Başbakan Şevket Mirzayev ve TBMM başkanı Binali Yıldırım iki ülke arasındaki geleneksel dostluk ve uzun dönemli stratejik ortaklığın ve ilişkilerin daha fazla gelişmesi için tekrar vurgu yapmışlar ve anlaşmalar imzalamışlardır. Uzbekistan Today gazetesinin 1. Sayfadan verdiği

haberde Binali Yıldırım'ın Türk bayrağı önündeki fotoğrafının da yer aldığı haberde, siyasal diyalogun gelişmekte olduğuna yer verilmiştir. 2018 başından beri 230 ortak yatırım yapıldığı ve ticari ilişkilerin %40'dan fazla arttığına dikkat çekilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın da selamlarını ileten Yıldırım, Özbekistan'ın ulusal ekonomisinin ve sosyal alanda gelişmesinin çağdaşlaşması için tüm olası yardımın yapılacağına söz vermiştir. Haberin devamında iki ülke arasında yapılan anlaşmalarla Özbek ekonomisinde milyar dolara ulaşan Türk yatırımlarından söz edilmektedir (Uzbekistan Today, 28 Eylül 2018). TBMM Başkanı Binali Yıldırım'ın ziyareti de Özbek Medyasında genişçe yer almaktadır.

Haydar Ali Yıldız'ın Halk Sözü'nde 20 Nisan 2018 tarihli köşe yazısında Özbekistan ile Türkiye ilişkilerinin gelişmesinden duyulan memnuniyet dile getirilmektedir.

Türk Basınında Özbekistan Haberlerinin Analizi

Ulaşabildiğimiz kadarıyla Özbekistan ile ilgili en fazla haber, Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet gazetelerinde yayınlanmıştır. Hürriyet'te 1997'den günümüze toplam 5.636 Özbekistan haberi (Hürriyet, [20 Ocak 2019]) Cumhuriyet'te 1930'dan 2019'a kadar 5.364.702 makale/haber (Cumhuriyet, [29 Ocak 2019]) Milliyet'te ise toplam 4,058 Özbekistan haberi bulunmuştur (Milliyet [24 Ocak 2019]). Hürriyet'in bizim ulaştığımız ilk haberi, "Buhara Rafinerisi'nde Türk imzası, 24.08.1997, "Türkiye'ye [Özbekistan dahil 58 havayolu tarifeli sefer yapıyor]", olmuştur.

Diğer yüksek tirajlı gazetelerde ise haber sayısı fazla olmakla birlikte yukarıdaki üç gazete gibi arşiv kaydı yapmamışlardır. Haber

analizimizde yer vereceğimiz Kerimov'un başkanlığı döneminde Türkiye- Özbekistan ilişkilerinde iki önemli olay, iyi giden ilişkileri gerginleştirmiştir. Bunlardan ilki, 16 Şubat 1999'da Özbekistan'da gerçekleşen Kerimov'a karşı suikast girişimi, ikincisi de 13 Mayıs 2005'te Andican/Fergana olaylarıdır.

1-1999 Kerimov'a Suikast Haberleri

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te 16 Şubat 1999 günü beş ayrı yerde bombalar patlamıştı. İlk patlama İçişleri Bakanlığı arkasında, ikinci patlama Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un bir toplantı yapacağı Başbakanlık binasının yanındaki Nadire Begüm Sineması önünde ve bundan kısa bir süre sonra da Başbakanlık binasında, son olarak da Özbekistan Milli Bankası Genel Müdürlüğü yanında patlama

olmuştu. Patlamaların ikisinde içi çok miktarda patlayıcı yüklü araçlar kullanılmış, Başbakanlık binasının bulunduğu bölge savaş alanına dönmüş ve 16 kişi yaşamını yitirmişti. Başkent'in merkezindeki Bağımsızlık Meydanı civarındaki binalar, patlamalardan zarar görmüştü. Bu saldırılarla ilgili olarak 22 sanıktan altısı ölüm cezasına çarptırılmıştı.

16 Şubat 1999'da Kerimov'a yönelik olduğu belirtilen bu bombalı suikast, Türkiye ile Özbekistan arasında bozuk giden ilişkilerin üzerine tuz-biber ekti. İddiaya göre, Taşkent'teki suikast girişimine bir Türk vatandaşı da katılmıştı. Bu durum ilişkilerdeki kırılma noktasıydı. Bunun ardından Taşkent yönetimi, Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrencileri geri çağırılmıştı.

Kerimov'a yapılan suikasti kınayan haber, Cumhuriyet'te ver almış, girişiminden sonra Demirel Kerimov'a geçmiş olsun ve destek mesajı göndermiş, Kerimov da Demirel'i Özbekistan'a davet etmiştir (**Cumhuriyet2**, [29 Ocak 2019]).

Ancak, Hürriyet 27 Kasım 1999'da oldukça geniş bir araştırma haberi yayınlayarak, Kerimov'a saldırı yapan Tahir Yoldaş'ın Necmettin Erbakan ile fotoğrafını ortaya çıkarmış, suikastçilerle 1977'de Refah Partisi Genel Merkezi'nde Erbakan'ın bir araya geldiği Yoldaş'a 100 bin dolar verdiği iddiasının Özbek televizyonunda yayınlanması sonrası, Erbakan'ın "*Yoldaş ile hiçbir irtibatının olmadığı*" açıklamıştır

Bu arada DGM Savcısı Nuh Mete Yüksel, iddialarla ilgili soruşturma açmış ve programın kasetini ve diğer bilgi ve belgeleri Özbekistan'dan istemiştir. Özbekistan, aradan aylar geçmesine karşın DGM Savcısı

Yüksel'in 'adli yardım' talebine yanıt vermemiş, kaseti göndermiştir. Hürriyet, Kerimov'a suikast düzenledikleri iddia edilen sanıkların ifadelerine dayanarak hazırlanan Özbekistan televizyonunun programın kasetini de elde etmiş, Erbakan ile ilgili suçlama, sanıklardan Rüstem Mamatlukov'un 12 Mayıs 1999 tarihli ifadesinde şu şekilde yer almıştır:

Kozim Zakirov ve Abdullah Bohrom'un Türkiye'den dönmelerinden sonra Almaata'da onlarla çalışmaya başladım. Kozim bana ticari faaliyetlerle bulunarak örgüte gelir sağlamam için 10 bin dolar verdi ve toplam 20 bin dolar almış oldum. Kozim bana dedi ki, 'Parayı Tahir Yoldaş'tan aldım. Para da Tahir Yoldaş'a, Türkiye'de, RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan tarafından verilmiş. Erbakan önce büyük miktarda yardım sözü vermiş, daha sonra 100 bin dolar yardımda bulunmuş.

Öbür sanıkların ifadelerinde de Tahir Yoldaş'ın Temmuz 1997'de Türkiye'ye gelerek, rejim muhaliflerinden Muhammed Salih ile görüştüğünü ve güçlerini birleştirmeyi teklif ettiği, suikasti her iki grubun birlikte organize ettiği öne sürülmüştür.

Özbek yönetimi, 16 Şubat'ta Kerimov'a karşı düzenlenen ve 13 kişinin ölümüne yol açan suikast girişimiyle ilgili olarak 10 kişiyi yargılamış, bunlardan altısı idam cezasına çarptırılmıştır. Türkiye'de yakalanarak iade edilen Askarov 11 yıl, Mamatkulov ise 20 yıl hapis cezasına çarptırılmış ancak Özbek

yönetimi buna rağmen bu olayın peşini bırakmamıştır.

Hürriyet'in haberinde :

Özbek muhalefet lideri Muhammed Salih'in Türkiye'de kalmasına izin verilmesi nedeniyle Ankara gezisine küskün başlayan Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'a "Salih'in Türkiye'de siyasi faaliyetine izin verilmeyecek" dendi, Kerimov'a, Türkiye'nin ülkesine karşı hiçbir faaliyete destek vermeyeceği güvencesi de verildi. Bu nedenle geri çektiği Ankara Büyükelçisi'ni yakın zamanda göndermesi beklenen Kerimov, Çankaya Köşk'ündeki karşılama töreninde Demirel'e "Demirel Ağa" diye hitap etti ve "Aramızı bozmak isteyenler engellenmelidir" , bilgisi yer almaktadır. **Hürriyet**, 26 Haziran 1994 ten aktaran, <http://www.uzxalqharakati.com/books/4-m-salih-hakinda.pdf>.10,[3 Nisan 2019]

Türkiye'yi Özbek muhaliflere yardımla suçlayan Kerimov, bu iddiasını AGİT zirvesi için İstanbul'a hareket etmeden önce de tekrarlamış, bu baskılar sonucu halen Norveç'te bulunan Muhammed Salih, İstanbul'a gelememiştir.

Daha önce değindiğimiz üzere Muhammed Salih, Özbekistan Demokrasi Partisi'nin (ERK) Başkanı'dır. 1992'deki Cumhurbaşkanlığı seçiminde Kerimov'a rakip olan Salih, seçimi kaybetmiş ve ardından ülkesinden kaçmak zorunda kalmıştır. Salih,

Türkiye'ye sığınmış ve Birleşmiş Milletler ona mülteci statüsü tanımıştır. Ecevit, Salih'in, Türkiye'de yayımlanan 'Ağaçlar Şair Olsa' adlı şiir kitabına Ekim 1994'de yazdığı önsözde, "Ozan olarak o zaten göğe sıçramıştır; inanıyorum ki, önderlik ettiği demokrasi ve özgürlük hareketi de 'ERK' hareketinin de göğe sıçrayacağı günler yakındır"

demiştir. <http://www.uzxalqharakati.com/books/1-agaclar-sair-olsa.pdf>dileğinde bulunmuştur[3 Nisan 2019])

Özbek yönetimine karşı mücadele eden Tahir Yoldaş ise, silahlı mücadeleyi seçen ve bölgedeki öbür İslamcı gruplarla yakın temasta bulunan radikal İslamcı bir liderdir. Özbekistan Cihad Hareketi'nin başında bulunan Yoldaş, silahlı adamlarıyla birlikte Tacik şeriatçıların lideri Abdullah Nuri'ye yardım etmiş, Özbek yönetimi, Yoldaş'ın daha sonra Afganistan'a geçtiğini ve aynı bölgede bulunan ABD yönetiminin başına ödül koyduğu Usame Bin Laden ile işbirliği yaptığını belirlemiştir.

ERBAKAN'ın avukatı Yaşar Gürkan, 4 Temmuz 1999'da yazılı bir açıklama yaparak, "Erbakan'ın, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'a yönelik suikast girişimine adı karışan darbeci Tahir Yoldaş'a 100 bin dolar yardımda bulunduğu" şeklindeki haberlerin, Erbakan'ın itibarını sarsmaya yönelik olduğunu ileri sürmüştü, "Sayın Erbakan'ın mezkur haberlerde bahsolunan olaylar ve şahıslarla herhangi bir irtibatı, yardımı kesinlikle söz konusu olmamıştır" demiştir.

Bu suikastten sonra Özbekistan'daki 18 Gülen okullarına düzenlenen operasyon

sonucu okullar kapatılmış(**Deeppoliticsforum, [11 Temmuz 2011]**) ve bu okullarda yetişen 16 gazeteci de yasadışı radikal dinci örgütlere katıldıkları gerekçesiyle tutuklanmışlardır(**a.k**).

Ancak Cumhuriyet ve Hürriyet dışında ki gazetelerin Kerimov Suikastına ilişkin güncel haberine rastlayamadık. 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye’de gerçekleşen FETÖ’cü darbe girişimi sonrası, özellikle AKP yanlısı medyanın” zaten Kerimov suikastını da Fetö’cülerin yaptı”ğına ilişkin bazı habere rastladık.

Örneğin, 25 Temmuz 2016 ‘da Akşam gazetesi , “Pensilvanya uşaklarının 15 Temmuz girişiminin provasını 99’da Özbekistan Başkanı Kerimov'a yaptıkları ortaya çıktı.” , başlığıyla haber yapmıştır. Haberin devamında ,

Kalkışmanın arkasındaki 70 isim ise Gülen’in Özbekistan’daki okulundaki sözde öğretmenlerden oluşuyor. 1999 yılında Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov’a darbe maksatlı suikast girişimi yapılmış ancak başarıya ulaşamamıştı. Suikast girişimi ile ilgili açılanı soruşturmayı sürdüren Özbek yetkililer Gülen’in CIA ile bağlantısını keşfettiler. Bu darbe girişimini daha önce Gülen’in tüm karanlık işlerini araştıran ve yazan eski FBI danışmanı Profesör Paul Williams’ın “Operation Gladio: The Unholy Alliance between The Vatican, The CIA and The Mafia” (Gladyo Operasyonu: Vatikan, CIA ve Mafya arasındaki kutsal

olmayan ittifak) başlıklı kitabında yazdı. Williams’a göre Gülen’in okulunda öğretmen maskesiyle bulunan 70 kişi darbenin arkasındaki isimlerdi,

iddiasına yer verilmektedir.

Türkiye’de is bu haberi 17 Nisan 2012’de

“Son iki yılda cemaate yakın onlarca iş adamını tutuklayıp sınır dışı eden Özbekler, son olarak Turkuaz Grup’un patronlarından Vahit Güneş’e de kapıyı gösterdi. Taşkent yönetimi son olarak Türk yapımı sitcomları da yasakladı Özbekistan’la Türkiye arasındaki “Gülen çatlağı” giderek büyüyor. Son iki yılda bazılarının Gülen cemaatiyle bağlantılı olduğu iddia edilen 54 iş adamı tutuklandı. Tutuklanan iş adamlarından on ikisi bir süre hapis yattıktan sonra Özbekistan’daki mülklerine el konularak sınır dışı edildi.”

biçiminde haberleştiren ise OdaTV online gazetesidir ve AKP muhalifi bir gazete olarak bilinmektedir..

OdaTv haberinde, yaşanan gelişmenin arka planında Özbek yönetiminin AKP hükümeti ile arasındaki Gülen krizi olduğu ileri sürülmüştür. Eurasianet sitesinin haberinde Taşkent’te gazetecilik yapan bir kaynağın Özbekistan’ın Türkiye’yi İslamcı militanları desteklemek ve himaye etmekle suçladığı yönündeki ifadelerine yer verilmiş. . Özbekistan’da tutuklandıktan sonra sınır dışı edilenlerden biri de Turkuaz Grup’un patronlarından Vahit Güneş olduğunu, iddia

etmiştir. Cemaat okullarının Orta Asya'da CIA'nın arka bahçesi rolü oynadığı da iddialar arasında yer almıştır.

Sabah gazetesi ise benzeri şekilde ,

FETÖ, 15 Temmuz darbe girişiminin provasını 1999 yılının şubat ayında Özbekistan'da yapmıştı. Hedef, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'du. Yine aynı senaryo hazırlanmış, Kerimov'a FETÖ elemanları suikast planlamışlardı. Kerimov, bu darbe girişimi sonrası FETÖ'yü ülkesinden kazımış ve hiçbir faaliyetine izin vermiyordu.”

yorum haberini yapmıştır(Sabah, [24 Ocak 2019]).

Türkiye Gazetesi'nde Fuat Uğur ise 13 Mart 2018'de “Özbekistan darbecisi FETÖ'cüler gelecek yıl serbest” başlığıyla yazdığı köşe yazısında”[FETÖ], adeta 15 Temmuz darbe girişiminin provasını 1999 yılının 16 Şubat'ında Özbekistan'da uygulamaya

sokmuştu. Hedef Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'du...” Altı yıldır bilinen Cemat-CIA iddialarını tekrarlayarak, suikaste katkı sağlayan Türk işadamları hükümlülerinin 2019'da serbest bırakılacağını, dile getirerek

Peki, serbest bırakıldıklarında ne olacak? Onlara istedikleri ülkeye gitmeleri için izin mi verilecek? Türk hükûmeti ve Dışişlerimiz, MİT bu FETÖ'cülerin büyük bir ihtimalle Türkiye'ye iadesini isteyecektir.

İade edilmeli ki bir de Türkiye'de yargılsınlar bakalım. Ülkemize nelere mal olduklarını anlayıp burada da sorguya çekilsinler. Öyle kolay değil.” yorumunu yapmaktadır.

2-Andican Olayları Haber Analizi

13 Mayıs 2005'te Andican kentindeki bir gösteride olaylar çıkmıştır.

Foto:([dunya](http://dunya.bulteni.net)bülteni.net, yenilenme: 13 Mayıs 2015, [2 Mart 2019]).

Foto: dünya bulteni.net,[2 Mart 2019]

Ölümlerle sonuçlanan olayların hemen ardından Türkiye konuya ilişkin bir resmi açıklama yapmış, açıklamada “Özbekistan’daki son gelişmeler tarafımızdan endişeyle izlenmektedir. Özbekistan’ın Andican kentinde 13 Mayıs 2005 tarihinde meydana gelen olaylar sırasında çok sayıda Özbek vatandaşının ve güvenlik görevlisinin hayatını yitirmesi, Özbekistan’da olduğu kadar Türkiye’de de büyük üzüntü yaratmıştır.” denen açıklama şöyle devam etmektedir:

15 Mayıs 2005’te Türkiye, Özbekistan’ın istikrarına, kardeş Özbek halkının huzur ve barış ortamı içinde hayatını sürdürmesine büyük önem

atfetmektedir. Andican’da çıkan olaylar nedeniyle Özbekistan’da yaşanmakta olan gerginliğin, ülke istikrarını tehlikeye düşürmeyecek şekilde bir an önce giderilmesi en içten dileğimizdir. Sebebi her ne olursa olsun silahlı grupların güvenlik görevlilerine karşı silah kullanması tarafımızdan tasvip edilmemektedir. Öte yandan, Özbek Hükümet güçlerinin sağduyu ile hareket ederek, protestoculara ve sivil Özbek halkına karşı itidalli davranmasının, bölgede daha fazla kan akmasını önleyeceğini ve önümüzdeki dönemde benzer

olayların tekrar yaşanmamasına katkıda bulunacağını düşünüyoruz (http://www.mfa.gov.tr/no_81---15-mayis-2005_-ozbekistan_daki-son-gelismeler-hk_.tr.mfa [20.12.2018]).

29 Haziran 2005'te Amerika'nın Sesi Radyosu ise olaylarla ilgili bağımsız bir soruşturma yürütülmediğini Özbekistan hükümeti, Andican'daki ayaklanmanın askeri birlikler tarafından bastırılması sırasında 173 kişinin öldüğünü, görgü tanıkları ve muhalefet ise 1000'e yakın kişinin öldüğünü öne sürmektedir.

<https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2005-06-29-voa2-87995657/843260.html> [20. 12.2018].

Rus haber ajansı Interfax'ın verdiği habere göre de 29 Haziran 2005'de Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov ise , Andican'daki kanlı ayaklanmanın dışardan planlandığını öne sürmüştü, Kerimov ayaklanmanın haftalar, hatta yıllar önce planlandığı konusunda ellerinde kanıt olduğunu söylemiş, ancak ayrıntılı bilgi vermemiştir. Özbekistan lideri bu iddiasını Moskova'da Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin ile görüşmesinden sonra açıklamış, Putin ise Rusya istihbarat örgütlerinin, ayaklanma öncesi Afganistan'dan gelen militanların Özbek sınırı yakınında toplandığını gösteren bilgi aldıklarını iddia etmiştir.

DW ise 13 Mayıs 2005'de Özbekistan'da aşırı İslamcı oldukları suçlamasıyla 23 kişinin yargılanmasını protesto etmek için başlatılan gösteriler şiddete dönüşmüş, olaylarda dokuz

kişinin öldüğü haber verilirken, isyancılar 10 polisi rehin aldığı ve Andican kentinde baskın düzenledikleri bir cezaevinden tutukluları serbest bıraktığı, Andican'da giriş - çıkışların kapatıldığı bildirilmiştir.

Diğer yandan, Taşkent'te Cumhurbaşkanlığı Bürosu, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un huzursuzluğun yaşandığı Andican kentine gittiğini duyurulmuştur. Fergana Vadisi'nde bulunan 320 bin nüfuslu Andican vilayetinde olayların devam ettiği ve sokaklarda protesto gösterileri yapan göstericilerin Kerimov'un istifasını istediği kaydedilmiştir.

Resmi yetkililerin olaylarla ilgili henüz resmi açıklama yapmadığı Andican'dan çelişkili haberler gelirken, bölgede telefon bağlantılarının da kesik olduğu ifade ediliyor. (<https://www.dw.com/tr/%C3%B6zbekistanda-a%C5%9F%C4%B1r%C4%B1-islamc%C4%B1-ayaklanma/a-2524915-03> Nisan 2019)]

BBC Türkçe'nin haberine göre ise... Batılıların insan hakları ve demokrasi baskısından dolayı Özbekistan, Moskova ve Pekin'e dönüş yapmış, Andican olaylarından sonra 29 Temmuz 2005 tarihinde Özbekistan ABD'nin Karşı-Hanabad Askeri Üssü'nü altı ay içerisinde boşaltmasını istemiştir. (http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/11/051122_uzbek_base.shtml]28 Şubat 2019]

Bu arada Andican dışında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te de olaylar çıktığı haber verilmiş, Başkentteki İsrail Büyükelçiliği'ne yaklaşan ve bir intihar saldırganı olduğu sanılan bir kişiye korumalar tarafından ateş edildiği bildirilmiştir. İsrail Dışişleri

Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada, elçilik binasına yaklaşan bu kişinin tavırlarından saldırı düzenleme amacıyla olduğunun anlaşıldığı ifade edilmiş, İsrail Radyosu, daha sonra ateş edilen bu kişinin üzerinde patlayıcılar bulunduğunu açıklamıştır Taşkent'te 2004 Temmuz ayında ABD ve İsrail büyükelçilikleri ile bir adliye binasına bombalı saldırı düzenlenmiş ve dört koruma görevlisini ölümüne neden olmuştur (<https://www.dw.com/tr.3> Nisan 2019))

14 Kasım 2005'te suçluların yargılanmasına katılan BBC muhabirinin haberine göre Özbekistan'da Yüksek Mahkeme, Mayıs ayında Andican kentinde İslami bir ayaklanma başlatmakla suçlanan 15 kişiyi suçlu bulmuş, Özbek hükümeti olaylar ardından Batı ülkelerinin sert eleştirileri ile karşılaşmış, Avrupa Birliği İslam Kerimov yönetimine silah ambargosu uygulamaya karar vermiştir.

21 Eylül 2005'te duruşmayı izleyen BBC muhabirinin haberine göre Mahkeme salonundan bir kare
Foto:http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/11/051114_andican_verdict.shtml28 Şubat 2019]

BBC 'nin haberine göre İlk olarak grubun lideri olmakla suçlanan Sobirov ifade vermiş, militanların lideri olmakla suçlanan Muhiddin Sobirov, geçen Mayıs ayında Andican kentinde çıkan olayların sorumluluğunu üstlendiklerini söylemiştir. Sobirov iki saat süren ifadesinde, isyan için yapılan askeri

hazırlıkları ayrıntılı biçimde anlatmış ve amaçlarının bir İslam devleti kurmak üzere Andican'da devrim başlatmak olduğunu belirtmiştir. Muhiddin Sobirov, yardım kuruluşları ve yabancı gazetecilerden de yardım aldıklarını belirtmiş, ayrıca Ekremci militanlardan protestolar düzenlemelerini

istediklerini anlatmıştır. Kendilerine göre ise Ekremciler, Hizbut Tahrir'den kopmuş, gençleri bu örgütten uzak tutmaya çalışan bir örgüttür.

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/09/050921_uzbek_secondday.shtml[28

Şubat 2019]

DW'nin bir başka haberine göre ise Özbekistan'ın Kırgızistan sınırındaki Fergana Vadisi'nde bulunan Andican, aşırı İslamcılar'ın örgütlendiği bir bölge olarak biliniyor. Bölgede olaylara neden olan örgüt ise Andicanlı Ekrem Yoldaşov etrafında birleşen ve adı grup lideri Ekrem'den gelen "Ekremiler" grubu. "İmana Yol" adlı kitabıyla tanınan Ekremiler, dini grup olmanın yanı sıra kurdukları şirketlerle ekonomik alanda da örgütlendikleri belirtiliyor. 90'lı yıllarından sonundan bu yana bu bölgede yuvalanan İslamcı gruplarla hükümet güçleri arasında çatışmalar yaşanmaktadır. (dw.com[3 Nisan 2019])

Türk basınında Andican olaylarına gelince. Olayın gerçekleştiği 13 Mayıs 2005 tarihli ve ardıl gazetelere ulaşamadık. Ancak olayların 10. Yılında Türkiye'de "İslamcı" olarak nitelenen bazı gazetelerin köşe yazarlarının yazılarına rastladık. Bunlardan biri, SAMİR BABAĞLU, bir internet gazetesinde yazdığı yazıda, şu yorumu yapıyor:

Yeltsin hükümeti ile soğuk ilişkiler kuran İslam Kerimov, 1999'da Vladimir Putin'in iktidara gelişi ile Rusya-Özbekistan arasında sıcak ilişkilerin başlamasına ön ayak

¹ <http://www.uzxalqharakati.com/tr/arsivler/816DünyaBülteni,13Mayıs2013yenilenme,2Mart2018>Özbek Halk Hareketi'nin nerede yayımlandığını

oldu. Putin'le yükselişe geçen Rusya'nın Orta Asya'da yeniden nüfuz mücadelesine girişmesi, Özbekistan'da patlak veren Andican olaylarıyla aynı tarihlere denk geliyordu.13 Mayıs 2005'te, bahsedilen güvenlikçi politikalar sebebiyle Özbekistan'ın Andican kentinde Ekremiler grubuna mensup 23 kişinin yargılanmasını protesto eden bir grupla hükümet güçleri arasında çıkan çatışmada ...gözlemciler öldürülenlerin sayısının 1000 civarında olduğunu rapor etmişti....

<https://www.gzt.com/mecra/bagimsizliktan-gunumuze-ozbekistan-3461920>, güncelleme: 05/11/2018 i [24 Ocak 2019]

Foto: Dünya Bülteni 13 Mayıs 2013, Özhalk Hareketi¹

Haksöz Haber'de ise, Özbekistan'da işkence altında hayatını kaybeden kişiler arasında

bulamadığımız Özbek muhaliflerin çıkardığı bir online gazetedir. NM

1999 yılında Türkiye'nin Özbekistan'a teslim ettiği Zeyniddin Askarov da bulunuyor. Askarov; Türkiye'nin insan hakları karnesinde kara bir leke olarak duruyor. 10 Mayıs Pazar günü saat 10:00'da da Üsküdar Bağlarbaşı Kongre Merkezi'nde 4. Uluslararası Özbekistan Forumu düzenlenecektir. Duyarlı tüm Müslüman kardeşlerimizi bu foruma bekliyoruz, haberi almaktadır.

<http://www.haksozhaber.net/andican-katliaminin-10-yil-donumunde-60485h.htm> [20.12.2018]

Yeni Söz'de ise İslam, Özbekistan'ın konumlandığı topraklarda her zaman esas aktör olmuştur. Rus çarlığı ve Sovyetler dönemlerinde bile her ne kadar sürekli ve sistemli bir baskı ile yaşamış olsa da, İslam her zaman hayatın tüm alanlarına rengini vermiştir, yorumlu Oktay'ın köşe yazısıyla (yenisoz.com. [20.12.2018], 10. yıl haberi yapan Yeni Akit de benzeri şekilde Andican olaylarının 10. yılında haber yapan, "Kerimov İmzalı Andican Katliamı", başlığını kullanan ve olayların İslamcılara yönelik olduğunu iddia eden gazetelerdir.

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/kerimov-iznali-andican-katliami-10yilinda-67993.html> 13 Mayıs 2015 [29 Mayıs 2019].

Ayrıca bu iki gazete, Dünya Bülteni'nde yer alan habere göre; ...Andican olaylarının üzerinden 10 yıl geçmesine karşın olayların aydınlatılmasına yönelik henüz hiçbir gelişme olmadığını belirtirken İnsan Hakları İzleme Örgütü (Human Rights Watch HRW)'un Andican'da yaşanan katliamın 10. yıldönümü

vesilesiyle ABD, Avrupa Birliği ve diğer ülkelerin Özbekistan'daki insan hakları konusunda açıkça konuşması gerektiğini belirttiğini yazmaktalar. HRW Orta Asya sorumlusu Steve Swerdlow ise Özbekistan'da insanların bugün de korku içinde yaşamaya devam ettiklerini ifade ederek "Düşüncelerini

açıkça söylediklerinde öldürülmekle karşı karşıya kalacaklarını çok iyi biliyorlar” dediğine , yer veriyorlar.

Milli Gazete’de 18 Mayıs 2015’te Beyazay köşeyazısında farklı bir yorum yapıyor:

Dünyadan gizlenen bu olay, unutturulmuştur. O kanlı günde Özbek Gizli Servisi ajanları tarafından kameralarla fişlenen binlerce insan tutuklandı. Tutuklananlar Müslüman Türklerdi. Tutuklananlar sadece mitinge katılanlar değildi... Andican Olaylarından sonra Özbekistan da yatırımı olan, Özbekistan ile ticaret yapan Türkiyeli işadamları büyük zorluk yaşadılar. Lisansları iptal edildi, ülkeyi terk etmeye zorlandı

(İshak Beyazay, **milligazete**, [20.12.2018])

Ayrıca 5. Türkistan Forumu Programına, Araştırmacı yazarlar Hamza Türkmen, Ahmet Varol ve Selahattin Eşçakırgil, Abdulmetin Balkanlıoğlu Hoca, Doğu Türkistan Derneği Başkanı Hidayetullah Oğuzcan, İMKANDER Genel Başkanı Murat Özer, Hizbuttahrir Türkiye Medya Ofisi Başkanı Mahmut Kar, Özbek Abdullah Hoca'nın Avukatı Ömer Yüzgöl ve Avukat Uluslararası Mülteci Hakları Derneği Başkan Yardımcısı İbrahim Ergin ve Uluslararası Türkistan Birliği Başkanı Âdem Çevik katılarak yaptıkları konuşmada.

...Olayları başta İngiltere olmak üzere çok sayıda batılı ülke kınamıştır. Türkiye de bu tür

olaylarda demokratik ve hukuk devleti sınırları içinde davranılması gerektiğini savunmuştur. Andican olayları toplumsal rahatsızlığın ne derece yaygınlaştığını ve uygulanan baskıcı siyasetin görünürde rahatsızlıkları bastırılmış gibi gözükse de yalnızca yeraltına ittiğini göstermiştir, açıklaması yer almaktadır.

<http://www.haksozhaber.net/andican-katliami-kurbanlari-anildi-76230h.htm>

yayın tarihi, 06 Mayıs 2016 Cuma 19:46 [20.12.2018]

3- Diğer Haberlerin Analizi

Türk basınında Özbekistan’a ilişkin diğer haberler, ekonomi, ticaret, eğitsel ve ne yazık ki polisiye haberlerden oluşmaktadır. Örneğin ,Taşkent’e açılan Ziraat Bankası’nın haberi, AA tarafından verilmektedir. DHA’nın haberine göre bünyesinde Tıp Fakültesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Diş Hekimliği Fakültesi, Eczacılık Fakültesi, Sağlık Meslek Yüksekokulu ve Sağlık Bilimleri Enstitüsü bulunan Semerkand Üniversitesi İstanbul’da açılmış bulunmaktadır(**DHA** 26Aralık 2018). Ancak 2013’te açılma kararı alınan üniversite, henüz sanal bir varlık göstermektedir.

Ayrıca, AA’nın haberine göre Taşkent'teki Çarsu Otelini ile çevresindeki arazide inşaatı öngörülen "Eskişehir" turizm bölgesi, Mirayev tarafından imzalanan kararnameyle Türk firması Demir Grup'a verilmiş, Türk şirketi iki yıl boyunca söz konusu proje kapsamında bölgeye 33 milyon dolarlık yatırım yapacak ve 350 kişiye istihdam sağlayacaktır. Projeye bu turizm bölgesine en az dört yıldızlı olması öngörülen 270 yataklı otelin yanı sıra eğlence ve alışveriş merkezleri

ile Taşkent'teki tarihi binaların minyatürlerinin de yer alacağı tesisler inşa edilecektir. Proje için Demir Grup'un katılımıyla kurulacak Özbek-Türk "Inter Turizm" ortaklık şirketi ve ona bağlı olarak çalışacak müteahhitlik firmalarına iki yıl boyunca gümrük imtiyazları tanınırken, bu turizm bölgesinin faaliyete geçmesinin ardından "Inter-Turizm" ortaklığı yedi yıl boyunca gelir, emlak, arazi ve diğer

vergilerden de muaf tutulacaktır. Türk şirketlerinin, toplam bir milyar dolarlık "Taşkent City" alışveriş merkezi ile Taşkent yakınlarındaki Çarvak dağlık bölgesinde kurulacak turizm tesisleri projelerinde de yer alması planlanıyor.

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872>
[18 12.2018]

Bu arada haberler.com'un kalifiye kadro yetiştirilmesi ve bilimsel araştırma etkinliklerinde işbirliği ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla İTÜ ile Rektörü Prof.Dr. Mehmet Karaca başkanlığında bir heyet Özbekistan'daki yüksek öğretim kurumlarını ziyaret etmiş, ziyaret çerçevesinde İslam Kerimov, Taşkent Devlet Teknik Üniversitesi, Mirzo Ulughbey

Özbekistan Milli Üniversitesi ve Taşkent Torino Politeknik Üniversitesi'ndeki yapılmakta olan reformları yakından incelenmiştir

(<https://www.haberler.com/itu-ile-ozbekistan-arasinda-egitim-is-birligi-11578784-haberi/>,26 Aralık 2018,[4 Ocak 2019])

Hürriyet'te ise bu kez yüz kızartıcı bir haber yer almaktadır. Habere göre, Beylikdüzü'nde, 28 yaşındaki P.T., gece devriyesindeki polis memuru S.E.'nin evine bırakmak için kendisini polis aracına bindirdiğini, ön koltukta meslektaşı otururken arka koltukta tecavüz ettiğini ileri sürerek şikâyetçi oldu. Polis memuru S.E. (27) tutuklandı. Tecavüze göz yumduğu iddia edilen meslektaşı R.Y. (28) tutuksuz yargılanacaktır. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ekip-otosunda-tecavuz-dehseti-polis-memuru-tutuklandi-40778159>[20.Ocak. 2019]

HaberTürk gazetesinin haberinde de, benzeri bir haber vardır: İstanbul'da iki kuzen, "yaşlı bir kadına bakıcı aradıkları" yalanıyla kandırdıkları biri Özbek diğeri Türkmen iki kadına üç gün boyunca tecavüz etti. Bodrum kata kilitlenen kadınları, polis kurtardı, bilgisi yer almaktadır.

<https://www.haberturk.com/yasam/haber/549597-yabanci-uyruklu-kadinlara-tecavuz-tuzagi> [20 Ocak 2019]

Milliyet gazetesinin haberinde de Bağcılar'da silah zoruyla girdikleri bir evdeki Özbekistan uyruklu dört kadına tecavüz ettikten sonra paralarını ve telefonlarını gasp eden iki şüpheli, polis ekipleri tarafından kısıklı yakalandı. Zanlılardan birinin daha önceden cinsel saldırıdan suçu olduğu öğrenildi, açıklaması yapılmaktadır <http://www.milliyet.com.tr/ozbekistan-uyruklu-kadinlara-tecavuz-istanbul-yerelhaber-2484127/>[20 Ocak 2019]

<http://www.milliyet.com.tr/ozbekistan-uyruklu-kadinlara-tecavuz-istanbul-yerelhaber-2484127/>[20 Ocak 2019]

SONUÇ

Bu bağlamda, hem Türk hem de Özbek mediasındaki haberleri analiz ettiğimizde,

1-Haberlerin manşetten, ilk sayfada, «dostluk», «kardeşlik» gibi kavramlarla olumlu bir imge yaratılarak verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak, BBC, Amerikanın Sesi, Elcezire, Rus Interfax haberlerinde egemen ideoloji söylemi, süper güçler üzerinden verilmektedir. Batı kaynaklı basın kuruluşları, «demokrasi» vurgusu yaparken, Rus ve Özbek basını, «güvenlik», «güvenilirlik» vurgusu yapmaktadır.

2-Haber yoğunluğuna baktığımızda hem yıllar hem de sayı açısından Türk gazetelerinin Özbek gazetelerinden daha kapsamlı haber yaptıkları görülmektedir. Bunun nedenini de Özbekistan'ın bağımsızlığını 1991'de kazanması, Türk basınına ise 100 yılı aşkın bir geleneğe sahip olmasıyla açıklayabiliriz.

3-Türk basını incelendiğinde, 2003'e değin daha nesnel, tarafsız, eleştirel, çok sesli ve çok yönlü haberler yapılırken, bu tarihten sonra daha çok AKP politikalarından güç alan sağ medya, 10 yıl sonra Andican ve Kerimov Suikastı eleştirel yorum haberlerine yer vermiştir. Özbek basınında haber ve

yorumlar, resmi politika ile aynı yönde olup, eleştirel yorum gözlemlenmemiştir.

4-Fotoğraflarda kullanılan devlet başkanları portrelerinde ise haber içeriğiyle uyumlu "gülen" yüzlerin gösteriliyor olması, el sıkışmaları, birlikte yürümeleri, aynı masaya oturmaları, Özbekistan'da bir Sovyet haber geleneğinin hala sürdüğünü göstermesi bakımından kayda değer görünmektedir.

5-Türk basınında muhalif görüşlere ve diğer haberlere ve fotoğraflara da belirli zaman dilimlerinde yer verilirken, Özbek basını sadece ekonomik, eğitsel, ticari ilişkileri vermektedir.

6- Türk basını kendi foto-muhabirlerinin fotoğraflarını kullanırken, Özbek basını zaman zaman Rus ve Türk haber kaynaklarını da kullanmaktadır.

7-Türkiye-Özbekistan ilişkilerine yönelik Türk haberlerin ayırt edici bir özelliği de Elcezire online gazetesinde sıkça yayınlanmasıdır. Bunun nedenini, AA, TRT gibi ulusal haber kanallarının Elcezire kadar uluslararasılaşmadığıyla açıklayabiliriz.

8- Her iki ülke basını için ortak sonuç ise, haberlerin devlet politikasına göre ideolojik bir söylemle belirlenmesidir.

KAYNAKÇA

Teun van Dick, discourse+analysis,

[https://www.google.com/search?biw=1366&bih=657&ei=XvkmXbjnFreW1fAPxLuJ8AI&q=van+dijk+discourse+analysis+pdf+1993+principles+of+critical&oq=van+dijk+discourse+analysis+pdf+1993&gs_l=psy-ab.1.0.33i22i29i30.3602.5967..8976..0.0.0.125.578.0j5....2..0....1..gws-wiz.....0i71j0i22i30.AoPcfOf11UMJ20 Ocak 2019\]](https://www.google.com/search?biw=1366&bih=657&ei=XvkmXbjnFreW1fAPxLuJ8AI&q=van+dijk+discourse+analysis+pdf+1993+principles+of+critical&oq=van+dijk+discourse+analysis+pdf+1993&gs_l=psy-ab.1.0.33i22i29i30.3602.5967..8976..0.0.0.125.578.0j5....2..0....1..gws-wiz.....0i71j0i22i30.AoPcfOf11UMJ20 Ocak 2019])

Norman Fairclough, Critical discourse analysis: the critical study of language,
https://www.academia.edu/7847143/Critical_Discourse_Analysis_Norman_Fairclough [29 Ocak 2019]

İrfan Özet, Söylem_Analizinin_Kuramsal_Boyutu,

https://www.academia.edu/9218637/S%C3%B6ylem_Analizinin_Kuramsal_Boyutu_ve_%C3%96zg%C3%BCn_Bir_Modeli [20 Ocak 2019])

<http://www.cumhuriyet.com.tr/arama/%C3%B6zbekistan?page=45>. [29 Ocak 2019]

<http://www.cumhuriyet.com.tr/arama/.%2016%20C5%9Eubat%201999%E2%80%99daki%20darbe%20giri%C5%9Fiminden%20sonra%20%20Demirel%20%20Kerimov%E2%80%99a%20ge%C3%A7mi%C5%9F%20olsun%20ve%20destek%20mesaj%C4%B1%20g%C3%B6bdermi%C5%9F,%20Kerimov%20da%20Demirel%E2%80%99i%20%C3%96zbekistan%E2%80%99a%20davet%20etmi%C5%9Ftir> [29.Ocak 2019]

<http://www.hurriyet.com.tr/haberleri/ozbekistan?r=tarih> [20 Ocak 2019]

<http://www.milliyet.com.tr/haberler/ozbekistan?PAGE=2> [24 Ocak 2019].

<https://www.haberturk.com/yasam/haber/549597-yabanci-uyruklu-kadinlara-tecavuz-tuzagi> [20 Ocak 2019]

<http://www.milliyet.com.tr/ozbekistan-uyruklu-kadinlara-tecavuz-istanbul-yerelhaber-2484127/> [20 Ocak 2019] Deveküşü para makinesi

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872>

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

<https://www.haberler.com/erdogan-ve-kerimov-11-yil-aradan-sonra-soci-de-5651177-haberi/> [31 Ocak 2019]

<http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler>

<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/unal-cevikozy/turkiye-ozbekistan-iliskilerinde-yeni-donem-40622869>

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ekip-otosunda-tecavuz-dehseti-polis-memuru-tutuklandi-40778159> [20.Ocak. 2019]

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/kerimov-imzali-andican-katliami-10yilinda-67993.html>

<https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2005-06-29-voa2-87995657/843260.html>

<https://www.dw.com/tr/%C3%B6zbekistanda-a%C5%9F%C4%B1r%C4%B1-islam%C4%B1-ayaklanma/a-2524915> [3 Nisan 2019]

<http://www.haksozhaber.net/andican-katliaminin-10-yil-donumunde-60485h.htm>

<http://www.yenisoz.com.tr/andican-katliami-makale-3212>

<https://deppoliticsforum.com/forums/showthread.php?11390-Fethullah-Gulen/page2#.XGA3YVUzbIU1> Temmuz 2011, [10 Şubat 2019]

<https://www.milligazete.com.tr/makale/847700/ishak-beyazay/dunyanin-gormedigi-andican-katliami> İshak Beyazay 21 Mayıs 2016, [20.12.2018]

http://www.mfa.gov.tr/no_81---15-mayis-2005_-ozbekistan_daki-son-gelismeler-hk_.tr.mfa [20.12.2018]

<http://www.haksozhaber.net/andican-katliami-kurbanlari-anildi-76230h.htm> yayın tarihi, 06 Mayıs 2016
Cuma 19:46 [20.12.2018]

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37244956>

<https://www.haberler.com/itu-ile-ozbekistan-arasinda-egitim-is-birligi-11578784-haberi/> [4 Ocak 2019]

<https://www.hangiuniversite.com/semekand-bilim-ve-medeniyet-universitesi/> [12.01.2019]

Uzbekistan Today, 28 Eylül 2018).

(Towards Peace Stability and Progres, Taşkent 2018, s. 51-52)

<https://www.takvim.com.tr/guncel/2018/05/01/cumhurbaskani-erdoganin-ziyareti-ozbek-basininda-genis-yer-buldu> [31 Ocak 2019]

Rıdvan Karluk- Ayşen Hiç Gencer, "Turkey and Uzbekistan Relations within the Scope of Economic and Political Integration of Central Asia" **International Conferrance on Euroasia Ekonomies** 2016,

http://www.uzxalqharakati.com/books/1-agaclar_sair_olsa.pdf dileğinde bulunmuştur [3 Nisan 2019]

s.224-225 <https://www.avekon.org/papers/1466.pdf> [31 Ocak 2019]

<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/fuat-ugur/601180.aspx> [24 Ocak 2019]

Resmi Gazete ile yayımı: 22.5.1997 Sayı : 22996, s.791

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/11/051114_andican_verdict.shtml [28 Şubat 2019]

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/09/050921_uzbek_secondday.shtml [28 Şubat 2019]

<https://www.aksam.com.tr/guncel/darbe-provasi-ozbekistanda/haber-535992> [24.ocak 2019]

<https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/fuat-ugur/601180.aspx> [24 Ocak 2019]

<https://odatv.com/ozbekler-cemaate-goz-actirmiyor-1704121200.html> [24 Ocak 2019]

<https://www.sabah.com.tr/galeri/aktuel/ozbekistan-cumhurbaskani-islam-kerimov-hayatini-kaybetti> [24 Ocak 2019]

Hürriyet, 26 Haziran 1994 ten aktaran, <http://www.uzxalqharakati.com/books/4-m-salih-hakinda.pdf>. s.10

<http://www.trthaber.com/haber/ekonomi/cumhurbaskani-erdogan-ipek-yolunun-kalbi-ozbekistani-ziyaret-edecek-362931.html> [29 Mayıs 2019]

<https://www.dunya.com/dunya/ozbekistan-turkiye-arasindaki-ticaret-yuzde-28-buyudu-haberi-376611> [29 Mayıs 2019]

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-ozbekistan-iliskileri-gucleniyor/1060872> [29 Mayıs 2019]

[https://www.google.com.tr/search?q=özbekistan+andican+olayları&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=9JID2di-X7IxTM%253A%252C0RXYU3B47qaWmM%](https://www.google.com.tr/search?q=özbekistan+andican+olayları&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=9JID2di-X7IxTM%253A%252C0RXYU3B47qaWmM%2C%20https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/andican-katliami-10-yilinda-h329745.html), <https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/andican-katliami-10-yilinda-h329745.html> yenilenme: 13 Mayıs 2015, [2 Mart 2019].

[https://www.google.com.tr/search?q=%C3%B6zbekistan+andican+olaylar%C4%B1&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=9JID2di-X7IxTM%253A%252C0RXYU3B47qaWmM%2C%20https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/andican-katliami-10-yilinda-h329745.html%20yenilenme:%2013%20May%202015,%20\[2%20Mart%202019\].#\[2%20Mart%202019\]](https://www.google.com.tr/search?q=%C3%B6zbekistan+andican+olaylar%C4%B1&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=9JID2di-X7IxTM%253A%252C0RXYU3B47qaWmM%2C%20https://www.dunyabulteni.net/orta-asya/andican-katliami-10-yilinda-h329745.html%20yenilenme:%2013%20May%202015,%20[2%20Mart%202019].#[2%20Mart%202019])

Yanlış ve/veya Eksik Bazı Atasözü, Vecize (aforizma/özdeyiş) ve Özlü Sözlere (Deyimlere) Farklı Bir Yaklaşım

A Different Approach to False and / or Missing Adage, Aphorism and Concise Words

Nasip DEMİRKUŞ⁴

Öz

Fert ve toplumsal olarak kabul gören; atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü sözler vb. fert ve toplumun inançsal, düşünsel ve mantıksal değişmez değer yargıları olarak zihinsel havuzun ve bilinç sisteminin yapı taşları ve temel veri tabanları gibi iş görür. Bunlardan bazıları eksik ve yanlıştır. En azından eleştirel gözle bile bakılmadan ya da revize edilmeden topluma servis edilmektedirler.

Dünya'daki tüm atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü sözler bilimsel tezlerle geçerlilik sınırları belirlenmeli ya da en doğru alternatifleri ortaya konulmalıdır. Varılan eşleştirme (eşleşim ya da özdeşleşim) ve bilimsel sonuçları, Kuran ayetleri, peygamber hadisleriyle ve bilimsel sonuçlarla örtüşeceği kesindir. Bu sonuç sürprizde değildir. Geçerlilik sınırları kesin ve belli olmayan ya da şüpheli olan; atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü söz/deyim, bazen yarardan çok sürekli insanları yanıltıcı düşünsel birer değer yargısıdır (Demirkuş 2011).

Sağlıklı ve düzgün çalışan, toplumun zihin yapısı açısından; varılan sonuçların, doğru alternatifleriyle eşleştiği bilimsel, İslami ve peygamberi kaynaklarla ilişkilendirmek gerekir. Dinden, bilimden, ilimden ve deneyimlerden; edinilen bilgilerin, benzer özellikleri ilişkilendirilerek oluşturulan çıkarsamalardır. Genellikle toplumsal deneyim ve çıkarsayıslara dayalı olan atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü sözler fert ve kavimlerin en önemli yol gösterici değer yargılarından. Örneğin, **Akıl İçin Yol Birdir**: “Belli bir soruna çözüm bulmak için akla başvurulur. Aynı sorun için farklı kişilere de sorsanız, alınacak yanıtlar aşağı yukarı aynıdır; çünkü insan aklı birdir ve herkese göre farklı akıllar olmadığı için, yanıtlarda birleşilir” (Akdağ, F., 2003).

Akıl İçin Yol Birdir demek cümlesinde kavram yanılgısı vardır. O zaman akıl dogma karar veren insandaki ilahi/peygamberi bir araç olurdu. Hz. Muhammed (AS) der ki “**Kim kötü ve çirkin bir iş görürse onu eliyle düzeltsin eğer buna gücü yetmiyorsa diliyle düzeltsin buna da gücü yetmezse, kalben karşı koysun. Bu da imanın en zayıf derecesidir**” [Müslim – Ebû Dâvûd]. Bu hadisten hareketle, bazen aynı olaya insanların farklı tepki göstermeleri gerektiği ortaya çıkar. O zaman bu hadise göre, özdeyişi yeniden düzenlersek; “**Akıl yolu çoktur, gücünüz oranında, liyakatlisini tercih et**”. “**Akıl yolu yerine göre tek ya da çoktur**”. “**Ortak akıl yolu tek, özgün akıl/ların yolu çoktur**”. Örneğin, Bazı koşullar da bazı kişilerin yalan konuşması gerekirken. Aynı koşulda başka birisinin doğruyu konuşması gerekir. Bu durumu kişinin gücü belirler. Bu örnekteki mantıktan hareketle bildiride çok sayıda atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü söz/deyim ve özlü sözler, eleştiri ve alternatif önerilerle sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yanlış, Eksik, Atasözü, Vecize (aforizma/özdeyiş), Özlü Sözler.

⁴ Prof. Dr., Van Yüzüncü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Matematik ve Fen Eğitimi Bölümü, Van, TÜRKİYE

Abstract

The individual and the socially accepted; proverb, maxim (aphorism) and idioms (concise words) etc. it functions as the building blocks and basic databases of the mental pool and the consciousness system, as beliefs of the individual and society, as faith, intellectual and logical invariant value judgments. Some of these are incomplete and incorrect. They are served to the society, at least without critical consideration or revision.

All proverbs, aphorisms and quintessential words in the world should be determined by scientific theses, or the most accurate alternatives should be put forward. It is certain that the pairing (identification) and the scientific results; the verses of the Qur'an, the prophetic hadiths and the scientific results will coincide. This result is not surprising. The validity limits are precise and unclear or suspicious; proverb, aphorism, sometimes a misleading intellectual judgment, rather than the benefit of people (Demirkus 2011).

In terms of the mind structure of the healthy and smooth society, it is necessary to relate the results to the scientific, Islamic and prophetic sources in which the right alternatives are matched. The proverb, aphorism and concise words, which are generally based on social experiences and assumptions, are the most important guiding values of the peoples. For example, *The Path for intellect is one*: To find a solution to a particular problem, the intellect is applied. If you ask different people for the same problem, the answers are more or less the same; because the human intellect is one and because there are no different intellects for everyone, the answers are united (Akdağ, F., 2003).

There is a misconception in the sentence *"The path of the intellect is one"* At that time, intellect would be a means of divine / prophet in man who decided to dogma. Hz. Muhammad (AS) says: *"Whoever of you sees an evil action, let him change it with his hand, and if he is not able to do so then with his tongue, and if he is not able to do so then with his heart, and that is the weakest of faith"* [Muslim - Abu Dawud]. Moving from this hadith, it turns out that people sometimes have to react differently to the same thing. Then according to this incident, if we rearrange the self-saying; *"The way of the intellect is many; you prefer the level of power, merit"*. *"The path of the intellect is single or multiple according to the place"*. *"The way of common intellect is one; the way of the original intellect (s) is many"*. For example, in some circumstances some people should lie. Under the same circumstances, someone else should speak the truth. This situation determines, by the power of the person. Based on the logic in this example, the paper will present a large number of proverbs, aphorisms and concise words, criticisms and alternative proposals.

Keywords: false, missing adage, aphorism and concise words.

GİRİŞ

Atasözleri, halkın yüzyıllar boyu yaşadığı olaylar ve durumlar sonunda vardığı çeşitli yargılarının bilgece düşünce ya da öğüt olarak kurallaştığı ve kalıplaştığı özlü sözlerdir(Akdağ, 2003).

a) Atasözlerinin Tanımı: Atasözleri, halkın yüzyıllar boyu yaşadığı olaylar ve durumlar sonunda vardığı çeşitli yargılarının bilgece düşünce ya da öğüt olarak kurallaştığı ve kalıplaştığı özlü sözlerdir.

b) Biçim Özellikleri:

1. Kalıplaşmış ve donmuş sözlerdir. İçindeki sözcüklerin yerleri değiştirilemez, yerlerine başka sözcükler konulamaz.
2. Az sözcükle çok şey anlatırlar.
3. Genellikle bir ya da iki cümleden oluşurlar .
- 4.Yapılarında genellikle geniş zaman kipi, bazen de emir kipi kullanılmıştır.

c) Anlatım Özellikleri:

1. Dolaysız anlatım: Bu atasözlerinde anlam çok açıktır. Anlatılmak istenen kolaylıkla anlaşılır. Örnek: " Akıl akıldan üstündür." "Beş parmak bir değil." " Kul hatasız olmaz."
2. Dolaylı (Mecazlı) anlatım: Bir dış, bir iç anlamı olan atasözleridir. Dış anlam aracılığı ile iç anlam vurgulanır. Örnek : " Her kuşun eti yenmez." " Boynuz kulaktan sonra çıkar, ama kulağı geçer." " Ağaç, meyvası olunca başını aşağı salar."
1. Yarı dolaylı anlatım: Atasözlerinin kimilerinde bir bölüm açık ve anlaşılır bir nitelik taşırken, diğer bölümde dolaylı bir anlatım yer alır. Örnek : "Arslan kükrerse atın ayağı kösteklenir." "Doğru söyleyenin

tepesi delik olur." " İnsanoğlu çiğ süt emmiş."

2. Örnek vererek anlatım: Bir olay, bir gözlem kanıt olarak gösterilir. Örnek : " Ağacı kurt, insanı dert yer." " Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz."

3. Karşılaştırmalı anlatım: Karşılaştırma yaparak bir yargıya varılır. Örnek : " Halayıktan kadın olmaz, gül ağacından odun." "Bir deli kuyuya taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış."

4. Öyküyle anlatım: Bir olayın anlatımıyla uygulanır. Örnek : " Arsızın yüzüne tükürmüşler, yağmur yağıyor demiş." "Eşeğe (katıra) cilve yap demişler, çifte (tekme)atmış."

5. Sorulu-yanıtlı anlatım: Bunlar, bir soruyu ve onun yanıtını içerirler. Örnek : " Kurda 'Neden boynun kalın?' demişler, 'İşimi kendim görürüm de ondan' demiş." " Tilkiye 'Tavuk kebabı yer misin?' demişler, 'Adamın güleceğini getiriyorsunuz.' demiş."

d) Atasözlerinin Oluşumu: Kuşaklardan kuşaklara aktarıldığı bilinen atasözleri ilk kez, değeri tartışılmaz olan bir şairin ya da bir yazarın kaleminden çıkmış ve zamanla değişmelere uğrayarak son biçimlerini almış ve böylece topluma mal olmuşlardır. Bunların yanında, yeni koşulların doğmasıyla da yeni yeni atasözleri oluşmuştur.

e) Atasözleri ile Karıştırılan Sözler: Kimi kaynaklarda çeşitli benzerliklerinden ötürü atasözü diye gösterilen ve gerçek atasözleri ile karıştırılmalarına neden olan birtakım sözler aşağıda gösterilmiştir.

1.Deyimler: Deyimleri atasözlerinden ayıran en önemli özellik, deyimlerin bir kavramı belirtmek için kullanılan özel bir anlatım kalıbı oluşu, genel kural niteliğinde bir söz olmayışıdır. Deyimlerin atasözleri ile karıştırılmasının nedeni, her iki söz çeşidinin de kısa cümleler halinde bulunması ve hoş giden bir anlatımları olmasıdır. Bu da yalnız biçim benzerliğinden kaynaklanan bir karışıklıktır. Örneğin, "Gönül ferman dinlemez." atasözü ile "Özür ü kabahatinden büyük." deyimini biçim bakımından aynıdır. Çünkü "gönül ferman dinlemez" atasözü bir genel kural niteliğinde olmasına karşılık, "Özür ü kabahatinden büyük." deyimini yalnızca özel bir anlatım kalıbıdır.

2.Özdeyişler: Yazanı ve söyleyeni belli olsun olmasın, geniş bir biçimde açıklanabilen derin anlamlı kısa sözlerdir ve daha çok aydınlarca bilinir ve kullanılır. Biçim olarak atasözlerine benzemekle birlikte kavram bakımından ve daha çok aydınlarca kullanılmaları yönünden atasözlerinden ayrılırlar. Örnek : " istiklal göklerde." (Atatürk)“ Öğrenmenin yaşı yoktur."

1. Gerçekleri anlatan kısa, yalın sözler: Bunlar özdeyişlerin dışında kalan ve halk arasında çok sık kullanılan sözlerdir. Örnek: Olacak olan olur. Can tatlıdır.

2. Mısra ve beyitler: Bunlar da atasözlerine benzeyen ve onlar gibi kullanılan, yazarı belli olan ya da olmayan manzum sözlerdir. Örnek: Zerdüz palan vursan eşek yine eşektir.(Ziya Paşa)
Erişir menzil-i maksuduna aheste giden
Tiz reftar olanın payine damen dolaşır.(Hatemi)

a) Birbiri ile çelişkili olan atasözleri: Kimi

atasözleri birbiri ile çelişki içindedir. Bu durum, yaşamın kendisinin çelişkilerle dolu olmasından kaynaklanır. Bunun için doğal olarak atasözlerini oluşturan kurallar da çelişkili olurlar. Buna en güzel örnek, yalan söyleyen ve doğru söyleyenlerle ilgili birbirine çelişkili iki atasözüdür. Örnek : " Yalancının evi yanmış kimse inanmamış." " Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar" (Akdağ, 2003).

Milletler, asırlar boyunca sahip olduktan İnanç, kültür ve geleneği yaşatmakla yükümlüdürler. Değerlerine sahip çıkan ve onları korumayı başarabilenler ayakta kalır ve sağlam bir geleceğe sahip olurlar. Bir milletin varlığını sürdürebilmesi ve değerlerini gelecek nesillere aktarılabilmesi için sözlü ve yazılı gelenekten yararlanması gerekir. Bu geleneğin iletilmesindeki en büyük araç ise dildir. Bu sebeple dünya üzerindeki hemen hemen her dil, kendi inanç, kültür ve yaşayışını aktaran atasözlerine sahiptir.

Atasözlerinin günlük konuşmalarda anlatımı daha güçlü kılmak, az sözle çok şey anlatmak, ifadeye canlılık vermek, bir durum veya olayı açıklamak gibi görevleri vardır. Bu görevleri yerine getirirken atasözlerinin bazen gerçek, bazen mecaz, bazen de hem gerçek hem mecaz anlamda kullanıldığı görülür.

Atasözleri, halkın hayatından damıtılmış tecrübeleri, sosyal gerçekleri, insanların iç veya dış dünyasını ortaya koyan;1 ayrıca ait olduğu milletin zekâsını, anlayışını, düşünce yapısı ve kıvraklığını da gösteren bir özelliğe sahiptir. Söyleyeninin belli olmamasının bir sonucu olarak da mahsulü olduğu milletin ortak malıdır ve özellikle bu yönüyle özdeyişlerden ayrılır. Çeşitli

milletler tarafından “kanatlı söz, nasihat, cevherli söz, ibret verici söz, altın söz, dilin rüzgârı, halk mektebi, halk hikmeti, ruhun tabibi, aklın gözü”² anlamlarına gelen kelimelerle ifade edilen atasözleri, ait olduğu kültürün zenginliğini gösteren bir değerler bütünüdür. Kapalı kapılar ardındaki bir millet sarayının kapışım açan sihirli bir anahtardır.³ Halkın söylediği hikmetli ve ibretli bu sözler, “hikmetü’l-âvâm” olarak nitelendirilse de sadece halk tarafından değil, aydın zümre tarafından da ilgi görmüştür. Atasözleri zamanla çok defa gerçek anlamları yerine mecazlı bir mana kazanarak sözlü gelenek içinde nesil” den nesile aktarılan ve halk hafızasında yaşayan, halka mal olmuş, kalıplaşmış ifadeler⁵ olarak tarif edilir. Ancak şifahi kültürle başlayan bu anonim sözlerin, son birkaç yüzyılda yazılı metinlerde yer aldığı da bilinen bir gerçektir.

Atasözlerimizin bazıları, medeniyet tarihimiz kadar eski ve uzun ömürlüdür.[®] Türk atasözlerinin ilk yazıya geçirilmiş şekli, VTLL yüzyılda Orhun Kitabeleri’nde karşımıza çıkar. Daha sonra Uygur harfli metinlerde de örnekler bulunmaktadır. Ancak Türk atasözlerinin adı bilinen ilk derleyicisi Kaşgarlı Mahmut’tur.

Müellif, XI. yüzyılda yazdığı Divanü Lügati’t-Türk adlı eserinde, madde başı olan kelimelerin açıklamaları yapılırken manalarının daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla atasözlerinden örnekler vermiştir.

Daha sonraki yüzyıllarda, Edip Ahmet Yüknek, Yunus Emre, Gülşehrî ve Âşık Paşa gibi şairlerin eserlerinde de atasözlerine rastlanır. XV. ve XVI. yüzyıllara gelindiğinde ise ahlak kitaplarının çoğalmasına bağlı olarak, atasözlerine

verilen önem artmış[®] ve bunun en önemli göstergelerinden biri, divan edebiyatının mahsulü olan ve Güvâhî tarafından yazılan Pend-nâme adlı eser olmuştur.

Yazılan ahlaki eserler ve nasihatnamelerde doğrudan, yapılması istenen davranışlar övülmüş, tavsiye edilmiş; kaçınılması gereken, birey veya toplum açısından zararlı görülen davranışlar da yerilmiş ve sakındırma yoluyla öğütlere yer verilmiştir. Bu öğütlerin çoğunluğunun atasözleri yoluyla aktarılması, atasözlerinin eskiden beri öğüt verici ve öğretici bilgilerin aktarılmasında kullanılan bir araç olduğunu görmek bağlamından önemlidir. Belli bir süre sonra atasözleri, müstakil olarak toparlanmış¹⁰ ve böylece eserler oluşturulmuştur.

Bu eserlere, “duruma uygun mesel (Örnek) getirmek” anlamında» “darb-ı mesel” veya hunim çoğulu olarak “durûb-ı emsâl” denilmiştir. Buna bağlı olarak, Şinâsf- nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye’si; Ahmet Vefik Paşa’nın Atalar Sözü-Türkî Durûb-t EmsâTi ve Ebüzziya Tefvikan Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye’si, XIX. asırda, bu alanda verilmiş eserlerin önde gelenleridir. Son yüzyılda ise üzerinde bir hayli çalışma yapılmış olan atasözleri, genellikle deyimlerle karıştırılmış veya birlikte verilmiştir.

Deyim ve atasözü arasındaki farkı, en etkili ve dikkat çekici bir biçimde ortaya koyan kişi Ömer Asım AKSOY’dur. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü adlı iki ciltlik eserinde atasözleri ve deyimlerin biçim ve kavram özelliklerinden yola çıkar ve bu terimlerin tam tanımlarını yapar. Böylelikle atasözü ve deyim arasındaki farkı ortaya çıkarır, AKSOY’a göre atasözleri, atalarımızın uzun tecrübelerine dayanan yargıların genel kural,

bilgece düşünce ya da Öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan, halkın benimsediği sözlerdir.

Deyimler ise bir kavramı, bir durumu ya ilginç bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümcelerdir.

Deyimler, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; genel kural niteliğinde sözler değildir. Deyimi atasözlerinden ayıran en önemli özellik budur. Deyimlerin amacı bir olayın aktarımında farklılık sunmaktır; atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. AKSOY, detaylı bir biçimde bunları açıkladıktan sonra, özellikle son yüzyılda atasözleri ile alakalı çıkmış birçok eseri, çok derin bir şekilde analiz ve tenkit eder.

Çalışmamızda kullandığımız malzemeyi, Ömer Asım AKSOY'un eseri başta olmak üzere, kaynakçada belirtilen eserlerden yararlanarak hazırladık.

Bu çalışma, gençlere yönelik, yardımcı bir eser olması amacıyla hazırlanmıştır. Bu sebeple atasözlerini seçmede bazı kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Atasözlerinin derlendiği birçok eserde yapıldığı gibi alfabetik sıra gözetmedik. Söz konusu malzemeyi içerdikleri konulara göre başlıklandırdık.
2. Milletimizin inanç, örf, âdet, gelenek, görenek ve yaşayışı hakkında bilgi verecek konular üzerinde durmaya çalıştık.
3. Atasözlerini seçerken sık kullanılıyor olmasına, öğretici, yapıcı ve eğitici etkisinin

bulunmasına dikkat ettik.

4. Büyük oranda müstehcenlikten, argodan ve ahlak dışı tabirlerden uzak durduk

5. Milli duyguları incitecek ve milletimizi küçük düşürecek sözlere yer vermedik.

6. Haddelendirdiğimiz başlıklarla ilgili olup aile ilişkilerini bozacağı, insani ilişkileri sıkıntıya sokacağını düşündüğümüz atasözlerini, faydalı olmayacağına kanaat getirdiğimiz için vermedik.

7. Atasözünü verdikten hemen sonra italik yazı ile o sözün nerede, hangi durumlarda kullanıldığına dikkat çektik Daha sonra sözü gerçek ve mecazi manalarıyla açıkladık Böylece okuyan öğrencilerin atasözünü benimsemelerini, konuyu kavrayabilmelerini, zihinlerinde geliştirebilmelerini hedefleyerek ödevlerinde onlara yardımcı olmayı da amaçladık.

8. Verilen atasözlerindeki kelimelerin farklı kullanımları varsa, onları da parantez içinde gösterdik.

9. Konu başlıkları altında, 178 tane atasözünün açıklamasını yaptık. Açıklamasını yaptığımız benzer olabilecek 62 tane atasözünü de konuyu anlatırken verdik Şu halde kitapta yer alan toplam atasözü sayısı, 240'tır.

10. Atasözleri ile ilgili ayetleri, Diyanet İşleri Başkanlığının resmî internet sitesinden aldık; aldığımız her ayetin tam web adresim dipnot şeklinde verdik

11. Kaynak olarak karşılaştığımız pek çok eserde; atasözleri, deyimler, özdeyişler ve kelâm-ı kibar denilen sözlerin hepsinin bir arada verildiğini gördük. Ancak Ömer Asım AKSOY'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü adlı kitabında atasözleri ve deyimlerin keskin çizgilerle ayrılmış ve diğer tüm sözlerden ayıklanmış olduğunu gördük. Bu

sebeple, çoğunlukla bu eserden yararlandık. Bizi bu işe teşvik eden, kıymetli desteklerini ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Mahmut KAPLAN ve Prof. Dr. Mehmet KARA'ya teşekkür öğrencilerimize, daha sonra konuyla ilgilenen herkese yararlı olmasını temenni ediyoruz.(Yıldız, 2013)

Yönetim insani ve evrensel bir süreçtir. Tarih döneminden bağımsız olarak, bir topluluğun olduğu her yerde yönetim izlerini bulmak mümkündür. Mikro-sosyal birimden makro-sosyal birime, tüm yapı ve oluşumların yönetime ihtiyacı vardır. Yönetimi; tüm evrensellik rağmen, aynı zamanda kültürel bir fenomendir. Bir toplumun yönetim olgusuna bakışına dair ipuçları; yönetim uygulamaları, yönetim yapısı, yönetici tipolojisi, yönetilen tutum ve davranışlar ve yönetimle yönetilen ilişkilerden elde edilebilir. Bu çalışma, Türk toplumunun yönetime bakış açısını ortaya koymayı ve Türkçedeki deyimler ve atasözleri ile yönetim olgusunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Atasözleri ve deyimler, bir toplumun değerlerini ve yönelimlerini analiz etmeye yarayan ana veri kaynaklarıdır. Atasözleri ve deyimler çalışmaları ile dilin iletişim ve kültürel çalışmalarını yapmak mümkündür. Çalışmada, Türkçede yönetimle ilgili atasözleri ve deyimlerin içerik analizi yapılmıştır. Nitel araştırma yaklaşımına uygun olarak tasarlanan araştırma kapsamında Türk Dil Kurumu -TDK- Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü aranmış, ilgili atasözleri ve deyimler belirli kategoriler oluşturularak tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Araştırmada elde edilen bulguların detayları çalışmanın sonu

bölümünde yansıtılmış ve Türkçe olarak yönetim olgusuna ilişkin tespitler belirlenmiştir. Çalışma, Türk toplumunun yönetim olgusu ve gelecekteki çalışmalar için öneriler olgusundaki etkileri ile sonuçlanmaktadır. (E. Gürel ve Nazlı, 2019)

İlk olarak toplumda karmaşa yaşanmaması ahengin bozulmaması için; olumsuzlukları görmezden gelmeyi öğütleyen “Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar” atasözü; açık seçik yanlışların çözümsüz kalmasında bir sakınca görmemektedir. Oysa toplumun kendi yanlışlarına eleştiri getirebilmesi, öz değerlendirmesini yapabilmesi; o toplumun ve o toplumu oluşturan bireylerin sorunlarını çözmesine yardımcı olur. Bu şekilde toplumun refahı ve mutluluğunun önü açılabilir. İkinci olarak, “Sürüden ayrılanı kurt kapar” atasözünde olduğu gibi toplum ahengini korumak ve bireysel olarak zarar görmemek için genele uymak nasihat edilirken; birey olarak var olmanın önüne geçildiği görülmektedir. Bu durum kişinin bireysel tercihlerde bulunmasını engellemekte; kendisini ilgilendiren eğitim, iş hayatı, evlilik gibi çok önemli konularda özgür olarak hareket etmesini kısıtlamaktadır. Bireyselliği ve buna bağlı merak ve yenilikçiliği kısıtlayan bir başka atasözü “Her deliğe (taşın altına) elini sokma, ya yılan çıkar ya çıyan” atasözüdür. Merak yaratıcı düşüncenin önünü açan anahtar kavramdır. Türk toplumunda çocuk yetiştirilirken aşırı korumacı tavır içinde olmak ve onların meraklarının önüne geçmek yaratıcı düşünceye ket vurabilecek bir durumdur. Oysa merak yanında özellikle doğa, yaşam ve çevrede olup bitenlere ilgi göstermek; bireyin farklı ve yeni durumları anlamasını ve kendini farklı koşullara

uydurmasını sağlarken, bilimsel keşiflerin de önünü açabilecek değerli deneyimlerdir. (Mamatoğlu, Rasim Özgür, Keskin ve Burcu Dönmez, 2016).

Türk ulusunun ortak ürünü olan atasözleri, Türkçenin güzelliğini, anlatım zenginliğini ve çeşitliliğini, kavram dünyasının renkliliğini gösterir. Divanu Lugâti't-Türk'te (DLT) izlerini bulunabilen birçok atasözünün Türkçenin lehçe ve ağızlarında yaşaması ortak paylaşımın kanıtıdır. Bu bağlamda Kıbrıs Türklerince kullanılan atasözlerinin DLT'deki savlarla aynı kökten gelmesi veya onlarla ilişkili olmaları onların çok eskiden beri kullanıldığını ve Türk dünyası atasözlerinin ortak bir kaynaktan çıktığını bir kez daha kanıtlamaktadır. Kıbrıs Türklerince kullanılan en eski atasözlerinin belirlenmeye çalışıldığı bu incelemede, atasözleri anlam özelliklerine, değişmelerine vb. göre değerlendirilmiş, en eski kaynakları bulunmaya çalışılmıştır. Bunun için de Kıbrıs Türk atasözleri DLT'deki savlarla karşılaştırılmış, ortak/ benzer olanlar eşleştirilmiştir. Böylece atasözlerinin coğrafi, tarihsel, sosyal, kültürel değişmelerden ne derece nasibini aldığı sorgulanmıştır (Gümüştam, 2015).

Bir ulusun dil hazinesini ve kelime gücünü yansıtan atasözleri ve deyimler açıkça bu ulusun deneyimlerinin ve kültür zenginliğinin ifadesidir. Çoğunlukla atasözlerini ve deyimleri hayatımızda ifade etmesi zor olan olayları ve durumları kolay ve etkili bir şekilde anlatmak için uyguluyoruz. Bu şekilde soyut olayları ve durumları nesnelleştirebilir ve sohbe zenginlik katabiliriz. Bu nedenle şairler, atasözleri ve deyimlerdeki bu zenginliği şiirlerinde kullanmak isterler. Muhyî, XVI.

yüzyılda atasözleri ve deyimler avantajlarını şiirlerinde etkili bir sohbet için almıştı. Bu çalışmada, Mahzen-i Esrâr isimli Muhyî'nin eserinde kullanılan atasözleri ve deyimler tespit edilmiş ve bunların açıklamaları yapılmış ve aynı zamanda kullanılan deyimler ve atasözleri arasındaki farklar da gösterilmiştir (Kurt, 2019).

Atasözleri denildiğinde genellikle atalarımızın uzun gözlem ve tecrübeler sonucunda vardıkları hükümlerini hikmetli düşünce, öğüt ve örnekleme yolu ile öğütleyen, yol gösteren ifadeler kastedilir. Fakat bazı atasözleri vardı ki âdeta bir “kötü öğüt” veya “kötü sonuç” izlenimi verir (Örneğin, Yaxşi etiñni satquçe atañni sat “İyi atını satmaktansa babanı sat.”; Heqni sözligen öz ecilidin burun öler “Doğruyu söyleyen ecelinden önce ölür.”) (Gulcalı, 2018).

Her milletin, derinliği, eskiliği, yeniliği tartışılmaksızın sosyal hayat içinde var olan veya izleri görülen kültürel kodları bulunmaktadır. Bu kodlar, en eski çağlardan beri toplumsal algıyı yöneten ve yönlendiren gizli işlevlere sahiptir. Halkbiliminin inceleme alanına giren her ürün aslında ait olduğu milletin; hayata bakışını, algısını, felsefesini, inancını, müziğini, estetik anlayışını, topyekûn kültürel kodlarını taşıyıp yansıtmaktadır. Fakat sözel edebiyat ürünü olan atasözlerinin diğer türlere göre toplumsal kimliği inşa ve toplumsal algıya etki bağlamında daha belirgin bir işlevi olduğu düşünülmektedir. Atasözleri, kadim zamanlardan bu yana oluşmuş tecrübelerin aktarılmasında, ataların da içinde yaşadığı sosyo-kültürel ortamın getirileri dâhilinde ortaya çıkmış ve sosyal psikolojiyi de yansıtan vazifeler üstlenmiştir.

Her milletin kendi kültür havzasında vücut bulan, somut veya somut olmayan, kimi sahalarda bir yanıyla özgün bir yanıyla etkileşim içinde olup kendileştirdiği ürünleri de bu ortak belleğin aktarımındaki nesne durumundadır. Bu yönüyle düşünüldüğünde atasözlerinin özgün işleve sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Her biri kendi içinde bir yaşanmışlığın sonucu olarak ortaya çıkmış atasözlerinin; tüm işlevleri, icra ve aktarım ortamları göz önüne alındığında, oluştuğu dönemde toplumun algısını yansıttığı gibi, sonrasında toplumda bir kolektif algı da meydana getirebilecek güçte olduğu görülmektedir. Çünkü insan, varlığını bir birey olarak devam ettirse de, kimliğinin oluşumu ve yaşama adapte oluş sürecinde, ait olduğu toplumun kültürel getirilerinin ve algısının etki alanındadır.

Günümüz kadınının psikolojisi ve toplumun algısının tespit edilebilmesi için; kolektif şuur altının yansımaları olan bu sözlerin kolektif bilinç ve toplumsal bellek oluşumundaki yerinin tespit edilebilmesi adına kadınlarla ilgili olumsuz anlamlı atasözlerinin önemli bir malzeme olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda halkbilimcilerin, sosyolog ve psikologların ortaklaşa yapacakları disiplinler arası çalışmalarla konunun tespitten öteye geçirilerek tahlil ve sonuç odaklı bir mecrada ele alınabileceği kapsamlı çalışmalara duyulan ihtiyacın kabulü, konu açısından farkındalık yaratacak bakış açılarının gündeme gelmesine katkı sunacaktır (Aydın, 2018).

Atasözleri ve deyimler cinsiyet olgusu açısından incelendiğinde, çeşitli toplumsal yaşantıların izlerini yapısında taşıdığı söylenebilir. Toplumsal rollerin cinsiyete

yönelik dağılımları, verdiği mesaj ve izleksel kullanımların farklılaşması açısından ele alındığında eril cinsiyetin yüceltildiği ve ev dışı yaşamda yerini aldığı; dişil cinsiyetin ise ikinci planda kalarak ev içi yaşamda yerini aldığı gözlenmektedir. Öte yandan, atasözleri ve deyimlerin yüzyıllardır dil yapısında yer alması ve tarihi süreçte farklı toplumsal yapılar içerisinde şekillenmesi gerçeği çalışmamızı sınırlandırmaktadır. (Özkan ve Gündoğdu, 2011).

Kadına yönelik atasözleri incelendiğinde birçoğunun erkek bakışıyla algılandığı görülür. Kadının özellikle aile içindeki konumu itaat edici, tutumlu, çalışkan kısacası ideal bir eştir. Kadın erkek ilişkisinde erkek egemen toplumlarda kadının küçümsendiği, aşağılandığı, varlığının yok sayıldığı bir kadın imgesi yaratılır. Kadının toplum içinde ve iş yaşamındaki başarısı yok sayılmaya çalışılır. (Genç, 2018).

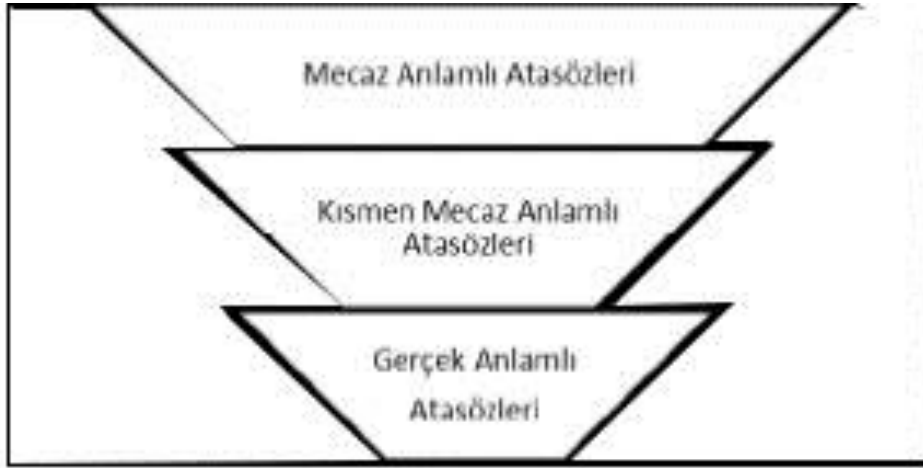
Dil, kültürel değerlerin en önemli göstergesi ve kültürel aktarımın en önemli araçlarından biridir. Atasözleri ve deyimler aracılığıyla bir kültürün değişime bakış açısını ve değişim önermesini anlamak mümkündür (E. N. A. Gürel ve Taş, 2018).

Eğitim; doğumla başlayan, ailede temellenen, okulda şekillenen ve hayat boyu devam eden bir süreçtir. Bu süreçte aktarılacak temel mirasın en belirleyici unsurları “dil ve din”dir. Ortak paydası insan olan, “din” ve “eğitim” kavramlarının bir arada kullanılmasıyla oluşan din eğitiminde, atasözleri ve deyimlerin kullanılması önemlidir. Çünkü atasözleri ve deyimler, ait oldukları kültürün doğal ifadeleridir. Bu amaç betimleyici yaklaşım yöntemiyle de

din eğitimi ve öğretiminde kullanılacak atasözleri ve deyimler tespit edilmiştir. Daha sonra bunlar iman, ibadet ve ahlak ana konularına göre tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Buna göre, ahlak konularına dair atasözleri ve deyimlerin sayıca diğerlerinden daha fazla olduğu, din eğitimi ve öğretiminde kullanılacak pek çok atasözü ve deyim olduğu, bunların eğitimsel özellikleri itibariyle çocuğun gelişim çağları dikkate alınarak verilmesi halinde, din eğitiminde kullanılması gereken

önemli bir materyal olduğu sonucuna varılmıştır(Aybey, 2018).

Gerçek anlamlı atasözlerinde, bütün kelimeler gerçek anlamda kullanılmıştır. “Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp”, “Çok konuşan çok yanılır” vb. Mecaz anlamlı atasözlerinde ise bütün kelimeler mecaz anlamda kullanılmıştır. “Meyveli ağacı taşlarlar”, “Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur” vb. Atasözlerinin anlamlarına göre derecelendirilmesi Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1: Atasözlerinin Anlamlarına Göre Derecelendirilmesi

Şekil 1’de gösterildiği gibi en altta gerçek anlamlı atasözleri, bir üstünde kısmen mecaz anlamlı atasözleri ve en üstte ise mecaz anlamlı atasözleri bulunmaktadır. Atasözlerinin ilk çıkışında kelimeler temel anlamdadır. Daha sonra atasözleri zamanla Elçin (1992)’in ifade ettiği gibi soyut anlam kazanmaktadır. Bu yüzden mecaz anlamlı atasözlerinin temelinde gerçek anlam bulunmaktadır (Keklik, 2013).

Atasözleri; dinden, bilimden, ilimden ve deneyimlerden edinilen öğüt verici ve ders çıkarıcı bilgilerin kısa ve öz çıkarsamalarıdır.

Yanlış ve/veya eksik; atasözü, vecize (özdeyiş), deyim ve deneyim cümleleri... vb toplumsal düşünce yanılıgına, eksik ve yanlış toplumsal iletişime neden oluyor.

Fert ve toplumsal olarak kabul gören atasözü, vecize(özdeyiş), deyim, deneyim cümleleri... Vb fert ve toplumun inançsal,

düşünsel ve mantıksal değişmez değer yargıları olarak toplumun zihinsel havuzun ve bilinç sisteminin köşe taşları ve temel veri tabanları gibi iş görür.

Bunlardan bazıları eksik ve/veya yanlış. Tüm dünyada ki atasözü, vecize (özdeyiş), deyim ve deneyim cümlelerin bilimsel çalışma ve tezlerle geçerlilik sınırları belirlenmeli ya da en doğru alternatifleri ortaya konulmalıdır. Bunların yani atasözü... Vb. bilimsellik, yaşama doğru uygulanabilirlikle, inancımızdaki ayetlerle ve hadislerle uygunluğuna bakılarak; bilimsel çalışma ve tezlerle alternatifleri ve yanlışları düzeltilmeli.

Sağlıklı ve düzgün çalışan, toplumun zihin yapısı açısından; varılan sonuçların, doğru alternatifleriyle ve kökenlendiği kaynaklarla(din, bilim, deneyim, halk... Vb.), bilimsel ve peygamber ahlakıyla gerçekçi eşleştirmek gerekir.

Deyimler ve atasözlerinin farklı yönleri

1. Deyimlerin amacı bir durumu ya da kavramı özel bir kalıp içinde ilgi çekici biçimde bildirmektir.
2. Deyimlerin mecazlı anlamı vardır.
3. Deyimlerin öyküsü, efsanesi kaynağı genellikle vardır.
4. Deyimleri anlatım kalıbı olarak görebiliriz.
5. Deyimlerde kesin hüküm, kural, yargı, öğüt, yol göstericilik yoktur. Bunun için genel kural oluşturmazlar(Anonim, 2019b).

Yanlış ve/veya Eksik Bazı Atasözü, Vecize (Özdeyiş), Deyim ve Deneyim Cümlelerine Örnekler

-Ak Akçe Kara Gün İçindir. Olağan günlerde kazanılan para, ona gereksinim duyulan en kötü günlerde insanların yardımına yetişir(Akdağ, F., 2003). **“Ak akçe gerekli gün içindir”**

-Akıl için yol birdir. Aklın Yolu birdir. Aklın Yolu tektir.

Belli bir soruna çözüm bulmak için akla başvurulur. Aynı sorun için değişik kişilere de sorsanız, alınacak yanıtlar aşağı yukarı aynıdır; çünkü insan akı birdir ve herkese göre değişik akıllar ol- madığı için yanıtlarda birleşilir (Akdağ, F., 2003).

“Aklın yolu her zaman her konuda bir değildir” Eğer aklın yolu bir olsaydı insan fitrat özgünlüklerine farklı kolaylıklar olamazdı. Peygamberler en akıllı insanlardır. Aklın yolu birdir demek akla iftiradır. O zaman akıl dogma karar veren insandaki ilahi/peygamberi bir araç olurdu. Akla göre her şeyin dogma bir ağ olurdu. Aklın yolu bazen koşullara göre değişir. Örneğin aynı koşullarda bazı kişilerin yalan konuşması mubahken aynı koşulda başka birisinin yalan konuşmaması ya da doğruyu konuşması gerekir.

“Bir kötülük gördüğünüz zaman elinizle, gücünüz yetmezse dilinizle, ona da gücünüz yetmezse kalben buğz ediniz.” (Müslim, İman 78; Tirmizi, Fiten 11). Aynı koşullardaki insanları aklın gösterdiği yol bazen aynı bazen farklı vb. olabilir. **“Ortak aklın yolu tek, özgün aklın yolu çoktur”!**

-Rabbim sizi başımızdan eksik etmesin!? **“Rabbim rızasını başımızdan eksik olmasın”!**

-Aslan yattığı yerden belli olur!? **“Aslanlar avlarken, insan işbaşındayken belli olur.”**
-Ağlamayan çocuğa meme vermezler. Sesini

yükseltmeyen kimseye hakkını vermezler. Haklar insanın eline tıpış tıpış gelmez. Onları elde etmek için gerek sözlü, gerek fiili olarak mücadele vermek gerekir. İnsan hakkını aramak için sesini duyurmalı, onu aramalıdır. (Anonim, 2019c). **“Ağlamayan çocuğa bazen meme vermezler.”**

-Kır atın (koca öküzün) yanında duran ya huyundan ya suyundan kapar. İnsan hem etkilenen hem de etkileyen bir varlıktır. Öte yandan insanın ne olduğu çevresinden anlaşılır. İnsan kiminle arkadaşlık ederse ondan etkilenir, huy kapar (Anonim, 2019c). **“Kır atın (koca öküzün) yanında duran bazen ya huyundan ya suyundan kapar.”**
“Kır atın (koca öküzün) yanında duran her zaman ya huyundan ya suyundan kapmaz.”

-Atın ölümü arpadan olsun. Ne olursa olsun, insan sevdiği bir şeyi yapmalıdır; sonunda kötülük, hatta ölüm olsa da. (Akdağ, F., 2003). **“Atın ölümü arpadan olmasın”**

-At sahibine (binicisine) göre kişner. Birinin yönetimi altında çalışan kişi, tutumunu yöneticisinin durumuna göre ayarlar (Anonim, 2019c). **“Her at sahibine göre kişnemez.”**-Ayinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz. **“Ayinesi iştir kişinin, lafına da bakılmalı.”**

-Azmin elinden hiçbir şey kurtulmaz (ne kurtulur?). Bir işte ne kadar azimli ve istekli olursak hayatımızda da o kadar çok başarı gösteririz (Anonim, 2019c). **“Azmettikten sonra insanın yapabileceği çok şey vardır.”**

-Arkadaşını söyle sana kim olduğunu söyleyeyim. Bir insanın arkadaşlarını tanırsanız, aşağı yukarı o insanın da nasıl birisi olduğunu anlamış olursunuz (Akdağ, 2003). **“Bana dostunu söyle sana kim olduğunu söyleyeyim.”**

-Balık baştan kokar. Bir toplumda

baştakilerin tutumu bozuk ise, onları kendilerine örnek alan milletin tutumu da bozuk olur. Bu durumda toplumda her şey bozulur (Anonim, 2019c). **“Balık her zaman baştan kokmaz.”**

Başından büyük işlere girişme (veya kalkışma). Gücünün üstünde olan işlere kalkışmak (TDK).

Sadece başınızdan küçük işlere karışsanız ne kaybınız olur? **“Yerine göre başından büyük işlere de karış.”**

-Besle kargayı oysun gözünü. **“Besleme nankör kargayı, oyar gözünü.”**

-Beşer zulmeder, kader adalet eder. **“Beşer zulüm etse de Allah her zaman adalet eder.”**

-Biz tükürdüğümüzü yalamayız **“Yanlış yere tükürmüşsek temizleriz.”** (Anonim, 2019a).

Hâlbuki suç, günah, hata, yanılmak, bilmezlik vb. akıllı yaratıkların yaşam döngüsünde aşamayacakları vazgeçilmez vasıflarındandır. Cüzi bir ilme sahipsiniz. Gerekirse yanlış yere tükürdüğümüzün bedelini ödemeye gayret ederiz. Bu yazıdaki amaç kibir, ucu, haset, eğitim, yapısal (fitrat) ve vahşi laiklikten doğan din cehaleti yöneticilerin vahşi-doğal demokrasinin seçim sistemi eserinin delillerini ortaya koymaktır.

Böyle gelmiş böyle gider. Bazı şeyler vardır ki, bunları değiştirmek ya çok zordur, yada bunları değiştirecek yollar tıkanmıştır. İşte, bu gibi durumlar için halk, ileriden beri sürüp gelmekte olan bir durumun, kolay kolay değişmeyeceği kanaatini taşır. **“Böyle gelmiş, böyle de gitmeyecektir.”** (Anonim, 2019c).

-Bükemediğin eli öp **“Bükemediğin ele sabret.”**

-Büyük lokma ye büyük konuşma. **“Yerine göre büyük lokmada ye büyük de konuş”**

-Cennet cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri isteyene ver anları bana seni gerek seni **“Cennet, cennet dedikleri; pek çok nimet, pek çok huri, pek çok melek, bana seni gerek seni.”**

-Çok bilen çok, az bilen az yanılır. **“Her zaman çok bilen çok, az bilen az yanılmaz.”** Mahlûkat bazen, yaratan asla yanılmaz.

-Söz gümüşse, sükût altındır. **“Yerine göre söz gümüşse, sükût altındır.”**

-Delikli demir icat oldu mertlik bozuldu? **“Delikli demir icat oldu mertlik saflaştı.”**

-Domuza inci dizilmez. **“Domuza her zaman inci dizilmez.”**

-Dost her zaman acı söyler. **“Dost gerekirse acı söyler.”**

-Hak geldi batıl zayı oldu. **“Hak geldi batıl yok oldu”** (İsrâ Suresi 81. Ayet)

-Her şeyin bir nedeni vardır. **“Yaradan hariç her şeyin bir nedeni vardır”**

-Her doğruyu her yerde söylemek doğru değildir. Yalanın mubah olduğu yerler vardır. **“Her doğruyu her durumda söylemek doğru değildir, ancak bazı doğruları bazı ortamlarda söylemek farzdır.”**

-Hizmette sınır yoktur. **“Hizmette sınır var sinir yoktur.”**

-Dinsiz ilim kör, ilimsiz din topaldır. Albert Einstein. Bu özdeyişte kavram ve düşünce yanılgısı var. İlimsiz din düşünülemez, dinsiz İlim düşünülebilir” “İlimsiz Din ve İlimin Dini düşünülemez, “İlimsiz Din, İlimin de Dini Olamaz.” Her dinin mutlaka ilmi vardır, fakat hiçbir ilimin dini düşünülemez. Her ilim ve bilimde doğru ve hayırlı değildir. “Dinler akıllı Yaratıklar için sunulan sistemlerdir, ilim ve bilim ise; öğrenme ve tatbik/uygulayış aracıdır”. **“Dini Eksik Bilen Kör, İlimi Eksik Olan Topaldır.”**

-“Hayatta en hakiki mürşit ilimdir fendir, ilim ve fenden başka yol gösterici aramak gaflettir, dalalettir, cehalettir? **Hayatta en hakiki akli araç; ilimdir fendir, ilim ve fenden başka akli araç aramak belki de gaflettir, dalalettir, cehalettir!** En hakiki ve gerçekçi mürşit Allah (C.C) dir. En hakiki ve gerçekçi mürşit Allah (C.C) peygamberleri ve rahmani âlimleridir. Hayatta en hakiki/hakki tek mürşit Allah (C.C)’HU ve işinin ehli olan zatlardır. En hayırlı mürşitler en akıllı yaratıklar içinde aranır.

-Her şey karşılıklıdır. **“Samimiyet ve ihlasta her şey karşılıklı değildir.”**

-İki gönül bir olsa samanlık seyran olur. **“İki gönül bir olsa da samanlık her zaman seyran olmaz! İki gönül bir olsa samanlık bazen seyran olur.”** Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı, Leyla ile Mecnun...

-Kurallarda hayat vardır. **“Rahmani ve akli kurallarda hayat vardır” Rahmani kurallarda helal ve huzurlu, şeytani kurallarda haram, vahşi krallarda hayvani hayat vardır.”** Rahmani kurallarda huzurlu, şeytani kurallarda huzursuz, hayvani krallarda aşkın/vahşi hayat vardır.

-Kim olursan ol gel. **Kim olursan ol Allah (CC)’na git!** Allah (C.C) herkesi davet etmemiştir. Peygamberler, âlimlerin vb. kimseye ya da sana geliş ihtiyaçları yoktur.

-Kusursuz dost arayan, dostsuz kalır. Kusursuz dost ararsan dostsuz kalırsın. **“Kusursuz bir dost istersen Allah (CC) yeter.”**

Mal da yalan mülk de yalan var sen de biraz oyalan. **“Mal da, mülk de, can da... Hemen her şey emanet, var sen etme ihanet.” Malda emanet mülkte emanet var sen etme ihanet!!** Dünyası için ahreti, ahreti için dünyasından vazgeçen bizden değildir (İbn

Asakir'in Hz. Enes'ten rivayet ettiği bu hadis için bk. Kenzu'l-ummal, h. No: 6334)

-Minareler Süngü, Kubbelere Miğfer,
Camiler Kışlamız, Müminler Asker?
**Minareler Şahadet parmağı, Kubbelere Gök
Kubbesi (Arşın), Camiler Allah (C.C)'N
evleri, Müminler insanlığın Askerleri!**
-Ne gelmişse Allah'tan gelmiş? Kaderimiz
böyle imiş? Bizim işimiz Allah'a kalmış?
Hür irade çerçevesindeki yanlış, eksik
tercihin vebali kader çizgisine yüklenemez.
**Hayır ve şer Allah (C.C)'dendir, tercih ve
tedbirin sorumluluğu akıllı yaratıktadır.**

-Rabbim neylerse güzel eyler, arif anı seyir
eyler? **Rabbim neylerse güzel eyler, cahil
onu seyir, arif anı ders eyler!**

-Sabreden derviş muradına ermiş? **Sabreden
derviş her zaman muradına ermemiş!**

-Sakla samanı gelir zamanı? **Saklama
gereksiz samanı gelmez zamanı! Sakla
gerekli samanı gelir zamanı!**

-Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır? **Tatlı dil
her yılanı deliğinden çıkaramaz! Tatlı
dil genellikle yılanı deliğinden çıkarır!**

Tavuk mu yumurtadan çıkmış yoksa
yumurta mı tavuktan çıkmış? **Her tavuk bir
yumurtadan çıkmıştır, ama her yumurta bir
tavuktan çıkmamıştır!**

-Ya olduğun gibi görün ya da görüldüğün
gibi ol? Her koşulda olduğumuz gibi ya da
göründüğümüz gibi olmak mümkün ve
liyakatli değildir.

**Yerine göre olduğun gibi görün, ya da
göründüğün gibi ol!**

-Yanlış hesap Bağdat'tan döner? **Yanlış
hesap her zaman Bağdat'tan dönmez!**

-Yiğidi öldür, hakkını yeme? **Yiğidi öldürme
hakkını da yeme!**

-Yaratılanı sev yaratanda ötürü? **Yaratılana**

sabret yardandan ötürü!

Fert, toplumsal ve dünya
bağlamında: gereksiz, geçersiz ve yanlış;
din, inanış, örf, adet, davranış, alışkanlık,
toplumsal egolar(istemler), özdeyişler,
atasözleri ve kurallardan kendimizi bilimsel
ve haklı olarak arındırmamız gerekir. Ancak
doğru ve bilimsel alternatiflerini geliştirmek
koşuluyla mümkündür. Çözüm; Bir kötülük
gördüğünüz zaman elinizle, gücünüz
yetmezse dilinizle, ona da gücünüz yetmezse
kalben buğz ediniz.” (Müslim, İman 78;
Tirmizi, Fiten 11). Allâh'a ve âhiret gününe
îmân eden kimse, akrabasına iyilik etsin!..”
buyurmuştur. (Buhârî, Edeb, 85; Müslim,
İmân, 74, 75) Bu asrın en büyük toplumsal
felaketlerinden biriside, fert, aile, kurum,
bölge, ülke, devlet... Vb bazında zihinsel,
bedensel ve toplumsal ilişkilerinde insanlara
değer verirken ve konumlandırırken;
liyakate ve evrenselliğe değil de ulusallığa,
akrabalığa ve akrabalık akaidine öncelik
verilmesinden kaynaklandığına dikkat
ediniz. Tüm dünya devletlerinin bu
toplumsal sorunu için üniversitelerde yüksek
lisans ve doktora çalışmalarının
hazırlanabilmelidir.

Yanlış, eksik ve sakat; isim, kavram,
kavramisim, kavram kümesi ve cümleler
toplumsal bilincin kara delikleri gibidirler.
Yazılı ve sözlü her kavram, kavramisim,
isim, deyim, özdeyiş, vecize, düşünceyi
ifade eden her şeye eleştirel gözle bakılmalı
ve en mantıklı-liyakatli alternatifi
geliştirilmelidir. Çok özel haller hariç,
her kavram, kavramisim, isim, deyim,
özdeyiş, vecize, düşünce üretirken veya
düzenlerken; düşünsel ve eleştirel tercihte,
doğal dillerin vahşi kurallarına ve hece
vezninin akıcı ses-kafiye uyumunun keyfine
akli, mantıki ve ahlaki anlamlara yer

verilmelidir.

İsim, kelime, deyim, kavram isim ve kavramların mantık kurallarına aykırılıklarının gerekçesiyle mantıklı alternatifleri ilişkisel listesi olarak sanal kavram araçlarıyla hazırlamak son derece önemlidir.

Dil ve lisanda yerleşmiş yanlış ve eksik cümlelerin daha anlamlı olanlarıyla yer değiştirerek toplumsal dinamik bilinçaltı yapısını sağlamlaştırmak. Örneğin, Bilimsel Araştırma Fonu? **Bilimsel Araştır Fonu!** Türkiye Bilimsel Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ? **Türkiye Bilimsel Araştır Kurumu!** Öğrenci Seçme Yerleştirme Merkezi/Kurumu? **Öğrenci Seç Yerleştir Merkezi/Kurumu!**

Sonuç olarak yanlış ve eksik atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü söz/deyim toplumsal bilinç sisteminin eksik-yanlış ve sakat verileri olarak hizmet eder. Bu nedenle; kaynakla-süreçle ilişkilendirilip bildirilmediği veya doğru örneklendirilmediği zaman, orijinal ve gerçekmiş gibi amacından farklı şeylere (hurafelere) hizmet eder. Bu toplumsal keşmekeş zamanla kabul görüp uygulamada bir inanç sistemi gibi ortaya çıkar. Yanlış ve eksik atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü sözleri doğrusuyla değiştirmek yeniden öğretmekten daha zordur.

Çözüm: Bilimsel olarak mevcut yanlış ve eksik atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü sözlerin mantık kurallarına aykırılıklarının gerekçesiyle mantıklı alternatifleri ilişkisel listesi olarak kavram araçlarıyla hazırlamak son derece önemlidir. Yanlış ve eksik atasözü, vecize (aforizma/özdeyiş) ve özlü söz/deyim

orijinal kaynaklarıyla ve gerçeklerle bağdaştırıp, uygulanabilirlik sahaları mutlaka denenip öylece belirlendikten sonra, öğretim, öğrenim ve eğitimde kullanılmalıdır. Eksik veya yanlış olanlarının yanına doğrusu/ları veya alternatif ya da tamamlayıcıları pekiştirmelerle kaynaklarıyla birlikte yazılmalıdır. Hatta bu konuda ders verilmeli ve tezler hazırlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, F. (2003). *Açıklamalı Atasözleri Sözlüğü*. İSTANBUL: Nurdan Yayinlari Ltd. Şti.
- Anonim. (2019a). Açıklamalı Deyimler Sözlüğü. Retrieved 14.04.2019, from <https://www.dilbilgisi.net/sozlukler/deyimler-sozlugu/>
- Anonim. (2019b). Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü. Retrieved 14.04.2019, from <https://www.dersimiz.com/deyimler-sozlugu/>
- Anonim. (2019c). Atasözleri ve Açıklamalı Anlamları. Retrieved 14.04.2019, from <https://www.atasozlerianlamlari.com/>
- Aybey, S. (2018). Din Eğitimi Ve Öğretiminde Atasözleri Ve Deyimlerin Kullanılmasının Önemi Üzerine Bir Araştırma. *Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 17(33).
- Aydın, N. (2018). Kız-kadın kimliğinin oluşumu ve kadına bakış bağlamında toplumsal algıya yön veren atasözleri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (SEFAD)*, 39, 169-180
- Genç, H. N. (2018). Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet Algısı Olarak Kadın. *Folklor/Edebiyat*(94), 13.
- Gulcalı, Z. (2018). Çağdaş Uygurcadakı Olumsuz İçerikli Atasözleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 66(2), 351-362.
- Gümüştam, G. (2015). Divanu Lûgati't-Türk'ün İzinde En Eski Kıbrıs Türk Atasözleri. *Folklor/Edebiyat*(84), 145.
- Gürel, E. ve Nazlı, A. (2019). Türkçede Yönetim Olgusu: Atasözleri Ve Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi. *Journal of International Social Research*, 12(62).
- Gürel, E. N. A. ve Taş, N., Ö. (2018). Türkçede Bulunan Değişim İle İlgili Atasözleri Ve Deyimler: Bir İçerik Analizi. *The Journal of International Social Research* 11(57).
- Keklik, S. (2013). Atasözleri Sadece Gerçek ve Mecaz Anlamlı Mıdır?/Do Proverbs Only Have Direct And Metaphoric Meanings? *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 239-250.
- Kurt, H. (2019). Muhyî'nİN Mahzen-İ Esrâr (Sürûr-Efza)'İndaki Atasözlerİ ve Deyİmler. *Journal of International Social Research*, 12(62).
- Mamatoğlu, N., Rasim Özgür, D., Keskin, S. ve Burcu Dönmez, A. (2016). Türk Atasözlerinde Çatışma Nedenleri. *Folklor/Edebiyat*(86), 59.
- Özkan, B. ve Gündoğdu, A. E. (2011). Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkçede Atasözleri ve Deyimler. *Electronic Turkish Studies*, 6(3).
- TDK, T. D. K. Türk Dil Kurumu Sözlüğü. 14.04.2019, from <http://www.tdk.gov.tr/>
- Yıldız, S. (2013). *Açıklamalı Atasözler*: Pasifik Ofset Ltd. Şti.

Çeviribilimde Terminoloji Bakımından “ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları Geliştirme ve Uygulama” Standardı ve Uygulamaları

“ISO 29383:2010 Terminology Policies Standard – Development and Implementation” Standard and Practices within the scope of Terminology in Translation Studies

Evren BARUT^{1,2}

Öz

Küreselleşen dünyada ekonomik, ticari, kültürel, siyasi ve buna benzer pek çok alanının uluslararası boyuttaki merkezinde iletişim bakımından çeviri yer almaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda günümüzde çeviribilim çalışmalarındaki temel sorunsallardan birisi de doğru iletişimde kalite arayışı olarak öne çıkmaktadır. Çevirinin nüfuz ettiği farklı alanlar ve her dilin sahip olduğu girift dilbilimsel, semantik ve morfolojik yapı düşünüldüğünde çeviribilimde terminoloji çalışmalarının önemi daha iyi anlaşılabilir. Çeviribilim camiası çeviriye konu olan her alanın kendisine özgü bir terminolojiye sahip olması hususunda hem fikirdir ve bunun için şimdiye kadar farklı bilimsel alanlarda terminoloji çalışmaları yapılmıştır. Fakat özel alanlarda doğru iletişim kurmak için nitelikli bir terminoloji çalışması yapılması kaçınılmazdır. Dünya çapında kalite standartları belirlenmesine öncülük eden bir kuruluş olarak Uluslararası Standartlar Teşkilatı (ISO), 2010 yılında “ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları Geliştirme ve Uygulama” standardını yayımlayarak çeviribilimde terminoloji alanında belirli politika, yöntemler hakkında nitelikli bir standart ortaya koymuştur. Bu çalışmada ISO 29383:2010'un içeriği hakkında genel bilgiler verilecek ve bu standardın uygulamalarına değinilecektir.

Abstract

In the globalized world, translation take place at the center of economy, commerce, culture, politics and many other fields in terms of international dimensions. By taking into account this fact, recently it can be said that one of the main problems in translation studies is the search for quality in maintaining the correct communication. Considering the intricate linguistic, semantic and morphological structure of each language, the importance of terminology in translation studies can be better understood. The community of translation studies agrees that each field which constitutes subject to translation should have its own terminology, and so far it is seen that terminology studies have been carried out in different scientific fields. However, it is inevitable to have a qualified terminology study to communicate correctly in specific fields. The International Organization for Standardization (ISO), as a pioneering organization for the establishment of world-class quality standards, issued a quality standard in the field

¹ Arş. Gör., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çeviribilim Bölümü, İngilizce Mütercim - Tercümanlık Anabilim Dalı, TÜRKİYE

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Çeviri ve Kültürel Çalışmalar Bölümünde Doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

of terminology called "ISO 29383: 2010 Terminology Policies – Development and Implementation" which designates some certain policies and methods in the field of terminology in translation studies. This study will aim to provide an overview of the content of ISO 29383: 2010 and to give some practices for the implementation of this standard.

1. GİRİŞ

Özellikle 1980'li yılların başından itibaren dünyada yaşanan siyasi, ekonomik, ticari gelişmeler dünyanın giderek küçülmesine ve küreselleşme kavramının pek çok alan da etkili olmasına neden olmuştur. Küreselleşen dünyada uluslararası iletişim her zamankinden daha çok önem kazanır hale gelmiştir. Küresel iletişimin bu denli önemli hale geldiği yüzlerce farklı dilin konuşulduğu dünyada çeviri de aynı ölçüde önem kazanmıştır. Çevirinin daha hızlı, daha yeterli, daha kabul edilebilir olması uluslararası ekonomik, ticari ve siyasi yaşamın vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. Küreselleşmenin başta ekonomik ve ticari etkileriyle birlikte uluslararası iletişimin baş aktörü artık "*lingua-franca*" olarak tek bir dil değil, pek çok dil arasında çok-yönlü iletişim aracı olarak "*çeviri*" haline gelmiştir.

Ancak küreselleşmenin uluslararası iletişimde çeviri için öngördüğü bu rol; kaynak dillere özgü özellikle belirli alanlardaki bazı kelime, ifade ve terimlerin etimolojik, semantik ve morfolojik yapısı göz önünde bulundurularak erek dillere aktarılmasında birtakım yetersizlikleri ortaya çıkarmıştır. Bu yetersizlikler genellikle belirli alanlara özgü

çevirilerde kaynak metindeki ifadelerin aktarımında uygun ve doğru karşılık bulunması kapsamında gözlemlenmiştir. Başlangıçta belirli teknik alanlara özgü ortaya çıkan terminoloji gereksinimi, çeviri faaliyetlerinde görülen yetersizlikler doğrultusunda giderek daha fazla alanda terminoloji oluşturulması ihtiyacını gündeme getirmiştir. Belirli alanlarda nitelikli, genel kabul gören ve yeterli sayılabilecek bir terminoloji veritabanı oluşturmak için alan uzmanları ve dil uzmanlarının bir araya gelerek çalışmalar yapması halinde verimli çalışmalar ortaya çıkabilir.

Evrensel kabul gören, nitelikli ve yeterli sayılabilecek bir terminoloji veritabanını oluşturmak için bazı uluslararası çalışmalar yürütülmüştür. Bunlardan en dikkat çekenini ise Uluslararası Standartlar Teşkilatı (International Organization for Standardization-ISO¹) tarafından yapılan kalite standardı odaklı çalışmalarıdır². ISO terminoloji çalışmaları kapsamında nitelikli veritabanı oluşturmak adına atılması gereken adımlar, uyulması gereken ilkeler, izlenecek yöntemleri, süreç yönetimi ve politikalarını derlemiştir ve bu çerçevede birtakım mevzuatlar hazırlamıştır, yine ISO bazı mevzuatlar üzerinde ise çalışmalarını hala

¹ Uluslararası Standartlar Teşkilatı farklı dillerde farklı şekillerde kısaltılmaktadır. Örneğin; İngilizcede "ISO", Fransızcada "OIN" kısaltmaları kullanılmaktadır. Fakat kurucular bu teşkilat için "ISO" kısaltmasını kullanmaya karar vermiştir. "ISO" kısaltması Yunanca "eşit" anlamına gelen "isos" kelimesinden türetilmiştir. Bknz. <https://www.iso.org/about-us.html> (erişim tarihi: 13.06.2019)

² Bknz. ISO Standartları kataloğu "01.020 Terminology (principles and coordination)" başlıklı internet sayfası <https://www.iso.org/ics/01.020/x/> (erişim tarihi: 14.06.2019)

sürdürmektedir. Bu çalışma ISO'un tüm çalışmaları kapsamayacak bunun yerine "ISO-29383:2010 - Terminoloji Politikaları-Gelişme ve uygulama" başlıklı mevzuatı hakkında genel bir bilgi verilecek ve bu standardın uygulama alanı üzerine değerlendirme yapılacaktır.

2. Terminoloji ve Uygulama Alanları

Sözlük anlamında terminoloji "terimler dizgesi" ve "terim bilimi" olarak karşılık bulmaktadır (Akalin , 2011, s. 2331). Etimolojisine bakıldığında terminoloji kelimesinin terim bilimi, çalışması, bilgisi ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Bununla birlikte terminoloji bilimi zaman içerisinde disiplinler arası e disiplinler ötesi bir boyut kazanmıştır. Terminolojinin bağlantılı olduğu alanlar arasında sözlükbilim, anlambilim, bilişsel dilbilim, toplumsal dilbilim, iletişim, felsefe ve dil planlamaya kadar geniş bir yelpaze bulunmaktadır (Thelen, 2015, s. 347).

Bu çalışmanın da konusu olduğu üzere terminolojinin belirli bir alana ait terimce olarak kullanımının ilk kez ortaya çıkışı tek bir alana ait terimlerin belirli bir bütünlük doğrultusunda toplanması ile gerçekleşmiştir. Sager terminoloji ilgili yaptığı çalışmasında kelimenin tanımını yaparken terminolojinin içinde bulunduğu üç ayrı süreci birbirinden ayırmak gerektiğini ifade etmektedir (Sager, 1990, s. 3). Bunlar;

- terimlerin toplanması, tanımlanması ve sunumu için kullanılan uygulama ve yöntemler dizisini kapsayan faaliyet,

- faaliyet sırasında bir bütünlük oluşturmak üzere temel gereksinim olarak kavramlar ve terimler arasındaki ilişkilerin açıklanması için gereken önerme, tartışma ve sonuçları kapsayan teori,
- özel bir konu alanını içeren sözcük bilgisidir

Sager'in (1990) terminoloji kelimesi anlamları üzerine yukarıda yaptığı ayırım terminoloji çalışma süreçlerinin adımlarını özetler niteliktedir. Bir diğer çalışmasında Sager (2001b) terminoloji ve çeviribilim arasındaki ilişkiyi çevirmen üzerinden incelemiştir. Sager, terminoloji kuramının temel prensiplerinin tercümanlar için önemini iki boyutta olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlardan ilkinde terminoloji teorisi terim davranışlarını, terim bilgisini ve terimleri anlamaya yönelik özel veya alt dillerin kullanılması bakımından sözcükler ve uygun adların gösterdiği farklılıkları açıklamaya çalışır. İkincisinde ise özellikle yeni kelimelerin ortaya çıkması kapsamında kelime ve terim oluşumu arasındaki farkları açıklamaya çalışır. Böylece teknik sözlükler oluşturmak, terimlerin eşdeğerlerini bulmak için pratik bir yöntem olarak terminoloji kuramına başvurulur (Sager, 2001b, s. 258-259).

Terminoloji çalışmalarının en önemli uygulama alanlarından birisi çeviribilimdir. Martinez ve Benitez'in aktardığına göre; House (2000) tarafından terminoloji ve çeviri arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere yapılan bir analiz kaynak ve hedef diller düzeyinde anlamsal, pragmatik, bağlamsal (içerik

bakımından) ve kültürel unsurları göz önünde bulundurmak gerektiğini ortaya koymaktadır. Terminoloji ve Çeviribilim çalışmaları hakkında bir değerlendirme yapan Cabre (2000); bu iki disiplinin kısmen yeni akademik alanlar olduğunu, buna rağmen her iki alanın da yüzyıllardır uygulamalı dil faaliyetleri olarak varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir. Bununla birlikte, her iki alan da dilbilim, bilişsel ve iletişim bilimleri bakımından disiplinler arası bir boyuta sahiptir. Bu iki alanın birbirinden farklılık gösterdiği yönler ele alınacak olursa; terminoloji, kendi başına konuşma eyleminin bir türü olmak yerine özel bir çalışma alanına özgü terimlerin oluşturulması için bir araçtır. Çeviri ise iletişim sürecinde mesajın iletilmesine odaklanır. Çevirmen için terminoloji özel bir alana özgü metindeki mesajın doğru iletilmesi için başvurulan araçtır (Martinez & Benitez, 2011, s. 92).

Sager (2001a) çeviribilim bağlamında terminolojinin uygulama alanlarını dörde ayırmaktadır. Bunlar; otomatize (makineleştirilmiş) sistemlerde terminolojinin temsili, özel konu alanlarında terimlerin yapılandırılması, terim oluşturulması, terim standartlaştırılması olarak sıralanmaktadır (Sager, 2001a, s. 251). Terminoloji disiplini uygulama alanları arasından terim standartlaştırılması özel konulu alanlarda yapılan çeviri eyleminin nitelikli ve istikrarlı olmasını sağlamak bakımından önem arz etmektedir. Sager (2001c) çalışmasında terminolojide standartlaşmayı iki adımlı bir süreç olarak tanımlamaktadır. Standartlaştırma sürecinin ilk adımı her bir *gösterenin* anlamda bir bütün kılınması ve düzeltilmesi ikinci adımı ise işaret edilen

gösterenin anlamda bir bütün kılınması ve standartlaştırılmasından oluşmaktadır. Terimlerin standartlaştırılması ihtiyacı sanayileşme ve üretimin artması ile orantılı şekilde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden terminoloji alanındaki standartlaştırma prosedürlerinde de endüstriyel üretimde başvurulan nitelik kriterleri geçerlilik bulmuştur. Bu yüzden terimlerin standartlaştırılmasında genellikle sanayi destekli komisyonlar önemli bir rol oynarlar. Fakat terim standartlaştırılmasının ulusal ve uluslararası kabul görmesi için standartlaştırma sürecine ulusal hükümetler, hükümetlerin ön gördüğü ulusal kurumlar ile birlikte ulusal standart oluşturma kuruluşları sık sık dâhil edilirler (Sager, 2001c, s. 255).

Terminoloji çalışmalarının uygulama alanları çerçevesinde çeviribilimde makine çevirisi ön plana çıkmaktadır. Terminoloji veri tabanları oluşturularak makine çevirisinin mümkün olduğunca insan çevirisinden az destek alması, bununla birlikte insan çevirisinin makine çevirisinden en üst düzeyde faydalanması hedeflenmektedir. Felber (1985) geçmişte yaptığı çalışmasında makine çevirisinin yukarıdaki nitelikte çıktı verebilmesinin yakın gelecekte olmayacağını öngörüyordu. Ancak yine de bu sistemin geliştirilmesi için terminoloji veri tabanlarının önemine dikkat çekmişti. Felber'e göre terminolojik veri tabanlarının en önemli işlevleri arasında; özel alan terimleri ve bunların anlamları hakkında sorgulamalara cevap verebilmek ve bunların eşdeğerlerini bulmak, sistematik terminolojiler hakkında sorgulamalara cevap vermek, kavramların terminolojik verileri hakkında bilgi sağlamak, metinlerde istikrarlı terminoloji oluşturmak,

terminolojilerin bir bütün kılınması ve standartlaştırılması ve terminoloji aramaları için bir araç işlevi görmek bulunmaktadır (Felber, 1985, s. 118-119).

3. Uluslararası Standartlar Teşkilatı (ISO) Terminoloji ve Çeviri Çalışmaları

Uluslararası Standartlar Teşkilatı (ISO) 1947 yılında iki kuruluşun birleşmesiyle kurulmuştur. Bunlardan birisi 1926 yılında New York'ta bulunan ve İsviçre'den yönetilen Ulusal Standartlaşma Birliği Uluslararası Federasyonu (ISA) diğeri ise 1944 yılında Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulup Londra'dan yönetilen Birleşmiş Milletler Standartlar Koordinasyon Komitesidir (Kuert, 1997, s. 15). Kurulduğu günden bu yana uluslararası endüstride standartlar oluşturan ve bunlara yön veren ISO, bünyesinde kurduğu teknik komisyonlar aracılığıyla pek çok alanda binlerce standart³ yayınlamıştır (Grey, 1997, s. 35). ISO kuruluşu itibarıyla yayınladığı standartların oluşturulmasında gönüllüğe dayalı fikir birliğini esas almıştır. Gönüllüğe dayalı fikir birliği ile kast edilen küresel piyasalarda devletlerin başaramadığı ekonomik yönetim standartlarının ekonominin (girişimci, mucit, mühendis, teknik ekip, sermaye ve benzeri gibi) unsurları aracılığıyla gerçekleştirilmesinin amaçlanmasıdır.

³ Haziran 2019 tarihi itibarıyla 22.665 adet Uluslararası Standart yayınlamıştır. ISO tarafından yayımlanan uluslararası standartlar Uluslararası Standartlar Teşkilatı'na ait internet sitesindeki ISO Store'da satışa sunulmaktadır. Bknz. <https://www.iso.org/standards.html> (erişim tarihi: 15.06.2019)

Başlangıçta ekonomik çevrelerde işin böyle yürümeyeceği tartışılrsa da yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonrasına gelindiğinde ISO'nun standartlaşma konusunda oldukça başarılı bir anlayış geliştirdiği gözlemlenmiştir (Murphy & Yates, 2009, s. 5-6).

Endüstriyel alanları ilgilendiren birçok alanda yapılan standart çalışmalarının yanı sıra küresel piyasalara arasında iletişim ve irtibat kurulmasında en önemli araç olarak dil, çeviri ve terminoloji faaliyetlerinde de birtakım standartlar oluşturulması gereği ISO'nun gözünden kaçmamıştır. Bu minvalde yapılan çalışmalar doğrultusunda, Uluslararası Standartlar Teşkilatı (ISO) uluslararası toplum için terimlerin belirlenmesi ve bunların modern otomatize yöntemler aracılığıyla güncelliğinin korunmasını sağlamak üzere 1980'li yıllardan bu yana çalışmalarını sürdürmektedir. Bunun için şimdiye kadar dil, çeviri ve terminoloji çalışmalarını kapsayan 55 temel tavsiye kararını⁴ içeren mevzuat yayınlamıştır. ISO tavsiye kararlarını içeren mevzuatın 23'ü doğrudan terminoloji alanını ilgilendirmektedir. Bunlardan bazıları tamamlanmıştır, bazıları üzerinde ise halen çalışmalar sürdürülmektedir (International Organization for Standardization, 2019). Terminoloji politikaları endüstriyel ve ticari faaliyetler ekseninde kamu ve özel sektör olmak üzere birçok paydaşı ilgilendiren geniş

⁴ Haziran 2019 tarihine kadar Uluslararası Standartlar Teşkilatı tarafından yayımlanan dil, çeviri ve terminolojide birliğin sağlanması için usul ve esaslar içeren tavsiye kararları için bknz. <https://www.iso.org/ics/01.020/x/> (erişim tarihi: 19.06.2019)

bir alanı kapsamaktadır. Çok dilli iletişim, dış ticaret ve küresel ekonomi, kıta bazlı piyasalara erişim, kamu yönetimi, dijital teknolojiler, dil planlama, durum planlama, literatür planlaması, dil canlandırma gibi alanlarda terminoloji politikalarının önemi ortaya çıkmaktadır. Terminoloji politikaları belirlenmesi için ISO TC37/SC1'de⁵ belirtilen sosyo-terminoloji çalışma gruplarında yer alması gereken paydaşlar arasında iş ve endüstri sektörü, hükümet ve kamu kurumları, gönüllü ve sivil toplum kuruluşları, dil planlamacıları, her türlü sosyo-ekonomik arka plana sahip anadil konuşmacı bulunmaktadır (Prys, 2016, s. 5-6).

4. ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları Geliştirme ve Uygulama Standardı

Terminoloji alanında yapılan çalışmalar arasında “ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları Geliştirme ve Uygulama” başlıklı standart göze çarpmaktadır. ISO 29383:2010; hükümetler, idareler, sivil ve ticari kuruluşlar için terminoloji alanında planlama ve yönetimini ilgilendiren konularda kapsamlı politika ve stratejileri geliştirmek ve uygulamak üzere bir kılavuz ve yöntem olarak

politika belirleyicilerin bu alanda başvurabileceği bir uluslararası standart referansı oluşturmaktadır. ISO 29383:2010'da belirtildiği üzere terminoloji politikaları durum ve şartlara göre birbirinden çok farklı şekillerde olabilmektedir. Ulusal bağlamdaki bir terminoloji politikası hukuki bir doküman ya da dil eğitimi veya bilişim politikalarını içerirken, sivil toplum yahut hükümetler arası teşkilatlar bağlamındaki terminoloji politikaları kültürel, siyasi, anlamsal ve benzeri birçok alanı kapsar şekilde çok karmaşık ve müşterek çalışmaları içerebilmektedir. Buradan hareketle terminoloji yönetimi, iş akışı, teknoloji kullanımı için terminoloji politikasına başvurulması paydaşlar için süreçleri kolaylaştırmaktadır (International Organization for Standardization, 2010, s. 2).

“ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları – Geliştirme ve Uygulama” standardı “Önsöz”, “Giriş” ve “Ekler” (ek a, ek b) kısımları dışında toplam altı bölümden oluşmaktadır (International Organization for Standardization, 2010). Terminoloji politikaları standardının içindekiler kısmında yer alan başlıklar ve alt başlıkları aşağıda Tablo 1'de sunulmaktadır;

Tablo 1. ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları – Geliştirme ve Uygulama Standardı İçindekiler

⁵ “ISO TC37 Terminoloji ve diğer diller içerik kaynakları”, “SC 1 İlkeler ve Yöntemler” Alt komitesi.

Bknz. <https://www.iso.org/committee/48116.html> (erişim tarihi: 19.06.2019)

Önsöz

Giriş

1. Kapsam

2. Normatif kaynaklar

3. Terimler ve tanımlar

4. Dil planlama ve terminoloji planlama

Genel

Dil planlama

Terminoloji planlama

5. Bir terminoloji politikasının formüle edilmesi ve uygulanması

6. Terminoloji politikalarının hazırlanması, oluşturulması ve uygulanması

Genel

I. AŞAMA – Terminoloji politikaları hazırlanması

Mevcut durum araştırması

Hazırlık dokümanları

Farkındalık yaratma: tanınırlık kazanmak için aktif destek ve lobicilik

Topluluk/teşkilat-çapında bir istişare prosedürünün organize edilmesi

II. AŞAMA – Terminoloji politikası oluşturulması

Genel

Terminoloji politikası teklifinin tamamlanması

Diğer stratejik planlama politikaları ile terminoloji planlamasının koordinasyonu

Uygulama planı

Nihai politika ve uygulama planının sunulması

Nihai terminoloji politikası ve uygulama planı üzerine karar verilmesi

III. AŞAMA – Terminoloji politikasının uygulanması

Genel

Uygulamanın yönetimi

Uygulamanın operasyonel ve organizasyonel planlanması

Tanıtım ve teşvik

IV. AŞAMA – Terminoloji altyapısının sürdürülmesi

Ek A – Paydaş analizi için araçlar

Genel

Etki/ilgi tablosu

Ek B – Özgün kurumsal bir terminoloji politikası örneği

B.1. Genel

B.2. Terminoloji politikasına ilişkin bir örnek

Kaynakça

Tablo 1'deki kapsamlı içindekiler bölümüne rağmen ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları – Geliştirme ve Uygulama standardı yalnızca 16 sayfadan oluşmaktadır. Ancak ISO 29383:2010 standart içeriğinde Uluslararası Standartlar Teşkilatı tarafından oluşturulan dil çeviri ve terminoloji standartlarına pek çok atıf yapılmaktadır. Yani ISO 29383:2010 uygulanması için diğer standartlara da ihtiyaç duyulması gerektiği söylenebilir.

5. SONUÇ

Yukarıdaki veriler aslında sanayi devrimi sonucunda küreselleşen dünyada üretim ve tüketim ihtiyaçları doğrultusunda kesişen sermaye piyasaları, özel ve kamu sektörü olmak üzere ekonomilerin nitelikli ürüne erişme ve bu ürünleri uluslararası ticaret ile pazarlama gereği için ortaya çıkan uluslararası standartlaşmanın önemini ortaya koymaktadır. Ancak ekonomi temelli ortaya çıkan uluslararası standartlaşma ihtiyaçlarının öncüleri, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren küreselleşmenin etkisiyle çok dilli pazarlara erişim kaygısıyla iletişimde birliğin sağlanmasının önemini de fark etmişlerdir. Bu çerçevede Uluslararası Standartlar Teşkilatı'nın (ISO) 1980li yıllardan itibaren ekonomi ve üretim temelli standartlaşma politikalarını dil, çeviri ve terminoloji alanına kaydıracağı gözlemlenmektedir.

Uluslararası Standartlar Teşkilatı ekonomi, siyaset, teknoloji, kamu yönetimi, üretim, ve buna benzer alanlarda küresel düzeyde kabul gören ifadelerin kullanımını özel ve kamu sektörlerinin ilgisine sunmak. Bu sektörlerin

uluslararası standartlarla belirlenmiş yöntemler ve stratejiler izleyerek kendi alanlarında kendi terminolojilerini oluşturmalarına destek olmak üzere, özellikle 2000li yıllarla birlikte dil ve terminoloji alanında yayınladığı standartlara ağırlık vermiştir. Bu kapsam ISO bünyesinde kurulan teknik komisyonlarca dil ve terminoloji oluşturma yöntem ve stratejileri için hazırlanan birçok standart bu alanda talebi olan ilgili ekonomi, sivil toplum, kamu çevrelerinin kullanımına sunulmuştur.

Terminolojiyi doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren 55 civarında uluslararası standarttan en dikkat çekenini ise ISO 29383:2010 Terminoloji Politikaları – Geliştirme ve Uygulama standardıdır. Zira bu standart diğerlerinden farklı olarak terminoloji çalışmalarına paydaşlarla yürütülen bir işbirliği olarak ele almaktadır. Bu açıdan terminoloji oluşturulması için terimlerin tespit edilmesi, terimlere karşılık bulmak için paydaşlara başvurulması, paydaşlarla birlikte çeşitli süreçler doğrultusunda tartışılarak terimlere karşılıklar bulunması gibi yönetimsel süreçler ISO 29383:2010'un içeriğini oluşturmaktadır. Terminolojinin planlanması ve yönetimi bakımından kapsamlı bir içeriğe sahip olan terminoloji politikaları paydaşların aktif katılımıyla işleyen süreçleri barındıran uygulama yöntemlerini içermekte ve süreç çıktılarının sürdürülebilir olmasını hedeflemektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda ISO 29383:2010 standardının uygulama örneği; hem işleyiş bakımından sahip olduğu yönetimsel düsturu, hem de içerik bakımından sahip olduğu paydaş eksenli terminoloji çalışmaları

bakımından dikkate değer bir çalışma süreci içermektedir.

KAYNAKÇA

- Akalın, H. (2011). Türkçe Sözlük (11. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu
- Felber, H. (1985). Terminology and machine-assisted translation. *Studies in Machine Translation* (s. 117-122). Riyad: Infoterm, Vienna/Austria.
- Grey, V. (1997). Setting Standards "A phenomenal success story". ISO içinde, *Friendship among Equals* (s. 33-43). Cenevre: ISO Central Secretariat.
- International Organization for Standardization. (2010). *ISO 29383:2010 Terminology Policies - Development and Implementation*. Cenevre: International Organization for Standardization. Haziran 21, 2019 tarihinde <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:29383:ed-1:v1:en> adresinden alındı
- International Organization for Standardization. (2019, Haziran 18). *Standards Catalogue - Terminology (principles and coordination)*. <https://www.iso.org>: <https://www.iso.org/ics/01.020/x/> adresinden alındı
- Kuert, W. (1997). Founding of ISO "Things are going the right way". I. O. Standards içinde, *Friendship among Equals* (s. 13-23). Cenevre: ISO Central Secretariat.
- Martinez, S. M., & Benitez, P. F. (2011). Terminological Competence in Translation. A. Alcina içinde, *Teaching and Learning Terminology: New Strategies and Methods* (s. 89-105). John Benjamins Publishing Company.
- Murphy, C. N., & Yates, J. (2009). *The International Organization for Standardization (ISO) Global Governance through voluntary consensus*. Londra&New York: Routledge Taylor&Francis Group.
- Prys, D. (2016). International Terminology Policy. *VIII EAFT Terminology Summit*. Lüksemburg: European Parliament. Haziran 15, 2019 tarihinde <https://termcoord.eu/events/eaft-summit-2016/presentations-2/> adresinden alındı
- Sager, J. C. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sager, J. C. (2001a). Terminology Applications. M. Baker içinde, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (s. 251-255). London & New York: Taylor&Francis Group.

Sager, J. C. (2001b). Terminology Theory. M. Baker içinde, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (s. 258-262). Londra & New York: Taylor&Francis Group.

Sager, J. C. (2001c). Terminology Standardization. M. Baker içinde, *Routledge Encyclopedia of Translation Studies* (s. 255-258). London & New York: Taylor&Francis Group.

Thelen, M. (2015). The Interaction between Terminology and Translation or Where Terminology and Translation Meet. *Trans-Kom*(2), 347-381.

Symbolic attributes are the indicators of the national value

YESSENOVA Kalbike¹

Symbol is a result of thought. Symbol is a manifestation of being. Symbol is a spiritual sign of the mind. Symbols are introduced as abstractions to the matter, then they appear as signs. Symbol enhances the mind-set of intelligence. Symbolic consciousness makes it possible to become more spiritual mature and to be consciously better. Symbol is the connection between the idea and truth. Symbol is a spirit of goodwill in human consciousness. Symbol is not just a meaning, but a literal sign. Man creates symbols and man upgrades them.

Aristotle and Plato were the first to discuss the idea about symbols, later Ian Kant gave a scientific definition. The symbol of the classical antique language texts is independent of any object, and it is presented in it's purely substance nature. In German classical philosophy, the "symbol" was recognized in two ways: expressive-prominent and figuratively-objective. In Kant's interpretation, the symbol is aesthetic idea, a special form of visualization, "a special form of visual impression which is invisible and inaccessible, and, in fact, conforms to the ideas of the mind" [1].

In Russian science V.I. Yeremina considers the symbols in genres of music and poetry as "a definite poetic effect that illustrates a stable image, and the symbol is one-semantic, content-intensive". In the linguistic works of Yeremina and Cherdantseva it is said that the symbols are literally meaningful words in various stable expressions. Consequently, the symbol is also interconnected with phraseological expressions [2].

In K. Zhamanbaeva's monography "Cognitive bases of language use: emotion, symbols, linguistic consciousness", it is said that the inner deep needs wake up through symbols. This process is known to the mind through emotions. Now consciousness again uses symbolic world to satisfy inner needs. Thus, the nature of the needs that are deeply rooted is determined by the symbols. That is, consciousness solves the dependence on the external factors or the need for internal growth, perfection by accumulating along a certain model, the form "[3,52 pp.].

Symbolic concepts and names in the Kazakh worldview can be divided into three groups:

1. Symbolic attributes

¹ Head of the department of Kazakh language and literature named after academic S. Kirabayev at Abai KazNPU and doctor of philology sciences, professor, KAZAKHSTAN

2. Symbolic concepts
3. Symbolic notions
4. Symbolic precedents

Symbolic attributes include sacred objects that are based on the dignity of the nation. For example, the mascot, owl feather, dombra, kobyz, unicorn (pegasus), golden eagle, wolf, etc. Let's take a closer look at the attributes of the symbols of the Kazakh world.

The moon was symbolized as the owner of the holy spirit in Kazakh worldview. Because Kazakhs worshiped the moon as the most holy of the heavenly bodies, which gave the earth warmth, rain and snow, heat and cold. There is an expression "I have seen a moon, I have seen a life" («Ай көрдім, аман көрдім» =ai kordim, aman kordim) which was formed as the consequence of tradition of praying to the moon.

The moon was a respectable wealth for Kazakhs. Monthly worship is a symbol of the moon in Kazakh consciousness. Different rituals about the moon are still well-kept in the community. For example, according to ancient beliefs, it wasn't allowed to take milk out of the house at a Moony night, especially after sunset. If this prohibition was to be abrogated, the glaze should have been covered so that the surface of the milk container was not exposed. If this condition was not kept, the livestock would have some disease and its breast would swell and the milk in its breast would disappear. There are several rituals and bans that are related to the Moon, which proves the complexity and importance of the Moon. For example, do not point at the Moon,

do not let the Moon flutter on your face, when there is a new Moon do not milk the cow, do not let the livestock mate, do not marry your daughter, do not move, do not build a house (Айды қолыңмен көрсетпе=aidy kolynmen korsetpe, Ай сәулесін бетіңе түсіртпе= ai saulesin betine tusirtpe, Ай толғанда желі тартпа = ai tolqanda zheli tartpa, жаңа Ай туғанда қойға қошқар жіберме = zhana ai tolqanda koiga koshkar zhibertpe, Ай толғанда көшпе -ai tolqanda koshpe, Ай толғанда қыз ұзатпа = ai tolqanda kyz uzatpa, Ай толғанда үй тікпе= ai tolqanda ui tikpe).

According to a well-known scientist N. Uali, "For example, it was believed that the rays of the full moon affects people with headaches. It was believed that when the moon was full, there was a great danger to the person, thus, there were some rituals and bans such as: it was not allowed to go out without wearing headwears, to sleep outside, to stare at the Moon for a long time, to let the moonlight on a young baby's face. Because, it was believed that there was an old lady on the Moon, who counted eyelashes. If these prohibitions were not respected, that lady would bring curse and disaster. Also, it was forbidden to go on toilet looking at the moon. Because it might have been made spirits angry and furious, and the one who broke a ban would be sick and suffering. According to an ancient mythological insight, the moon is believed to affect not only human beings, but also livestock. That is why Kazakhs equalled their saint livestock's horns and hoofs to the Moon, and it has aesthetic significance, as they used expressions like: my moon hooved horse, my moon horned cow, my moon hooved sheep

(Ай тұяқты тұлпарым=ai tuiakty tulparym, Ай мүйізді сиырым = ai muizdi syiurym, Ай мүйізді қошқарым = ai muizdi koshkarym, Ай мүйізді ақ серкем = ai muizdi ak serkem).

In Kazakh language, there is an expression which is used as a wish and blessing “let your moon born positively!” («Ай оңынан туды», ««Айың оңынан тусын!»= Ай onynan tusyn!). According to the new Moon's position, by the layout of the moon, Kazakhs used to forecast the weather. For example, if Pleiades and the Moon were far apart, people used to believe that they had had an argument and that would influence negatively on the people and livestock. If Pleiades and the Moon were closer to each other, according to the people's experience, they predicted that it would have positive effects on the people and livestock. It is known that the newborn Moon is thin and appears in the dark at the western horizon. If the new moon's position tilting, the weather conditions will be severe for the farmer and his livestock, they will try to survive. If the moon has such position in winter, it means that the weather will be frosty, snowy and even blizzard. That is the reason why farmers do not like moon's such position, they say it resemble sheep, that is spread in a cool day. In that case, people get angry and say "the brightness, the feeling that you are comfortable with yourself is unacceptable to the people." If the moon is vertically, it will be good, people used to say: "The moon is born positively, the weather will be good for the peasants, the weather will be warm." People also predicted that the weather would be severe if the Moon was upset. All these beliefs, which came from idolatry, prove that Moon was a symbolic attribute for the

Kazakhs. (Ай жайлы туыпты, күн райы шаруаға қолайлы болады», «Ай кырынан туса күн жылы болады»)

The moon is the standard-symbol of beauty. In a folk tradition, the faces of a baby or a beautiful girl are traditionally the most common denominator of the new moon or the full moon. For example, as a newborn Moon, to bow as a newborn Moon, to melt like a newborn moon, to worry as a newborn moon, as 15 years Moon, Moon face, to be beautiful as Moon and etc. (туған Айдай=tugan aidai, туған Айдай иілу = tугan aidai ilu, туған Айдай балқу =tugan aidai balkhy, туған Айдай толқу =tugan aidai tolku, он бестегі Айдай = on bestegi aidai, толған Айдай толықсу = tolgan aidai talyksu, Ай дидарлы = ai didarly)

There is a metaphorical expression among Kazakhs, they say that the Moon is mute, which means that the most work is done by human at night, and there is no evidence because of the dark. The opposite of the moon is the sun, it is equalled to the gossiper, as it is an allegorical representation that all secret activities in the daylight are not hidden, everything is seen [4].

Swan is one of the most symbolic wealth in Kazakh cognition. Swan is a sacred bird in a traditional Kazakh society. Swan has a totemic value in ancient Turkic peoples. Kazakh people never kill swans, as they believe swans as a holy and saint birds. It is considered if the person kills the swan, he will be cursed. Healer or shaman used to be covered the swan's skin and feathers.

In Kazakh language, symbolizing the swan is more symbolic in human terms, and in the oral

literature, the expression of the beauty of swan is related to the fact that it was once a totemic value.

There are also stable expressions in Kazakh language like the Swan's Queen, like swan's sound, swan's baby, swan's feather, and swans' preen and primp.

The wizard girls covered with swan's skin that become swans in the fairy-tales, myth and legend, three daughters of the Khan (King) who wears swan's skins from the tale "Talasbai mergen", the daughters of the fairy who fly as swans in the "Edige" poem, myths about the birth of Korkyt from the swan are all indicate the swan was a symbolic attribute in the concept of totemism.

Asyk is a symbol of success. "In the Kazakh steppe, the distinctive strength of the asyks and their aesthetics have transformed it into even symbols of genius, harmony, tolerance." [4] There are some expressions and phrases that are related to the asyk, which shows the symbolic significance of them: *қой асығы деменіз, қолайыңа жақса сақа зой (do not consider that asyk belongs to the sheep, it can be sahka, if you believe in it) or бүге-шігесін шығару (to turn upside down), бүге-шігесіне дейін (till in details), асығы ашысынан түсу (to be successful), алтын асықтай (as golden asyk), киіктің асығындай (saiga's asyk)*. It can be clearly seen that there are some rituals and bans, superstitions which show symbolic sign of asyk. For example, it is forbidden to play asyk, during the livestock's producing offspring. Because playing asyk at that time is considered as a mockery or disrespect. Doing so, you can make angry the spirit of the livestock. It can lead to serious

damage even the loss of the livestock. Also, there is an expression, «алты жыл аш болсаң да асық етін мүжіме, тоқ болсаң да тобық мүжі» which means do not eat the asyk bone, even if you have been starving for six years, eat ankle bone even if you are full, shows the belief among people that eating asyk bone makes people poor. If it happens in summer, drought will be in the country, if it happens in winter massive loss of livestock from starvation and hunger caused by these will happen in the country.

Bayterek is a sacred tree with unique mystery. Baiterek is a symbol of eternity in Kazakh language. Baiterek in the Kazakh legend is the image of the whole universe, and it grows from the ground and extends to the sky. "The destiny of the whole world is associated with this tree. It is the bottom, middle, upper layers, rack that keeps the layers separate from each other, and it also keeps the whole world clean, affecting the fate of the creatures in these three layers. There is a big snake at the bottom of the fertile tree, and at the top of the tree, there is the king of the birds, all of these are the mythical concepts of consciousness. Baiterek does not let the dragon, that is the representative of the evil kingdom, fly to the higher layer, baiterek makes the dragon wander on the lowest layer until the hero comes there and the tree even does not allow to dragon get the hatchlings. Thus, Baiterek keeps samruk's nest and the top layer clean, and it stays upright, without shaking itself. It is deeply rooted in Kazakh consciousness as the symbol of the universe between the earth and sky.

“The eagle and the wild mountain goat with the snow leopard are animals that are traditionally believed to be close to the Lord of the universe, they are believed to be the symbol of freedom, the ambassador of that world and the best pet of the Sun. Therefore, they became the base for many rituals. There are some rituals, such as if the family can not have a baby, they need to keep an eagle at home, or keeping the feather of the bird on the baby’s cradle or making the figure of bird and keeping it under the pillow of the baby illustrates the link between the bird and human being [4]

Kazakh people believed that eagle protects the house from everything. There is an expression “«Үйіне бүркіт саңғымаған» = Uine burkit sangymagan” (the house is not protected (entered) by the eagle). This means that the house does not have blessing and there might happen bad luck. If there is a person who is pregnant or who is shocked, the eagle should be brought and kept in the house. It is considered that demon and devil will not come to the house.

According to the Kazakh people’s belief, the dog is a symbol of loyalty and friendship. The basis of being one of the seven treasures is also directly related to its symbolic value. That is, it is thought that only these two animals could be the closest and most reliable companion to human being. There are a lot of evidence that demonstrates the dog is ready to die in order help and protect its owner. The cause of the dog’s loyalty is explained in the Kazakh myth as follows: " The God took the soil from the bottom of the ground and made a figure of a man and a woman, dried it out of

the ground, and breathed at them breathe. They stood up and began to live. ... the God made mud from the clay, when a human figure was made, a scrape was cut off from his stomach, God created a dog from clay that was taken from the figure of a man. The hollow, around the belly button, appeared after that. That is why the dog has always been near a man, and wherever a dog goes, it protects human’s property and it is the best companion. "[5]

In Kazakh language there is the word "dog - the wealth of the house" («ит – үйдің ырысы» = it uidin ыrsy). According to the traditions, the happiness and wealth come in the shape of a dog to the man. There is a belief that, the house which is blessed will have a dog, and it will wish the owner’s desire and dream come true. Because dog always wants prosperity of the owner. There is a ban, “do not kick the dog or you will lose your wealth” («итті теппе – ырысың кетеді»= itti teppe – ыrsyn ketedi) which shows the significance of dog, which is a guard, a loyal companion for human being.

Symbolic notions include not only the whole world but the conceptual categories that are of a symbolic significance. For example, headwears were respected symbolic signs, that shows the age peculiarities of a person and his social status. Murak (Мұрақ) -is a headwear, which was worn only by khans, while Saukele (сәукеле) symbolize the image of a bride. Also sultan’s headwear which was made of white silk and white velvet and black fox symbolises that he belongs to blue blood group (tore).

In kazakh ideology, special attention is paid to headwear. The origin of the expressions to let your happiness and wealth fly from your head (*бастан бақ таю, бақ ұшу = bastan bak taiu, bak ushu*) came from this belief. The rituals and bans about headwear were symbolised and kept since early times, for instance, do not step on the headwear (*баскиімді аяққа баспау = bas kiimdi aiakka baspau*), to hang on a higher place (*биік жерге ілу = biik zherge ilu*). In addition, special attention was given to the Kazakh worldview in respect of the principle of not wearing somebody's headwear, exchanging and swapping your headwear with somebody, wearing two headwears on each other, not presenting your headwear to somebody. If not to keep all these principles, there was a belief to lose your wealth and happiness, it might fly to somebody else. It is known that headwear has symbolic role for the women and identifies her social status if she belongs to the rich or the poor, her marital status whether she is married and single, her age matters. For example, women wear different headwears according to their age: they wear the following types of headwears: *takya*, *kepesh*, *kasaba* - for young girls (*тақия, кепеш, қасаба*); *Saukele* (*сәукеле*) – for bride; *zhelek zhamyly* (*желек жамылу*) – for women with children; *kimeshek* (*кимешек*) – for women with children; *zhaulyk* (*жаулық*) – when they are wise grandmothers. In the tradition, mothers and grandmothers are called respectively as with scarves (who has children and family), this period coincides with the age of a women.

Silver is regarded as a symbol of cleanness in Kazakh world outlook and ideology. The

woman was obliged to wear silver as a symbol of purity, because she was often involved in cooking. There are several expressions were used to define the real silver, such as white silver (*ақ күміс = ak kumis*), the big silver (*нақыра күміс = nakyra kumis*), the white silver bar (*ақ жамбы = ak zhamby*), the molded silver (*құйма күміс = kuima kumis*), the silver lump (*кесек күміс = kesek kumis*), the feamle silver (*ұрғашы күміс = urgashy kumis*).

The most symbolic item is the stick (*таяқ = tayak*). Firstly, khans and prominent *biis* hold the stick. Secondly, the prominent representatives of the religious movement, (such as sorcerers, wizards, enchanters, Buddhists, saints, pilgrims, preachers, etc.) hold the stick. This stick has symbolic meaning showing the social status of the owner. In Kazakh beliefs the stick is powerful object that symbolizes the power and miraculous qualities of all prophets and saints.

Symbolic notions are also evident in the meaning of the sacred concepts of a certain world. For example, for the Kazakhs, a thread or a rope is not a holy object. However, it is important to recognize that this ritual symbolizes the symbolic meaning of the black and white colours denote the shifts of the day and night. The symbolic meaning of the motley line is derived from the magic meaning deeply formed in the Kazakh language. For example, a pregnant woman was not allowed to make or to step over the motley ropes. Because the baby's umbilical cord would be tangled around his neck, and the baby would be choked. It is also forbidden for a teenager to go under the ropes. The

reason is that the teenager will not be tall enough after that. The real reason of all these bans and rituals are that the word “motley («ала» = ala)” has been symbolized as the tempter magic force in the Kazakh cognition.

Overall, the symbol is a universal phenomenon that represents the idea in

consciousness. And the real point of that symbol is myth. Thus, myth and symbol are closely related. It is a wardrobe that tells people about the world's perception. As a linguistic image of the world, it expresses the aesthetic recognition of the nation, the economic profession, its behavior, its beliefs, the spiritual value of the nation.

REFERENCES

1. I. Kant. Compositions (Сочинения = Sochinenie) : В 6 т. — Т. 5. — М., 1966. — Р. 564.
2. V. Yeremina. The artistic world of folk poetry (Художественный мир народной поэзии.) СПб.: Publisher: «Pushkinskii Dom», 2016. — 628 p
3. K. Zhamanbayeva. The cognitive bases of language use; emotion, symbol and language consciousness. - Almaty
4. The traditional system of ethnographical categories, concepts and names .
Encyclopedia. 1-book. – Almaty: DPS, 2011. – 738 pages.
5. The traditional system of ethnographical categories, concepts and names .
Encyclopedia. 2-book. – Almaty: DPS, 2011. – 598 pages.

Implementing Project – Based Learning In Teaching English For Specific Purposes For Science Students

¹ Danara RAIKHANOVA¹

² Gulnar KASSYMOVA²

Abstract

This article deals with the implementing Project-based learning (PBL) in teaching English for Specific Purposes (ESP) for Combined Major Program 5B012500 ‘Chemistry and Biology’ at a University (SDU). English for Specific Purposes (ESP) courses focus on a specific area or discipline, such as architecture, law, medicine, engineering, finance, accounting, human resources or science in our case. Emphasis is given to the language and communication in a particular professional field. ESP teaching requires real life learning situations, scenarios or case – studies that tent to imitate the specific working or professional settings the ESP learners might be related to or interested in. Instead of focusing on grammar, vocabulary, language structure and topics that are given in general English, ESP learning process stresses on practicing skills and topics that students may find beneficial in their future occupational fields. There is no doubt that this fact increases motivational levels to enhance knowledge of the subject that matters and their enthusiasm in field will lead their active participation in English classes. For these reasons, this research aims to be based on competency-based approach which personalizes today’s innovative educational process. Modern ‘competency-based education’ which is grounded in a humanistic and culturally-oriented methodology, establishes a ‘system of competencies’ that serve as educational aims and learning outcomes. Competencies such as critical thinking, problem solving, creativity and innovation, communication, collaboration, personal growth and well-being are combinations of attitudes, skills and knowledge that students develop and apply for successful future. So Project-based learning (PBL) is such a breakthrough method that allows students to create their own critical ideas and produce creative products. Sometimes basic knowledge and vocabulary are not enough and students need to know how to apply information and vocabulary they acquired in real – world situations. Creating a magazine as a project work is a lot of fun for students. The project presented in this research allows students to experiment with developing knowledge in the science sphere that is chemistry and biology, through creating and designing their own magazines. Project work should cover topics that are designed to draw pupils’ attention to chemistry and biology subjects and involve activities to motivate and interest other students to learn more about their profession. Throughout the process, students will learn 21st century skills, as well as the basics of personal interests. These skills include information and communication technology (ICT), communication and presentation, organization and management, research and inquiry, self-assessment and reflection, group participation and leadership skills. Moreover, the cooperation should be considered as an important motivating factor.

Keywords: Project-based learning (PBL), English for Specific Purposes (ESP), competency-based education, creating magazines.

¹ 1st year PhD student, KAZAKHSTAN

² PhD, professor, KAZAKHSTAN

INTRODUCTION

Students of contemporary world must be supported in mastering both content and skills. It has to be noted that some of our fellow citizens are still being nostalgic for the Soviet education. According to their beliefs it is the pattern of classical, fundamental education that should be lasting for ages. They do not realize why it is necessary to change education which is the best one. However, changes are required only because nowadays' students are the children of the 21st century: age of globalization and integration; age of media and technology; age of big changes in information and communication technologies. Thus, all teachers of Kazakhstan should wonder how Kazakhstani education system responds to these changes and if our educators are doing well in teaching the 21st century skills that students need in order to succeed in learning, living and working.

English for Specific Purposes (ESP) courses focus on a specific area or discipline, such as architecture, law, medicine, engineering, finance, accounting, human resources or science in our case. Emphasis is given to the language and communication in a particular professional field. According to Hutchinson and Waters (1987) ESP is not a particular kind of language or methodology, nor does it consist of a particular type of teaching material. Understood properly, it is an approach to language learning, which is based on learner need. Orr (2001:207) defines ESP as:

ESP is English language instruction designed to meet the specific learning

needs of a specific learner or a group of learners within a specific time frame for which instruction in general English will not suffice. Most often, this instruction involves orientation to specific spoken and written English, usually unfamiliar to the average speaker, which is required to carry out specific academic or workplace tasks.

ESP teaching requires real life learning situations, scenarios or case – studies that tent to imitate the specific working or professional settings the ESP learners might be related to or interested in. Instead of focusing on grammar, vocabulary, language structure and topics that are given in general English, ESP learning process stresses on practicing skills and topics that students may find beneficial in their future occupational fields. There is no doubt that this fact increases motivational levels to enhance knowledge of the subject that matters and their enthusiasm in field will lead their active participation in English classes.

For these reasons, this research (work) aims to be based on competency-based approach which personalizes today's innovative educational process. Modern 'competency-based education' which is grounded in a humanistic and culturally-oriented methodology, establishes a 'system of competencies' that serve as educational aims and learning outcomes. The competency-based education is the environment (field) of pedagogy where individuals are prepared for continuous independent learning (S.

Kunanbayeva). Competencies such as critical thinking, problem solving, creativity and innovation, communication, collaboration, personal growth and well-being are combinations of attitudes, skills and knowledge that students develop and apply for successful future. So Project-based learning (PBL) is such a breakthrough method that allows students to create their own critical ideas and produce creative products. However, one of the greatest obstacles in teaching ESP is the course design. According to Richards (2001), the history of language curriculum development starts with the concept of syllabus design. Various models of language curriculum development have been suggested by a number of curriculum design experts as Brown (1989), Graves (1996), Richards (2001), Nation and Macalister (2010). The current competency-based curriculum is planned to meet the following features:

- focusing greater attention on the role of learners so the centre of attention changed from the teacher to the student. Thus, competency-based curriculum gives opportunity to shift from teacher-centred to learner-centred learning.
- the ability of students to solve social and personal issues independently (S. Kunanbayeva). Learner autonomy is linked to Vygotsky's (1978) concept of self-regulation. To be autonomous learners need to be able to have some choice and at the same time they should feel responsible for their own learning. Competency-based curriculum aims to increase learner autonomy by adding

project-based learning where students communicate, collaborate with their peers, learners, groups independently and move away from dependence on the teacher.

- the development of creative thought; the use of creativity and non-standard means of problem solving (S. Kunanbayeva). Among the strategies that learners need to acquire and use are those that involve going beyond the information given and utilizing and building their higher-order thinking skills (Paul, 1995). Indeed, the use of global issues in education, such as environment, science projects in which thinking skills very much need to be in attendance (Cates, 1990).

Philosophy of ESP syllabus designing at SDU

Combined Major Program 5B012500 'Chemistry and Biology' at Suleyman Demirel University (SDU) is a new course that offers students an opportunity to learn two fundamental fields of science at the same time, while preparing them for the challenges of advancing their scientific skills in English. The aim of the program is to impart basic knowledge and 21st century skills in biology and chemistry. As from the next academic year (2019-2020) high school children are going to have 'Computer Science', 'Biology', 'Chemistry' and 'Physics' in English in accordance to school choice. Combined Major Program at SDU provides most of subjects taught in English. The future career opportunity equips students to work at schools

and colleges in teacher positions as well and conduct their classes in English. For this reason faculty authorities provide chemistry-biology students with 6-credit elective English discipline for specific purposes since English is recognized as essential part in all areas of science, from obtaining higher education to writing lab reports, or presenting a paper at conference. English language teachers at SDU value and motivate their students to become involved, interested, independent, qualified and confident learners in the scientific world. The aim is to provide a learning environment that will support learners to achieve high results either in study and career aspirations. For study purposes, students are required to read and understand most chemical equations, symbols, properties and usages of elements, systems, organs, diseases, and tools instructions which are usually written in English and it is important to understand special terminologies. For work purposes, graduate students who will work at laboratories may also be required to write reports in English and understand machine instructions written in English. Most of the scientific journals around the world are published in English. It is also used in scientific research. As a result of this, in the curriculum design of chemistry and biology program there are used teaching, learning and assessment approaches such as project work, discussions, group activities, problem solving tasks, individual works, case studies, and includes online self-study tasks. In addition the course deals with the study of basic tools students need to speak English with confidence in chemistry and biology subjects. The course offers a blend of classroom

teaching and self-study. Each lesson has been carefully combined to ensure that students will be equipped with genuinely useful language that they can take out of the classroom and use in their sphere. The course covers Basic Concepts of chemistry and biology. Each main section presents several topics, which can be possible to relate to language. The **goal** of the course is to teach students how to use thematic patterns of science to communicate, solve problems in writing, or speak about issues in which science is relevant; Learning **objectives** and **outcomes** are to:

- provide an enjoyable and worthwhile educational experience for all learners to study science beyond this level;
- enable learners to acquire sufficient knowledge and understanding of English language to become confident specialist in a scientific world, to form professional competence to develop their reading, speaking, listening and writing skills;
- boost skills that:
 - are relevant to the study and practice of chemistry-biology lessons in English freely
 - are useful in everyday life
 - encourage a systematic approach to problem-solving
 - encourage efficient and safe practice of English for scientists
 - encourage effective communication through the language of science.

By the end of the course students will be able to:

- display comprehensive understanding of scientific terminology, definitions, concepts and theories in English
- read a wide range of scientific texts independently
- apply chemistry and biology concepts in context to present reasoned predictions and hypotheses;
- communicate and present complex scientific ideas, observations and data clearly and logically in English, independently using scientific terminology and conventions consistently understand basic terminology in English;
- listen carefully to understand what others are saying and respond appropriately.

Various teaching strategies such as e-Learning (Integrating Technology), Cooperative (Collaborative) Learning, Game-Based Learning, Active Learning, Task-Based Learning (TBL), and Project-Based Learning (PBL) are used in developing ESP Syllabus. This research is focused on Project-Based Learning (PBL), which is a student-centered pedagogy that involves a dynamic classroom approach in which it is believed that students acquire a deeper knowledge through active exploration of real-world challenges and problems.

PBL description and implementation for chemistry and biology students

Sometimes basic knowledge and vocabulary are not enough and students need to know how

to apply information and vocabulary they acquired in real – world situations. Creating a magazine as a project work is a lot of fun for students. It gives students the opportunity to get creative ideas, make magazine-style layouts, text columns, use different fronts, acquire new programs and learn to add suitable images and illustrations. The project presented here allows students to experiment with developing knowledge in the science sphere (chemistry and biology) through creating and designing their own magazines. Students may use in magazines any topics they learnt during the term that they feel necessary to complete the project. There is hope that this project work is beneficial and exciting at the same time and for designers and for readers. At the end of the project work students share scientific tools, knowledge, and strategies that they use and learn to design magazines with group mates, friends, teachers and other people who are interested in it. Once students have worked through the project, they leave the class with the background knowledge in chemistry and biology field. This personal and scientific knowledge that is gained will always need to be received and updated, but having thoughtful plans, ideas, feeling empowered and even proud for final work. Creating and designing magazines require actively participating and completing assignments on time. Project work should cover topics that are designed to draw pupils' attention to chemistry and biology subjects and involve activities to motivate and interest other students to learn more about their profession. Throughout the process, students will learn 21st century skills, as well as the basics of personal interests. These skills

include information and communication technology (ICT), communication and presentation, organization and management, research and inquiry, self-assessment and reflection and group participation and leadership skills. Procedure of conducting a project work at SDU in 5B012500 'Chemistry and Biology' specialty is as follows: One group is divided into 4 - 6 sub-groups by 4 - 6 students each. Numbers will be written that is the formation of groups depends on the students themselves and their luck. Students who are selected the same numbers are considered in the same team, and act on the principle 'one for all and all for one'. The students' team and individual work is evaluated as well with the projects' rules and regulation which are mentioned in evaluation criteria. Project work is given 20 points out of 100 that make up the total grade of final examination mark. EVALUATION CRITERIA out of 20 points as follow:

Team and Individual work – 5 p.

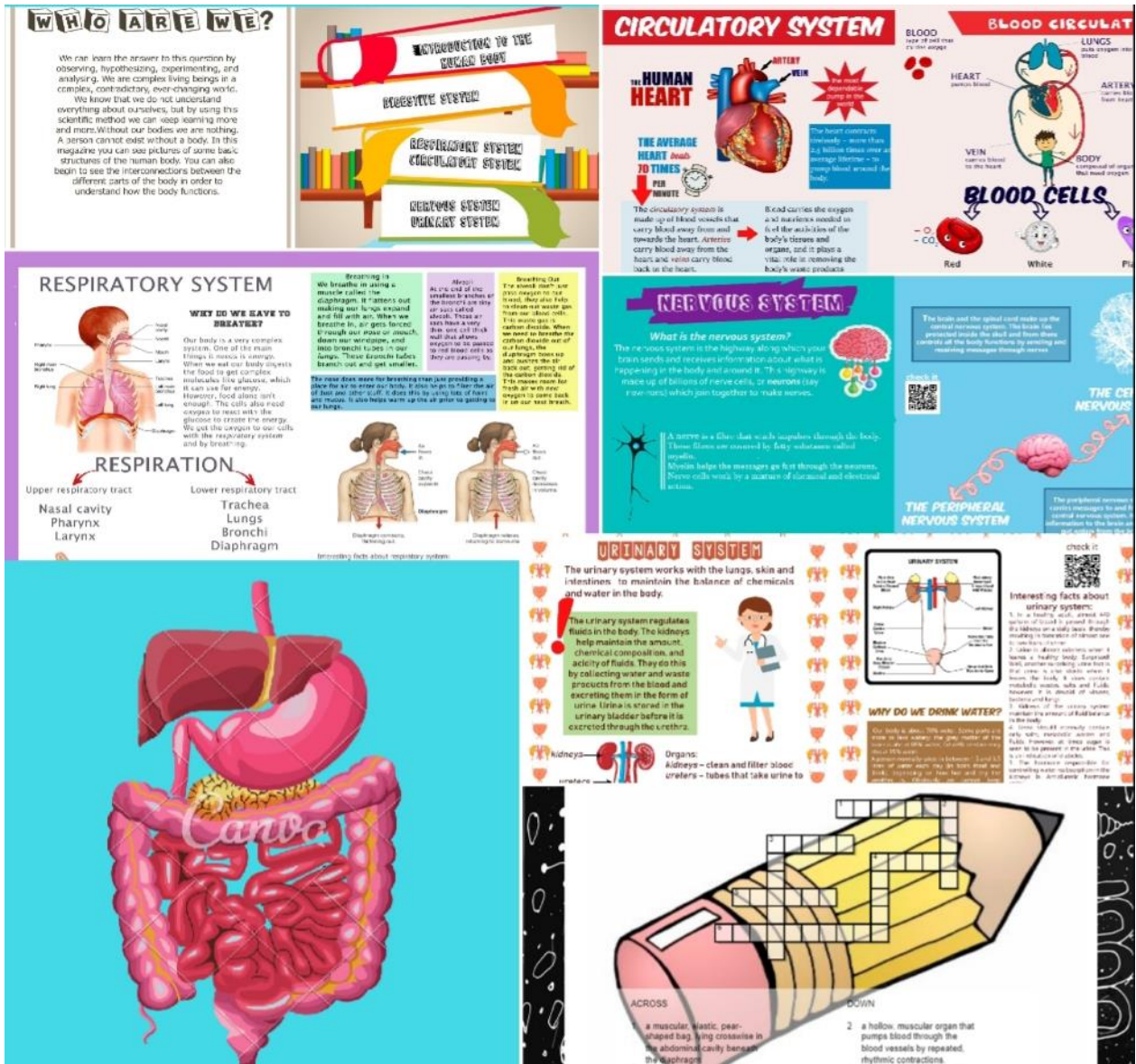
Coherence (context, grammar, language) – 5 p.

Creativity / Decoration / Design – 5p.

Project Defense / Presentation Skills – 5 p.

Students complete the assignments using their personal information that they will be collected in 12 – week time. Students have to choose any interesting topics to complete the project throughout the semester. They can add any activities they like while creating their magazines. Students are given total autonomy in deciding the name of the magazine, design and content.

The pictures below illustrate the sample of magazines created by the 1st year students of chemistry – biology specialty. Magazine #1 is called "Human Body Systems" and topics are targeted on primary school children. This magazine is designed to draw their attention to understand and learn more about the structures and functions of their bodies. Moreover, it is created to know about interconnection between the different parts of organisms, since no person can exist without a body. The systems such as digestive, respiratory, circulatory, nervous and urinary are presented as well as review question and games. However, endocrine, immune and reproductive systems are not included as it is really difficult to explain children how these systems function.

Picture 1 "Human Body Systems"

As it is seen some pages of magazine #1 "Human Body Systems" on the picture above have black squares arranged in a square grid on a white background which is called QR code (abbreviated from Quick Response Code). Typically, a smartphone is used as a code scanner. If you focus camera of your mobile phone to the QR code that is given in

the magazine, you can easily watch interesting and informative videos, cartoons about different body systems. QR codes are additional tools used to attract digital natives in learning process.

Magazine # 2 is called "Beauty of beast" and topics are also focused on primary school children. It is very colorful and interesting

magazine for kids to know which animals are the best of the best. The aim of choosing superlative adjectives in describing animals is because 21st century children are very competitive and only interested in superiority. Thus, the 1st year students designed such a nice magazine that list the cutest, the bravest,

the tallest, the most numerous insects, the smartest, and the most influenced to nature animals to draw children attention and make them more involved in reading.

Picture 2 "Beauty of beast"

RESULTS AND CONCLUSION

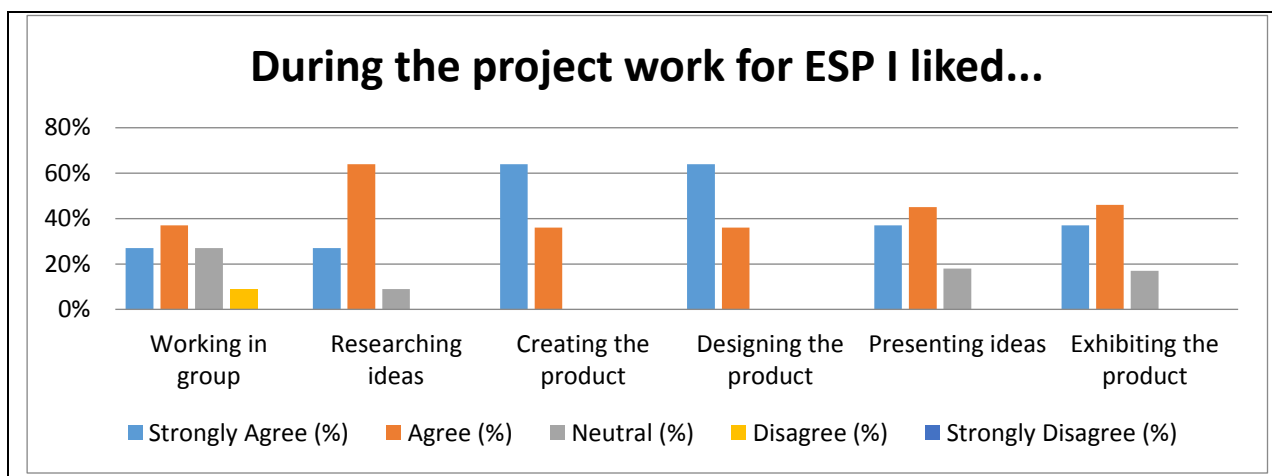
The table #1 below displays several numbers of questions that were asked from students after completion and defense of their project work. Students had to give their responses to the questionnaire based on Likert scale containing 12 questions from “strongly agree” to “strongly disagree” that had been conducted with the help of online survey development cloud-based software SurveyMonkey. The main aim was to find out their opinions toward the PBL in ESP classes which is the evident in the responses to the

second statement “I was satisfied with using PBL in ESP classes”, 55% of respondents answered as strongly agree and 27% as agree. Most students, 55% strongly agree and 27% agree responded that creating magazines was a great experience for them because it is always more exciting to experience the real environment and learn through reflection on doing. On the other hand, just under 10% of respondents disagreed that they were satisfied with PBL tasks, or they felt motivated to achieve success and it was a great experience for them to create magazine.

Questions	Strongly Agree (%)	Agree (%)	Neutral (%)	Disagree (%)	Strongly Disagree (%)	Total (%)
PBL was beneficial in learning ESP	37%	36%	27%	0%	0%	100%
I was satisfied with using PBL in ESP classes	55%	27%	9%	9%	0%	100%
I felt very motivated to achieve success	55%	36%	0%	9%	0%	100%
Creating magazine was more interesting than traditional tasks	37%	37%	26%	0%	0%	100%
I learnt new skills while creating project work	37%	54%	9%	0%	0%	100%
Creating magazine was a great experience for me	55%	27%	9%	9%	0%	100%

What is more, the bar chart below illustrates the list of favorite tasks during completing the project work. Creating and designing the product were the most interesting options that made up with approximately 62% of strongly agree respondents and less than 40% liked presenting their ideas and exhibiting the ready product. However, almost 20% of students

were neutral about presenting ideas and exhibiting the product. The most surprising aspect of the bar chart result was that there were no “disagree” or “strongly disagree” answers at all. For the reasons mentioned above, it seems that students are more likely to have PBL in their ESP classes.

The results show that students feel positive about implementing PBL in ESP classes, as 55% and 27% of students respectively strongly agreed and agreed that they felt very motivated to achieve success in their responses to the 3rd question. It was mentioned before that throughout the project work, students would acquire 21st century skills such as information and communication technology (ICT), collaboration and presentation, organization and management, group participation and leadership. Project work was a great opportunity for students to

collaborate more with their peers and move away from traditional teacher dependency. PBL gave them chance to solve social and personal issues independently, likewise developing of creative thoughts and non-standard means of problem solving. For designing magazines students were acquired skills in ICT as using the right weight, size, layout, interesting photos and graphics. Some students even were familiarized with implementing and attaching QR-codes in their magazines. It is believed that both designers and readers satisfied with the products done.

REFERENCES

Bell, S. (2010). Project – Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future. *The Clearing House*, 83(1), 39-43.

Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). English for Specific Purposes: A Learning - Centred Approach. *Cambridge: Cambridge University Press*.

Kunanbayeva, S. (2010). The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural – Communicative Approach. *Almaty*.

Orr, T. (2001). English Language Education for Specific Professional Needs. *IEEE*, 44(3): pp. 207-211.

[https:// en.m.wikipedia.org/wiki/QR_code](https://en.m.wikipedia.org/wiki/QR_code)

[https:// en.m.wikipedia.org/wiki/SurveyMonkey](https://en.m.wikipedia.org/wiki/SurveyMonkey)

İslam'ın Doğu ve Batıya Akışını Sağlayan Faktörler

The Factors Which Provide Flowing of Islam to the West and the East

Fikret KARAMAN¹

Öz

Yüce Allah insanlara doğru yolu göstermek için peygamberleri göndermiştir. Bu nedenle her peygamber kendilerine gelen vahyi kavimlerine tebliğ etmiştir. Bu bağlamda Hz. Muhammed (sav) son peygamber olarak bütün insanlığa gönderilmiştir. Ondan sonra bir peygamber gelmeyecektir. Böylece insanlığın iman ve hidayeti ancak Allah'ın son elçisini kabul etmek ve onun getirdiklerine uymakla mümkün olur. Nitekim Hz. Peygamber (sav) de 23 yıllık nübüvvet hayatında insanlığı Allah'a inanmaya davet etmiştir. İnsanlık değerlerinin kaybolduğu bir dönemde gönderilen Hz. Peygamber (sav), insanlığa barış, huzur, adalet ve hoşgörüyü getirmiştir. Birlikte yaşamayı, karşılıklı hak ve hukuku öğretmiştir. Sadece Allah'a inanmayı ve O'na kulluk etmeyi istemiştir. Böylece inanan insanların birbirlerine kardeş olduğunu açıklamıştır.²

Anahtar Kelimeler: Allah, Peygamber, İnsan, İman, Tebliğ

Abstract

Allah, has sent the prophets to show people the right path. For this reason, every prophet communicated the revelation to their tribe. In this context, Hz. Muhammad (sav) was sent to all mankind as the last prophet. Then a prophet will not come. Thus, mankind's faith and salvation is only possible by accepting the last Messenger of Allah and abiding by what he brought. Indeed, The Prophet (sav) has also invited humanity to believe in Allah in the 23 years of prophethood. In a period when the values of humanity disappeared The Prophet (sav) brought peace, justice and tolerance to mankind. He taught us to live together, mutual rights and law. He only wanted to believe in Allah and serve Him. Thus, he explained that people who believe are brother/sister to each other.

Keywords: Allah, Prophet, Man, Faith, Communiqué

¹ Prof. Dr., Öğretim Üyesi, İlahiyat Fakültesi, İnönü Üniversitesi TÜRKİYE

² Bu makale ile ilgili çalışmam, İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Birimi tarafından proje kapsamında desteklenmiştir. Teşekkür ederim.

GİRİŞ

İslam dini, insanlığın ıstırap, bunalım ve feryatlarının yükseldiği bir dönemde, Hz. Muhammed (sav)'e Mekke'de nazil olan vahiyyle başlamış ve (m. 610) yılında insanlığın gündemine girmiştir. Bu büyük olay, insanlık tarihinin bir dönüm noktasıdır. Çünkü Hira dağında başlayan nübüvvet, ilk defa Allah elçisinin şahsında bütün insanlığa, Allah'ın adıyla okumayı ve yazmayı müjdeliyordu. Önce Mekke üzerine doğan bu ilahi nur her geçen gün güçlenerek Mekke ve çevresine rahmet saçmaya başlamıştır. Nitekim Kur'an'ı Kerim de, Allah elçisinin bütün âlemlere rahmet olarak gönderildiğini açıklamıştır.¹ Böylece vahyin ve rahmetin onun şahsında birleştirildiği müjdelenmiştir. Zira Hz. Muhammed (sav) çocukluğundan itibaren bütün faziletleri üzerinde toplamıştı. Mekke halkı alışılmışın dışında tam bir ittifakla onu parmaklarıyla işaret ediyordu. Çünkü o komşulukta, arkadaşlıkta, doğrulukta, vefada, yardımlaşmada, adalette ve merhamette güvenilirliğiyle tanınmıştı. Halk ve kamu vicdanı ona “*Muhammed'ül emin*” sıfatını vermişti. Bu sıfat ve isim o gün herkesin özlemini çektiği bir sıfattı. Zira bu dönemde inanç, ibadet, ahlak ve adalet yerine; cehalet hâkim olmuştur.

Şüphesiz ki, Allah peygamber olarak seçeceği kullarını nübüvvet öncesinde şirk, küfür, puta tapmak gibi tehlikelerden korumuş ve geleceğin örnek insanı olarak yetiştiriyordu. Böylece Allah son elçisini,

nübüvvet öncesi kırk yaşına kadar olan hayatını da sadakat üzere yaşamasını sağlamıştır. Esasen Kur'an-ı Kerim de, fert ve toplumun hem iç hem dış davranışları arasında uyumluluk olmasını istemiştir. Buna uymayanlar, içi ve dış başka olanlar ikaz edilmişlerdir: “*Ey iman edenler! Yapmayacağımız şeyleri niçin söylüyorsunuz?*”² Rivayete göre bu ayet, Uhud savaşına katılmak istediklerini önce yüksek sesle söyledikleri halde iş ciddiye dönünce savaşa katılmaktan vaz geçenleri kınamak üzere nazil olmuştur. Bu ayetin yorumunda genel olarak müminlere iç ve dış davranışlarının aynı olması gerektiği hatırlatılmaktadır. Yapmayacakları şeyleri söylememeleri, aksi halde bu ikiyüzlülüğün Allah'ın gazabına sebep olacağı belirtilmektedir. Ne yazık ki Medine döneminin başında Yahudilerin de tahriki ile gizli bir nifak hareketi faaliyet halinde idi.

Daha sonra açıklanacağı üzere İslam dini hicretin sekizinci yılından itibaren Medine'den daha geniş bir coğrafyaya yayılması için ön hazırlıklar yapılmıştır. Şüphesiz ki bu hazırlıkların başında Hz. Peygamber (sav) ile başlayan İslam'ın tebliğ hareketi gelmektedir. Kısa bir süre içerisinde İslam dini doğu, batı, güney ve kuzey olmak üzere bütün yönlerde hızla yayılmıştır. Doğal olarak bu gelişmede adalet, sadakat, insana verilen değer, güzel ahlak ve samimiyet gibi faktörler etkili olmuştur. Buna ilk asırdan sonra ortaya çıkan tasavvuf mensuplarının gayretlerini, davranışlarını ve çalışmalarını da eklemek gerekir. Zira tasavvuf hareketi,

¹ Enbiya,21/107.

² Saf, 61/2.

sözü edilen değerlerle birlikte hakkın rızasını kazanmak için “*lisan-ı hal ve lisan-ı kal*” gibi bir felsefe üzerine inşa edilmiştir. Bu anlayış ve disiplin ile İslam dininin yayılmasına, yaşanmasına öncülük edenler; Kuzey ve Doğuda Maverünnehir bölgesi, Hindistan alt kıtası, uzak doğu, Batıda Endülüs, Güneyde ise Afrika kıtası gibi dünyanın en tenha ve uzak yerlerine kadar ulaşmaya çalışmışlardır.

Tekrar hatırlatalım ki, İslam’ın özünde insanlığın kurtuluşuna vesile olan tebliğ ve fetih hareketi vardır. Zira bu ilahi dinin hedefi insanın dünya ve ahiret mutluluğudur. Bütün insanlar ırk, renk başta olmak üzere Allah’ın kullarıdır. Doğrudan ona iman etmek ve kulluk etmek gibi yüce bir hakka sahiptirler. Kendileriyle Allah arasında hiçbir güç ve kurtarıcı yoktur. Bu nedenle İslam’da tebliğ faaliyeti, diğer semavi dinlerdeki misyonerlik faaliyetine benzemez. Sadece Allah rızası gözetilmiştir. Yoksa İslam’ın yayılma politikası hiçbir zaman, Yahudilikteki yayılma, arzı mukaddese sahip çıkma veya Hristiyanlıktaki misyonerlik hareketiyle aynı değildir. Çünkü İslam’ın tebliğinde özne sadece insandır. Tebliğin hiçbir aşamasında makam mevki, çıkar ve menfaat ilişkisi yoktur. Onun tek amacı bireyin huzur, güven ve mutluluğunu sağlamaktır. Hiç kimsenin etnik kökenine bakılmaz. Herkes Allah’a iman eksenini üzerinden eşit ve en kıymetli varlık olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden İslamiyet Mekke’de doğmuş olsa bile önce Medine’ye sonra da dünyanın dört cihetine doğru yayılmaya başlamıştır. Az önce ifade edildiği üzere bu yayılma bir istila ve işgal gibi algılanmamalıdır. Çünkü onun hedefinde maddi menfaat ve iktidar hırsları yoktur. Asıl amaç insanlığı, bir ve tek olan

Allah’ın varlığından haberdar etmektir. Bir bakıma 30 Nisan 2019 tarihinde, bu konferansın yapıldığı Maverünnehir bölgesinin kalbi mesabesindeki Semerkant ve çevresi bunun en canlı örneğidir. Hicretin birinci asrın sonlarından itibaren İslamiyet’le tanışan Mevraünnehir bir bakıma İslam’ın harmanlandığı bir bölge konumuna ulaşmıştır. Çok kısa sürede bu bereketli iklimde yetişen İslam âlimleri vahiy ve akıl bütünlüğü ile çevrelerini aydınlatmaya başlamışlardır. Bugün asırlar geçmesine rağmen Fergana Vadisi, Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi merkezlerde yetişen bilim insanları çok geniş bir coğrafyayı etkilemişlerdir.

Bu stratejik ve verimli coğrafya, İslam’ı benimsedikten sonra bölgede bilim ve gönül insanların yetişmesine imkân sağlamıştır. İlerleyen zaman diliminde bu bilim ve gönül erleri sayesinde İslam’ın bir taraftan Doğu Türkistan’ı aşarak Çine doğru gelişirken diğer taratan da Anadolu üzerinden Balkanlara kadar yayıldığı görülecektir. Birkaç asır içerisinde İslam, imam Buhari,, Matüridi, Bahaddin Nakşi Bendi, Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli gibi bilge insanların etrafında oluşan iman hareketi sayesinde Doğu Türkistan’dan Balkanlara kadar geniş bir vaha barış ve huzur adası haline getirilmiştir. Bu ortamın ortak paydası ve mayası şüphesiz ki hoşgörü ekseninde yürütülen İslam tebliğ hareketidir. Bu Allah dostlarının hedeflerinde ve kalplerinde sadece Allah’ın rızası vardı. Bu itibarla Kur’an ve Allah elçisinin bize bir ilim mirası olarak bıraktığı hadisler de tebliğin önemine vurgu yapmıştır. Şimdi yeri gelmişken Kur’an ve Hadislerde, İslam’ın tebliğine dair birkaç örnek verelim:

Kur'ân ve Tebliğ:

Kur'an, gelip geçmiş bütün peygamberlerin, kendi ümmetlerine tebliğ faaliyetinde bulduklarını haber vermektedir. Bu bağlamda tebliğ kavramı, birbirine yakın anlam ve maksatlarda kullanılmış olmakla beraber Kur'an'ın 61 yerinde zikredilmiştir.³ Peygamberlerin tebliğine örnek olmak üzere; Hz. Nuh, Hz. Salih, Hz. Şuayb ve Hz. Muhammed (sav)'in kavimleriyle olan yakın temasları şu ayetlerde açıklanmıştır:

“Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik de dedi ki: Ey kavimim! Allah'a kulluk edin...”⁴ “Size Rabbimin vahyettiği gerçekleri tebliğ ediyorum. Size öğüt veriyorum ve ben sizin bilmediğiniz şeyleri Allah tarafından gelen vahiy ile biliyorum.”⁵

“Salih de o zaman onlardan yüz çevirdi ve şöyle dedi: Ey Kavimim! Andolsun ki ben size Rabbimin elçiliğini tebliğ ettim ve size öğüt verdim, fakat siz öğüt verenleri sevmiyorsunuz.”⁶

“(Şuayb) onlardan yüz çevirdi ve dediler ki: Ey Kavimim! Ben, size Rabbimin gönderdiği gerçekleri duydum ve size öğüt verdim.”⁷

“Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Doğrusu Allah, kâfirler topluluğuna rehberlik etmez.”⁸

Hadisler ve Tebliğ

³. Muhammed Fuad Abdulkaki; *Mu'cemü'l Müfhehres Darü'l Hadis*, Kahire, 1988.

⁴. A'raf; 7/59.

⁵. A'raf; 7/62.

⁶. A'raf; 7/79.

⁷. A'raf; 7/93.

⁸. Maide; 5/67.

Hz. Muhammed (sav), Allah'ın emirlerini insanlara, söz, fiil veya davranışlarıyla tebliğ etmiştir. Bu hususta, muhatap kitle arasında herhangi bir ayırım da yapılmamıştır. O gün Müşrik, Ehl-i kitap kısaca gayri Müslim olarak yaşayan herkese, tebliğde bulunmuştur.⁹ Araştırmamıza ışık tutması bakımından Resulullah'ın veda haccındaki hutbesi başta olmak üzere birkaç hadis mealini aşağıda belirtelim:

“Kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız bu belde içinde, bu ayda, bu günün haramlığı kadar birbirinize haramdır. Burada hazır bulunanlarınız, burada hazır bulunmayanlara bunu tebliğ etsin. Olabilir ki, hazır olan kimse, bunu daha iyi anlayan bir kimseye tebliğ etmiş olur.”¹⁰

“Kim bir hidayete davet ederse, kendisine uyanların sevabı kadar ona sevap vardır ve bu, onların sevaplarından hiç bir şey eksiltmez. Her kim bir sapıklığa davet ederse ona, kendisine uyanların günahları kadar günah vardır ve bu, onların günahlarından hiç bir şey eksiltmez.”¹¹

“Kim bizden duyduğu hadisi ezberleyerek başkasına öğretmek maksadıyla ona tebliğ ederse, Allah onun yüzünü ak etsin.”¹²

Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, ya ma'rufu emr ve münkerden nehyedersiniz yahut Allah'u Teâla size azap gönderir. Sonra O'na yalvarırsınız, lakin duanız kabul edilmez.”¹³

⁹. , Ahmet Önkal; *Resûlullah'ın İslama Tebliğ Metodu*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1988; s.8; v.d.

¹⁰. Buhari; İlim,10.

¹¹. Müslim; İlim,16; Tirmizi, İlim,15.

¹². Feydu'l Kadir, 6, H.No:9264, s.284.

¹³. Tirmizi; İlim,4.

Bu ayet ve hadislerde işaret edildiği gibi tebliğ, Allah'ın peygamberlere verdiği ortak bir sorumluluktur ve nübüvvetin şartıdır. Gerçekten, insanlığın ilim, kültür ve medeniyetine en büyük katkı, peygamberlerin tebliği ile olmuştur. Resulullah da, tebliğine Mekke'de başlamış ve Medine'de devam etmiştir. Kur'an'da işaret edildiği gibi yakınlarını uyarmakla başlayan tebliğ süreci¹⁴ bir müddet sonra çevre kabilelerle devam eden diyalog, iletişim, davet mektupları ve diplomatik teamüllerle hedef genişletilmiştir.

Mekke Dönemi:

Hız Muhammed (sav)'in toplam 23 yıllık tebliğ hayatını; zorluk/meşakkat yönünden iki döneme ayırmak mümkündür. Birincisi Mekke dönemi olup 13 yıl devam etmiştir. İkincisi Medine dönemidir ve 10 yıl devam etmiştir. Ancak Mekke dönemi de, tebliğin seyri ve özelliği açısından 3 merhale olarak değerlendirilmiştir. Birinci merhale, gizli tebliğ dönemini kapsamaktadır ki süresi 3 yıldır. İkinci merhale, tebliğin ilan edilmesiyle nübüvvetin dördüncü yılının başından, onuncu yılının sonuna kadar devam etmiştir. Üçüncü merhale ise, bi'setin onuncu yılının sonunda başlayıp hicrete kadar devam eden ve tebliğin Mekke dışındaki yerleşim yerlerine ulaştırıldığı üç yıllık süredir.¹⁵

Nübüvvetin ilk beş yılında, iman edenlerin sayılarının tedricen artmasıyla müşrikler

koru ve endişeye kapılarak, Müslümanlara yönelik siyasi ve ekonomik baskılarını arttırmışlardır. İhtida edenlerin sayılarıyla orantılı olarak müşriklerin rahatsızlıkları ve Müslümanlara yönelik baskıları da hız kazanmıştır. Bu nedenle Mekke'de nüfuz sahibi kabilelerin liderleri toplanarak; "itibarlarının sarsıldığını, inançlarının zedelendiğini ve otoritelerinin sarsıldığını" belirten kararlarını Resulullah'a duyurmuşlardı. Hz. Peygamber(sav)bu karara karşılık şu cevabı vermiştir: "Benim amacım sizin itibar, şeref, mal ve yetkilerinizi kısıtlamak değildir. Ben onlardan daha hayırlı olanları size teklif ediyorum. Şüphesiz ki Allah aramızda bir hüküm verecektir."¹⁶

Ne var ki Müslümanların dini, siyasi, sosyal ve hukuki yönden hareket alanları daraltılmıştır. Konu ile ilgili İbn-i İshak'ın belirttiği gibi, Hz. Peygamber(sav)'i eşi Ümmü Seleme müminlerin durumunu şöyle açıklamıştır: "Mekke'de tebliğin ilk yıllarında büyük sıkıntılar yaşanmış adeta yer gök üzerlerine dar gelmiştir. O gün, yapılan zulüm, bela ve eziyete karşı durmak mümkün değildi. Resulullah Müslümanların daha fazla mağdur olmamaları için en azından bir kısmının Habeşistan'a hicret etmelerini uygun görmüştür. Zira Habeşistan Kralı Necaşi'nin Müslüman mültecileri himaye edeceğine dair haber alınmıştır."¹⁷ Muhammed Hamidullah'ın tespitine göre; Hz. Peygamber daha Mekke döneminde iken Necaşi'ye bir mektup yazarak Müslüman mültecilere

¹⁴ Şuara; 26/214.

¹⁵ Safiyyü'r-Rahman el-Mubarekfürî, *er-Rahiku'l Mahtum, Mektebetü'l Cidde, Cidde*, s.86.

¹⁶ Abdü's-Selam Harun; *Siretü İbnü Hişâm*, Darü İhyâu't-Türasü'l Arabî, Beyrut, 1972, c.2, s.66.

¹⁷ Muhammed bin İshak Yesar; *Siretü İbn-i İshak*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981, s. 194.

misafirperverlik gösterilmesini istemiştir.¹⁸ Mekke'de kalan diğer müminler ilerleyen zaman diliminde; bir kısmı yine Habeşistan üzerinden bir kısmının da doğrudan Medine'ye hicret etmelerine izin verilmiştir. Resulullah da, vahiy ve Cebrâil'in bilgilendirmesi doğrultusunda alınan tedbirlerle Hz. Ebu Bekir'le birlikte Medine'ye hicret etmişlerdir.

Medine Dönemi

Resulullah'ın Tebliğinin ikinci merhalesi Medine dönemidir ve 10 yıl devam etmiştir. Özellikle hicretin son üç yılında Medine'de diplomatik ilişkilere bir ivme kazandırılmıştır. Hicretin ilerleyen yıllarındaki tebliğ faaliyeti, Medine'deki ziyaretler ve görüşmelerle sınırlı kalmamış, çevre ve dış ülkelerle ilişkileri geliştirmek amacıyla Medine'de "yazışma servisleri" kurulmuştur.¹⁹ Bu devletlerin arasında dönemin büyük gücü kabul edilen Rum ve Fars devletleri de vardı. Bu iki devlet başkanı ve halkının İslam'a davet edilmesi bir özgüven ve kararlılığın ifadesidir. Nitekim çok geçmeden bu ülkelere ait toprakların büyük kısmı, Müslümanların emrine girmiştir.

Hz. Peygamber (sav) yazı ve mektuplarının resmiyet kazanması için kendisine ait bir mühür temin etmiştir. Çünkü o dönemde, mühür olmayan yazı ve mektuplar, muhataplar tarafından dikkate alınmıyordu. Sahabe Resulullah'ın bu arzusunu yerine getirmek amacıyla yazışmalarda

kullanılacak yuvarlağa yakın bir gümüş yüzüğünün üzerine, yukardan aşağıya "ALLAH, RESUL, MUHAMMED" kelimelerinin yer aldığı bir mühür hazırlamıştır.²⁰

İbni Hişam bu hizmetlerde görevlendirilen 48 elçinin biyografisi hakkında bilgiler vererek, davet ve tebliğin yoğunlaştığı bu dönemi, "Krallara elçi çıkarması" şeklinde değerlendirmiştir.²¹ Resulullah Mektuplarla ilgili bir toplantı düzenlemek suretiyle ashabına şu açıklamayı yapmıştır. "Allah beni âlemlere rahmet olarak gönderdi. Sakın Hz. İsa'nın Havarilerinin, kendi aralarında ihtilafa düştükleri gibi siz de ihtilafa düşmeyiniz. Ashap, ey Allah'ın resulü onlar nasıl ihtilafa düştüler? Diye sordular. Benim sizi davet ettiğim şeye Hz. İsa da onları davet edip yapmalarını istemiştir. Onlar kolay ve yakın olan yerlere gitmeyi kabul ettiler fakat uzak yerlere gitmeyi kabul etmediler. Yüzleri kızardı ve ağırlık gösterdiler. Hz. İsa bunları Allah'a şikâyet etti. Keşke bunların her biri gönderilecek toplumun dilini konuşsalar diye temennide bulundu. Daha sonra Hz. İsa dua etti. Hepsinin mucizevi olarak gidecekleri memleketlerin lisanlarını öğrenmişlerdir."²²

Hz. Peygamber (sav) devlet başkanlarıyla muhatap olacak elçilerin tayininde ilim, ahlak, liyakat, nüfuz, yüz güzelliği, yabancı dil, hitabet, ikna kabiliyeti, dürüstlük ve insanlara nasıl davranacağı gibi hasletler

¹⁸ Muhammed Hamidullah, *Le Prophete de L'İslam*, Beyrut,1975, s. 75, vd.

¹⁹ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, (Çeviren; Mehmet Yazgan), Beyan Yayınları, İstanbul, 1990, s.13, vd.

²⁰ *Buharî*, Libas,50.

²¹ İbni Hişam, *es-Siyretü'n-Nebveyye* (tahkik Komisyon) Darü'l Künüzü'l Edebiyye, c.II. s.606, 608.

²² M.Hamidullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Mektubu*, s.65 vd.

aramıştır. Ayrıca sır saklamaları, güvenilir olmaları ikili ve resmi görüşmelerde deneyimli olmalarına özen gösterilmiştir. Çünkü mektuplar genellikle hükümdarlara, valilere ve önemli kabile başkanlarına gönderiliyordu.²³ Diğer taraftan mektupları taşıyan elçilerin dokunulmazlığı ve onlara nasıl muamele edileceği hususu da güvence altına alınmıştır. Bu elçiler, sahabenin en liyakatli ve muktedir olanlarından seçilmişlerdir. Onlarda ahlak, yüz güzelliği, hitabet, ikna kabiliyeti, dürüstlük, bilgi vb. hasletler ön planda tutulmuştur. Dini görev ve tebliğle gönderilen elçilerin hepsi de İslami konulara vakıf ve dini hükümleri titizlikle yerine getiren sahabelerdir.²⁴

Ahmed Cevdet Paşa da elçilerin konumunu ve kendilerine tevdi edilen mektuplarla ilgili şunları ifade etmiştir: “Elçiler İslam dinini duyurmak ve yüceltmek için gönderilmiştir. Hz. Peygamber (sav) Hudeybiye’den döndükten sonra, civardaki krallara mektuplar göndermiştir. Bu elçiler/*süfera*, hep eski/*kudema* muhacirindendi. Abdullah b. Huzafe ticaret için İran’a gidip geliyordu. Dihye hüsn ve cemal sahibi idi. Cibril-i Emin onun suretinde Resulullah’a gelirdi. Umman’da hükümet eden “Celendi oğullarına, meşhur Amr bin As, gönderildi. Daha sonra Umman’a vali tayin edildi. Zübeyir bin Avvam’ın kardeşi Said bin Avvam özel bir mektupla Müseylemetü’l Kezzab’a gönderilmiştir. Böylece elçiler İslam dinini duyurmak ve yüceltmek amacıyla

gönderilmişlerdir. Mektup yazarken Kırsa ve Kayser ile beraber onlara tabi olan yöneticilere mektup ve elçi irsal ile cümlesini aynı seviyede tutarak İslam dinine davet etmiştir.”²⁵ Birçok kaynakta görevlendirilen elçilerin isimlerini bulmak mümkündür. Hatta bazılarında tarihler bile verilmiştir.

Diplomatik Teamül

Şüphesiz ki Hz. Muhammed (sav)’ın, yüce ahlakı ve nezaketi; huzura gelen heyetlerin karşılanmasına, ağırlanmasına, müzakerelerin yapılmasına ve antlaşmaların imzalanmasına da yansımıştır. Aşağıda maddeler halinde açıklandığı üzere bu uygulamaların, çağımızdaki diplomatik ve protokol uygulamalarının ilerisinde olduğunu söylemek mümkündür:

- Hz. Peygamber (sav), uzaklardan gelen heyet ve elçileri karşılamak ve ikametgâhlarına yerleştirmek üzere bazı sahabeleri görevlendirmiştir. Gelen Misafirler, önce yabancı konuklara tahsis edilen Remle binti Haris’in konağına götürülerek istirahat etmeleri sağlanırdı. Huzura çıkmak için hazırlık yapmalarına fırsat verilirdi. Belirlenen saatte Mescide geldiklerinde Resulullah, en güzel elbiselerini giymiş olarak onları karşılardı. İkili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla getirilen hediyeleri kabul ederdi. Buna mukabil misafirleri

²³İbni Hişam, a.g.e. c.II, s. 606 vd. İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 299, M.Mevlana; a. g.e, c.2, s.412.

²⁴İbni Hişam, a. g.e. c.II. s. 606,607; Bkz: İbrahim Sarıçam; *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ank. 2003, s. 299.

²⁵Ahmet Cevdet Paşa, *Kısa-ı Enbiya (Çeviri, Murat Albayrak)*, Yasin yayınevi, İstanbul. c. II, s. 399.

uğurlarken onlara da hediyeler verilir ve yol durumlarına göre azık hazırlanırdı.²⁶

b) Davet ve tebliğ mektuplarında detaylar dikkate alınmıştır. Özellikle hükümdarlara yazılan mektuplar, hikmetli ve ileri görüşlü bir üslupla kaleme alınmıştır. İfadeler saygı, müsamaha, samimiyet ve sadakat üzerine inşa edilmiştir. Muhatapların makam, mevki, unvan ve itibarlarına riayet edilmiştir.

c) Konuklara yönelik tehdit ve intikam anlamına gelecek söz, işaret ve imalara yer verilmemiştir. Üstelik bunların, İslam'ı kabul etmeleri halinde hak ve kazanımlarının devam edeceği ifade edilmiştir. Böylece Resulullah, makam ve saltanat meraklısı olmadığını ortaya koymuştur. Zenginlerin malından zekât alınıp fakirlere verileceğini bildiriyor fakat yanlış anlaşılmasında için kendisine ve ailesine zekâtın helal olmadığını hatırlatıyordu.

d) Hükümdarlara konumlarına göre hitap edilmiştir. Şayet ehl-i kitaptan biri ise, semavi dinler arasındaki ilişkiye ve ortak bağa işaret etmiştir. Eğer ehl-i kitap değilse insanlığın Allah'a dönmesi ve Allah'tan başkasına tapmaktan vaz geçmesi gerektiğini açıklamıştır.²⁷

e) Ziyarete gelen heyetler, Müslim ve gayri Müslim ayrımı yapılmadan müteakabiliyet esaslarına göre karşılanmıştır. Onları karşılamak, ağırlamak ve uğurlamak üzere protokol kaideleri uygulanmıştır.

f) Yazılı veya sözlü antlaşmaların sonuçlarına ve hükümlerine bağlı kalınmıştır. Nitekim Resulullah ve beraberindekiler, Hudeybiyye anlaşmasına dayalı olarak Umreyi kaza etmek üzere Mekke'yi ziyaret ettiklerinde deri çadırlarını Ebtah mevkiinde kurmuşlardı. Sözleşmeye göre Mekke'de ikamet süresi üç gündü. Olayı izleyen Kureyş müşriklerinden Süheyl bin Amr ile Huveytib bin Abduluzzâ çadıra gelerek; "Antlaşmaya göre üç günün dolduğunu ve hemen Mekke'den ayrılmasını istemişlerdir." Resulullah'ın yanında bulunanlardan Sa'd bin Ubâde müşrik heyetine; "*Burası ne sizin ne de babanızın toprağıdır. Resulullah burada ancak antlaşmaya uyararak gönül rızasıyla çıkar.*" demiştir. Hz. Peygamber (sav) Sa'd'a dönerek; "*Konak yerinde bizi ziyarete gelenleri incitme.*" Buyurdu ve sahabeye, hemen hazırlanıp ayrılma talimatını vermiştir.²⁸

g) İnsan hak ve onurunun korunmasına özen gösterilmiştir. Zayıf ve güçsüzlere yardım edilmiştir. Barış ve huzurun sürdürülmesi için toplumların yöneticileri ve dini liderleri görev ve makamlarına göre onura edilmiştir. Kavimleri arasında küçük düşürücü ve mahcubiyete yol açacak uygulamalara yer verilmemiştir. Müslüman olanlara önceki konumlarına uygun görevler verilmiştir.

ğ) Dışa yönelik ilişkilerde yumuşak ve cömert davranılması, Resulullah'ın dış siyasetinin ayrı bir parçasıdır. Nitekim Mekke'nin fethinde şehrin en nüfuzlu

²⁶ M.Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, Şamil Yayınevi, İstanbul, c.15, s.546 vd.

²⁷ Heyet; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 1. Çağ Yayınları, İst. 1986, s. 498 vd.

²⁸ İbrahim Sarıçam, a.g.e, s. 268.

lideri iken otoritesini kaybeden ve yakın geçmişte Müslüman olan Ebu Süfyan'ın halkın arasında mağduriyetini önlemek için evine sığınanların güven içinde olacaklarını belirterek ev sahibini ve oraya sığınanları ödüllendirmiştir.²⁹

Tebliğ ve Davet Mektupları

Hız. Peygamber (sav)'ın, devlet başkanı vali, kabile reisi ve diğer sorumlulara gönderdiği mektupların ana teması, davet ve tebliğdir.³⁰ Mektupların metinleri arasında bazı farklılıklar olsa bile, hadis kitaplarında ve klasik tarih kaynaklarının birçoğunda yer almıştır. Özellikle Sahih -i Buhari, şerh ve tercümelerinde Resullah'ın Rum Kayseri Heraklius'a gönderdiği mektubun, büyük yankılara sebep olduğu belirtilmiştir. Heraklius mektubu aldığı anda, bölgede bulunan Ebu Süfyan'ı davet ederek Hız. Peygamber (sav) hakkında birçok soru sormuş ve hepsinin cevabını almıştır. Kral olayın önemini kendisine yakın yetkililerle paylaştıktan sonra şu açıklamayı yapmıştır: "Hız. Peygamber(sav)'ın yanına varabileceğimi bilsem, Onunla buluşmak için her türlü zahmete katlanırdım. Orada olsaydım (hizmet arz ederek) ayaklarını yıkardım."³¹ Buhari'nin Türkçe tercümesini yapan Mehmed Sofuoğlu da, mektuplar hakkında daha detaylı bilgilere yer vermiştir.³²

Konu bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Hız. Peygamber(sav)'ın davet, tebliğ, barış ve komşuluk amacıyla insanlarla birebir

ilişkiler içinde olduğunu kimse inkâr etmemektedir. Hal böyle olunca Resulullah'ın beraberindeki ashabıyla gerçekleştirdikleri davet ve tebliğ hakkında bütün kaynaklar bize zengin bir malzeme vermektedir. Esasen gücünü tamamen Allah'tan alan, son ve evrensel bir peygamber olarak müjdelenen Hız. Muhammed (sav)'in komşu ülkelerinin yönetici ve halkıyla ilgilenmesi kadar tabii bir şey düşünülemez. Bu zorunluluktan hareketle şartlar olgunlaştığında, daha geniş ve uzak yerlere ulaşmak amacıyla, mektuplar yazmış olması, elçiler görevlendirmiş bulunması ve devlet başkanlarıyla diyalog kurması son derece tabii karşılanmalıdır. Bu sürecin oluşmasında rolü olan mektup, elçi ve hükümdar gibi kilit objeler arasındaki farklılık, konunun aslına zarar verecek nitelikte değildir. Dolayısıyla tarih, rivayet ve olayın akışındaki bakış açısı, komşu devlet başkanlarına davet ve tebliğ mektuplarının yazılmadığı sonucunu çıkarmaz. Aksine bu eylemin gerçekleştiğine işaret eden, yazı, rivayet ve haber kaynakları diğerlerinden çok daha güçlü ve fazladır.

İslam'ın Tebliği Ve Maverünnehir

İslam tarihine bakıldığında da hemen anlaşılacağı üzere İslamiyet; kutlu asrı izleyen Emevi ve Abbasi hükümdarları döneminden itibaren, bugün çoğunluğu Özbekistan devletinde bulunan

²⁹ Ahmet Özel, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Muhammed Maddesi/ Siyasi ve Askeri Kişiliği" Maddesi, İstanbul 2005 c. xxx. S. 434 vd.

³⁰ M Sofuoğlu, *Sahi-i Buhari Tercümesi*, c. 15, s.7118.

³¹ Buhari; Vahiy,1.

³² M. Sofuoğlu Sahih-i Buhari ve Tercümesi, c. 15, s.7116 vd.

Maveraünnehir coğrafyasına Mezopotamya üzerinden ulaşmıştır. Bu yıllarda bölge diğer semavi dinlerin etkisinden uzaktı. Belki Asya ve uzak doğunun böyle bir avantajı vardı. Böylece İslam tarihinin ilk yıllarında bölgenin ilim ikliminde yetişen İmam Buhari ve İmam Matüridi bunun en güzel örneğidir. Biz çalışmamızın bu bölümünde Hicretin ilk yıllarından itibaren bölgede yetişen ve İslam'ın tebliğine katkısı olan iki büyük İslam âliminden özetle söz etmek istiyoruz. Bunlardan biri Kur'an'dan sonra en önemli sahih hadis kaynağını hazırlayan İmam Buhari ve İslam Akaidini vahiyle akıl ışığında değerlendiren İmam Matüridi'dir.

İmam Buhari

Asıl adı; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870)'dir. Kur'an-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi'u's-şâhîh* adlı eseri hazırlayan ve dünyada tanınan büyük bir hadis âlimidir. 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) Cuma günü Buhara'da doğmuştur. Aile olarak Buhari'nin babası Mugîre, Buhara Valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla müslüman olmuştur. Buhârî bundan dolayı Cu'fî nisbesiyle de anılmıştır. Babası İsmâil'in Mâlik b. Enes ve Abdullah b. Mübârek gibi âlimlerden hadis öğrenen bir kişi olduğu bilinmektedir. Buhârî henüz çocukken babasının vefat ettiği, bu nedenle hadislerle ilgili bazı kitaplarının oğluna intikal ettiği anlaşılmaktadır. Annesinin ise duası bol ve dindar bir kadın olduğu zikredilmektedir.

Buhârî on yaşına doğru Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî gibi Buharalı muhaddislerden hadis öğrenmeye başladı. On bir yaşlarında

iken hocası Dâhilî'nin rivayet sırasında yaptığı bazı hataları tashih etmesiyle dikkatleri çekti. On altı yaşına geldiği zaman İbnü'l-Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın kitaplarını tamamen ezberlemişti. Bu sırada annesi ve kardeşi Ahmed ile birlikte hacca gitti. Hac sonrası onlar memleketlerine döndükleri halde Buhârî Mekke'de kaldı ve Hallâd b. Yahyâ, Humeydî gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Daha sonra bu maksatla ilim merkezlerini dolaşmaya başladı. Bu bağlamda, Bağdat'a sekiz defadan fazla gitti ve her seferinde Ahmed b. Hanbel ile görüşüp ondan faydalandı. Basra'ya dört veya beş defa gitti; orada Basra kadısı Muhammed b. Abdullah ve Haccâc b. Minhâl gibi muhaddislerden istifade etti. Mekkî b. İbrâhîm, Kuteybe b. Saîd vb. âlimlerden hadis dinlemek için Belh'e birkaç defa gitti ve Belhliler'in isteği üzerine onlara kendilerinden ilim tahsil ettiği 1000 hocadan birer hadis yazdırdı.

Dımaşk'ta Ebû Müshir'den hadis öğrendi. Hicaz'da altı yıl kaldı. Humus'a gitti. Kûfe'ye birçok defa seyahat ederek Âdem b. Ebû İyâs, Ubeydullah b. Mûsâ, Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn gibi muhaddislerden hadis dinledi. Medine'de İsmâil b. Ebû Üveys, Merv'de Abdân b. Osman, iki defa gittiği Mısır'da Saîd b. Ebû Meryem, Abdullah b. Yûsuf ve Asbağ b. Ferec gibi hocalardan hadis tahsil etti. İlk defa 209'da (824), son olarak da 250'de (864) gittiği ve beş yıl süreyle hadis okuttuğu Nîşâbur'da Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî gibi hadis hâfızlarından faydalandı. Buhârî kendilerinden hadis yazdığı muhaddislerin sayısının 1080 olduğunu söyler (*Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ', XII, 395*).

Tek nüshası İrlanda'da bulunan (Chester Beatty, nr. 5165/1, 11 varak) İbn Mende'ye (ö. 395/1005) ait *Tesmiyetü'l-meşâyiḥ ellezîne yervî 'anhüm el-İmâm Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmâ'îl el-Buhârî* adlı eserde, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şahîḥ*'te rivayette bulunduğu hocalarından 309 muhaddisin adı, yaşadıkları şehirler ve ölüm tarihleri verilmektedir. Ancak *el-Câmi'u's-şahîḥ*'teki rivayetlerin Buhârî'nin derlediği yüz binlerce hadisin pek az bir bölümünü teşkil ettiğini de gözden uzak tutmamalıdır. Meşhur talebesi Firebrî, *el-Câmi'u's-şahîḥ*'i Buhârî'den 90.000 talebin dinlediğini söylemektedir. En tanınmış diğer talebeleri ise İmam Müslim, Tirmizî ve Ebû Hâtim, gibi muhaddislerdir.

Buhârî'nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphane meydana getirdiği ve seyahatleri esnasında kitaplarını imkân nispetinde yanında taşıdığı anlaşılmaktadır. Yazdığı hadislerin kitaplarda kalmayıp onları hâfızasına nakşettiğini gösteren en iyi örneklerden biri Bağdat'ta verdiği imtihandır. İbn Adî'nin rivayetine göre, Buhârî'nin Bağdat'a geldiğini duyan muhaddisler 100 hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırarak bunları on kişiye verdiler ve onlara Buhârî toplantı yerine gelince bu hadisleri sırayla sormalarını söylediler. Bu on kişi tespit edilen hadisleri çeşitli İslâm ülkelerinden gelmiş olan muhaddislerin huzurunda okuyarak bunların mahiyeti hakkında bilgi istediler. Buhârî onlara bu hadislerin hiçbirini okunduğu şekliyle bilmediğini belirttikten sonra, ilk soruyu yönelten kimseden başlayarak, sordukları hadislerin

sened ve metinlerinin doğrusunu her birine ayrı ayrı söyledi. Buhârî hakkında tereddüdü olanlar onun nasıl bir hâfıza gücüne ve ne kadar geniş bir hadis kültürüne sahip olduğunu gördüler.

İmam Matürîdi

Maverannehir bölgesinin ilk İslam alimlerinden biri de Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944)dir. Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih bir İslam âlimidir. Nisbet edildiği Mâtürîdî (Mâtürît), bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Semerkant'ın bir dış mahallesidir. Bu yer bugün de eski Semerkant'ın dar sokak ve tek katlı evlerin bulunduğu yüksekçe bir yerdedir. İmam Matürîdi kabrini 30 Nisan 2019 tarihinde ziyaret etme imkânını buldum. Çevresi kısmen çam ağaçları ve çimlerle düzenlenmiş olsa bile buraya ulaşım sıkıntılar yaşanmaktadır. Ne hikmetse Semerkant yetkilileri bütün ziyaret yerlerinin ulaşım, park ve bahçe düzenlemelerini çok güzel yaptıkları halde buraya beklenen hassasiyeti göstermemişlerdir.

Hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastlanan Mâtürîdî, Abbâsîler'in merkezî otoritelerinin oldukça zayıfladığı bir dönemde siyasî bakımdan hilâfete bağlı müstakil beyliklerden Sâmanoğulları'nın Mâverâünnehir'e hâkim oldukları devirde yaşamıştır.³³ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hocası Rey Kadısı Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin 248 (862) yılında vefat ettiğine dair bilgiden hareketle III. (IX.) yüzyılın ilk yarısının

³³ [Sükrü Özen](#), *DİA*, 2003 Ankara' 2003, 28./151-157.

ortalarında dünyaya geldiği ve ömrünün bir asra yakın olduğu tahmin edilmektedir. Şurası unutulmamalıdır ki Kur'an'ın yorumunda, İslam'ın iman esaslarının anlaşılmasında vahiy ve aklın birlikte değerlendirilmesinde İmam Matürîd'inin insanlığa büyük hizmeti olmuştur. Aradan geçen asırlara rağmen İslam dünyasında ortaya çıkan dini akımların hiçbiri Matürîdi gibi toparlayıcı olamamıştır. Bu nedenle İmam Ebu Hanife, İmam Buhari ve İmam Matürîdi İslam âlemi için zengin bir ilmi miras bırakmışlardır. Bunların usul, kabul, metot ve izledikleri yol aynıdır. İman, ibadet ve ahlak konularında Kur'an ve sünneti insanların idrakine uygun bir şekilde yorumlamışlardır. Bugün dünya Müslüman nüfusunun kahir çoğunluğu onları izlemektedir.

SONUÇ

İslam dininin Arap yarımadasından sonra en erken ulaştığı bölgelerden biri de Maveraünnehir coğrafyasıdır. Bu bölgede yönetimler kısa aralıklarla el değiştirmiş olsa bile İslam dini açısından bir engel teşkil etmemiştir. Bölgede yetişen İslam âlimleri barış ve huzurun teminatı olmuşlardır. Vahiy, akıl ve hikmet çizgisi üzerinden

hareket edilmiştir. Bu da bölgenin barış ve huzurunu temin etmiştir.

İslam'ın bu ilk asırlarından itibaren bölgenin yetiştirdiği İmam Buhari, Hz. Peygamber (sav)'den rivayet edilen hadislerin sıhhat dereceleriyle ilgili alan araştırmalarında bulunmuştur. Bu maksatla İslam coğrafyasından belli başlı ilim merkezlerini ziyaret ederek hadis metinlerini ve rivayet edenlerin güvenilirliklerini incelemiştir. O dönem için bu çalışma, bir olağanüstü hal olarak değerlendirilmelidir.

İslam'ın önceliklerinden biri de iman konularındır. Bu alanda da İmam Matürîdi büyük bir çığır açmıştır. Çünkü Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, kaza, kader, nübüvvet ve ahiret inancı insanları en çok meşgul eden konuların başında geliyordu. Bu konuların vahyin ışığında ama aklın da katkısıyla anlaşılması gerekiyordu. İşte Matürîdi de insanlığın bu beklentilerine bir umut ve çözüm niteliğinde sahih kaynaklarda yorumlar yapıyordu. Halen Kitabü't-Tevhid ve Tevilatü'l Kur'an eserlerinde konuya ilişkin en doğru çözümler üretilmeye devam edilmektedir. Bu yüzden asırlar boyunca bölgedeki bu ağırlığın etkisi devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdü'l Gani en- Necvel el Gamel, *Hicretü'r-Resul ve Sahabetühü Fi'l Kur'an-i ve's-Sünne*, Darü'l Vefa, Kahire, 1989.

Abdullatif Harputî, *Kelam İlmine Giriş*, (Çev: Fikret Karaman) Çelik Yayınevi, İstanbul, 2016.

Abdü's-Selam Harun; *Sîretü İbnü Hişâm*, Darü İhyaü't-Türasü'l Arabî, Beyrut, 1972.

Abdullah Yeğin vd. *Osmanlıca Türkçe Büyük Lügat*, Türdav Ofset, İstanbul 1981

- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya* (çeviri, Murat Albayrak) Yasin yayınevi, İstanbul.
- Ahmet Önkal; *Resûlullah'ın İslama Tebliğ Metodu*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya,1988.
- Ateş Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1986.
- Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed İbn İsmail, *Sahih-i Buhari ve Tercemesi* (Çev: Mehmed Sofuoğlu), Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1987.
- Celeleddin Abdurrahman es-Süyuti, *Feydu'l Kadir Şerhu Camiu's-Sağir*, Darü'l Marife Beyrut,1972.
- Cübran Mes'ud; *er-Raid*, Darü'l ilim, Beyrut, 1967.
- Ebi İsa Muhammed bin İsa bin Sevre, *Sünen-i Tirmizi*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Ebu Abdullâh Muhammed bin İsmail el- Buhari, *Sahih-i Buhari*, Darü İhyâü't-Türasi'l Arabî.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, 1992
- İbn Manzur; *Lisânü'l Arab*, Darü'l Lisânü'l Arab, Beyrut, 1987.
- İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003.
- İmam Ebi'l- Hüseyin Müslim İbnü'l Hüccac el- Kuşeyri en- Niasburî, *Sahih-i Müslim*, Darü'l İhya'i-Türas Arabî, Beyrut, 1955.
- İsmail Hakkı Bursevî; *Rûhu'l Beyan Tefsiri*, (Tercüme; Hey'et), Damla Yayınevi, İstanbul 1995.
- Karaman Fikret, *Sünnetin Işığında Tebliğ ve Davet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- Karaman Fikret, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, "Tasavvuf" Maddesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.
- Karaman Fikret, *İslami İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2015.
- Muhammed Ali Sabunî; *en-Nübüvvetü ve'l Enbiya*, Darü'l Hadis, Kahire, 1984.
- Muhammed Fuad Abdalbaki; *Mu'cemü'l Müfehres* Darü'l Hadis, Kahire, 1988.
- Mevlana Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, *İslam Yayılış Tarihi*, (Tercüme: Ali GENCELİ) Toker Yayınları, İstanbul, 1971.
- Muhammed Hamidullah, *Le Prophete de L'İslam*, Beyrut,1975.
- Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*,(Çeviren: Mehmet Yazgan) Beyan yayınları, İstanbul,1990.
- Muhammed bin İshak Yesar; *Sîretü İbn-i İshak*, Hayra Hizmet Vakfı, Konya, 1981.
- Özen Ahmet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Muhammed Maddesi/ Siyasi ve Askeri Kişiliği" Maddesi, İstanbul 2005.
- Özen Şükrü, DİA, "Matüridi Maddesi" Ankara 2003.
- Sahih-i Buhari ve Tercemesi* (Tercüme: MTehme Sofuoğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1989,

Safiyü'r-Rahman el-Mubarekfûrî, *er-Rahiku'l Mahtum*, Mektebetü'l Cidde, Cidde.

Seyahatnamelere Göre On beş ve On altıncı Yüzyıllarda Çin/Hıtay'da Siyasi ve Sosyal Hayat

Political and Social Life in China/Khitai in the Fiteenth and Sixteenth Centuries According to Travel Books

Bedri MERMUTLU¹

Öz

Geçmiş yüzyıllarda Buhara ve Semerkant üzerinden Hıtay ve Çin ülkesine yapılan seyahatler üzerine kaleme alınan eserler bölgeye ait o devrin siyasal ve sosyal hayatıyla ilgili önemli tarihî ve etnografik malzeme barındırmaktadır. Bu tür eserlerden ikisi Hoca Gıyaseddin Nakkaş ile Ali Ekber Hıtâî'ye ait seyahatnamelerdir.

Timur'un oğlu Mirza Şahruh'un oğlu Mirza Baysungur'un adamlarından Hoca Gıyaseddin Nakkaş, 1419 yılında Çin hükümdarına Herat'tan gönderilen elçi heyeti arasında bulunarak üç yıl süren bu seyahati sırasında gördüğü önemli olayları kaleme almıştır. *Acâibü'l-letâif* ya da *Hıtay Sefaretnamesi* adındaki bu Farsça eser daha sonra Damad İbrahim Paşa'nın emri üzerine Çelebizâde Asım Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Ali Ekber Hıtâî'nin on altıncı yüzyıl başlarında yazarak önce Birinci Selim'e sonra Kanuni Sultan Süleyman'a takdim ettiği *Tarih-i Nevâdir-i Çin-i Maçin* ya da *Kanunnâme-i Çin ü Hıtay* adlı kitap ise bu bölgeyi yöneten hükümdarlar başta olmak üzere vilayetler, ordu, halk, şehir ve kasabalar ile âdet ve gelenekler hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir eserdir. Hıtay ülkesindeki dinî hayat, müzik ve eğlence hayatı, resim atölyeleri ve okulları, ticaret hayatı, kullanılan para birimi ve sarrafları, giyim kuşamları ve törenleri eserde yirmi bölüm içinde ele alınarak bilgi verilmektedir. Eser Üçüncü Murad zamanında Türkçeye tercüme edilmiştir.

Her iki eser sonraki tarihlerde (1854 ve 1916) Osmanlı matbaalarında yayınlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hıtay, Hoca Gıyaseddin Nakkaş, Ali Ekber Hıtâî, Tarih-i Nevâdir-i Çin-i Maçin, Acâibü'l-letâif

¹ İstanbul Ticaret Üniversitesi, TÜRKİYE

Abstract

The books written on the travels to Khitai and China via Bukhara and Samarkand in the past centuries contain important historical and ethnographic materials related to the political and social life of the region at that time. Two of those books are the travel books of Hoca Gıyaseddin Nakkaş and Ali Ekber Hitâî.

Hoca Gıyaseddin Nakkaş, who was one of the men of Mirza Baysungur, the son of Timur's son Mirza Şahruh, was among the delegate of envoys sent to the king of China from Herat in 1419; he wrote about the important events that he witnessed during this three-year journey. This Persian book called *Acâibü'l-letâif* or *Hitay Sefaretnamesi* was later translated into Turkish by Çelebizâde Asım Efendi upon the order of Damad Ibrahim Pasha.

The book titled *Tarih-i Nevâdir-i Çin-i Maçin* or *Kanunnâme-i Çin ü Hitay*, which was written by Ali Akbar Hitâî at the beginning of the sixteenth century, was presented to Selim I and then to Süleyman the Magnificent, is a book that gives detailed information about the rulers that governed the region, the provinces, army, people, cities, towns, customs and traditions. Information about religious life, music and life of entertainment, painting workshops and schools, trade life, currency and moneychangers, clothing and ceremonies in Khitai country is given and discussed in twenty chapters. The book was translated into *Turkish during the reign of Murad III*.

Both works were later published in the Ottoman printing houses (1854 and 1916).

Keywords: Khitai, Hoca Gıyaseddin Nakkaş, Ali Ekber Hitâî, *Tarih-i Nevâdir-i Çin-i Maçin*, *Acâibü'l-letâif*

1.GİRİŞ

Biri on beşinci yüzyıl başlarında, diğeri on altıncı yüzyıl başlarında Çin bölgesine yapılan seyahati konu edinen iki eserin tanıklığıyla o zamanki Çin ülkesinin siyasi ve sosyal yapısına çok yönlü bir ışık tutulmuştur. Bu bakımdan *Sefaretname-i Hitay* ve *Kanunname-i Çin-i Maçin/Hitayname* risaleleri önemli bilgi kaynaklarıdır. Daha önce *Sefaretname-i Hitay/Acâibü'l-letâif* üzerinde Özerdim ve Eğri taraflarından inceleme çalışması yapılmıştır. *Kanunname-i Çin-i Maçin/Hitayname* eserini esas aldığı bu çalışmada her iki eserde değinilen konular

ortaya konularak Çin bölgesinin o yüzyıllardaki durumu daha geniş bir tabloyla sergilenmeye çalışılacaktır. Her iki eser devrin hükümdarları için kaleme alınmış olmakla ayrıca stratejik bir anlama da sahiptirler. *Hitay Sefaretnamesi/Acâibü'l-letâif* Mirza Şahruh'un oğlu Mirza Baysungur için, *Hitayname/Kanunname-i Çin-i Maçin* ise Osmanlı sultanları Yavuz Selim ile Kanuni Süleyman için yazılıp sunulmuşlardır. Devirlerindeki hükümdarlar tarafından dikkate alınarak yazdırıldığı gibi sonradan her iki eserin Türkçeye tercüme edilmesi/ettirilmesi de yine eserlere devlet katından verilen önemi göstermektedir.

Yaptığımız çalışmada Ali Ekber Hitâi'nin Türkçeye çevrilmiş metni kullanılmış ve buradan doğrudan alıntılarla Çin/Hitay ülkesinin dikkate değer yönleri açığa çıkarılırken bu eserden yaklaşık 90 yıl kadar önce kaleme alınan Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın eserinden de paralel tespitler alıntılanmıştır. Hoca Nakkaş'ın eserinden yapılan alıntılarda ise Özerdim'in çalışmasından yararlanılmıştır.

2.Hıtaylılar

Çin'de Liao Hanedanlığı (M. S. 907-1125) Kitanlar tarafından kurulmuştu. Kitanlar, Çince tarih kaynaklarında Hunların evlatları olarak gösterilmektedir. Bunlara Türk diyenler de vardır. Dolayısıyla Liao döneminde kuzey ve batı kavimleri Çin'e "Kıtan" demişlerdir. Ming hanedanlığı döneminde ise Hanların Kitanlara "Qita" (Kıta), "Qitayi" (Kıtayi) dediklerini görüyoruz. Bu terim Müslüman yazarlar tarafından "Hitai" ya da "Hatai" şeklinde, Avrupalı yazarlar tarafından ise "Catai", "Cata" veya "Cathay" şeklinde kaydedilmiştir. (İnayet, 2007: 1179)

Çin'de hangi etnik grup hâkimiyeti ele geçirip güçlenmişse batıdaki kavimler Çin'i o etnik grubun adıyla anmış ve kaydetmişlerdir. Oysa Çinliler (Hanlar) ne "Qin/Çin" adını, ne "Kıtay" adını, ne de "Tabgaç/Tawgaç" adını benimsemişlerdir. Onlar kendi ülkeleri için eskiden beri "Zhong-guo" (中國), kendileri için de "Xia" (夏), "Han" (漢), "Han-ren" (漢人), "Han-zu" (漢族), "Hua-xia" (華夏) terimlerini kullanmışlardır. (İnayet, 2007: 1180-1181)

Önceleri Uygurların öğrencisi olan ve bir kaç kuşak sonra kısmî olarak Çinlileşip iyice

zayıflayan Kitanlar Mançurya'daki Curcitlar karşısında başarısızlığa uğradı. 1125'de devleti yıkılan Kitanların çoğunluğu Curcitların yönetimi altına girdi. Yalluğ Taşın, bir kısım Kitanları peşine takarak batıya doğru göç etti. Tarihte bunlara "Kara Hıtay/Kara Kitan" adı verildi. Önce Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki İmil'de karargâh kurup kendisini toparlayan Yalluğ Taşın, 1133'de Doğu Karahanlıların başlıca şehirlerinden biri olan Balasagun şehrini zaptedip Kara Hıtay devletini kurmuştu. Sonra Koçu Uygur devletini, 1141'den sonra Harezmsahlar ve Karahanlıları tâbi devletler durumuna getiren Kara Hıtayların sarayında ve devlet teşkilatlarında ne kadar Uygurların yer aldığı pek bilinmemektedir. 1218'de Moğollar Kara Hıtay devletine son verdi. 1220'de Orta Asya'ya gelen Vu-Gu-sun (烏古) un bildirdiklerine göre, o zaman Kara Hıtaylardan pek az insan kalmış. Bunlar da Uygurların örf ve adetlerini benimsemiş ve Uygurlar gibi giyinmeğe alışmışlardı. Sonuç olarak, önce Moğolistan'da, sonra Orta Asya'da büyük tarihi olaylara müşahit olan ve sonraları Uygur kıyafetini benimseyen Kitanlar, on üçüncü asrın ilk yarısında Uygurlar arasında eriyip bitmişti. (Yasin, 2013: 324-325)

O zamanlar Ruslar Çin hakkında bir şey bilmedikleri için Kuzey Çin'deki bu kavmi nazarı itibare olarak Kuzey Çin'e Kıtay adını vermişlerdi. İslâm bilginleri ve Orta Çağ Avrupası da bunu bu şekilde kabul etmişlerdir. Demek oluyor ki, ilk önce Türkler, sonra Türklerden alarak Ruslar Çin'e, Ch'i-tan'lardan alınarak Kıtay veya Hıtay demişlerdir. Bu şekilde Ch'i-tan'lar onuncu yüzyılda Kuzey Çin'e hâkim olduktan sonra adları Kuzey Çin'i

göstermekle beraber bütün Çin'e alem olmuştur. Bugün bile Rusya İran ve Türkistan Çin'e, Kitay derler. Moğollar ise Ch'i-tan'lara Kitat (T çoğul ekidir) der. İşte, *Acâib-ül-letâif* adını taşıyan Hıtay sefaretnamesi de Hıtay adının hâlâ bütün Çin'de kullanıldığını gösteriyor. Halbuki kitabın yazıldığı, yani sefaret heyetinin Çin'e gittiği yıllarda (1419-21) Çin'de Ming sülalesi (M.S. 1368-1644) hüküm sürüyordu. Hıtaylar (Ch'i-tan'lar) ise bu tarihte çoktan ortadan kalkmışlardı (Özerdim, 1950: 347).

3.Sınırlar

On altıncı yüzyıl başlarında Çin-i Maçin hakkında bilgi verdiği eserinde Ali Ekber Hıtâî bölgeyi şöyle tanımlamaktadır: “Şarkî Acem'de bir diyar vardır ki Ceyhun derler, anın garbîsi canibine İran ve taraf-ı şarkîsine Turan derler. Evvelki Turan'dan Ceyhun canibinden evveli Buhara ve Semerkand'dır ve canib-i şarkîsi Bedaşan ve Türkistan'dır. Ve taraf-ı şarkî-i Türkistan Çin-i Maçin ve canib-i şarkî-i Keşmir ve Hoten memâlik-i Hıtay'dır kenar-ı maşrik'e varınca. Ve ol deryanın nihayetinden haber malum değildir. Ve deryadan beş mil mesafe miktarı Hanbalık'a yetişir ve Hanbalık payitaht-ı Hıtay'dır. (Ali Ekber, 1270: 7)

Kaşgarlı Mahmut “Divanü Lugat-it-Türk” adlı eserinde “Tawgaç” maddesini açıklarken “Tawgaç'ı ‘Maçin’in adı olarak bildirip burasının, Çin'den dört ay uzakta olduğunu söyler. Ona göre Çin, aslında üç bölük olup birincisi ‘Yukarı Çin’dir ki, doğudadır; buna ‘Tawgaç’ derler; ikincisi ‘Orta Çin’dir, burası ‘Hıtay’ adını alır; üçüncüsü ‘Aşağı Çin’dir ki ‘Barhan’ adı

verilir; bu, Kaşgar'dadır. Lâkin, şimdi Maçin'in, ‘Tawgaç’ diye tanındığını ve Hıtay ülkesine de ‘Çin’ denildiğini belirtir. (İnayet, 2007: 1174)

Oysa “Tawgaç” ülkesi ile Maçin, yani Hoten çok farklı bölgelerdedir. Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin “Tarih-i Cihanguşa” adlı eserinde “Maçin” için “Menzi” de denilen Çin'in güney bölgesine verilen ad diye açıklama yapmıştır. Buradaki “Menzi” ise bir başka yerde “Hıtay'ın en uzak noktası” olarak açıklanmıştır. (İnayet, 2007: 1183)

İbni Battuta “Çin” ile “Hita”yı farklı bölge olarak göstermiştir. “Kan, Çin ve Hita'nın hükümdarıdır”. Ona göre Hita, başkent Hanbalık'tan üç aylık mesafededir ki, Karakurum ve Bişbalık Hita şehirlerindedir. (İnayet, 2007: 1182)

Anlatıya göre kardeşini katleden Kabil ve evlâdı babasının vereceği cezadan kaçıp bu bölgeye sığınmışlardır. Kabil soyunun dünyanın doğu ucuna sığınmasının sebebi buranın iki tarafının deniz olması, kara tarafının ise sahra olmasıydı. Denizden düşman gelemezdi; kara tarafına ise hendekler kazılarak düşman engellenebilirdi. Bu yüzden ilk üç asır zamanında, üç bin senede burada hendekler kazılıp duvarlar bina edildi. (Ali Ekber, 1270: 67)

Yine anlatıya göre Çin 13 bölge olup her bölge bin yılda olmak üzere bütün Çin memâliki 13 bin yılda kurulmuştur. (Ali Ekber, 1270: 67) Çinliler, kendi ülkelerinin kurulduğundan beri binlerce yıldır asla harabiyet görmediğini, Nuh Peygamber'in tufanının buraya ulaşmadığını söylerler. (Ali Ekber, 1270: 68-69)

Ali Ekber, Hıtay ülkesine giden yollar hakkında bilgi verirken bu mülke üç yoldan gidilebileceğini ama en uygununun Moğolistan üzerinden giden yol olduğunu bildirir: “Mülk-i Hıtâ'nın diyar-ı İslâm'dan kara tarafından üç yolu vardır. Biri Keşmir ve biri Hoten ve biri Moğolistan... Moğol yani Çağatay yolu geniş ve latif yoldur. Emir Timur o yoldan gitmeye kast ve azimet edip her menzilde bir kale yapmaya emir ve her kalede bin adam tayin etmiş ki ziraat edip galle cem' edeler tâ ki asker ol yolda darlık görmeyeler.” (Ali Ekber, 1270: 11).

4. İlişkilerin geçmişi

Gıyaseddin Nakkaş'ın yer aldığı Hıtay seyahatini tarihteki yeri itibariyle daha iyi değerlendirmek için Ming devri vekayinamelerine başvurmakta yarar vardır. Özerdim'in bu vekayinamelerden aktardığı bilgiler bu anlamda aydınlatıcı değerdedir.

Ming devri vakayinamelerinde İmparator Yung Lo'nun (Ch'eng Tsu) saltanat yıllarına tesadüf eden 1419-21 tarihlerine ait bahislerde, Hıtay sefaretnamesinde hikâye edilen bazı hâdiseleri bulabiliriz. Vakayinamede, Herat'dan Çin'e muhtelif zamanlarda sefaret heyetlerinin gittiği kaydedilmiştir. Fakat İmparator Yung Lo'nun on sekizinci saltanat yılına tesadüf eden 1419-20 tarihinde Herat'dan, Hoatn (Yü-t'ien) ve Bedaşan da dahil olmak üzere haraç vermek için bir heyetin geldiğinden ehemmiyetsizce bahsediliyor. Çin kaynaklarında bir satırla anlatılan bu sefaret heyetinden Hıtay sefaretnamesinde pek mufassal olarak bahsedilmektedir. Çinlilerce bu heyetin gönderilmesi pek tabii bir olay

olarak karşılanmış ve o şekilde kaydedilmiş olmalıdır (Özerdim, 1950: 347-348).

Ancak diğer yıllarda meydana gelen ilişkiler hakkında değerli bilgilere yer verilen Vakayinamede Yung-Lo'nun beşinci yılında Po An ve diğerlerinin Herat'a yaptıkları ziyaretten geri döndüğünü ve Te-wen'in bütün memleketleri dolaşırken oranın kabile reislerine haraç getirmelerini söylediğini öğrenmekteyiz. Ertesi yıl An gene mektup ve hediyelik kumaşlarla birlikte Herat'a gidiyor. Buranın hakanı Sha-ha-lu Ba-tuerh'un (Şahruh Bahadır) gönderdiği elçiler An ile birlikte, haraç vermek için yedinci yılda hükümet merkezine varıyorlar. Mektup ve hediyeleri sunuyorlar. Çin sarayında iyi bir kabul töreni ile karşılanıyorlar. Ertesi yıl hakan, haraç getirmek için gene elçi gönderiyor.

Semerikand hâkimi olan Ha-li (Halil), Herat hâkimi Şahruh'un ağabeyinin oğludur. İkisi birbirleriyle iyi geçinmiyordu. Birkaç defa da savaşmışlardı. Bundan dolayı elçi Tu-chih-hu-i (bir ünvan) Pai A-erhsin-tai'ya bir ihtar mektubu ile gönderildi. Mektuptaki ifadeler Çin hükümetinin Herat'taki gelişmelerle yakından ilgilendiğini göstermektedir.

“... İştittim ki, her ikiniz birbirinize karşı harp ediyorsunuz. Buna çok üzüldüm. Bir ailenin sevgi ve samimiyeti karşılıklı olarak derin olursa, buna tecavüz eden kolaylıklar yok değildir. Eğer yakınlar bir birleriyle iyi geçinmezlerse, bunlar nasıl birleşebilirler? Bugünden itibaren askerlerinizi geri çekin; halk sükûnete kovuşsun ve akrabalık garanti edilsin. Bundan sonra sulhun büyük saadetini görmüş olursunuz” diyerek Herat hükümdarlarına birbirleriyle savaşmayı

birakmalarını söylüyor; her iki tarafa hediyeler gönderiyor. (Özerdim, 1950: 367)

Bunun ardından Li Kuei, Batı memleketlerine elçi olarak gönderildi. Herat hükümdarı Şahruh'a bir ikaz mektubu götürdü. Mektupta, eskiden ataları Tai Tsung, Wen Huan-ti'nin zamanlarında elçileriyle saraya itibar gösterip haraç gönderdikleri; şimdi de hükümdarın büyük ve küçük işlerde daima ecdadını takip ederek Herat'a elçi ve ipekli kumaşlar gönderildiği; Herat hükümdarı da göğün kanununu takip ederse o zaman ebediyen iyiliği takip etmiş olacağı bildiriliyor. Ardından, karşılıklı olarak siyasî ve ticarî münasebetler kurarak, 'bir aile' olacakları ve tüccarlarının memleketleri arasında gezerek herkesin arzu ettiği gibi hareket edecek olmasının güzel bir şey olacağı belirtilir, ipekli kumaşlar hediye edilir. Huei ve diğerleri dönmeden haraç getiren elçi Fa-hu-erh-tin (Fahreddin) merkeze ulaşıyor. Ertesi yılın ilkbaharında Kuei gene ipekli kumaşlarla birlikte yola çıkıp bu yılın sonbaharında Herat'a varıyor. (Özerdim, 1950: 368-369)

5.Hoca Gıyaseddin Nakkaş ve Acâibü'l-letâif

Acâibü'l-letâif adını taşıyan "Hitay Sefaretnamesi" 825/1422 yılında yazılmıştır. Timur'un oğlu Mirza Şahruh, Hitay/Çin imparatoruna elçi gönderdiği zaman elçi heyeti arasında, Şehzade Mirza Baysungur'un elçisi olarak Hoca Gıyaseddin Nakkaş da bulunuyordu. Hoca Gıyaseddin, 822/1419 yılı içinde hükümet merkezi Herat'tan yola çıkmış, Hitay'a giderken ve oradan memleketine dönerken gördüğü şeyleri kaydetmiş ve üç yıl sonra dönüşünde

yazmıştır. Aslı Farsça olan bu kitap, Üçüncü Ahmet zamanında Damat İbrahim Paşa'nın emriyle Şeyhülislâm esbak Küçük Çelebizade İsmail Asım Efendi tarafından 1140/1727'de Türkçeye çevrilmiştir. Ali Emiri, kitabın mukaddimesinde söylediği gibi, aslı olan Farsçasını ararken Yanya ve İşkodra'da maliye müfettişi olarak bulunduğu sırada 1315/1899'da İşkodra civarında Akçahisar kasabasında Türkçe nüshasını bulmuş ve 1331/1916 yılında İstanbul'da yayınlamıştır. Millet Kütüphanesi AE-Tarih 828 numarada kayıtlı olan Türkçe *Acâibü'l-letâif* adlı eser, *Hitay Sefaretnamesi* adıyla da bilinmektedir. Kitapta Ali Emiri'nin iki buçuk sayfalık ön sözünden sonra kırk iki sayfalık asıl metin gelmektedir. Alt notlarında, elçileri gönderen hakan ve beylikleri idare eden başkanlar hakkında bilgi verilmektedir. (Özerdim, 1950: 345; Eğri, 2016: 88)

Sefaretnamede anlatılana göre 1419 yılı Kasımının 25'inde saltanat merkezi Herat'tan çıkılarak 28 Aralık'ta Belh'e varıldı. Çetin soğuklar ve sürekli yağmurlardan dolayı 1420 yılı Ocak ayının on yedisine kadar Belh'de kaldıktan sonra yola çıkılarak 8 Şubat'ta Semerkand'a varıldı. Elçilerin Semerkand'a girdiklerinden iki ay önce Mirza Uluğ Bey, elçisi Sultan Şah ile Mehmed Bedahşî'yi Hitay'a gidecek bir kervanla göndermişti. Mirza Sıyurgatmış'ın elçisi Ergadak ve Şah Melek'in elçisi Erdoğan ve Şah Bedahşan'ın elçisi Hoca Taceddin de gelip hep birlikte Şubat'ın yirmi altıncı günü Semerkand'dan ayrıldılar. 20 Mart'ta Taşkent'e, 29 Mart'ta Seyram'a, 6 Nisan'da Eşbere'ye ve 27 Nisan'da Moğol memleketine vardılar. Haziran ayı sonlarında Turfan adındaki şehre girdiler. Haziran'ın yirmi yedisinde

Turfan'dan ayrılarak 2 Temmuz'da Karahoca'ya varıldı. 7 Temmuz'da elçilerin adlarını ve yanlarındaki adamları yazmak için Hitaylılardan bir takım kimseler geldiler. 16 Temmuz'da Sofuata denilen yere, 18 Temmuz'da Kamel şehrine varıldı (Özerdim, 1950: 349-350)

Dönüş sırasında 1422 yılı Ocak ayının onuna kadar Sekçu şehrinde kaldıktan sonra Karavel'e varıldı. Çin ülkesinden ayrılrken yeniden kayıtları tutularak şehirden çıkarıldılar. (Özerdim, 1950: 366)

6. Ali Ekber Hıtâî ve Kanunname-i Çin-i Maçin

Ali Ekber, on altıncı yüzyıl başlarında Çin'i ziyaret etmiş; 1515'de bitirdiği seyahatnamesini, önce Yavuz Sultan Selim'e, sonra da Kanuni Sultan Süleyman'a takdim etmiştir. Kitap, Üçüncü Murat döneminde Türkçeye çevrilmiş olup, 1270/1854'te Tophane İstihkâm Alayları matbaasında *Terceme-i Tarih-i Nevâdir-i Çin-i Maçin* adıyla taşbaskısı olarak yayımlanmıştır.

O yüzyıllarda İran edebiyatı ve dilinin Asya'nın birçok yerinde olduğu gibi Türk toplumunda da büyük yer tutması bu iki eserin Farsça yazılmasının nedeni olarak anlaşılabilir. Ancak iki seyahatname de çok geçmeden Türkçeye çevrilmiştir. Zaten Kâtip Çelebi *Cihannümâ*'da Hitay ülkesinden söz ederken, "Hitayname"nin Türkçe çevirisinden yararlanmayı yeğlemiştir. Millet Yazma Eser Kütüphanesi AEMtf: 9262 numarada ve Süleymaniye Kütüphanesi muhtelif bölümlerinde kayıtlı eserde 20 bölüm halinde Çin'e ait pek çok özellikler anlatılmaktadır. (Taşağıl, 1998:

404-5; Eğri, 2016: 87-104) Bu eserdeki 20 bölüm şu konuları içermektedir:

1: Hıtâ'nın Yolları ve Mülkünün Muhafazası, 2: Muhtelif Dinler, 3: Şehir ve Hisar ve Divanhaneleri, 4: Şehirde Bulunan Asâkirin Kanun ve Nizamları, 5: Hazine ve Gılâl Mühimmatları, 6: Taht ve Saltanat ve Saray ve Nişanları ve Hizmetçileri, 7: Zindanları ve Ehl-i Zindan Ahvâlleri, 8: Alay ve Saltanatlar, 9: Mülk-i Hitay Kaç Kısım Olup Meta'ları, 10: Iyş u İşretleri, 11: Sâzende ve Nüvâzendeleri, 12: Nücûm ve Sair Fünûn-ı Garîbe, 13: Zabt-ı Beldesi, 14: Hattathane ve Muallimhaneleri, 15: Beldeye gelen Ashab-ı Ticaret Ahvâli, 16: Beldenin Kabâyili, 17: İdâre-i Mülk, 18: Meskûkât ve Sarrafları, 19: Kavanin ve Kavaidinde Dikkatleri, 20: Elbise ve Ta'zimhaneleri.

Ali Ekber Hıtâî'in eserinin tercümesindeki girişte, "*Bu hikâyet-i acîbe ve bu nevâdir-i garîbe Çin-i Mâçin padişahlarının ahvâlin ve vilâyetlerin ve asâkirin ve reâyâsın ve kal'aların ve şehir ve kasabaların ve cemî'-i kanun ve kaidelerin ve nimetlerin ve bağ ve bostanların ve cûy-i dilküşâların ve Hitayî güzellerin beyan ve ahvâlâtıdır ki bilcümle musannif nüshasından tahrir ve beyan olunmuştur*" ifadesiyle kitabın ana başlıkları bildirilmektedir. (Ali Ekber, 1270: 1)

Hitayname yahut *Kanunname-i Çin ü Hitay* olarak anılan eserin müellifi Ali Ekber'in Maverâünnehir veya Horasan'da yaşayan bir tüccar olduğu, Çin'e gönderilen bir heyet içinde yer aldığı, yaşadığı bölgenin siyasi karışıklığı yüzünden Osmanlı topraklarına göç ettiği anlaşılmaktadır. Çin'de bulunduğu 1506-1508 yıllarındaki gözlemlerini dönüşünde kaleme alarak önce Yavuz Sultan Selim'e, ardından Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur. Ancak sadece

gözlemleriyle yetinmeyip kendinden önce kaleme alınmış seyahatnamelerden de yararlandığı tahmin ediliyor. Eserin yazılmasında ve sunulmasında I. Selim ve I. Süleyman'ın Uzak Doğu'ya olan ilgileri gözden uzak tutulamaz. (Taşağıl, 1998: 404) Farsça olarak yazılan bu eseri “zebân-ı Fârisîden lisân-ı Türkî-i azbû'l-beyâna tercüme” eden yazarın kimliği meçhul kalmıştır. (Ali Ekber, 1270: 4-5)

Yazar, bölgedeki halkları ve bölgeleri tasnif ederek eserine giriş yapar. Buna göre vilâyet-i İran ve Turan'da halkı Müslüman olan dört memleket vardır ki “evvel mülk-i Arap, ikinci mülk-i Rum, üçüncü mülk-i Acemistan'dır. Zikrolunan üç mülk İran'dadır; bir mülk vilâyet-i Turan'dadır ki Maveraünnehr derler. Ve ol ki Acem'dedir, Irak ve Horasan'dır. Yollarının ekseri sudan ve ekinden yoksundur. Fakat Maveraünnehr'in zemini ferah ve geniştir, suyu ve ekini bol ve bağ ve bostanlardır ve değirmenleri ve ziraatleri ve sair buna benzer umûrları akarsu ve külli yaylakdır tâ serhadd-i Hitay'a varınca. Vilâyet-i Hitay hod külliye ziraat olunup tâ Doğu Denizi kıyılarına varınca asla bir zirâ' miktarı boş zemin yoktur.” (Ali Ekber, 1270: 6)

Aşağı yukarı yüz yıl arayla yazılan her iki eserde verilen bilgileri belli başlıklar altında toplayıp birleştirmek önümüze ilginç bir tablo çıkaracaktır:

7.Hakan ve Saray

Çinlilerin itikatlarına göre doğudan batıya kadar bütün yeryüzü hakanın hükmünde olup ondan gayrı padişah yoktur. (Ali Ekber, 1270: 41)

O diyarın padişahı asla kanunlarına muhalif kıl kadar tağyir ve tebdile kadir olmayıp eğer faraza böyle bir teşebbüste bulunsa kanunları üzere saltanattan azledilir ve evladından padişahlığa istihkakı olanlardan birisi onun yerine tahta geçirilir. (Ali Ekber, 1270: 5-6)

Ali Ekber, Çin İmparatorunun tek tanrı inancına sahip olduğunu, hatta gizli Müslüman olabileceğini muhtelif vesilelerle ima eder. Bu yüzden halkının kendisine perestişinden aslında rahatsız olmasına rağmen toplumsal iyilik adına buna ses çıkarmamakta olduğu düşüncesindedir. Çinlilerin cahilleri hakanı son derece tazim edip ululamakla aslında onu Tanrı diye itikat ederler. Ancak Hakan'ın zahiren bu hâle rızası yoktur. Zira kendisini Hudaperest (Allah'a inanır) mülâhaza eder. Gerçekte Hitay keferesi, kendilerine görünmeyen üç yüz tanrı olduğunu ama hâlâ birisi görünür ki o Hakan'dır diye inanırlar. Ve görünen bu tanrı, diğer üç yüz tanrıyı yaratan Huda'dır onların itikadınca. Bu yüzden Hitay'da katiller olsun diğer mücrimler olsun, işledikleri suçu Hakan'ın bildiğini düşünürler ve inkâr etmezler. Hükümdar ise bu inancın siyaset-i mülke yararını bildiği için ilişmemeyi uygun görür. (Ali Ekber, 1270: 45)

Çin hakanının sarayı her biri diğerinden muhkem yedi hisardan meydana gelir. Her hisarda bağ ve bahçe, puthane ve divanhane ve nigâristanlar bina olunmuş olup oralarda sâkin olan tabaka tabaka kızlar ve hizmetçiler usullerine göre terakki ederler. Bütün saray görevlileri yedi bin pâkize kız ve on iki bin civan delikanlıdır. (Ali Ekber, 1270: 29) Kanunları üzere dört beş yılda bir kere Hakan için Çin ülkesinde bakire ve

pâkize kızlar toplamak için memurlar dolaşarak Hakan'a layık huri-misal güzellerden bulduklarında Hakan'ın sarayına getirip Hakan'ın validesine ya da hemşire ve halasına teslim ederler. Bunlar derecelerine göre süslenip kabiliyetlerince terakki ve istihdam olunurlar. İçlerinde makbul olmayan kızlar sarayda eskimiş hatunlara bahşiş olarak ihsan edilir. (Ali Ekber, 1270: 30)

Hoca Gıyaseddin'in hatıralarında anlatıldığına göre Hanbalık/Pekin'de sabah olunca köşk üstünde İmparator'un çıkmasını bekleyen adamlar hep birlikte davul, boru, çan çalmağa başlar; meydan kapıları açılıp bekleyen yüz bin kadar insan içeri girer. Buranın halkı İmparator'u görmeye geldiklerinde görenekleri üzere seğirterek yürürler. (Özerdim, 1950: 356) İmparator'un önünde ardında, türlü harp aletleri taşıyan sayısız kimseler bulunur. Bunlar birbirlerinden bir adım ileri gitmeğe veya geri kalmaya mezun değillerdir. Hiç kimse ses ve söz etmeğe kadir olmadığından, bu kadar çok kimsenin bir arada bulunduğu bu sırada sanki yaşayan bir kimse yokmuş gibidir. Yalnız sazlar ile İmparatora dua edenlerin sesleri işitilir. (Özerdim, 1950: 362)

Çin Hakanı'na arz edilen dilekçe ve şikâyetlere bakıp nişan etmek için gece ve gündüzde belli saatler ayrılmıştır. Hakan hatları görerek makbulü olanların üzerlerine kırmızı mürekkepli hatla kabul alametini çeker. Makbul olmayana hat çekmez. (Ali Ekber, 1270: 31)

Sarayda bulunan görevlilerin cümlesi güzel ve yakışıklı kişilerdir. Saray hizmetlilerine olan riayet sair halka olmaz. Bu yüzden belde ahalişi yakışıklı ve gösterişli akraba ve

çocuklarını riyaset umuduyla küçüklüklerinde hakana hizmetli olarak vermek isterler. (Ali Ekber, 1270: 30) Hiç kimse hakan dairesinde olana nazar etmeye cesaret edemez. (Ali Ekber, 1270: 36)

Saray halkının gömüldüğü bölgeye, onların cariyeye ve hizmetçilerinden birçok yakınlarını birlikte koyarak beşer yıl yetecek kadar yiyecek ve içecek verirler. Bunlar tükenince kendilerinin de ömrü tamam olur diye düşünülür. Bunların atlarını da mezarın etrafına salıverdikleri halde hiç kimse atları tutup kullanmaz (Özerdim, 365).

8.Kanunlar ve cezalar

Çin'in sahip olup geçmişten beri uyguladığı kanunlar Buçin-i Güzin adlı filozof vezirin tedbir ve icadıdır; nice bin yıl bu ülkede tebdil ve tağyir olmadan konduğu gibi devam etmektedir. (Ali Ekber, 1270: 60) Çin hakanı, vezirler ve töreleri uygulayan emirlerin ülke işlerinde ve sair törenleri uygulama hususundaki ciddiyet ve ihtimamları hiçbir memlekete nasip olmamıştır ve olamaz. (Ali Ekber, 1270: 60) Âdem Peygamber zamanından bu zamana gelinceye kadar saltanatları beka üzere olmasının sebebi vaz'-ı kanunlarından bir zerre ve şemme tecavüz etmemeleridir. (Ali Ekber, 1270: 7)

Herat heyetinin ülkeye girişi sırasında Hıtay'ın sıkı yasakları olduğu, yalan söyleyen kimsenin sözü ve saygısı geçmediği bildirildikten sonra elçilerin yanları sıra gelenler kaydedilmiştir. (Özerdim, 1950: 351)

Hakanın dahi suç işleme özgürlüğünün olmadığı bir ülke olarak Çin tanıtılır. Eğer hakan bir ayda üç defa günah/kusur işlerse

kanunlarına göre saltanattan azlolunur. Ancak diğer ümera bir günah/kusur işledi mi azlolunup hapis veya diğer cezalarla da cezalandırılırlar. Hıtayname yazarı bu noktayı bir kıyaslamayla değerlendirmekte yarar görerek, “Vüzerası kanunlara bu merteye riayet ve sıyanet ettikten sonra sair halkın muhalefet etmek ne haddine!” der ve bin yıldan beri ülkeleri asla harabiyet görmeyip günden güne ma‘mur ve abadan olmasının sebebini bu tavizsiz adalette görür. (Ali Ekber, 1270: 40) Yazar bu dikkat ve bağışlamazlığı başka gözlemlerle de teyit eder: “Kanunlara o derece bağlıdırlar ki eğer peder evladından kıl kadar kanuna aykırı bir durum görse derhal yargıçlara bildirip ödül alır. Vele ki o fiil ölüm cezasını gerektirsin! Özellikle konuşma konusunda son derece ketum ve sıkıdırlar. Kanun ve kavâidlerini bir vecihle zapt u rapt eylemişlerdir ki bir sözü iki kere buyurmak yoktur. N’olaydı bu kaide hâlâ ehl-i İslâmda olaydı!” (Ali Ekber, 1270: 10)

Hanbalık’da küçük büyük her husus hakana arz edilir. Ama Hanbalık’dan başka şehirlerde oranın hâkimlerine bırakılmıştır; cüz’i konular hâkimler tarafından kararlaştırılırken önemli konularda hakan karar verir. (Ali Ekber, 1270: 44)

Bürokratlar işlerinde son derece ciddi ve titizdir; eğer hizmet kusurları olursa azledilirler ama azledilmekle kalmayıp hapis ve katil cezasından biriyle de cezalandırılırlar. Ancak gayet korku ile sakınarak işlerini yürüttükleri için yirmi yılda bir kimseye bu siyaset uygulanmaz. (Ali Ekber, 1270: 19) Memlekete ait işlerin yürütülmesinde Çinlilerin nizam ve kanunları gibisi görülüp işitilmiş değildir. Hiçbir asırda harami katlolunduğu

duyulmamıştır; zira son derece nadirdir. (Ali Ekber, 1270: 69) Hıtaylıların yasakları ile yönetimleri olgunluğa erişmiş olduğu için polis ve zabıta gibi kimseleri kullanmağa ihtiyaç görülüyordu. (Özerdim, 1950: 352)

Çin’de suçun şahsiliği söz konusu olmayıp bir kimse kanunlarından bir cüz’i nesneyi terk eylese bütün tevâbi‘ ve levâhıkıyla hapis ve bende çekilip cezasını öder. (Ali Ekber, 1270: 37) Mesela kadın veya erkekten biri cenk (kavga) etse onların kavim ve kabilelerinden on nefer kadar kimsenin boyunlarına zincir vurup hapsederler. (Ali Ekber, 1270: 41)

Her şehir ve hisarda depolar bulunup bu depolarda altı aylık yiyecek olarak meyve, hububat, saman, odun, kumaş ve giyecek bulundurulur. Askerlerin, şehir halkının ve elçi suretindeki tüccarların ihtiyaçları buradan karşılanır. Bunlar suçlulara kesilen cezalardan karşılanır. Çünkü ceza karşılığı her zaman altın ve gümüş olmayıp bu şekilde aynî karşılıklarla da ödenir. (Ali Ekber, 1270: 29) Suçlulardan veya cezalandırılan kimsenin ailesinden akçe alınmayıp suçuna göre pirinç, buğday, darı alınır. (Ali Ekber, 1270: 41) Eğer fakir olup cerime vermeye muktedir değilse ücretsiz bir nice yıl pilbânlık veya pasbanlık veya sair hizmetlerde istihdam olduktan sonra cerimeleri müddeti tamamlanınca yine siyaseten yüz değnek vurularak salıverilirler. (Ali Ekber, 1270: 44)

Çin’de suç işlemek kolay değilse bile bir kere eğer işlenmişse cezasını işkencenin çeşitli derece ve türleriyle en ağır şekilde çekmekten kimse kurtulamaz. Zindan emirleri mücrimlerin her birinin durumuna göre kimine işkence, kimine dayak vurup, bu vilâyetlerde olan siyasetler hilâfi, boğazına

kurşundan ağır tavklar/tasmalar geçirip, kiminin boğazına tabut misali tahtalar ve ayaklarına kurşun gibi ağır bukağılar vurarak ve kimini saçından asıp ellerini ve parmaklarını ateşe tutarak ayaklarını kızgın küpe sokarlar. Bu biçarelerin feryat ve figanları bir mertebededir ki tarif olunamaz. Öyle ki uygulanan cezanın şiddetinden kendini kaybeder, görenler öldü sanır. (Ali Ekber, 1270: 42-43)

Hoca Gıyaseddin'in tanık olduğu olaylarda da benzer tablolar resmedilmektedir. Elçileri yedi yüz kadar suçlu ile birlikte İmparatorun önüne getirdiklerinde, bunları suçlarına göre, kimisini zincire bağlamışlar, kimisinin boynuna çatal ağaç geçirmişler, kimisinin bir eliyle boynunu bir tahtaya bağlamışlar, bir takımını da, beş-altısı bir arada, başlarını uzun bir tahtadan geçirerek (boyunduruk gibi) dışarda bırakmışlardı. Her birinin saçından bir adam tutuyor, İmparatorun emrini bekliyordu. İmparator kimisinin zindana atılmasını, kimisinin öldürülmesini buyurdu. Hitay'ın bütün ilbayları ile subayları hiç bir kimseyi öldüremezlerdi. Bir yıllık uzak bir yerde de olsa suçlunun günahı ne ise bir tahta parçasına yazarak boynuna asarlar, yasalarındaki suçun çeşidine göre zincir yahut boyunduruk ile Hanbalık'a gönderirler. (Özerdim, 1950: 357)

9 Ocak'ta kaydedilen bir görgüde suçluları ceza yerine getirmişlerdi. Hitay âdeti üzere her suçlunun cezası ne ise o cezanın çeşidi defterlerde yazılıydı. Bu cezalar, baş kesmek, asmak ve parçalamak suretiyle yerine getiriliyordu. Bir cellât iki kişiyi öldürmezdi. Yüz adamı öldürmek gerekse her birini bir cellat öldürürdü. Ancak, öldürme cezasında çok yedekli davranılmaktaydı. Şöyleki: İmparatorun on iki divanında dahi suçun

sabit olması gerektir. Eğer on birinde sabit olup da on ikincide sabit olmazsa o kimse için kurtulma ümidi vardır. Sanık, suçsuz olduğunu ileri sürerek altı aylık ve daha uzak bir yerde bulunan bir adamı tanık gösterse bu tanığı, dinleyip doğruyu bulmak için olduğu yerden getirip soruştururlar ve gereğine göre işe ara verirler. Ama bu yüzden de nice suçlular zindanlarda çürürler. Ölenleri İmparator'dan emir almadıkça gömmezler. (Özerdim, 1950: 360-361)

15 Ocak günü çok soğuk olduğu için imparator sarayının avlusunda bulunan suçluların birçoğu donup ölmüştü. Bir adam soğuktan ötürü şöyle konuştu: "Şehir içi kır yerlere göre kuytu ve sığınaktır. Kır yerlerdeki soğğun şiddeti ne olduğu pek bilinmiyor. Olabilir ki bugün dışarda on bin kadar adam donup ölmüştür.". (Özerdim, 1950: 361)

Ölüm cezasına çarptırılanların cezaları gece infaz edilir, aksi takdirde o şehirde o sene kıtlık yaşanacağına inanılır. Ölüm cezasına çarptırılanların başları bir sandığa konurken sandığın içine o kimsenin adını, babasının adını, mahallesini, hangi suçtan mahkûm olduğunu, isnat ve itiraflarını, kaç yıl mahpus yattığını, mahkûmiyetini hangi hapishanelerde geçirdiğini gösteren hücceti de koyarlar. Ola ki ileride bir gün bu kimsenin bir yakını çıkıp gelerek adamının cesedini almak ve ölüm gerekçesini öğrenmek ister diye bu sandıkları otuz yıla kadar muhafaza ederler. (Ali Ekber, 1270: 47)

Hitay hakanlarından avlanma ve içki meclisleri tercihleri olmayıp ancak yemek esnasında bir iki kadeh içerler. Zira kanunlarında kendini kaybedecek kadar

sarhoş olmak büyük suçtur. (Ali Ekber, 1270: 18)

Asla Hitay emirleri ata binmez ve arabaya yüklerini yükletmezler. Bu, at, deve ya da katırın azlığından olmayıp kadim zamanlardan beri konulmuş bir kanundur. (Ali Ekber, 1270: 19)

Suç işleyerek kanuna muhalefet eden ümera, vüzera ve diğer şehir halkından kimselere verilecek cezanın bir şekli de kızlarını, kız kardeşlerini ve karılarını ellerinden alarak umumi batakhanelerde çalıştırmaktır. Haliyle buradaki kadınlar son derece güzel ve zarif kimselerdir (Ali Ekber, 1270: 53).

9.Kayıt sistemi

Gözlemcilerimizin kaydettiği önemli bir husus da Çin bürokrasisinin kayıt sistemini ciddiye almasıdır. Devletin düzgün ve adaletli işlemesi için böyle bir tahrir sisteminin şart görüldüğü anlaşılmaktadır. Memleketlerinde olan halk, gerek asker gerek şehirli olsun, isim ve resmiyle cümlesi defterlerinde kayıtlı olup defterde kaydı olmayan kimse beldelerinde yoktur. Ve hepsinin hal ve miktarına göre ödenekleri olup ay ay yahut sene sene mirî tarafından istihkakları verilir. (Ali Ekber, 1270: 28)

Şehre giriş yapan yabancılar kayıt altına alındığı gibi şehri terk ettikleri zaman da ayrıca kayıtlarının tutulduğunu Hoca Gıyaseddin'in tanıklığı bize bildirmektedir. 1422 yılı Ocak ayının onuna kadar Sekçu şehrinde kaldıktan sonra Karavel'e varıldığında buradaki kale halkı, Hitay ülkesine girilirken girenler deftere yazıldığı gibi çıkarken de yazmak âdettir diyerek, mevcut olanları girerken yazdıkları defterle

karşılaştırarak bir daha yazdılar. (Özerdim, 1950: 366)

Kıtlığa engel olmak için satılan her ürün mirî tarafından deftere kaydedilerek hesap tutulur (Ali Ekber, 1270: 64).

10.Ulaşım

Acâibü'l-letâif de şehirlerarası yollarda dikkat çekici bir sistem kurulduğu bildirilir. Şehirlerin arasında birbirini görebilecek yerlerde yirmişer arşın yüksekliğinde Kargu denilen evler bulunup bu evlerin içinde daimi olarak onar adam otururdu; bir yerden yabancı asker gelmesi gibi bir olay karşısında kalınsa sınır başında bulunan karguda ateş yakarlar, ateşi görece en yakın kargu halkı da hemen ateş yakar. Böylece bir gün bir gecede üç ay uzak yerdekiler bu olaydan haber alırlar. Karguda oturanların ateş yakarak birbirine haber ilettikleri gibi, pusula ve mektupla da haber iletebilirlerdi. Gördüklerini yazarak öndeki "Gidiku"ya verir, bu gidiku da aldığı yazıyı koşarak gidip ilerdeki gidikuya ulaştırmak suretiyle tâ imparatorun oturduğu yere kadar eriştirirdi. (Özerdim, 1950: 353)

Ali Ekber'in *Kanunname-i Çin*'inde de aynı bilgiye rastlanır: Bir iki aylık yoldan düşman haberi bir günde başkent Hanbalık'a ulaşır. İlginç olan şudur ki o kadar uzak mesafeden, gelen düşman hangi taifeden olduğunu bilip ona göre gerekli tedbiri alırlar. (Ali Ekber, 1270: 7) Müteaddit gözcüler için dağ ve ovada yüksek ve alçak görünmek için miller konulmuştur. Gözcüler o miller üzerinde oturup her taraftan düşman gözleyip gündüzleri duman, geceleri ateş ile miller üzerinden bir aylık düşman haberini bir günde yetiştirip hangi kavimden olduğunu

bilir ve birbirlerine iletirler. (Ali Ekber, 1270: 11)

Posta hizmetine “Yam” denir ve bu hizmette kullanılan atlara “yam atı”, bu menzilhanelere de “yamhane” denir. Yamhaneler aynı zamanda tüccarların dinlenme ve eşyaları için gerekli donanımına sahip olarak inşa edilmişlerdir. Hıtaylılar gezi seyyahlarını asla beldelerine sokmadıkları için tüccarlar elçi statusünde kabul edilirler. Çin sınırına yaklaşınca tüccarlar onar kişilik kabileler halinde şehir girer ve metalarından bazısını hakana peşkeş olarak sunarlar. Hakan bunları kabul ederek yazdırır ve her on nefere bir mekân tayin ederek Hanbalık’a ve diğer şehirlere tüccarları onar onar gönderir. (Ali Ekber, 1270: 22) Tüccarların sunduğu peşkeşlerin karşılığı ziyadesiyle ödendikten başka kaldıkları müddetçe ihtiyaçları hakan tarafından karşılanır. (Ali Ekber, 1270: 22) Fakat üç sene dolmadan bu tüccarların gitmelerine ruhsat verilmez. Ülkeden çıkışlarında haraç olarak adam başına kırk dirhem gümüş alınır. (Ali Ekber, 1270: 23)

Her uygun mesafede Çin hakanı tarafından kervansaraylar yapılmış olup her kervansarayda gelen giden için padişah tarafından yiyecek sağlanır. Misafire git demek yoktur (Ali Ekber, 1270: 19).

11.Şehir

Hıtaylıların itikadınca kendi vilâyetlerinden başka yeryüzünde vilâyet yoktur. Onlara göre geri kalan yerler çölden ibaret olup bütün bu âleme kendi hakanları hükmetmektedir. Bu yüzden başka iklimlere seyahat etmeyi düşünmezler. Dışarıdan

ülkelerine gelen herkesi sahralı olarak bilirler. (Ali Ekber, 1270: 15, 60)

Her idare biriminde bir emin ve bir müfettiş bulunması Hıtay kanunları gereğidir. Bunlar yapacakları araştırmalarla nerede şehir ya da hisar bina edilmesinin uygun olabileceğini hükümdara bildirir. Bir şehir veya hisarın ne kadar müddet zarfında yapılacağı hesaplanır ve bu tahminde asla yanılma olmaz. (Ali Ekber, 1270: 17) Şehir bina edildikten sonra halk oraya celp edilip mahalleler, evler ve dükkânlar yerleştirilirler. Evler ve dükkânlar padişah tarafından ehven fiyatla onlara satılır; satın almaya muktedir olamayanlara ise ucuz kira ile verilir. Geçitlerin üzerinde köşler ve çanlar bulunup akşamdan sabaha kadar pasbanlar (bekçi) tarafından nevbet vurularak gözetleme yapılır. Beşinci nevbetin vurulmasıyla sabah olmuş olur. (Ali Ekber, 1270: 18)

Hıtaylılar yurtlarını dört köşe kurmuşlar ve çevre yanlarını sanki pergelle çizilmiş gibi düzeltmişler ve dört yanında birer yol bırakıp çadırların iplerini birbirine öyle bağlamışlardır ki buradan hiç kimse geçemez. Çadırların arasında büyük bir meydan alıkoyup bu meydanın ortasında bir dönümlük düzlük bir yer ayırmışlar ve bunun karşısına büyük bir Hıtay çadırı kurmuşlar. (Özerdim, 1950: 351)

Sekçu şehrini çok canlı şekilde tarif eden Hoca Gıyaseddin bu tasviriyle bir Çin şehrinin örneğini de vermiş olur. Sekçu şehri dörtgen biçiminde kurulmuştu. Kalesi ve şehri kuşatan duvarları çok sağlamdı. İçinde büyük bir pazar yeri vardı. Elli arşın genişliğindeki sokakları süpürülmüş ve sulanmıştı. Ve birçok çarşıları ve her bir çarşının başında ağaçtan yapılmış güzel birer çardak vardı. Evlerde pek çok domuz

bulduğu gibi kasap dükkânlarında koyun etleriyle birlikte domuz etleri asılmıştı. Kale duvarının, yirmi adım arada bir, üzerleri örtülü birer müstahkem kulesi vardı. Şehrin dört kapısı olup birbirine karşı kurulmuştur. Bu kapılar, şehirden hayli uzakta iken yolların doğruluğundan tâ uzaktan görülüyordu. Her kapının üzerinde ikişer katlı birer köşk yapıp Mazenderan halkı gibi üzerlerini örtmüşlerdi. Ancak Mazenderan halkı renksiz kiremitlerle, Hıtaylılar ise çini taklidi renkli kiremitlerle örterler. (Özerdim, 1950: 353) Çin'de nakış ve resimlerle süslenmiş olmayan hiçbir mahalle ve çarşı yoktur. (Ali Ekber, 1270: 65)

Küçükten büyüğe yerleşim yerleri düzenini Ali Ekber şu şekilde bildirmektedir: En küçük yerleşim birimi hisardır. En küçük hisarda beş yüz hane bulunur. Hisarlar Hen'e, her on hen bir Şen'e, her on şen bir Kû'ya, her on kû bir Kûtây'a, her on kûtay bir Cû'ya, her on cû bir Denkcû'ya, her on denkcû da Vaku'ya bağlıdır. (Ali Ekber, 1270: 17)

Şehir ve hisarlar padişah divanhanesi, vali konakları, ve hizmet ehlinin oturabilecekleri büyüklükte inşa edilir. Ulufe ve mahsulat gelirleri padişah tarafından belirlenir. (Ali Ekber, 1270: 18)

Memâlik-i Çin'in bayındır ve ma'mur olmasının bir sebebi ülkeyi dolaşan müfettişlerdir. Bunlar emanet ve istikamet üzere sürekli reaya ve berâyânın bütün işlerini dile getirip Çin hakanına haber verirler. Bu yüzden hiçbir mesele gizli kapalı kalmayıp ona göre tedarik edilir. Bu müfettişlerin ekseri Müslümanlardır ki hakanın indinde oğlundan azizdir. (Ali Ekber, 1270: 22)

Şehirlerin yüz yüze kalabilecekleri belli türden afetler karşısında gerekli tedbirler alınmıştır. Hitay padişahlarının hükmeylediği vilâyetlerde asla harabe yoktur ve taun olmaz. Ve kıtlık vâki olsa ilaç ederler. (Ali Ekber, 1270: 7, 28) Yangın tehlikesine karşı çeşitli önlemleri vardır. Mahalle ve pazarların birbirinden uzak yapılması bir yerde çıkan yangının öbür mahalleye sıçramasını önleyecektir. Ayrıca her evde devamlı olarak yeteri kadar su bulundurulması zorunluluğu vardır. Yangın olduğu takdirde elinde yeterli suyu olmadığı için yangını söndüremeyenler çoluk çocuğuyla ateşe atılarak cezalandırılır. (Ali Ekber, 1270: 64)

Cümle memâlik-i Hıtay'da hiçbir şehir ve hisar yoktur ki orada beş bin, on bin, yirmi bin veya otuz-kırk bin velhasıl elli beş bin, ekseri elli bin asker olmasın. (Ali Ekber, 1270: 24)

Her şehrin ümerasının miktarına göre Çin hakanı tarafından divanhaneler bina olunmuştur. Her divanhanede üç mîr-i sahib-tedbir vardır ki biri hâkim-i şehir, biri emîn-i şehir ve biri mirî malının kabz ü sarfına memurdur. (Ali Ekber, 1270: 39)

Memâlik-i Hıtay'ın Eflatun-nazîr altı veziri var ki bunlar kanunları uygulayan, gıda işlerini yöneten, maden ve emtiadan sorumlu, askerlerden sorumlu, yapı ve bayındır işlerinden sorumlu, hapishanelerden sorumlu nazırlardır. Bu nazırlar senede bir kere görev alanlarına ait faaliyetleriyle ilgili raporları hakana sunarlar. Hakan böylece ülkesindeki gidişat hakkında bilgi sahibi olur. (Ali Ekber, 1270: 39-40)

Ali Ekber'in Çin şehir halkı üzerine olan gözlemleri son derece olumludur. Ona göre Çin halkının havas ve avamı son derecede edepli ve eğitimli olup hürmet, gayret ve sair âdâp ve uyumda benzerleri yoktur. (Ali Ekber, 1270: 31) Saygı ve âdâp yönünden Çinliler başka halklarla kıyas edilmeyecek kadar ön sıradadır. Güya halk-ı âleme taksim edilen edep, izzet ve hürmet onların kadınlarına ve erkeklerine verilmiştir. (Ali Ekber, 1270: 53) Kadınları "afif, latif, siminten, serv-kad, nergis-çeşm, şuh, şirin-zebandır. Bu kavimden asla kara yağız, sarı ve gök gözlü kimse yoktur. Cümlesi nihalkad, lâle-hadd ve ahû çeşmdir." (Ali Ekber, 1270: 56).

12. On iki bölge

Hıtay'ın sayısız şehirleri olup en basit şehirleri Tebriz gibidir. (Ali Ekber, 1270: 49) Hıtay'ın on iki bölgesinden birincisinin üç şehrinde misk, üçünde râvend üretilir. (Ali Ekber, 1270: 48)

İkinci bölge Nizaristan'dır. Burada hayranlık uyandıran çini sanatı yaygındır. Çiniden, altından, gümüşten ve pirinçten üretilen tasları, sürahileri, kapları meşhurdur. Bu bölgenin ünlü şehri Nampay Çin'in eski payitahtıdır. Bu şehre dört ayaklı hayvanlar sokulmaz; yüklerini arabalara yükletip piyade adamlarla taşıtırlar. (Ali Ekber, 1270: 49)

Hâlen payitaht olan Hanbalık hicri 840/1436-37 tarihinde kurulmuştur. Bu şehrin inşasına sebep, düşmanları olan Kulmak taifesinin bu mahal güzergâhları olduğu için onlardan korunmak olmuştur. Zira Çin halkı kimseye taassup edip zarar ve

kast etmeyip hikmet üzere beldelerini korumaya kararlıdır. (Ali Ekber, 1270: 49)

Memâlik-i Hıtay'dan Hanbalık Çin'in üçüncü bölgesidir. Şehrin kuzeyinde bulunan ırmaktan yararlanarak bostan ve bahçelere arklar açılmıştır. (Ali Ekber, 1270: 49)

Hıtay'ın ana metaı gümüşdür. Rub'-i meskûnda gümüş hasıl olmasa Hıtay madenlerinde olan gümüşün rub'u (çeyreği) kifâyet eder. (Ali Ekber, 1270: 49)

Ayrıca Çin'de bilinen maden, kumaş ve emtianın büyük kısmı Hanbalık'da; maden ve emtianın kaynağı Hanbalık'a yakın Ditenk adlı şehirdedir. (Ali Ekber, 1270: 49)

Zencefil, kebabe gibi baharatlar Hıtay'da; Karanfıl, fülful, belile gibi diğer baharat ve ilaçlar dördüncü bölgede elde edilirler. Buna mukabil tuz nadir ve çok kıymetli olup bir dirhemi bir dirhem gümüşe satılır. Beşinci bölgedeki Koknesi şehri atlas, kemha, keten ve diğer nazik kumaşların üretildiği şehirdir. Burası meşhur Çin malı kumaşların önemli bir merkezidir. Altıncı bölge olan Lemsin fağfur sanatının merkezidir. Türlü inceliklerde cam işleri burada imal edilmektedir. Kış mevsiminde imal ettikleri fağfurların üzerine kış mevsimi çiçeklerini, bahar mevsiminde imal ettikleri fağfurların üzerine bahar çiçeklerini resmederler. Bazı fağfur ürünleri yerinde bin dirheme satılacak kadar değerlidir, bazısı altın ile tartılacak kadar değerli. Bu nitelikteki fağfurlar başka diyarlara çıkarılmaz. Fağfur üretmek için işlenen balçık o kadar uzun işlemlerden geçerek özelliendirilir ki kimi zaman babanın ömrü onu işlemeye yetmeyip çocuğuna miras olarak bırakır. Yedinci bölgedeki en büyük şehir Hınsay, sekizinci

bölgedeki Yunen şehri rub'-i meskûnun nihayetinde yer alır. İki tarafı deniz olan bu şehrin kara tarafına iki aylık mesafe duvar çekmişlerdir. Bu bölgenin incileri meşhur olduğu gibi kara tarafında da yakut, firuze ve diğer cevahir madenleri çokça bulunur. Dokuzuncu bölgeye Goli denir. Bu bölgenin vilâyeti gayet mamur olup en düşük tüccarın sermayesi yüz bin dirhemdir. Onuncu bölge büyük bir ticaret limanı olan Cava'dır. Hint limanlarından buraya emtia geldiği için bütün Çin tüccarları bu liman şehrine muhtaç durumdadır. Hint malı olan bütün emtia Hanbalık'a Cava'dan gelir. Çin'in onbirinci bölgesi Hoten'dir. Hoten geçmişte Çin'in serhaddi olduğu gibi şimdi de İslâm dünyasının serhaddidir. Burada elde edilen ürünün büyük kısmı yeşim taşıdır. Hoten'de bulunan iki nehirden biri olan Akkaş'tan beyaz yeşim, diğeri Karakaş'tan yeşil ve siyah yeşim elde edilir. Zaman zaman bu nehirlerin suları taşıp sonra çekilince bu yerlerden yeşim devşirilir. Kanunlarına göre yeşimlerin büyükleri hükümdara, geri kalanları ise toplayan kimselere verilir. Yeşim Hitay'da en değerli taş olarak bilinir. Çin ülkesinin on ikinci bölgesi Doğu Denizi'nin kenarındaki Van-si ve Van-don şehirleridir. Bu şehirlerin büyüklüğü Hanbalık çapında olup burada çok miktarda şeker üretilir (Ali Ekber, 1270: 50-52).

13.Savaş ve asker teşkilâtı

Askerî talimleri son derece sert ve gerçek savaş gibidir. Bu talimler sırasında birbirlerini yaralamak sıradan olay olarak kabul edilir. Bu sayede kendini geliştiren "Hitay askeri gibi cüst ü çabük ve silahşor ve dilîr ve dilaver bir taife" görülmez. Bu üslup üzere olan cenk ve kıtali oyun addedip her

gün halleri bu minval üzeredir. (Ali Ekber, 1270: 23)

Disiplinleri (zapt ü raptları) o mertebededir ki bir saat içinde elli bin asker tam teçhizat binekleriyle hazır olurlar. Leşkerkeşlik ve adüvkeşlikte kaide ve kanunlarını hıfz ve hirasette Hitay kavmi gibi ikinci bir taife daha işitilmemiştir. Bilâ teşbih İslâm şeriatı böyle riayet eyleseler inâyet-i Bârî ile cümlesi bilâ şek ehl-i vilâyet olurlardı. (Ali Ekber, 1270: 23)

Hitay'daki her şehirde beş bin ila elli beş bin asker bulunur. Çoğunlukla bu sayı elli bindir. (Ali Ekber, 1270: 24) Hitay ordusu her biri elli bin askerden meydana gelen on iki kısımdan ibarettir. (Ali Ekber, 1270: 26)

Hitay askerinin düşmanla cenk ettiği nadirdir. Ancak asker ve serdarlar asla boş bırakılmayıp mutlaka bir işle meşgul edilirler. Ya bir şehir veya bir hisar bina ettirilir; hiç olmasa şehir veya hisarların etraflarına yeniden hendek kazdırırlar. İtikatlarınca eğer asker kayıtsız ve işsiz bırakılırsa birçok huzursuzluk hasıl olur. (Ali Ekber, 1270: 26)

Hitay ahalişi asla cenge meyilli değildir. Eğer düşman saldırısı olsa mal verip sulh olurlar ve kimse ile zaruret olmaksızın savaşmak istemezler. Bu sebepten herkesle sulh üzeredirler. Saltanatları nice bin yıldır ki bu sayede ber-karar olup vilâyetleri harabiyet görmemiştir. (Ali Ekber, 1270: 28)

Hazine işlerinin başındaki görevliler kendi eliyle kendini hadım etmiş tevaşilerdir. Bunlar öldükleri zaman üzerlerindeki mal hazineye aktarılır. Ancak elli bin askerin başkumandanı olanlar evli olup ölünce malı çocuklarına kalabiliyor ve çocuklarına mansıp veriliyordu. (Ali Ekber, 1270: 25)

14.Din

1419 yılı Haziran ayı sonlarında Turfan şehrine giren Herat heyetinin dikkatini çeken ve gittikleri yerlerde karşılaşa gelecekleri bir durum buradaki halkın çoğunun puta tapıyor olmasıydı. Çok büyük bir tapınakları vardı. Burada birçok eski ve yeni heykellerden başka tapınağın bir yerine Şamküni'nin (Sakyamuni-Buda) bir heykelini koymuşlardı. (Özerdim, 1950: 350) 18 Temmuzda Kamel şehrine varıldığında burada Emir Fahreddinin yaptırdığı camiin karşısında çok büyük bir tapınak görüldü. Buraya da birçok heykeller konmuştu. En büyük heykelin karşısında, bakırdan yapılmış, insanı hayrette bırakacak kadar güzel on yaşında kadar bir çocuk heykeli vardı. Tapınağın duvarlarındaki nakışlar da çok güzeldi. (Özerdim, 1950: 351)

Sekçu'da, her birinin çevresi on dönüm civarında olan, her yeri taş gibi sağlam ve ince işlenmiş tuğlalarla döşenmiş nice tapınaklar vardı. Tapınakları çok temizdi. Kapılarında güzel uşaklar duruyor ve yabancılara kılavuzluk ediyorlardı. (Özerdim, 1950: 353)

Kamçu/Kansu şehrinde beş yüz arşın eninde ve boyunda bir tapınak, bunun ortasında da uyur gibi görünen büyük bir heykel, bunun dört yanında özenilerek yapılmış binalar ve bunların yanlarında yirmişer arşın kadar büyüklükte heykeller vardı. Bundan başka bir adam boyunda kendi kendine kıymıldayan öyle şekiller yapmışlardı ki görenler canlı sanırdı. Duvarlardaki güzel ve ince sanat işleri de görenleri hayrette bırakırdı. Burada bulunan büyük heykelin bir eli başının altında öteki eli oyluğu üzerine konmuş bir durumda ve yaldızla kaplı idi. Üzerine renkli elbiseler giydirmişler ve adını Şamküni

koymuşlardı (Şamküni — Sak-yamoni=Buda). Alay alay halk gelip bu heykelin önünde secde ederlerdi. Bu şehirde bu şekilde on tapınak vardı. (Özerdim, 1950: 354-355) Peygamberleri olan Şamkün dört bin yıl önce dünya gelmiş, doğar doğmaz konuşmaya ve yürümeye başlamıştır. Buna benzer pek çok mucizeleri olduğuna inanılır (Ali Ekber, 1270: 16).

İmparator her yıl bir kaç gün etlerden yemiyor, haremine girmiyor, yanına kimseyi almıyor; ve gök tanrısına ibadet için, şehir dışında, put ve suret yapılmamış (metinde “yapılmış,, olarak geçiyor) bir evde ibadet ediyordu. 22 Ocak'ta sözü geçen eve vardı. Burada sekiz gün ibadet etti. Dokuzuncu gün, İmparatorun saltanat ve ihtişamlı şehre dönüşünü elçiler şehrin dışına çıkarak buradan seyretmişlerdir. (Özerdim, 1950: 361)

İmparatorun yeni köşkü yıldırım düşmesi sonucunda yanmıştı. Yakınındaki birçok ev ve köşk de o gece ve ertesi günün akşam ezanına kadar yandı. Her ne kadar söndürmeğe çalıştılsa da mümkün olmadı. O gün, dinlerince muteber bir gün olduğundan İmparator, ümerasası ile saraydan çıkarak ateşin söndürülmesi ile ilgilenmedi. Tapınağa giderek orada: “Ben baba ve anamı incitmedim. Kimseye zulmetmedim. Yolsuz bir iş işlemedim. Gök Tanrısı bana öfkeleni, sarayımı yaktı” diyerek Tanrı'ya sığınıp yalvardı ve kaygısından delirdi. (Özerdim, 1950: 365)

Çin hakamı Hudaperest ve Şamküni dini üzerine olup hekîm-i mezheptir. Kitaplarında “putperestlik cahillerin işidir” diye yazılıdır. Bütün vezir ve ümerasasının itikadı da böyledir. Çünkü onların kanununda padişahın bütün ilimlerde a'lem-

i ulema-i âlem (dünyadaki en bilgin) olma şartı vardır. Vezir ve emirlerinin de bilgin olmaları şarttır. (Ali Ekber, 1270: 15)

Kendilerine mahsus hac ziyaretleri ve bu yolda riyazetleri vardır. Peygamber kabul ettikleri Şamkûnî zamanında bina edilen kilise tavaf yerleridir. Riyazetleri çok zorlu geçer. Mesela yemeyip içmeyip ve uyumamaktan çöpe dönüp üç gün üç gecede bir nefes verip nefeslerini tutarlar. Nefeslerini aşağı uzuvları yoluyla çıkardıklarını düşünürler. (Ali Ekber, 1270: 65)

Bir aralık vezirler, aralarında Müslümanların bulunmasından rahatsızlık göstererek Hakan'a, "Bunları pâk edelim" diye görüş belirtince Hakan bu teklifi üç noktadan reddetmiştir. Demiştir ki 1. Bizim ecdadımız bu yola gitmemişken biz niçin gidelim? 2. Bizim hükmümüz bunların zahirindedir. Şimdiye kadar bunlardan bir münker davranış görmedik; iç dünyaları ise bizi alakadar etmez, 3. Keşke bize de onların dini nasip olup onlar gibi Müslüman olsak! Hakan'ın bu tavrı onun gizli Müslüman olduğuyula yorumlanabilir. Ancak ülkelerinin âdeti kâfir kanunlarına bağlı olarak yürüdüğü için "havfinden zahir edemeyerek pinhan tutmaktadır". (Ali Ekber, 1270: 15, 48)

Çin Hakanı'nın itikadı Huda'yı bir bilmek üzerinedir. Hazret-i Muhammed'e Şin-i cebîn derler; kendi dillerince biltherîn-i âdemyân demektir. Hakan'ın iç sarayında Efendimizin tasviri çeşitli mücevherlerle süslenerek altından bir taht üzerine konup Çin Hakanı mübarek sayılan günlerde bu suretin bulunduğu bölüme gelerek gayet tazimle başını önüne eğer, kendi din ve

ayinleri usulünce duada bulunurdu. (Ali Ekber, 1270:12)

İmparator'un Hanbalık'ta elçilere verdiği ziyafetin ertesi günü Kurban Bayramı idi. İmparatorun bu şehirde Müslümanlar için yaptırdığı mescide gidilerek burada, şehirdeki Müslümanlarla birlikte bayram namazı kılındı. (Özerdim, 1950: 361) Hıtay'ın payitahtı olan Hanbalık'da Müslümanlara ait dört cami bulunmaktadır. Diğer şehirlerde ise Hakan tarafından bina edilmiş doksan cami ve mescit bulunmaktadır. (Ali Ekber, 1270: 16)

Hanbalık'ın dışında Çin Hakanı'nın sırf kendi ibadeti için yaptırdığı bir mescit vardır; Hakan yılda bir defa ölüme mahkûm edilen tutsakları görmek için bu mescide gelir. Bu mescitte suret bulunmayıp dört duvar ve kıblesinde Kur'an ayetlerinden başka bir şey yazılı veya çizili değildir. Müslümanların hattıyla yazılmış ayet-i kerimeler ve esma-i hüsnâ Hıtay süslemeleri ile tezyin edilmiştir. Hakan bu mescidi ziyaret edeceği zaman bir gün öncesinde oruç tutup oruçlu olarak tahtırevan üzerinde mescide gelir. Binlerce asker bu sırada kılıçları ellerinde kılıç oyunları oynayarak tahtırevanın önünde Hakan'a eşlik ederler. (Ali Ekber, 1270: 13-14)

Herkes hangi dinde olursa olsun başka dinlere mensup olanları kınayıp onlara düşmanlık etmezler. Fakat bütün dinlerin alimleri ve âkılları İslam dinini güzel bulup beğenirler. Müslümanlığı beğenip tercih eden bir kimseyi de hiç kimse men etmeyip aksine hoşlanıp beğenirler. (Ali Ekber, 1270: 17) Hıtaylıların din değiştirip Müslüman olma konusunda asla taassup ve husumet yoktur; bütün cidd ü cehtleri umûr-i

dünyevîde kanunları zaptınadır. (Ali Ekber, 1270: 62)

Her ne kadar din-i Muhammedî üzerine olmayıp Şamkünî nâm şahsı peygamber itikat edip ve andan çok mucizeler nakledip dört bin yıldan ziyadedir ki onun din ve şeriatini uygulamakta iseler de din-i Muhammedî onların indinde diğer bütün dinlerden daha değerli ve üstündür (müfahham ve muazzam ve mükerremdir). (Ali Ekber, 1270: 7)

Tai Han'ın Müslümanlara muhabbeti çok iyi bilinmektedir. Hakan'ın Peygamber efendimizi rüyasında görüp halkını Müslüman yapma teşebbüsü akim kalmıştır. (Ali Ekber, 1270: 61-62) Nitekim 950 tarihine gelince Müslümanlardan yedi kimse sahib-i mansıp olmuş olup günden güne izzet ve hürmetleri artmaktadır. Divanlarda Müslüman ümerası Hitay beylerinin üzerinde bir statüde olup bunlar beş vakit ezan okuyup Müslüman kıyafet ve sarığıyla Çin hakanının huzurunda beş vakit namazlarının kılmaktadırlar. Müslümanların hal ve revişleri o kadar hoşlarına gitmektedir ki Müsümanlığa Hitay diliyle "din-i pâkize" demektedirler. (Ali Ekber, 1270: 15)

Dışarıdan gelen kimseler buraya yerleşmeye kararlı iseler kendilerine yer gösterilerek orada iskân edilirler. Ancak geri dönmek niyetiyle gelirlerse onlara ruhsat verilmez. Ülkelerine pek çok Müslüman gelip yerleşmiştir. Mesela Gencako şehrinde otuz bin Müslüman yaşamaktadır. (Ali Ekber, 1270: 16)

Hakan tahtına oturduktan sonra etraf ve civardan gelen elçilere giriş izni verilip mertebelerine göre tayin edilen mekânlarına varıp dururlar. İslâm ülkelerinden gelenler

üstün ve değerli (muazzez ve mükerrem) olmaları sebebiyle Hakan'ın tahtı önünde iki üç kadem miktarı diğer halktan önde dururlar. Onlardan sonra Tibet halkı, sonra Kulmak, (sonra Hu ve Ceb), sonra güruh güruh Hintliler ve sair memleketlerden gelenler... Diyar-ı Rum'dan gelenler asla işitilmemiştir (Ali Ekber, 1270: 35).

15. Tarım

Çinliler ülkenin dağ ve çöllerini, taşlık ve kumluk yerlerini bile arabalarla getirdikleri topraklar ile doldurarak tarıma elverişli hale getirmişlerdir. Çin'de bir karış yer ekimsiz değildir. Ziraat tamamen yağmura bağlıdır; yağmurun yağmaması kıtlığa sebep olur. Kıtlığa engel olmak için satılan her ürün mirî tarafından deftere kaydedilerek hesap tutulur. (Ali Ekber, 1270: 63-64)

İki üç ay miktarı gidilen yolların iki tarafına sırayla ağaçlar dikilmiş olup onların gölgesinde yürünüp asla güneşe maruz kalınmaz (Ali Ekber, 1270: 63).

16. Müzik eğlence

Çinliler senede bir kere bayram yaparlar. Bu bayram aynı zamanda onların yılbaşı gibi olup kış mevsiminin bitip mallarının tahsil ve hesabının tamamlandığı zamandır. Bu bayramda hakan vüzerâ, erkân, a'yân, ekâbir ve elçilere muhteşem ziyafetler verir. (Ali Ekber, 1270: 47-48)

Çinliler boş vakitlerinde çiçeklerle bezeli bahçelerde sazende ve ses ustalarının eşliğinde zevk ederler. Sazende ve hanendeler genellikle güzel bakire kızlardan oluşur. Özellikle davudî sesli hanendeler itibar görür. Dünya kâfirlerin cennetidir

dedikleri Çinlilerin toylarıymış... Buralarda üzümünün mezesi olmadığı için meclislerinde hepsi pirinçten mamul on çeşit rakı ve şarap bulunur. Pirinç şarabının özelliği bedeni semirtmesi ve kuvvetlendirmesidir. (Ali Ekber, 1270: 53)

Ali Ekber müzik icraları hakkında çok canlı tasvirlerde bulunur. “Hakanın divana çıkması esnasında etrafında enva-ı sazlar çalınıp neylerin elhan-ı garip ve sair sazların avaz-ı acibine her nefis-i can tenden elveda etmek ister ve o kopuz ve erganun avazeleri esnasında köpe(k) avazı gibi bir (girye) tabl avazı sadir olur. Şöyle ki onun istima‘ı kerahetinden ol sazlardan hasıl olan zevk ü neşat ü sürur vücudu hiç ve ifnâ eder. Ve ol tablin zışt-i âvâzından Çin hakanına, ‘*zinhar bu tecemmül ve azamet ve haşmet ve übbühet müşahedesinden saltanatına mağrur olma ki bunun arkasında bu neşat ve huburu hâr ü bî-mikdar eden ölüm vardır*’, diye tenbih eder.” (Ali Ekber, 1270: 35)

Hıtay İmparatoru’nun emri üzerine Herat’tan gelen elçileri karşılamak için gönderilmiş olan kimseler onları karşılayıp güzel bir çimenlik üzerinde gölgelikler kurdular ve sandalyeler koydular. Çini tabaklar içinde kaz, kuş ve benzeri etlerle, kuru ve yaş meyvelarla elçileri ağırladılar. Her tepsinin üzerini çiçeklerle süslemişlerdi. Böylece kır bir yerde, şehirlerde yapılamayacak tertipte bir ziyafet verebilmişlerdi. Yemekten sonra, sarhoş edinceye kadar rakı ve şarap sunmuşlardı. Köçekler oyuna başlayarak anlatışa sığmaz oyunlar oynadılar. Ve mukavvadan yapılmış şekillerin içine girerek Hıtay’a mahsus köçek oyunları gösterdiler. (Özerdim, 1950: 352)

Hanbalık’da her taife için çeşit çeşit yiyecek ve meyvelarla dolu sofralar kurulup saraydan gönderilen sazende ve hanendelerin on iki makam yirmi dört şube üzerine nefis icraları eşliğinde onar yaşında on bir kız, ardından on dört yaşında on genç çocuk raks ederek eğlenceye büyük zevk katmışlardı. (Ali Ekber, 1270: 66)

Suç işleyerek kanuna muhalefet eden ümera, vüzera ve diğer şehir halkından kimselere verilecek cezanın bir şekli de kızlarını, kız kardeşlerini ve karılarını ellerinden alarak umumi batakhanelerde çalıştırmaktır. Haliyle buradaki kadınlar son derece güzel ve zarif kimseler olup (Ali Ekber, 1270: 53) eğlenti sırasında bu kadınların ve onlara refakat eden sazende, hanende, saki ve rakkasların gösterdikleri hareket ve tutumlarının tavsif ve tarifinden dil ve kalem aciz kalmıştır. (Ali Ekber, 1270: 56)

Davetlilerin önlerine birer sofraya ve karşılıklarına birer davul, küçük büyük çini ve gümüş sürahiler ve çini küpler koymuşlardı. Davulların yanlarında kemençe, ney, musikar ve diğer aletleri çalanlar oturmuşlardı. Ney çalanların kimisi, bilindiği gibi çalıyor, kimisi de neylerin ortasındaki deliklerden üflüyorlardı. Bunların yanlarında çengiler, başları örtülü, kulakları inci küpeli, kız gibi güzel ve yakışıklı oyuncu delikanlılar oturmuşlardı. (Özerdim, 1950: 352) İmparator’un huzurunda elçilere verilen yemekte saz çalanların kimisi Hıtay’ın usul ve ahengine aykırı musikar ve diğer sazları çaldıkları gibi kimisi de sazını yanındaki adamla birlikte çalıyordu. Meselâ musikar çalan bir eliyle musikarını tutup öteki eliyle yanında ney çalanın neyinin deliklerini parmakları ile basar, ney çalan da bir eliyle üflediği neyi

tutarak öteki eliyle tahta zil çaldı.
(Özerdim, 1950: 360)

Batakanelere yüksek seviyedeki memurların girmesi yasak olup azil ve ölüm cezasına uğramalarına sebeptir. Buraların müdavimleri çoğunlukla paralı kişiler ve yabancı tüccarlardır (Ali Ekber, 1270: 55).

17.Müteferrik hususlar

Hıtaylıların aslı kardeşi Habil'i öldüren Kabil'in soyundandır. Kabil kardeşini öldürdüğü için babası Âdem tarafından kısas edilmek istenince kaçarak Çin topraklarına gelir ve buraya yerleşir. Evlat ve nesebi burada çoğalır. (Ali Ekber, 1270: 61)

Medreseler Hakan tarafından yaptırılır ve giderleri onun tarafından karşılanır. Dışarıdan bir kimsenin buralara sarfiyat yapması yasaktır. Bu medreselerde yetişen öğrenciler kalem sahibi emirlerin çocuklarıdır. (Ali Ekber, 1270: 60)

Mühürleri sürh (kırmızı) renkle vurulur. Kâğıtları ipek olmakla on aded beratı birbiri üzerine koyup bir mühür basılınca hepsine nişan hasıl olup kifâyet eder. (Ali Ekber, 1270: 38)

Akçe yerine kıta kıta kâğıtlar kesip üzerlerine sikke mührü vurup kullanırlar. Halis altın ve gümüşlerinden sikke kesmeyip ancak ağırlıkları üzere parça parça kesip ayarınca harcarlar. (Ali Ekber, 1270: 65)

Hayvanat sinirinden bir kumaş dokurlar ki vasfını ve tarifini yapmak kabil değildir. (Ali Ekber, 1270: 57)

Kalbinden şikâyeti olan biri varsa göğsünü yarıp hastalık olan yeri bulduktan sonra eğer su toplanmışsa şırınga ile; başka bir nesne ise diğer aletlerle alırlar. Mide ve bağırsak

gibi bölgelere de aynı şekilde müdahale ederek yarayı dikip ilaç ve merhem ile iyileştirirler. (Ali Ekber, 1270: 57)

Hayat kadınları tarafından oynanan top oyunu vardır. Top şekline koydukları sığır derisini şişirerek ağzını bağlar ve ortalarına alarak ayaklarıyla usulüne göre vurarak oynarlar. (Ali Ekber, 1270: 58)

Yağmur ihtiyacında yağmur duasına çıkılırken batakanelerdeki kadınlar da bu dualara götürülür. Bunun sebebi, yağmur duası kabul görmeyip yağmur yağmazsa ya da yeterince yağmazsa bu kadınlar yüzünden yağmamış olacağı düşünülerek katledilmeleri gerekecektir. Bu korkuyla kadınlar can endişesiyle ellerinden gelen samimiyetle ağlaşıp dualar ederler. Bu da yağmur yağmasına katkı sağlayacaktır diye düşünülür. Şayet gerçekten yağış olmazsa kadınlar orada öldürülür. (Ali Ekber, 1270: 55)

Suret-bâzlık onlara mahsus bir sanattır. Vahşi hayvan suretleri biçip o kıyafetlere girerek karşılıklı ilginç oyunlar oynarlar. (Ali Ekber, 1270: 58)

Doğrusu şu ki; sarayda görülen heykeltıraşlık, çinicilik, doğramacılık ve nakkaşlığı bütün Horasan'daki ustalar yapmağa kadir değillerdir. (Özerdim, 1950: 361)

Hıta'y'da uygulanan bir âdet de dışarıdan gelen her kavim ve cemaatin suretlerini geldikleri yoldaki kiliseler ve herkesin toplandığı mahallerin kapı ve duvarlarına nakşetmeleridir. (Ali Ekber, 1270: 6)

Müneccimler gayet itibar görür ve sarayın dışına çıkmalarına izin verilmez. Bunların her yılbaşında yapmış oldukları takvim

ülkenin her yanına dağıtılarak işler buna göre programlanır. (Ali Ekber, 1270: 58)

Bu vilâyette daha iyisi ancak cennette bulunabilecek üç nesne vardır: biri, küçük elma büyüklüğündeki üzümleri ki lezzetini tarif etmek mümkün değildir; ikincisi köknar ve nilüfer çiçekleri ki her birinin yüz yaprağı ve seksen-doksan rengi vardır; üçüncüsü ise Çinli aristokratların elbiselerindeki özendir. Her birinin iki-üç yüz kaftanları olup değiştirerek otuz kırk sene giyerler; yine köhne olmayıp yeni gibi durur. (Ali Ekber, 1270: 66)

Karadan gelenlerin getirdikleri at, elmas, kılıç, iskarlat, mercan, arslan, kaplan, beygir gibi muteber hediyeler makbuldür. Her yıl Kulmak'ın muhtelif yerlerinden yirmi bin kadar kimse gelir. Bunlar samur, tuz ve kuyumcuların altın lehimlemek için kullandıkları maddeden getirirler. Hintlilerin hediyeleri fil ve zürafadır. (Ali Ekber, 1270: 61-62)

Beş yüz yıla bin yıl derler; zira gece ve gündüz onların hesabınca ayrıdır. (Ali Ekber, 1270: 67)

Başka ülkelerde yas tutulan günlerde siyahlar giyildiği halde Hıtay ülkesinde beyaz giyilmesi âdettir. (Özerdim, 1950: 361)

Herkes hayattayken kendi kabrini hazırlar; kimisi minare gibi yüksek mezar yapar (Ali Ekber, 1270: 67).

18.Ming Vekayinamelerinde Türkler

Herat ve Maverâünnehir'den Hıtay ülkesine giden seyyah ve elçilerin oralar halkı ve düzeni hakkında verdikleri bilgilere mukabil Ming Vekayinamelerinde Çinlilerin Türkler

hakkında taşıdıkları izlenim ve kanaatı öğrenmek de ilginç olacaktır. İki paragraf halinde tercümesi yapılarak Özerdim tarafından bildirilen bu satırlar aşağıda sunulmaktadır:

(Türklerde) hükümdar, bakan, yüksek veya aşağı tabaka diye bir ayrılık yoktur. Kadınlar ve erkekler beraber bulunurlar. Yerde bağdaş otururlar. Bu memleket insanları hükümdarlarına So-lu-tan (Sultan) derlerdi ki kendi lisanlarında Chun-chang idi (en büyük hükümdar). Erkekler başlarını kumaşla sararlar (sarı); kadınlar da beyaz kumaşla örterler, yalnız gözleri açıktır. Yüksek ve aşağı tabaka kendi adları ile çağırılırlar. Birbirlerini gördükleri zaman vücutlarıyla eğilirler; ilk gördükleri zaman üç defa yere diz çökerler. Kadınlar da böyle yapar. Yemeklerde kaşık ve çopistik (Çin'de yemek için kullanılan çubuklar) kullanmazlar. Porselen kapları vardır. Üzümden şarap yaparlar. Altın yerine gümüş kullanırlar. Büyüklü küçüklü üç çeşit paraları vardır. Hususi para bastırmak yasaktır. Paralara yalnız hükümdarın mührünü basarlar. Hükümdarın mührü olmayan paraları kullanmak yasaktır. Yalnız hakanlar için vergi verirler. Vergiler onda iki nispetindedir. Mübadele yoktur. Kile ve batmanı bilmezler; yalnız teraziye tanırlar.

Hükümet daireleri yoktur, yalnız Kuan-kuları (direktör) vardır. Bir de Tao Wan (divan) vardır. Ceza kanunları yoktur. Bir kimse bir adamı öldürdüğü zaman ceza olarak para alınır.

Bir erkek aynı zamanda iki kız kardeşle de evlenebilir. Matem müddeti yüz gündür. Tabut kullanmazlar. Ölüyü kumaşa sararlar (kefen) ve sonra gömerler. Mezarda kurban keserler. Cedlerine kurban vermezler. Ayni

zamanda İlahlara ve şeytanlara da kurban vermezler. Yalnız Allah için ibadet ederler.

Altmışlık döngü yoktur. Hilâl ve bedrin tam hesabı da yoktur. Her yedi gün tekrar eder. Yılda, ikinci (Muharrem ?) ve onuncu ayda (Ramazan ?) oruçları vardır. Gündüz yemek yemezler, akşam olunca yerler. O ay bittiği zaman gündüzleri yemek yemeye başlarlar. (Özerdim, 1950: 369-370).

19.SONUÇ

On beş ve on altıncı yüzyıl Çin/Hıtay ülkesi kadim bir kültürün istikrarla devam ettirildiği tipik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendilerince ilk insanlıktan beri kurulu tek dünya toplumu olarak inanılan bu ülke gerçek anlamda bir teşkilatlar/organizasyonlar ülkesi olarak tanımlanmayı hak etmektedir. Seyahatnameler çerçevesinde ele aldığımız konular itibariyle şehircilik, adalet, hükümdarlık, din, eğlence ve sofrâ kültürü yönlerinden son derece geniş bir coğrafyada kalabalık bir topluluğun uyumlu bir şekilde örgütlenmiş olması dikkate değer bir konudur. Bu örgütlenmenin ve örgütlenmedeki devamlılığın temelinde kanunlara bağlılığın çok önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Kanunlar Çin toplumunda sadece siyasi yapıyı korumakla kalan bir dinamik olmayıp sosyal yapının da temel elemanı olarak işlev sahibidir. Kanunların devamlılığını ve gücünü sağlayan da ceza sisteminin tavizsiz katılığıdır.

Şehir düzeni, nüfus varlığı, ulaşım ağı, ticaret hayatı tam bir kayıt ve kontrol sistemi ile disiplin altındadır. İnsanların ceza sisteminin acımasız katılığı ile terbiye

edildiği bir düzende buna karşılık neredeyse kaçak bir işlemin imkânsızlaştırıldığı bir toplum ile karşılaşmaktayız.

Din hayatı konusunda özellikle Ali Ekber Hitâî'nin tafsilatlı ifadeleri önemli olmakla birlikte İmparator Tai'nin tüm hoşgörülü yaklaşımına rağmen "gizli Müslüman" olacak seviyede sempatikleştirilmesini bir abartı olarak görmemek mümkün değildir. Ancak Müslüman topluluğun o yıllarda epeyce serbest ve devlet katında önemli görevlerde bulunmakta olmaları zikredilmeden geçilmemesi gereken hususlardır. Şehrin düzenini kontrol eden müfettişlerin çoğunlukla Müslümanlardan seçilmiş ve bunların "hakanın indinde oğlundan aziz" olarak anılması en azından Müslümanlara en yüksek iktidar katından duyulan güveni göstermektedir. Ali Ekber Hitâî'nin Çin'deki uygulamalardan fazlasıyla etkilendiği noktaları vurguladığı yerlerde sık sık "Keşke İslâm toplumunda da böyle olsaydı!" anlamında gıpta ifadesinde bulunması kendi toplumu ile Çin toplumunu karşılaştıran bir yaklaşım içinde olduğunun ve zımnen İslâm toplumlarının eksik kaldığı hususların dolaylı ikrarı olarak anlaşılmalıdır.

Hıtay halkının gösteri, dans ve akrobasi dallarında son derece maharetli; müzik icralarında kendilerine mahsus tarzlarının olduğu; resim, nakış, heykel alanlarında ise Horasan'daki bütün üstatların fevkinde bir seviyede oldukları; devlet bürokrasisinde izledikleri ciddi tutumları sanat ve eğlence hayatlarına olumsuz yönde etki etmeyip çok canlı eğlence hayatları olduğu ve seviyelerine göre eğlendikleri bildirilmektedir.

Herat hükümetiyle Çin İmparatoru arasında ilişkilerin sadece 1419 yılındaki elçi irsalinden ibaret olmayıp geçmiş yıllardan beri devam eden geniş çaplı ve yakın ilişkiler olduğu Ming vekayinamelerinden öğrenilmektedir. Ming vekayinamelerinde Türklerle ilgili ifadeler genellikle objektif ve olumlu nitelikte ise de izaha muhtaç muğlaklıklar da taşıdığına değinmek gerekmektedir. Örneğin bir erkeğin “aynı zamanda” iki kız kardeşle evlenebildiği ifadesi ile “onlarda ceza kanunları yoktur” ifadesi gerçeklerle bağdaşan durumlar değildir. Herhalde bir erkeğin “aynı

zamanda” olmamak kaydıyla iki kız kardeşle evlenebileceği gerçeği yanlış bilinmiş olabilir. Müslümanların ceza kanunlarının olmadığı yargısı ise muhtemelen kendilerindeki gibi sistematik bir ceza ve işkence üzerine kurulu bir adalet sistemi dışında görülmesi ile yorumlanabilir. Matem müddeti olarak bir zaman aralığı vermek gerekirse bunun yüz gün yerine kırk gün olarak düşünülmesi vakıya daha uygun görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Ali Ekber Hitâî. (1270/1854) *Terceme-i Târih-i Nevâdir-i Çîn-i Mâçin*, Tophane-i Âmire İstihkâm Alayları Litoğrafya Destgâhı.
- Eğri, Sadettin. (2016). Hitay Sefâretnâmesi/Seyahatnâmesi ve Ali Emîrî Neşri, *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volum 46, December, 87-104.
- Hoca Gıyaseddin Nakkaş. *Acâibü'l-letâif*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, AETrh828.
- Hoca Gıyaseddin Nakkaş. (1331/1916). *Acâibü'l-letâif*, Kader Matbaası, İstanbul.
- İnayet, Alimcan. (2007). Divanü Lügâti't-Türk'te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall, 1174-1184.
- Özerdim, Muhaddere N. (1950). Acaib-ül-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî, *AÜDTCF Dergisi*, C. 8, S. 3, 345-371.
- Ali Ekber Hitâî, *Kanunname-i Çîn ü Hitay*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîrî, Müt.9262.
- Taşgâıl, Ahmet. (1998). “Hitayname”, *DİA*, C. 17, İstanbul, 404-5)
- Yusufcan YASİN. (2013). Kitan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 315-327.

Интернет Дискурстағы Қосымша Пунктуациялық Белгілер

Г.А. ЕСКЕРМЕСОВА¹

Öz

İnternetтекі ілетішimin башланғычта сaдеце ызылы олдуғы белитилir. Ancak, bu ызылыр топлулукларın дуыгуларını там оларак ifade edememiştir. Bunun üzerine, Amerikan merkezli bilgisayar uzmanı Scott Elliott Fahlman, duyguyu ifade eden emojiiler kullanmayı önermiştir. Noktalama işaretleri, emoji olarak adlandırılan bu işaretlerin oluşumunun belirtileridir. Bugün araştırmacılar, anlamlarına göre onları birkaç gruba ayırıyor; duygusal haller, hareketler, karakterler v.b.

Makale, sohbet-iletішim ve forum-haberleşme metinlerindeki ek noktalama işaretlerini listeler. İnternet başka bir iletişimci ve gerçek zamanlı olarak konuşma sayfası ortamıdır. «Sohbet» kelimesi ingilizce dilinde konuşma(talk) anlamına gelir. Sohbet ve görüşme programları bilgisayarda gerçek zamanlı bir anlık mesajlaşma aracı olmanın yanı sıra bu tür iletişimleri düzenlemenizi sağlayan bir programdır. İfadeler – modern İnternet iletişiminde kullanılan noktalama işaretleri ve şekillerin kombinasyonunu birleştiren çeşitli resimler ve grafik sembolleridir. Günümüzde emojiiler, topluluklar tarafından, çeşitli duyguları belirtmek için sıklıkla kullanılmaktadır, aynı zamanda sosyal ağlarda metine bağlı emojiileri anlatmak için çeşitli resim ve görüntüler de kullanılmaya başlandı, onların sayısı ve özelliği her yıl artmaya başladı. İnternetтекі emojiilerin kullanımı iletişimsel havayı yazılı olarak iletmenin en verimli yolu haline geldi. Kısacası, halihazırdaki internet ile ilgili bilgiler sözel ve sözel olmayan yöntemlerle sağlanmaktadır. Sözlü ifadeler, yazı tipleriyle yazılmış metinleri, sembolleri ve duygusal olarak ifade eden noktalama işaretlerini içerir. Kullanılan ifadeler okuyucunun internette ki bilginin ve görünümün algılamasında büyük bir etki gösterir.

Қазіргі заман – бұл ақпараттық технологиялар мен жаһандандудың үздіксіз үдерісі бар жаһандық ақпараттық қоғамның дәуірі. XX соңы мен XXI ғасырдың басында ақпараттық технологиялардың жылдам дамып, ақпаратты сақтау, іздеу және таратудың жаңа жолдары, сондай-ақ жаңа мәдени

және тілдік орта қалыптасып келеді. Қазіргі заманғы байланыс құралдарының көбеюімен байланысты тез дамып келе жатқан жаңа лингвистикалық шындық қалыптастырылуда. Интернеттің пайда болуын осы үдерістердің негізгі көріністерінің біріне жатқызу керек. «Қазіргі уақытта Интернет жаңа коммуникативтік тәжірибе, жаңа

¹ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық қыздар педагогикалық университетінің оқытушысы, KAZAKHSTAN

көзқарас қалыптастыратын заманауи мәдениеттің жаңа ақпараттық ортасы болып табылады, онда барлық дәстүрлі қарым-қатынас құралдары бір немесе бірнеше нысанда қызмет етеді, мысалы: форум, блог, чат, ICQ, электронды пошта және т.б.» [1, 22]. Қазір ұялы телефонның функциясының артуымен байланысты телефон да интернет коммуникацияның құрылғысына айналды. Әсіресе әлеуметтік желілер, оның ішінде коммуниканттар эмоциясын білдіретін түрлі тәсілдердің қолданылуы интернет коммуникацияны жаңа сапаға көтерді. Көптеген ғалымдар интернетті жаңа әлеуметтік-мәдени орта деп санайды

Бүкіл әлемдік желілер жыл сайын миллиондаған жаңа пайдаланушыларды тартады. Орташа заманауи адамның Интернетсіз өмірін елестету қиынға соғады. Бірақ Интернеттің не екендігі туралы сұраққа нақты жауап алу қиын: бірі оны байланыс құралы ретінде таныса, екіншісі ойын-сауық құралы ретінде, үшіншісі өзін-өзі тәрбиелеу ортасы, төртіншісі шығармашылық, өзін-өзі дамыту ортасы, бесіншісі сауда орындары, табыс құралдары деп таниды. Осылайша, қазіргі заманда Интернет төмендегідей функцияларды атқарады: әлеуметтік, ақпараттық, экономикалық, коммуникациялық, дамытушы және танымдық. Сонымен бірге интернеттің даму кезеңінде жаңа үрдіс жүріп жатыр, ол толығымен аяқталған құбылыс емес екендігін айта кету керек.

С. А. Лысенко зерттеуі бойынша интернет-аудиторияны құрайтын жеке және топтық пайдаланушылардың

болуын, жұмыс істеуін және қызмет етуін қамтамасыз ететін техникалық, функционалды, ақпараттық, әлеуметтік, экономикалық, құқықтық компоненттер жиынтығы ретінде қарастырады [2, 5]. Кейбір ғалымдардың еңбектерінде интернеттің лингвистикалық аспектісінің маңыздылығы мен виртуалды тілдің идентификациясы туралы айтылады.

Е.А. Вишнякова «Интернеттің әртүрлі ақпаратты (мәтін, графика, бейне және аудио ақпарат) біріктіру қабілеті ғылым үшін өте маңызды, себебі ол ғылыми талдау мен деректерді жаңғыртудың толық жаңа құралы болып табылады деп есептейді. Дегенмен, ғалымның есептеуінше ішкі иерархия мен логикалық жүйеге бағдарланған ғылыми білім ерекшеліктеріне байланысты, ғылым әлдеқайда аз дәрежеде интернетті қолданады. Қазіргі уақытта ғылыми ұйымдар Дүниежүзілік Ғаламторды ақпаратты іздестіру мен тарату, сондай-ақ белгілі бір ғылыми қоғамдастықта іс-әрекеттерді үйлестіру үшін пайдаланады» [1, 41].

Интернет тек ақпараттық орта (ақпаратты сақтау және тарату) ретінде ғана емес, коммуникативті орта ретінде де жұмыс істейді. Атап айтқанда, ғаламтор негізінде әр түрлі қызығушылықтары, себептері, мақсаттары, қажеттіліктері, көзқарастары, сондай-ақ әр түрлі психологиялық және әлеуметтік қызметтің нысандары бар адам өмірінің жаңа виртуалды ортасын да қалыптастырады. Соның нәтижесінде

жаңа виртуалды ақпараттық қоғам қалыптасады.

Интернет - бұл электронды хабарламаның ерекше түрі. Оның мәні желіге тән функциялардан туындайды, атап айтқанда:

- бүкіләлемдік мультимедиялық хабар алмасуды (байланыс және кеңістіктік функция) қамтамасыз ететін жаһандық байланыс арнасы;

- жалпыға қол жетімді ақпараттық қойма, әлемдік кітапхана, мұрағат, ақпараттық агенттік (байланыс және уақыт функциясы);

- іскерлік және қызығушылық танытқан серіктестермен бос уақыт серіктестерінің ортақ клубымен байланыс арқылы жеке және әлеуметтік топты әлеуметтендіру және өзін-өзі жүзеге асырудың қосалқы құралы [4, 8].

Қазіргі кезде интернет телекоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жеке және топтық коммуникация қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған жаһандық әлеуметтік және коммуникациялық компьютерлік желі ретінде танылды.

Компьютерлік коммуникация - компьютерлер арқылы ақпарат алмасу және адамдар арасындағы қарым-қатынас үрдістеріне байланысты коммуникативтік әрекеттің бір түрі.

Компьютерлік коммуникация - бұқаралық байланыс газеттер, теледидар,

радио арқылы жүзеге асырылатын көптеген адамдардың қатысуымен болатын байланыс құралы.

Т.Ж. Балжированың пікірінше, интернетті «әлеуметтік коммуникациялар арқылы әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыра алатын адам ортасының жалғасы деп санауға болады» [3, 13].

Интернет коммуникацияның ауызша және жазбаша формалары бар. Біздің зерттеуіміз жазбаша коммуникация болғандықтан коммуникацияның осы түрлеріне тоқталамыз:

1. Чат-коммуникация;

2. Форум-коммуникация.

«Чат» ағылшын тілінде сөйлесу деген мағынаны білдіреді. Интернет-чат - бұл басқа коммуниканттармен сұхбаттасуға, қарым-қатынас жасауға арналған арнайы бет. Чат - сұхбат (ағыл. *chatter* — сөйлеу) – интернет желісінде хабар алмасу құралы мен коммуникацияны ұйымдастыруға мүмкіндік беретін негізгі бағдарлама. Форумдардан және басқа да «баяу» қатынасқа негізделген коммуникациядан өзіне тән айырмашылығы оның нақты уақыт режимінде өтетіндігінде. Дәлірек айтсақ, форумда біреуге сұрақ жазып және оны жауап беру керек деп күтсеңіз немесе әртүрлі пайдаланушылардан бірден бірнеше жауап алуды мақсат етсе, чат сұхбатта байланыс тек сол сәттегі коммуникацияға қатысушылар

арасында, яғни онлайн байланыста отырғандар ғана болады.

Қазіргі интернет желісіндегі ақпарат вербалды және бейвербалды амалдар арқылы беріледі. Вербалды амалдарға қаріптерден тұратын жазба мәтіндер жатса, ал бейвербалды амалдарға экспрессия мен эмоцияны білдіретін түрлі эмотикондар мен тыныс белгілерін жатқызамыз. Өйткені олар вербалды жеткізілген ақпараттың мағынасын толықтырып қана қоймайды, сонымен бірге қосымша ақпарат береді, тілдік экономия заңына сәйкес, сөзбен берілген ақпаратты үнемдеуге және ақпараттың барынша шынайы шығуына ықпал етеді.

Ғаламтордағы алғашқы кездегі коммуникация негізінен тек жазбаша түрде жүргізілгені белгілі. Бірақ ол коммуниканттардың эмоцияларын толық көрсете алмайтын. Осыны байқаған американдық белгілі компьютер маманы Скотт Эллиот Фахлман комикстерге арналған таңбалар жиынтығын пайдалануды ұсынды. Мысалы: :-) мына таңбаны оңға бұрып, оны дөңгелектеп қоршашаңыз, онда күліп тұрған адам бейнесін көресіз (Сурет 1).

Сурет 1. Көңілді эмоцияны бейнелейтін смайликтің қалыптасуы

Ал :- (немесе :(таңбаларының жиынтығы жағымсыз эмоцияны бейнелейді(Сурет 2).

Сурет 2. Жағымсыз эмоцияны бейнелейтін смайликтің қалыптасуы

Алғашқы смайлдар коммуниканттардың эмоциясын білдіргендіктен, ағылшынның **emotion icon** (эмоцияны білдіретін иконка (сурет) деген екі сөздің бірігуінен эмотикондар деп аталып, қолданылуда.

Эмоцияларды таңбалар арқылы білдіретін эмотикондардың мағынасы:

- :-), :),), =), :c), :o), :], 8), :?), :^) немесе :} — бақытты, қуанышты;
- :-D, :D — күлкі, ішек-сілесі қата күлу;
- :-'), :-'D — көзінен жас аққанша күлу;
- :-(), :() = (— көңілсіздік;
- :-C, :C — аса ауыр қайғы;
- :-< — қайғы;
- :-o, — іш пысу;
- :_(, :'(, :~(), :*(— жылау;
- XD, xD — мазақтау;
- >:-D, >:) — қасақана жымию;
- :- > - ақсию;
- } туралы - > немесе]: - > - аяркүлімсіреу;
- :-/ :-\ смайлымәнді болу мүмкін, - ол не дал тартыншақтық;
- :- - кек;
- D - : - қатты ашулану
- :-E немесе :E - ашулану;
- I: - бейтарапқарым-қатынас;
- O, = O O = - () - осы таңбалар жиынтығы таңқалуды білдіреді;
- 8 O: - () - [] күйзелу;
- :-* - түнеру;
- P = P = - P, - наразылық білдіру;
- xP - жиіркену;
- 7 - келекелеу;
- J - мысқылдау;
- > - масайрау;
- X (- ренжу);
- : ~ - көзіне жас алу.

Көріп отырғанымыздай, эмотикондардың қалыптасуына тыныс белгілерінің ықпалы бар. Қазіргі таңда зерттеушілер мұндай таңбаларды білдіретін мағынасына қарай бірнеше топқа бөледі: эмоционалдық күлегештер, әрекеттер, персонаждар т.б.

Эмоционалдық күлегештер		Әрекет		Персонаждар	
берілуі	сипаты	берілуі	сипаты	берілуі	сипаты
: -)		; -)	көз қысу	8 -)	Көзілдірікті кісі
=)	күлімсіреу, қуану	;))		B -)	
:)					
: -(: -Q	Темекі тарту	O: -)	періште
=(мұнаю, қайғыру				
{="-(
: -	Ойлану	: -P : -p : -Ъ	Тілін шығару	%)	жыңды, есі ауысқанды білдіру
: -D		: -*	сүю	: -E	вампир
:D	күлкі				
O		{ }	құшақтау	: -F	бір азу тіссіз вампир
* _ *	тамсану				
**					
XD		: }	Ынтығу, құштарлықпен сүю	:: -)	мутант
xD	көзді жұмып күлу				
: -C	қатты қамығу,	: _ (жылау	[:]	робот
:C	қынжылу	: ~ (
		: ' (
		: * (
: /	наразылық,	: -@	бақыру, айғайлау	- =< : -)	сиқыршы
: \	абдыраушылықке месереніш				
: 0	Таңғалу	: -X	сыр білдірмеу, үңқатпау	o -)	циклоп
: O	(ашық ауыз)			O -)	
O :					
o _ O	таңғалу	: -!	жиіркену, локсу	: -[]	бассүйек
o O					
: -e	көңілі қалу			: -?	Түтік тартып жатқан кісі
8 - O	Қатты таңғалу			Э: -)	елік, марал
= - O	(ашылған ауыз, бақырайған көздер)			3: -)	
: -[]	Қатты таңғалу (салбырап қалған жақ)			*: O)	клоун, қылжақбас
: -[абыржу, ұялу			: *)	Мас немесе ұялғаннан қызарған
>: -D	табалай күлу				
} : ->	Мысқылдау				
] : ->					
: ' -)	Қатты күлу, ішегі				
: ' -D	қатып күлу				
D: -	ашулану, ызалану				

Эмотикондар – интернет коммуникацияда қолданылатын пунктуациялық белгілер мен цифрлардан, түрлі суреттерден тұратын графикалық белгілер. Қазіргі таңда смайликтер коммуниканттың түрлі көңіл-күйін білдіруде жиі қолданылып, түрлі желілерде мәтінге байланысты эмоцияны білдіретін түрлі сурет-бейнелердің алуан түрі жыл сайын артып келеді.

Мысалы, Facebook желісінде Stan.kz сайтына сілтеме жасай отырып, әнші Мақпал Жүнісованың «Шетелдетіп демалуға жағдайым жоқ» деген тақырыптағы "Астана" арнасының "Ел аузында" бағдарламасына берген сұхбаты жарық көрді.

Facebook желісінде мақаланы оқығандар төмендегідей пікір қалдырған:

Рысты Ерденқызы: АЛЛА ЖАР БОЛСЫН. ЕЛГЕ ЖАСАҒАН ЕҢБЕГІҢ ЗАЯ КЕТПЕС. ШЕТ ЕЛДЕ ДЕМАЛҒАНДАРҒА МҮЙІЗ ШЫҚПАЙТЫН ШЫҒАР. ӨЗ ЕЛІҢ, ӨЗ ЖЕРІҢНІҢ ТОПЫРАҒЫН БАСЫП ЖҮРГЕНГЕ НЕ ЖЕТЕДІ. ДЕНІҢЕ САУЛЫҚ ТІЛЕЙМІН. МЕРЕЙІҢ ЖЕТКЕН КЕЗДЕ БАРАРСЫҢ. АМАН

БОЛ. ӘНІҢМЕН ЕЛІҢДІ ТЕРБЕЙ БЕР, ЕРКЕ ҚЫЗ (👉).

Айман Серикбаева: Мәке сіз жалғыз емессіз (😊)

Махаббат Женис: Қалай айтса да, Мақпалдікі өзіне жарасады!!!

Немесе Димаш Құдайбергеннің «Аққуым» әнінің бейнебаянының астына жазылған комментарийлер:

Зарина Исмаилова: Құтты болсын, Димаш! Өте әдемі ән және бейнебаян! Әбден жыладым (😭)

StepanidaSavvinova Класс (👍)

КваЗар: Самый лучший во всей вселенной! (🌍🌟)

Гульаим Ахметова: Димаш, енбегин жана берсин, енбегине коп коп алгыс. Елинди аркашан куанта бер! Керемет алтын бала, тек биктен коре берейк, сени тил козден сактасын! (👍👏)

Валентина Поплавская: Ещё не придуманы самые необыкновенные слова восторга о Димаше!!! На планете Земля- он такой один!!!! Храни, Господи ,его!!! Давай ему силы!!!

Қазақ интернет жүйесінде жиі қолданылатын смайлдар мыналар:

Ал қазақ интернет жүйесінде өте аз кездесетін смайликтер де бар. Олар негізінен әріп, сан қосындылары мен тыныс белгілерінің қосындысымен берілетін смайликтер: Әріп қосындысымен берілетін смайлдар

:) (қос нүкте және жабық жақшадан тұратын смайлик) – күлкілі езуді білдіреді.

: I көңіл-күйі жоқ

:((қос нүкте және ашық жақшадан тұратын смайлик) – қайғыру, мұңдануды білдіреді.	:Q	темекі тарту
:-(-	(қос нүкте, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайлик) – ренжу, ызалану сезімін білдіреді.	II	ұйықтау
:)	(нүктелі үтір мен жабық жақшадан тұратын смайлик) – қу немесе сарказмдық мінезді білдіреді. Кейде ол контекст ыңғайына қарай күлкіні де бейнелейді.	:-E	тісі көрініп тұрған (вампи́р)
:-/	(қос нүкте, сызықша және қисық сызық) – мысқылдау немесе сарказм үшін қолданылады;	:-F	сынық тісі бар адам (вампи́р)
;-)	(нүктелі үтір, сызықша және жабық жақшадан тұратын смайлик) – жартылай көңілденуді білдіреді;	:O	қатты сөйлеу
:-#	(қос нүкте, сызықша және еторша) – айтуға болмайтын құпия нәрсе;	:-*	бетінен сүю
:-*	(қос нүкте, сызықша және жұлдызша) – бетті сүю;	:D	күлу, мәз болу
:'(-	(қос нүкте, сызық, сызықша, жабық жақша) – жылау;	I0	есінеу
:-/	(қос нүкте, сызықша, қисық сызық) – мырсету;	:-X	(айтуға болмайды, құпия)
:-	(қос нүкте, сызықша, түзу сызық) – ерінді қысу;	:-I	вампи́р
:-*)	(қос нүкте, жұлдызша және жабық жақша) – мұрынның қызаруы;	:-*	ащы бір нәрсені жеу
};-)	(жабық фигуралы жақша, қоснүкте, сызықша және жабық жақша) – қасты жыбырлату;	:@	ыңырсу, ұлу
):-)	(сызық, жабық жақша, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – милиционер;	U>	кружка
[:-	(жабық тік жақша, қоснүкте, сызықша және сызық) – франкештейн	:-P	тілін көрсету
>:-)	(жабық фигуралы жақша, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – панк (жастардың шаш қою формасы);	Ж-I	сарандану
~:-)	(ирелең, қос нүкте, сызықша және жабық жақша) – панк;	(B-I)	танкідегі сияқты көзілдірік киіп алу
/	кружка;	:-O	таң қалу
/>-			
>	төртбұрышты кружка;		
-			
()>	дөңгелек кружка.		
-			

Сандардың қосындысымен берілетін смайлдар

: 1 ойлану

:-7 жиіркену

] :=8 сиыр

8-) Көзілдірікпен күлу

>-=>>>>>>>8> Көзі дәу балық (Вобла)

>--++++++8> Өлген балық

=)))))8) өлшемдік белгі

^0=0- Формула-1

%) шексіз бақытты болу

Чатта оқырмандар өз әсерлерін шынайы білдіру үшін мәтінге қоса, тыныс белгілерін қабаттастыра қолданып, түрлі эмотикондарды пайдаланған.

Ауызша коммуникацияда эмоция мен экспрессивтілік басым болатыны белгілі. Интернетте эмотикондарды қолдану коммуниканттардың ауызша сөйлесіміндегі көңіл-күйін жазбаша коммуникацияда берудің ең өнімді тәсіліне айналды.

Осылайша эмотикондар мен қабаттаса қолданылған тыныс белгілері интернеттегі ақпараттың сыртқы көрінісі мен ішкі мазмұнының да оқырманға әсерлі қабылдануына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Вишнякова Е. А. Электронное письмо в составе сетевого текста на английском языке: Дисс.... канд. филол. наук. - М., 2007. - 197 с.
2. Лысенко С. А. Взаимодействие устной и письменной формы существования языка в Интернет-коммуникации. Дисс...канд. филол. наук. - Воронеж, 2010.-179 с.
3. Бальжирова Т.Ж. Интернет как средство социальной коммуникации в условиях формирующегося в России информационного общества: Автореф. дис... канд. социол. наук. - Улан-Удэ: Бурятский гос. ун-т, 2003. -21 с.
4. Соколов, А. В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. - Спб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. - 461 с.

Exerting Strategic Dominance through the Internet

Theodoros VANIOTIS¹

Abstract

Ever since the 1990s we have been witnessing the increasing role of the Internet in our day to day lives. While the adoption of the Internet as a tool for instantaneous spreading of information between businesses has its roots specifically in the assimilation of the newly opened up post-Soviet spaces by the market economy model throughout the last decade of the 20th century, it is evident that the spin-off of this phenomenon has become increasingly pervasive even in our current lives. Very quickly the Internet has become a conduit for communication and information sharing between people and not just businesses or institutions.

This has influenced our lifestyles as well. Today we are generally focused on living life in the fast lane. Meaning that people are generally focused on getting the maximum out of every single moment. The idea is to get as much as possible done in the least amount of time. In this regard it could be said that we are conditioned to receive instantaneous results and gratification. The point being that people are losing the idea of patiently waiting and carefully thinking through opinions and decisions.

Such notions however could prove erroneous, as the way most people assimilate information in the digital space leaves little room for in-depth analysis. There is not enough time left to the user of said information for a critical analysis. Normally people will just form an opinion quickly and act on it. This is an ideal environment for spreading misinformation and the thriving of mass manipulation. The paper at hand aims to further the dialogue over how the ways we have been conditioned to treat information could be exploited in order to influence decision making and the political process. Additionally, how we should focus our efforts on hindering, slowing down and if possible, stopping said exploitation.

1. INTRODUCTION

For the past few decades we have collectively experienced a huge amount of changes in regards to how we access, receive and make sense of information. The introduction of computers, especially the wide spread of personal computers, and the

Internet have ushered in a very different to traditional media way of communicating and exchanging of ideas as a whole. Traditionally, every time we introduce a new medium for communication and idea sharing, we inadvertently cause a shift – in the way information and ideas are being

¹ Phd Student, Department of Political Science, New Bulgarian University, BULGARIA

spread because of the easier way to spread it through the people. An increase in the amount and accessibility would lead to a shift in the perspective of the recipient – a sort of *why are diamonds more valuable than water if water is more important for survival* scenario will inevitably occur. Generally, the more you have of one thing and the easier it is to obtain it, the less value you place on it. Proportionally, the less access to books, articles, information the people had in the past, the more time and effort they would put in focusing on said information or medium of communication.

Be it through a book, radio or TV program, the recipient would be differently predisposed to the way he receives the information given to him. The same goes with the way we access and use information through the Internet. Every new media has played a role in increasing the amount of information that its recipients have been subjected to. With the Internet that has led to certain changes as well – for example the shortening of texts, especially by news agencies or in social media platform posts in order to grab attention. In a sense, we have reached a point where more emphasis is placed on presenting your message in a flashy, attention-grabbing way, rather than focusing on the quality of the content of said message. It is axiomatic that such tendencies, alongside the overwhelming amounts of information online have contributed to the lack of focus, shorter attention spans and other problems. All of them negatively impact abilities such as critical thinking, proper reasoning, better memory retention and other necessary skills for the proper function of societies. The lack

of development in these fields could potentially open a country's peoples to manipulation from outside or within. It is in this regard that we should set our sights on the ways our overreliance on new communication technologies can be in some regards detrimental to ourselves. And additionally, how different governments could potentially exert influence and dominance through the Internet and in particular social media platforms.

2. Key problems

These ideas are more relevant today and their relevance will continue to grow more in the future due to at least two reasons: the ever-growing globalization that has been booming with the introduction of computers and the Internet into our lives; and the rapid rates of integration of said technologies into our everyday lives. Nowadays most of the world is connected and spends a sizable amount of time online. This has been extremely fruitful when it comes to economic and in some regards social development. The steady elimination of borders has facilitated a freer exchange of information and ideas. The more that free communication occurs between people, the more people become tightly interconnected. And people online have the ability to communicate and express their ideas more directly with one another. Normally, up until the commercial use of computers and

the Internet⁵³ people would have to go through intermediaries in expressing or receiving ideas and carrying out communication. The former refers to either publishing books, articles, etc. and the latter – using letters or telephone calls. Now that isn't to say that the Internet and its components are not in fact an intermediary⁵⁴ for carrying out communication. But the amount of gatekeeping⁵⁵ has gone down in some regards. It is far easier to publish your ideas online – in a blog post, or on a social media platform – than to go through the up until recently traditional method of appearing in a book or a journal, paper, etc. as Nicolas Carr⁵⁶ argues in his book *'The Shallows'*. In this regard the Internet has gained the image of a *sort-of liberator* of people and thought. Of course, we should keep in mind that information on the Net is being regulated by states – as Jack Goldsmith and Tim Wu⁵⁷ explain in detail in their book *'Who Controls the Internet?'* when describing the mechanisms implemented to censor or remove content

by governments⁵⁸ – so such idealistic notions should be carefully considered.

What is important to take away from this is the fact that a paradigm shift has occurred. Today, more than ever people have gained the ability not only to access huge amounts of information but also a means to put out their own thoughts and opinions in front of a vast audience. This is in part due to the exponential growth of people's online presence and the Net's ability to group huge clusters of online users together. Throughout his book N. Carr lists a great deal of research on the matter over how all of this has changed the way we process and digest information⁵⁹. Paraphrasing him, we are now faced with a *universal medium* – the Internet – that manages to encompass and reproduce almost all previous media, such as television programming, radio, news outlets and to some extent the printed press and in particular the book⁶⁰. And in this universal medium there are a few things that are certain – there is a huge amount of information in circulation on our *universal medium*; everybody has their own

⁵³ Digital technologies and the new communication technologies, which will later include social media platforms such as Facebook, Twitter, VK, WeChat, etc. and more portable technologies such as the smartphone.

⁵⁴ As Jack Goldsmith and Tim Wu write in their book *'Who Controls the Internet? An Illusion of a Borderless World'*.

⁵⁵ The term *gatekeeping* refers to the activity of controlling, and usually limiting, general access to something.

⁵⁶ N. Carr is a writer, specializing in the field of communication and the effects the Internet has on people in shaping how they gather, process and handle information.

⁵⁷ J. Goldsmith is a Professor of Law at Harvard Law School and T. Wu is a Professor of Law at Columbia Law School.

⁵⁸ In their book the authors point to specific examples how the French authorities have successfully blocked sites that otherwise would display Nazi paraphernalia to French people – something illegal in France – in their first chapter. Subsequently Goldsmith and Wu explain the mechanisms that the Chinese government uses to filter and block content (chapters 5 and 6).

⁵⁹ Examples for this can be pointed out throughout his book – *'The Shallows'* – but chapter 7, *The Juggler's Brain* (pp. 115 – 143), is probably the best to mention in this specific context.

⁶⁰ Carr argues that the differences between the physical book that allows for *deep reading* with no distractions cannot be substituted by a digital book, as there are too many distractions in that particular medium – the Net – to allow *deep reading* and concentration to occur.

proverbial *soapbox*⁶¹; and the Net is being regulated even though it seems free on control.

The last assertion requires a bit more clarification. The mentioned earlier J. Goldsmith and T. Wu give detailed descriptions on the way the struggle for control over the Internet has been proceeding. They explain that in the 1990s the Clinton Administration was more interested in leaving the Net *unfettered* as that would help American business around the world. But what is important is their portrayal of the ways states have steadily managed to assert control over at least their piece of the Internet in the 2000s. Mainly, the authors discuss how the Chinese government has managed to obtain a way to filter information and content for its citizens⁶². But we could easily give more examples besides *The Great Firewall*⁶³. An interesting one would be related to the fate of one of the modern Net's architects and free speech advocates Aaron Swartz⁶⁴. This incident illustrates the way the United States have accepted a new stance in dealing with Internet regulation. More specifically, the degree to which the US government has taken seriously the threat of cybercrime. This is demonstrated to be a consequence of

the measures taken to combat terrorism after the 9/11 attacks in the US – a connection heavily featured in the documentary about Aaron Swartz. The correlation is the scope of the crime he was prosecuted for – downloading a huge amount of data, in the form of publications and scientific research for unclear reasons⁶⁵.

Regarding the assertion that everybody has their *soapbox* – this is due to a multitude of reasons. On the one hand, the way that technology has become personalized does have an effect on the consumer. Here it is important to note that *we are consumers* of a particular good and service⁶⁶. Tech companies, Internet providers and online platforms don't just give us the means to go online and maintain a digital presence purely out of the goodness of their hearts. We either need or are coerced into thinking that we need to maintain an online presence. After which we require a device to enter the digital world, a point of access and a platform, where we can communicate and exchange information with others. At every point of this system we can see that technology has evolved in such a way that it can be easily described as *catering to the consumer*. Computers have steadily experienced a reduction in size these past

⁶¹ Meaning that everybody feels that they have their personal platform from where they can express strong opinions about a particular subject.

⁶² For instance, by striking a deal with the widely used in the early 2000s search engine *Yahoo!*. (Goldsmith, J. T. Wu, *Who Controls the Internet?* pp. 9 – 10).

⁶³ The Great Firewall of China is a combination of legislative actions and technologies enforced by the Chinese government in order to regulate the Internet domestically. It's used to block Google's search engine, Facebook, etc.

⁶⁴ He committed suicide in 2013 due to the pressure of what is described as an "overzealous" persecution by the state authorities (Dean, J.; *Dealing With Aaron Swartz in the Nixonian Tradition: Overzealous Overcharging Leads to a Tragic Result*)

⁶⁵ Knappenberger, B.; *The Internet's Own Boy: The Story of Aaron Swartz*.

⁶⁶ In some cases, an argument could be made that *we are the product* as social media companies, for one, have been implicated in trading their users' personal information to third parties. The most recent example that comes to mind is the *Cambridge Analytica scandal*.

few decades to the point where now any person can carry a small sized personal computer in their pocket. At the same time, their computing capacity has drastically increased. Connectivity has also jumped by a huge margin – in some regards to the point of entitlement. Nowadays most people would be appalled if they are not able to get a fast connection on their mobile, smart phone, desktop or other device.

The most interesting part comes when we focus on the online experience itself. One of the great things about the Internet could maybe be also one of its not so great features as well. While online you can easily control the information that reaches you. While there are a million things that could distract your attention, generally the things a user focuses on are very specific. Additionally, people do have predispositions to certain ideas – that is inevitable. But what could be considered as not really ideal is the way the Web and social media sites could play a role in strengthening negative ideas and behavior. That is, in part, because of the mentioned above ability of the Internet to bring and group people together. So, for instance animal lovers would be able to group together and form their community online. The same can be done by people with more destructive tendencies⁶⁷. The similarity between those two online groups is that they both possess the means to block out any content that would be harmful to their agendas and ideas while they continuously propagate their messages – between

⁶⁷ We could easily find examples with *The Dark Web* – a less regulated, more anarchical part of the

themselves, where they will become ever more reinforced and they could also aim them outward, toward other groups. This is in essence what is referred to as *echo chambers* online.

It is easy to see how in such an environment these factors – the personalization of technology, the pandering to customers and the effects of the echo chambers – would make people feel more entitled. Additionally, such circumstances would easily leave most with the idea that their opinions are surely the correct ones – a notion made easier by the fact that one could wave away any challenge to their views with ease online⁶⁸.

3. IMPLICATIONS AND CONCLUSIONS

All of these described factors collide in various fields, but most importantly for this paper – in the political sphere. As mentioned earlier the rates of communication and interconnectedness have experienced a rise by a huge margin with the introduction of the new, digital communication technologies. The trend of globalization has been facilitated to the point where borders are beginning to be viewed by some, mainly idealists, as irrelevant. In some ways this seems true – borders are starting to get erased. But it is imperative to note that here we are talking about borders in communication between peoples – traditional, national borders still remain very much intact. What is beginning

Internet rarely visited by casual users of the Web – and hiring hitmen, if we choose to go to extremes.

⁶⁸ Due to the earlier mentioned nature of the medium.

to erode is the barrier in communicating in a hierarchical society – nowadays communication between people and their elected politicians is severely more direct.

It is important to mention that politics and the processes that occur within their realm are almost exclusively hierarchical in nature. One of the very few, if not the only, exception that comes to mind is when political candidates engage voters during elections. The hierarchical structure of politics is necessary for building coherent, stable policies, carrying out decisions, etc. Nowadays we see a tendency for people, especially online, to try and force a sort of *flat, even playing field* – between political figures and the people they represent – within politics.

This is not an inherently negative consequence of online culture – being able to hold elected officials accountable and having a way of reaching them could be productive to the political process within a country. But in the specific context of online culture where, as described earlier in this text, most of the users have grown accustomed to having their point of view validated in spite of what actually the situation requires could prove erroneous. As Henry Kissinger⁶⁹ discusses this topic in his book *'World Order'*, he points out that

⁶⁹ Former National Security Advisor and then Secretary of State under R. Nixon and G. Ford. He has advised many other American presidents on foreign policy. He is the author on numerous books and articles on foreign policy and diplomacy.

⁷⁰ In chapter 9 *Technology, Equilibrium and Human Consciousness*, pp. 341 – 360.

⁷¹ Many global leaders have taken to Twitter or other outlets in order to establish a connection with their voters. The most famous example would be Donald Trump, the 45th President of the United States.

when a particular event occurs, decisionmakers are expected to have a near instantaneous response that will be instantly transmitted across the globe⁷⁰. This means that politicians, in today's context, will inevitably be more focused to appealing to voters, rather than prioritizing creating coherent policies. In some regards this sort of pandering is reinforced by politicians by their active participation in social media⁷¹.

So, our current predicament is that the domestic, regional and even global political systems are faced with a problem that combines all of the described effects that the new communication technologies have on people. The all-encompassing reach of said digital technologies, the effect that they have when shaping our perceptions of information and ideas and the way they eliminate traditional borders in communication. Summarizing Eduard Batalov⁷², the way that the Internet and social media are removing borders in communication – removing the material component in communication – leads to an inability to distinguish between what's real and what is not real⁷³. Meaning that people would be easily confused and thus more easily manipulated. And in a situation where the vast majority of users online are grouped into huge clusters between four or

⁷² Eduard Yakovlevich Batalov (1935 – 2018) was one of the USSR's and the Russian Federation's most authoritative specialists in the fields of social philosophy and political science with years of experience working in the sphere of international relations and foreign policy building. (Вспоминая Эдуарда Яковлевича Баталова)

⁷³ Баталов, Э. Я.; “Основные направления эволюции современной миросистемы”; “Мегатренды”, p.35.

five social media platforms the danger of mass manipulation is even higher. Right now, almost all of the people online use a handful of social media platform – Facebook, Twitter, the Russian VK or the Chinese WeChat, for example. It is indeed unprecedented how today these few platforms have managed to gather hundreds of millions of people together. But the way online culture is shaping behavior online and in the real world, especially in regards to communication, leaves us with the problem of how exactly should we move forward. Because governments cannot work effectively if their societies are being compromised or worse still, manipulated into certain behavior and opinions.

More light should be focused on this problem, especially with the recent scandals regarding electoral interventions in the United States, Europe and elsewhere. Not to mention that today political figures and entire governments have the somewhat daunting task of not only focusing on how certain state policies or governmental act will be perceived domestically. The diminishing of the role of borders in communication means that societies from outside have the ability to influence domestic decision making – by judgement or sometimes with the forceful implementation of sanctions, for example. Effectively, if an outside society, or a group of them, with a perceived moral high ground could potentially whey in on the political processes within a country. This is one of the risks that political decision makers are faced nowadays thanks to the role of the new communication technologies. Meaning that the public is

more vulnerable to manipulation and politicians are effectively targets of a sort of manipulation because they must constantly be vigilant and curtail their behavior even further.

In conclusion, the way we have all benefited by the wide spread of computer technologies and the Internet is unprecedented. Today the world is as tightly interconnected as never before. The free flow of information and ideas has proven beneficial in economic, technological, political, societal and many other fields. But alongside these benefits, there are some underlying problems that need to be addressed and deeply considered. The changes brought upon by the mass spread and use of the new communication technologies are in many ways threatening the stability of the political process and thus one of the main pillars of democracy. The thinning of the line between what is real and what is not in communication, the direct connection between people and politicians and the influencing of decision making is erroneous. Such “principals” are detrimental to the very institutions that support the democratic political process – at the very least institutions are created to ensure the separation of powers. They weren't created so that people wouldn't have a direct link to their representatives – in fact, that sounds less democratic and more populist. It is imperative that in order to combat the threat of political instability and manipulation we must focus on the ways information and communication in the digital age is being formed, put out and how it affects people.

REFERENCES

Russian

Авторский коллектив. „Мегатренды. Основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке“ второе издание под редакцией Шаклейной, Т. А., А. А. Байкова – АСПЕКТ ПРЕСС, Москва, 2014;

Бекбулатова, Т.; Хождение по лайкам, журнал Власть, No 24 (1179), 20.06.2016;

Вспоминая Эдуарда Яковлевича Баталова (1935–2018); сайт МГИМО, 20 Feb 2019;
<https://mgimo.ru/about/news/departments/vspominaya-eduarda-yakovlevicha-batalova-1935-2018/>

English

Carr, N.; The Shallows. How the internet is changing the way we think, read and remember; Atlantic Books, 2011;

Goldsmith, J., T. Wu; Who Controls the Internet? Illusions of a Borderless World; Oxford University Press, 2008;

Kissinger, H. A.; World Order; Penguin Press, 2014;

Dean, J.; Dealing With Aaron Swartz in the Nixonian Tradition: Overzealous Overcharging Leads to a Tragic Result; Verdict. Legal Analysis and Commentary from Justia; 25 Jan 2013;
<https://verdict.justia.com/2013/01/25/dealing-with-aaron-swartz-in-the-nixonian-tradition>

Knappenberger, B.; The Internet's Own Boy: The Story of Aaron Swartz, 2014;
<https://www.imdb.com/title/tt3268458/>

The historical evolution of Islam and beliefs systems in the Kazakh steppes

Katira KARYMSKOVA¹

Abstract

The Kazakhs are Muslims of the Sunni religion of the Khanif Khanis. The spread of Islam on the territory of modern Kazakhstan has been a process that has lasted several centuries. The philosophical understanding of the worldview of the nomadic peoples of Central Asia during the pre-Islamic period has been attracting the attention of national and foreign researchers for over a hundred years.

Objective of the study will be focused on the consideration of traditional religious beliefs of the kazakhs, the generalized and final form of which was shamanism, combined with the earlier (pre-Shaman) forms of religious beliefs. It is well known that half a century ago, traditional cults, especially shamanism, played a very large role in all areas of life, exerting a strong influence on the economy of the Mongols, their social life, world view, customs and habits, standards of behavior, etc. Among the problems addressed by the nomads and not the last place, we find the specifics of the spread of Islam among the nomadic cultures of Central Asia. As you know, Islam in Central Asia is distinguished from the Orthodox by its originality and the variety of its blends with pre-Islamic beliefs. The religious culture in the region has been formed over many millennia. Thus, "in the period before the first millennium BC, animist and totemic teachings spread. After it comes the influence of the ancient Zoroastrian civilization (10th to 9th century BC - 4th to 5th century AD). The official Islamic religion did not have deep roots in the Kazakh population for quite a long time, as the nomads believed in Heaven - Tengri. Before the adoption of the world religions of Islam, Christianity and Buddhism, the nomads had an ancient religion - Tengriism. In modern Turkish languages, the word "er", "ip" means a man. The term "Tan" in Hun and Ancient Turkish means "dawn, sunrise, beginning of everything", "when everything is clear", when "everything awakens and begins to live" By the will of heaven, the ancient Turkic peoples have won victories or have been defeated

Methodological basis of the work. When performing stationary and field work on the collection of information and processing materials, the author of the thesis mainly used such methods as grouping, classification, analysis and synthesis, comparison, and also methods of ethnographic description and included observation.

Keywords: Islam, beliefs, nomadic culture, Tengri, Central Asia, Turkic people

¹ Phd student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai, KAZAKHSTAN

The place and role of Islam in our region has distinctive features, contrasting with the traditional distribution areas of Islam. Central Asia is one of the world's Islamic heritage centers - on its territory are the largest religious historical centers - Samarkand and Bukhara, it is the birthplace of the great Hadith scholars Imam Al-Bukhari and Al-Termizi, as well as great saints who founded the Sufi orders - Ahmad Yassavi and Naqshbandi. Central Asia has always been a link between the centers of Islamic civilization in the Middle East and the Muslim population of Russia - Tatarstan, southern Siberia, the Volga region, the Caucasus and Transcaucasia, Western countries. From China (Xinjiang Uygur Autonomous Region) and Northern India (Kashmir and Bangladesh) According to the long-established tradition, the indigenous peoples of Central Asia practice Hanafi mazhab mostly, a traditional Sunni Islam. According to historical facts, Islam entered this region at the end of the seventh century and, after a while, it assimilated the generally accepted norms and historical traditionalism. The leaders of the Central Asian region have used Islam as a factor of stability and the fight against external enemies. As pointed out by one of the most famous Tajik historians K. Abdullayev: "Islam has played and plays an important but not decisive role in the public and political life of Central Asia. For centuries, it has been an important regulator of social and political relations, ensuring the legitimacy and relative stability of Central Asian regimes.

In exceptional cases, Islam has served as the basis for jihad - a mass mobilization to repel

external aggression, especially colonial campaigns and imperial capture. In Islam, as in other religions, it is customary to distinguish between the canonical religion, the official religion of the clergy and the part of the village educated in the religion and religion of popular and everyday Islam. National Islam represents the real forms under which Islam exists in the daily life of a given people, and the forms and manifestations of everyday Islam are diverse. With the ideas of Islam, each country maintains a wide range of ideas and customs that go back to local traditions.

As noted by the Hungarian orientalist I. Goldziher: "From the earliest stages of its existence, official Islam itself has shown that its future existence is related to the interpretation and treatment of pagan religious elements that preceded ". In the interaction of Islam and traditional beliefs, many ancient customs and ideas acquire new perspectives, in which the original content often takes on a different meaning.

In this regard, the role of Sufism, the mystical tendency of Islam widespread among those who have accepted Islam, is revealing. The cult of the saints is one of the most characteristic features of everyday Islam.

It was formed under the influence of archaic ideas preserving the ideas of many deities who, in Islam, acquired new interpretations in keeping with the spirit of the new religion. Common Muslim Islam includes legends and traditions born from the local ethnocultural environment; some traditional folk festivals, such as, for example, Nauryz, Maulid, as well as the customs and rituals

associated with archaic ideas, such as the rite causing rain and others.

Islam, in its daily forms, is a system of canons and religious rituals, as well as a certain way of life, a set of rules of conduct and customs, which adheres to the majority of the population. The different forms of domestic Islam, its characteristics among different peoples, they represent the most important aspects of a great ideological phenomenon, without which the life of a people, its culture, is blurred which formed the moral foundations of the people and his system of values, his national conscience. Their study allows us to identify a faithful image of the traditions that have formed in society and continue to function. The relevance of scientific research in the field of everyday Islam is determined by the fact that the religious worldview in its various manifestations remains an important public factor. The special study experience of the phenomena of religious life gives a rich and factual picture of the existence of religious traditions that have not yet become the legacy of the past. In our society, religion has lost its old value, but in recent years its interest, even among young people, has increased considerably.

Many researchers have seen and described in detail various aspects of common Islam and, to date, much concrete evidence has been accumulated in the literature. One of the ancestors of the conceptual understanding of this phenomenon is I. Goldzier He wrote in particular about the difference between official and theoretical Islam and the living project of his people": "The national religion (...) must be strictly separated from the systematic teachings of theologians".

But after Goldzier clearly articulated a fundamental understanding of this phenomenon, an interest in popular Islam gained a theoretical basis that contributed to the further development of specific studies on this problem in world Islamic studies. At the end of the 19th century Kazakhstan was entirely under the influence of Islam. But despite the efforts of the Muslim missionaries, it remained a province on the map of Central Asian Islam, compared to the oases of Central Asia.

The concept of "double belief" among Kazakhs, noted by many authors, was essentially a syncretism of elements of Islam and pre-Muslim traditions - relics of animist ideas, magic, zoolatria, totemism, respect for dead ancestors, shamanism and other ancient beliefs, which also dates back to the nineteenth century constituted a very important layer in the religious vision of the world of kazakhs.

Islam, as we know, has been unequally distributed in Kazakhstan and the strength of its influence over the traditional way of life of the kazakhs was far from identical in different parts of Kazakhstan.

If, in the southern regions of Kazakhstan, it was firmly established in the tenth century, in the northern regions of Islam, Islam won its positions in the nineteenth century. In this respect, any region or part of Kazakhstan deserves careful examination. There is currently a fairly abundant literature, which, to varying degrees, highlights the characteristics of Islam in Kazakhstan. It reflects a number of aspects of the history of the penetration and spread of Islam in Kazakhstan, its role in Kazakh society,

describes some of its specificities and its connection to local pre-Islamic beliefs. One of them, in particular, the book of K. Sh. Shulembaev "The Magi, the Gods and the Reality" deserves a very positive evaluation. It presents a relatively broad material on various areas of the religious life of the kazakhs. The author has endeavored to show various syncretic religious forms arising from the mutual influence of the remnants of pre-Islamic beliefs and Islam existing among the Kazakhs today. This subject is being developed in his subsequent work. However, the specter of everyday Islam is so vast and varied that it is impossible to cover it and show it with sufficient depth in brief essays.

The question of the timing of the penetration and spread of Islam in Kazakhstan is still not fully covered due to the scarcity of sources. The first attempts to spread Islam among Türk nomads were apparently made in the 8th century. But the intentional and well-organized spread of Islam among Turkish-speaking peoples, including the ancestors of Kazakhs, began in the Karakhanid era. Numerous archaeological materials and architectural monuments bear witness to the spread of Islam in western Kazakhstan. Under the influence of Islam, ancient funerary rites were transformed, the gradual suppression of archaic representations associated with the other world.

With the mounds of kurgan, stone tombstones began to appear in the form of Sagana gravestones. It is assumed that traditional burial sites were supplanted by Islam in the 16th and 17th centuries. Pre-Islamic burials could be preserved in remote areas of Kazakhstan, which are hardly affected by Islam.

In the XVI-XVII centuries the development of kazakh economic and cultural relations with the peoples of Central Asia and the Volga Tatars contributes to the intensive expansion and strengthening of the influence of Islam in Kazakhstan. The guides of Islam were the Central Asian missionaries of Bukhara, Samarkand, Tashkent, Khiva and Turkestan. This period includes the testimony of Fazlallah ibn Ruzbihan that the kazakhs "read the Koran, perform prayers, send their children to school, fast, get married and do not marry at all without a marriage contract.

XVIII century is characterized by the most intense and widespread spread of Islam in Kazakhstan, aided by the patronage of the Muslim clergy by the tsarist government and the activities of the conquerors of Kokand. This is evidenced by the testimonies of travelers and ethnographers who have observed the life of Kazakhs. Thus, P.S. Pallas notes that "the Kyrgyz (Kazakh - R.M.) contain the Mahometan law ..."

According to the testimony of I. G. Georgi, the Kazakhs who converted to Islam revered their faith.

N. Rychkov, saying that despite the fact that "they contain the Muslim religion", the Kazakhs did not know the "true worship" and "even the smallest spiritual rites", can hardly serve as a decisive argument in favor from the fact that for kazakhs Islam was an unknown Muslim religion. Of course, the pagan traditions of the kazakhs in the eighteenth century, apparently were still strong, but kazakhs knew the basics of Islam, its beliefs and rituals. A. Levshin drew attention to the fact that kazakhs of different

religions preferred the Muslim religion; but they did not differ from the fanaticism characteristic of other Muslims. In the nineteenth century the process of strengthening Islam among Kazakhs intensified and changed significantly. The words of Ch. Valikhanov testify to this: "Under the influence of the Tatar mullahs, Central Asian Ishans and their proselytes, nationality is increasingly adopting an exclusively Muslim type.

Some sultans and wealthy Kazakhs lock their wives in separate yurts, like in harems. The devout Kazakhs are starting to go to Mecca and our warriors, instead of popular epics, are singing Muslim Apocrypha, translated into verses of the people "

The researcher notes that "every Kaisak (Kazakh) knows that he is a follower of Muhammad and that he is a Muslim", although he may not understand the meaning of this word. In his opinion, for the Kazakh population, Islam remained a "solid phrase" under which previous pre-Islamic views were hidden.

The contradictory nature of Ch. Valikhanov's remarks can be partly explained by the syncretic nature of popular beliefs. At the same time, they may reflect the researcher's personal attitude towards Islam.

And it is possible that the definition of Islam by "his", "expression" reflects a certain penchant for a publicist that an objective analysis of a researcher. One of the peculiarities of the religious practice of the kazakhs is the religious symbiosis (coexistence) of pre-Islamic and Islamic elements, which developed as a result of the

interaction of systems of levels and systems different from Islam and traditions local pre-Islamic, who are now perceived as Muslims by everyday consciousness. One of the most striking examples of such interaction in Kazakh culture is the religious practice of honoring natural objects. On the one hand, it can be considered as in keeping with the worship of holy places, in one way or another related to the just acts of holy persons (aulia), on the other hand, the practice of honoring natural objects is undoubtedly associated with the tradition of venerating the guardian spirits and the owners of the locality. In any case, the worship of holy sites of natural origin is an integral part of the practice of the pilgrimage to venerated objects, which in turn became one of the main features of the local (regional) form of existence of Islam.

Natural objects used by Kazakhs, like many other countries, include individual caves, stones, mountain peaks, rivers, lakes, springs, trees and shrubs.

In the Kazakh tradition, such places may be designated by the name of a saint - Arasan Aulia, Konyr Aulia, etc., property of a natural object (salt lake) or the most common option for local sacred shrines , with the addition of the definition of "holy", for example, "holy stone", "holy source" etc.

Relative to the burial places of holy people, the worship of objects of natural origin rarely exceeds the worship of local shrines. Among these objects, there are many fewer regional and especially national sanctuaries. It is interesting to note that the legendary texts associated with one or the other of the revered natural objects rarely have a

complete plot structure. In general, they are very variable and rarely fully explain the history of the sanctuary and its name. It seems that for the pilgrims, the "practical" power of the holy place is more important than the history of its origin. Relative to the burial places of holy people, the worship of objects of natural origin rarely exceeds the worship of local shrines. Among these objects, there are many fewer regional and especially national sanctuaries. It is interesting to note that the legendary texts associated with one or the other of the revered natural objects rarely have a complete plot structure. In general, they are very variable and rarely fully explain the history of the sanctuary and its name. It seems that for the pilgrims, the "practical" power of the holy place is more important than the history of its origin. If any of the pilgrims do not know the Koranic prayer texts, they resort to the help of the guardian of the sanctuary (shyrakshi, who knows the fire), (candle, a lamp), who not only reads the prayer, but also tells the pilgrims the history of this place the essence of the rituals of worship of the shrine. In the evening, pilgrims prepare sacrificial food (sadaka). Ethnic memory includes the process of creating, accumulating, storing and transmitting existential and cultural values, a source of vital activity of traditional and modern societies. From time immemorial in Kazakh spiritual culture as well as in Islamic cultures other ethnic groups, thanks to the memory of archetypes and values of ethnic consciousness, ethnic history, oral and written folk art, traditions and rituals, cultural realities basis of identification of the existence. The world of traditional Kazakh culture has many faces and the most

important collective archetypes "Step", "Path", "Mother Earth", "Tengri", "Kut", "Clan and Tribe", "Shanyrak" and others are fundamental to the ideology of the Kazakh people. A brief philosophical cultural analysis of some of them will allow you to understand and why until now these words affect the souls of Kazakhs, why they are eternal archetypes of our ethnic consciousness. "Steppe" in the archetype of the consciousness of the Kazakhs - "Ken Dala", the literal translation means "Great open space, vast valley" and the semantic translation "The great steppe, the eternal steppe". In this hermeneutical interpretation, we present a vast and boundless vast space, the free thought of the Kazakhs, the powerful forces of nature and the human being there, as well as the enormous unexplored secrets that man knows. "The steppe (of ancient Turkish is istep - doing business, mastering) is an international archaism that characterizes the infinite spaces of Eurasia. The equivalent of "Steppe" is the authentic definition of "Sary Arka." "Sary" is the yellow and figurative name of the Sun which, for all ancient peoples, was a deeply venerated deity. This original metalanguage, preserved in many toponyms of the great steppe, is extrapolated by the culture of civilization to the word "ball" (sun, circle), geometric symbolism of the cosmic phenomenon.

Thus, "Sary" retains its universal character and its deep, circular meaning, encompassing the theo-anthropo-cosmic being. "Arka" - literally: the back. Kazakhs have the expression "arka suyeyu", "arcasy bar", surprising by its meaning and value, it means "to have support, support" that still

lives in a person and there is no doubt about the power or eternity of this support.

The combination of "Sary Arka" thus preserves its original spiritual fundamental principle. Very closely linked to the relevant Turkish lexemes, it (...) goes back to the common base of the single-parent language. "In the modern sense, Sary Arka is associated with the territory of Kazakhstan, but the ancient origin and the exceptional prevalence of the word testify to its global significance." What is the ontological, gnoseological and axiological basis of the culture of the value of the Kazakh people? The famous researcher on the culture of the Kazakh people, A. Kodar, writes that ethnic

memory retains everything in the knowledge of the steppe. "So, what is the knowledge of the steppe?

It is first of all knowledge, not separated from its supports. Second, transmitted orally from generation to generation; thirdly, this knowledge, inevitably transforming according to its transmitters and the phenomena encountered on the way ... So, the knowledge of the Steppe is an oral knowledge of the inhabitants of the steppe, where nomadic gnosis is closely linked to the culture of peoples sedentary and is therefore often represented by written samples.

BIBLIOGRAPHY

1. Abdullo Rahnomo. OSCE AND ISLAMIC FACTOR: Will the chairmanship of Kazakhstan change the stereotypes of the West about Islam? The email address of the article: <http://www.easttime.rU/analitic/3/3/739.html>.
2. Abdulloev Kamoludin. Islamic state: myth or reality? / State and religion: the search for ways to continue the dialogue.-Dushanbe: Irfon, 2005.
3. I. Goldziher: Introductio to Islamic Theology and Law. Trans by A and R Hamori. New Jersey 1981.
4. Kodar A. The Worldview of Nomads in the Light of Steppe Knowledge // Cultural Contexts of Kazakhstan: Past and Present. Materials of the international seminar dedicated to the 100th anniversary of M.O. Auezov / Comp. A. Kodar, Z. Kodar. –Almaty
5. Konshin N.Ya. From Pavlodar to Karkaralinsk // Works on Kazakh ethnography. Astana, 2007.
6. N. Konshin From Pavlodar to Karkaralinsk. Travel sketches // Memorial book of the Semipalatinsk region. Semipalatinsk, 1901
7. R. M Mustafina. Representation of cults and rituals of the Kazakhs.
8. Valikhanov Ch. Selected articles // Ethnographic heritage of the Kazakhs. Astana, 2007.

9. Zalesky B. Life of the Kazakh steppes. Almaty, 1991.
10. Suraganova Z.K. Exchange of gifts in the Kazakh traditional culture. Astana, 2009.
11. Tursunov E.D. Ancient Turkic folklore: origins and formation. Almaty, 2001.

**Сравнительно - Социологический Анализ По Вопросам
Дискриминации Женщин
Comparative – Sociological Analysis on the Issues of Women`s Discrimination**

ГУЛЯМОВА Саодат Толибовна¹

САИДОВА Зарнигор²

Аннотация

Организация АСТЕД (Европейский Союз) провел эмпирическое социологическое исследование для изучения вопросов роли женщины в узбекской обществе, права женщин и дискриминация в семье в три районах (Пешку, Жандар и Каракуль) Бухарской области. В этом социологическом исследовании приняли участие, активисты махали и женщины с особыми потребностями и ограниченными возможностями. Мы имели разрешение государство для проведения этого социологического опроса.

Ключевые слова: дискриминация; дискриминация в отношении женщин; семейные отношения, семейные конфликты

Abstract

The empirical sociological research was conducted by the organization - ACTED (European Union) in three districts of Bukhara region for learning the issues of the role of women in Uzbek society, women`s rights and discrimination in a family. Activities of town blocks and women with disabilities attended in this empirical sociological research. There was the permission of the government to conduct this sociological research.

Keywords: discrimination, women`s discrimination, relationship in family, conflicts in family

¹ старший преподаватель Бухарского Государственного Университета, UZBEKISTAN

² студент 3-курса кафедры «Психологии», Бухарский Государственный Университет, UZBEKISTAN

Человеческие качества как честность, доброта, трудолюбие, прежде всего, формируются в семье, а значит, моральное обучение начинается с семьи. Именно поэтому в нашем независимом государстве основной упор делается на укрепление и стабилизацию семьи, на обеспечение безопасности граждан, на решение проблемы семьи, матери и ребенка, на воспитание здорового поколения и компетентного человека.

Поскольку семья считается частью общества, здоровая социально-психологическая среда зависит, прежде всего, от развития общества. В связи с этим было проведено эмпирические социологические исследования Пешкусском, Жандарском и Каракульском районе Бухарской области несколько месяцев назад. В этом социологическом опросе приняли участие, активисты махали, и женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями.

На вопрос: **«Как вы понимаете дискриминацию в отношении женщин?»**, более чем 4/9 активистов Пешкусского района ответили, не уважать женщину (2); 1/8 - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); почти 1/10 - давление на женщину (4); 8,3% - игнорирование мужем и другими членами семьи (5); 4,1% - хмурится на женщину (6); 4,1% - кричать и орать на женщину (7); 4,1% - предательство, превосходство другой женщины (8); 4,1% - злословить женщину (9); 4,1% - быть равнодушным, зная её физическую нужду (инвалидность) (10); и остальные

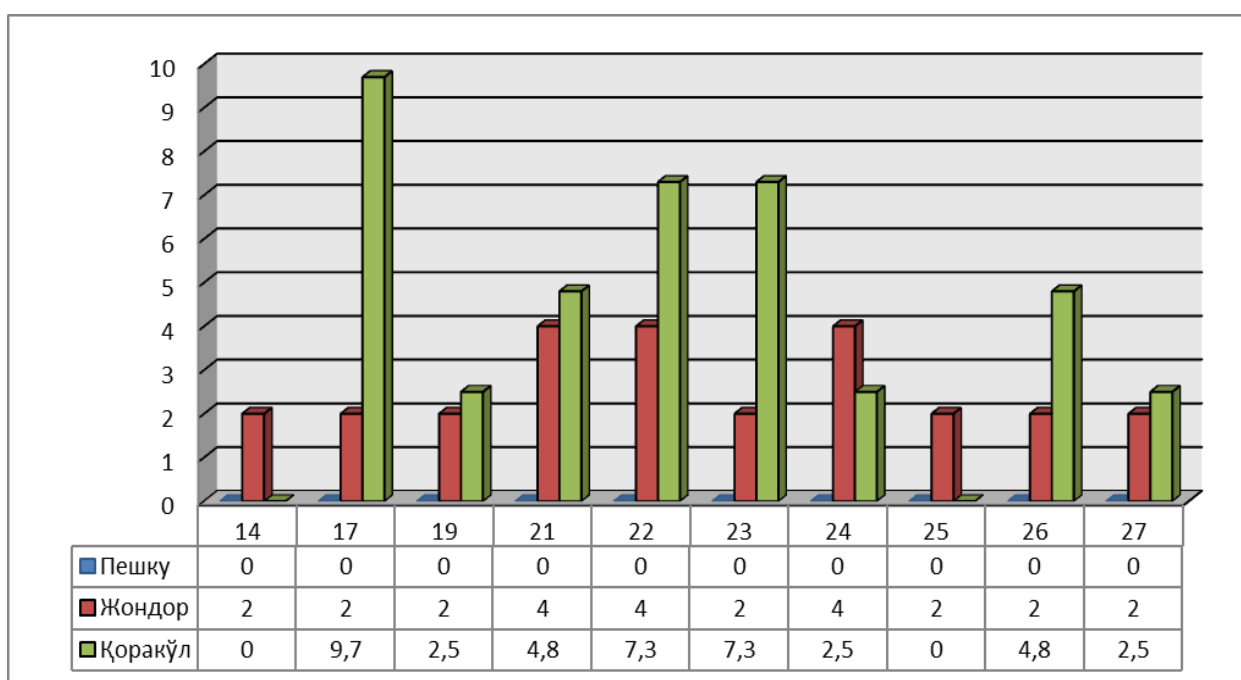
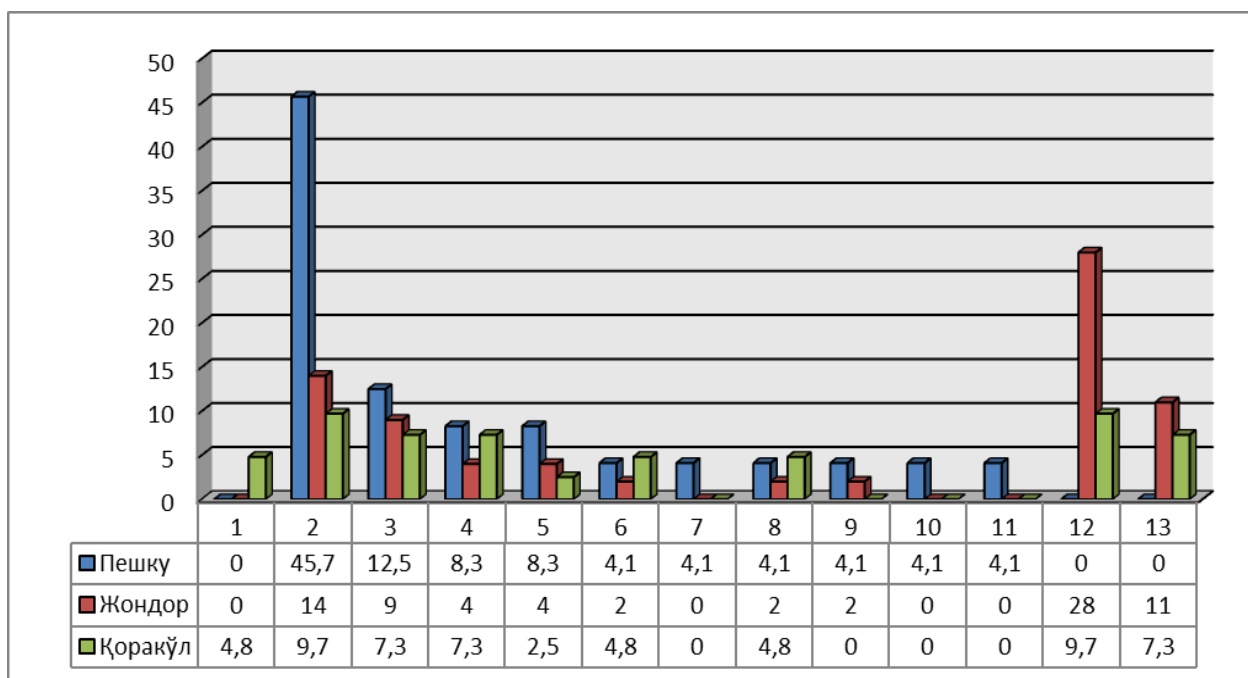
4,1% - постоянно упрекать её за бесплодие (11).

1/7 активистов Жандарского района отметили, не уважать женщину (2); почти 1/10 - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); 4% - давление на женщину (4); еще 4% - игнорирование мужем и другими членами семьи (5); 2% - хмурится на женщину (6); 2% - предательство, превосходство другой женщины (8); еще 2% - злословить женщину (9); 2/7 - избивать женщину (12); 1/9 - оскорбляют женщину (13); 2% - клевета на женщину (14); 2% - насиловать женщину (17); еще 2% - неуважение к женскому труду (19); 4% - мужской ревность (21); еще 4% - вовлечение женщину в принудительный труд (22); 2% - жестокость в отношении женщин (23); 4% - запугивать женщину (24); 2% - поднять нож (25); и оставшиеся 2% - нарушать прав женщин (26).

4,8% активистов Каракульского района ответили, изгнать женщину из дома, не отдавая ей ребенка (1); почти 1/10 - не уважать женщину (2); 7,3% - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); 7,3% - давление на женщину (4); 2,5% - игнорирование мужем и другими членами семьи (5); 4,8% - хмурится на женщину (6); 4,8% - предательство, превосходство другой женщины (8); почти 1/10 - избивать женщину (12); 7,3% - оскорблять женщину (13); почти 1/10 - насиловать женщину (17); 2,5% - игнорировать женский труд (19); 4,8% - мужской ревность (21); 7,3% - вовлечение женщину в принудительный труд (22); 7,3% - жестокость в отношении женщин

(23); 2,5% - запугивать женщину (24); 4,8% - нарушать прав женщин (26); а остальные 2,5% - не хотеть вступить в

законный брак с женщиной, несмотря на то, что прожили вместе несколько лет (27).

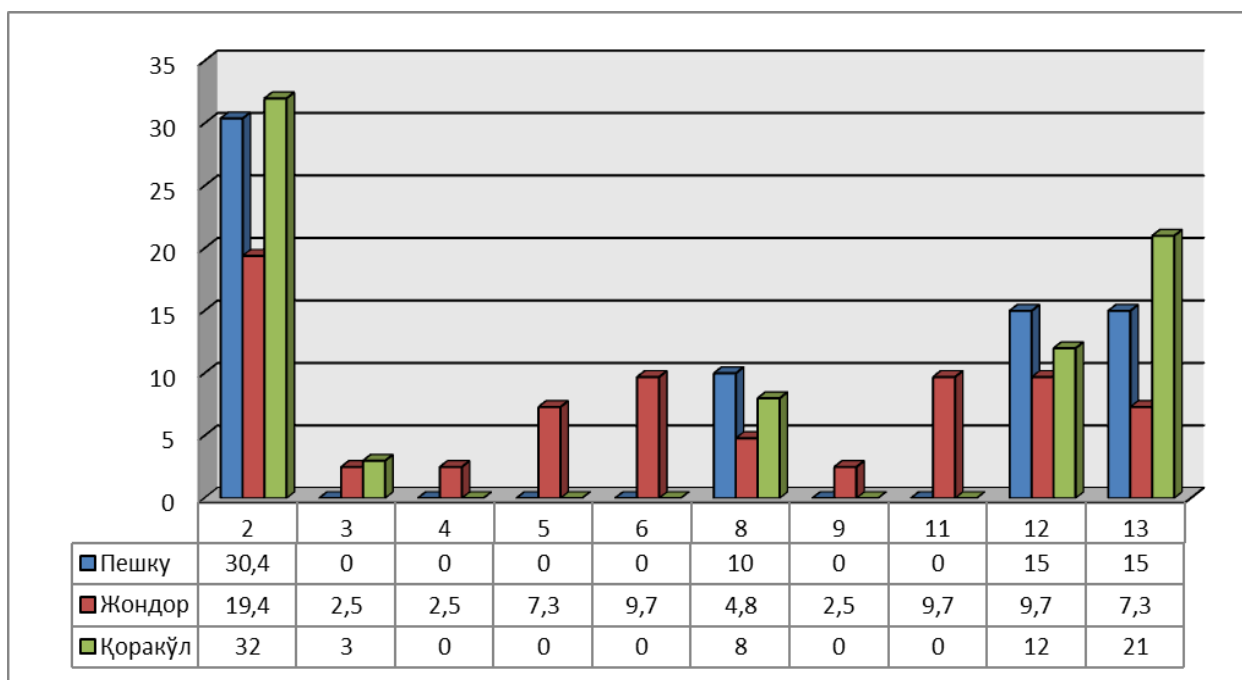

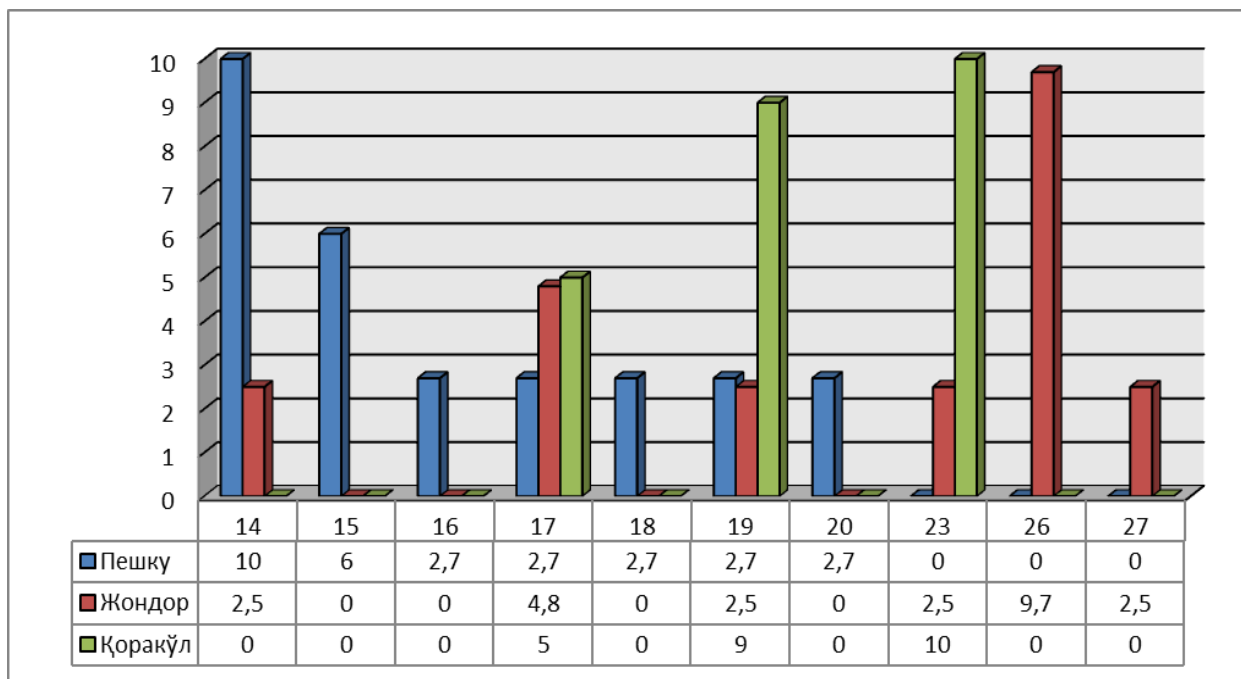
На этот же вопрос, 3/10 женщин с особыми нуждами и ограниченными возможностями Пешкусского района ответили, не уважать женщину (2); почти 1/6 – избивать женщину (12); еще 1/6 – оскорблять женщину (13); 1/10 – предательство, превосходство другой женщины (8); еще 1/10 - клевета на женщину (14); 6% - усмехаться над женщиной (15); 2,7% - пренебрежение женщинами (16); 2,7% - насиловать женщину (17); 2,7% - издеваться над женщиной в общественном месте (18); 2,7% - неуважение к женскому труду (19); а 2,7% - не хотеть её понимать (20).

1/5 женщины - респонденты Жандарского района ответили, не уважительно относятся к женщине (2); 2,5% - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); 2,5% - давление на женщину (4); 7,3% - игнорирование мужем и другими членами семьи (5); почти 1/10 - хмурится на женщину (6); 4,8% - предательство, превосходство другой женщины (8); 2,5% - злословить

женщину (9); почти 1/10 - постоянно упрекать её за бесплодие (11); почти 1/10 - избивать женщину (12); 7,3% - оскорблять женщину (13); 2,5% - клевета на женщину (14); 4,8% - насиловать женщину (17); 2,5% - игнорировать женский труд (19); 2,5% - жестокость в отношении женщин (23); почти 1/10 - нарушать прав женщин (26); а остальные 2,5% ответили, что не хотеть вступить в законный брак с женщиной, несмотря на то, что прожили вместе несколько лет (27).

3/10 женщин-респондентов Каракульского района отметили, не уважительно относятся к женщине (2); 3% - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); 8% - предательство, превосходство другой женщины (8); 1/8 - избивать женщину (12); 2/10 - оскорблять женщину (13); 5% - насиловать женщину (17); почти 1/10 - игнорировать женской труд (19); и ещё 1/10 респондентов ответили, жестокость в отношении женщин (23).

Итак, на вопрос «Как вы понимаете дискриминацию в отношении женщин?» 1,6% все активисты махали, ответили, изгнать женщину из дома, не отдавая ей ребенка (1); более чем 2/9 – не уважать женщину (2); почти 1/10 - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); 6,5% - давление на женщину (4); 4,9% - игнорирование мужем и другими членами семьи (5); 3,6% - хмурится на женщину (6); 1,5% - кричать и орать на женщину (7); 3,6% - предательство, превосходство другой женщины (8); 2% - злословить женщину (9); 1,5% - быть равнодушным, зная её физическую нужду (инвалидность) (10); 1,5% - постоянно упрекать её за бесплодие (11); 1/8 - избивать женщину (12); 6,1% - оскорблять женщину (13); 0,6% - клевета на женщину (14); 3,9% - насиловать женщину (17); 1,7% - игнорировать женский труд (19); 2,9% - мужской ревность (21); 3,7% -

вовлечение женщин в принудительный труд (22); 3,1% - жестокость в отношении женщин (23); 2,1% - запугивать женщину (24); 0,6% - поднять нож (25); 2,2% - нарушать прав женщин (26); а остальные 2,5 % заявили, что не хотят вступить в законный брак с женщиной, несмотря на то, что прожили вместе несколько лет (27).

Почти 2/7 из всех женщин - респондентов ответили на этот вопрос, не уважать женщину (2); 1,8% - не разрешать ей работать, хотя она желает этого (3); 0,9% - давление на женщину (4); 2,4% - игнорирование мужем и другими членами семьи (5); 3,2% - хмурится на женщину (6); 7,6% - предательство, превосходство другой женщины (8); 0,9% - злословить женщину (9); 3,2% - постоянно упрекать её за бесплодие и за инвалидность (11); 1/8 - избивать женщину (12); 1/7 - оскорблять женщину (13); 4,1% - клевета на женщину (14); 2%

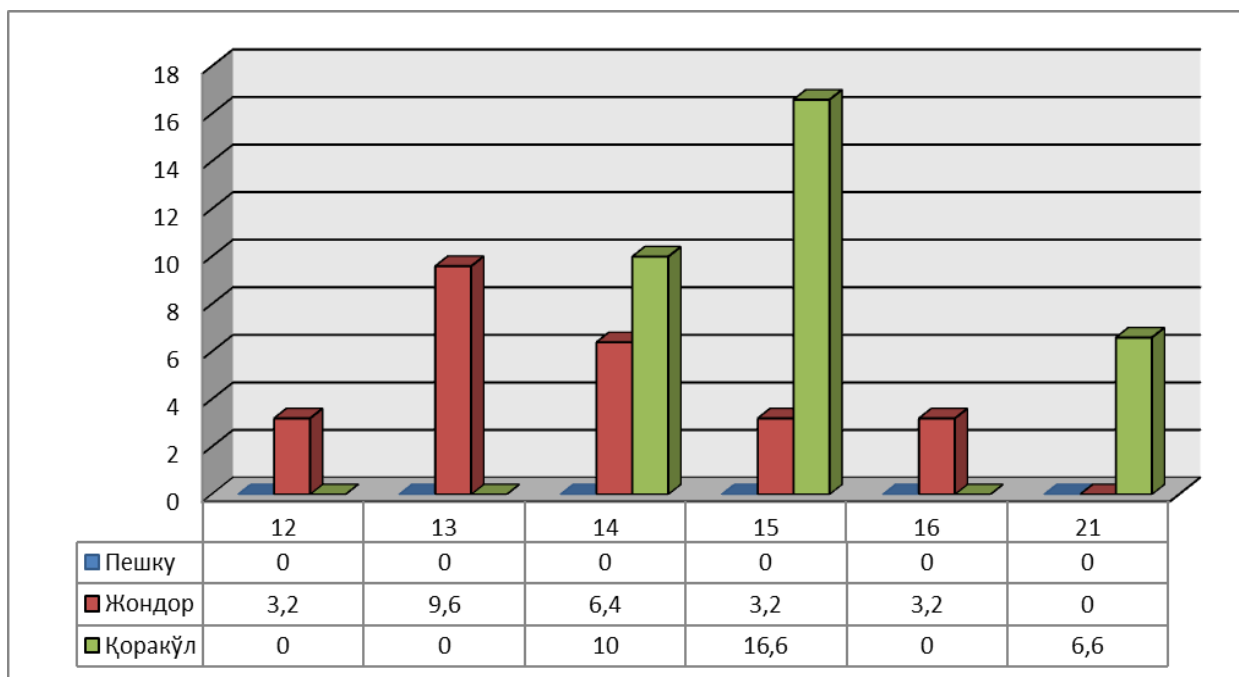
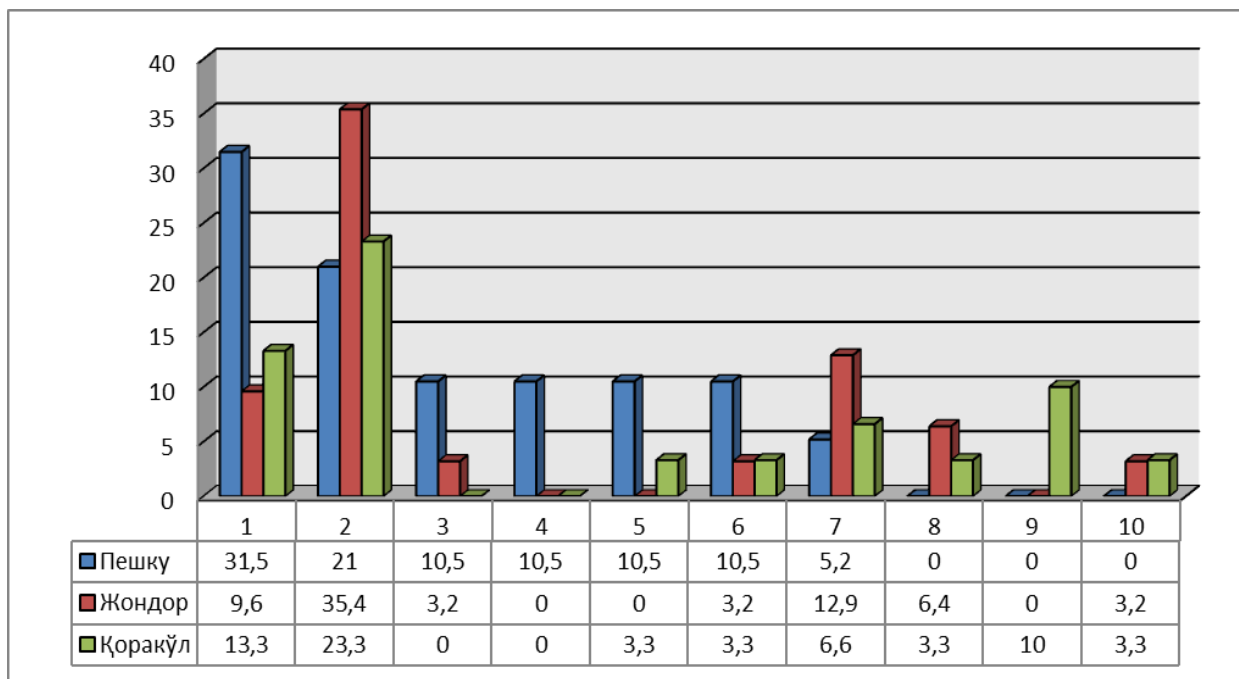
- усмехаться над женщиной (15); 1% - пренебрежение женщинами (16); 4,1% - насилловать женщину (17); 1% - издеваться над женщиной в общественном месте (18); 4,7% - игнорировать женский труд (19); 1% - не хотеть её понимать (20); 4,1% - жестокость в отношении женщин (23); 3,2% - нарушать прав женщин (26); а оставшиеся 0,9% ответили, что не хотеть вступить в законный брак с женщиной, несмотря на то, что прожили вместе несколько лет (27).

На вопрос «**Каковы основные причины дискриминации в отношении женщин?**» почти 3/9 активистов махали Пешкусского района ответили, «длинный язык» жены (1); 1/5 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); более чем 1/10 - каждый раз разные причины (3); почти 1/9 - вмешательство кого-то из родных или близких семейно-брачных отношений (4); еще почти 1/9 – непонимание (5); еще почти 1/9 - считают свою жену непослушной супругой (6); а остальные 5,2% считают, употребления алкоголя больше чем достаточно (7).

Почти 1/10 активистов Жандарского района ответили, «длинный язык» и гордыня жены (1); более 2/6 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); 3,2% -

каждый раз разные причины (например, просмотр сериалов) (3); еще 3,2% - считают свою жену непослушной супругой (6); 1/8 - употребления алкоголя больше чем достаточно (7); 6,4% - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 3,2% - муж начинает жить с другой женщиной (10); 3,2% - мужская ревность (12); почти 1/10 – бездоходность мужчины (13); 6,4% - неграмотность женщины по юридическим вопросам (14); 3,2% - финансовые затруднение (15); а остальные 3,2% - клевета в адрес женщины (16).

Более 1/8 Каракульские активисты отметили, «длинный язык» и гордыня жены (1); более чем 2/9 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); 3,3% - непонимание и расхождения во мнениях (5); 3,3% - считают свою жену непослушной супругой (6); 6,6% - употребления алкоголя больше чем достаточно (7); 3,3% - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 1/10 - неуважение со стороны мужа (9); 3,3% - муж начинает жить с другой женщиной (10); 1/10 - неграмотность женщины по юридическим вопросам (14); 1/6 - финансовые затруднение (15); а оставшиеся 6,6% - ложь, обман, мошенничество со стороны женщины (21).

Более 2/8 женщины - респонденты Пешкуского района ответили, «длинный язык» жены (1); более 1/6 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в

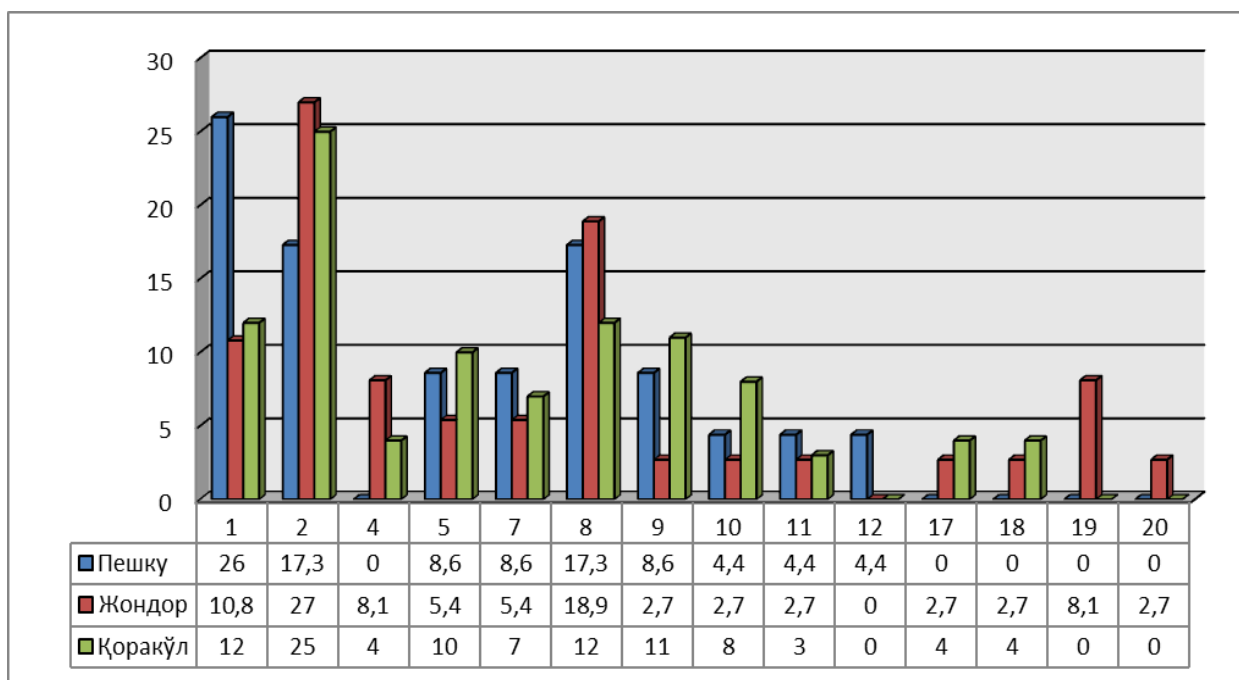
должное время (2); ещё более 1/6 - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 8,6% - употребления алкоголя больше чем достаточно (7); ещё 8,6% - непонимание и расходения во мнениях (5); ещё 8,6%

- неуважение со стороны мужа (9); 4,4% - муж начинает жить с другой женщиной (10); ещё 4,4% - наивность и простота женщины (11); ещё остальные 4,4% - мужская ревность (12).

Более 1/10 женщины – респонденты Жандарского района считают, «длинный язык» жены (1); более 1/4 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); 8,1% - вмешательство кого-то из родных или близких семейно-брачных отношений (4); 5,4% - расхождения и непонимание (5); 5,4% - употребления алкоголя больше чем достаточно (7); почти 2/10 - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 2,7% - неуважение со стороны мужа (9); ещё 2,7% - муж начинает жить другой женщиной (10); ещё 2,7% - наивность и простота женщины (11); ещё 2,7% - болезнь женщины (17); ещё 2,7% - жена из

бедный семьи (18); 8,1% - так как, женщина физически слабое существо (19); и оставшиеся 2,7% - так как, жена не родила мальчика (20).

1/8 женщины - респонденты Каракульского района ответили, «длинный язык» жены (1); 1/4 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); 4% - вмешательство кого-то из родных или близких семейно-брачных отношений (4); 1/10 - непонимание (5); 7% - употребления алкоголя больше чем достаточно (7); 1/8 - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 1/9 - неуважение со стороны мужа (9); 8% - муж начинает жить другой женщиной (10); 3% - наивность и простота женщины (11); 4% - болезнь женщины (17); а оставшиеся 4% - жена из бедный семьи (18).

Так, на вопрос, «**Каковы основные причины дискриминации в отношении женщин?**», более 1/6 из всех опрошенных активистов махали, ответили, «длинный язык» жены (1); более 2/8 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); 4,5% - каждый раз разные причины (например, просмотр сериалов) (3); 3,5% - вмешательство кого-то из родных или близких семейно-брачных отношений (4); 4,6% - непонимание (5); 5,6% - считают свою жену непослушной супругой (6); 8,2% - употребления алкоголя больше чем достаточно (7); 3,2% - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 3,3% - неуважение со стороны мужа (9); 2,1% - муж начинает жить другой женщиной (10); 1% - мужская ревность (12); 3,2% - бездоходность мужчины (13); 5,4% - неграмотность женщины по юридическим вопросам (14); 6,6% - финансовые затруднение (15); 1% - клевета в адрес женщины (16); а оставшиеся 6,6% - ложь, обман, мошенничество со стороны женщины (21).

Почти 1/6 все женщины – респонденты с особыми потребностями и ограниченными возможностями считают, «длинный язык» жены (1); более 2/9 - муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время (2); 4% - вмешательство кого-то из родных или близких семейно-брачных отношений (4); 8% - непонимание (5); 7% -

употребления алкоголя больше чем достаточно (7); 1/6 - жена не приносит достаточного дохода в семейной бюджет (8); 7,4% - неуважение со стороны мужа (9); 5% - муж начинает жить с другой женщиной (10); 3,3% - наивность и простота женщины (11); 1,9% - мужская ревность (12); 2,2% - болезнь женщины (17); ещё 2,2% - жена из бедной семьи (18); 2,7% - так как, женщина физически слабое существо (19); а остальные 0,9% - так как, жена не родила мальчика (20).

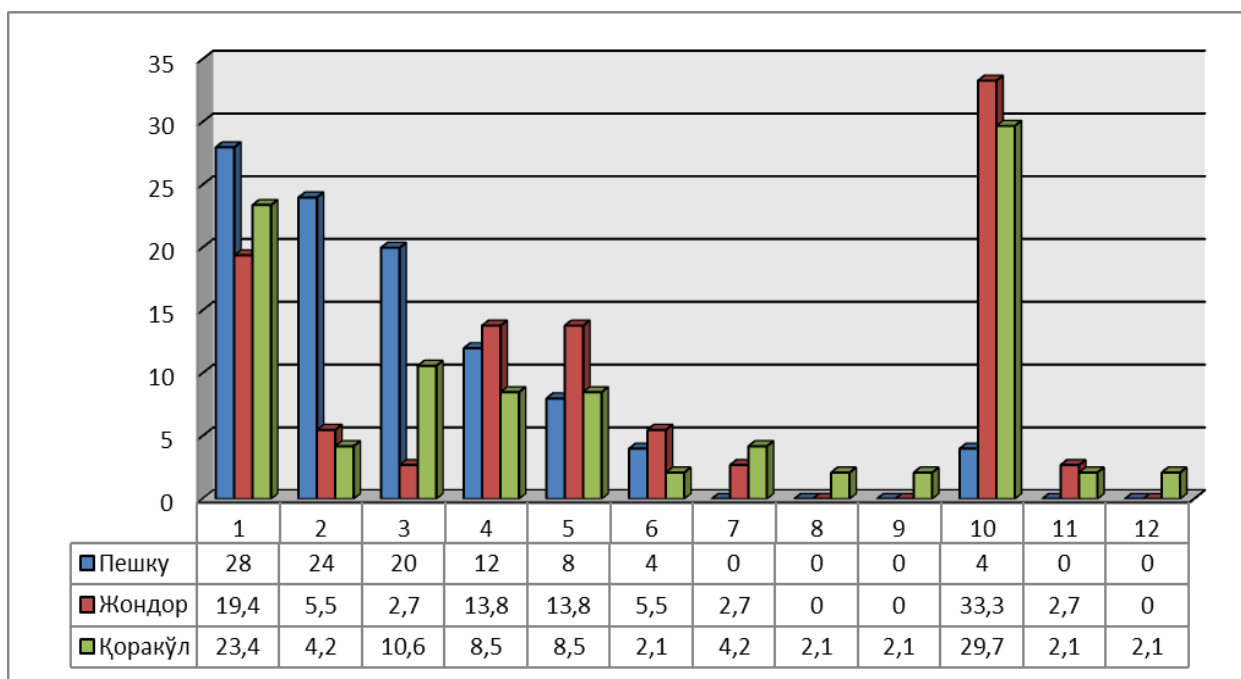
На вопрос: «**Какой тип женщин чаще всего становятся жертвой дискриминации?**», 2/7 активисты махали Пешкусского района отметили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); почти 1/4 - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценят себя (2); 1/5 - жёны, которые не были готовы вступать в брак, которые не чувствуют ответственности перед семьей (3); 1/8 – женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); 8% - трудолюбивые, наивные и простые женщины (5); 4% - больные женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6) и ещё 4% - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, не уважаемые (10).

Почти 1/5 активисты махали Жандарского района ответили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); 5,5% - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценят себя (2); 2,7% - жёны, которые не были готовы вступать в брак, которые не чувствуют

ответственности перед семьей (3); почти 1/7 - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); ещё почти 1/7 - скромные, доверчивые, трудолюбивые, наивные и простые женщины (5); 5,5% - больные (особенно психологически больные) женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6); 2,7% - безработные женщины (7); 2/6 - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10); а оставшиеся 2,7% - бедные женщины по происхождению (11).

Почти 2/8 Каракульских активистов ответили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); 4,2% - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценить себя (2); более 1/10 - жёны, которые не были готовы

вступать в брак, которые не чувствуют ответственности перед семьей (3); 8,5% - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); ещё 8,5% - скромные, доверчивые, трудолюбивые, наивные и простые женщины (5); 2,1% - больные (особенно психологически больные) женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6); 4,2% - безработные женщины (7); 2,1% - бесплотные женщины или женщины, не родившие сына (8); 2,1% - женщины, которые имеют мужа с низкими ценностями жизни (9); почти 3/10 - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10); 2,1% - бедные женщины по происхождению (11); а оставшиеся 2,1% - вдовы или разведенные женщины (12).

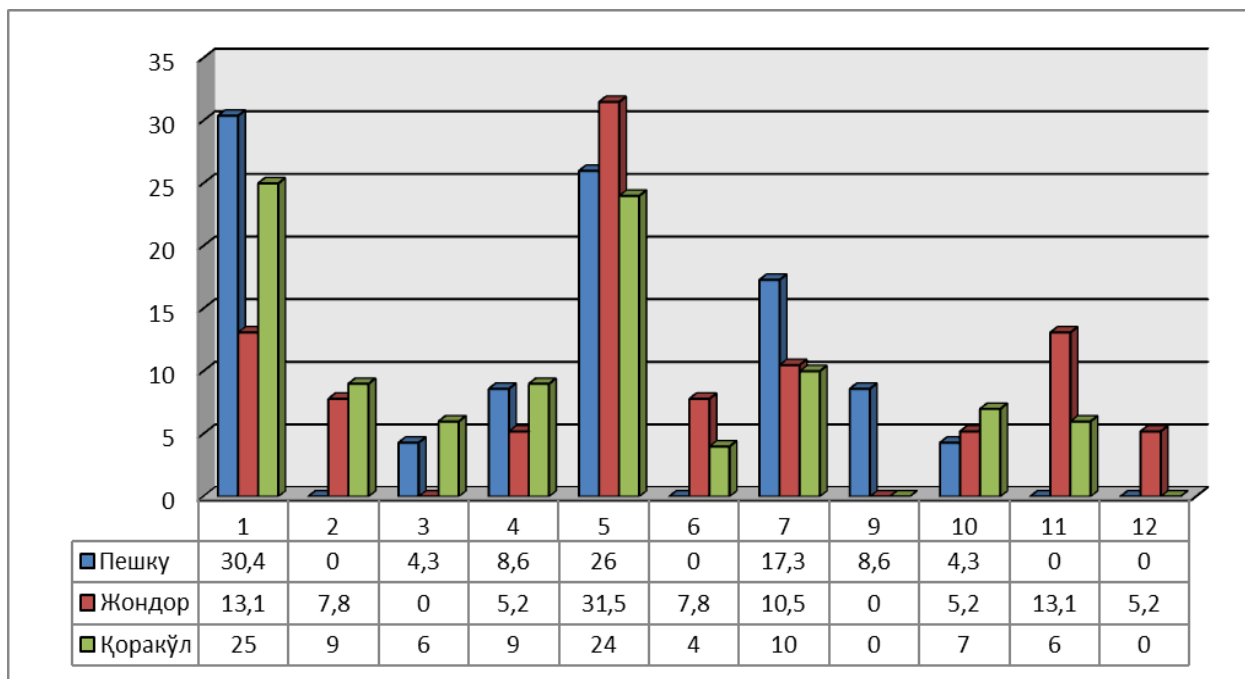

Этот же вопрос был адресован женщинам из Пешкусского района. Более 3/10 из них отметили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); более 2/8 - скромные, доверчивые, работающие, трудолюбивые, наивные и простые женщины (5); более 1/6 - безработные женщины (7); 8,6% - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); ещё 8,6% - женщины, которые имеют мужа с низкими ценностями жизни (9); 4,3% - жёны, которые не были готовы вступать в брак, которые не чувствуют ответственности перед семьей (3); и ещё 4,3% - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10).

Более 1/8 женщин - респондентов из Жандара ответили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); 7,8% - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценить себя (2); 5,2% - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); более 3/10 - скромные, доверчивые, работающие, трудолюбивые, наивные, послушные, терпеливые и простые женщины (5); 7,8% - больные (особенно психологически

больные) женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6); 1/10 - безработные женщины (7); 5,2% - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10); более 1/8 - бедные женщины по происхождению (11) и остальные 5,2% - вдовы или разведенные женщины (12).

1/4 женщин из Каракульского района отметили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); 9% - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценить себя (2); 6% - жёны, которые не были готовы вступать в брак, которые не чувствуют ответственности перед семьей (3); 9% - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); почти 1/4 - скромные, доверчивые, работающие, трудолюбивые, наивные, послушные, терпеливые и простые женщины (5); 4% - больные женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6); 1/10 - безработные женщины (7); 7% - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10); 6% - бедные женщины по происхождению (11).

Так, на вопрос: «**Какой тип женщин чаще всего становятся жертвой дискриминации?**», более 2/9 активистов махали ответили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); 1/9 - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценить себя (2); ещё 1/9 - жёны, которые не были готовы вступать в брак, которые не чувствуют ответственности перед семьей (3); более 1/9 - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); 1/10 - скромные, смиренные, доверчивые, работающие, трудолюбивые, наивные, послушные, терпеливые и простые женщины (5); 3,8% - больные женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6); 2,3% - безработные женщины (7); 0,7% - бесплотные женщины или женщины, не родившие сына (8); ещё 0,7% - женщины, которые имеют мужа с низкими ценностями

жизни (9); 2/9 из них - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10); 1,6% - бедные женщины по происхождению (11) и 0,7% - вдовы или разведенные женщины (12).

Более 2/9 женщины отметили, необразованные и юридически не грамотные женщины (1); 5,6% - женщины с низкой самооценкой, которые не уважают и не ценить себя (2); 3,4% - жёны, которые не были готовы вступать в брак, которые не чувствуют ответственности перед семьей (3); 7,6% - женщины, с легким поведением и которые несли и/или несут уголовную ответственность (4); более 2/8 - скромные, смиренные, доверчивые, работающие, трудолюбивые, наивные, послушные, терпеливые и простые женщины (5); 3,9% - больные женщины или женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями (6); 1/8 - безработные женщины (7); 2,8% -

женщины, которые имеют мужа с низкими ценностями жизни (9); 5,5% - женщины – сплетницы, невоспитанные, гордые, неуважительные (10); 6,3% - бедные женщины по происхождению (11); а остальные 1,7% - вдовы или разведенные женщины (12).

На вопрос: «**Играет ли махалинский комитет какую-либо роль в урегулировании конфликтов в вашем районе?**», все активисты (100%) ответили, что комитет проводит разъяснительную работу, круглые столы, образовательные мероприятия, а также встречи и беседы. В ответ на вопрос «**Хотите ли вы иметь соответствующие знания для предотвращения дискриминации женщин?**», все активисты (100%) подчеркнули, что им нужно необходимость увеличения знаний и навыков, ориентированных проблемных семей.

Вывод 1: И активисты махали, и женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями в первую очередь, понимают, неуважение к женщине как дискриминацию в отношении женщин.

Вывод 2: Как активисты махали, так и женщины - респонденты считают, что главная причина дискриминации женщин заключается в том, что муж считает свою жену нехорошей хозяйкой, что она неграмотная, ленивая, безответственная и не выполняет свои обязанности в должное время.

Вывод 3: По мнению активистов, необразованные и юридически не грамотные женщины чаще становятся жертвами дискриминации. В отличие от них женщины с особыми нуждами и ограниченными возможностями считают, что скромные, смиренные, доверчивые, работящие, трудолюбивые, наивные, послушные, терпеливые и простые женщины чаще становятся жертвами дискриминации.

Вывод 4: По мнению активистов, махалинский комитет тесно сотрудничает с местным сообществом для разрешения споров, и они хотят иметь соответствующие знания и навыки, соответствующую подготовку для предотвращения дискриминации в отношении женщин.

Limit, Süreklilik ve Türev Öğretiminde Karşılaşılan Bazı Kavram Yanılgıları ve Çözüm Önerileri¹

On Some Misconceptions of Limit, Continuity and Derivative and Solution Offers

Tunay BİLGİN²

Öz

Üst düzey düşünme becerileri gerektiren Limit, Süreklilik ve Türev kavramları ortaöğretim matematik programlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Matematiğin ardışık ve yığılmalı bir bilim dalı olduğunu gösteren önemli konulardan Limit, Süreklilik ve Türev ile ilgili öğrencilerin yaptıkları hatalar ve sahip oldukları kavram yanılgıları konunun kendisiyle birlikte sonraki konuların öğrenimini de etkiler niteliktedir. Bu nedenle Limit, Süreklilik ve Türev ile ilgili karşılaşılan yanlış anlamaları, hata ve kavram yanılgılarını ortaya koymak önemlidir. Bu çalışmada Limit, Süreklilik ve Türev ile ilgili kavram yanılgıları üzerine yapılmış çalışmalar incelenerek, ortaya çıkan bazı kavram yanılgıları ve çözüm önerileri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler. Limit, Süreklilik, Türev, Kavram yanılgıları, matematiksel hatalar

Abstract

Limits, Continuity and Derivative concepts that require high level thinking skills constitute an important part of secondary mathematics programs. One of the important issues that show that mathematics is a sequential and stacked science is that the mistakes made by students about the Limit, Continuity and Derivatives and their misconceptions also affect the learning of the next subjects together with the subject itself. Therefore, it is important to point out the misunderstandings, errors and misconceptions about Limit, Continuity and Derivative. In this study, some studies will be given about the misconceptions about Limit, Continuity and Derivatives.

Keywords: Limit, Continuity, Derivative, Misconceptions, Mathematical Errors

¹ *The work is supported by the Presidency of Scientific Research Projects of Van Yuzuncu Yıl University (FAP-2019-8088)

² Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, TÜRKİYE

GİRİŞ

Kavram yanılması, öğrencinin doğru olarak kabul ettiği, uzun süreden beri öğrencide var olan ve birden fazla durumda ortaya çıkan, matematiksel doğrularla çelişen, kavramların bilimsel olarak kabul edilen şeklinden farklı olarak algılanması olarak ifade edilmektedir (Erbaş, Çetinkaya ve Ersoy, 2010). Kavram yanılması ile hatanın birbirinden ayırt edilmesi yapılacak iyileştirici müdahale açısından önem arz etmektedir. Hatalar birçok nedenden ötürü meydana geliyor olabilirler. Dikkatsizlikten, metnin veya sembollerin yanlış yorumlanmasından, matematiksel konu / kazanım / kavramla ilişkili bir deneyimin veya bilginin yoksunluğundan, farkındalığın veya verilen cevabın kontrol etme becerisinin olmayışından veya bir kavram yanılması nedeniyle hata gerçekleşebilir (Drews, 2011). Hatalar gibi kavram yanılmaları da birçok nedenden ötürü ortaya çıkabilmektedir. Ryan ve Williams (2007) (1) modellerin yanlış yorumlanmasından, (2) verilen ilk örneklerden, (3) bir kavrama ve duruma dair kuralın aşırı genellemesinden ve (4) süreç-nesne ilişkisinin doğru bir şekilde kurulamamasından ötürü öğrencilerde kavram yanılmalarının oluşabileceğini belirtmişlerdir.

Bazen kavram yanılması varlığına rağmen doğru cevap bulursa da kavram yanılması genel olarak süreklilik arz eden hatalar doğurur. Aynı hatanın süreklilik arz etmesi, kurallaşmış bir form alması, hatanın büyük olasılıkla kavram yanılması kaynaklı olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle

kurallaşmış hatalar, sıradan yapılan bir işlem hatasından farklı olup, kendisini ortaya çıkaran ve kontrol eden bir kavram yanılması varlığına işaret etmektedir. Her kavram yanılması nihayetinde bir hata doğurur, fakat her hata bir kavram yanılması değildir (Yenilmez ve Yaşa, 2008).

Gürdal, Şahin ve Çağlar (2001) kavram yanılmalarının oluşum sürecinde etki eden pek çok faktörü aşağıdaki şekilde ifade etmişlerdir: (i) Öğretmen ve kitabın seviyesi, öğrencinin seviyesinde olmadığı durumlarda, öğrencilerin kavramları farklı şekilde algılaması, (ii) Öğretmenlerin konular arasında bağlantı kur(a)maması, (iii) Öğretmenlerin kavramları yanlış öğrenmeleri ve buna bağlı olarak yanlış öğretmeleri, (iv) Öğretmenlerin kavramlara uygun öğretim teknik ve yöntemlerini kullan(a)maması, (v) Öğrencilerin derse aktif katılımının sağlan(a)maması, (vi) Kavramlarla günlük hayat arasında bağlantı kurul(a)mamasıdır ya da yanlış kurulması.

Kavram Yanılması Türleri:

1-Aşırı Genelleme (Matematiğin sadece bir alanında veya konusunda geçerli olabilecek bir kuralın diğer alan ve konularda da geçerliliğinin düşünülmesi; Örneğin, Doğal sayılarda “Çarpım, çarpan ve çarpılandan daha büyük değerdedir” veya “Bölüm, bölünenden daha küçük değerdedir” kavrayışları, Z,Q,R de uygulandığında kavram yanılması dönüşür ve hataya yol açar.

2- Aşırı Özelleme (Bir kuralın, prensibin veya kavramın kısıtlı bir kavrayışa

indirgenerek düşünülmesi ve kullanılmasıdır; Örneğin, Farklı pozisyonlarda dik üçgenin tanınmaması ve dik üçgen olmadığının düşünülmesi)

Kavram Yanılgılarının Nedenleri:

1-Epistemolojik (Epistemological) (öğrenilecek bilginin temel bir parçasını oluşturur. Bu engellerin en azından bir kısmı ile ilgili kavramın tarihsel gelişiminde karşılaşılmıştır. Örneğin, Sonsuz basamağa sahip $0,3333...$ veya π sayısı sayı doğrusu üzerinde gösterilebilir mi?)

2-Psikolojik (Psychological) (Biyolojik, bilişsel ve duyuşsal boyutları içeren kişisel gelişimle alakalıdır. Okul yaşantıları dışında ve boyunca elde edilen kavrayışlar öğrencilerin kavram yanılgılarına düşmelerine neden olabilmektedir. Örneğin, 3-8 , 8-3 sonucu aynıdır)

3-Pedagojik (Didactic) (Öğretim modelleri, Öğretmenin kullandığı metafor ve analogiler, Ders kitaplarında konu/kavramların ele alınış sıraları ve biçimleri; Örneğin, “10 ile çarpmak, çarpılanın soluna bir sıfır ilave etmek demektir” Doğal sayılarda geçerli olan bu kural, ondalıklı sayılarda aşırı genelleme oluşturur $2,3 \times 10 = 2,30$)

Kavram Yanılgıları Nasıl Aşılır?

- Ders İşleniş Aşaması (1-Didaktik yaklaşım: Öğrenciye doğrudan hatanın söylenmesi ve düzeltilmesi,2- Bilişsel çatışma yöntemi: Sorular sorularak

kendisinin hatayı fark etmesi sağlanır)

- Ders Planlanması Aşaması: Ders planı öğrencilerin sahip olabileceği kavram yanılgıları veya hata ile karşılaşıldığında sınıfta bu zorlukların nasıl ele alınabileceği ile ilgili bilgiler içerir. 3 aşamadan oluşur: I) Öğrenci kavrayışlarının açığa çıkartılması II) Metodların paylaşılması ve “çatışma tartışmasının” oluşturulması III) Çatışmaların ya da uzlaşmazlıkların tartışma aracılığıyla çözülmesi) (Çalışkan Dedeoğlu,2019)

Cornu'nun (1991) da ifade ettiği gibi limit kavramı, türev, integral, süreklilik ve yaklaşıklık kuramı (approximation theory) gibi pek çok önemli kavramla ilişkisi nedeniyle analizin en temel kavramları arasında yer almaktadır. Limit kavramı özellikle içerisinde sonsuzu da içeren işlemler barındırması nedeniyle kolay anlaşılabilir bir kavram değildir. Gerek limitin türev ve integral gibi matematiksel kavramların oluşumuna temel olması, gerekse limit ve süreklilik kavramlarının öğrenimi süresince karşılaşılan yanılgıların nedenlerini belirleme isteği bu kavramlar üzerine yapılan çalışmaların sayısının artmasına neden olmuştur.

Barak (2007) çalışmasında ortaöğretim matematik öğretmenliği bölümü birinci ve beşinci sınıf öğrencilerinin limit konusundaki kavram yanılgılarını karşılaştırmıştır. Çalışmada limitin formel tanımı üzerine odaklanılmıştır.

Jordaan (2005) ise 47 mühendislik öğrencisiyle limitteki kavram yanlışlarıyla ilgili yaptığı çalışmada 5 açık uçlu ve doğru yanlış sorularından oluşan diagnostik bir test ile yarı yapılandırılmış 6 sorudan oluşan bir görüşme gerçekleştirmiştir. Çalışmanın sonunda öğrencilerin: Limiti bir sınırlılık olarak gördüğü, Limiti fonksiyonunun ulaşamadığı değer olarak algıladıkları, Bir fonksiyonun limitinin kesinlikle bir nokta olacağını düşündükleri, Fonksiyonun tanımlı olduğu noktada mutlaka limitinin olduğu, Bir fonksiyonun bir noktada limiti varsa o noktada sürekli olduğu ve $0/0$ belirsizliğini 0 buldukları, şeklinde kavram yanlışlarına sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Doğan ve arkadaşları (2002), 189 ilköğretim matematik öğretmen adayıyla yaptıkları çalışmada, özel fonksiyonlar, fonksiyonlarda limit, türev ve türev uygulamaları konularındaki yetersizliklerini araştırmak için bu konularla ilgili ÖYS'de çıkmış sorulardan oluşan 18 soruluk bir test uygulamışlardır. 18 sorudan 6'sı fonksiyonlarda limit konusu ile ilgilidir. Yapılan çalışmanın sonunda öğrencilerin %19'unun limit sorularına doğru cevap verdiği, %13'ünün yanlış cevap verdiği, %68'inin de soruları boş bıraktığı gözlenmiştir. Özellikle değişkenin yaklaştığı değer yerine konulması ile bulunan soruların öğrenciler tarafından yapıldığı fakat belirsizlikle ilgili soruların yapılamadığı görülmüştür.

Çolak (2002), yaptığı çalışmada geleneksel yöntemden farklı olarak geliştirilen eğitim durumunun öğrencilerin limit kavramını öğrenmelerine etkisini incelemiştir. 29'u kontrol, 32'si deney grubu olmak üzere 61

lise öğrenciyle yürüttüğü çalışmasında her iki gruba da erişim testi uygulamıştır. Çalışmasının sonucunda geleneksel yöntemle limit kavramının verildiği öğrencilerin limit kavramıyla ilgili problemleri çözebildikleri ancak limitin formal tanımını ve yaptıkları işlemin ne anlama geldiğini bilmediklerini görmüştür. Geliştirilen eğitim durumu ile limit kavramının verildiği öğrencilerin ise kavramlar ile işlemler arasında bağ kurdukları, yaptıkları işlemin ne anlama geldiğini bildikleri, bilgiyi ezbere öğrenmedikleri sonucuna ulaşmıştır.

Akbulut ve Işık (2005)'in limit kavramının anlaşılmasında etkileşimli öğretim stratejisinin etkililiğini incelemiş ve süreç boyunca öğrencilerin sahip oldukları kavram yanlışlarını incelemişlerdir. 100 İlköğretim Matematik Bölümü öğrencisiyle yaptıkları çalışmada limit kavramının öğretiminde etkileşimli öğretim stratejisinin geleneksel yöntemlerden daha etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Öğrencilerin ∞ kavramını limit değeri olarak kabul ettikleri, bir fonksiyonun limitinin olması için sürekli olması gerektiği, limiti bir hareket olarak ele alma, limiti sınır olarak tanımlama ve limiti ulaşılmazlık olarak ifade etme şeklinde kavram yanlışlarına sahip olduklarını tespit etmişlerdir.

Bukova (2006), limit kavramının oluşturulmasına katkı sağlayacak, "Yapılandırmacı öğrenme Yaklaşımı (YÖY)" ile uyumlu bir öğrenme ortamı geliştirmiştir. Geliştirdiği ortamı, 60 Analiz I öğrencisine uygulamış ve bu ortamın öğrencilerin limit kavramı ile ilgili başarılarını, matematiğe yönelik tutumlarını, yaşam ile olumlu ilişkilendirmelerini, bilimi

tanımlamalarını, öğrenmeyi öğrenmelerini, sorgulayarak öğrenmelerini, iletişim kurarak öğrenmelerini ve matematiksel düşüncülerinin gelişimine katkısını araştırmıştır. Araştırmanın sonucunda geliştirilen yapılandırıcı ortamın, limit kavramının oluşturulması ve öğrenilmesinde katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca öğrencilerin $\epsilon\delta$ - yaklaşımını kullanarak fonksiyonun bir noktasındaki limitinin varlığını ispat etmede zorlandıkları görülmüştür.

Barak(2007), limit konusundaki kavram yanlışlarının belirlenmesine yönelik çalışmada; öğrencilerin ön bilgilerini ölçmek için limit ön test, limit konusundaki kavram yanlışlarını belirlemek için limit diagnostik test ve öğrencilerin işlemsel hatalarını belirlemek için limit işlemsel test geliştirilerek uygulanmıştır. Öğrencilerin limit ve limitle ilgili bazı temel kavramlar hakkında kavram yanlışlarına sahip oldukları belirlenmiştir. Bunlar epsilon-delta tanımı, limit kavramı tanımı, fonksiyonun bir noktadaki limitinin varlığı, sağdan ve soldan limit kavramları, limit ve süreklilik kavramları arasındaki ilişki, bir fonksiyonun bir noktada tanımlı olması, fonksiyon grafiklerinin çizimi, sonsuz kavramının anlaşılması ve işlemlerde kullanılması ile ilgili hata ve kavram yanlışlarıdır. Bu sonuçların literatüre uygun olduğu görülmüştür.

Baştürk, S. ve Dönmez, G. (2011) yaptıkları çalışmada, öğretmen adaylarının limit ve süreklilik kavramlarıyla ilgili kavram yanlışlarını ortaya koymuşlardır. Araştırma sonuçlarına göre, öğretmen adaylarının limit ve süreklilik konularında

literatürde de bahsi geçen, bir fonksiyon bir noktada limiti varsa o noktada tanımlı ve sürekli olması gerektiği, eğer bir fonksiyonun grafiği tek parçadan oluşmuyorsa, bu fonksiyon sürekli değildir gibi kavram yanlışlarına sahip oldukları görülmüştür. Aynı zamanda, bazı öğretmen adaylarının tanımsızlık ve belirsizlik kavramlarını ayırt etmede problemleri bulunmaktadır.

Açıkyıldız (2013)'ün öğretmen adaylarının türev-limit ilişkisine yönelik yüzeysel ve işlemsel bilgiye sahip olduklarına yönelik bulgusu ile türev-limit arasındaki ilişki cebirsel olarak belirtilmesine rağmen formül altındaki kavramsal yapı açıklanırken zorluk yaşadıkları , türevi kendi cümleleriyle yanlış şekilde açıkladıkları, sürekliliği fonksiyonun bir noktada türevli olması için yeterli koşul olarak düşündüklerinden fonksiyonun sürekli olduğu halde türevsiz olduğu kırılma noktalarını dikkate almayıp, fonksiyonun sürekli olduğu her noktada türevli olması gerektiğini belirtmiştir.

Arıkan,,Özkan,,ve Ünal,H.(2014). L'hospital Kuralının Uygulamasında İncelenen Kavram yanlışlarını belirleme çalışmalarında; sonsuz eksi sonsuz belirsizliğini içeren sorularla belirsizlik kavramı ile alakalı algıların açığa çıkarılması amaçlanmıştır.Bu çalışmada 5 kategoride kavram yanlışları sınıflandırılmıştır. Buna göre kategoriler; Düzenleme yapılmadan L'hospital kuralının uygulanması, Düzenleme yapıldıktan sonra L'hospital kuralının bölümün türevi veya tamamen bağımsız terimlerin türevi olarak uygulanması. Belirsizliğin giderilip giderilmediğine bakılmaksızın veya yanlış sadeleştirmeler ile limitin alınması,

Düzenleme yapıldıktan sonra yeniden başa dönüp belirsizliğin ortaya çıkması şeklinde belirlenmiştir.

Duran, M. ve Kaplan, A.(2016). lise matematik öğretmenlerinin türevin tanımına, türevin tanımının görselleştirilmesine ve türev-süreklilik ilişkisine yönelik pedagojik alan bilgilerini konu alanı bilgisi bağlamında inceledikleri çalışmada. Öğretmenlerin konu alanı bilgileri; türevi tanımlama ve örneklendirme, türevin tanımını görselleştirme ve türev-süreklilik arasındaki ilişkiyi açıklama şeklinde üç başlık altında incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre lise matematik öğretmenlerinin türevin tanımına yönelik gerekli ancak yetersiz tanım yaptıkları belirlenmiştir. Öğretmenlerin türev kavramına verdikleri örneklerin anlık değişim, değişim hızı ve değişim oranı gibi prototip örneklerle sınırlandığı görülmüştür. Öğretmenlerden ikisinin türev-süreklilik ilişkisine yönelik yeterli açıklamalarda buldukları tespit edilirken diğer ikisinin bu ilişkiyi gerekli ancak yetersiz şekilde açıkladıkları sonucuna varılmıştır.

Doruk, M., Duran, M. ve Kaplan, A. (2018). Lisans öğrencilerinin türev tanımıyla ilgili yorumları ve türeve yükledikleri anlamlarını ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalarında; öğrencilerin türevin formel tanımını yorumlamakta güçlük yaşadıkları tespit edilmiş, bir noktada türevli fonksiyon kavramına yönelik çoğunlukla ilgili fonksiyonun o noktada tanımlı, limitli, sürekli olması ve fonksiyon kuralının türevinin işlemsel olarak alınabilmesi anlamlarını yükledikleri ortaya çıkmıştır.

Mutlu ve Söylemez (2018). “Matematiksel Kavram Yanılgıları Konusunda Yapılmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin İncelenmesi “ başlıklı çalışmada matematiksel kavram yanılgıları konusunda yapılan ve 1997- 2015 yılları arasında yayınlanan üç tanesi doktora, kırk dokuz tanesi yüksek lisans olmak üzere toplamda elli iki tane çalışmaya ulaşılmıştır. Bunlardan 1 tanesi Limit konusuyla alakalıdır.

Adıgüzel,Şimşir, Çubukluöz, ve Gökçurt Özdemir (2018).”Türkiye’de Matematik ve Fen Eğitiminde Kavram Yanılgılarıyla İlgili Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri: Tematik Bir İnceleme” başlıklı çalışmada 2007 yılından 2017 yılına kadar gerçekleştirilen ve Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi resmi sitesinde ulaşılan 138 tez incelenmiştir. Disiplin olarak karşılaştırıldığında, fen eğitimi alanında yapılan çalışma sayısının, matematik eğitimi alanında yapılan çalışma sayısına oranla oldukça fazla olduğu görülmektedir. Fen eğitimi alanında 93 teze ve matematik eğitimi alanında 45 teze rastlanmıştır. Ortaöğretim kademesinde yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak sayılar ve cebir öğrenme alanında yapıldığı görülmektedir. Geometri öğrenme alanında ise trigonometri konusuyla ilgili çalışma olduğu görülmektedir. Veri, sayma ve olasılık öğrenme alanında hiç tez çalışmasına rastlanamamıştır. Konulara göre incelendiğinde, ortaokul matematik dersi öğretim programındaki konulara nazaran ortaöğretim matematik dersi öğretim programında yer alan konularla ilgili yürütülen tezlerin sayısının oldukça az

olduğu görülmektedir. Öğrenme alanları temasına göre incelendiğinde, fen eğitiminde en çok fizik öğrenme alanında, matematik eğitiminde ise en çok sayılar ve işlemler öğrenme alanında tez yazıldığı ortaya çıkmıştır. Matematik eğitimi alanında yapılan tezler, bazı öğrenme alanlarında (ilkokul kademesinde geometri, ölçme, veri, ortaöğretim kademesinde veri, sayma ve olasılık) sınırlı sayıda çalışılmıştır. (Adıgüzel, Şimşir, Çubukluöz, ve Gökurt Özdemir, 2018)

Yöntem

Bu çalışmada, Limit, Süreklilik ve Türev konularında kavram yanlışlarını konu edinen Makalele ve Tezlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada mevcut durumun bir değerlendirilmesi yapıldığından, çalışmanın doğası gereği betimsel araştırma yöntemlerinden tarama modeli benimsenmiştir.

Çalışmanın evreni, Limit, Süreklilik ve Türev konularında kavram yanlışlarını konu edinen Türkiye'de ve Türkçe olarak yayınlanmış Makalele ve Tezlerden oluşmaktadır. Veriler Google arama motoru ve Yükseköğretim Kurulu Yayın ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi vasıtasıyla elde edilmiştir.

Limit, Süreklilik ve Türev konularında kavram yanlışları

Yapılan araştırmalar, öğrencilerin limit ve süreklilik kavramlarına ilişkin çeşitli kavram yanlışlarına sahip olduklarını ve bu kavramları öğrenirken zorluklar yaşadıklarını ortaya koymuştur.

Genellikle **limit** kavramı günlük hayattaki kullanımında, kredi kartı limiti örneğinde olduğu gibi, ulaşılabilecek en üst değer şeklinde algılanmakta ve aşılması gereken bir sınır anlamını taşımaktadır.

Yapılan araştırmalarda analiz öğrencilerinin bir kısmının limiti geçilemeyen bir sınır, uç değer, sonsuzluk işlemi ve yaklaşma olarak algıladıkları ortaya çıkmıştır. Bazı öğrenciler limit değerine asla ulaşamayacağını düşünmüşlerdir. Öğrencilerde görülen en yaygın kavram yanlışlarından biri limit hesaplama işlemine yöneliktir. Verilen fonksiyonun belli bir değere yaklaşmasını irdelemeksizin yaklaşılan değeri fonksiyonda basitçe yerine koyarak limit değerine ulaşacağını düşünmesidir. Bazı araştırmalarda da öğrenciler, limit kavramı ile tanımlılık, süreklilik ve türev kavramlarını birbirine yerine kullanmışlardır. Bir fonksiyonun bir noktada limitinin olması için o noktada tanımlı olması, limit alınan noktanın fonksiyonunun tanım kümesinde yer alması, fonksiyonun limitinin olması için sürekli olması ve fonksiyonun her noktada limiti olması gerektiği gibi birbirleriyle yakından ilişkili öğrenci yanlışları bunlara örnek olarak verilebilir. Öğrencilerin limit konusunda karşılaştıkları bu güçlüklerin sebepleri arasında kullanılan günlük konuşma dilinin öğrencilerdeki limit imajını olumsuz yönde etkilemesi yer almaktadır. Ayrıca öğrencilerin diğer matematiksel kavramların gelişiminde limitin ne kadar önemli olduğunun farkında olmamaları önemli bir etkidir. Limit kavramının öğretiminde analiz öğrencilerinin en çok zorlandıkları konulardan birisi de limitin formel tanımını anlama ve uygulama olmuştur. Öğrencilerin

informel ve dinamik limit imajları onların formel tanımı yapılandırmalarının önünde bir engel teşkil etmektedir. (Doruk, Duran, ve Kaplan,2018)

limitin δ - ε – tanımı ile ilgili kavram yanılgıları,limit kavramı tanımı ile ilgili kavram yanılgıları,fonksiyonun bir noktadaki limitinin varlığı ile ilgili kavram yanılgıları, sağ ve sol limit kavramları ile ilgili kavram yanılgıları,limit ve süreklilik kavramları arasındaki ilişki ile ilgili kavram yanılgıları,bir fonksiyonun bir noktada tanımlı olması ile ilgili kavram yanılgıları,fonksiyon grafiklerinin çizimi ile ilgili hata ve kavram yanılgıları,sonsuz kavramının algılanması ve işlemlerde kullanılması ile ilgili kavram yanılgıları (Barak,2007)

Sonsuzu bir limit değeri olarak algılama:

Bir fonksiyon bir noktada limiti varsa o noktada tanımlı ve sürekli olması gerektiği inancı:

Grafiğinde sıçrama ve kırılma varsa, fonksiyon o noktada tanımlı bile olsa limiti yoktur:

Tanımsızlık ve belirsizlik kavramlarının birbirinden ayırt edilememesi:

Limit değerine ilişkin kavram yanılgıları: bir fonksiyonun limitini, bu fonksiyonun olabildiğince yaklaştığı; ancak hiçbir zaman ulaşamadığı bir değer olarak görülmesi. bir fonksiyonun bir noktadaki limitinin fonksiyonun aynı sınır değeri olduğu, fonksiyonun limit değerinin üstünde değerler alamayacağı, bir fonksiyonun bir noktada birden çok limit değerinin olabileceği, bir fonksiyonun bir noktada limitinin olması için artan ya da azalan olması gerektiği şeklinde kavram

yanılgılarına sahip olduğu görülmektedir. (Baştürk, ve Dönmez, 2011).

Süreklilik kavramıyla ilgili kavram yanılgılarına gelince, Tall ve Vinner'in (1981) da ifade ettiği gibi, süreklilik kavramı formal tanımından ziyade informal tanımlamalarının üzerine bina edilmektedir. Bilindiği gibi günlük hayattaki kullanımında süreklilik kelimesi aralıksız ya da boşluksuz olma şeklinde anlaşılmaktadır. Süreklilikle ilgili kavram imajını bu anlayışa göre oluşturmuş olan bir öğrenci, söz konusu kavramı matematiksel kavram olarak yapılandırmakta güçlüklerle karşılaşabilmekte ve çoğu kez yanılgılara düşebilmektedir. Başka bir ifadeyle öğrenci kavramın günlük hayattaki kullanımından hareketle sürekli bir fonksiyonun grafiğinde kırıklık ya da kopukluk olmaması gerektiği şeklinde bir düşünce geliştirebilmektedir.(Baştürk, ve Dönmez, 2011).

Türev kavramının öğretiminde üç farklı yaklaşım sergilenmektedir. Bu yaklaşımlar sayısal/fiziksel, grafiksel ve cebirsel yaklaşımlar olarak değerlendirilebilir. Türev kavramı temelde fonksiyon, oran ve limit gibi kavramları barındırmasının yanında, değişim, ortalama değişim, anlık değişim, kiriş, teğet, eğim ve süreklilik gibi kavramların özümsemesini gerektirmektedir. Türev, birden çok tanımı ve yorumu mevcut olan çoklu temsil edilebilme bakımından zengin bir kavramdır.

Türeve yönelik çalışmalarda türevin cebirsel tanımı, türevlimit ilişkisi , fonksiyonun türevi ile sürekliliğini anlama, değişim oranı kavramını açıklama gibi konularda

öğrencilerin zorluk yaşadıkları ve bazı kavram yanlışlarına sahip oldukları belirtilmektedir. Türev süreklilik ilişkisini yansıtan kritik özellikler; fonksiyonun sürekli olduğu noktada türevli olması, fonksiyonun sürekli olduğu noktada türevli olmaması, fonksiyonun sürekli olmadığı bir noktada türevli olmaması ve fonksiyonun türevli olduğu bir noktada sürekli olması şeklinde açıklanmıştır.

Orton (1983) türev ve değişim oranı kavramları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada; öğrencilerin bir fonksiyon üzerindeki bir noktada değişim oranı fikrini ve fonksiyon üzerindeki her noktanın farklı bir değişim oranına sahip olabileceği fikrini anlamakta güçlük çektiklerini bulmuştur. Yapılan araştırmalar öğrencilerin değişim oranı kavramı ile ilgili zorluklarını da ortaya koymakta ve öğrencilerin türevin bir değişim oranı olduğunun farkında olmadıklarını göstermektedir. (Gökçek ve Açıkyıldız,2016).

Öğrencilerin bir kısmı türev tanımını kendi cümleleri ile ifade edemeyerek yüzeysel açıklamalar yapmıştır. Tanımı kendi cümleleri ile yorumlamaya çalışan öğrenciler ise açıklamalarında limit, oran, oranın limiti ve süreklilik kavramlarını kullanmışlardır. Yapılan açıklamaların çoğunun tanımın matematiksel anlamı ile örtüşmediği tespit edilmiştir. Buna göre öğrencilerin çoğunun bu tanıma yönelik kavramsal bilgi seviyesinde olmadıkları ve dolayısıyla tanım yorumlama becerilerinin düşük olduğu söylenebilir. Öğrencilerin çoğu tanımı, tanımdaki sezgisel anlama olan “farkların oranının limiti”, “fonksiyondaki değişimin değişkendeki değişime oranının

limiti” ve “bir fonksiyonun bağlı olduğu bir değişkendeki çok küçük değişim ile bu değişime bağlı olarak fonksiyondaki küçük değişimin birbirine oranlanması” fikirleri doğrultusunda yorumlamamıştır.(Doruk,Duran,ve Kaplan,2018).

Duran, M. ve Kaplan, A.(2016). lise matematik öğretmenlerinin türevin tanımına, türevin tanımının görselleştirilmesine ve türev-süreklilik ilişkisine yönelik pedagojik alan bilgilerini konu alanı bilgisi bağlamında inceledikleri çalışmada elde edilen sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde 12.sınıflarda öğretim yapan matematik öğretmenlerinin türev tanımını sembolik ve sözel olarak ifade etme, türeve günlük hayattan örnekler verme ve türevin tanımını görselleştirme noktasında problem yaşadıklarını göstermektedir. Ayrıca bu sonuçlar, öğretmenlerin türev süreklilik arasındaki ilişkiye yönelik geniş çaplı muhakeme yapmadıklarını da ortaya koymuştur. Araştırmadan elde edilen sonuçlardan hareketle lisans eğitimi sırasında analiz derslerindeki fonksiyon, limit, türev ve integral gibi temel konular işlenirken kullanılacak çoklu temsillerin, matematik öğretmenlerinin pedagojik alan bilgilerinin gelişimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Limit, süreklilik ve türev kavramlarının anlaşılmasında fonksiyon kavramının önemli bir etkiye sahip olduğu bilindiğinden, öğretmenlerin önşartlılık ilkesine dikkat etmesi gerekir. Bu nedenle türev-süreklilik arasındaki ilişkinin eksiksiz ve doğru anlatılması için fonksiyon ve limit kavramları üzerinde yoğun şekilde durulmalıdır.(Duran, ve Kaplan,2016).

Tüm bu sonuçlara göre öğretmenlerin türevin tanımına, türevin tanımının görselleştirilmesine ve türev-süreklilik arasındaki ilişkinin belirtilmesine yönelik konu alanı bilgilerinin yeterli olmadığı görülmüştür.

Bir fonksiyona belli bir noktadaki türevi, aynı zamanda o noktadaki anlık değişim oranını vermektedir. Ancak yapılan çalışmalar öğrencilerin bu fikri anlamada ciddi zorluklara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. (Doruk,Duran,ve Kaplan,2018).

Sonuç ve Öneriler

Matematikte herhangi bir konunun öğretimi sürecinde, öğrencilerin karşılaşılabilecekleri güçlüklerin veya kavram yanlışlarının farkında olarak yapılacak öğretimin mevcut öğretime göre daha faydalı olacağı açıktır. Çünkü kavram yanlışlığına sahip olan bir öğrenciye dersin tekrar tekrar anlatılmasının bir yararı yoktur.

Matematik eğitiminde yapılan son zamanlardaki araştırmalarda öğrencilerin herhangi bir kavram yanlışlığı oluşturmalarını engelleyecek bir yolla öğretim yapmanın imkânsız olduğu ve öğrencilerin doğru olmayan bazı genellemeler yaptığı ve öğretmenler bunları açığa çıkarmak için özel bir çaba harcamadıkça bunların gizli kalacağı belirtilmiştir. Bu yüzden kavram yanlışlıklarını tartışan ve açığa çıkaran öğretim stillerini kullanarak kavram yanlışlıkları sınırlandırılabilir. Ayrıca matematik öğretiminde çoklu temsillerin kullanımı (Cebirsel, tablo, grafik), teknolojinin öğretime entegre edilmesi,

öğrenci zorlukları göz önünde bulundurularak etkinliğin tasarlanması, öğretmen eğitimi ve mesleki gelişime yönelik yapılan araştırmalar kavram yanlışlığının önüne geçen ve var olan yanlışlıkları düzeltmeye yönelik çalışmalar arasında sayılabilir(Mutlu ve Söylemez,2018).

Limit konusundaki kavram yanlışlıklarıyla ilgili çok az çalışma bulunması ve örneklemin sınırlılığı nedeniyle bu çalışmanın başka çalışmalarla desteklenmesi gereklidir. Öğrencilerin büyük ölçüde nerede hata yaptıkları ve kavram yanlışlığına sahip olabilecekleri biraz daha somut bir hale getirilmelidir.

Limit konusundaki hata ve kavram yanlışlarının belirlenmesi öğrencilerin bu konuyu temele alan analizin (calculus) diğer konularında (türev, diferansiyel ve integral) daha başarılı olmalarını sağlayabilir.(Barak, 2007)

Öğrencilerin en büyük kavram yanlışlığı L'hospital kuralının hangi şartlarda uygulanacağını kavramamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Belirsizlik, limit kavramları ve L' hospital kuralının ne zaman, ne amaçla ve nasıl uygulanacağı bilgisayar destekli öğretime desteklenebilir. Kavram yanlışlığının oluşmasının sebeplerinden biri kavramsal öğrenmenin gerçekleşmemesi ve öğrencilerin ezberden kaçmasından kaynaklanmaktadır. L'hospital kuralının uygulanışında ortaya çıkan kavram yanlışlıklarını giderebilmek için belirsizlik, sonsuzluk kavramlarının sadece tanımları üzerinde değil kavramsal anlamları üzerinde de durulmalıdır. Okullardaki öğretmenler ve üniversitelerdeki öğretim üyeleri kavram yanlışlığı ile alakalı seminerlere katılarak,

öğrencilerde oluşabilecek yanılgılar ile alakalı bilgilendirilebilirler.(Arıkan, Özkan, ve Ünal,2014)

Ayrıca öğrencilerin çoğu fonksiyonun tanımlı olmadığı noktada limitinin olamayacağı inancına sahiptir. Limit kavramını tanımlı olma kavramı ile eş tutma durumu literatürde yer alan bir kavram yanılgısı olup (Barak, 2007; Baştürk ve Dönmez, 2011) bu çalışmada da öğrencilerin problem çözümlerinde kullandıkları argümanlarda tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre limitin formal tanımının öğretimi sırasında tanım içerisinde yer alan topolojik ifadelerin ve sembollerin taşıdıkları matematiksel anlamlar üzerinde durulmasının önemi ortaya çıkmıştır. Özellikle limitin epsilon-delta tanımı görsel materyaller kullanılarak açıklanmalı ve tanım içerisindeki topolojik ifadeler ve semboller belirtilmelidir. Bu sayede öğrencilerin tanımda bulunan ifadelerin matematiksel anlamlarını kavramaları, dolayısıyla limit tanımını içselleştirmeleri sağlanabilir. Öğretim sırasında limit aranacak noktanın öncelikle yığılma noktası olması gerektiği vurgulanmalıdır. Ayrıca limit kavramının öğretiminde bir noktada tanımlı olmayan fakat limiti olan fonksiyon örnekleri sunularak öğrencilerin yaptıkları yanlış yorumları sorgulamaları ve kavram tanımına uygun anlayışa sahip olmaları sağlanabilir.

Benzer çalışmalar fonksiyon, türev, integral gibi öğrenciler tarafından anlaşılmasında güçlük yaşanan kavramların tanımlarına yönelik yapılabilir. Özellikle üniversite seviyesindeki matematik derslerinin öğrencilerin kavram tanımları ve kavram imajları üzerindeki etkisi araştırılabilir. Bu

çalışmalardan elde edilecek sonuçların hem literatüre katkı hem de ilgili derslerin öğretim kalitesinin artırılması adına yarar sağlayacağı düşünülmektedir.(Doruk, Duran, ve Kaplan,2018)

Kavram yanılgısının oluşmasının sebeplerinden biri kavramsal öğrenmenin gerçekleşmemesi ve öğrencilerin ezbere kaçmasından kaynaklanmaktadır. L'hospital kuralının uygulanışında ortaya çıkan kavram yanılgılarını giderebilmek için belirsizlik, sonsuzluk kavramlarının sadece tanımları üzerinde değil kavramsal anlamları üzerinde de durulmalıdır. Okullardaki öğretmenler ve üniversitelerdeki öğretim üyeleri kavram yanılgısı ile alakalı seminerlere katılarak, öğrencilerde oluşabilecek yanılgılar ile alakalı bilgilendirilebilirler.(Arıkan, Özkan, ve Ünal,2014)

Kavram yanılgılarının tespiti çalışmalarının yanında kavram yanılgılarının giderilmesine yönelik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Kavram yanılgılarını belirleme çalışmalarında iki veya daha fazla aşamalı testler kullanılması ve yanlışların nedenlerinin incelenmesi, kavram yanılgılarından emin olmak adına önemlidir. Bu bağlamda her yanlışta kavram yanılgısı demek için bu yöntem/tekniklerin kullanılması faydalı olacaktır (Türkdoğan, Güler, Bülbül, ve Danişman, 2015).

Türev konusuyla ilgili ortaöğretim ve sonrasında öğretmen eğitimi programlarında verilen eğitimde ağırlıklı olarak işlemsel becerilerin geliştirildiği formül veya kuralların kullanılarak soruların çözüldüğü dersler yerine kavramsal anlamın ön planda olduğu, konunun teorik alt yapısına daha çok

vurgu yapılan bir eğitim verilebilir. Öğrencilerin kısa işlemlerle hızlı bir şekilde cevap veremeyeceği yorum ve derinlemesine düşünmeyi gerektiren sorulara da yer verilmelidir. Özellikle türevin limit kavramı kullanarak yapılan tanımına ağırlık verilerek türev-limit ilişkisinin tam olarak anlaşılmasına olanak sağlanmalıdır. Özellikle ortalama değişim oranının anlık değişim oranına yaklaşımını daha anlaşılır bir hale getirebilmek için bilgisayar cebir sistemi yazılımları veya dinamik matematik yazılımlarına derslerde yer verilmelidir.(Gökçek ve Açıkyıldız,2016).

Kavram yanlışlarını ortadan kaldırmak için aşağıdakiler yapılabilir:

- Öğretmen konuyu aktarırken matematik dersinin sıkı bir aşamalılık ilişkisine sahip olduğunu göz önünde bulundurmalı ve derslerini sürekli aşamalılığı gözden kaçırmayacak şekilde kontrollü bir biçimde yürütmelidir. Öğretim yılı başında öğrencilerin ön koşul bilgilerindeki eksiklikleri tespit etmek için izleme testleri uygulanmalıdır. Öğrenim süreci boyunca gerekirse öğrencilerden sözlü ya da yazılı olarak sürekli dönüt alması iyi olur.
- Konu ile ilgili çalışma yaprakları ve materyaller sunulmalıdır. Çalışma sonunda, tartışmayı gerektiren ve kavramsal değişimi destekleyen, aktif olmayı sağlayan öğretim yaklaşımları önerilebilir.
- Öğrencilere uygulanan sınavlarda sadece işlem becerisini ölçen değil, aynı zamanda düşündürüp yorum ve açıklama gerektirecek

türde sorular sorularak, konuyla ilgili ne tür kavramsallaştırmalara sahip oldukları öğrenilebilir.

- Ders kitapları hazırlanırken veya öğrencilere önerilen ya da kullanılan kaynak ve yardımcı kitapların seçiminde kitapların içerdikleri tanımlamalar dikkate alınmalı, öğrencilerde istenmeyen kazanımlara neden olup olmayacakları özenle araştırıldıktan sonra öğretmen ve öğrencilere önerilmelidir.
- Matematiğin her alanındaki konularda konuya yeni bakış açısı kazandıran ve bilimsel bilgiyi kullanabilen ve hayatın içinde kılan anlamlı öğrenme araçlarından yararlanılmalı ve öğrencilerin bilimsel bilgiye ulaşmalarını sağlayacak sorular ile dersler işlenmelidir. Anlamlı öğrenme araçlarından birisi olan kavram haritaları kullanılabilir, böylece öğrenciler kavramları zihinlerinde daha iyi örüntüleyebilirler.
- Öğrencinin sahip olduğu bir kavram yanlışını ortadan kaldırarak doğru kavramı kavratma, öğrencinin önceden edindiği yanlış fikirleri ve anlayışı bilinçaltından silmeyi ve doğru kavramı öğretmeyi içeren bir süreci gerektirir. Öğretmen oluşabilecek kavram yanlışlarından önceden haberdar olup buna göre dersi işlemelidir. Özellikle öğrencinin zihninde ezber bilgilerin ve kalıp soru ve cevapların oluşmaması için dersi etkinliklerle, mümkün olduğunca öğrencinin zihninde soru işaretleri oluşturarak, konunun öğrencide ihtiyaç haline getirilmesini sağlayarak, daha kalıcı bir öğrenme ortamı sunmaya çalışmalıdır (Barak,2007).

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, T. Şimşir, F. Çubukluöz, Ö. ve Gökkurt Özdemir,B.(2018).Türkiye’de Matematik ve Fen Eğitiminde Kavram Yanılgılarıyla İlgili Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri: Tematik Bir İnceleme, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13 Sayı: 25,57 -92.
- Açıkyıldız, G. (2013). Matematik öğretmeni adaylarının türev kavramını anlamaları ve yaptıkları hatalar (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nden edinilmiştir (Tez No. 344475)
- Akbulut, K. ve Işık, A. (2005),Limit kavramının anlaşılmasında etkileşimli öğretim stratejisinin etkinliğinin incelenmesi ve bu süreçte karşılaşılan kavram yanılgıları, *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(2), 497-512.
- Arıkan,E.E. Özkan,E.M. ve Ünal,H.(2014) L’hospital Kuralının Uygulamasında İncelenen Kavram Yanılgıları, www.jedus.net, ISSN: 2199 – 2053,
- Barak, B.(2007) limit konusundaki kavram yanılgılarının belirlenmesi , Balıkesir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi
- Baştürk, S. ve Dönmez, G. (2011). Matematik öğretmen adaylarının limit ve süreklilik konusulla ilgili kavram yanılgıları. Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi, 5(1), 225-249.
- Bukova, E., (2006).Öğrencilerin limit kavramını algılamasında ve diğer kavramların ilişkilendirilmesinde karşılaştıkları güçlükleri ortadan kaldıracak yeni bir program geliştirme, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir.
- Cornu, B. (1991). Limits. In D. Tall (Eds.), *Advanced mathematical thinking* (153-166) Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic.
- Çavuş Erdem,Z. ve Gürbüz,R.(2017). Öğrencilerin Hata ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme: Denklem Örneği, *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi* (YYU Journal Of Education Faculty),Cilt:XIV, Sayı:I, 640-670.
- Çalışkan Dedeoğlu, Nuray (2019), İlköğretim Matematik Eğitimi, Matematik Eğitimi Literatüründe Kavram Yanılgıları, <https://docplayer.biz.tr/18242936-Matematik-egitimi-literaturunde-yrd-doc-dr-nuray-caliskan-dedeoglu-ilkogretim-matematik-egitimi-kavram-yanilgilari.html>. erişim 26 Nisan 2019
- Çolak, H. (2002)., Limit öğretiminde iki farklı eğitim durumunun karşılaştırılması, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara,
- Duran, M. ve Kaplan, A.(2016). Lise Matematik Öğretmenlerinin Türevin Tanımına ve Türev-Süreklilik İlişisine Yönelik Pedagojik Alan Bilgileri, *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 18-2,795-831.
- Doruk, M., Duran, M. ve Kaplan, A. (2018). Lisans öğrencilerinin türev tanımıyla ilgili yorumları ve türeve yükledikleri anlamlar. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 834-856.

- Doruk, M., Duran, M. ve Kaplan, A. (2018). Lisans Öğrencilerinin Limit Tanımını Yorumlama Becerileri. *Sakarya University Journal of Education*, 8(1), 177-194.
- Drews, D. 2(005). Children's Errors in Mathematics: Understanding Common Misconceptions in Primary Schools, A.Hansen, F. Lawton, Liz S. Glasgow (Ed), *Children's Mathematical Errors and Misconceptions: Perspectives on the Teacher's Role* (pp 14-21). *Learning Matters*.
- Duru A., (2006). Bir Fonksiyon ve Onun Türevi Arasındaki ilişkiyi Anlamada Karşılaşılan Zorluklar, *Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum*.
- Erbaş, A. K., Çetinkaya, B., ve Ersoy, Y. (2010). Öğrencilerin basit doğrusal denklemlerin çözümünde karşılaştıkları güçlükler ve kavram yanılgıları. *Eğitim ve Bilim*, 34(152).
- Gökçek, T. ve Açıkyıldız, G. (2016), Matematik Öğretmeni Adaylarının Türev Kavramıyla İlgili Yaptıkları Hatalar, *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education* Vol.7 No.1, 112-141.
- Gürdal, A., Şahin, F., ve Çağlar, A. (2001). *Fen Eğitimi İlkeler Stratejiler ve Yöntemler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Jordaan, T. (2005). *Misconceptions of the limit concept in a mathematics course for engineering students*. Unpublished Master of Science Dissertation, University of South Africa.
- Mutlu, Y. ve Söylemeza, İ. (2018). Matematiksel Kavram Yanılgıları Konusunda Yapılmış Yüksek Lisans ve Doktora Tezlerinin İncelenmesi, *Başkent University Journal of Education*, 5(2), 187-197.
- Orton, A. (1983), Students' understanding of differentiation, *Educational Studies in Mathematics*, 14, 235-250.
- Özmantar, M. F. ve Yeşildere, S., (2008). Limit ve Süreklilik Konularında Kavram Yanılgıları ve Çözüm Arayışları, M. F. Özmantar, E. Bingölbali, ve H. Akkoç (Eds.), *Matematiksel Kavram yanılgıları ve Çözüm önerileri*, (pp. 181-221). Ankara: PegemA. 2008
- Özmantar, M.F., Bingölbali, E. ve Akkoç, H. (2010). *Matematiksel Kavram Yanılgıları ve Çözüm Önerileri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Ryan, J., ve Williams, J. (2007). *Children's Mathematics 4-15: Learning from Errors and Misconceptions*. New York: McGraw-Hill Education.
- Türkdoğan, A., Güler, M., Bülbül, B. Ö., ve Danışman, Ş. (2015). Türkiye'de matematik eğitiminde kavram yanılgılarıyla ilgili çalışmalar: tematik bir inceleme. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 215-236.
- Yenilmez, K. ve Yaşa, E. (2008). İlköğretim öğrencilerinin geometrideki kavram yanılgıları. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), 461-483.

Eflatun Saraçlı Şiirlerinde Dini-Felsefi Unsurlar

Religious and Philosophical Elements in Eflatun Sarachli's Poems

Afina BARMANBAY¹

Öz

Sovyetlerin çökmeye başladığı 1980'li yılların sonlarından itibaren SSCB dâhilindeki bütün Cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da milli istiklal harekâtı giderek güçlenmeye başlar. Bu dönem Vatan ve Millet konularını dini-felsefi çaralar ile aydınlatan şairlerden Eflatun Saraçlı'nın (1936-2008) şiirleri Azerbaycan edebiyatında özgün sanat eserleri gibi dikkat çekmektedir. Azerbaycan Edebiyatı üzerine bilimsel çalışmaları ve Azerbaycan-Gürcistan edebi ilişkilerine hizmetleri ile bilim dünyasında önemli bir yere sahip olan Eflatun Saraçlı, vatansever şair gibi de şiir dünyasında kendine has yer edinmiştir. Âşıkların repertuarından düşmeyen "Elim Saraçlı'dır, Yurdum Borçalı" mısralı ünlü şiiri ile bütün Borçalı halkının gönlünü fetheden Eflatun Saraçlı, şiirlerinde, milliyetinin Türk, imanının Kur'an, ülkesinin ise önce Birleşik Azerbaycan, sonra da bütün Türk dünyası - Turan olduğunu ifade eder.

Eflatun Saraçlı'nın Vatan ve Millet konulu şiirlerine mücadeleci bir ruh hâkimdir. Endişe ve umutsuzluğa kapıldığında ise bu tarz şiirlere dini-felsefi çaraların eklendiğini görebiliriz. Vatan ve Millet konularının dini duygularla vahdetle ifade edildiği şiirlerde, bazen Allah'ın, vatanına ve milletine bir yol açacağına inanıp umutlanan, bazen de olup bitenlere müdahale etmek gücünde olmayan, sesini duyuramayan ve talihin hükmüne karışamayan, çaresizce Allah'a sığınan bir şair kimliği ortaya çıkar. Eflatun Saraçlı'nın, "Allah, sen sakla, sen sakla" ve "Allah'ım, bir yol aç sen bu millete" redifli şiirleri Vatan, Millet ve Din konularının vahdeti gibi, "Münacat" adlı eseri ise tamamen dini konu üzerine yazılmış bir şiir gibi dikkat çekmektedir.

Eflatun Saraçlı'nın felsefi yönü ve derin lirizmi ile dikkat çeken şiirlerinde, şairin hassas ruh halinin yansımalarını görebiliriz. Özellikle ömrünün son yıllarında hayatın gidişatından endişelenip yorgun düşen, dünyayı, yaşamı daha çok sorgulamaya başlayan şairi Tanrı dergâhına bağlı sırlar daha çok celp eder. Şiirlerinde defalarca Allah'a bir can borcu olduğunu hatırlatan şair, insan ömrünün bir emanet, hayatın imtihan olduğunu hatırlatır. Şair, vakti gelince ruhunun "yorgun avcının son oku gibi" bedeninden çıkacağını, kalbini kafesinden çıkarıp Tanrıya bir çiçek gibi sunacağını ifade eder, bu dünyada misafir olan insanların aslında iki dünyanın ikisinden de habersiz olduğu yönünde felsefi fikirler öne sürer. Ömrünün son aylarında yazdığı şiirlerinde ise artık çaresizce ölümünü bekleyen şairin umutsuz çırpınışlardan usanıp kadere teslim olma eğilimlerini görebiliriz. Eflatun Saraçlı'nın şiirleriyle ilgili şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalar, genellikle Vatan ve Millet konusu üzerinedir. Hem bu tarz hem de diğer şiirlerinde ilk defa dini-felsefi unsurların araştırıldığı çalışmamızın, Eflatun Saraçlı'nın şiirlerinin daha detaylı öğrenilmesine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Anahtar kelimeler: Eflatun Saraçlı, Borçalı, Vatan, Millet, Din.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi, TÜRKİYE

Abstract

Since the late 1980-s, when the Union of Soviet Republics began to collapse, the national independence movement in Azerbaijan has begun to gain strength as in all other Republics of former USSR. With regard to this period, the poems of Eflatun Sarachli (1936-2008), one of the poets who reflected such issues as Homeland and Nation together with religious and philosophical aspects, attract attention as original works of art in Azerbaijani literature. Eflatun Sarachli, who managed to occupy an important place in the world of science due to his scientific studies on Azerbaijani literature and contribution to Azerbaijani-Georgian literary relations, is also well-known in the world of poetry as a poet-patriot. Eflatun Sarachli, who conquered the hearts of the people of Borchali with his famous poem containing the following verse: "Elim Saraçlı'dır, Yurdum Borçalı" (*Sarachli is my country, Borchali is my homeland*), which is often used by ashiks, relates in his poems that he is of Turkish nationality, that his faith is Quran, his country is first of all United Azerbaijan and then the whole Turkic world – Turan.

The challenging spirit is dominating in Eflatun Sarachli's poems on Homeland and Nation issues. When the author feels anxiety and hopelessness, we can see religious and philosophical aspects in his poems. In poems where such issues as Homeland and Nation are treated together with religious feelings, we can sometimes see a poet, who believes and hopes that Allah will show a way to his country and nation, and sometimes see a person, who does not have enough strength to interfere with what is going on, who cannot get his voice heard, who cannot struggle with the fate and who is just helplessly seeking refuge in Allah. Eflatun Sarachli's poems with such redifs as "O, Allah, please, protect us, protect us" and "O, my Allah, show a way for this people" are poems, which combine Homeland, Nation and Religion issues, while "Munacat" (Appeal) is a poem completely devoted to religion.

In Eflatun Sarachli's poems, which attract attention with their philosophical aspect and deep lyricism, we can see the sensitive psychological state of the poet. Especially in the last years of his life, when the poet worried a lot about the course of life and felt tired, when he started to ask more question about life, we can see that the secrets related to God started to attract his attention more and more. The poet frequently reminds in his poems that he owes a life to Allah, that life is entrusted to people as a deposit for safekeeping and that life is an exam. The poet says that when the time comes, his soul will leave the body as the "last arrow of a tired hunter", and that he will take his heart out of the chest and present it to God as a flower. The poet expresses his philosophical ideas mentioning that people are guests in this world, that there are two worlds but people are unaware of both of them. In his poems that were written during the last months of his life, we can see that the poet who is hopelessly waiting for death got tired of desperate endeavours to change something and surrendered to his destiny.

The studies, which has been made with regard to the poems of Eflatun Sarachli so far, are usually focused on Homeland and Nation issues. We believe that our study, which for the first time investigates the religious and philosophical aspects of his poems, will contribute to a more detailed learning of Eflatun Sarachli's poems.

Keywords: Eflatun Sarachli, Borchali, Homeland, Nation, Religion.

1. GİRİŞ

XIX. – XX. yüzyıllar Azerbaycan Edebiyatı, Borçalı edebi muhiti, âşıklık geleneği üzere yapmış olduğu çalışmalarla Azerbaycan bilim dünyasında önemli yere sahip olan Eflatun Saraçlı (Yunus oğlu Memmedli), Gürcistan ve Azerbaycan edebi ilişkilerinin gelişmesindeki müstesna hizmetlerine göre Gürcistan Cumhurbaşkanı tarafından “Şeref” madalyasına layık görülmüştür. Bunun yanı sıra genç yaşlarından itibaren başlayan şairlik yeteneğini hiçbir zaman terk etmeyip ömrünün sonuna dek devam ettiren Eflatun Saraçlı, daha çok Vatan ve Millet, etnografik unsurların bolca kullanıldığı yurt konulu şiirleri ile tanınmıştır. Eflatun Saraçlı'nın yazdığı yüzlerle bilimsel makale, “Azerbaycan Uşak Edebiyatı”, “Abdulla Şaik”, “Azerbaycan Bedii Nesri”, “Zeynelabidin Marağalı”, “Azerbaycan Yazıcıları Cumhuriyet Döneminde” gibi bilimsel kitapları araştırmacılar için yeni bir çığır açmıştır. “Abdulla Şaik” monografisinde Eflatun Saraçlı'nın âlim ve şair kimliği birleşerek biri diğerini tamamlamış, bilim camiasında adından çok söz ettiren “Azerbaycan Bedii Nesri” kitabı ise “Azerbaycan nesrinin ilk sistemli ilmi-nazari salnamesi” olarak nitelendirilmiştir (Talıbzade, 2002: 28-29). Eflatun Saraçlı'nın şiirleri sürekli dergi ve gazetelerde çıksa da ilk şiir kitabı, “Borçalı Harayı” adıyla 1993'de, “Dünya Hemen¹ Dünyadır” adlı ikinci şiir kitabı ise 2001 yılında yayınlanmıştır.

¹ Hemen - aynı

² “Gürcistan'da Türkler yoğun olarak Marneuli, Bolnisi, Dmanisi, Gardabani, Sagareco, Zalka ilçelerinde, azınlık olarak Tiflis, Rustavi şehirlerinde, Tetrisğaro, Telavi, Lagodehi, Kaspi, Msheta, Gori ilçelerinde meskündurlar. Gürcistan'da Türklerin toplu halde varlıklarını sürdürdükleri arazi, Borçalı denilen, hâlihazırda resmi yönetsel coğrafi birim olarak Kvemo-Aşağı Kartli olarak adlandırılan bölgedir” (Memmedli, 2018: 21).

2. Eflatun Saraçlı'nın hayatı, şahsiyeti ve dünya görüşüyle ilgili kısa bilgi

Eflatun Saraçlı, 5 Aralık 1936'da Borçalı'da² - Gürcistan'ın Bolnisi ilçesinin Saraçlı köyünde doğmuştur. 8 yıllık köy ortaokulunu bitirdikten sonra 1952-1956 yıllarında Marneuli Pedagoji Lisesinde, 1956-1961 yıllarında Tiflis Devlet Pedagoji Enstitüsünün Tarih-Filoloji fakültesinde tahsil almış, okulu takdirname ile bitirip bir sene Üniversitede araştırma görevlisi olarak çalıştıktan sonra Bakü'ye taşınmış, Azerbaycan İlimler Akademisinde çalışmaya başlamıştır. Profesör Eflatun Saraçlı, ömrünün sonuna dek Edebiyat Enstitüsünde “Yeni Devir Azerbaycan Edebiyatı” anabilim dalı başkanı olarak görev yapmış, 2008 yılında aniden vefat etmiştir.

Eflatun Saraçlı'yı her şeyden önce “*müdrük ve nurani*”, “*ışıklı adam*” olarak nitelendiren Muharrem Kasımlı'nın şairin şahsiyetiyle ilgili yazdıkları, onun sanat dünyasına açtığı kalbine ışık tutar: “*Tanrı ona nur içinde bir çehre de kısmet eylemiş: yüz-gözündeki hayırseverlik, bilgelik, saflık ışığı ta uzaktan bu adamın kimliğini söyler. Ancak gönlüne, duygularına, düşünce ve kaygılarına yakınlık ettikçe yüzdeki ışığın daha büyük kudret ve hararetle Eflatun Saraçlı yüreğinde çağladığını görürsün*” (Gasımlı, 2002: 38-39).

Her zaman kendi değerlerine, duygu ve düşüncelerine sadık kalan şair, hiçbir zorluk

karşısında eğilmemiş, Türkçülük, istiklal, vatanperverlik yolunda cesaretle savaşmıştır. Eflatun Saraçlı, “Azerbaycan’la ilgili bütün meselelere kendi faal ziyalı mevkiini bildiren bir şahsiyat idi. Meydan hadiselerinde, Karabağ, Hocalı soykırımı meselesi ile ilgili keskin vatandaş mevkiini bildirmekle yetinmemiş, matbuat sayfalarında ateşli konuşmalarıyla görüşlerini ifade etmiştir” (Gafgazlı, 2017: 342).

“Ciddi ve talepkâr, hayırhah, sade, samimi, hümanist ve objektif bir insan”, “dayısı” olmayanların dayanağı olan (Soltankızı, 2008: 28-29) E. Saraçlı’nın “şiiyeti, kadim Borçalı elinden başlanan ömür yoludur” (Mustafayev, 1993: 3). Borçalı’nın tek bir il değil çok büyük idari arazinin adı olduğunu sıradan insanlar Eflatun Saraçlı’nın âşıkların ve şarkıcıların dilinden düşmeyen “Borçalı” şiiirinden öğrenmişler. Bu şiiir, o bölgede yürütülen Sovyet ve Gürcü şovenist ideolojisine karşı vaktinde verilmiş cevap gibi değerlendirilmiştir (Saraçlı N., 2002: 41-42). “Yüreğimin başındadır Borçalı” diyen şair, bu aşkı baba-oğul sevgisiyle kıyaslar, “O yurt benim ata yurdumdur. Ata yurdundan mukaddes ne var?!” diye sorar (Saraçlı E., 2002: 191). “Borçalı adlı kadim el-obası, doğma yurduyla birlikte çarpan Lala Eflatun’un Ozan ruhlu, Dede Korkut soraklı³, Üstat Alesker nefesli, Âşık Hüseyin lafzlı⁴ kalbi” (İsmayılı, 1990: 43) şiiirlerine yansımıştır. Azerbaycan’da askeri program sunucusu, asker marşlarının ünlü yorumcusu Şemistan Alizamanlı, bir gün canlı ekrana çıkıp, halkımızı Vatani savunmaya seslersem, Eflatun muallimin hemen

bavulunu hazırlayıp savaşa katılacağından emin olduğunu söyler. Çünkü o, “Bütün kaniyla, canıyla doğulduğu toprağa, el-obaya bağlı olmakla, hem de Türk dünyasını kendi evinin içi gibi gören, seven ve abat olması için çalışan ziyalıdır” (Alizamanlı, 2002: 41).

Eflatun Saraçlı’nın dini felsefi görüşlerini anlamak adına kendisinin bir yazısına dikkat çekmek isteriz: “Beşer sivil hayat için yarattığı servetleri hem de kendisinin güçlenmesine, başkalarının mahvına yöneltir. (...) Beşer, bir kanun kitabı, bir takvim, bir devlet sistemi, cemiyet kuruluşu ile de yetinebilirdi. Yer küresinde menfi-müspet güçler olduğu gibi, münasebetler de kalacaktır. Bunun felaket ve facialarla sonuçlanmasını yalnızca tekâmül, sivil dünya, irfan, manevi saflık, yaşamak aşkı ve başka amiller engelleyebilir. İptidai cemiyette insanlar birbirine daha çok güvenir, yaklaşırdı. Uygarlık çevresi genişledikçe dâhildeki “Ben” de büyür. Toplum, halk, devletler yararır, iddialar da büyür, tabi bu da kan gadalarla⁵ sonuçlanır. Sufiler boşuna dememişler, önce manevi tekâmül gerektir. Uygarlık manevi tekâmülden ve ışıktı düşünceden geçip gelir. “İncil” de, “Kuran” da bu yolda eşsiz hizmet vermiş ve veriyordur. Ancak onların ve onlara iman getirenlerin kendi aralarında geçilmez sınır var olduğu sürece dünya, uygarlığına kavuşamıyor, çoğu zaman yalancı, yarım dincilerin elinde bir araca çevrilir. (...) Maksat, onların sivil dünyaya verdiği değerleri yalnızca beşerin manevi-sosyal tekâmülüne yöneltmenin yollarını aramaktır. Belki bu işte Hristiyan

³ Sorak – haber.

⁴ Lafz – kelime.

⁵ Gada - dert, bela.

ve Müslüman dini liderleri kendileri ön safta yer ala, o zaman sivil yollar bulmak daha kolay olur” (Saraçlı E., 2002: 204).

3. Eflatun Saraçlı'nın şiirlerinde dini-felsefi unsurlar

Eflatun Saraçlı'nın şiirlerinde “yad ses, hariç hava” yoktur, o, neden yazarsa yazsın açık vatandaş mevkiyle seçilir, dilindeki temizlik, duruluk, duygularındaki zariflik, incelik dikkat çeker, fikirlerinde derin mantık, halk hikmeti seviyesinde kompakt ve ebedilik kendini gösterir (Veliyev, 1996: 38). Şairin Borçalı kaygısı, Karabağ ağrısı, Garp⁶ topraklarının acısı, Cenup⁷ hasreti, birleşik Azerbaycan ideali şiirlerine de yansımıştır. “E.Saraçlı'nın yurt sevgili mısraları vasfettiği toprak gibi, ana tabiat gibi dupdurudur, halimdir, içtendir” (Memmedli, 2002: 35). “Şairin müracaat ettiği her hangi bir karakter ve her hangi bir olay genelleşir, ucu-bucağı olmayan, hiç bir şeyle sınırlanmayan büyük maneviyat denizine dâhil olur, bununla da şiir, gerçekliğin bilavasita inikâsı için şart olan somutluktan, kısıtlamalardan halas olur, yükselir, kâmilleşir” (Mehrabov, 2002: 33). Bu söylenenleri, şairin “İşiten yok sözlerimi” adlı şiirinden en hazin ve buruk duygular içeren bir parçanın örneğinde görebiliriz:

*Dağ başında kara baktım,
Ak kararttı gözlerimi,
Açılmadı kara bahtım,
Kucakladım dizlerimi.* (Saraçlı, 2001: 49).

“Baba sorgusu” şiirinde Karapapakların, Oğuzların, Beyreklerin yurdu Borçalı'daki

içer acısı durum tasvir edilir. Yurtlarını bırakıp gidenler bir zamanlar gün saymaktayken şimdi yılları sayar oldu. Şair, dağların bile sanki küçüldüğünü, suların kurduğunu kalp burukluğuyla anlatır. Fidanların kurduğu meşeler için hesap sorulacak meşebeyi⁸ bile yoktur. Sahibinin dert yükünü taşıdığından mı yoksa sahipsizlikten mi meyve ağaçlarının belleri bükülmüştür. Mezarlar dağılmış, evler “sinesi dağlı” kalmış. Bağ bahçelerin sarardığını söyleyen şair, “Biz mi ders almadık tarihimizden, Yoksa da tarih mi sararıp, bala?” diye sorar, tarihten ders alıp sahiplenilmeyen yerlerin giderek tarihe karıştığını ifade eder. Bütün bunları derin hüznüyle anlatan şair gençliğe seslenir:

*Gel aç kapıları, çırağı yandır,
Düşman görmesin ki, bağıdır, bala.*
(Saraçlı, 2001: 11)

“Baba sorgusu” şiiri, sadece Borçalı aksakalının gençlere nasihat veya vatanseverlik nutku değil, tam manasıyla derin yürek acısıyla ifade edilen bir yakarıştır adeta.

Eflatun Saraçlı'ya göre, Tanrı toprağı ekip becermek için ve gömülüp yatmak için yaratmış. İnsanlar onu terk ettiğinde toprak incinir, hasretten çat çat olur (Saraçlı, 2001: 10). Şairin toprakla ilgili ayrı ayrı şiirlerindeki aşağıdaki satırlar dikkat çekmektedir:

*Eflatun Saraçlı, bu kelamı yaz:
Topraktan el yüzen batar, ucalmaz⁹,
Dünya civan kalır, dünya kocalmaz,*

⁶ Batı Azerbaycan. Ermenistan sınırları içerisindedir.

⁷ Güney Azerbaycan. İran sınırları içerisindedir.

⁸ Meşebeyi - orman bekçisi.

⁹ Ucalmaz – yücelmez.

Biz geldi gideriz, bize ne var ki... (Saraçlı, 2001: 13)

Veya:

*Dünya kan yutturan, kan yutan olup,
Toprak can getiren, can yutan olup.* (Saraçlı, 2001: 14)

“Şairliği çok da bilme sen asan¹⁰” şiirinde tarikatı¹¹ ve ilmi olan, ahireti ve ölümü hatırlatan, fitne fesattan uzak, sevap ve hayır işler peşinde koşan hak şairi kimliği öne çıkar. “Başa çekibler¹²” şiirinde ise dini-felsefi unsurlar yoğunluk teşkil etmektedir:

*Kim deyir sevinçle keder goşadır¹³,
Beşeri keder yok, sevinç yaşatır;
Bu hayat ezelden bir temaşadır,
Bizi bu sahnede boşa çekipler.*

*Eflatun Saraçlı, bu sır derinde,
Cellatlar eyleşib¹⁴ melek yerinde,
Tanrı dergâhının şekillerinde¹⁵
İblisi, şeytani Paşa çekibler.* (Saraçlı, 2001: 48).

“Ya Karabağ ya Ölüm” şiirinde şair, Karabağ savaşının arkasından birkaç ay içinde 7 ilin peş peşe Ermeni işgalcileri tarafından zapt edilmesinin akabinde Batının da baskısıyla imzalanan ateşkese isyan eder. Bu rezil sulhu kabul edenler, vatani ve milleti alçalttıkları, Batı önünde diz çöktükleri için “kâfir, dönük, haris” gibi ibarelerle suçlanır, gelecek neslin onları lanetleyeceği bildirilir. Şair, “Karabağ yoksa Vatan da yoktur”, “Ya Allah, ayağa

kalksın koy ülke, Ya doğma Karabağ, ya da ki ölüm” (Saraçlı, 2001: 54) diye haykırır. “Allah, sen sakla¹⁶” şiirinde şairin, Azerbaycan’ın hem kan çanağına dönmüş dünyadaki durumu hem de ülke dâhilindeki vaziyetinden duyduğu endişe ve sarsıntı dikkat çekmektedir. 11 kıtadan oluşan şiirde, “sağım yağı, solum yağı” diyen şair, Doğuyu Batı şerrinden hıfzetmesi için, Azerbaycan topraklarını, Muhammed Emin Resulzadenin yadigârı olan ay yıldızlı bayrağını koruması için Allaha yalvarır:

*Özün¹⁷ düzelt bu dünyanı¹⁸,
Yola getir yol azanı,
Günbatandan Gündoğanı
Allah, sen sakla, sen sakla.* (Saraçlı, 2001: 50)

İşgal altındaki topraklarda ölenin haklı, öldürenin haksız olduğunu söyleyen şairin tek umudu Allah’adır. Ebülfez Elçibey’e ithaf edilen “Veda Nağmesi” şiirinde “İlahi, merhamet et, Bize Elçibey gönder” (Saraçlı, 2001: 60) denilir. Şeyh Şamil’e ithaf edilmiş iki şiirinde ise şair, Azerbaycan’ın zor günlerinde ona, “Türk, İslam âleminin yenilmez kahramanı”, Allah’ın ve Vatanın yücelttiği, Tanrının onun aracılığıyla halka imdat yolu açtığı, “yiğit doğup, şehit ölen” (Saraçlı, 2001: 62-63) Şeyh Şamiller gerektiğini ifade eder. Şair, bu tarz şiirlerinde Vatan ve Millet için yüzünü Allaha tutup necat yollarını ondan ister.

“Olacakları önceden duymak, önceden görmek hiç de herkese nasip olan özellik değildir. Şüphesiz burada bize belli olmayan

¹⁰ Asan – kolay.

¹¹ Tarikat – burada din, iman anlamındadır.

¹² Çekibler – çekmişler.

¹³ Goşa – çift.

¹⁴ Eyleşib – oturmuş.

¹⁵ Şekillerinde – resimlerinde.

¹⁶ Sakla - koru.

¹⁷ Özün – kendin.

¹⁸ Dünyanı – dünyayı.

bir sır var ve bu sırrın kökü Tanrı dergâhına bağlıdır”, Eflatun Saraçlı'nın toparlanıp öteki dünyaya gideceğini bir şair kendisi bir de son şiirleri bildi (Gasımlı, 2008: 4):

*Bir de gözersen ki, çatar¹⁹ sırası,
Eflatun Saraçlı geder dünyadan...”*
(Saraçlı, 2008: 4)

Şairin “Yazılacak” şiirinde insanın bu dünyadaki sonunun poetik dille tasviri bizleri hayat hakikatlerinin derinliklerine iter (Şerifova, 2018: 78). Giderek dünyayı, yaşamı daha çok sorgulamaya başlayan şairi Tanrı dergâhına bağlı sırlar daha çok celp eder. Şairin son aylarda yazdığı “*Ne yaman kocalttı zamane beni*”, “*Şiiri benim*”, “*Yaprak bana el eyleyir*”, “*Eflatun Saraçlı gider dünyadan*”, “*Gayıdışım²⁰ var*” şiirleri vefatından sonra yayınlanmıştır. Şair, vakti gelince ruhunun “yorgun avcının son oku gibi” bedeninden çıkacağını, kalbini kafesinden çıkarıp Tanrıya bir çiçek gibi

sunacağını ifade eder, bu dünyada misafir olan insanların aslında iki dünyanın ikisinden de habersiz olduğu yönünde felsefi fikirler öne sürer. Ömrünün son aylarında yazdığı şiirlerinde ise artık çaresizce ölümünü bekleyen şairin umutsuz çırpınışlardan usanıp kadere teslim olma eğilimlerini, Tanrı dergâhına yükselme hayallerini görebiliriz.

4.SONUÇ

Eflatun Saraçlı'nın Vatan ve Millet konulu şiirleri üzerine az da olsa çalışmalar yapılsa da şairin şiirlerindeki dini-felsefi unsurlar, ilk defa araştırma konusu olarak işlenmiştir. Hem Eflatun Saraçlı sanatına hem de Vatan ve Millet konularının dini felsefi unsurlarla kavuştuğu şiirlere dikkat çekmeği amaçlayan bu çalışmanın konu araştırmacıları için faydalı olacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Alizamanlı, Ş. (2002). “Şair, Âlim, El aksakalı”. *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar, 2002, s.41.
- Gafgazlı, N. (2017). “Eflatun Saraçlı-80”. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü. *Edebiyat Mecmuası*. XXXI. Cilt, Bakü, Elm ve Tahsil, s.339-343.
- Gasımlı, M. (2002). “Müdrük ve Nurani Adam”. *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar, s.38-39.
- Gasımlı, M. (2008). “Eflatun Saraçlı”. *Edebiyat gazetesi*, 29 Şubat, s.4.
- İsmayıl, E. (1990). “Yurtla Döyünen Yürek”. *Tan Yıldızı (Edebi Toplu)*. Tiflis, “Merani”.
- Mehrabov, A. (2002). “Entelektle Kavuşan Poeziya”. *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar, s.32-34.
- Memmedli, Ş. (2002). “Eflatun Saraçlı Elden Ayrılmaz”. *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar, s.35-36.

¹⁹ Çatar – yetişir.

²⁰ Gayıdış – dönüş.

- Memmedli, Ş. (2018). Gürcistan'da Türk Edebiyatı (Başlangıç Dönemi). Editör: Mitat Durmuş. Erzurum, Fenomen Yayıncılık.
- Mustafayev, C. (1993). "Şiire sadakat". Ön söz. *Eflatun Saraçlı. Borçalı Harayı*. Bakü, Elm, s.3-4.
- Saraçlı, E. (2001). Dünya Hemen Dünyadır. (Editör: Zelimhan Yakup). Bakü, Borçalı.
- Saraçlı, E. (2002). *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar.
- Saraçlı, E. (2008). Şiirleri. *Edebiyat gazetesi*, 29 Şubat, s.4.
- Saraçlı, N. (2002). "E.Saraçlı'nın "Borçalı" Şiiri Hakkında". *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar, s.41-42.
- Şerifova, S. (2018). "Elm Hadimi, Kâmil Muallim ve Milli Şair Eflatun Saraçlı baresinde". *Klassikler ve muasırlar söz müstevisinde*. Bakü, Elm ve Tahsil, s.73-78.
- Soltankızı, P. (2008). "Eflatun Saraçlı-70. Edebiyatşinas âlim, vatanperver şair". *Meşhurlar. Portreler*. Bakü, Çaşioğlu, s.27-30.
- Talibzade, K. (2002). "Eflatun Saraçlı hakkında". *Ömür geçti yuhu kimi*. Bakü, Hazar, s.28-29.
- Veliyev, Ş. (1996). *Eflatun Saraçlı (Hayatı, Şahsiyeti ve Yaratıcılık yolu)*. Bakü, Elm.

İstiarenin Örtük Dünyasından Teşbihin Açıklayıcı Dünyasına: Sâmiha Ayverdi'nin Romanlarında Sembollerin Görünümleri

From the Implicit World of Metaphor to the Explanatory World of Simile: The Appearance of Symbols in Sâmiha Ayverdi's Novels

Zeliha ÇELEN BOZTILKI¹

Öz

Edebi eserlerde farklı formlarda görünen semboller bazen anlaşılmaz ve aşkın olanı daha belirgin hale getirirken bazen de somut olanı müphemleştirir. Sâmiha Ayverdi romanlarında birtakım metafizik hakikatleri dile getirmek, soyut fikirleri örneklendirmek ve açıklamak için semboller kullanmış; benzetmelere, metaforlara başvurmuştur. Divan edebiyatı geleneğinde mazmun, alegori, istiare gibi sanatların kullanımıyla tasavvufi düşünceler üstü örtülerek anlatılmıştır. Ayverdi, divan edebiyatında kullanılan tasavvufi düşünceye ait metaforları sıklıkla kullanmasına rağmen, dönemi itibarıyla divan edebiyatından daha farklı bir okuyucu kitlesine sahip olduğu için, tasavvufun örtük diline ait metaforları okuyucusu için çözümler. Bu sebeple onun eserlerinde, aynı gelenekten beslenmesine rağmen, benzetme ve karşılaştırmanın açıklayıcı üslubunun önemli yer tuttuğu görülür. Eserlerinde neyi neye benzettiğini açıkça anlatır, istiarenin anlamı örten üslubundan ziyade teşbihin açıklayıcı anlatım tarzını tercih eder. Bu bildiride *Ateş Ağacı*, *Batmayan Gün*, *İnsan ve Şeytan*, *Mesihpaşa İmami*, *Son Menzil*, *Yaşayan Ölü*, *Yolcu Nereye Gidiyorsun* adlı romanlarında yazarın karşılaştırma ve benzetme üslubunun sembol ve metafor kullanımına nasıl yansıdığı üzerinde durulacaktır. Yazarın “Nasıl ki..”, “Tıpkı...” gibi anlatım tarzını seçmesinin ve karşıtlıklardan yola çıkarak birtakım tasavvufi prensipleri ortaya koymasının sebepleri anlatılacaktır. Ayrıca yazarın aşk sembolleri, yol ve yolculuk metaforları ve sembolik karakterler üzerinde nasıl durduğu; bu sembolleri hangi tasavvufi düşünceleri somutlaştırmak ve açıklamak için kullandığı, farklı eserlerinde birbirine benzer düşünceleri hangi sembollerle dile getirdiği, bu sembollerin yazarın romanlarının kurgusuna katkıları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sâmiha Ayverdi, sembol, metafor, teşbih, tasavvuf.

Abstract

Symbols appearing in different forms in literary works, sometimes make the obscure and transcendent more apparent and sometimes ambiguous. Sâmiha Ayverdi used symbols in her novels to express some metaphysical truths, to exemplify and explain abstract ideas; also resorted to metaphors.

In the traditions of Divan literature, mystical ideas are covered with the use of arts such as mazmun, allegory and metaphor. Although Ayverdi frequently uses the metaphors of Sufi thought used in Divan

¹ Öğ.Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili Bölümü, TÜRKİYE

literature, since she has a different audience than Divan literature in her time, she analyzes the metaphors of the mystical language of Sufism for his readers. For this reason, although it is nourished from the same tradition, it is seen that the explanatory style of analogy and comparison occupies an important place in her works. In her works, she clearly describes the meaning of metaphor and she prefers the descriptive narrative style of the simile rather than the covering style of metaphor. This paper will focus on how the author's comparison and analogy style is reflected in the use of symbols and metaphors in her novels *Ateş Ağacı*, *Batmayan Gün*, *İnsan ve Şeytan*, *Mesihpaşa İmamı*, *Son Menzil*, *Yaşayan Ölü*, *Yolcu Nereye Gidiyorsun*. The reasons why the author chooses the narrative style “Such as..., just as...” and sets out some mystical principles based on the contradictions will be explained. In addition, how the author focuses on love symbols, road and journey metaphors and symbolic characters; which symbols are used to concretize and explain Sufistic thoughts, with which symbols they express similar ideas in their different works, and their contribution to the fiction of the author's novels will be discussed.

Keywords: Sâmiha Ayverdi, symbol, metaphor, simile, sufism.

GİRİŞ

Tahir Uluç'a göre semboller dağınık olay ve gerçekliklere tutarlı bir bütünlük kazandırır ve onları anlaşılır kılar. Ayrıca toplumların inanç ve davranışlarına şekil verme, bir toplum içindeki ortak yönleri arttırma özellikleri vardır. (Uluç, 2011: 41) Birtakım soyut fikirleri örneklendirmek ve açıklamak için kullanılan semboller, özellikle dini bağlamda, daha yüce olan metafizik hakikatin daha aşağı bir mertebedeki, yani fizik dünyadaki yansımalarıdır. (Uluç, 2011:44) Samiha Ayverdi de birtakım metafizik hakikatleri dile getirmek için yer yer sembolik bir anlatım kullanmıştır. Fakat Divan edebiyatının estetiği önde tutan sanatlı üslubundan ziyade düşünceleri daha açık hale getirme yolunu tuttuğu görülür.

Ayverdi, Divan edebiyatında sıklıkla kullanılan tasavvufi düşünceye ait mazmunları kullanır. Divan edebiyatı geleneğinde gazeller ve mesneviler anlamın

en az iki katmanlı olmasıyla dikkat çeker. Schimmel, Kur'an ve hadislerden alınmış alıntılarının estetik nitelikte simgelere dönüştürüldüğünü, böylece dünyevi ve uhrevi imgelerin dinsel ve dindışı düşünceler arasında yeni ilişkiler yaratma bakımından sınırsız imkânlar sağladığını, usta şairlerin de her iki düzeyde de karşılıklı olarak tam bir etki yaratabildiğini söyler. (Schimmel, 2018: 382)

Samiha Ayverdi, aşk gibi divan edebiyatında dünyevi ve uhrevi olarak yorumlanan bir mevzuyu özellikle romanlarında kullanmış, dindışı ile uhrevi imgelerin karşılıklı ilişkisinden faydalanmıştır. Divan edebiyatı geleneğinde imge ve simge kullanımında okuyucu ile şair arasında karşılıklı bir anlaşma vardır. Dolayısıyla şair; imge ve simgeleri açıklama gereksinimi duymaz. Örneğin şair alegorik bir eserde bir aşk uğruna yapılan yolculuğu anlatıyorsa, bu yolculuğun, esasında, tasavvufi ve uhrevi göndermeler içeren anlamları olduğunu

açıklama ihtiyacı hissetmez. Okuyucusunun bu anlamlara ulaşabileceğinin farkındadır ya da zaten kendine has dil ve anlam dünyasını paylaşan okuyucuya hitap etmek ister. Bilindiği gibi tasavvufi edebiyatta örtük bir dil kullanımı çok yaygındır. Tasavvufi sırların üzeri örtülmesinin çeşitli amaçları vardır. Bu sırları anlayanlara örtülü mesaj vermek, ehil olmayanlara karşı sırrı korumak, sözün boş yere harcanmasını önlemek gibi amaçlarla sırların üzeri metaforlarla örtülür. (Ögke, 2005: 74)

Samih Ayverdi ise bu örtük dili roman kurgusu içinde; karakterlerle, karakterlerdeki dönüşümlerle çözümler. Bir şekilde şerh eder. Çünkü sembol ve metafor kullanımında okuyucu ile yazar arasında bir anlaşma vardır. Tasavvuf edebiyatının okuyucusundan farklı olarak Ayverdi'nin hitap ettiği kitle bu örtük ve metaforik anlatımın yabancı olduğu için Ayverdi, tasavvufi hakikatleri metaforlarla tamamen gizlemek yerine zaman zaman açıklama gereksinimi duyar. Metaforlar ve imgeler de kullanır ama anlatmak istediklerini daha çok teşbihle yani benzetmelerle somutlaştırarak anlatır. “Nasıl ki...” “tıpkı...” gibi anlatım tarzını tercih eder:

“Fakat nasıl ki ümmi kimseler için, değil yüksek eserler, alfabe bile hiçbir şey söylemezse, mânâ lisanının cahilleri için de kâinat kitabını okumak aynı derecede imkânsızdır.” (Ayverdi, 2009a: 58)

Ayverdi'de bu tarz benzetmeler çoğunluktadır. Neyi neye benzettiğini açıkça anlatır. İstiarenin örtük dünyasından teşbihin açıklayıcı dünyasına geçiş vardır. Divan edebiyatının “aşk” olgusunu döneminin okuyucusu için şerh eder.

1. AŞK SEMBOLLERİ

Beşir Ayvazoğlu “Aşkın Kısa Tarihi” başlıklı Ayverdi'nin *Ateş Ağacı* romanının takdim yazısında Ayverdi'nin Tanzimat'tan sonra aşkı klasik mesnevilerde ve halk hikâyelerinde işlendiği biçimiyle ele alan tek romancı olduğunu söyler. (Ayverdi, 2009a: 14)

Daha önce de belirttiğimiz gibi Divan edebiyatındaki mesnevilerde “aşk” konusu ikili bir anlam alanına sahiptir: Dünyevi aşk ve ilahi aşk. Ayvazoğlu Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış aşk mesnevilerinde mecazî aşkın ilahi aşka giden bir aşama olduğunu, bu düşüncenin de kaynaklarının Eflatun'un felsefesine dayandığını belirtir. (Ayverdi, 2009a: 9) Eflatun'a göre bütün güzel bedenler birbirine benzer, insan bu gerçeğin farkına varınca geçici güzelliklere değil, güzellik idesine âşık olacaktır. (Ayverdi, 2009a: 6)

Samih Ayverdi, *Ateş Ağacı*'nda Eflatun'un birliğe dair görüşlerine yer verir: “Seyrettiğimiz hayat, hareket ve değişiklik çokluğu, aynı zamanda birliğin intizamıdır.” (Ayverdi, 2009a: 30) Eserin tamamına yayıldığını düşündüğümüz bu düstur, Ayverdi'nin romanlarındaki aşkı da tarif edecek felsefi bir düşüncedir.

Ayverdi, eserin başlarında Cemil aracılığıyla bu vahdet düşüncesinin öneminden Eflatun'dan alıntı yaparak bahsettikten sonra romanın geneline hâkim olan “aşk”ın nasıl bir aşk olması gerektiğini şöyle açıklar: “Öyle ise eserden, eser sahibine yükseliniz ve sevginiz cismin güzelliğine takılı kalacağına, ruhun güzelliğine bağlansın.” (Ayverdi, 2009a: 30)

Aşk tarif edilirken geleneksel metaforlar kullanılır. *Yaşayan Ölü*'de Seniye Leyla'ya mektubunda aşkıdan bahsederken "...eğer o nefese hemdem olamazsam, bu kúpuru kamıştan ses çıkmaz." der. (Ayverdi, 2009b: 14) Bu, Mevlana'nın *Mesnevi*'sindeki ney, kamış gibi metaforlara göndermedir. Bu tarz göndermeler Ayverdi külliyyatı boyunca sık sık tekrarlanır.

1.1. Aynalaşmış Vücutlar: İnsan-ı Kamil

Ateş Ağacı'nın Cemil'ine göre aşk, bir vücutla kayıtlı olamaz. "Aynalaşmış vücutlar" hariç... (Ayverdi, 2009a: 52) Zira Cemil, Kadriye ile evlidir. Kadriye, kaçtığı kadın karikatürlerinden farklıdır, ona göre nefis bir sanat şaheseridir. Fakat Kadriye'de bir mânâ eksikliği görür. Bu mânâ eksikliğini Madam Murain'de tamamlar. Çünkü o, aynalaşmış bir vücuttur. Ayverdi'ye göre cilalarının şiddetinden aynalaşan vücutlara bakanlar aşkın saf yüzünü görebilirler. (Ayverdi, 2009a: 52) Aynalaşmış vücut metaforu, tasavvufi edebiyatta mazmunlaşmış bir metafordur. Ayna insan-ı kâmilin kalbidir. (Uludağ, 2016: 56) Müminin kalbi ayna gibi olduğu için bu ayna ne kadar iyi cilalanırsa, yani kalp ne kadar temizlenir ve saflaştırılırsa oraya ilahi feyz ve inayet o nispette fazla akar. (Uludağ, 2016: 57) Cemil de aynada bir parmak izinin dahi leke sayılacağını, onun bir nefesten bile buğulanarak cilasını kaybedeceğini, gönlümüzün bir aynadan daha cilalı olması lazım geldiğini söyler. (Ayverdi, 2009a: 55)

Fransa'dan Bursa'ya arkeolojik bir gezi için gelen Madam Maurain, aynalaşmış bir vücuttur, yani insan-ı kâmidir. "Birliğin

mekanı" olarak nitelendirilen Bursa'da karşılaşınca İstanbul'dan Bursa'ya öğretmen olarak gelen Cemille karşılaşınca insan-ı kâmil olur. Bunu biz, Ayverdi'nin diğer romanlarında da sık sık karşımıza çıkan hem bir anlatım tekniği olarak kullanılan hem de işlevsel bir niteliğe sahip olan bir defterden öğreniriz. Madam Maurain bir çeşit itirafname olan defterde ayna metaforunu kullanarak aşkını tarif eder: "*Ömründe aynaya bakmamış kimse nasıl kendini tanımazsa ,ben de seni gördükten sonra kendimi en hurda çizgilerime kadar öğrendim.*" der. (Ayverdi, 2009a: 170) Böylece Samiha Ayverdi insan-ı kamil olma yolculuğunu Madam Maurain'de somutlaştırır.

1.2. Dört Unsurla Aşk

Nesnelerle derin düşler kuramayız. Derin düşler kurmak için maddelerle düş kurmak gerekir (Bachelard, 2006: 31), diyen Bachelard'ın maddelerden kastı ateş, su, toprak ve havadır. Bizim geleneksel edebiyatımızda "anasır-ı erbaa" diye adlandırılan dört unsurdur. Şiirde ve romanda bu unsurlardan birinin veya birkaçının öne çıkmasıyla anlatım derinleşir Bachelard'a göre. Su ateşe göre daha dişil ve tek biçimli bir unsurdur; insanoğlunun en gizli, en yalın, en sadeleştirici güçlerini temsil eder. (Bachelard, 2006:12) Bachelard'ın suyla ilgili tespitinden yola çıkarak düşünürsek Ayverdi'de şu nokta ilginçtir: Ayverdi bir kadın yazar olarak dişil imgeleri yani "su"ya dair sembolleri çok az kullanır. Mesela Türk edebiyatında Ahmet Hamdi Tanpınar'da bu maddesel sembollerin bolluğundan söz etmek mümkündür, özellikle su ve ateş

sembollerini çoğunlukla durgun sular ve güneş olmak üzere yoğun olarak kullanılır. Bachelard'ın tespitinden yola çıkarak Tanpınar'ın karakterlerini ve hatta anlatımını melankolik yapanın “su” ya dair imgeler olduğunu söylemek mümkündür. Huzur romanında Nuran ile Mümtaz aşkında su hâkim unsurdur. Sık sık Boğaz kenarında buluşurlar, durgun denize bakıp hülyalara dalarlar. Ancak su, durgun su olduğu için ve Bachelard “ *Durgun sular önünde hep aynı melankoliyi buluyorum; nemli bir ormanda bir su birikintisinin rengine bürünmüş çok özel bir melankoli*” (Bachelard: 2006: 14) dediği için Nuran-Mümtaz aşkında melankolizmin ve dişil bir anlatım tarzının hakim olduğunu söyleyebiliriz. Bir kadın yazar olan Ayverdi'nin romanlarında ise anlatımı dişil yapan su imgeler çok azdır. Onun anlatımında ateş ve toprak imgeleri çoğunluktadır. *Ateş Ağacı*'ndaki Cemil-Maurain aşkında bu imgeler öne çıkar. Fransa'dan Bursa'ya araştırma yapmaya gelen bir arkeolog olan Madam Maurain'e Bursa'da öğretmenlik yapan Cemil mihmandarlık yapar ve ilahi aşka varacak bir aşkla birbirlerine çekilirler. Ayverdi'nin romanda kullandığı imgelere bakılarak Cemil ve Maurain'in toprak ve ateşin birlikteliği olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Maurain'in aşkı için susuz bir çömleğin ateşe koyulması tasviri yapılır. Madame Maurain, arkeologdur. Toprakla uğraşır; Cemil ise ateşin kendisidir. Maurain'e içinden şöyle seslenir:

“Ben,vakit vakit lav püsküren bir yanardağım, gerçi senin, toprakla alış verişin var; onun dilinden anlar, huyunu bilirsin; fakat ben öylesine içi ateş dolu bir dağım ki susmama inanma ve eteklerimde mesken kurma!” (Ayverdi 2009a: 123)

Madame Maurain'in amcası da onun aşktan ızdırıp çekmesini toprağa dair bir metaforla anlatır:

“ *Ateşin üstüne susuz konan çömleğin çatlamasından tabii ne olur? Kabahat ne ateşin ne de de çömleğin... Bu oyunu tertip eden elindir.*” (Ayverdi 2009a: 176)

Ateş, tasavvufi göndermeleri olan bir imgedir. Mevlana Mesnevi'de “*Bu nâyın sesi âteştir ve hevâ değildir/ Her kimde bu âteş yok ise, yok olsun*” der. Ahmet Avni Konuk'a göre “*ateşten murâd, aşk-ı İlâhî âteşidir.*” (Konuk, 2010: 80)

Toprak ise tasavvufi tevazuyu, ölümü, yokluğu çağırıştır. Nitekim, romanın sonunda Madam Maurain hem ölecek hem de tasavvufi manada bir yok oluşa gidecektir.

1.3. Aşkın Anlatımında Geleneksel Tarz: İkili karşıtlık

Ayverdi'nin sık kullandığı anlatım yöntemlerinden biri teşbih, diğeri ise nesnelere, kişiler, mekanlar arasında karşıtlık ilişkisi kurmaktır. Karşıtlıklardan yola çıkarak birtakım tasavvufi prensiplerini ortaya koyar.

Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları* adlı eserinde “*İlahi olan, coincidentia oppositorum'dur (karşıtların uyumu); ancak bilinmek için kendini birbirleriyle çelişen biçim ve renklerde göstermek zorundadır; çünkü mutlak nur algılanamayacak kadar güçlüdür ve maddi vasıtalar sayesinde kırılması gerekir. Işık kendi karşıtıyla tanımlanabilir.*” (Schimmel, 2018: 271) der. *Yaşayan Ölü*'de Leyla “*birlik dünyası da külli güzelliğini bin*

bir zıddın birliğine borçlu” (Ayverdi, 2009b: 175) diyerek benzer düşünceyi ifade eder.

Bu çeşitliliğin, mahluklar arasındaki zıtlıkların aynı zamanda birliğin bir göstergesi olduğunu eserlerinde sık sık vurgulayan Ayverdi'nin bu tasavvufi düşüncesi sadece eserdeki örnekler benzetmelerle sınırlı kalmaz. Bu düşünce eserlerinin yapısına da yansır.

1.3.1. Aydınlik-Karanlık Karşıtlığı:

Ayverdi karakterlerini bu karşıtlıklar üzerinden oluşturarak ve bu kişilere sembolik bazı özellikler yükleyerek karşıtlıklar sembolizmini daha da belirginleştirir. Bu karşıtlıklardan biri aydınlık-karanlık karşıtlığıdır, bu karşıtlık *Son Menzil* romanındaki “Haşim” karakterinde belirgindir. Hâşim ressamdır ve romanın başlarında trajik ve melankolik bir karakterdir. Ayverdi'deki betimlemeler karakterlerin ruh hallerini yansıması açısından önemlidir. Roman, ressam Haşim'in gün batarken bahçesine bakmasıyla başlar. Akşam olmaktadır. Romanın farklı yerlerinde Haşim, “*akşamın sincabi örtüsü ile esmerleşen bahçeye bakar*”. (Ayverdi, 2014: 24) Ressam yarı karanlık, loş mekan tasvirleriyle birlikte anlatılır. “*Odaya yayılan sarı, kırık ışık, donmuş gibi koltuğunda oturan Hâşim'i meydana çıkardı.*” (Ayverdi, 2014: 28) “*Odanın fersiz ışığında yüzü bir kat daha soluk görünüyordu.*” (Ayverdi, 2014: 37) Bu parlak güneşten uzak karanlık tasvirler Haşim'in melankolik ruh halini belirginleştirir. Mum ışığı, yarı aydınlık mekânlar Ayverdi'nin romanlarında sıklıkla karşımıza çıkar. Ayverdi, bu tasvirlerle

karakterlerin ruh hallerine göre farklı anlamlar yükler. “*Sinir sistemi düzensiz bir melankolik*” (Ayverdi, 2014:12) olarak tasvir edilen; sükûn, muvâzene ve itidâlin zevkini tatmadığı (Ayverdi, 2014: 14) söylenen Haşim insan-ı kâmil olmaktan uzak olup karşıt ruh halleri arasında salınır durur:

“*Yorgun ve arzusuz olduğu zamanlar hiç çalışmaz, ancak sanatı dünyasının etrafında bir heyecan fırtınası esmeye başlayınca, bu deruni ibramın akışı ile sürüklenir ve boş geçen günlerin kaybını geri almak isteyen bir hızla kendini atölyesine verir.*” (Ayverdi, 2014: 11)

Haşim, bu “*deruni ibram*”ın akışıyla eserlerinde Dionysosçu yaklaşımı hatırlatan estetik coşku görülür. Fakat kararsız, hisleri inişli çıkışlı, hareketlerinde ve fikirlerinde ifrâta kaçmış bu karakterin yüksek bir sanatkâr olması bu özelliğine bağlanmıştır. (Ayverdi, 2014: 15) Bu sebeple Hâşim'i tasvir ederken kullanılan yarı aydınlık imgelerin karakterin melankolik karakterini güçlendirme işlevini yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

Mum ışığı gibi yarı karanlık tasvirlerin melankolik ve hakikati tam kavrayamama durumuna karşıt olarak hakikati kavrama konusunda istidadın ortaya çıkması meselesinde güneş metaforu diğer eserlerinde de sıklıkla kullanılır:

“*Simsıkı kapalı bir goncanın kırmızı veya sarı olduğu evvelden nasıl tahmin olunabilir? Meğerki inkişaf edecek güneşli zeminde istidâdını meydana çıkarabilsin ve tamamlayabilsin.*” (Ayverdi, 2009: 113)

İnsan-ı kâmilin ve istidat sahibi olan karakterlerin tasvirinde güneş ve ateş imgeleri ön plandadır. İnsan-ı kâmilin

Batmayan Gün romanındaki temsilcisi Aliye güneşle birlikte anlatılır.

“Aliye'nin Cevat'ı dinleyen başı, güneşin ufukla birleşen ateşin başını kapatmış, genç kızın sımsıkı taranmış saçlarının inzibatına isyan eden perâkende telleri, bu batmak üzere olan güneşin arkadan gelen ışıklarıyla kan rengine boyanmıştı. Sanki güneş bunları tutuşturmuş, alev alev yakıyordu.” (Ayverdi, 2017a: 79)

Güneş imgeleriyle birlikte anlatılan Aliye'ye bakanlar, *“Ne olurdu bu kız biraz beşeri olsaydı...”* (Ayverdi, 2017a:79) diye düşünür.

1.3.2. Zahit-Aşık Karşıtlığı

Mesihpaşa İmamı bu ikili karşıtlık üzerine kuruludur ve bu ikili karşıtlık aşk ile ortadan kalkar. Roman, Divan edebiyatında âşık ve sûfi tiplemesinin karşısında yer alan zahit tiplemesinin bir örneği olan Halis Efendi'nin dönüşümünün romanıdır. *Mesihpaşa İmamı*'daki karşıtlıklar Hâlis Efendi'deki dönüşümün habercisidir. Roman mevsimlerin çatışması betimlemesiyle başlar. Bu, işlevsel bir betimlemedir. Kışla baharın çatıştığı, bir mevsimin ötekini yenmek çabasıyla uğraştığı bir mart sabahı tasvir edilir. Özgürel, betimlemelerin psikolojik dönüşüm süreçlerini, düşünüş biçimlerini ve kavramları kendinden doğuran bir görselleşme aracı haline geldiklerini söyler. (Özgürel, 2012, 2) Aşk ve züht arasındaki çatışmayı bu paragraftaki betimleme yansıtır. Zühtün sembolü olarak düşünebileceğimiz kışla aşkın sembolü bahar çarpışır. Ancak bu mart sabahında bahar kışı söküp çıkararak kendi zafer türküsünü söyler. (Ayverdi, 2015: 12) Bu

betimleme roman sonunda aşkın galip geleceğinin habercisidir.

Eserdeki başka betimlemelerde de bu karşıtlıkların izini görebiliriz. Ayverdi'nin başka eserlerinde de gördüğümüz nesnelere kişilerin karakterlerini ve ruh hallerini yansıtmaları durumuyla bu eserde de karşılaşırız. Halis Efendi'nin sığınağı olan görev yaptığı Mesihpaşa Camii, Halis Efendi'deki tezatları yansıtır. Seyrinin hem zevk hem hüznün verdiği bu camii, harap, perişan, derbeder görünüşüne rağmen *“haşmetli bir sanat dehasının şahlanması”*dır. (Ayverdi, 2015: 14) Bu harap ve perişan haline rağmen sanat eseri olan camii, Halis Efendi'nin artık bozulmaya başlamış medrese bilgisine rağmen aşkla kötü huylarını geride bırakmasının işaretçilerindedir.

Benzer şekilde İstanbul tasvirinde de bir bozulmaya rağmen *“kaybolan ruhu”* yeniden bulmanın imkânı olup olmadığı sorgulanır:

“Böylece de İstanbul, lehimleri eriyerek ana vatandan kopan her parçanın yükünü kendi vücudunda kaynatarak, bir yandan içinden vuruluyor, her yere iltisaklar, iltihaplarla birbirine ulanarak büyüyor, genişliyordu. O, yavaş yavaş kaybettiği irfanını, sanatını, mizacını, bir kelime ile varlığını ve medeniyetini yeniden kazanmak için acaba kaybolan ruhunu bulmasını bilecek miydi?”(Ayverdi, 2015: 185)

Halis Efendi de medrese bilgisinin, irfanın kaybolan ruhunun temsilcisidir. Ayverdi'nin eserlerinde kaybolan her şeyin aşkla bulunması gerçeği bu eserde de karşımıza çıkar. Balkan Savaşı yıllarında İstanbul'a muhacir akını olur. Bu muhacir kabilelerinden biri Mesihpaşa Camii'ne

yerleşir. Halis Efendi, önceleri bu durumdan rahatsız olur. Camiyi bu insanlardan kurtarmaya çalışır. Bu katılaşmış ruha sahip adam aşkla yumuşar ve Ayverdi'nin romanlarındaki temel izlek olan dönüşüm, aşkın itici gücüyle Halis Efendi'de de başlar. Muhacir kızlardan birine âşık olmasıyla Halis Efendi'nin zihni "aradığı istikâmeti kestiremeyen bir yolcuya" dönüşür. (Ayverdi, 2015: 183) Birdenbire insanları seven, hayvanlara acıyan bir insan olur. Halis Efendi'yi bir karikatür tip olmaktan kurtaran yaşadığı bu dönüşüm yolculuğudur. Halis Efendi'nin başta biraz da karikatür gibi çizilen karakterindeki değişim tasavvufi manadaki aşkın insanı değiştirme gücünü vurgulaması açısından önemlidir. Ne insandan ne de hayvandan hoşlanmayan Halis Efendi, yaşadığı bütün değişimlerin aşkla olduğunun farkındadır: "...son zamanlarda geceyi gündüze katıp bir insanlık destanı yazıyorsa, bunu Hediye'nin dilsiz aşkından dinleyerek yazıyordu." (Ayverdi, 2015: 196)

Medrese-tekke karşıtlığında medreseyi temsil eden ama "... asırların ardından küçüle küçüle, bozula bozula yuvarlanıp gelen medrese bilgi ve tefekkürünün uçuk, silik, karmakarışık müsveddelerinden bir yaprak..." (Ayverdi, 2015: 19), "... daha fidanken mesnet direkleri ihmal edildiği için rüzgârdan bir tarafa eğilip kalmış ağaçlar gibi, fikir sahasında hep aynı istikâmete yatıp kalmıştı." (Ayverdi, 2015: 77) diye tasvir edilen, oğlunun "kurulmamış saat gibi aynı noktayı göstermekle" (Ayverdi, 2015: 78) suçladığı Halis Efendi'nin bu hali "İşte seneler geçmiş, fakat kendisi bir arpa boyu yol gitmiş miydi?" (Ayverdi, 2015: 23) denilerek bir yol metaforuyla anlatılır. Bu cümlelerin Hâlis Efendi tarafından

düşünülmüş olması önemlidir. Halis Efendi'nin sorgulamaları da onun dönüşümünün başlangıcı olur. Divan edebiyatının klasik zahit tiplmesi, bir sufîye, "âşık" a dönüşür.

2. YOL VE YOLCULUK METAFORLARI

Ayverdi romanlarında kahramanlarına birtakım içsel dönüşümler yaşatır. Bu içsel dönüşüm tasavvufî mânâda bir ruh yükselişidir. Bu dönüşüm ve yükselişleri Ayverdi, bazı sembollerle destekler. Özellikle mekân değişikliği sonrasında ruhi dönüşümler tetiklenir. Bilindiği üzere tasavvuf literatüründe bazı mekânlar sembolik olarak kullanılır, ayrıca seyahat kendi başına sembolik bir kavramdır:

"Tasavvuf literatüründe sûfîlerin içsel manevi seyahat kavramını anlatırken yatay mekânların sembolizminden faydalandıklarını görürüz. Gerek şiir gerek nesir alanında seyr ü sülûk üzerine yazılan yazılarda hep bu tasvir dikkat çeker. Dikey olan yatay olanla anlatılmak istenir."(Başaran, 2005: 13)

"Yol" ve "yolculuk" mesnevîlerde temel izlektir; alegorik anlatılarda yol, "seyr-i sülûk" adı verilen manevi gelişim aşamalarının metaforik bir temsilidir. Geleneksel tasavvufî anlatıların devamı niteliğinde eserler veren Samiha Ayverdi de bu iki metaforu eserlerinde kullanır. Bu iki metafor eserlerine iki farklı şekilde yansır: Ya karakterler somut bir yolculuk, bir mekân değişikliği yaparak dönüşüme uğrarlar ya da hayatın, hayatta yaşanan değişikliklerin, mücadelelerin bir yolculuk olduğu vurgulanır. Bu yolculuk hali metaforlarla

dile getirilebildiği gibi zaman zaman dönüşüm geçirmeye istidatlı olanlar somut bir yolculuğa çıkarak bu ruhsal dönüşüme elverişli ortam hazırlarlar. *Ateş Ağacı*'nda Cemil, İstanbul'dan Bursa'ya taşınır, bu durumu çokluktan birliğe dönmek olarak görür. (Ayverdi, 2009a: 18) Madam Maurain Fransa'dan Bursa'ya gelerek dönüşüm yaşayacaktır. Defterinde Cemil'e seslenerek “*Ben seni aramak için senden başlayan, sende nihayetlenen bir yola girdim, girdiğim yol, insan ayağı ile fetholunacak bir ülke değil...*” der. (Ayverdi, 2009a: 164) *Yaşayan Ölü*'de Leyla öğretmenlik için yerleştiği Konya'da arkadaşı Ayşe ve Gerçek Çelebi vasıtasıyla manevi dönüşüm yaşar. *Batmayan Gün*'de tahsili için Berlin'e giden Aliye, aslında İstanbul'da komşusu olan, dedesinin de manevi dönüşümünde etkili olmuş Doktor Kerimle orada tanışır. Ona manevi bir aşkla bağlanır.

Bu mekanlar arasında *Ateş Ağacı*'nda anlatılan Bursa'nın önemli bir yeri vardır. *Ateş Ağacı*'nın Cemil'i, iyi eğitilmiş ve amcası tarafından alakadar olunan bir gençtir. Amcası onun istikbaline bel bağlamıştır. Amcasının kendi hakkındaki hırslı istikbal endişeleri sebebiyle Cemil, İstanbul'dan kaçarak Bursa'da bir ilkokul öğretmeni olur. Böylece amcasından, onun kendisini siyasi hayatta sivirtme isteklerinden, İstanbul'un şaşaalı salon hayatından kurtulduğunu düşünür.

Kaçışın Bursa'ya olması manidardır. Bursa, Samiha Ayverdi'nin sembolik olarak kullandığı bir mekândır. Tarihi şehirlerle arasında akrabalık hissettiğini söyleyen Cemil, Bursa'ya tayin edilmekten memnundur. (Ayverdi, 2009a: 42) Cemil'e

göre hayattan kâm almış insanların seçtikleri yol, gürültülü ve dağdağalı bir yaşayıştan basite dönmektir. (Ayverdi, 2009a: 18) Önce Avrupa'yı sonra İstanbul'un salon hayatını gören Cemil, Bursa'ya sığınmıştır. Ona göre bu durum çokluktan birliğe dönmektir. (Ayverdi, 2009a: 18) Demek ki Cemil için Bursa birliğin mekânıdır.

Karakterlerin yaptığı somut mekân değişikliklerinin yanı sıra Ayverdi'nin romanlarındaki karakterlerin bir yolcu olduğu zaman zaman vurgulanılır. *Yolcu Nereye Gidiyorsun*'da romanın adı dışında da yolculuğa göndermeler vardır. Adli, bu âlemde yolcu olduğunu söyler. (Ayverdi, 2013: 490)

Ancak *İnsan ve Şeytan* ile *Mesihpaşa İmamı* aşk ile dönüşümü temel izlek olarak dönüşüm yaşaması mümkün değilmiş gibi gözükken ana karakterlere değişim yaşatan iki romanıdır. *Mesihpaşa İmamı*, ana karakterin yaşadığı dönüşüm açısından ilginç bir romandır. Esasında mesnevilerdeki seyr-i sülûk yolculuğunu temsil eden yolculuklarda olduğu gibi bir dönüşüm geçirmiştir. Yol metaforunun olduğu yerde dönüşümün olması da kaçınılmaz olur. Samiha Ayverdi, dönüşüme “istihale” der. Bu dönüşüm tasavvufi bir arınma ve metafizik bir yükselişle gerçekleşecek olan dönüşümdür. Bu, Ayverdi'ye göre aşkla mümkündür. Tabii istidat varsa... Ayverdi'nin eserlerindeki karakterlerin dönüşümü istidatlarına bağlıdır. *Mesihpaşa İmamı*'nda Halis Efendi'nin “her boyadan boyanmış, her rezaleti işlemiş” (Ayverdi, 2015: 170) olarak nitelediği sarhoş Tahir, istidadı olduğu için “baş döndürücü bir istihale” geçirmiştir:

“Demek ki, Tâhir, kendisini utandıracak meziyet ve faziletlerinin bir çiçek gibi açılıp kokusunu ve şâhâne güzelliğini ortaya vurması için güneş beklemiş, onu bulunca da bir soluk kaybetmeden kendini açığa vurmuş müstesnâ bir istidâtı.” (Ayverdi, 2015:170)

Ayverdi’de kendilerini sorgulayan karakterler bu dönüşüm yolculuğuna çıkarlar. *Yaşayan Ölü*’de Leyla Seniye ile mektuplaşmasında içini dökerken sık sık kendini hesaba çeker. Aşktan habersiz oluşunu, Konya’da vaktinin büyük kısmını evlerinde geçirdiği Ayşe ve Gerçek Çelebi sayesinde aşkı tanımasını, bu evin ve ev halkının sadeliği karşısında kendi muhritinin endişelerini ve değerlerini sorgular.

Yolcu Nereye Gidiyorsun’da ahd gününde aslı ile âşina olan ruhun, ondan ilim ve hikmet aldığını, sonra bu dünyaya gelmek şaşkınlığıyla onu kaybettiğini, şimdi ise onun arayıcısı olduğunu söyler. (Ayverdi, 2013: 116) *Ateş Ağacı*’nda ise bu arayış klasik anlatılarda metaforik nesne olarak çok sık karşımıza çıkmayan fakat kullanım şekli bakımından tasavvufî anlatıların yapısına uygun bir alegorik anlatım nesnesiyle, “altın top”la karşılaşılır:

“Güya ki ruhlar vücut elbisesini giymeden evvel her birinin eline cilalı, gönül alıcı birer top verilmiş. Sonra bu topları veren, onları birdenbire ellerinden kaparak fırlatıp atmış ve “Haydi bulun!” demiş. Her ruh, bir görüp bir kaybettiği o güzel şeyin telaşıyla yola düşünce, kendini dünyada bulmuş. Fakat dünyada topu unutturacak neler neler var...” (Ayverdi, 2009a: 43)

Bu kaybedilen nesne motifi, klasik tasavvufî anlatılarda karşımıza farklı suretlerde çıkabilecek bir motiftir. Başlangıçta sahip

olunan, sevilen, kutsal bir nesne kaybolur. Herkes bu kayıp nesnenin peşinden koşmaya başlar. Bu kayıp nesneyi arayanların başına pek çok tehlikeli olay gelir. Kimileri tuzaklara düşer; daha uyanık olanlar ise o yolculuğu tamamlayıp kayıp nesneye tekrar sahip olur. Peki Ayverdi’ye göre o kayıp nesneyi yani topu kimler buluyor?

“ *Kaybettiği topunun arayıcısı olanlar da zaten güneşini kendinde taşıyanlar, güneş olanlar işte onlar unutmuyorlar; arıyor ve nihayet buluyorlar...*” (Ayverdi, 2009a: 44)

Peki bir alegori olarak düşünersek “kayıp nesne top” nedir, “topu ruhların ellerinden alan” kimdir, “topu bulacak olan güneşi içinde taşıyanlar” kimlerdir?

Ayverdi, bu kayıp nesnenin ne olduğunu *Ateş Ağacı*’nın sonunda o “top”u konuşarak açıklar. Cemil, Juliette’ye bir vapura bindirip onun arkasından bakarken Juliette’ye topunu bulmadan evvel tesadüf etmiş olsaydı bu ayrılığın bir kayıp olabileceğini ama şu anda Juliette ile aralarındaki mesafe arttıkça birbirlerine yaklaştıklarını düşünür. Çünkü ezelde kaybettiğini “top”u yani “hakiki aşk”ı bulmuştur:

“*Topuma bakıyorum, o da bana bakıyor ve diyor ki:*

Ben ki aşkın kendisiyim, bir renkte, bir kararda kalmayan tezahürümden gam yeme. Kaybolan da benim, bulunan da ben! Bil ki aşk için uzaklık ve yakınlık yoktur; zaman ve mesafe, bunlar iptidai ölçülerdir. Zevk de benim ıstırap da ben...” (Ayverdi, 2009a: 158)

Bütün kâinatın yanında hardal tanesinden daha küçük kaldığını, her şeyi kuşattığını söyleyen bu “top” hakiki aşkın kendisidir.

Her şey ondan doğar ve ona döner. (Ayverdi, 2009a: 158) Bunun için de ayrılık diye bir şey yoktur.

Bu bakış açısı sebebiyle Ayverdi'nin romanlarının hepsi bir arayış yolculuğuna, roman kahramanları da kayıp ilmi arayan yolculara dönüşür. Bu yolculuk tam anlamıyla bir “aşk yolculuğu” dur. Ezelde sahip olunan ilim beşeriyet âlemine düşüldüğünde kaybolur ve insan bu ilmin arayışı içerisine girer.

“Beşer seyyahı, hakikat âlemlerinde bir aşk cezbesiyle kendini kaybetmiş, şaşkın, dönmüş dolaşmış, nihâyet beşeriyet âlemine gelmiş burada Tanrı'nın imdâdı yetişmiş: 'Ey insan kendine gel, aradığın sendedir' denilmiş. Fakat bunu anlayan anlamış, anlamayan çâresiz kalmıştır.” (Ayverdi, 2009b: 132)

KAYNAKÇA

- Ayverdi, S., (2009a). *Ateş Ağacı*, Kubbealtı, İstanbul .
- Ayverdi, S.,(2017a). *Batmayan Gün*, Kubbealtı, İstanbul.
- Ayverdi, S., (2017b). *İnsan ve Şeytan*, Kubbealtı, İstanbul.
- Ayverdi, S., (2015). *Mesihpaşa İmami*, Kubbealtı, İstanbul.
- Ayverdi, S.,(2014). *Son Menzil*, Kubbealtı, İstanbul.
- Ayverdi, S., (2009b). *Yaşayan Ölü*, Kubbealtı, İstanbul.
- Ayverdi, S., (2013). *Yolcu Nereye Gidiyorsun*, Kubbealtı, İstanbul.
- Ayvazoğlu, B., (2000). *Aşk Estetiği*, Ötüken, İstanbul.
- Başaran, M., (2005). Tasavvufi Öğretide Sembolik Mekanlar, *Keşkül*, S. 4, s. 13-15.
- Konuk, A. A.,(2010). *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Kitabevi, İstanbul.
- Ögke, A.,(2005). *Vahib-i Ümmi'den Niyaz-i Mısri'ye Türk Tasavvuf Düşüncesinde Metaforik Anlatım*, Ahenk, Van.
- Özgürel, E. G.,(2012). *Samiha Ayverdi'nin Romanlarında Betimlemenin İşlevleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 52, Sayı 2, Ankara.

Schimmel, A.,(2018). *İslamın Mistik Boyutları*, Alfa, İstanbul.

Uluç, T.,(2011). *İbn Arabi'de Sembolizm*, İnsan, İstanbul.

Uludağ, S.,(2016). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı, İstanbul.

Çin'de İnsan Kaynakları Uygulamalarının Güncel Görünümü

Current Outlook of Human Resources Practices in China

Osman BAYRAKTAR¹

Öz

Bu araştırmanın amacı 1978'den itibaren serbest ekonomiye geçmeye çalışan Çin'de insan kaynakları uygulamalarının nasıl değişim gösterdiğini ve çağdaş görünümünü tespit etmektir. Basılı yayınlar ve İnternet kaynaklarından derlenen bilgi ve verilere dayana araştırmada; geleneksel Çin değerlerinin çağdaş İK yönetimi uygulamalarını nasıl etkilediği, işletmelerin mülkiyet yapıları, çalışanların temel yasal haklarının neler olduğu, klasik İK uygulamaları ve mavi yaka çalışanların iş koşulları sorularına cevaplar aranmıştır. Araştırmada, devlet mülkiyeti işletmelerde çalışan sayısının yaklaşık 176,4 milyon, özel sektör işletmelerinde çalışan sayısının 226,7 milyon olduğu saptanmıştır. Performans değerlendirme, ücretlerde farklılaşma, eğitim ve geliştirme gibi İK uygulamaları daha çok beyaz yakalılar için geçerlidir. Ülkedeki bütün çalışanları temsil etme yetkisine sahip Tüm Çin Sendikaları Federasyonu, çalışanların yasalara göre verilmiş asgari çalışma standartlarının uygulanmasını gözetmekte, ancak işçilere daha fazla haklar sağlanması konusunda işleyişe müdahale etmemektedir. Araştırmada özel ekonomik bölgelerdeki fabrikalarda çalışma koşulları ve mahkûm emeğinin üretimde kullanılması ayrı başlıklar halinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çin'de insan kaynakları yönetimi uygulamaları, İnsan kaynakları yönetimi, çalışma kampları, mahkûm emeği.

Abstract

The aim of this study is to determine how the human resources practices change and contemporary appearance in China, which has been trying to change to a free economy since 1978. Based on the information and data collected from printed publications and Internet sources; answers to questions of how traditional Chinese values affect contemporary HR management practices, ownership structures of enterprises, basic legal rights of employees, classic HR practices and blue-collar employees' business conditions. In the study, it has been found that the number of employees working in state ownership enterprises is 176.4 million and the number of employees in private sector enterprises is 226.7 million. HR practices, such as performance evaluation, differentiation in wages, training and development, are mostly valid for white-collar workers. All China Trade Unions Federation, which has the authority to represent all employees in the country, observes the implementation of minimum labor standards granted by the employees, but does not interfere with the operation of providing more rights to workers. In the study, the working conditions in the factories in the special economic zones and the use of the prisoner labor in production were examined in separate headings.

Keywords: Human resource management practices in China, human resources management, labor camps, prison labor

¹ İstanbul Ticaret Üniversitesi, TÜRKİYE

1. GİRİŞ

Çin dünyanın en büyük nüfusuna, dolayısıyla en büyük işgücüne sahip bir ülke. Ülkeler için kıyaslamalı üstünlük çalışmaları yapılırken Çin'in en büyük üstünlük kaynağını nüfusunun oluşturduğu bir gerçek. Modern Çin'in tarihini, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1949 yılında kurulan komünist yönetim devrimiyle başlatmak yanlış olmaz. Yönetim biçiminin adı ne olursa olsun Çin yönetiminin birinci önceliği dünyanın en büyük nüfusunu barındıran ülkedeki herkesin karnını doyurabilmek, asgari yaşam gereksinimlerini karşılayabilmektir. Nüfusun büyük bölümünü köylülerin oluşturması nedeniyle buna uygun bir ekonomik bir model oluşturulmuştur. Birim olarak hane halkını esas alan bu yapılanma ile mümkün olduğunca herkesin toprağına bağılı olarak üretmesi ve yerini terk etmemesi amaçlanmıştır. Dış dünyadaki ekonomik gelişmelerle daha fazla dayanamayan Çin yönetimi 1978'de, komünizmi terk etmeden ekonominin yeniden yapılanması yolunda bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. Bu reformlar sonucu yaklaşık çeyrek yüzyılda, 21. yüzyılın başında Çin dünyanın en hızlı büyüyen ve en büyük üretici ekonomisi durumuna gelmiştir. Bu hızlı gelişme birçok açıdan dünyadaki araştırmacıların dikkatini çekmiş, Çin ekonomisi ve politikası üzerine çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu makalede planlı kapitalizm dönemine geçtikten sonra Çin'de insan kaynakları alanında ortaya çıkan uygulamalar ve bu uygulamalara zemin hazırlayan hukuki ve sosyolojik yapıya ilişkin unsurların araştırılması hedeflenmiştir.

Çin'in 1978 öncesi dönemi planlı ekonomi olarak isimlendirilmektedir. 1978'de gerçekleştirilen reformlardan sonra resmi

olarak Çin komünizmi terk etmemiş, ancak bu defa ekonomide planlı kapitalizm olarak adlandırılan yeni bir modele geçiş yapmıştır. Bu yazıda, insan kaynakları yönetimi bağlamında Çin'deki değişim sürecinde aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

1. Dünyanın en köklü kültürlerinden birine sahip olan bu büyük ülkede, insan kaynakları yönetimi uygulamaları geleneksel Çin değerlerinden ne kadar etkilenmiş, bu değerler çağdaş insan kaynakları yönetimi uygulamalarına nasıl yansımıştır?
2. Dünyanın en büyük çalışan grubunu istihdam eden işletmelerin mülkiyet ve örgütlenme yapısı nasıldır?
3. Çin'de çalışanların çalışma saati, deneme süresi, yıllık ücretli izin, kıdem tazminatı gibi temel konularda iş hukuku düzenlemeleri nasıldır?
4. Bu işletmelerde klasik insan kaynakları süreçleri olan tedarik ve seçme, ücretlendirme, performans değerlendirme, kariyer planlama, çalışanları eğitim ve geliştirilmesi gibi işlevler nasıl yerine getirilmektedir?
5. Mavi yaka işçilerin çalışma koşulları nasıldır?

Makalede kullanılan veriler basılı yayınlar ve İnternet kaynaklarının taranması yoluyla elde edilmiştir.

2. Alanyazın Taraması

Araştırmada öncelikli olarak İngilizce, az sayıda Türkçe kaynaktan yararlanılmıştır. İş yaşamına ilişkin veriler Çin Milli İstatistik Kurumu web sitesinden temin edilmiştir.

Devonshire-Ellis vd. (2014) daha çok burada yatırım yapmak isteyen kişi ve kuruluşlara yardımcı olmak amacıyla Çin'de tedarik, seçme, yerleştirme ve ücretleme ve işi sonlandırma işlevlerinin uygulamalarını, hukuki boyutlarını da içerecek şekilde ayrıntılı olarak anlatmışlardır. Davies ve Wei (2011) Çin'de faaliyet gösteren işletme yöneticileri ile derinlemesine mülakat yöntemi ile yaptıkları araştırmada Çin'li işletmelerin insan kaynakları yönetimi alanındaki uygulamaları aktarmışlardır. Davidson vd. (2107)

Çin'deki üniversitelerde verilen insan kaynakları (İK) eğitimini Avustralya'daki uygulamalarla karşılaştırmalı olarak incelemişlerdir. Çin'de üniversitede eğitim yoluyla İK profesyoneli olabilmek için iki ana yol bulunmaktadır. Birincisi dört yıllık işletme eğitimi süresinde ağırlıklı olarak İK ile ilgili dersler almaktır. İkinci yol ise İK alanında iki veya üç yıl süreli lisansüstü eğitimle İK uzmanı statüsünü kazanmaktır. Cech vd. (2016) Çin'de üretim firmalarında insan kaynakları uygulamalarını araştırmışlar, Xhail vd. (2013) inşaat sektöründe insan kaynakları yönetimi uygulamaları için bir ölçüm aracı geliştirmişlerdir. Miedtank (2017) Avrupa'da yatırımları bulunan, devlete ve özel sektöre ait Çinli şirketlerdeki insan kaynakları yönetimini uygulama farklılıklarını araştırmıştır.

1998-2007 yılları arasını kapsayan bir araştırmada, İngilizce yayımlanan 34 seçkin dergide Çin'deki insan kaynakları yönetimine ilişkin toplam 265 makale yayımlandığı, on başlık altında toplanan araştırmaların ilk üç sırasında (1) Ülkeler/bölgeler arası İKY uygulamaları karşılaştırılması araştırmaları (50 makale, %19), (2) Endüstriyel / istihdam ilişkileri,

sendika, iş süreci / yönetimi kontrolü, devlete ait işletmelerde ve iş piyasasında reform (40 makale, % 15), (3) İK uygulamalarının geleneksel yönü (40 makale, %15) konularının yer aldığı saptanmıştır (Cooke, 2009).

3. BULGULAR

Çin'de insan kaynakları yönetiminin güncel görünümüne ilişkin bulgular, araştırma soruları esas alınarak değerlendirilmiştir.

3.1. Dünyadaki İnsan Kaynakları Uygulamalarının Çin'deki Yansımaları

1980'den önce Çin insan kaynakları uygulamalarında emek ve personel yönetimi anlayışında idi. 1980'lerin ortalarında İK'nın çekirdek işlevleri bilinmeye başlandı, bunların uygulamaya geçmesi ise 1990'ların ortalarında mümkün oldu. Bu dönemde kurumsal yönetim anlayışının değişmesine koşut olarak İK önem kazandı ve gelişim gösterdi. Aynı dönemde Çin emek piyasası da büyük gelişim gösterdi; iş kanununun uygulanması daha ciddiye alındı, kamudaki İK uygulamalarının alanı genişledi, işletmeler kendilerine özgü bağımsız politikalar ve etkili İKY uygulamaları geliştirmeleri konusunda cesaretlendirildi. İK yönetimi işletme yönetiminin önemli bir parçası haline geldi. İK bölümü geleneksel personel yönetiminden stratejik İK yönetimine dönüştü. İK yönetimi, seçme, performans değerlendirme ve ücretleme konularını çekirdek işleri haline getirdiler (Zhao & Du, 2012).

Çin kültürünü temsil eden en büyük ortak değer Konfüçyanizmdir. Konfüçyanizm, soyut ilkeler bütünü olan Taoizmin uygulamaya dönüşmüş biçimidir (Guénon,

1986, s. 40). Konfüçyanizm din olmamakla birlikte, günlük hayatta insanlara rehberlik eden bir takım pragmatik ilkeler vazetmektedir. Hiyerarşi, karşılıklılık ve kişisel güç Konfüçyanizmin üç temel ilkesidir. Bireyler, kendilerinin de bir parçası oldukları, karşılıklı ilişkiler sisteminin (hiyerarşi) olduğu bir yapı oluştururlar; bu yapıda insanlar dürüst olmak için çaba sarf etmelidir (karşılıklılık); kişisel güç sadece bunun nasıl kullanılacağı konusunda eğitilmiş kişiler tarafından kullanılmalıdır (Verburg, Drenth, Koopman, Muijen, & Wang, 1999). Uyum Çin değerlerinin merkezinde yer alır ve sıradan yaşamın önemli bir yönüdür. Batıdaki işletmeler ile karşılaştırıldığında Çin işletmelerinin çekirdek yetkinliğinin istikrar ve uyum olduğu görülmektedir. İstikrar ve uyum Çinli işletmelerde beşeri sermayeyi geliştirmekte, örgütün rekabet gücünü artırmaktadır (Liu & Liao, 2017).

Konfüçyanist değerler (hiyerarşi, karşılıklılık ve kişisel güç) toplumda kısmen “demir pirinç kâse” metaforu ile temsil edilir. Devletin sahip olduğu işletmelerde işveren ve işçiler arasında karşılıklılık ilkesi işlemektedir. İşçilerin işletmeye bağlılığı; ev, sağlık hizmeti, yiyecek ve hayatboyu istihdam ile ödüllendirilmektedir (Verburg, Drenth, Koopman, Muijen, & Wang, 1999). Çin, her ne kadar komünizmle birlikte büyük bir kültür devrimi geçirmiş olsa da birçok yazar ve gözlemciye göre Konfüçyanizmin üç temel ilkesi Çin toplumunda varlığını ve günlük ilişkilerde etkisini hala sürdürmektedir.

Çin personel ve istihdam uygulamaları, liberalleşme öncesinde “demir pirinç kase” olarak adlandırılmakta idi. Demir Pirinç Kase Modeli 1950’lerde Sovyetler Birliğinden kopya edilmişti. Bu modele göre, şirketler çalışanlarına sadece ücretler

vermekle kalmıyor aynı zamanda barınma, sosyal ve sağlık sigortası ve ömür boyu istihdam güvenliği de sağlıyordu.

1980 ortalarında ekonomide gerçekleşen büyüme ve dışa açılma ekonominin daha ileri gitmesi ve Çin işgücü yaşam standartlarının yükseltilebilmesi için personel ve istihdam uygulamalarında değişikliğe gitmeyi zorunlu hale getirdi. Çin endüstrisinde faaliyet gösteren orta boy işletmeler yavaşça demir pirinç kâse modelini terk etmeye başladılar. Bu bağlamda Çin’de sessizce bir dizi yeni uygulama hayata geçirildi: Ücret düzenlemelerini de içeren yeni iş sözleşmeleri, hayat boyu istihdam politikasının yerini aldı; sosyal güvenlik fonu kurulmasıyla yeni bir refah sistemi oluşturuldu; işçilerin işletmelere devlet tarafından tayin edilmesi yerine bir emek piyasası yaratıldı (Verburg, Drenth, Koopman, Muijen, & Wang, 1999). Çin’in iktisadi-sosyal örgütlenmesinin en önemli temellerinden birini oluşturan hanehalkı kayıt sistemi (*hukou*) yoluyla kırsal nüfusu kentlerden yalıtın, kendine yeterliliği esas alan komün örgütlenmesi 1980’lerin ortasında lağvedildi. Yine bu çerçevede 1997 yılından günümüze nüfus hareketliliğinin önündeki engeller kademeli olarak kaldırılmakta, çiftçilerin kentlerde yerleşik işçi olmalarının önü açılmaktadır (Gökten & Şahin, 2017).

Çin’de faaliyet gösteren Japon işletmelerinin, Çin yönetim kültürüne uyum sağlama yönünde geleneksel Japon yönetim modelini değiştirdikleri saptanmıştır. Bu bağlamda Çin’de iş yapan Japon işletmeler; (a) Ömür boyu istihdam ve iş güvenliği anlayışını terkedip kısa dönemli istihdama yönelmişlerdir. (b) Kıdeme dayalı ücret ve terfi anlayışından bireysel performansın

önde çıktığı uygulamalara yönelmişlerdir (Zhongxing, 2010).

3.2. İş yasalarına Göre Çin'deki Çalışma Koşulları

Çin'de çalışma yaşamı, bütün çalışanları kapsayacak şekilde iş yasaları tarafından düzenlenmiştir (EUSME, 2011). Bu düzenlemeye göre işverenin işe başlamasından itibaren bir ay içinde her çalışanla yazılı iş sözleşmesi yapma zorunluluğu bulunmaktadır. Deneme süresi, sözleşme süresine bağlı olarak farklılık gösterir. 3 aydan az süreli işlerde deneme süresi yoktur. Süresi 3 ay-1 yıl arası olan işlerde 1 ay; süresi 1-3 yıl arası olan işlerde 2 ay; 3 yıldan fazla süreli olan işlerde 3 ay deneme süresi bulunmaktadır.

Çalışma süresi günlük 8 saat olup, haftalık toplam çalışma süresi 40 saattir. Yıllık ücret izin süresi çalışma kıdemine göre farklılık gösterir. Yıllık ücretli izin hakkı, işçi aynı işyerinde bir yılını tamamladıktan sonra hak edilir. Ücretli yıllık izin süreleri 1-10 yıl arası çalışanlar için 5 gün; 11-20 yıl arası çalışanlar için 10 gün, 20 yıl üzeri çalışanlar için 20 gündür. Evlenme izni 3 gündür. Geç evliliği teşvik etmek için kadınlarda 23, erkeklerde 25 yaşından sonra evlenenlere bazı bölgelerde 7 gün ilave evlenme izni verilmektedir. İşten ayrılma durumunda işçiler her çalışma yılı için bir maaş kıdem tazminatı almaktadır.

İşletmeler, işyerine ait bilgileri içeren bir el kitabı hazırlayıp çalışanlara vermekle yükümlü tutulmuşlardır.

3.3. Çin'deki İşletmelerin Mülkiyet ve Örgütlenme Yapısı

Çin'de tescil durumuna göre işletmeler; yerli sermaye işletmeleri, Hong Kong, Makao ve

Tayvan sermayeli işletmeler ve yabancı sermayeli işletmeler olmak üzere üç kategoride sınıflandırılmaktadır (National Bureau of Statistics of China, 2018). Yerli sermayeli işletmeler grubunda; mülkiyeti devlete ait işletmeler, kooperatif işletmeleri, kolektif mülkiyetli işletmeler, ortak girişim işletmeleri, limited şirketler, sermayesi paylara bölünmüş ortaklıklar, özel işletmeler ve diğer statüdeki işletmeler yer almaktadır. Kolektif mülkiyetli şirketlerin sermayesi farklı ortaklar tarafından karşılanır.

Kooperatif işletmelerin sermayesi temel olarak çalışanlar tarafından konulurken, bir kısmı da başka ortaklar tarafından temin edilir. Bu işletmeler operasyonlarını bağımsız yürütürler, kâr ve zararları bağımsızdır, yönetimde bağımsızdırlar, göre ücretlendirmeyi, sermaye payına göre temettü ile birlikte uygularlar. Limited şirketler sermayesi sadece devlet tarafından konulan şirketleri kapsamaktadır. Hissedar sayısı 2 ila 50 arasında değişir. Sermayesi paylara bölünmüş ortaklıklarda, sermaye eşit paylara bölünerek hisse senedi ihraç edilir.

Kasaba işletmeleri olarak da isimlendirilen kolektif işletmelerin, yönetimleri bağımsız olmakla birlikte, yerel yönetimler, şirketlerin yönetim biçimini denetleme yetkisine sahiptir. Bu kategorideki işletmeler özellikle aydınlatma sektöründe yaygındır. Kasaba şirketlerinin sayısı giderek artmaktadır. Özel işletmeler hizmet sektöründe yaygındır; birçok otel, karakoe bar ve restoran özel şirket tarafından işletilmektedir.

Mülkiyeti devlete ait Çinli şirketlerin yönetiminde iki etkili güç birden bulunmaktadır. Genel müdürlerden başka Çin Komünist Partisi (ÇKP) temsilcileri de

şirketin yönetiminde etkilidir. ÇKP'nin örgütlerdeki etkisi, ayrı bölümler halinde örgütlenen sendikalar tarafından güçlendirilmektedir. ÇKP temsilcilerinin temel sorumluluğu çalışma saatleri, işçi sağlığı ve iş güvenliği ve iş kanunu gibi iş hayatını ilgilendiren mevzuata uyulup uyulmadığının denetlenmesidir. Sendika başkanı örgütün yönetim takımı toplantılarına katılır ancak veto hakkı bulunmamaktadır (Verburg, Drenth, Koopman, Muijen, & Wang, 1999).

Ortak girişimler ve bütünüyle yabancı sermayeli kuruluşlar “serbest bölgeler” olarak adlandırılan özel ekonomik alanlar veya teknik gelişme alanlarında faaliyet göstermektedir. Bu bölgeler yenilikçi endüstriyel faaliyetler için yabancı sermaye ve dışarıdan teknik uzmanlık çekmek amacıyla tasarlanmıştır (Verburg, Drenth, Koopman, Muijen, & Wang, 1999).

2017 yıl sonu verilerine göre Çin’de toplam 18.097.682 adet işletme bulunmaktadır. Bunlardan 325.800’ü devlet (% 1,8), 16.204.143’ü (%89,5) kolektif, 113.103’ü (% 0,06) Hong Kong, Macao ve Tayvan sermayeli, 111.628’i (% 0,06) yabancı sermaye, 1.093.062’si (%6) diğer şirket statüsündedir. Çalışanların çalıştıkları şirket tipleri itibariye baktığımızda ise farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. 176.440.000 çalışandan %36,09’u (63.760.000) limited şirketlerde, %34,37’si (60.640.000) devlet işletmelerinde, %7,32’si (11.910.000) yabancı sermayeli işletmelerde, %7,31’i (12.900.000) Hong Kong, Macao ve Tayvan sermayeli işletmelerde, %2,30’u (40.60.000) kolektif işletmelerde, %1,04’ü sermayesi paylara bölünmüş işletmelerde, %0,44’ü (770.000) kooperatiflerde, %0,07’si (130.000) ortak girişimlerde istihdam edilmektedir.

Özel sektör kuruluşlarında çalışanlar ile kendi işlerinde çalışanların sayısı toplam 226.747.000 kişidir. İstatistiklerde işletmelerde çalışanlar ile kendi işlerinde çalışan ayırımı yapılmamıştır. Sektörlere dağılım şöyledir: Üretim %12,95 (29.371.000), inşaat %4,61 (10.462.000), Toptan ve perakende ticaret %41,26 (93.551.000), taşıma, depolama ve posta %2,26 (5.121.000), otel ve catering %8,63 (19.558.000), leasing ve iş hizmetleri %9,24 (20.953.000), ev hizmetleri de diğer hizmetler %6,58 (14.916.000).

3.4. Geleneksel İK Süreçlerinin Uygulanması Örnekleri

Bir çalışmada Çin insan kaynakları yönetimindeki değişmelerin dört dönemde incelenebileceğini belirtmektedir (Zhua & Warner, 2019): 1911 öncesi, 1911-1949 arası, 1949-1978 arası, 1978’den bu yana olan dönem.

Zhua ve Warner (2019) insan kaynakları yönetimi açısından bütün dönemler için geçerli iki özelliğe işaret etmektedir. Birincisi Çin toplumunda güçlü etkisi olan Konfüçyanizm mirası. Örneğin Konfüçyanizme ait olan uyum vurgusu, kıdem ve otoriteye saygı ve kişisel ilişki ağlarının gücü gibi değerler, işyeri ilişkilerini biçimlendiren, Çin toplumuna ait önemli normlardır ve bu normlar farklı biçimlerde insan kaynakları yönetimi uygulamalarına da yansımaktadır. Çin Halk Cumhuriyetinin kuruluşundan başlayarak çağdaş insan kaynakları yönetimi uygulamalarında da görülen ikinci ortak özellik, özellikle kamunun sahip olduğu işletmelerde Partinin merkezi rolüdür.

3.4.1. Tedarik ve Seçme

Tedarik, işletmede herhangi bir nedenle boşalan veya yeni ihdas edilen pozisyonlara işgören adayları bulmak için yapılan faaliyetlerin toplamı olarak tanımlanır (Bingöl, 2014, s. 201). Seçme işlemi ise adaylar arasında işe en uygun olanın belirlenip işe alınması sürecidir. Çin'deki hızlı ekonomik dönüşüm ve sürekli büyüme, özellikle beyaz yakalı personel bulunması sıkıntısını beraberinde getirmiştir. Bu bölümde Çin'de beyaz yakalı personelin tedarik ve seçimi üzerinde durulacaktır.

Çin'de 1978 yılına kadar işletmelerin eleman seçme ve ücret belirleme hakları bulunmamaktaydı, insanlar merkezi sistemle ömür boyu istihdam koşuluyla işe alınmakta, ücretleri de merkezi olarak belirlenmekteydi. 1978'den sonra yapılan reformlarla tedrici olarak devlet mülkiyetindeki işletmelere kendi elemanlarını seçme, iş sözleşmesi yapı ve ücret belirleme hakkı verildi (Zeng, Chen, & Su, 2014). Kasaba işletmeleri ise eleman temininde, devlet mülkiyetindeki işletmelere göre daha özgürdür. İstihdam ettikleri işçilerle performans dayalı sözleşme yapabilmekte, performans gereklerini yerine getirmeyen işçilerin sözleşmelerini süresi dolmadan fesh edebilmektedirler. Kasaba işletmeleri çalışma süreleri devlet mülkiyetindeki işletmelere göre daha uzun olabilmektedir (Zeng, Chen, & Su, 2014).

Bir kaynaktan nitelikli personel bulmak, emek maliyetlerindeki artış ve nitelikli personelin elde tutulması Çin'de insan kaynakları için en önemli üç meydan okuyucu nitelik olarak belirtilmektedir (Devonshire-Ellis, Fleming, & Ku, 2014, s. 2). Çin'de tedarik işlevine ilişkin problemler şöyle sıralanmaktadır: (a) Pozisyonlara aday

bulma zorluğu. (b) Yüksek işgücü devir oranı. Özellikle Şangay, Pekin ve Guangzhou gibi iş yoğunluğunun yüksek olduğu şehirlerde beyaz yaka çalışanlar konusunda oldukça isteksizdirler. (c) Adayların profil ve niteliklerinin yanlış yorumlanması. Çin eğitim sistemi, Batıdan farklı olarak bağımsız düşünme ve problem çözme becerileri geliştirmek yerine, bilginin içselleştirilmesi olgusuna odaklanır. (d) Özgeçmişlerdeki bir yanlışlıkları. Kimlik bilgilerindeki yanıltmalar işe alım sürecinde sıklıkla karşılaşılan bir problemdir. Özellikle kimlik bilgilerinin Çince'den İngilizceye aktarılması durumunda kişilerin iş unvanları ile bilgiler yanıltıcı olabilmektedir. (e) Unvan ve maaş belirlemede zorluklar. Çin'de iş unvanları sosyal statü ile yakından bağlantılıdır. Adayların gerçekçi olmayan yüksek unvan ve maaş beklentileri buna karşılık ayrıntılı ücret araştırması yapılacak ortamın olmayışı ücret belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

Çin'de e-tedarik konusunda gelişmiş çok sayıda platform bulunmaktadır. İlk üç sırada 51job (%36,7), Zhaopin (%28,9) ve ChinaHR (%15,6) yer almaktadır.

Başvuru sayısının çok yüksek olması nedeniyle adaylarla ilk mülakatlar telefonla yapılmaktadır. Seçme işlemi tamamlandıktan sonra işe alınmasına karar verilen adaylara bir teklif mektubu gönderilir. Teklif mektubunda; iş unvanı, temel sorumluluklar, işine kime rapor edeceği, ücretle ve ödüllendirme ile ilgili ayrıntılar, sosyal refah standartları, sözleşme ve deneme süresi ve başlama tarihi yer alır.

Üretim sektöründe yapılan bir araştırmada firmaların %11,94'ünün personel seçiminde değerlendirme merkezini kullandıklarını

ortaya koymaktadır (Cech, Yao, Samolejová, Lib, & Wichera, 2016).

3.4.2. Yedekleme Planlaması

Birçok işletmenin devlet mülkiyetinin devlete ait olması nedeniyle, Çin işletmelerindeki yedekleme planlaması Batı'daki uygulamalardan farklıdır. Bir araştırmaya göre devletin mülkiyetine sahip olduğu işletmelerde CEO'ların üçte ikisi mevcut işletme içinden yükseltilmiş, kalanların önemli bölümü hükümet tarafından atanmış veya benzer kuruluşlardan kaydırma suretiyle görevlendirilmişlerdir (Davies & Wei, 2011, s. 9).

1980 dönüşümünden sonra aile mülkiyeti işletmeleri öne çıkmaya başlamıştır. Kan bağına önem veren Konfüçyanist geleneğe göre aile mülkiyetindeki işletmelerde atamalarda aile bireyleri öne çıkmaktadır. Bir araştırmaya göre aile işletmelerinden %62,4'ü aday belirlemede aile üyelerine öncelik vermiş, kalanları ya işletme içindeki ve başka işletmelerdeki profesyoneller arasından seçilmiştir (Davies & Wei, 2011, s. 10).

3.4.3. Ücret Yönetimi

Çin'de asgari ücret uygulaması bulunmaktadır. Dünya Ticaret Örgütüne üye olmasıyla birlikte Çin'deki asgari ücret önemli ölçüde artmıştır (Dünya, 2017). Ancak asgari ücret seviyesi eyaletlere göre farklılık göstermektedir. Ülke çapında bölgelere göre değişen 100'den fazla asgari ücret vardır. Ülkedeki en düşük asgari ücret ise 145 dolardır (Şafak, 2018). Şanghay ülkede en yüksek asgari ücret seviyesine sahip olan eyalettir. 1 Nisan tarihi itibarıyla Şanghay'daki tam zamanlı çalışan işçileri

için asgari ücret aylık 369 dolar, saatlik 3,27 dolardır (Zhang, 2019).

3.4.5. Performans Değerlendirme

Çalışanların performansının değerlendirilmesinde Çin'e özgü bir farklılık yoktur. Evrensel olarak çalışanların performansları nasıl değerlendiriliyorsa Çin'de aynı usullerle değerlendirilmektedir.

3.4.4. İşçi Sendikaları

Çin'de bütün sendikaların bağlı olduğu Tüm Çin Sendikalar Federasyonu (TÇSF) isimli, ÇKP'nin bir organı olan merkezi bir örgüt bulunmaktadır. Bütün şehirlerde TÇSF'nun şemsiyesi altında örgütlenmiş yerel sendikalar bulunmaktadır. Birçok eyalette 25 ve üzeri sayıda işçi çalıştıran işletmeler çalışanlarını yerel sendikaya kaydettirmek zorundadırlar. İşveren işçiler adına her ay sendikaya %2 aidat ödemektedir. İşyerinde sendika şubesinin kurulması bütün eyaletlerde geçerli katı bir zorunluluk değildir. İşletmeler daha çok işçilerden talep gelmesi durumunda bu gerekliliği yerine getirmektedirler. İşçiler, ilave yarar sağlayacağına inançları olmaması nedeniyle sendikaya üye olma konusunda çok istekli değildirler.

3.4.6. Eğitim ve Geliştirme

Üretim sektöründe yapılan saha araştırmasında, mülkiyet türüne bakmaksızın birçok işletmede eğitim ve geliştirme planlarının bulunduğu tespit edilmiştir. İşletme içi eğitim olarak üç yöntem öne çıkmaktadır; iş standartları ve süreçleri, performans hedeflerine yönelik uygulamalar ve mentorluk. İşletme dışı eğitim yöntemleri olarak ise etkileşimli yürütülen dersler, uygulamaya dönük bilgi ve beceriler kazanılması ile problemlerin

analiz edildiği ve çözüm üretildiği vaka çalışması yöntemleri öne çıkmaktadır (Cech, Yao, Samolejová, Lib, & Wichera, 2016).

3.5. Çin İnsan Kaynakları Alanının Karanlık Yüzü: Çalışma Kampları Sürüyor mu?

Çalışma kampları, Sovyetlerden alınan bir uygulama örneği olarak Çin tarihinin karanlık hatıralarından birsidir. 1978'de planlı kapitalizm dönemine geçtikten sonra bu uygulama sona ermiş midir? Resmi Çin söylemine göre bu soruya evet cevabı vermek gerekir. Ancak uygulamalar, bu anlayışın yeni koşullara uyum sağlayarak sürdüğünü göstermektedir. Bu defa, Çin'de üretim yapan yabancı sermayeli şirketler de uygulamanın bir tarafı haline gelmişlerdir. Bunun en bilinen örneği Apple'ın baş üreticisi Tayvanlı Foxconn Şirketinin uygulamalarıdır. Verilere göre, özel ekonomik bölgede üretim yapan Foxconn Şirketinde 1,3 milyon Çinli istihdam edilmektedir. Dünya ölçeğinde sadece Walmart ve Mc Donalds'ta bundan daha fazla insan çalışmaktadır.

Çalışan kişilerin %85'den fazlasının yaşları 16-25 aralığındadır. Foxconn'un Shenzhen, Kunshan ve Wuhan fabrikalarının bazı atölyelerinde, öğrenci stajyerler tüm çalışanların yaklaşık % 30'unu oluşturmaktadır. Çin'deki yaygın uygulamaya göre, meslek okulları öğrencileri ikinci yılın başında fabrikalarda çalışmaya gönderilmektedir. Öğrenciler stajlarının altı ay süreceği ve stajlarının tamamlanmasından sonra okula dönecekleri konusunda bilgilendirilmektedir. Uygulamanın amacı meslekleri ile ilgili yeni beceriler kazandırmak ve uygulama becerilerini geliştirmektir. Ancak öğrenciler bu fabrikalarda eğitilmekten çok ucuz,

vasıfsız işçi olarak kullanılmaktadırlar (Ngai & Koo, 2015).

Bu işçilerin tamamı, göçmen işçi statüsündedir (Chan, Pu, & Selden, 2013). Çin'de köylüler hane halkına (*hokou*) göre tescil edilmektedir. Sanayinin gelişmesiyle birlikte fabrikalarda iş bulmak için şehirlere göç eden bu kişilerin yasal statüleri değişmediği için göçmek kabul edilmektedirler. Şimdi Foxconn ve benzeri fabrikalarda çalışan genç işçiler, birinci kuşak göçmen işçilerin 1990'lı yıllarda doğmuş oğulları ve kızlarıdır. Şehirde doğmuş bu göçmen işçilerin kırsal kesimde yaşama tecrübeleri olmadığı gibi kentsel nüfusun sahip olduğu sosyal güvenlik sisteminden de yoksun durumdadır. Yerel yönetimlerin, bu işçilerin toplu konut, eğitim, tıbbi bakım ve diğer sosyal ürün ve hizmetler konusundaki toplu ihtiyaçlarını karşılama konusunda herhangi bir teşvikleri yoktur. Göçmen işçilerin yıllarca şehirlerde çalıştıktan sonra kendi köylerine dönmeleri beklenmektedir. Göçmen işçilerin çoğu kırsaldaki hanelerine geri dönmek istemiyor olsa da, özel işverenler ve Çin devleti, göçmen işçilerin kırsal statüsünün korunmasında işbirliği yapıyor (Ngai & Koo, 2015).

Bu fabrikalarda çalışan işçiler üretim şehrinde kendilerine tahsis edilen yurtlarda kalmaktadır. Diğer bir ifade ile 24 saatlerini iş ortamında geçirmektedirler (Ngai & Koo, 2015). Kamp içinde işçiler arasındaki kişilerarası ilişkiler zayıftır. 2010 yılında Longhua yerleşkesindeki hat işçileri arasında intiharlar görülmeye başlandı. Çalışma koşullarını protesto etmek için işçiler kendilerini yurt binalarından atmaya başladılar. Bu yılda 18 intihar girişimi olduğu, bunlardan 14'ünün hayatına son verdiği raporlara yansdı. İntihar notları ve

kurtulanlar, yüksek stres, uzun çalışma saatleri ve işçilerin hataları dolayısıyla haksız para cezalarına çarptırıldıklarından, yöneticilerin katı tutumları ve sözlerini tutmamaları intihar gerekçeleri olarak zikredilmektedir. Kötü çalışma koşulları sonucu, 2012'de 150 işçi çatıya çıkarak aşağı atlama girişiminde bulunmuştur. Bu kişiler yöneticiler tarafından ikna edilerek eylemlerinden vazgeçirilmiştir. 2016'da küçük yedi, sekiz kişilik bir grup, ücretleri ödenmediği takdirde intihar edecekleri tehdidinde bulunmuştur (Merchant, 2017). İşçilerin çoğu Foxconn tesisini dünya çapında bir kampüs yerine, bir çalışma kampı olarak nitelendirmektedir. Kampüs yurtlarında ikamet edenler, cezaevinde yaşadıklarını düşündüklerini belirtmektedir. İşçilerin günlük rutinleri çalışmak, yemek ve uyumaktan ibarettir. Boş zaman etkinlikleri verimliliği en üst düzeye çıkarmak için koordine edilir. Çalışanların rutin olarak düzensiz vardiya çalışması ve fazla mesai yapması gerekir. İş dışı faaliyetler de işe tabidir. Yurtlardaki yönetim şekli, çalışan işçi rejimi, işçilerin yaşam alanlarını, çalışma ortamından ayrı bir alan olarak görmelerine izin vermemektedir. Bir işçi, "Çalışma saatlerinden sonra bile Foxconn'da gerçek bir dinlenme yok" yorumunu yapmaktadır. Yatakhaneler, ev ve iş arasındaki farkı bulanıklaştırarak esnek üretimi kolaylaştırmaktadır. Yurt işgücü sistemi geçici istihdam ve ikamet şartlarına bağlıdır. Bu sistem genç fabrika çalışanlarında geçicilik duygusunu kalıcı hale getirmektedir. Küresel fabrika rejimine kısa vadeli göçmen emek tedariki sağlamaktadır (Ngai & Koo, 2015).

Devlet tarafından yaptırılan zorunlu çalışma, Komünist doktrinin "emek yoluyla reform" anlayışına dayanmakta ve hükümet tarafından yaygın olarak teşvik edilip haklı

gösterilmektedir. Özünde muhalifleri yeni sosyalist kadın ve erkeklere dönüştürmenin bir yolu olarak kabul edilen bu anlayış, uygulamada ülke genelinde *Laogai* olarak bilinen geniş bir hapishane çalışma kampı ağının kurulmasına neden olmuştur. *Laogai*, başlangıçta, basit suçluları, siyasi muhalifleri, din bağlılarını, hükümete ve sosyal istikrara tehdit olarak görülen kişileri bastırmak ve terbiye etmek amacıyla bir yöntem olarak kullanılmıştır. İhraç ürünlerinde mahkûmların emeğinin kullanılması resmen yasaklanmış olmasına rağmen, çalışma kamplarında ucuza mal edilen ve fabrika mallarından ayırt edilemeyen bu ürünlerin dünya pazarına girmesinin yolu bir şekilde bulunmaktadır. Uluslararası yasaklayıcı kurallar ve genelde tutuklu çalıştırma biçiminin verimli olmaması nedeniyle mahkûm emeği kullanmak işletmeler için çok karlı olmamakla birlikte hala Çin'in "emek yoluyla reform" anlayışının köşe taşlarından birisi olmaya devam etmektedir. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi köylüleri boyunduruklu emek köleleri haline getiren, çocukları tehlikeli ve sıkıcı işlerde çalışmaya zorlayan temel etmen yoksulluktur. Kentsel göç ve halk eğitimi ile ilgili hükümet politikaları, risk altındaki bu nüfusları korumak yerine, göçmenlerin ve çocukların kırılğanlıklarını artırarak bu sonuçların doğmasında büyük bir rol oynamaktadır. Çin'in göçmenler için uyguladığı ev kayıt sistemi, kentte iş bulma riskini artırmaktadır. Bir iş için şehre taşınmak isteyen köylüler köylerinden ayrılma izni, şehirde yaşamaya geçici bir oturma izni ve işlerine başlamak için çalışma izni almak zorundadır. Başvuru sahiplerinin, genellikle işverenleri tarafından kendilerine ödünç verilen toplu parayla çalışma izin bedellerini ödemeleri gerekmektedir. İşçilere yapılan peşin ödemelerin maliyeti, gelecekteki

maaşlarından faiz olarak kesilmektedir. Ayrıca, işverenlerin işçi izinlerini toplamaları ve tutmaları, işçileri işyerlerinde daha fazla tuzağa düşürmeleri yaygın bir uygulamadır. Çalışanlar; işverene borçlu oldukları için düşük ücrete, ücret kesintilerine, uzun çalışma saatlerine ve kötü fiziki koşullara razı olurlar. Buradan ayrıldıklarında ellerinde çalışma belgeleri olmadığı için başka yerde iş bulma şansları yoktur. Bütün bu uygulama ve politikalar, koşullar ne kadar kötü olursa olsun, işçilerin işverene minnet duyduğu bir ilişki biçimini doğurur (Lepillez, 2016).

4. Sonuç ve Değerlendirme

Çin, açıkça şu anda resmi olarak komünizmi terk etmeden kendine özgü bir ekonomik model uyguluyor. Biraz da mizahi bir dille planlı kapitalizm olarak isimlendirilen bu sistem bir yandan özel sermaye ve yabancı sermaye yatırımlarını teşvik ederken bir yandan da ekonomide devletin ağırlığını koruması durumunu sürdürüyor. Bu ekonomik modelin genelde yönetim, daha özeldede insan kaynakları yönetimi uygulamaları alanındaki yansımalarını da kolaylıkla görmek mümkündür.

Dünyanın sayılı ekonomik güçlerinden birisi olan, kıyaslamalı olarak bakıldığında Çin'in en büyük problemi de en büyük gücü de dünyanın en büyük nüfusuna sahip olmasıdır. Şu an itibariyle devletin sahip olduğu işletmelerde çalışan insan sayısı 176,4 milyon, özel sektörde çalışan, kendi işlerini yapanlarla birlikte, yaklaşık 226,7 milyondur.

Çin aynı zamanda kadim kültürü ve ortak değerleri olan bir toplum. Esas olarak Konfüçyanizmden gelen bu değerler Çin yönetim kültürünü derinden etkilemektedir. Diğer yandan yüksek uyum kabiliyeti ve pragmatist yaklaşımla sonuç alabilmek için her tür esnekliği gösteriyor.

Bu kadar büyük bir ekonomi için tek bir yönetim modelinden söz etmek gerçeği açıklamaya yetmez. Bu büyük ekonomide çok sayıda yönetim modelinden söz etmek mümkündür. Bütün dünya için üretim yapan bir ekonomide mavi yaka çalışan grubunun, emek arzı fazlası olması nedeniyle ücret ve diğer haklar konusunda pazarlık yapmak için fazla şansları olduğu söylenemez. Bu grubun çalışma şartları önemli ölçüde devletin belirlediği çalışma standartlarında ve bu seviye ile sınırlı olduğu söylenebilir. İşçileri temsil eden TÇSF'nun işçi hakları konusunda etkili olmak konusunda çok istekli değildir, çünkü ÇKP partisinin bir organı olarak sendika da genel ekonomik çerçevenin uygulanmasını gözetmek durumundadır. Mavi yaka grubunda hala zorunlu çalışma veya zorunlu çalışmaya yakın koşulların varlığını sürdürdüğüne dair önemli göstergeler bulunmaktadır.

Çin'de insan kaynakları alanında uygulamalar asıl olarak beyaz yaka grubu çalışanlar için geçerlidir. Ekonominin hızlı değişim ve dışa açılma döneminde beyaz yakada bazı alanlarda nitelikli çalışan bulmak gittikçe zorlaşmaktadır (Zhao & Du, 2012).

KAYNAKÇA

- Bingöl, D. (2014). *İnsan kaynakları yönetimi*. İstanbul: Beta.
- Cech, M., Yao, W., Samolejová, A., Lib, J., & Wichera, P. (2016). Human Resource Management in Chinese manufacturing companies. *Perspectives in Science*(7), 6-9.
- Chan, J., Pu, N., & Selden, M. (2013). The politics of global production: Apple, Foxconn and China's new working class. *New Technology, Work and Employment*, 28(2), 100-115.
- Chien, M.-H. (2003). A Human Resource Management Model Designed for Chinese Business Processes. *International Congress on Modelling and Simulation*. Townsville, Australia.
- Cooke, F. L. (2009). A decade of transformation of HRM in China: A review of literature and suggestions for future studies. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 47(1).
- Davidson, P., Tsakissiris, J., & Guo, Y. (2017). A Systems Model Comparing Australian and Chinese HRM Education. *Journal of Learning Design*, 10(1), 31-40.
- Davies, D., & Wei, L. (2011). *Human Resources Management in China: Cases in Practices*. Oxford: Chandos Publishing.
- Devonshire-Ellis, C., Fleming, C., & Ku, E. (2014). *Human Resources and Payroll in China*. London: Springer.
- Dünya. (2017, Şubat 28). Çin, 'işçilik' avantajını kaptırıyor. *Dünya Gazetesi*.
- EUSME. (2011, January). *Labour laws in China*. Ocak 07, 2019 tarihinde www.eusmecentre.org.cn:8080/content/uploads/2017/07/LEIS_DO_TRABALHO_NA_CHINA_EN_EUSMECENTER.pdf adresinden alındı
- Gökten, K., & Şahin, E. (2017). "Çin mucizesinde insanı aramak: ILO standartlarıyla Çin çalışma ilişkilerinin değerlendirilmesi. *"İŞ, GÜÇ" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 19(2), 111-139.
- Guénon, R. (1986). *Modern Dünyanın Bunalımı*. (M. Kanık, Çev.) İstanbul: Risale.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Lepillez, K. (2016). *The Dark Side of Labor in China*. 01 07, 2019 tarihinde <https://www.du.edu:8080/20180307112958.pdf> adresinden alındı
- Liu, K.-C., & Liao, W.-C. (2017). An investigation on well performing Chinese enterprise's features of human resources management. *Journal of Organizational Culture, Communications and Conflict*, 21(2), 1-14.
- Merchant, B. (2017, June 18). Life and Death in Forbidden City. *The Guardian*.
- Miedtank, T. (2017). International human resource management and employment relations of Chinese MNCs. J. Drahokoupil içinde, *Chinese investment in Europe: corporate strategies and labour relations* (s. 79-95). Brussels: ETUI.

- National Bureau of Statistics of China. (2018). *China Statistical Yearbook 2018*. Ocak 12, 2019 tarihinde <http://www.stats.gov.cn>: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2018/indexeh.htm> adresinden alındı
- Ngai, P., & Koo, A. (2015). A “World-Class” (Labor) Camp/us: Foxconn and China’s New Generation of Labor Migrants. *East Asia Culture Critique*, 23(3).
- Verburg, R., Drenth, P. J., Koopman, P. L., Muijen, J. J., & Wang, Z.-M. (1999). Managing human resources across cultures: a comparative analysis of practices in industrial enterprises in practices in industrial enterprises in China and The Netherlands. *The International Journal of Human Resource Management*, 10(2), 391-410.
- Yeni Şafak. (2018, Aralık 28). Türkiye'de 2 bin 20 TL oldu: Dünyada Asgari Ücret ne kadar? *Yeni Şafak*.
- Zeng, X., Chen, L., & Su, Z. (2014). The evolution of human resources management in China: traditions, reforms and developments. B. E. Kaufman içinde, *The Development of Human Resource Management Across Nations Unity and Diversity* (s. 92-122). Atlanta: Edward Elgar Publishing.
- Zhai, X., Liu, A. M., & Fellows, R. (2013). Human Resource Practices in Chinese Construction Organizations: Development of a Measurement Scale. *International Journal of Architecture, Engineering and Construction*, 2(3), 170-183.
- Zhang, Z. Y. (2019, April 1). Shanghai’s Minimum Wage to Increase April 1. *Chine Briefing*.
- Zhao, L., & Higgins, P. (2017). Professionalization of Human Resource Management in China: The Role of Associations. *Journal of Advanced Management Science*, 5(3), 219-225.
- Zhao, S., & Du, J. (2012). Thirty-two years of development of human resource management in China:. *Human Resource Management Review* (22), 179–188.
- Zhongxing, S. (2010). Challenge and Integration: Adaptive Transition of HRM Systems in. *7th International Conference on Innovation & Management* (s. 716-722). Wuhan, China: Wuhan University of Technology.
- Zhua, C. J., & Warner, M. (2019). The emergence of Human Resource Management in China: Convergence, divergence and contextualization. *Human Resource Management Review* (29), 87-97.

İslam ve Kuran'da Yaratıkların ve Bilimin Konumu

The Position of Creatures and Science in Islam and the Quran

Nasip DEMİRKUŞ¹

Öz

Bu sunumda; öncelikle ilim, bilim, matematik, bilgi, varlık ve yaratık kavramlarının özgün tanımları ve ilişkileri verilecektir. Daha sonra bu kavramlar, yaradılışla ilişkilendirilecektir. Özellikle Kuran-ı Kerim'deki ayetlerle örtüşen; Şişirme Kuramı, Büyük Patlama Kuramı ve Büyük Yırtılma Kuramı izah edilecektir. Bu kuramlarla ve yaradılış ile bilimin ilk ortaya çıkışı ve çöküşü izah edilecektir. İlim ezeli ve ebedi olarak vardı ve var olacaktır. Örneğin Kuran ilmi. İlim Allah'ın Âlim sıfatına tabiidir. İlimde tüm varlıklar, tüm yaratıklar... vb. her şey vardır. Allah (CC) ilminde var olan varlıklardan bazılarını yaratık olarak yaratır. Allah (CC) Nur'undan veya yoktan yaratılan yaratıklarla bilim başlar. Bilim yaratıklarla ortaya çıkmıştır. Bilim ilmin dünyevi bir versiyonudur (sürümüdür). Bilim, doğayı tanıma, araştırma ve çözüm üretme aracıdır. Bilimin bütün yasaları büyük kıyametle çökecektir.

Matematik Bilimi; bilim kümesinin payda'sını oluşturur. Diğer bilim dalları, bilim kümesi'nin paylarını oluşturur. Payların ve paydanın toplamı bilimin kümesini temsil eder. Buna göre Matematik, bilimin bir alt bilim dalı değil de bilimin farklı ifade edilmiş (ara-ana) yüzüdür. Matematiğin dışındaki diğer bilim dallarının toplamı ise, kültürel alfabelerin ve yaşantının, ara yüzünü ifade eder. Bu duruma (matematik hariç tüm bilim dalları) bilimin kültürel ve yaşam ara yüzü denebilir. Bilimin evrimsel (değişim) ara yüzü bilimdeki tüm değişimlerin gerçek hayat hikâyesini ifade eder. Evrimsel (değişimsel) ara yüz doğal ve sosyal koşullara bağlı olarak değişen bilimin ara yüzünü ifade eder. Bu mantıktan hareketle bilimin üç ara yüzü vardır. 1. Matematiksel ara yüz, 2. Doğal, Kültürel ve yaşam ara yüzü, 3. Evrimsel (değişimsel) ara yüzüdür.

Anahtar Kelimeler: Bilim, İlim, Matematik, İslam, Kuran

Abstract

¹ Prof. Dr., Van Yüzüncü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Matematik ve Fen Eğitimi Bölümü, Van, TÜRKİYE

In this presentation, we will first give specific definitions and relations of concepts of wisdom, science, mathematics, knowledge, being and creature. Then these concepts will be associated with creation. In particular, The Inflation, The Big Explosion and The Big Rip theories that overlap with the verses in the Qur'an will be explained. With these theories and creation, the first emergence and collapse of science will be explained. With these theories and creation, the first emergence and collapse of science will be explained.

Wisdom has existed eternally and will exist. For example, the knowledge of the Qur'an. Wisdom is subject to Allah's, Âlim, title. In wisdom, all beings, all creatures ... etc. everything is there. Allah creates certain beings in his wisdom as creatures. Science has emerged with creatures. Science is a secular version of wisdom. All laws of science will collapse with Great Doomsday.

Mathematical Science: Creates the denominator of the Science Cluster. Other branches of science form the shares of the Science Cluster. Accordingly, mathematics is not a subdivision of science, but it is like a science interface. With this logic and reasoning movement, the sum of other branches of science outside mathematics refers to the interface of cultural alphabets and experience. In this case, (all science branches except mathematics): the cultural and life interface of science can be tried. The evolutionary interface of science expresses the real life story of all the changes in science. The evolutionary (variational) interface refers to the changing science depending on natural and social conditions. With this logic, science has three interfaces. 1. Mathematical interface, 2. Natural, cultural and life interface, 3. Evolutionary (variational) interface.

Keywords: Science, Wisdom, Mathematics, Islam, Koran

1. VARLIK YARATIK BİLİM VE İLİM KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ FARK VE ÖZGÜNLÜKLER

1. 1. Varlık; Her şeyin var olduğu ilim potansiyeli içinde anlam kazanan bir kavramdır. Örneğin, bir bilgisayarda olası pek çok sayıda belki de sonsuz sayıda animasyon ve çizim yapma ve yapay yaratma potansiyeli ilmen vardır. Ancak çizim veya animasyon enerji sarf edilerek yapıldığı ya da yaratıldığı an yapay yaratık kimliğini ya da sıfatını kazanır. Bu ilim ve doğal (doğal bilgisayar ortamı ve habitat) yaratma ortamı olan doğa içinde aynı şey söz konusudur. Varlık potansiyeli, gücü ve tüm

enerjinin karşılığı Allah (C.C) ilminde ve Nur (C.C) sıfatında vardır (Demirkuş, 2016).

1.2. Yaratık; Geçici Kâinattaki tüm yaratıklar kast edilmektedir. İlim âlemindeki varlıklar yaratıldığı an yaratık sıfatını kazanır. Yaratık varlığın enerjiyle yaratılmış halleridir. Kâinatta geçicidirler (Demirkuş, 2016).

2. BİLGİ NEDİR?

Doğadaki sübjektif-objektif yaratık (nesnel), olay, süreç ve olgularla ilgili genellikle duyularımızla zihnimize özümşenen, alınan, giren ya da genlerimizde var olan (fitrati-yapısal bilgi) veya zihinsel operasyonla

ürettiğimiz ürünlerin zihnimizde bıraktığı; dinamik anlamlı imaj, görüntü, ses, kavramsal ve ilişkisel... vb. veri tabanı gibi bilgi birimleri ya da kalıntılarıdır. Bilgi her yerde vardır. Ulaşabildiğimiz bilgilerin farkındayız. Bilgi bilimin veri tabanı gibidir. Bilimle ilgili bilgiler geçici gerçeklerdir. Ebedi gerçeklere hakikat denir. İlimle ilgili bilgiler bilimi de kapsar hem ebedi olan hakikatleri hem de geçici olan gerçekleri içerir (Demirkuş, 2016).

3. İLİM NEDİR?

İlim; içinde, sonsuzluk, ebediyet ve tüm bilim döngüleri, bilinen-bilinecek-bilinmeyecek ve var olması gereken; tüm zamanları, boyutları, olayları, süreçleri, olguları, eylemleri, bilgileri, yaratıkları... vb her şeyi liyakatli, kusursuz güçte ve konumda/larda... vb bulduran ve bilinen hiçbir tercih ve kader çizgisinin aşmadığı-aşamayacağı büyük havuzudur. Allah'ın Âlim sıfatına tabiidir.

Bilime ilave olarak; ahlakı, doğaötesi ve tasavvufu içeren, tüm bilgi ve uygulamaların hayatla gerçek ilişki ve tanımlarıyla şekillenen en kapsamlı kavramdır. İlim daha çok eğitim kavramı ile ilgili olup, beşeri merkezli olarak bilime ulaşır. İlim; Allah'ın Âlim sıfatına tabi olup tüm yaratıkların ezeli, yaşayan ve ebedi aşamadığı ve hayat bulduğu ölüp ve diriltildiği tüm bilgilerin en kusursuz, verimli ve kusursuz konumlandığı bilgi bütünlüğünü, ilişkilerini ve birlikteliğini içerir. İlim bilinen ve bilinmeyen tüm bilimleri de içerir. İlim ölümsüz, gerçek ve hakikattir; bilim ise ölümlü, sonlu ve geçici bir araçtır (Allen,

1956; Demirkuş, 2016; Demirkuş and Bilgin, 2017).

4. BİLİM NEDİR?

Doğadaki pozitif öncelikli (nesnel) bilgilere dayalı tüm bilim dallarındaki toplam bilgi ve uygulamaları içeren en kapsamlı kavramlardan biridir. Bilim, daha çok nesnel verilere dayalı olarak gelişip ilime doğru emekler. Bilim hayatın başlamasıyla insanın ve bazı yaratıkların çevresinde ve iç dünyasında edindiği bilgiler bütününe verilen addır. Bilim geçicidir ve büyük kıyametle (kâinatın ölümüyle) tüm yaşlarıyla birlikte ölecektir. Bilim İlimin geçici sürümüdür (versiyonudur). Geçici (Fani/Dünyevi) yaratıklarla birlikte başlar büyük kıyametle ortadan kalkar. Bilim doğadaki yaratıkları, olayları, olguları, süreçleri...vb. her şeyi öğrenmenin mutlak bir aracıdır. Bilim geçicidir. İlim ebedidir. İlim ve bilim öğrenme aracıdır. Mürşit değillerdir (Gabriel, 1995;Demirkuş, 2016).

5. İLİM VE BİLİMİN BİR ARADA DEĞERLENDİRİŞİ

İlim bilimde kapsar, ezeli-ebedi gerçek ve hakikatleri içerir. Bilim ise geçici gerçekleri içerir ve ölümlüdür. İlim ve bilim her ikisi de öğrenme aracıdır. Mürşit değildir.

İlimde denilince akla gelen Kuran ilmi, Allah'ın bazı kullarına özel olarak hidayet ettiği ilimdir. İlim Allah'ın Âlim sıfatının kontrolünde ve O'na tabiidir.

İlimin insanlara verilisindeki hikmet ve öncelikli amaç güzel ahlaklı dürüst insan yetiştirmektir. Ben güzel ahlaklı

tamamlamak üzere gönderildim diye Hz. Muhammed (AS)'nin hadisi vardır. Peygamberlerin dini ibadet, kural ve ritüellerindeki (ayinlerdeki) öncelikli amacı dost doğru yolda güzel ahlaklı insan yetiştirmektir.

Bilimin insandaki öncelikli var oluş nedeni doğa ve ötesi olan fani hayata ait her şeyi öğrenme aracı ve kuralar bütünüdür. Bilim meyvesi, fen, teknoloji ve sosyal iletişimdir. Güzel ahlakla (peygamberi ahlakla) donatılmamış insanların ürettiği, bilim, fen, teknoloji ve sosyal iletişimin meyveleri, insan ve çevreye faydadan çok zarar verir. Bu gün fosil teknoloji yönünde ileri ülkelerin doğaya verdiği zararın kaynağı güzel ahlaklı insan yoksunluğundadır.

İlimin insandaki öncelikli meyvesi güzel ahlak; bilimin insandaki öncelikli meyvesi bilgi iletişimini artırmak, fen ve teknolojiyi geliştirmektir. Bu iki haslet birbirini tamamlar. Güzel ahlakın hâkim olmadığı insan toplumlarının teknolojik ilerleyişiyle insanlığın gittikçe daha cahil yaratık oluşa doğru gidiş arasında doğru orantı vardır. Kısaca teknoloji ve fen ağacına güzel ahlak aşısı elzemdir.

6. MATEMATİĞİN BİLİMDEKİ KONUMU

Yaratıkların, olayların, süreçlerin... vb. yapısı ve aralarındaki ilişkilerin sembollerle, rakamlarla, denklemlerle ve kümelerle ifade eden bilime Matematik denir.

Matematik (Evrensel, Doğal, Düşünsel, Hesabi... Vb. Matematik); ölümsüz olan ilimi öğrenmek için bir aracı olan bilimdeki hayatın varlığı ve/veya bilimi yaşatan kalbi gibidir. Onsuz bilim yaşayamaz. Bilimi bir

beden kabul edersek matematik onun kalbi gibidir. Kısaca matematik, yaratıklarla ilgili her şeyin sembollerle, birimlerle ve sayılarla ilişkilerinin denklemlerle-şekillerle ifadesidir (Nesin,1995; Demirkuş and Bilgin, 2017)

7. SONUÇ, ÖNERİLER VE VARILAN YARGILAR

Bilim 13.8 milyar yıl önce [kâinatın atomdan daha küçük](#) ve kâinatın bugünkü kütlesine denk zerreden [Şişirme Kuramıyla](#) oluştuğunu ve [Büyük Yırtılma Kuramıyla](#) kıyametin kopacağını ileri sürmüştür.

Tablo 1.1. Büyük Patlama, Şişirme ve Büyük Yırtılma Kuramlarının Örtüştüğü Ayetler (Wald, 1992; Demirkuş and Bilgin, 2017; Web Adresleri No. 1-2-3-4, 2018)

Ayet Meali	Sure ve Ayet No
İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?/ Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de, “İsteyerek geldik” dediler.	Enbiya,30/ Fussilet, 11
Göğü kendi ellerimizle biz kurduk ve biz (onu) elbette genişleticiyiz	Zariyat, 47
Allah’ın çocuk edinmesi düşünülemez. O, bundan yücedir, uzaktır. Bir işe hükmettiği zaman ona sadece “ol!” der ve o da oluverir./O (Allah CC’HU), gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe hükmetti mi ona sadece “ol” der, o da hemen oluverir.	Meryem, 35/ Bakara, 117
Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah’ındır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir	Âl-i İmrân, 189
Gök çatlayıp yarıldığı zaman/ Gök yarıldığı zaman.	İnfitar,1/ Murselat,9
Yıldızlar dökülüp saçıldığı zaman	İnfitar, 2

İlimin meyvesi öncelikle güzel ahlaklı insan yetiştirmektir. Bilimin meyvesi öncelikle fen, teknoloji ve sosyal iletişimi geliştirmektir (hayatı kolaylaştırmaktır). Varılan bu iki yargı birbirini tamamlamaktadır. Güzel ahlaklı toplumlar yetiştirilmedikçe, sadece

teknolojik gelişme insanlığa ve doğaya faydadan çok zarar verecektir. Nitekim insanlık bu asır ve bu konumdadır.

Bu çalışma ile Varlık, Yaratık ve Matematik Kavramlarına yeni tanımlar önerilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Demirkuş N, Alkan D. A Brand New Approach to Sets in Mathematics. Journal of Biometrics & Biostatistics 2018, Vol 9(2): 391 DOI:0.4172/2155-6180.1000391
2. Allen H M. Science and Wisdom, Engineering and Science, Vol. XI, 1956, p.13-16
3. Nesin A. Matematik ve Doğa. Düşün Yayınları, 1995
4. Wald R., M.. Space, Time, And Gravity: The Theory of the Big Bang and Black Holes, p. 1-157. The University of Chicago Press, Ltd., London . The Second Edition 1992.
5. Demirkuş N, Bilgin E, A. A New Approach to the Definitions and Relations of the Concepts of Mathematics, Eternity, Infinity, Death, Time and The First Point., International Caucasian Mathematics Conference II (CMC II) August 22 - 24, 2017, Van, TURKEY, Paper ID.106, p.55
6. Demirkuş N. Humanities, Society, Science and Wisdom Concepts a New Descriptive and Relational Approach. 1. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Konferansı İnsan ve Toplum Bilimleri. IBAD – 2016, 19-22 Mayıs, Madrid – İSPANYA. Paper ID.323, p.105
- 7- Gabriel M. “Science and Wisdom” Bulletin de la Société Américaine de Philosophie de Langue Française, Volume 7, Issue 1/2, Spring 1995,p.30-48

WEB	ADRESLERİ	VE	ERİŞİM	TARİHLERİ
1.	İslam ve Kuran’da Yaratıkların ve Bilimin Konumu	http://www.dinbilim.net	erişim tarihi	20.02.2019
2.	Kuran-ı Kerim (CC) Kitabından yararlanılan ayetler	http://www.biyolojiegitim.yyu.edu.tr/ayet/AllahCC.pdf	erişim tarihi	20.02.2019
3.		http://www.biyolojiegitim.yyu.edu.tr/f/yaradilis/yaradilis.swf	erişim tarihi	20.02.2019
4.		http://www.biyolojiegitim.yyu.edu.tr/f/yaradilis.pdf	erişim tarihi	20.02.2019
5.		http://www.biyolojiegitim.yyu.edu.tr/f/yaradiliss.pdf	erişim tarihi	20.02.2019
6.		http://www.biyolojiegitim.yyu.edu.tr/kf/sgevren/sgevren.swf	erişim tarihi	20.02.2019

The Role of Succession Legality (Traditional Character) in Literary Creative Activity

MATKARIMOVA Salomat¹

Abstract

This article thoroughly analyses the literary tradition and its factors of realization, types of traditional characters in classic literature, its peculiarities and creative nature. The literary succession is emphasized as a complex literary process and the conclusions set forth on basis of exact facts.

Keywords: literary tradition, traditional character, classic literature, creative nature, literary process.

INTRODUCTION

Literature develops compatibly with tradition and news continuously and enriches in account of post ideal concept, images, and literary figures. Ancient literary achievements, gained experience are estimated as actual and eternal heritage which was used as a model in later creative activities and these literary events passed from generation to generation by saving importance for further epoch eventually becoming a literary traditional character or succession. "Literary tradition - the best literary experience gained by previous literature, which didn't lose its importance and actuality in the period of epochs, turned into eternal heritage passing from one generation to another"(Quranov D., Mamajanov Z., Sheralieva M. 2010: 12).

Classic literature made creative approach absorbing the best achievements of previous

literature filled it with news sometimes compiling sequence with it. As the great literary critic I. Haqqulov claimed, "Succession legality is the characteristic feature and way of literary act in Eastern literature. There is common feature and repetition, news and innovation"(Haqqulov I. 2009: 6). Striving for innovation is the aesthetic demand of each social and enlightening life of the epoch.

In classic literature usually innovations appear in lyrics by changing the character system, techniques of literary thought known before commonly. It is an alive dialectic process showing the act of poetic thought. In this process classic literature approaches selectively to the advanced literary traditions, tries to survive all valuable, positive natures of previous literature and assimilates it by denying old and resisting views to progress, saves vital

¹ Urgench State University, UZBEKISTAN

and escort to epoch peculiarities of it. Therefore, “Succession progress is the dialectic unity of saving and denying, and accepting the old tradition or the growth of the new feature in fighting against it. There is no wealth, fortune without saving, no progress and innovation without denial. In unique act of oppositions denial appears in the literary field as the tool of deliverance preventing from all things against the further development of vital elements in it” (Bushmin A. 1978: 33). At present, “Succession is the link between different stages and steps in development, consisting of saved elements of whole or separate directions in the interchange of whole system as the essence of system change from one position to another”(Baller. 1969: 15-16). Succession legality gives eternity and stability to literature by linking present with past and future. “Succession comes to the literary field as one of the features of existing ways of the law of denial of negative in objective significant communication between new and old nature, society and learning in the progressive period”(Haqqulov I. 2009: 6).

In ancient literature denying old notions provided the further shift for the higher phase of development as well as giving the chance of progressive motion for the sound of epoch, widening the sphere of artistic materials, and in achieving the high picks of literary intelligence. Taking into consideration the innovation as the event happening for the great need of real life, the source of the innovation in classical literature is common people's life, developed as the high human qualities, global problems happening in the world. This is pure human qualities such as

honoring the human, invigorating, patriotism, honesty, sincere belief, common human matters such as striving for the piece and abundance of world.

Innovations of most classic poets could meet the people's aesthetic needs and win the acknowledgement of them, as they are brought to perfection in candidness with news of “pure stem”, “immeasurable desire” incarnates deep ideal concept with bright form, harmonized high proficiency with simplicity”. Classic poets in literature enriched the content and form with new opportunities while creating a new thing from ideal-literary point of view. It can be seen in using, guessing in poetic thought, literary descriptive means which has never been used and seen before.

1) The works consisting of structuralism which is fake and far from reality never gain significance, genuine literary discoveries act and alternate roles.

2) Lutfy's ghazals, Navaiyy's creative works, Babur's rubies”, Agakhiy's lyrics, Muqimiy's adventure stories and satires are vivid examples of it.

3) We should emphasize that common similarity and repetition can be observed in classic literature as a result of traditions.

4) If it is seen in the form of similarity, intellectual, emotional stability appeared by writing on the same topic sometimes it will appear in the form of extravagancy, poetry rhyme and rot alliteration fleeting criticism in traditional standard.

5) In some writers creative works odds and devotions are the means of deceptive corruption.

6) As a result, a literary tendency appeared with the influence to be sensed and serving for the moral change, a powerless, far from people's pleasure, benefits and reality.

7) Consequently, during the process of continuous literary traditions the quality changes can be added as a result of feeling modernity and living with contemporary people unanimously.

“Using tradition, mastering it creatively is not only the process of accepting it, but also fighting against it as well as Bursov pointed out”(Haqqul I.1990: 113).

Like buds of news the patterns of literary news reach its perfection in terms of traditional sphere. The renewal in the components of national form will be fulfilled with chronological development pass.

The works of authors broke through the shell of traditions and possess their own word power and writing style acknowledged as real literary works, which gave the new traditional ideas on basis for the next epoch. The patterns of structuralism that couldn't go ahead from alliteration had no literary significance. In particular, some creative works can be example for it, which were created at the beginning of 19th century in Kokand and Khorezm literary environment. The poets of that period created their works in traditional way and this basis also related to the topic, genre and fiction of the poetry. As well as the activity raised to creative approach to the traditions, enriching them significantly by updating the form. However

this period Russian orientalist Samoylovich said that it couldn't add dynamic changes to the appearance which is undergoing far and absolutely unrepeatable age of Central Asian literature. Changes occurred in socio-political life were not defined thoroughly in literature, in particular in poetry, new genres were not introduced. “It should be pointed out that the classic literature has lagged behind from reality a lot, and the traditional way in creative work nearly hasn't crossed with the lifeway”(Haqqulov I. 2011: 5). The following types of succession legality are observed in classic literature:

1. In the sphere of literary types.
2. In the sphere of genres(formal).
3. In the sphere of topics and ideological motives.
4. In the sphere of sequence of characters.
5. In the sphere of methods of literacy image.

Particularly objective description, the occurrence of events extensibility can be found in epos such as Alpomish, Guro'gli, as well as the evidence is obviously seen in Navai's dastans in “Khamsa”, Qul ali, Majlisiy, Tabibiy. The event in Navai's poems as in folklore, most legends and fairy-tales, begins with the birth of the main character or its life-activities and finishes with the death of it. And this is the common peculiarity in “Farhad and Shirin”, “Layli and Majnun”, “Sabbai-sayyor” and “Saddy Iskandariy”.

Also, the introduction such as the childless padishah becoming father after several years of pleading for God, was used in Navai's

literary works. The motive of being childless is peculiar for many dastans in “Alpomish” heroic epos, and “Guro’glu” complex of epic poem. This motives can be observed in characters of Farhad, Qays(Majnun) and Iskandar created by Navai.

The work begins with the birth of Farhad puts an end to the defeat of Chin Kagan, who had been a childless and worrying about because of the absence of a successor of his throne in case of his death, and the path of Farhod's difficult struggle and adventures . In “Leyly and Majnun”, the head of the Hay tribe of pleading for a long time and thus the life and tragedy of Qais - Majnun find their way. Finding the innocent child by accident in a ruin, childless King Filaqus takes him as a son waited for a long time in “Saddi's Iskandariy” and Iskandar’s maturing in work, science, intelligence and reign triumphal excavations begin. These and other similar situations indicate that epic elements are reflected in classical literature and are defined as one of the traditional aspects of literary genres. The classic poets acted as creative for the use of literary traditions, and in doing so, to meet the new and essential needs and requirements of their era as possible. Alisher Navaiy, having deservedly maintained the traditions of “hamsachilik”(craftsmanship), further perfected the ideological and artistic value of the poems, further enhanced the life and realistic essence of them. “Navaiy's Farhad and Shirin was a new, big-scale development in the centuries-old literary experience and tradition”(Mallaev N. 1991: 39). It also applies to other poems that are part of the Navajo “Khamsa”.

The presentation of the novel, narrative, narratives, ghazals, sermons, ruby and hawthorns, with the new sensitivity and enrichment, has brought about traditionalism in the genres. The narration genre was continued in the history of the Uzbek classic poetry until the late 19th and early 20th centuries. The deep content of Lutfi, Sakkoki and Navaiy's artifacts attracted the attention of artists with the artistic heritages, and in the past centuries, the magazines created in recent centuries, with the high content of this genre, have become the personification of classic writers.

The ghazal, which was used as one of the lyric forms of Oriental poetry in Central Asia in the 10th century, passed through a long and complicated way and for a few centuries it acquired its classic shape. The ghazal, which was adorned at the powerful creative workshop, became an instrument for every poet to demonstrate his poetic power and extraordinary talent. Uzbek classical poets Atoyi, Sakkoki, and especially Lutfi, and Navaiy created works with ingenious deep content and perfect form in the Turkic language. When Lutfiy created and used the gazzels in the form of question and answer, the story of Navai brought ghazals in the degree of artistic discovery with life stories into the literature. Agahiy gave social impact to ghazzals. And later the ghazal's subject had the opportunity to express the social dimensions which was initially, it could describe the most delicate of all the souls, the genius, the beauty, the mysterious and the vigorous enthusiasm, the mood of the lover only. The indistinct voice of the prominent, honest and graceful poets of that time brought trembling to the grief of the

people, condemnation of injustice, the desire for a better life, and praise of knowledge to the ghazzal. It should be noted that over the centuries the technique of the ghazal has not changed, its components, the order of rhyme and its size have become a solid tradition. While the canaan requirements for rubaiy (quartet) technique were repeated in the work of all poets writing the rubaiy, each rubaiy was unique with its content, images and artistry, ideological content, and expression character. Rubaiy's by Bobur are characteristic in this respect.

The laws of 'aruz' arising in Arabic literature have been used traditionally for centuries in our classic poetry, because of the complexity and the difficulty of using it merged in it, as the masks are not so greatly compatible with the phonetic and lexical features and nature of the Uzbek language. Our classic literature poets such as Lutfiy, Sakkokiy, Navaiy, Bobur, Muqimiy and Furkat have created many musical and very fluent forms of Uzbek aruz rhyme.

Love in the broadest sense (such as ideas of love for person, motherland, nation, people and God (Allakh), the subject and ideological motives with the motifs such as a new spirit and a high degree of sympathy of friendship, heroism, and patriotism in the classic works shaped the tradition. It is imperative that the traditionally transformed subjects, the illusion of visual aids and figurative expressions, the use of ready-made products instead of searching for new ones, lead to imitation. It can be seen in the example of love lyric. The new topic of love is the everlasting theme of immortality and poetry. The songs that have been sounding for centuries are new to every new age, and

every new generation will add special tones to it and enrich it. As it has not been finished, and there are many more songs that have not been mentioned yet.

In Navaiy's words:

Ishqkim, har bir ishida yozdi yuz ming turfa xalq,

Turfaroq budirki, yuz mingdin biri yozilmadi

Meaning: *Hundreds of thousands of people has written about my love in each of these cases, and one hundred thousand of them haven't been written yet (Navai A. 1988: 480).*

Love has become an endless source of inspiration for classical poets. Hundreds of geniuses and bards are the romantic conflicts between love and lunar, the perceptions of the heart, and the heartbeat of each person's poetic talent. In the process of society's development, social consciousness and artistic thinking, the attitude towards man, love, and the principles of its evaluation have also changed, and each new literary age poet has attempted to solve the problem in a new way. In the XIII-XIV centuries, divine love was sung in the literature up to the 14th and 18th centuries when the love for God (Allakh) was given in a harmonious way with the love of the universe and the love of the real person. In particular, Alisher Navaiy interpreted figurative love as a means of divine love. At the same time, the poets have honored the humanity with the lyric of love. Indeed, the image of the individual that they describe and the beauty of their souls are not merely the characteristics of the lyric poet mentioned in that particular poem, but at the same time, in general, the beauty and

wisdom of the human being. The love in their poetry that was bestowed on them was love for man, the world, a life of diverse colors, a wonderful nature. The essence of the love lyric was expanding, and important social and moral thoughts began to emerge in the light of love. The biography and character of modern times have now been added in the gaze to it as it defined “the definition of the essence of the brutal fire of love ... the description of the spells of love ... the love sharing joy” (Navai).

In fact, Navai wrote in preface of his book ‘Bado ul-bidoya’:

“... What is the meaning of some of the manuscript of the collection and of the devil's embodiment, and the description of the apparent meaning and the apparent lineage. Devon can be found but we cannot find an enlightening ghazal it at the moment, and even if there is a ghazelle here you will not have a single enchanting couplet in it. If there is a written divan, there is the waste of time in vain and pain suffered for nonsense” (Navai A. 1987: 21). It is well-known that classical poets have sought to describe the unsaved aspects of love, and this successful tradition has been successfully continued.

The archetypes of the artistic image used in classic literature such motifs as “solik”, “faqr”, such topos as, flower and nightingale, candles and fly, “lover - sweetheart – rival” in lyric, fanciful “Farhad - Shirin – Xizrav” is an example of traditionalism.

Traditionally, traditional artistic styles, such as “eyebrows”, “sweet words”, “rosy lips”, “spinning- craft”, appear in the form of

simulations, images and symbols and personifications.

In summary, traditional literature is characterized by the fact that the creation of novelty on basis of the ancient ground is the formation and development of classical literature on the basis of ancient literature. After all, any innovation is the result of the change in quality and quantity of an old one. Even the classic literature did not use elements that were incompatible with spiritually-minded needs, but were replaced by new styles, expressions and forms, while the literary creatures that were created before were formally acceptable to meet their own requirements. In the classic literature, many works have emerged as tradition, innovation and workmanship, while some examples of creativity are remained as imitation in it.

The role of literary character of traditionalism in Uzbek classic literature is in that within the traditionalism ‘pure stem’ literary stories are created by classic word artists coming through sieve of years from early stages of society, creator’s heart, spirit of people and their need for enlightenment shaped in a modern style, and had the chance of living for the second time. Epos having led the literature initially was replaced by poetry later. Several sub rhymes appeared within a single ‘aruz’ rhyme. The topical sphere of ghazal is widened, functional sphere of literary characters enriched, words acquired new meanings. Certainly, it provided the literary stability of literary works, and being preferable by the readers.

REFERENCES

- Quranov D., Mamajanov Z., Sheralieva M. (2010). The dictionary on literary criticism. Tashkent.
- Haqqulov I. (2009). Sufism and creativity of Agakhi. Uzbek language and literature. 2009. №6.
- Bushmin A. (1978) Preemsvinnost in development of literature. Leningrad.
- Baller E.A. (1969) Continuity in cultural development. Moscow.
- Haqqul I. (1990). Successors of eternity. Tashkent.
- Haqqul I. (2011). Word and its thought in lyrics of Navoiy. Uzbek language and literature. 2011. №4.
- Mallaev N. (1991) . Flower verbal art. Tashkent.
- Navai A. (1987) Collection all work. T.1. Tashkent.
- Navai A. (1988) Collection all work. T.3. Tashkent.

Өзге Тілді Мектептерде Қазақ Әдебиетін Оқыту Мәселелерінен

ЖҰМАҚАЕВА Береке Даулетхановна¹

ЕРХОЖИНА Шаттыгүл Лесбекқызы²

Резюме

Мақалада қазақ тілінде оқытпайтын мектептердің 5-11 сыныптарында қазақ әдебиетін оқытудың мәселесі қарастырылады. Аталған сыныптарға әдебиетті түпнұсқада оқыту ұстанымы, мәтіндер арқылы қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде меңгеруіне жағдай жасау, тілдік орта жағдайын кеңейту мақсаты көзделген. Оқушылардың қазақ тілінде сөйлесуі мен тілдесу ортасының кеңеюін қамтамасыз ету өзге тілді мектептерде мәтінмен жүргізілетін жұмыстың басты бағыты болуы шарт. Оқушы тұлғасының қалыптасуын қазақ әдебиеті пәнінің тілдік-коммуникативтік, тілдік-ақпараттық қызметтерін жүзеге асыру мақсат етіледі. *Оқушының рухани жетілген көп мәдениетті әлеуметтік тұлға ретінде қалыптасуына жағдай туғызу түпкілікті мақсат ретінде көрінеді.*

Осы міндеттерді орындауға қазақ әдебиетінен ұсынылған оқу материалының елеулі қиындықтар туғызатыны байқалады. Бағдарламаға қазақ әдебиетін дәуірге, әдебиет тарихының кезеңдеріне қарай жіктей, жіліктей ұсыну оқыту ұстынамдарын ескермегендіктен туындайды. Оқулықтарда оқу материалын тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтел, жұмбақтардан, шешендік сөздер, жыраулар поэзиясынан бастау сол кезеңдегі әдеби тілдік қабатты ескермеуден туындаған. Тіл үйренушіге ең алдымен ауыз-екі тілді үйрету мен сол кезеңдегі әдеби тілде жазылған шағын коммуникативті әңгімелер, сол кезеңде туған әдеби ертегілер, баяндауға құрылған шағын мәтіндерді оқыту әдеби тілді меңгеруге алғашқы баспалдақ болады. Қазақ әдебиетінің үздік шығарма үлгілері, бай ауыз әдебиетінің түрлі жанрларының көркемдік қуаты мол үлгілері, қазақ халқының ұлттық рухын, дүниетанымын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін, ұлттық мәдениетін танытарлық көркем туындылар тілдік әлеуеті қалыптаса бастаған сыныптардан енгізілгені абзал. Қазақ әдебиетіндегі бай әдеби мұра мәтін тұрғысында сынып жағдайына қарай бейімделе ұсынылуы оқыту ұстанымына негізделеді. Оқу өзге тілде жүргізілетін мектептерде әдебиетті оқыту мемлекеттік тілді оқытумен тығыз бірлікте жүргізілуі керектігі айқын. Ол үшін оқушының тілді меңгеру деңгейін ескеру, әсіресе орта буынның алғашқы 5-6 сыныптарында тіл дамыту жұмыстарын белсенді жүргізу қажеттігі айқындалады. Мұнан шығатын қорытынды, өзге тілді аудиторияда әдебиетті оқу үдерісінде мақсат-мүдде үшін мәтін талдаудың тиімді жолдарын ұсыну мен әдебиетті оқытудың тиімді әдіс-тәсілдер жүйесін құру қажеттігі танылады.

Кілт сөздер: *Мәтін, әдіс-тәсілдер, мемлекеттік тіл, тілдік-коммуникативтік, тілдік-ақпараттық, дүниетаным.*

¹ п.ф.к., асоц. проф., KAZAKHSTAN

² п.ф.к., асоц. проф. С.Демирел ат. университет. KAZAKHSTAN

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы қазақ тілін оқытуға белсенді серпіліс әкелді. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыту әр салада қолға алына бастады. Мемлекеттік тілді мектепте оқытумен қатар ересектерге оқыту, өндірістер мен мекемелерде оқыту осы салада көп ізденістерге жол ашты. «Ерекектерге қазақ тілін оқытуда мәтінмен жұмыс жасау жолдары» атты Ғ.Т.Қозжановтың мақаласында өзге тілді аудиторияларда мәтін талдаудың тиімді жолдары сөз етіледі. «Басқа ұлт өкілдері мен орыс тілді қазақ ұлтының тыңдаушыларына тіл үйретуде мәтінмен жұмыс істеудің тиімді жақтары көптеп саналады»[1] дей келе, автор мәтінді оқу, сөздік жұмысын, мәтін бойынша берілетін сұрақ-тапсырмалар жүйесін ұсынады. Мәтін талдаудың бұл жүйесін өзге тілді мектептерде қазақ әдебиетін оқытуда белсенді жүргізуге болады.

«Кез келген ана тілін шетел тілі немесе екінші тіл ретінде үйрету үрдісі» атты мақалада Т.Т.Аяпова тіл үренудің бірнеше бағдарын айтады. Олардың құрамында ой қозғау сұрақтары, тілді айтылым және оқылым арқылы үйрету, сөйлесім және жазылым арқылы үйрету, тілдік материалдармен егжей-тегжейлі жұмыс түрлерін көрсетеді. Автор тілдік материалдар ретінде мәтіндерді ұсынады әрі мәтінмен жұмыстың бірнеше түрін атап өтеді. Олар:

«Мәтіндер оқу, әртүрлі кестелермен, корточкалармен жұмыс, мәтіндегі қиын жерлерін аудару, ұлттық нақыштағы сөздермен, анықтамалармен жұмыс»[2], «Текст теориясы және текст талдау әдістемесі» атты әдістемелік еңбегінде

Н.Ж.Құрманова танымдық мәтіндермен жұмыс түрлерін, ұлттық ойлау механизмдерін қалыптастыруда мәтінді қолдану жолдарын, тіл дамыту бағытында мәтінмен жұмыс түрлерін және стилін талдау жолдарын, мәтінді жоспарлауға үйрету жолдарын ұсынады. Автор мәтінге жоспар құруда оқушылардың логикалық операциясы анализ бен синтез деп атай келе, мәтінге жоспар құру барысында атқарылатын мәтінмен жұмыс түрлерін, оқушы әрекетін саралайды: «Текске жоспар құруды үйрену арқылы оқушы берілген материалдың ішіндегі ең мәнді, маңызды, яғни ойдың дәнін тану жолын меңгереді. Текске жоспар құрғызуда оқушылар орындайтын, оларда қалыптастырылуы тиіс деп саналатын логикалық операциялар мыналар: тұтас тексті мағыналық бөлшектерге бөлу; негізгі ойды іріктеп, анықтау; бөлшектерге тақырыпшалар беру; оларды жоспар түрінде ретке келтіру»[3,21].

Әдетте өзге тілді мектептерде шығарма талдау әдістемесі оқу ана тілінде жүргізілетін мектептердегі әдістемелік жүйеге бағдарлай жүргізіледі. Ол өзге тілді мектептерде көркем шығарма талдау әдістемесінің өзіндік ерекшеліктері мен жаңа жолдарын жоққа шығармайды. Әрине, әдіскерлеріміздің пікірінше көркем шығарманы талдау шығарма мазмұны толық меңгерілгеннен кейін жүзеге асырылатын үдеріс. Біздің пікірімізше, шығарманы талдаудың өзін сол мазмұнды игеруге арналған қадам ретінде қабылдауға болады. Яғни талдаудың әр қадамында мәтін мазмұны игерілетін, шығарма талдана отырып, танылатын жолдары болады. Әсіресе өзге

тілді мектептерде шығарма үнемі бір бағытта, бір ғана қалыптасқан жүйеде оқытыла бермейді. Әдебиетті оқытудың жаңа жолдарын қарастыру жаңа ізденістерге бастайды. Мәтін талдаудың психо-педагогикалық бағытын білу және әдебиетті оқыту әдістемесінде белсенді қолданылатын талдау әдістерін саралау осы бағыттағы оқу-танымдық жұмастарды нәтижелі етудің бір жолы болып есептеледі.

Әдістеме ғылымында белгілі болған әдебиетті оқыту бағытындағы зерттеулердің дені өзге тілді сыныптарға арналмаған. Оқу ана тілінде жүргізілетін мектептерде әдебиетті оқытудың жүйесі біршама қалыптасқан. Ал өзге тілді мектептерде әдебиетті оқыту әрі күрделі, әрі әдістемелік жүйесі қалыптаспаған сала ретінде танылады. Өзге тілді мектептерде қазақ әдебиетін оқыту мәселесін қарастырған зерттеу еңбектері, әдістемелік нұсқаулықтар, әдістемелік оқу құралдары өте аз. Өзге тілді мектептерде оқыту мәселесін қарастыру қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде көп ізденістермен, жаңа зерттеу арналарына негіз болатын тың сала болып отыр. Бұл саладағы алғашқы қадамдар біз саралаған мақалалардан айқын танылады. Қазақ әдебиетін қазақ мектептерінде оқыту мен өзге тілді мектептерде оқыту негізгі ұстанымдары мен әдістемелік бағыты жағынан бір-біріне ұқсас болғанымен, өзіндік ерекшеліктері бар екі бағдарлы жүйе деп санаймыз.

Көркем шығарманы талдап-оқыту нәтижесінде әдебиетті терең ұғыну барысында оқушы оқу бағдарламасының талаптарына сай қазақ және туысқан

халықтар, әлем әдебиетінің кейбір озық үлгілерімен танысады. Өзіндік ой-тұжырымдар, дұрыс пайымдаулар, тың қорытындылар жасауға ұмтылады. Алайда, бұл оңайшылықпен іске аспайтыны белгілі, оқушыларға білім қалыптастыратын құралдың бірі оқулық болғандықтан, әдебиет пәнінде берілген ақын-жазушылардың еңбектерін, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, ежелгі дәуір әдебиетін жан-жақты терең меңгеруде талдаудың рөлі ерекше екені үнемі назарда болғаны орынды. Қазіргі заман талаптарына сәйкес әдеби білім мазмұны оқушының жас ерекшеліктеріне лайықты құрылып, ұлттық құндылықтары басым танымдық оқу материалдарының іріктеп берілуі ұлтжанды жеке тұлғаны қалыптастыруда маңызы зор. Республикамызда жалпы білім беретін мектептердің алдына оқушыларды бәсекеге қабілетті тұлға етумен қатар, оларды құзыретті азамат болуға бейімдеу талабы басымдылық танытуда.

Мәтін (лирикалық өлең мәтіні не прозалық шығарма болсын айырмасы жоқ) тұтастай жүйелі ой толғанысын білдіреді. Жүйелі ұйымдастырылған сөйлемдер мәтіннің құрылымын қатыптастырады. Мәтіндегі сөйлемдер логикалық біртұтастылықты көрсетеді. Ал лирикалық өлең мәтінінде логикалық аяқталған тиянақты ой өлеңнің бір синтаксистік жүйесін құрайды. Ол не бір тамаққа, не бір шумаққа шоғырлануы мүмкін. Ал, прозалық шығарма мәтінінде бір сөйлем не мағыналық жағынан бір ойға шоғарланған сөйлемдер бір абзац(азат жол) мәтіннің шағын бірлігін құрайды. Әрине, әрбір тиянақты ойды «синтаксистік бірлікті» саралай отырып,

ондағы негізгі ойдың негізгі өзегін табу керек. Мәтіннің әрбір мағыналық бірлігін түсініп оқу, мәтінді терең тануға жолбасшы болады. С.Рахметова мәтінді түсініп оқу туралы: «Түсініп оқуда балалардың назары шығарманың идеялық мазмұнына аударылады. Түсініп оқу барысында оқушыларда елес, ұғым, бейне сияқты жоғарғы сезімдер пайда болады. Түсініп оқу дегеніміз – оқушылардың тексттің мазмұнын анық, терең ұғынуы болып табылады. Оқығанын толық түсіну балалардың мәтіндегі басты ойды айыра алуынан, оның мазмұнына өзінің көзқарасын білдіруінен көрінеді», – дейді[5,52]. Мәтінді түсініп оқу барысында оқушылар мәтіндегі мағыналық бірліктерді талдайды, сөйлем арасындағы байланысты анықтайды. Мәтінді сызба арқылы меңгеру барысында оқушы санасында қабылдау, ойлау, ұғыну сияқты психологиялық үдерістер жүреді. Ал сезімдердің, оның ішінде көру сезімдерінің физиологиялық негізі психологиялық функциялардың басқа түріне карағанда анағұрлым жоғары. Әсіресе 5-8 сынып оқушыларында қабылдаудың бұл түрі белсенді екендігі тәжірибеде дәлелденген (дәрігер – физиолог И.П.Павлов). Тірек сызба оқушы санасында ұғымдардың пішіні, сипаты туралы ой туғызатын логикалық желіні құрайды. Ол желі оқушының санасына ең негізгі ұғымдарды анықтауға, сол ұғымдардың бір-біріне қатысын жүйелеуге көмектеседі де, өз санасында тұтасқан бірлікте тұрақтауға мүмкіндік жасайды. Мәселен: 5-сыныпта оқытылатын М.Мақатаевтың «Үш бақытым» өлеңінің мәтінін алайық.

Құрылысы: 3-шумақ, 12-тармақ, а, а, б, а - 11буынды, кара өлең ұйқасымен жазылған.

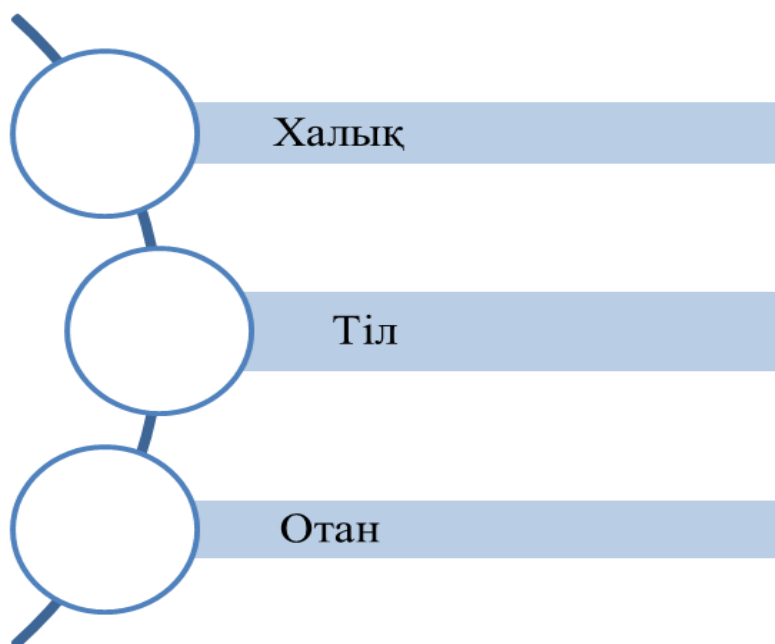
2. Мағасы талданатын сөздер ретінде: бақыт – (қуанышқа кенелу, жүзі жайнау, бақытты болу) счастье; халық – (ел, жұрт) общественность, публика; кен – (байық, жер қойнауындағы пайдалы қазбалар) ископаемое, руда; қор болу – (қиналу, азаптану, қорлану) страдать, опуститься, пасть; нарқым – (шама-шарт) стоимость, цена; тілімдедім – (тілімдеу) резать; түңілу – (өмірден түңілу, үміті үзілу) потерять надежду; Отан – (атамекен, туған жер) родина, отечества; Құдай – (жаратқан ие, Алла тағала, тәңір) бог, божество; сөнген – (өшкен) потухать; кел дағы – (келу) приходит; от – (алау) огонь; тас жүрек – (жүрегі жоқ, қатты, жаны ашымайтын адамға қатысты) безжалостный, жестокосердный; қасиетті – (қасиет сөзінен шыққан, ерекшелік) достойный, благодорный.

Өлеңнің көркемсөз айшықтары: Ең бірінші бақытым – Халқым менің; –Ал екінші бақытым – Тілім менің; Бақытым бар үшінші – Отан деген – барлығы метафоралар. «Соған берем ойымның алтын кенін» деген тармақтағы «алтын кен» де – метафора. Мәтінде «тас жүрек», «қасиетті тілі» сияқты эпитеттер ұшырасады.

Әдетте шығарманың көркем сөз айшықтарымен жұмыс мәтін толығымен меңгерілгеннен кейін жүзеге асады. Әдебиет теориясынан берілетін білім мазмұны бағдарламада көрсетілгенмен,

теориялық білім әр мәтін бойынша, әр тақырып бойынша үнемі үздіксіз жүргізіліп отыратыны белгілі. Осы орайда өлең мәтіні меңгерілген соң, шығармадағы көркем сөз айшықтарын табу маңызды жұмыстардың бірі саналады.

Ал өлеңнің композиция құрылымы айқын. Ақынның үш тірегі – үш ұғым – халық, тіл, Отан. Осы үш ұғымның төңірегінде ақынның сезім толғанысы өреледі. «Үш бақытым» өлеңі бойынша түзілген тірек-сызба

Бұл тірек сызба осы өлеңдегі логикалық ойдың көрінісі болып есептеледі. Осы орайда оқушылар тірек болатын сызбаны өмірдің әр алуан қажеттігіне қарай пайдаланады. Басқа мәтінде де логикалық ойлау жүйесі арқылы жетілдіріп өзінше пайдаланады. Тірек-сызба әсіресе өзге тілді мектептерде тіл үйреу үшін, мәтін мағынасын тану үшін, басқа қажеттіліктерде де негізгі жүйе ретінде пайдалы. Жаңа материалды меңгеруде, білім жүйесінде де жадында сақталған тірек-сызбалар көмектеседі. Тірек-сызба оқушының өзі меңгерген мағына-мазмұнды айтылым әрекетінде

жеткізу үшін де бірден бір негізгі сүйенетін нысан болып табылады.

Қазақ әдебиетін оқытуда шәкірттердің әдеби білімін дамыту үшін көркем шығарманы оқытудың ұтымды әрі оңтайлы әдістемелік жүйесі жетілдірілуі қажеттігі айқындалады. Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі пәні аясында әдебиетті оқытудың осындай өзекті мәселелері қамтылады.

Тұжырымдай келгенде, қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ әдебиетінің оқытуды мәселесінің

зерттелуінен бірнеше қорытынды шығаруға болады. Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ әдебиетін оқыту өткен ғасырдың 50 жылдары қолға алынғанымен, еліміздің егемендік алғанға дейінгі мектептерінде ішінара ғана оқытылып келген. Сондықтан орыс тілінде оқытын мектептерде қазақ әдебиетін оқыту мәселесін зерттеу көпке дейін қолға алынбаған. Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ әдебиетін оқыту әлі де болса көп шешімін іздейтіндей күрделі мәселе. Қазақ әдебиеті пәнін оқытудың маңыздылығы оқушылардың қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде меңгеруіне әдеби мәтіндер арқылы тілдік орта жағдайын кеңейтуге мүмкіндік туғызу міндеттерінен көрінеді. Оқушылардың қазақ тілінде тілдесу ортасының кеңеюін қамтамасыз ету көбіне тұлғаның тілдік әлеуеті мен сөздік қорына тәуелді болуы да қазақ әдебиетін оқытуды күрделендіре түседі. Оқушы тұлғасының қалыптасуын қазақ әдебиеті пәнінің тілдік-коммуникативтік, тілдік-ақпараттық, тілдік-проблема шешушілік қызметтерін жүзеге асыра отырып, рухани-адамгершілік, тілдік-эстетикалық құзіреттеліктерін қалыптастыру мақсатын алға тартады. Сондықтан да қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ әдебиетін оқыту тікелей мәтінмен жұмыс түрлерін кеңейте жүргізуге бағытталады.

Мәтін - өзінің құрылымымен ғана емес, өзінің көп қабаттылығымен де күрделі бірлік. Мәтін табиғатын зерттеу қаншалықты өзекті болса, оны таныту, талдау үдерісін дұрыс жоспарлау да соншалықты өзекті мәселе. Мәтінді оқыту оны айна қатесіз қайталап берумен

шектелмейді. Мәтін талдау үдерісінде оқушылардың көп қырлы оқу-танымдық іс-әрекеті жүзеге асырылады.

Байқап отырғанымыздай, әдістеме ғылымында қазақ әдебиетін оқыту бағытындағы зерттеулердің дені өзге тілді сыныптарға арналмаған. Біз саралаған әдістемелік еңбектерде бұл мәселе қарастырылады. Әйтсе де, олардың көбі оқу қазақ тілінде жүргізілетін мектептердегі әдебиет сабақтарына қатысты. Оқу ана тілінде жүргізілетін мектептерде әдебиетті оқыту жүйесі бір шама қалыптасқан.

Ал өзге тілді мектептерде әдебиетті оқыту әрі күрделі, әрі әдістемелік жүйесі қалыптастырылмаған тың сала ретінде танылады. Өзге тілді мектептерде қазақ әдебиетін оқыту мәселесін қарастырған зерттеу еңбектері, әдістемелік нұсқаулықтар, әдістемелік оқу құралдары аз. 2002 жылдардан бастап өзге тілді мектептердегі қазақ әдебиеті мемлекеттік тілде жүргізіліп келеді. Бұл – орынды бастама. Себебі әдебиет – халықтың тұрмыс-тіршілігімен, ұлттық санасымен, тілі, ділімен біте қайнасып кеткен тұтас дүние. Қазақ әдебиетін аудармамен оқыту әдебиетті сол қасиетінен аршып, «өзге тіл мен ділдің көйлегін кигізгенмен» бірдей қылады. Ал әдебиетті өзге тілді мектептерде оқыту мәселесін қарастыру қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде көп ізденістермен, жаңа зерттеу арналарына негіз болатын тың сала болып отыр. Бұл саладағы алғашқы қадамдар біз көрсеткен еңбектерден айқын танылады. Сондықтан қазақ әдебиетін қазақ мектептерінде оқыту мен өзге тілді

мектептерде оқыту негізгі ұстанымдары мен әдістемелік бағыты жағынан бір-біріне ұқсас болғанымен, өзіндік

ерекшеліктері бар екі бағдарлы жүйе деп санаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қозжанов Ғ.Т. Ерекелерге қазақ тілін оқытуда мәтінмен жұмыс жасау жолдары // Ересектерге қазақ тілін оқытудың тиімді әдістемелік жүйелері» атты республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары 08-09 тамыз. Астана, 2008.
2. Аяпова Т.Т. Кез келген ана тілін шетел тілі немесе екінші тіл ретінде үйрету үрдісі //Қазақ тілі: әдістеме. №1 2009(21)
3. Құрманбаева Н.Ж. Текс теориясы және тексті талдау әдістемесі. Алматы, 2000.
4. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі . А.: Рауан, 1987. 52 б.

Özbekçe Metin ve İnceleme Yöntemleri

Sohiba UMAROVA¹

Öz

Metinşinaslık temel metodolojik ilkesi, metnin tarihini karmaşık bir biçimde incelemektir. Metnin bölümünün ruhunun izleri, hem amaçlı hem de rastgele olmak üzere, sonraki dönemde göz ardı edilmez. Metnin kaderini aydınlatır ve metindeki değişimin özelliklerini, sebeplerini ve aşamalarını ortaya çıkarır.

Metin tarihini incelerken, tarihi veya edebi eserlerin yaratılma ve dönüşüm sürecini belirlemek ve kaynakları ile kaynakları arasındaki ilişkiyi incelemek önemlidir. Bu nedenle, anıtsal metin üzerine bir tekstil araştırması yapmadan önce, anıtın mevcut tüm yazılarını, yer değiştirme dönemini, metin bütünlüğünü sınıflandırmak ve daha sonra tarihini takip etmek gerekir. Her bir el yazması, her şeyden önce, tarihi eserine özgü özel bir tarihe sahiptir. 2

Metin tarihinin incelenmesi, el yazmasının mevcut kopyalarının karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle başlar. Metinler "tam", "eksik", "düzeltilmiş" veya "eksik" görünümünde bulunur. Yazılarda, doğrudan veya dolaylı kimlik işaretleri ile tarihçesi restore edilmiştir. Dolaylı işaretler, el yazması eserin yaratılma ve yer değiştirme tarihi, eserin yazarı veya yazarı, sekreterin adı veya kayıtları gibi metinlik için çok önemli tanımlayıcı kriterleri içerir. Dolaylı işaretler, bu kitapta sunulan metinleri ve yazarı, özellikle tazkiralarda sağlanan bilgileri ve yazıların kontrol edilmesi sonucunda elde edilen metinsel sonuçları içerir.

GİRİŞ

Metinşinaslık temel metodolojik ilkesi, metnin tarihini karmaşık bir biçimde incelemektir. Metnin bölümünün ruhunun izleri, hem amaçlı hem de rastgele olmak üzere, sonraki dönemde göz ardı edilmez. Metnin kaderini aydınlatır ve metindeki değişimin özelliklerini, sebeplerini ve aşamalarını ortaya çıkarır.

Metin tarihini incelerken, tarihi veya edebi eserlerin yaratılma ve dönüşüm sürecini

belirlemek ve kaynakları ile kaynakları arasındaki ilişkiyi incelemek önemlidir. Bu nedenle, anıtsal metin üzerine bir tekstil araştırması yapmadan önce, anıtın mevcut tüm yazılarını, yer değiştirme dönemini, metin bütünlüğünü sınıflandırmak ve daha sonra tarihini takip etmek gerekir. Her bir el yazması, her şeyden önce, tarihi eserine özgü özel bir tarihe sahiptir.¹

¹ Özbekistan Ulusal Üniversitesi, S.H.Sirojiddinov adını alan Akademik Lise Öğretmeni, ÖZBEKİSTAN

¹Mavjuda Hamidova. Alişiar Navoi "Saddi Iskandari" dostoninig ilmi-tankidi metini ve metin tatkiki: pilil.fenler.dokt.... disertatsiyasi. – Taşkent, 1994. – S.37.

Metin tarihinin incelenmesi, el yazmasının mevcut kopyalarının karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle başlar. Metinler "tam", "eksik", "düzeltilmiş" veya "eksik" görünümünde bulunur. Yazılarda, doğrudan veya dolaylı kimlik işaretleri ile tarihçesi restore edilmiştir. Dolaylı işaretler, el yazması eserin yaratılma ve yer değiştirme tarihi, eserin yazarı veya yazarı, sekreterin adı veya kayıtları gibi metinlik için çok önemli tanımlayıcı kriterleri içerir. Dolaylı işaretler, bu kitapta sunulan metinleri ve yazarı, özellikle tazkiralarda sağlanan bilgileri ve yazıların kontrol edilmesi sonucunda elde edilen metinsel sonuçları içerir. Türkçe metin eleştirilenleri tarafından aşağıdaki inceleme yöntemleri kullanılmaktadır:

1. *Metinsel değişkenleri analiz etme yöntemi* Matematiksel ayrımların analizi, orjinalin veya "orjinal" metnin restorasyonuna giden yolun vazgeçilmez bir parçasıdır. Metin yazarının, metin tarihindeki tüm periyodik değişiklikleri izlemesi ve ortaya çıkış nedenlerini tanımlaması önemlidir. Analiz basit farklılıkların araştırılması ile başlar ve kesin sonuçların sonucuyla biter. Yazma kopyalar arasındaki farklar kronolojik sıraya, grup ve bölgelere göre verilmiştir. Metinsel farklılıklar, bilinçli bir ayarlanmanın sonucu olarak, yazarın ya da sekreterin yanı sıra, yazıların ve yazıların yanlış yazılmasından kaynaklanmış olabilir.

2. *Ana metin hazırlama yöntemi* Ana metin yapımı, metin araştırmalarına kapsamlı bir giriş yapılmasını gerektirir. Bir ana metin oluşturmak, yazarın orijinal metni değildir. Yazarın metnini sıfırlamak neredeyse imkansız. Metin yazarı, metni yalnızca yazarın sürümüne yaklaştırabilir. Ana metinden bahsedildiğinde, metin yazarı tarafından yayınlanacak makalenin son hali öngörülmektedir.

3. *Geçiş hata analizi yöntemi.* Makaleler hareketi dört hareket grubundan oluşur, seçilen metni okur, ezberler, yeniden kopyalar ve sonunda metni anlar. Taşıma sırasında birçok hatadan kaçınılabilir. Bunun nedeni, sekreterin çalışmalarının niteliğini anlamadığı olabilir. Metin yazarı, el yazmaları yöntemini dikkatlice incelemeli, yazı tipi görüntüleri ile özel süslemeleri arasındaki ilişkiyi belirlemeli ve hatanın nedenini belirlemelidir. Bazı durumlarda, komut dosyaları sözcüğü okuyamaz, ancak içeriğe bağlı olarak, içerik tarafından düzeltilir veya onarılır. Nesnel metin düzeltme, orijinal metinde bir matematikçi tarafından yapılan karşılaştırmalı bir analiz yoluyla düzeltilmektedir.

4. *Yazarın metin hatası algılama yöntemi.* Bazı sanatçılar, eserlerini kopyalamak zorunda kalmadan yazarların eserlerinde hata yapabilir. Örneğin, düşen karakterler, tarihlerin yanlış yorumlanması veya bir başlık ya da birkaç cümle gibi mekanik olabilir. Komploun yazar tarafından yapıp yapılmadığını bulmak, yazarın ideolojik konumunun, bilimsel ve edebi yeteneğinin ve içeriğin eleştirilme düzeyinin bir analizi ile yapılır.

5. *Akıllı bilinci analiz etme yöntemleri.* Kasıtlı veya kasıtsız metin değişikliğini ayırt etmek karmaşık bir analitik süreç gerektirir. Metindeki değişiklikler, yazarın veya yazının "olması gereken veya olması gereken" metninin düzeltilmesinden kaynaklanacaktır. Tercüman, her şeyden önce, kaynakların kronolojik yaşına bağlı olarak farklılıkların dinamiklerini çizmeli. Değişimin kaynağın "kaderi" nin hangi aşamasında gerçekleştiği ortaya çıktı. Bundan sonra kaynağın tarihi, saati ve yeri, dönemin öncelikli ideolojik ve politik

yönleri incelenir. Bu analizler bir değişimin kasıtlı veya kasıtsız olup olmadığını belirler.

6. *El yazması tanımlayıcısının çalıştırılma yöntemi.* Metin üzerinde çalışmak, yazının dış yazılarının incelenmesiyle başlar. Oryantal kitap sanatı, katı ilkelerine dayanır. Metin, kitabın bireysel notlar, tablolar ve yarış içermeyen önemli bir parçasıdır. Başlıktaki bileşik yapının içinde, bazen bazen günün sayfaları arasında bile bazen koyu (bazen eserler de dahil olmak üzere) diğer mürekkeple (örneğin kırmızı) mürekkeple yazılır. Tablo - Sayfadaki temel metin yerleşimi (metin kutusu). Metinler farklı şekillerde düzenlenebilir - kutuplar, iki sütun, dört sütun, merdivenler, eşkenar dörtgen, daireler, gergedanlar. Bir tür dekoratif eserdir ve şiirsel metinlerde sıklıkla kullanılır. Kenarlık - sayfanın kenarı. Tablodaki açıklamanın (metin kutusu), başka bir metnin paralel olarak yerleştirilmesi, onay ya da metin bölümüne yansıma uygulamaları Piyon - Bir sonraki sayfanın başlangıcını tanımlayan, sağ sayfanın sağ alt köşesine yerleştirilen kelimedir (yarış sayfalarının sırasını işaretlemek için sayfanın numarası yerine kullanılır). Kolophon - yazının sonunda sekreterden bir referans. Sekreterin adını, yazının aktarılma tarihini ve sekreterin yorumlarını içerecektir. Ayrıca, el yazması formatı, kullanılan kağıt türü, kağıt türü, çeşitli süslemeler el yazmasının açıklamasında önemlidir.

7. *Koni yoluyla metin restorasyon yöntemleri.* Bağlamın, metin içeriğinden yanlış olan yanlış sözcüklerin veya cümlelerin yerine geçtiği anlaşılmaktadır. Anayasa, sadece keyfi veya ihmal kaynaklı hataların düzeltilmesi için geçerlidir.

8. *Ekstralar ve bırakma algılama yöntemi.* Kaynakların karşılaştırmalı çalışmasında,

ikinci kopyada genellikle tek bir metin parçası kaybolmaktadır. Aslında düşmüş ya da tam tersi olsa da, ilki tam bir soruşturma gerektiriyor. Bu sorgulama yöntemi hem "kendi" katılımcının toplanmasıyla başlar. 8. Parlaklık ve enterpolasyon analizi. Yazıtlarda yorumlar, dolgular, konuşmalar, diğer kaynaklara bağlantılar, Kuran'dan örnekler veya hadisler dokuda parlaklık olarak adlandırılır. Bunlar ana metinden ayrıdır ve genel içeriği tamamlamaya hizmet eder. Geçerli metindeki yorumlar adı altında verilen tüm bilgiler parlaklığı ifade eder. Eski kaynaklarda, sayfanın ana metin kutusunda bir resim vardı. Ancak, el yazması kopyalama sürecinde, bazı komut dosyalarının metni ana metne eklediği durumlar da vardır. Böyle keyfi bir değişime enterpolasyon denir. Enterpolasyonu ana metinden ayırmak, metin yazara bakan karmaşık görevlerden biridir.

9. Yazılar arasındaki farkların analizi. Metin yazarı yazılarda çalıştığı için, hangi metinlerin kopyalandığını açıkça belirlemek kopyalar arasındaki farklılıkların nedenlerini açıklar. Bu süreçte metnin kopyaları kronolojik sıraya göre gruplandırılmış ve en eski versiyonlarla karşılaştırılmıştır. Bu analiz sonucunda, çalışmanın orijinal versiyonunun tanımlandığı varsayılmıştır.

10. Kopyalar arası etkileşim ve ilişki tanımlama. Makaleleri ve makaleleri incelerken, hangi metnin kopyalandığını belirlemek önemlidir. Doğal olarak, kitap orijinal veya benzersiz bir kopya olarak kabul edilirse, bu yöntem kullanılmaz. Ancak, asıl metin ve birçok kopya ışığında, metin tarihini kapsayan, kopyaların coğrafi-coğrafi ve periyodikliği açısından, edebi sürecin düzeyi ve verilen eserle ilişkisi kopyaların kalitesine bağlıdır.

11. *Metinlerin sınıflandırılma yöntemi.* Metinler türe ve basıma göre sınıflandırılır. Metin dosyası için sınıflandırma önemlidir. Metin, çeşitli türler ve baskı türleri ile karakterize edilebilir.

12. *Tantolojik karakterlerin tanımlanma yöntemi.* Yazılar ayrıca yer değiştirmelerinin belirli aşamalarında belirli adlar altında da kopyalanabilir. Eserin ünlü adı ya da bu türün adı, neden olur: Eserin orijinal adını geri yüklemek için metin yazarı, okuduğu eserin kopyalarını inceleyerek ve karşılaştırarak metni el yazmasından ayırır.

13. *Metin yeniden yapılandırma yöntemi.* Bir metin yazarı, metnin, el yazması kopyalarda çoğaltma veya üst üste binme gibi farklılıklardan oluştuğu durumlarla karşılaşabilir. Bir metin yazarı, iyi ve iyi okumalar yerine, yazarın ideolojik ve edebi seviyesine uygunluğu açısından yönettiği birincil metni ve yönettiği orijinal metni analiz etmelidir.

14. *Akıllı Evreleme Yöntemi.* Metnin metninin yokluğunda, metne dayalı sürümlerdeki farklılıkların asıl metinle ilgili olarak varılması güçtür. Yazıya, eserin tanımlayıcı işaretlemeleri veya çizimlerdeki

iş, kağıt veya kayıtların bir kopyasının bir kopyası ile yaklaşılabılır. Tarihin belirtilmesi, kopyalamanın ve diğer kronolojik olayların metin işleme süreçlerine etkisini belirlemek için önemlidir.

15. *Metin oluşturma metnini belirleme yöntemi.* Metnin net olmadığı durumlarda, metnin konumuna bağlı olarak belirli sonuçlar çıkarmak mümkündür. Bu, metin içindeki olayların açıklaması, açık sayfalardaki çerçeveler ve notlar ve mühürler gibi, metin geçmişini açma fırsatı veren tüm olanakları keşfedecektir. Geleneksel fonetik, morfolojik ve leksik biçimler, belirli törenler ve gelenekler, metindeki gelenekler, metnin konumunun iyi bir göstergesi olabilir.

16. *Atıf ve Nitelik:* Bu nitelik, metnin yazarı anlamına gelir. Ateteza'nın, belirli bir eserin yazarı hatalı gösterildiğinde telif hakkı ihlallerine karşı olduğu söylenir.

Yukarıda bahsedilen araştırma yöntemleri, metin yazmaları alanında kullanılmaktadır. Modern ders kitapları, edebi arşivler ve periyodik basın araştırması ile ilgili metin araştırma teknikleri bunlardan farklıdır.

Recognizing a personality through the speech performance (on the basis of linguo-criminalistic analysis)

ORDABEKOVA Khafiza¹

RATBEKOVA Aimen²

Abstract

Despite being a newly emerging science, nowadays, psycholinguistics is one of the highly explored sciences. One of its implementation is in the work of judicial linguists. Along with the main liabilities, judicial psychologists' responsibilities include testimony, textual interview, analysis of risky anonymous texts and, generally, an attempt to reach the truth through the use of language. Recently, the linguists are exploiting their knowledge not only in the linguistic sphere, but also in the judicial system. In its turn, it enhances judicial operations, because the linguistic analysis made on criminal records by the linguists in the judicial system indicate the ways to identify prosecutors. In the judicial system, the linguists can realize several cases through the responses of the respondent. For instance, the voice of a respondent might transfer his/her emotional condition. It determines someone's psychological aspects as: danger (fear, panic), anger (offence, wrath, revenge, ire, hatred and risk); happiness (happiness, satisfaction, being content, fortune) and worry (sorrow, bitterness, disappointment). The voice might also detect whether the respondent is ridiculing (mockery, smile), taking an offense (regret) or fooling.

Talking differently, each emotional condition of a human being can be interpreted through his/her words. For that, an expert should be well-educated. It is extremely significant for an expert to know the figurative meaning of each spoken word and to feel the psychology of the respondent. In order to be a highly categorized expert, you need to be knowledgeable in linguistics, psychology and law.

One of the old methods of identifying someone through speech is analysing handwriting. It is possible to understand the prosecutor's inner condition through his/her handwriting. Allowing them to happen (outer and inner factors), performer's gender and age helps to indicate the social and demographic parameters. Graphic analysis of the handwriting is a method used for diagnosis in differential psychology and psychophysiology, because each person's writing properties indicate his/her personal qualities. In this article, we will discuss each of these issues and identify the correctness of the prosecutor's responses, judicial letters and claims.

INTRODUCTION

¹ Ph.D, Associate Professor, KAZAKHSTAN

² Master's student, 1st course, KAZAKHSTAN

At the present, consideration of any linguistic phenomena from the point of view of the anthropogenic factor, that is, the human factor, and not structural linguistic knowledge, has formed many new linguistic disciplines. The objects of study of these disciplines are large language-communicative units, such as text, discourse, concept. As a result of the direction of anthropological science, such as linguistic culturology, cognitive linguistics, pragmalinguistics, psycholinguistics, ethno-linguistics, and social linguistics emerged and developed. Modern linguistics is not interested in small language units, such as phrases, sentences, adverbs, but even more units are set on the direction — text, dialogue, discourse, and the communicative-functional direction of adverb learning.

Modern linguistics is focused on consideration in terms of tendencies to attach importance to the extralinguistic factors of human communication, the communicative-pragmatic approach. Language was formed as a social and communicative-oriented structure of human activity.

One of the scientists who first formulated the theory of pragmatics in the Russian language A. S. Aristov says: "If we are talking in the direction of static (or structural) linguistics provide from the point of view of the text, sentence, word and their grammatical form, the linguistic regularity in dynamic linguistics provide for the adaptive use of language in terms of actions, use, goals, interests, assumptions, its communicative situations." [1.5].

Legislative expertise is one of the branches that contribute to the applied nature

of linguistic regularities, theories. Language, serving society, that is, when applied by subjects, along with an understanding between them, allows for the emergence of linguistic contradictions that require justice and the intervention of the law. Experts with a special philological education are involved in resolving such contradictions that have arisen on the basis of linguistic activity due to insufficient pure legal education, scientific principles and conclusions are based in linguistic disciplines such as sign and marker, sign and interpretative attitude, semantics and pragmatics of language, language culture, is determined by the cross nature of forensic linguistic expertise.

To date, linguistic expertise deals with the following issues:

- research of semantic content and language features (document, newspaper article, television program, company name, trademark, etc.) of contradictory, controversial texts and statements;

- research of texts, words or linguistic features that caused a contradiction with the genre, composition or lexico-grammatical composition;

- research of commercial names (brands, trademarks, domain names) in order to establish the authenticity, individualization, novelty of texts;

- to explain the rules of application of the norms of the modern Kazakh language taking into account the functional and stylistic features of the text on the basis of professional linguistic knowledge [2].

A person communicates, exchanges thoughts with others due to the fact that he compensates for his vital needs. To do this,

uses phrases in accordance with the grammatical rules of this nation, language.

We are talking about transmitting your thoughts through your language called speech. Speech is the use of a certain language of the individual in the process of communication. Speech serves to exchange views for the settlement of mutual understanding between people. Through the speech process, a person enriches his knowledge and practical experience.

Recognizing of linguistic identity through linguistic expertise

With the help of experts working in court, at the present time, it can be said that he reveals various ways of crime, for example, the form of analysis, may be written words of the suspect by telephone or by special means. In order to find out a terrorist by his voice, we need to know information about the voice. V. P. Belyanin in his work "Psycholinguistics" gives such descriptions of human speech activity.

1. Rate of speech: on average we speak 4, 5 syllables per second, we can make 270 syllables per minute. There are the following types of speech rates: long and short delays/ fast and slow delays/ slow and long delays / slow and without delay.
2. Rhythm: normal-in order-excessive; uneven (an indicator of uneven emotions); excessive (occurs in untrusted people): too open rhythm (can occur in mentally retarded people)
3. You can also analyze the articulation: there are such types:

evenly-sloppy-medium-good-explicit-fast. The quality of articulation also plays an important role. For example, explicit articulation is an indicator of internal order, and implicit articulation can show distrust and weakness. Another fact is that every nation can have its own articulation values. What we say by implicit articulation, the brazilians demonstrate a protective ability.

Physical	Emotional
Inhibition (exhaustion, burden, relaxation, weakness, depression, insomnia, tiredness, misunderstanding, indifference)	Danger (fear, anxiety), anger (protest, rage, revenge, spite, hatred, threat)
Excitement (thrill, temper)	Happiness (satisfaction, fascination, joy), concern (sadness, grief, disappointment)
	Taunting (mocking, smirking), disgruntled (remorse)

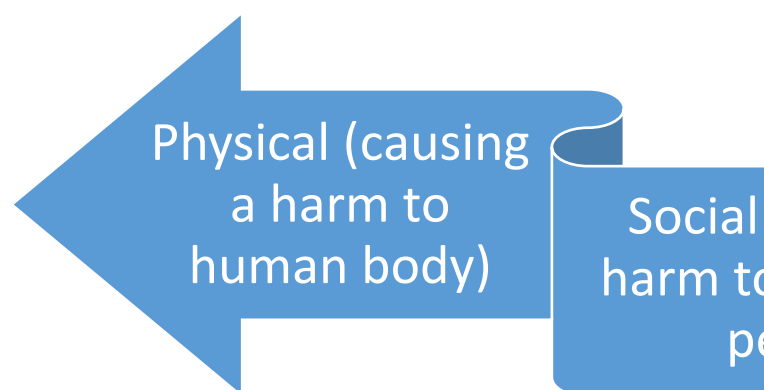
Table 1.

With the help of a voice, you can determine a person's condition [5].

Verbal aggression is "offensive pronunciation, negative mood, feeling or intention to be expressed in indecent, rude, tactless speech". There are two types of language aggression. On the one hand, verbal aggression (exactly, insult) serves to express negative emotions and feelings. To the feelings of sentiment that causes verbal aggression are anger, despair, disappointment, reluctance, hatred, accusation, unfriendly and etc. Such aggression often occurs in response to irritation in the external sensations. For example, when the rude person in the store, when stepped on the feet in public transport, in the marginalization or rejection of the requests of the person with the objection to the dispute – the answer is this physical or psychological discomfort can be refuted, argumentative, swear words for the interlocutor. The main function to express disagreement of this character is psychological hardening, such as relaxation of nerves, recovery from negative mood. On the other hand, language aggression can be expressed in the form of a special intention – the desire of the addressee (speaker / writer), purposefully focused on causing the addressee communicative damage (discrimination, insult, mockery), or the intention to pursue their interests (to prove themselves, self-defense) in any "prohibited" ways.

In the writings of David G. Myers and Jean M. Tuenge "Social Psychology" in relation to this aggression it says: "social psychologists defined aggression:" the

power of body and speech, which is harmful. " This definition does not apply to such careless cases as a car accident, pedestrian collision - a definition issued in relation to fights, threats, insults, as well as gossip, ridicule. The authors demonstrate two states of aggression:

Social aggression can lead the victim to sad consequences, such as depression or suicide, as a result of some events that have become widely known to society.

Men are more aggressive than women. Pay attention to the above examples: basketball player Charles Barkley, in 1997, in the bar, was drinking alcohol, showed the case when a stranger threw a glass of water. Barkley, despite the fact that he did not get wet, and a stranger can resist, caught and threw him out the window of the bar, at that moment the police detained Charles. However, witnesses of the incident were satisfied with the character of Barkley. And then when they asked Barkley, "do you regret that threw this man out the window?",

he replied, "I regret that didn't throw from the floor above." That is, we see that aggression prevails through his style of speech.

The main types and forms of verbal aggression include insult, envy, bluff, rough, rudeness, accusation, mocking, complaint, incitement and slander, quarrel.

Type of aggression	Definition
Insult	humiliation of others honor and dignity.
Bluff	Contemporary meaning— intimidation, terrorizing, hectoring.
Rudeness	behavior that has a negative impact.
Mocking	making fun of someone or something in a cruel way; derisive.
Complaint	appeal to state, public or international bodies, their officials about the violation of legal rights and freedoms.
Slander	dissemination of inaccurate information discrediting the honor and dignity of individual or legal person that undermines his reputation.

Table 2.
Types of aggression [4].

At the present, there are basic principles for describing the semantic characteristics of language units for the study of conflict texts for expert purposes. These are the principles that are based on any linguistic research.

In the analysis should take into account that the word and the use of words is multivalued. The word in speech has a direct and figurative meaning, especially it has a multi-valued character. And when it is used, only one meaning of multi-valued words is actualized. Language usage (phrase, stable combination) may have a different meaning in the text. Only the text can determine in which meaning the language usage or the word is used. However, the interrogator and the respondent may differently understand the used word and speech, a dispute arises due to the different interpretation of the text of the conflict. Therefore, before the start of linguistic expertise, it should be borne in mind that the word has many meanings. And in order for the expertise to be more accurate, you need to do the following things.

1) explanatory meanings of the words that caused the dispute and conflict should be collected and used as a linguistic tool.

2) should highlight the meaning of the word used in the text of this conflict.

For example, it is necessary to prove that the words that caused the conflict (fascist, blue) were used in a controversial text not in the literal meaning (a member of

a fascist organization, a representative of the movement of blues) in a figurative meaning (cruel person, female character). And for an accurate knowledge of the meaning of the word, you must use an explanatory dictionary. The "explanatory dictionary of the Kazakh literary language" will help it.

Dajjal noun, sentence. **Tazhal.** 1. Religious.figurative. Monster, destructive power that reaches something bottom. 2. Sentence.exp. Great power, the strongest of all, lord of huge power that spread panic. 3. Enemy, a person who wishes hostility. 4. poetic. Disaster, trouble, problem. // Gluttonous, strong, insatiable, greedy, hostility.[4.441]

Sometimes the influence of the evidence of witnesses can be real, but much stronger than abstract information. "I saw it with my own eyes!" Everyone knows that this is a controversial issue. Due to the fact that Psychologist Elizavet Loftus doesn't pay attention to the obvious evidence of witnesses to the incident, she says that she believes in this and provides concrete evidence. While she pointed out to students that the robbery that led to the murder, but there were no witnesses, there is only circumstantial evidence, then 18% of the students voted for the suspect. To the next group of students she showed this event, along with the evidence of one witness. At this time, those who believed in the evidence of a witness, and who considered the suspect guilty became more, 78% voted. And in the third group, she indicated that the lawyer had denied the evidence of a witness (a witness said that he sees poorly at the level of 20/400, especially not wearing glasses). Do you think a lawyer's denial can affect the

value of evidence? No: it's just 68% of students could not change the decision. And here we feel the power of the fact that the speech of each person affects the other person through the word.

In order to get to know the author through speech, first, it is necessary to know his functional state, general state, mood changes, activity level, attitude to life with the mastermind. Secondly, they include the implementation of maturation-wave regulation, which includes what is not included in the area of his real consciousness, which is expressed in the meaning of a particular class of person.

In this regard, it is very important that the text be analyzed not only from the state of the written, but also from the unpronounced point of view. Such method is widely used in analyzes of political content, in particular, American political scientists who read the speeches of high-ranking officials of foreign countries.

Due to the psycholinguistic analysis of the text, it can determine in which state the author was in the process of writing. This may be, above all, fatigue, alcohol or drugs and psychological abuse. Secondly, in accordance with the text, it is possible to determine individual-typological properties depending on the strength, content and balance of nervous processes.

Language in some cases expresses words related to the career, education or profession of the author. For example, we see that a person who has informed a lot about scuba diving has knowledge in this area or has served in this area. Another example can be noted that people with

grammatical literacy, who can correctly speak colloquially, are highly educated. In addition, in dealing with a person, one can determine his environment, that is, was born in a poor or rich family.

For example, the author of the letter in the attack on religion turned out to be that he often spoke about religion at work and urged colleagues to recover from sin. In the speeches of a person who creates such a threat, you can feel his consciousness.

“Is it possible to find out the age of a person through speech or letters?” We would answer that it is difficult. Because due to the fact that all people speak languages, it is difficult to determine the age through their speech, but in some cases it can be noticed. For example, dear, in our time, pioneer, etc. through these words we know that this is an adult person. However, when foreigners say this, the situation changes. Well, mess, hell, oppana, cool etc. With the help of these words, you can immediately find out that this is a young man.

Let's look at the letter of Roman Lebedev. He wrote a letter before the suicide. It is difficult to know exactly who it belongs to, since he did not write down the letter. Text: “I am Roman Lebedev, I confirm that I committed suicide under the influence of Arcadia Lvovna, who demanded money from me to maintenance of the school, which I did not have.” The analysis showed that the letter did not belong to him, because of the writing style was not typical for the style of 14 years age boy.

At the same time, the intent of the criminal can be felt through verbs. Currently, some verbs can only stay in the

same locality, and some are very active. For example, it can be said that the verbs “I will kill, I will break, I will strike with a knife” have not yet been implemented, but the verbs “I will come, I will find, I will do it,” are often committed. Some suggestions may indicate distrust; “The police officers showed me rudeness, etc.,” and “go to the bank and arrange a credit in your name, now gives everyone” shows that the proposal was causing a particular concern.

Most letters of danger are spelling mistakes. It is important that the researcher knows how accidental this mistake is. At first, it can be a rarity and an occasional mistake, since such errors are often not checked. Secondly, it can be a permanent mistake, i.e. because of ignorance. Third, there may be deliberate work that may prove illiterate, confusing researchers.

Some texts may have syntax errors. With the help of such mistakes one can determine the nationality of the person who wrote the letter. In some cases, you can see that the thought is not fully completed, which indicates the condition of the person recording, that is, when writing the letter was drunk or injured.

Conclusion

Language, serving society, that is, when applied by subjects, along with an understanding between them, allows for the emergence of linguistic contradictions that require justice and the intervention of the law. Experts with a special philological education are involved in resolving such contradictions that have arisen on the basis of linguistic activity due to insufficient pure legal education, scientific principles and

conclusions are based in linguistic disciplines such as sign and marker, sign and interpretative attitude, semantics and pragmatics of language, language culture, is determined by the cross nature of forensic linguistic expertise.

Due to a misunderstanding of the legal meaning when interpreting a vocabulary, may arise various inaccessibility, and then arise the problem of misunderstanding and non-acceptance of the texts of the law. The main reason for this is that lawyers consider the text only from a legislative point of view, not paying attention to the linguistic basis of the term, the content of adverbs in the text. However, the study of legislative texts by specialists of linguistics only from the point of view of linguistically and not taking into account the legislative aspect leads to a change in semantic meaning.

Since the beginning of the modernization of forensic linguistic expertise with new methods and application to criminal and forensic cases, also the area under consideration has been expanding.

Currently, the litigation process pays special attention to the complex expertise developed by specialists in various industries. Including the role of journalistic experts. Thus, without knowledge of the language it is difficult to conduct a forensic-economic expertise, since the recognition of the linguistic identity of the person who

filled the document, the identification of the text and audio recordings are the main data of the evidence of the crime.

Recently, the formation of communicative competence of a lawyer, law enforcement specialists, through which the formation of their qualifications is actualized every day. The essence of professionally oriented educational direction is the creation of conditions for pedagogical processes, formation of students as future professional specialists, development of their abilities and knowledge. Due to the lack of formation of professional educational process aimed at a lawyer, law enforcement specialists, students do not have the desire to learn the language, including Kazakh language. Due to the underdevelopment of communicative knowledge and abilities of lawyers, they impede the work as a professional.

Kazakhstan one of the countries with a high level of crime and at the present the goal has been set to reduce crime, to humanize it. Nevertheless, the forms of investigated crimes, related to the use of words in a criminal case, are not excluded from the law.

Lawyers and law enforcement agencies which have a developed communicative ability, a rich vocabulary and formed philological knowledge can freely convey their thoughts and gives them the advantage of explaining, describing the course and circumstances of events.

REFERENCES

1. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс /С.А. Аристов, И.П. Сусов // Лингвистический вестник : сборник научных трудов. – Ижевск: Изд-во учебно-методического объединения Santa Linqua, 1999. Вып. I. – стр. 5-10.
2. Голубева Е.В. Проблемы лингвокриминалистики в аспекте современности//Международный студенческий научный вестник. – 2016. – № 5-3
3. Майерс Д., Туенж Ж. Элеуметтік психология. 12- басылым.- Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018.-648 бет.
4. ҚӘТС, Т.4: Б-Д. – 752 б. – Алматы, 2011.
5. Беянин В.П. Психолінгвістика: учебник/В.П. Беянин. - 2-е изд. – М.: Фланта: НОУ ВПО «МПСИ», 2011. – 416 с.

“Manas” Destanı’nda Dostluk ve Beraberlik (Edebiyat kuramları: Folklor)

ÖMÜRALİEVA Canar¹

Öz

“Manas” destanı Kırgız Türklerinin bütün dünyaya gururla kazandırdığı medeniyet ve kültür alanında büyük, kutsal bir miras olduğu bir gerçektir. Destanın hacmi ve içeriği bu sözümüzün ispatıdır. “Manas” Destanı’nın ele alınacak önemli konuları olan oluşma devri, betimlemesi, olay örgüsü, kahramanları ve tipleri üzerinde dün ve bugün incelemeler, araştırmalar devam etmektedir. Manas’ın kırk yiğidinin bazıları Kırgızların yaşadığı topraklara kendi isteğiyle gelmişlerdir, bazıları ise Kırgız, Kıpçak, Kazak halklarının Karatoko, Alçın, Argın, Noygut, Alban, Dörbön gibi çeşitli soylardan idi. Manas’ın kırk yiğidinin çeşitli milliyete ait olmasına rağmen onların arasındaki dostluk, oy birliği, beceriklik ve eğitime doğru yöneliş, vatanseverlik ve vatan için mücadele etme gibi özellikler onların düşmanlara karşı savaşmasına ve düşmanları yenmesine neden olmuştur. Manas ile kırk yiğit arasındaki dostluk ilişkileri şimdiki anlayışa göre demokratik bir şekilde başlayarak geliştirilmiştir. Manas hiç bir zaman kırk yiğidine sıradan bir asker olarak davranmamıştır ve her hangi bir şeyi yaptırmamıştır. Kırk yiğit ile Manas arasında dostluk, anlayışlılık ve verimlilik yaşadığı için aralarındaki ilişki daha da sağlamlaştırılmıştır. Manas destanında Manas’ın dostluğa, oy birliğe, halk egemenliğine, verimliliğe, insani özelliklere önem ve değer verdiği görülmektedir.

Bildirimizde destandaki Kırgız, Kazak, Özbek, Kalmuk, Çinli (Manas ve Çinli Almambet’in dostluk ilişkisi), Mançu, Tacik, Afgan halklarının arasında çeşitli münasebet ve dostluk ilişkilerini ele aldık. Dostluk konusu bütün dünyada ciddi çalışmaları talep eden, insanların birlik ve huzur içinde yaşamasını etkileyen güncel problemlerden biridir. Bahadır Manas’ın kırk askeri çeşitli uyruklardan olsa bile vatan uğruna Çin ve Kalmuk’larla yapılan savaşın kazanılmasının, Müslüman Türk halklarının ortak bir devletinin kurulması için birlik ve beraberlik içinde çalışılmasının dostluk açısından önemli olduğunu bildirimizde açıklamaya çalıştık.

İki insanın dost olması bazen iki büyük devletin dostluğunu sağlar: Bahadır (Kahraman) Manas ve Akun Han dostluğu buna bir örnektir; bazen de tam tersi bir savaşın çıkmasına neden olabilir: Bahadır Manas ve Almambet ilişkisi buna bir örnektir. Bu dostluk ilişkilerden, teklikten çokluk durumu ya da teklikten yokluk durumu gibi sonuçlar çıkabilir. Bilidirimizde “Manas” Destanı’ndaki birlik, beraberlik, gerçek dostluk gibi ilişkileri günümüzün insanlarına yansıtmaya gayret ederek, açıklamaya ve incelemeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Manas Destanı, dostluk, birlik ve beraberlik.

¹ Kırgızistan İlimler Akademisi, Cengiz Aytmatov adındaki Dil ve edebiyat enstitüsü araştırma görevlisi, KIRGIZISTAN

Abstract

It is undisputed that the Epic of Manas is a crucial, great and sacred heritage of the Kyrgyz people and deserves to be represented in world arts and cultures. Proof of this are the content and volume of the epic. A number of scientists in the Soviet era and today explores the questions related with its appearance, the era, the idea, and the images that are some of the main issues of the epic. One of the main ideas in the Epic of Manas is the friendship of the peoples, the study of the theme of friendship. Because, after the Chinese, Kalmaks looted, ravaged and scattered the Kyrgyz people, to gather it again, to unite the different tribes, peoples into a single, large state needed except the mind and courage, the unity, harmony and friendship.

Despite the fact that forty choros (warriors) of Manas were representatives of different tribes, different nationalities, together they rebuffed and exterminated thousands, a countless number of enemies and gained a victory, because among choros were friendship, understanding, dexterity, knowledge, loyalty and love for the Fatherland. The friendship between Manas and the forty choros began, in modern parlance, democratically and developed in a democratic character. Manas never perceived Choros or subordinate troops as his servants, did not force to carry out his orders. Bonds of true friendship, harmony, understanding, devotion, loyalty linked forty choros and Manas to each other. We can see the nature, the human qualities of Manas, who put in the forefront the friendship, harmony, sovereignty and prosperity of the people, in the bringing together disparate people, in establishing a single state, in preparation for war, in his attitude to people, to forty choros, Almambet, Bakay, Koshoy, Chubak and others. He hated envy, greed, avarice and fought against them, not sparing himself. This is evidenced by his actions in relation to Kozkamans and ten sons of Oroz.

And today in our multinational state the theme of friendship remains one of the most topical questions that require serious study and affecting the consciousness of the people to continue peaceful coexistence. In our work, we will try to determine the place and significance of friendship in the comprehensive development of the Kyrgyz state, built on the basis of unity of the multinational Muslim-Turkic people and a united, strong military base, consisting of Kazakhs, Kipchaks, Uzbeks and other tribes, nationalities in the liberation of the Ala-Too by Kyrgyz people from the Chinese and Kalmaks in the Epic of Manas which is largely in tune with our present multinational Kyrgyz Republic.

Keywords: Epic of Manas, friendship, multinational Muslim-Turkic people.

GİRİŞ

Kırgızların milli gururu olarak kabul edilen Manas Destanında yer alan temel görüşlerinden biri, Manas'ın miras bıraktığı yedi nasihatın ikincisinde ifade edildiği gibi “Uluslararası oy birliği, dostluk ve işbirliğidir”. Dostluk meselesi, Manas Destanının temel görüşlerinden birisidir. Çünkü Çinliler ve Kalmaklar tarafından yağmaya uğrayan ve her tarafa dağılan halkın toplanmasında ve bir araya getirilmesinde sonuçta da büyük bir memleketin kurulmasında akıllılık ve kahramanlık öne sürülmektedir. Yanı sıra, birlik ve bütünlük, oy birliği ve dostluk özellikleri memleketin kurulmasına temel oluşturmuştur. Böyle bir görüşü destekleyen Sovetbek BAYGAZİEV aşağıdaki ifadesini dile getirmiştir: “Manas Destanı, oybirliği, birlik ve bütünlüğü, halkın bir araya gelişini, halklar arasındaki dostluğu yansıtan yüce destandır. Manas Destanının temelini oluşturan önemli görüşlerinden biri olan enternasyonalizm, dostluk ve oy birliği, dünya anlayışından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Manas destanında birbirine komşu olan ve aynı dilde konuşan Türk halkları arasındaki dostluk ve bütünlük ile ilgili görüşlerin açık ve net yansıtıldığını vurgulamamız gerekmektedir”(BAYGAZİYEV 2015: 19).

Manas Destanı, Kırgızların yaşadığı ve sonradan geliştirilen kültür, sanat eseri ve vatandaşların gurur duyduğu kutsal mirastır. Günümüzde bir çok milliyetlerin, ulusların yaşadığı Kırgız Cumhuriyeti ile Manas Destanında anlatılan Kırgızlar, Kazaklar, Kalmaklar, Çinliler, Afganlar, Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Mangullar ve diğerler Manas kahramanının hanlığını oluşturmuş

destandaki Kırgız devletinin benzerlikleri görülmektedir. Kırgızlar, XXI yüzyılda birçok milliyeti barındırmaktadır bundan dolayı Kırgız folklorunda çok milliyetçilik ve enternasyonalizm gibi fikirler mevcuttur. Bunun gibi fikirler oy birliği, dostluk, birlik ve bütünlük ile ilişkilendirilerek geliştirilmiştir. Abdıldacan AKMATALİEV'in: “Aynı soydan gelen halk yoktur. Her hangi bir milliyete ait olan birisinin başka bir soydan gelen birisi ile evlenmesinin sonucunda kandaşlık ilişkilerinin meydana çıkması alışılmış bir olgudur”(AKMATALİEV 2004: 68) şeklinde ifade ettiği gibi, Manas destanında yer alan kahramanların sadece Kırgız değil, komşu yaşayan başka Türk halkları, Kalmak, Mangul, Mancu vb. olduğu görülmüştür. Manas'ın yüce gönüllü, kendi milletine ve yabancılara adaletli davranması ve kendi milletinin koruyucusu olması, Kırgızların yaşadığı topraklara başka milliyetlerin taşınıp yaşamasına neden olmuştur. Örneğin, Almambet yanı sıra, Kırgızların topraklarına kendi isteğiyle taşınıp gelen Macik Kahraman, Manas'ın kırk yiğidinin birisi olarak gönüllüce hizmet etmeye başlamıştır. Bu olay Kırgızlar ve Mancuriyalılar arasında barış anlaşmasının imzalanmasına neden olmuştur ve dostluğun mükemmel yönlerini yansıtmıştır.

Manas Destanında izah edilen genel halk dostluğu, iç dostluk başka bir deyişle soylar arasındaki dostluk ve dış dostluk başka bir deyişle komşu halklar ve milletler arasındaki dostluk olarak ikiye ayrılabilir. Kırgızlar ve Kazaklar arasındaki dostluk ilişkileri Manas destanının birçok varyantlarında aynı şekilde yansıtılmıştır. İki halk farklı topraklarda yaşamasına ve birbirinden farklı yönetim sistemlerine sahip olmasına rağmen

Türk dilinde konuşan halklara ilişkin sorunları çözerek savaşa daima beraber hazırlanmıştır ve düşmanlarla daima beraber savaşmışlardır. Altay ve Ala-Too topraklarında beraber yaşayarak barış ve savaş dönemlerinde zor günleri beraber geçirmişlerdir. Manas destanında yer alan Kazaklar büyük ve küçük savaşlarda savaşmış, törenlerde, her hangi bir toplantılarda ve kurultaylarda hep Kırgızların yanında idi. Böylece destanın her olayında Kırgızlara yakın olan bir halk olduğu anlatılmıştır. Aynı kültüre, örf-adetlere ve slogana sahip olan, aynı maksatlar edinen Kırgızlar ve Kazaklar birlik ve egemenlik uğruna daima beraber savaşmışlar ve kazanımlar beraber elde etmişlerdir. Manas destanının tüm varyantlarında Aydarkan'ın sonradan da onunu oğlu Kökçö'nün anlattıkları buna delil olmuştur.

Kırgızlar ve Afganların arasındaki dostluk ilişkileri örf-adetler ile ilişkilendirilir. “*Er çekişpey bekişpeyt*” (Kahramanlar savaşmadan ilişkilerini pekiştirmez) gibi Kırgız atasözünde söylendiği gibi Manas'ın Afgan Hanı Akun ile dönürleşmesi, Kırgızlar ile Afganların arasındaki düşmanlık ilişkilerine son vermiştir.

*Уул тапса катының,
Кыз берейин баатырым.
Кыз тапкан болсо катының,
Уул берейин баатырым.*

**Oğul bulursa (doğurursa) eşin,
Kız vereyim, kahramanım.
Kız bulursa (doğurursa) eşin,
Oğul vereyim, kahramanım.**

şeklinde Akun Han söylediğinde Manas, Bakay ve Almambet başta olmak üzere kırk yiğidi ile danışarak Akun Han'ın teklifini kabul eder. İki halkın dönürleşmesi Kırgız ve Afgan halklarının barış ve dostluk içerisinde yaşamalarına neden olmuştur. Akun Han'ın verdiği sözünü tutan, akıllı ve kendi halkın barışı için mücadele eden kahraman olduğu anlaşılmıştır. Manas'a karşı saldırı yapacak olan yedi hanlığın bir araya gelmesinde Akun Han'ın kişilik özellikleri yansıtılmıştır. Kökötöy'ün aşından sonra her soy hanları Manas ile savaşmayı isteyerek bir birlik oluşturmuşlardır. Bu birliğe Akun Han'ı da davet etmişlerdir. Davetiye sözünde şöyle ifadeler geçmiştir:

Оогандын каны Акунду

Кол чакырсақ келбеди,

Кабылан Манас баатырға

Каяша айтар ким деди

**Afgan Hanı Akun'u
Davet ettiğimizde gelmedi,
Yüce Manas kahramana karşı
Kim baş kaldıracak**

şeklindeki sonuç elde edilmiştir. Burada Akun Han'ın Manas'tan korktuğu söz konusu değildir. Bu ifadede Akun Han'ın anlayışlı, her işi dikkatlice bitiren, bir şey yapmadan önce bin kere düşünen, kimin kim olduğunu hemen anlayabilen bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Yanı sıra, verdiği sözünden vazgeçmeyen, dostluk ilişkilerine saygı duyan ve bu ilişkileri koruyabilen, iki halkın arasındaki barış ilişkilerinin ve

işbirliğinin bozulmasına izin vermemek için mücadele eden kahramanlardan birisi olduğu söylenebilir.

Kırgız ve Tacik halklar arasındaki dostluk ilişkileri de örf-adetlere dayanmaktadır. Manas'ın Kanıkey ile evlenmesi ve aynı zamanda Manas'ın kırk yiğidinin Kanıkey'in kırk kızı ile evlenmeleri, Kırgız ve Tacik halklarının arasındaki dostluk bağları pekiştirerek sağlam bir birlik ve bütünlük oluşturmuştur.

Kırgız ve Çin halkarı arasındaki dostluk ilişkileri iki halk arasında değil, iki kişinin arasında geliştirilmiştir. Manas destanında anlatılan Manas ve Almambet arasındaki dostluk, her okuyucu için örnek teşkil etmektedir. Buradaki dostluk ilişkileri yukarıda anlatılan iki halk arasındaki dostluk ilişkilerini anlamlandırmaz. Yukarıda anlatılan dostluk bağları özelden genele veya teklikten çokluğa doğru yönelirken burada ise iki memleketin birbirine karşı kin duygularının büyümesine neden olmuştur. Yani, teklikten yokluk durumuna doğru yönelmiştir. Bu durum şöyle: “Kırgızların Çinliler’le olan “Büyük Şavaşı’nda” Manas, Almambet, Çubak, Sırgak ve diğer kırk askerlerin ölümüyle son bulan büyük trajedisi” olarak açıklanır. Almambet'in Manas'ın yaşadığı topraklarına taşınması Kırgız ve Çin halklarının birbiriyle barıştığını yansıtmamaktadır. Kırgızların Afgan ve Tacik halkarı ile kurduğu ilişkilerde insanlar arasındaki dostluk ilişkileri tüm halk üyelerine de yansıtılmıştır. Burada ise Kırgız-Çin dostluğunda ise sadece iki kişinin arasındaki dostluk bağları anlatılmıştır. Üstelik bu dostluk ilişkileri çok anlamlı ve büyük bir önemle anlatılmıştır. Edebiyatçı

K.CUMALİEV: “Ayrıca, Almambet ile Manas arasındaki dostluk ilişkileri gençlere örnek teşkil etmektedir. Bu dostluk bağları gençlere kahramanlığı, cesurluğu, becerikli ve eğitilmiş olmayı, sabitliği, yüce gönüllüğü, güvenilir ve iyi niyetli olmayı öğretir.”(CUMALIEV 1999: 112) şeklindeki ifadesi, iki kahramanın dostluğu genel olarak tüm insanlar için örnek teşkil etmesi gerektiğini kanıtlamaktadır.

Manas'ın yiğitlerinin çoğunluğu çeşitli soylara aittir. Örneğin, Sırgak – Kırgız, Çubak – Noygut, Almambet – Çin, Macik – Mancu (S.OROZBAKOV'un varyantına uygun olarak). Şarkıcı oğul (Irçıuul) – Rus (S.KARALAEV'in varyantına uygun olarak), Kutubiy – Kırgız (S.OROZBAKOV'un varyantına uygun olarak), ise – Kalmak (S.KARALAEV'in varyantına uygun olarak), ama sonradan kırk yiğit sayesinde müslüman olmuştur. Coorunçu – Kazak (S.OROZBAKOV'un varyantına uygun olarak), Acıbay – Türkmen (S.KARALAEV'in varyantına uygun olarak), vb. Bundan dolayı, edebiyatçı S.BAYGAZİEV, Manas'ın enternasyonal bir kahraman olduğunu söylemektedir (BAYGAZİEV 2015: 14).

Kırk yiğidinin bazıları Kırgızların yaşadığı topraklara kendi isteğiyle gelmişlerdir. Bazıları ise Kırgız, Kıpçak, Kazak halklarının Karatoko, Alçın, Argın, Noygut, Alban, Dörbön gibi çeşitli soylardan idi. Manas'ın kırk yiğidinin çeşitli milliyete ait olmasına rağmen onların arasındaki dostluk, oy birliği, beceriklik ve eğitime doğru yöneliş, vatanseverlik ve vatan için mücadele etme gibi özellikler onların düşmanlara karşı savaşmasına ve düşmanları yenmesine neden olmuştur. Manas ile kırk

yiğit arasındaki dostluk ilişkileri şimdiki anlayışa göre demokratik bir şekilde başlayarak geliştirilmiştir. Manas hiç bir zaman kırk yiğidine sıradan bir asker olarak davranmamıştır ve her hangi bir şeyi yaptırmamıştır. Kırk yiğit ile Manas arasında dostluk, anlayışlılık ve verimlilik yaşadığı için aralarındaki ilişki daha da sağlamlaştırılmıştır. Manas destanında Manas'ın dostluğa, oy birliğe, halk egemenliğine, verimliliğe, insani özelliklere önem ve değer verdiği görülmektedir. Ayrıca, her tarafa dağılan halkı bir araya getirmesinde ve her hangi bir savaşa hazırlık yapmasında Almambet'e, Bakay'a, Koşoy'a, Çubak'a vb. yiğidine davranmasını görebiliriz. Bunun yanı sıra, Manas aç gözlülükten, cimrilikten ve kıskançlıktan nefret ederek bu kişilik özellikleri ile mücadele etmiştir. Buna delil olarak, destanda Közkamandar'a ve Orozdu'nun on oğluna yaptığı davranışı söylemek mümkündür.

Kırk yiğit arasındaki dostluk ilişkilerin bozulmamasında son derece sabırlı ve zeki Bakay'ın katkısı büyüktür. Halk arasında veya kırk yiğit arasında veya Manas ile kırk yiğit arasında ne gibi anlaşmazlıklar olursa olsun darılganlık hislerin yaşanmaması için arabulucu olarak her zaman danışmanlık yapmıştır. Her zaman sabırlı olmaya, dostlukta ve barışta yaşamaya çağırmıştır ve sakince ama net konuşarak iki tarafı barıştırma özelliğine sahip idi. Büyük saldırıda (Çong Kazat) Beyjing'e gidemeyip öfkelenen Çubak'ı sakinleştirmek için Bakay aşağıdaki ifadesini dile getirmiştir: Her tarafa dağılanları bir araya getiren Manas var, ama:

Манастын Манас болмогу

Экөөбүздөн болуучу.

Бузулуш сенден чыккан соң,

Бутунан тартып жыккан соң,

Бил да болсок жыгылдык,

Миң да болсо кырылдык

Manas'ın Manas olması

Ancak ikimizin birleştiğinde.

Yanlışlık senden ya da benden

kaynaklandığından dolayı,

Ayağına çelme taktığından dolayı

Bil ki, biz düştük,

Tahribata uğradık.

Dostluk söz konusu olduğunda elbette dostların birbirinin önünde içtiği anttan bahsetmemiz gerekmektedir. Manas destanında genellikle iki insan birbiriyle dost olduğunda iyi niyetlice konuştuğunu ve dostluğu kabul ettiğini kanıtlamak için “Töşü tüktüü cer ursun, Töbösü açık kök ursun”, “Ak buuday unun çaynaşıp, Keleme şarıp karmaşıp” (Yer çarpsın, gökyüzü çarpsın) vb. şeklinde ant içmişlerdir. Eğer birisi andını bozarsa, hıyanet yaparsa, düşmanlık yaparsa içtiği andı onu lanetlesin diye çeşitli ifadelerde ant içmişlerdir. Manas destanında bahsedilen anda büyük önem veren Manas ile Almambet'in dostluğu gerçek bir dostluktur. Verdiği sözünden vazgeçen ve fesatlık yapan Kökçö ile Almambet arasındaki dostluğun gerçek bir dostluk olduğu söylenemez. Dostluk uğruna içilen ant iki durumda bozulabilir. Birincisi,

insanın kötü niyetli olması, servete, zenginliğe, iktidara önem vererek çıkarıcı olması. İkincisi ise, bir insanın etrafındaki insanların verdiği etkisinden dolayı kaynaklanabilir. Almambet ve Kökçö arasındaki dostluk Kökçö'nün etrafında kindar ve kıskanç insanların olmasından dolayı bozulmuştur. Kökçö da bir yandan hatalıdır. Demek ki, dostluğun sağlam olması için başka insanların etkisi altında kalınmamalıdır ve iki kişinin arasındaki güvenilirlik ve bağlılık sağlanmalıdır.

Altay'da ve Ala-Too'do olsa bile Kırgızlar hiç bir zaman tek başına yaşamamışlardır. Onlar Kırgız, Kazak, Kıpçak, Özbek, Mangul, Kalmak gibi halklarla beraber yaşamışlardır. Aralarında çeşitli soylardan gelenlerin olmasına rağmen birlik, beraberlik ve bütünlük oluşturulmuş ve böylece bütün bir memleketi kurarak barış için mücadele ederek savaşmışlardır. Manas Destanında yer alan dostluk meselesi halkın bütünlükte ve barışta yaşamaları ile sınırlı değildir. Manas ile Almambet, Bakay, Sırgak, Çubak, Kutubek, Acıbay gibi diğer kırk yiğidinin birbirine yaptığı davranışları, halkın egemenliği, özgürlüğü için düşmanlarla savaşmaları, bir-birlerine saygı duyarak konuşmaları ve yaptığı işlerini aralarındaki dostluğun sağlam olmasına neden olarak gerçek kahramanlığın örneğini teşkil ettiğini anlayabiliriz.

Manas Destanı, vatanseverlik, vatani koruma, vatana saygı duyma, uluslararası dostluk, birlik ve bütünlük, adalet, haklılık, ustalık, emeklilik, vb. gibi önemli fikirleri yansıtmaktadır. Manas Destanında yansıtılan dostluk, kendiliğinden ortaya

çıkamaz. Destandaki dostluk, metnin içeriğinde, başka bir deyişle, çeşitli soyların bir araya gelerek yaşamalarında, bağımsızlığa kavuşmak için halkların beraber savaşmalarında, çeşitli milliyete ait insanların ortak bir memleketi kurmalarında ve en önemlisi düşmanları yenmesinde saklanmaktadır.

Bu bildiride "Manas" destanının iki varyanti ele alındı: Sağımbay Orozbekov ve Moldobasan Musulmankulov'un destanları. Araştırma sırasında iki varyantın içeriğinde bulunan dostluk, birlik ve beraberlik konularının dizini ortaya çıktı.

1. İki er'in dostluğu: Manas-Kutubiy; Manas-Şakum; Manas-Koşoy; Manas-Almambet; Manas-Akun; Kökötöy-Baymırza; Almambet-Kococaş; Almambet-Tölök gibi kahramanların arkadaşlık ilişkileri belli oldu.
2. İki halkın dostluğu: Manas'ın çeşitli bölge ve çeşitli uluslardan gelen kırk yigidi; kırız-mancu; kırız-kalmak; kırız-tacık; kırız-afgan halklarının birlik ve beraberlik ilişkisi görülür.

Dostluk konusu konuşulurken yemin etmek meselesine de bakmadan geçemeyiz. Destanda ön plandaki kahramanlar önemli bir işe başlamadan önce bin kere düşünerek halk önüne çıkıp her şeyden önce vatani için çalışmaya bir kere yemin etmiştir. Verdiği sözü yerine getirmesem ettiğim yemin kendimi vursun yani öldürsün anlamında yine yemin etmişlerdir. Sonuçta yemini yerine getirmek için vatan için canını kurban ederek çalışmışlardır. Destandaki dostluk konusunun en önemli ana fikri de budur.

KAYNAKÇA

1. AKMATALIEV Abdildacan (2004), “Manas” eposu cana prezident A.akaev, Bişkek.
2. BAYGAZIEV Sovetbek (2015), “Uluu Manas eposunun calpı adamzattık, uluttuk baaluuluktarı cana anı okutuu problemları”, “Manas” eposu cana kırgız elinin düynötaanımı Dergisi, Bişkek, 2. sy.
3. CUMALIEV Kubanıç (1999), “Manastagı el dostuğu, dostuk temalarının çağıldırılışı”, Manas eposundagı calpı adamzattık ideyalar Dergisi, Bişkek.
4. KARALAEV Sayakbay (2014), “Manas” Baatırdık epos, akademiyalık basılış, Bişkek.
5. OROZBAKOV Sagımbay (2014), “Manas” Baatırdık epos, akademiyalık basılış, Bişkek.
6. OMUR Saken (1994), “Manas” eposundagı el dostuğu conundo”, kitepte: “Manas” eposu conundo, Biskek, Sham yayınları.
7. MUSULMANKULOV Moldobasan (2017), “Manas” Baatırdık epos, akademiyalık basılış, Bişkek.

Re-evaluation of the Translation Concept in the light of the principle of Invisibility in Translation

Ass. Prof. Mehmet Cem ODACIOĞLU¹

Abstract

From a classical point of view which was dominant in 1950s, linguistic transfer from a language into another language is simply defined as “translation”. Some scholars however think that the use of only the concept of translation in this sense is not sufficient for the exact definition. As known, in order for the (inter lingual) translation action to take place, a bilateral relationship is always established between the source and the target text. But apart from the transfer of linguistic elements in the source text to the target setting, cultural elements are also conveyed into the target language. In connection the translator may sometimes adopt strategies such as adaptation, domestication, updating, or even generalization in the translation process rather than seeking for only direct translation. As for the use of such strategies as domestication, adaptation and so forth in the translation action, some questions may arise here: Is this action through the use of these mentioned strategies by the translator a translation or is it more than a translation? Should this action be called just a translation action, or should it be named differently because what is in the source text is transferred into the target language in a different respect by adopting above mentioned strategies? For example translator may also prefer to deviate a target text production from the source text intentionally thanks to these strategies. In this study, in the context of the hypothesis and these questions, we explain the concepts of the translator’s visibility and invisibility. In the light of the invisibility principle in translation by referring to Venuti's *Translator's Invisibility* (1995) the concept of translation was re-discussed, the findings were supported with examples and alternative concepts were introduced to the concept of translation.

Keywords: Translation, translation action, visibility in translation, invisibility in translation, adaptation, domestication.

INTRODUCTION

It is “the interlingual translation” taking place among Roman Jakobson's¹ three types of translation, which comes to mind first in the traditional sense of translation. In interlingual translation, there is a target text

produced from a source text. In other words, the translator first accesses the source text and analyzes it for translation purposes and uses the codes of another language to re-express the message in the target language. From this definition, translation is

¹ Bartın University, Department of Translation Studies (English), TURKEY

¹ In his article called “On Linguistic Aspects of Translation”, Roman Jakobson divides the translation into three types: 1. Intralingual translation 2. Interlingual translation 3. Intersemiotic translation (Jakobson, 1959).

considered to be a purely linguistic transfer. However, it is no longer sufficient to implement a purely equivalence approach, which is discussed in the concept of a linguistic turn prevalent during a particular period of time in the translation process in order to create a translated text with a high level of reception aesthetics and a high level of functionality. The translation action is not anymore only a linguistic activity, and in the translation process, the translator should consider the expectations and wishes of the target audience as well as the linguistic transfer especially with the arrival of culture and function oriented approaches to translation.

In addition at the beginning of the translation process, it is not only necessary for the translator to analyze the linguistic codes in the source language, but also to recognize the source culture so much as to know the reasons for the selection of these words by the original author. The translator also should not be foreign to his / her own culture in order to increase the reception capacity of the target readers during the translation process. In other words, as stated by Vermeer, the translator should be a cultural expert as well as a linguistic expertise in the act of translation (Vermeer, 1984)

Especially since the 1980s, when the translation was considered not only as a linguistic but also a cultural activity, the definition / concept of classical translation was re-examined and target-oriented approaches such as functional translation theories emerged. The linguistic paradigms of translation studies, along with the

transition from a linguistic turn to cultural turn, have also been replaced by cultural paradigms, which are a sign of moving to a new era within TS (see Tosun, 2001, cf. Munday, 2016). As a result of culture-oriented approaches and increased functionality in translation, translators have become more flexible in the translation process and it has become possible for the translators to make their own free decisions while translating the text for a certain purpose, which in return has increased their status even more as an expert.

A linguist and a translation scholar Levy (1967) has already stated that the translator represents the decision-making mechanism in the translation process. The translator can however sometimes exaggerate this flexibility with new approaches in the translation process, as sometimes the goal of translation can be to produce a text much more different from the source text. In doing so, translators use translation strategies and methods such as adaptation, domestication, actualization, omission, reduction etc. in the translation process. At this point, a question comes to the mind: Is it possible for the translator to be flexible in the translation process and to translate the source text written with a different emotion into a completely different emotion universe and to create a target text in this way? Is it more accurate to say that what translators do is just more than just translate in the sense of the above mentioned definition of translation, or can we find another concept instead of this definition of translation? "²

² For example, Can Yücel, while adding the 66th sonnet of Shakespeare's sonnets to Turkish language,

produced a text that is the same in terms of meaning but different in style by referring to strategies such as

In this study, the concepts of visibility and invisibility of the translator mentioned in the work of Venuti's *Translator's Invisibility* (1995) in the light of the hypothesis and questions in the study have been highlighted and the concept of translation has been re-discussed in the light of the principle of invisibility in translation and the findings were supported with examples and alternative concepts to the concept of translation to prevent the idea that it is only a linguistic activity have been put forward.

Re-evaluation of translation in the light of the principle of invisibility

German scholar Friedrich Schleiermacher, who was accepted as the first translation scholar, used the concepts of interpreter (German: *dolmetscher*) and translator (German: *Übersetzer*) for the first time in his article named "Über die Verschiedenen Methoden des Übersetzens" written in German at the beginning of the 19th century. He mentioned two translation strategies known as domestication (German: *Einbürgern*) and foreignization (German: *verfremden*). Schleiermacher states that a translator can be said to use foreignization strategy if he/she chooses to take the reader

to the writer in the process of translating. But we can also mention domestication strategy in the translation process if the translator chooses to bring the writer to the reader. According to Schleiermacher domestication as a translation strategy can be employed in daily /commercial texts where interpretation is mostly required. But as for the translation of scientific and artistic texts, he advocates the strategy of foreignization by being influenced by the opinions of the Romantic movement (see Munday, 2016; Odacıoğlu, 2015; Gürçağlar Tahir, 2011: 109-111).

In addition according to Venuti, who have later re-discussed the translation strategies such as domestication and foreignization based on Schleiermacher's views, the translator may choose to be visible or invisible in the translated text due to several ideological, cultural and economic reasons. What are the situations in which the translator prefers to be visible or invisible³ in the translation activity, and under what circumstances do these situations occur? (cf. Venuti, 1995: 1). Based on these questions, it will first be emphasized when the translator prefers to be visible. If the translator prefers to be visible in translation, then fluency in translation may not be of importance in the target text and several

adaptation and domestication while preserving Shakespeare's message in the target text. Shakespeare's original sonnet does not include "Yemen". However, Can Yücel translated "And captive good attending captain ill" as "değil mi ki kötüler kadı olmuş Yemen'e"(villains became muslim judges to Yemen, didn't they? if translated literally in Turkish) and expressed himself as an explainer in Turkish ("Türkçe söyleyen") instead of describing himself as a translator (<https://www.antoloji.com/sone-66-siiri/>).

³ In the translation proposed by Venuti, the concepts of visibility and invisibility have been revisited by Levy with different concepts. Levy *Umění překladau* ("The Art of Translation") divides translation approaches into illusionist and anti-illusionist approaches. In the illusionary approach, the translated text is read as if it were the original text. In other words, one does not feel that it is a translation. However in the anti-illusionist approach, it is obvious that the text is a translation and does not give the feeling that it is the original text (http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S0103-40142012000300004&script=sci_arttext&tlng=en)

footnotes and end notes may be used in the translated text in many parts so that the reader can understand that the text is a translation. It should be stated here that there are many reasons underlying this. The first one of these reasons is that the translator who prefers to be visible, ensures that a different foreign culture is received by the target reader, so that what is happening in the outside world can be realized in this way for the target setting or that thought can be acquired by the target audience by maintaining the foreignness of a disturbing thought available in the source text. The second reason can be that the translator may prefer to adhere to strict linguistic rules by adopting the classical definition of translation in 1950s. There also other reasons leading to this. But regardless of the reasons why the translator chooses to be visible in the translation process, he/she chooses to stand in favor of the source text by adopting visibility in a way. Therefore it can be said that the translator focuses on the foreignization translation strategy in the translation process (see Venuti, 1995; Venuti, 1998) in doing so. For example, excessive loyalty to a source text and translating the expressions as they are represent some examples of visibility in translation⁴.

When the translator however chooses to be invisible in the process of translating, the feeling that the text is a translation does not occur in the reader. In other words, the target reader reads the text by considering that the text is the original, i.e. the source text itself.

⁴ It's like translating the word "hot dog" into Turkish as "sosisli ekmek" by preserving its (foreign) originality.

For this reason, the translated text does not include footnotes and endnotes, and the translation of the text is also fluent. In translation, the translator avoids word-for-word translation or simply linguistic transfer due to the principle of invisibility. By taking advantage of the translation strategies such as adaptation, domestication etc. with the principle of invisibility in the translation process., the translators creates an atmosphere as if the target text were written in the original language (see Venuti, 1995; Venuti, 1998).

The strategies of adaptation and domestication based on the invisibility of the translator are mostly applied in fairy tales, fantasy fiction, lyrics and film names. For example, the film called "Eternal Sunshine of the Spotless Mind" with Jim Carrey and Kate Winslet starring, is a verse of Alexander Pope's poem 'Eloisa to Abelard'. However, when the film title is translated into Turkish word-for-word, a long and dysfunctional translation occurs. Therefore, this film was adapted to the vision for the Turkish audience under the name of "Sil Baştan"⁵ in Turkish. Similarly, in a colloquium organized in London in the summer of 2015, the topic of music translation was discussed among interpreters, translators, and translator scholars. In this colloquium Turkish Translation Scholar Sebnem Susam Saraeva made a study on how the songs of Turkish singer Tarkan were received abroad and stated that Tarkan's love songs could be transformed into a folk dance in a wedding

⁵ <https://www.timeturk.com/tr/2010/03/06/film-adlari-turkceye-neden-farkli-cevirilir.html>

for example in Indian culture, and at this point whether this was a translation, domestication or adaptation was opened to discussion among scholars and translators/interpreters.

Translators/interpreters or translation scholars in these examples benefited from the invisibility principle put forward by Venuti and therefore extended the classical definition of translation dominant in 1950s.

In line with the explanations above, it can also be said to support our hypothesis that translators or academics interpret the sense of the source text for different reasons and purposes (like ideological, cultural, social, economic) in the light of the principle of invisibility in translation according to Venuti's point of view and they therefore use translation strategies such as adaptation and domestication etc to this end. Is it possible to say here that there is an inter-lingual translation when translators change the source text's emotion during the translation process for the target audience? Is this kind of a text a translation? Or is it more than a translation?. We believe this is not a linguistic translation process but a cultural translation, an intercultural translation or a cultural transfer. It is perhaps an acculturation of the target setting through translation. Or this is perhaps to explain a linguistic element differently in another language (see Can Yucel above), it is an adaptation or domestication perhaps. Or as Lefevere says, this might be a rewriting. Therefore, when adaptation, domestication,

invisibility in translation come into question, it is insufficient to explain the translation process only with the concept of translation due to the fact that it can also be associated with its classical definition.

CONCLUSION

In this study, the concept of translation was re-evaluated in the light of the invisibility principle by Venuti, and it was inferred that what translators do as a translation work cannot be only explained with the concept of translation in terms of its classical definition and when a cultural transfer besides the linguistic transfer and the exchange of emotions between two languages become involved in the process. Because there are different factors playing a role in the process of translating other than this concept of translation. In addition, when a target text completely different from the source text appears, various suggestions can be proposed instead of accepting this text as a mere translation particularly because of its classical definition. Proposals might be cultural transfer, acculturation of target setting through translation, adaptation, domestication, rewriting, re-expression, re-telling etc. At this point the translator also may be called under different names: the cultural mediator, the cultural expert, the rewriter, the re-explainer, the translator as the cultural transmitter and the translator as the cultural expert.

REFERENCES

Berk Albachten, Özlem (2005), *Kuramlar Işığında Açıklamalı Çeviribilim Terimcesi*, Multilingual, İstanbul.

Gürçağlar, Tahir, Ş. (2011). *Çevirinin ABC'si*, Say Yayınları, İstanbul.

Jacobson, Roman (1959), "On Linguistic Aspects of Translation", *On Translation*, Harvard University Press, Boston, p. 232-239.

Levý, J. (1967). "Translation as a decision process". *To Honor Roman Jakobson Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*, vol. 2 The Hague: Mouton, p. 1171-1182).

Munday, Jeremy (2016), *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*, Routledge, Londra ve New York.

Odacıoğlu, M Cem (2015), "Çevirmen bir Simülator mü yoksa Gerçek bir Yazar mı? Çevirmenin Çeviri Sürecindeki Konumunun Venutici Bakış Açısından Bir Analizi", *Tarih Okulu Dergisi*, Year 9, Issue XXVI, p. 619-634

Reiss Katharina ve Vermeer, Hans J. (1984), *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Tosun, Muharrem (2017), *İşlevsel Çeviribilim*, Değişim Yayınları, İstanbul.

Venuti, Lawrence (1995), *The Translator's Invisibility*, Routledge, Londra ve New York.

Venuti, Lawrence (1008), *The Scandals of Translation*", Routledge, Londra ve New York.

Internet Kaynakları

"66.Sone" <https://www.antoloji.com/sone-66-siiri/> Erişim: 21.05.2019.

"66.Sonnet" <http://www.hemeningilizce.com/ingilizce-ders/66--sonnet---william-shakespeare--can-yucel-cevirisiyle-> Erişim:21.05.2019

"Literary Translation Dossier: Translation and illusion", http://www.scielo.br/scielo.php?pid=S010340142012000300004&script=sci_arttext&tlng=en Erişim:25.05.2019.

"Eternal Sunshine of the Spotless Mind", <https://www.timeturk.com/tr/2010/03/06/film-adlari-turkceye-neden-farkli-cevirilir.html> Erişim:06.06.2019

Особенности Описания Эпизода “Детство Семетей” В Варианте Манасчи У.Мамбеталиева

Features of the Description of the Episode "Semetey's Childhood" In the Option of Manaschy U.Mambetalieva

АЙТАЛИЕВА Т.К.¹

T.K. AYTALIEVA

В данной статье сравнивается вариант У. Мамбеталиева с объединенным вариантом .У.Мамбеталиев не только исполнял эпос он так же написал вторую часть эпоса “Манас” “Семетей”.Исследуется сходство и особенности объединенного варианта и вариант У. Мамбеталиева .В этих двух вариантах повествуется , как богатырь Семетей вырос в в от одного года до двенадцати лет, чем он занимался. При исследовании детства главных героев великого наследия кыргызского народа-трилогии “Манас”,можно сказать следующее: Богатырь Манас, родившийся на Алтае, возмужав, оберегал свою землю от нашествия врагов и привел свой народ обратно на землю Ала-Тоо. Есть описания эпизода манасчи, где Жакып и Чыйырды, не имевшие детей в течении длительного времени, ходили на святые места-мазары молиться, как им приснился вещий сон “Рождение Манаса”, “Как пас он овец у Ошпура”, “Как Манас стал ханом” и др .А во второй части трилогии, в части “Семетей”, описывается как главный герой явился на свет благодаря благословениям. В первой части эпоса “Необыкновенное рождение Семетей” не особо описывается рождение Манаса, а в другом эпизоде Кюльчоро рассказывает о чуде рождения Семетей. Эпизод “Славные поступки Семетей” встречается не во всех вариантах. А в других вариантах, например у У. Мамбеталиева повествуются геройские поступки Семетей.

Ключевые слова:второй часть ,батальные сцены,бытовых сцен,младенец,усыновление,эпос ,трилогия,метафора,художественные средства,эпизод

Abstract

In this article U. Mambetaliev's option is compared to in abbreviated form integrated U. Mambetaliev option not only executed the epos he also wrote the second part of the epos "Manas" "Semetey". The similarity and features of the integrated option and U. Mambetaliev's option is investigated. In these two options is narrated as the hero Semetey grew up aged from one year up to twelve years. At a research of the childhood of the main heroes of great heritage of the Kyrgyz people trilogy Manas, it is possible to tell the following: Manas who was born in Altai, having grown up, preserved the earth against invasion of enemies and gave the people back on the earth of Ala-Too. There are descriptions of an episode of a manaschy where Zhakyp and Chyiyrdy, not having children during the long time, they

¹ Айталиева Толкун Кундузбековна-кандидат филологических наук , доцент ,Таласский государственный университет , Кыргызстан, KYRGYZSTAN

went to sacred places to pray then "Manas's Birth" dreamed them , "how he saved sheep at Oshpur", "how Manas became a khan" and other. And in the second part of the trilogy, regarding "Semetey", it is described as the main character was on light thanks to blessings. In the first part of the epos "Unusual Birth of Semetey" Manas's birth is not especially described, and in other episode of Kyulchoro tells about a miracle of the birth of Semetey. The episode "Nice acts of Semetey" meets not in all options. And in other options, for example at U. Mambetaliev heroic acts of Semetey are narrated.

Keywords: the second part, battle scenes, household scenes, baby, adoption, epos, trilogy, metaphor, art means, episode

Эпос "Семетей"- второй часть трилогии. Эпос отличается от эпоса "Манас" своим сюжетным построением и описанием жизненных явлений. Первой части трилогии в основном описывается батальные сцены а во второй части эпоса сказители больше уделяют внимание на бытовых сцен. Когда был ранен Манас в Бээджине, Семетей был младенцем. После кончины Манаса, шесть стервецов во главе с Абыке и Кобошем разграбили его имущество и убили младенца, который лежал на колыбели вместо Семетея. Каныкей взяла за руку свою старую свекровь Чыйырды и взяв маленького сына бежала из тех мест, из орды. Каныкей бежала в город, где проживал ее отец, в город Бухара. Бежавшим помог Бакай. Измотавшись Каныкей доходит до города своего отца. Своего сына Семетея она отдает брату Исмаилу. Детство Семетея проходит в доме у дедушки и дяди по материнской линии в городе Бухара. В первой части повествуется о том, как главный герой сражается с внешним врагом, а во второй части, когда он прибыл на родную землю, сражался с внутренними врагами.

В данном исследовании я сравнила вариант У. Мамбеталиева с

объединенным вариантом. Во время исследования можно увидеть схожесть объединенного варианта и варианта У. Мамбеталиева. Потому что в этих двух вариантах повествуется как богатырь Семетей вырос в возрасте от одного года до двенадцати лет, чем он занимался.

В варианте У. Мамбеталиева описывается метафорой, будто приемная мать Семетея Канымжан, как плод белого дерева, как царица женщин. В других вариантах, кроме варианта У. Мамбеталиева, не говорится о дочерях Исмаила Апал и Упел. Апал и Упел носили на руках и нянчили Семетея. Дедушка по материнской линии Семетея Темиркан, когда внуку исполнился один год, посадил его на правое колено и его так описывает: смотри холоден он как белый снег, смотри на его веки, они как скала, смотри на его лоб и на раннее утро. Когда он волнуется, то как море, Смотри на шар, который несравним с горами. Из плеч его видна луна, смерть избегает из-за его веселья и радости. Он станет точь в точь как Манас, если и дальше по этому пути последует... Темиркан думает о том, как родного сына его воспитать и отвезти в родные края. Смотрит на Семетея и

радуется не нарадуется, все грустные мысли испаряются. Не позволяя ему надеть грязную одежду, пылинки с него сдувая, давая ему гриву коня (жал), скрывая от чужих глаз. Готовит для Семетея скакуна. Устраивает пир у берега, где водятся утки-лебеди, охоту на птиц, веселье и праздник. На вершине тополя прикрепляет золото и дает ему возможность луком в него стрелять поездив верхом на коне. Так он воспитывает Семетея с особым величием.

В объединенном варианте пишется о том, как только Семетею исполнился один год, он не давал покоя другим детям. Когда ему исполнилось два года, проявились качество храбреца, в его глазах появляется искра. Когда ему исполнилось три года, у него на глазах появляется луч света. Когда ему исполнилось четыре года, многие дети близко не могли подходить из-за боязни, что им сломают ребро. Когда ему исполнилось пять лет, он стал известен как храбрец, стал носить лук и стрелы. И скакал наш Семетей на крылатом иноходце.[2.стр.60] В варианте Уркаша Мамбеталиева описывается в общем, в возрасте одного года до семи лет. А в объединенном варианте описывается как Семетей рос героем с детства. Такие описания характерны для многих героических эпосов. Здесь главный герой отличается от остальных.

В первой главе говорится о том, как родился храбрец Манас, его вес составлял 15 килограммов, как он съел три авоськи топленого масла. В героических эпосах дети, из которых должны вырастать герои, в обязательном

порядке в описании героя они должны отличаться от остальных.[3.стр.213] В объединенном варианте, описывается, что храбрость Семетея уже будет известна в шестилетнем возрасте. Каждый кто его видел, скажет, что он превосходит своего отца. В варианте У. Мамбеталиева дитя, родившееся от льва, достигает шестилетнего возраста. Здесь лев используется как метафора. Семетей закаляется как сталь, его дух не может угомониться, делает то, что ему вздумается, куда бы не ступала его нога, всегда там поднимается шум. Он был настолько силён, что когда он сжимает прутья, от прутьев истекла вода черного цвета. Посмотрите на проделки ребенка, родившегося от тигра, он описывается как храбрец. В объединенном варианте когда ему исполняется семь лет, он не находит себе места, смотрит вниз и бормочет. Сам с собой разговаривает, стреляет метко из ружья и из лука.

В варианте У. Мамбеталиева: Семетей до семи лет пугал хаджи и эшенов, носивших чалму и заставлял их повторять мусульманский символ веры.

Смотри как семилетний ребенок замаялся, как бешеный не находит себе места, горячится. Приводит в замешательство вселенную, Этот приемный сын Бухары. Здесь при описании батыра наблюдаются общие тенденции.

В коллективном варианте описывается, когда исполняется восемь лет главному герою, как герой он рвется вперед, скинув с себя одежду намеревается одеть “кольчугу”, как весенние паводки бьется о берег. Когда ему исполняется девять

лет, его рука доходит до гор. Деревья и леса, в горах вместе с корнями вырываются, этот шалун как горы могуч, теперь от него и покоя не будет, о нем будет всем известно.

В объединенном варианте, время, когда исполняется девять лет Семетею, описывается семи строками методом аллитерации.

В варианте У. Мамбеталиева: Когда исполняется девять лет, кого задевает, тот чуть не умирает. Когда силачи всеми силами вместе играют в игру “кок-бору”- “козлодрание” бычка, то Семетей одним взмахом уносит бычка как ястреб. Его силы сравнивает с силой слона. Встретить его боятся, боятся его беспокоить, а трусливые люди вовсе подальше убегают.

В коллективном варианте, когда исполняется восемь лет, он никого не слушается и идет только вперед, он растет шалуном. Когда ему исполняется одиннадцать лет, он становится главарем ребят и дальше свое дело развивает. Когда ему исполняется двенадцать лет, он как пламя горит, кто его обижает, того он ранит. Путешествует по краям и по долам и берет себе десятки помощников, берет оружие в руки, берет гончую собаку, охотится на птиц, стреляет из оружия и лука. Охраняют его дорогу и защищают его, кинжалом землю разобьют, своих помощников запыхтевших от усталости, изматывает до изнеможения. В это время Бухарские ходжа, муллы и эшены пожаловались Темиркану. Разозлившись на них Темиркан им говорит: Этот юноша, Наследник моего скакуна, он знаменосец,

он мне как флаг, развеянный на кинжале. Он мне подарок от великих... Вы говорите бессмысленные слова и хотите оторвать меня от сына? Здесь широко используются такие метафоры, как “наследник”, “знаменосец”, “знамя”, “подарок” Темиркан их предупреждает: “Чтоб я больше не слышал от вас таких слов. Не говорите ему, что его отец Манас, не говорите что, его мать Каныкей. Но всем рот не закроешь, если скажут ему всю правду, то он обидется на меня. Кто знал храброго Манаса, тому скажу что устрою поминки по нему, а не знавшие пусть подумают, что это пир моего сына. Темиркан думает как возвести на ханский трон сына. Темиркан зовет на пир всех, кто готовит скакунов, всех, кто носит оружие, лучшего из лучших, силачей, ловкачей, лучших певцов и ораторов, всех героев, стариков, всех восьми ханов Бухары с его народами. Он мечтает о том, чтобы во время пира было много мяса и супа. Кыргызы, когда устраивали тои и поминки, всегда мяса было навалом и специй было навалом, и были известны, что они описаны методом гиперболы.

В варианте У. Мамбеталиева описывается: Когда исполнилось Семетею десять-одиннадцать лет, он стал похож на пламя. Когда ему исполнилось двенадцать лет, его боялись враги. Силачи уступали ему дорогу. Все, кто видел, Семетея расхваливали, что он необыкновенный, смелый джигит. За скакуном Семетея, долгое время ухаживали и лелеяли, и он был готов к состязаниям.

В варианте У. Мамбеталиева описываются варианты, в котором он лично внес свою лепту, свое творчество. Эти описания не встречаются в других вариантах. В то время было сорок грабителей, которые грабили народ. Они не находили себе повода для борьбы, они не находили врагов для борьбы, а когда они и в правду сердились, их гнев становился как черная туча, а когда они видели караван на пути возвращения, они нападали на них, грабили их богатства, не оставляя ни одного платка у купцов.

Однажды эти сорок разбойников, которые грабили торговцев и убивали их, пырнув ножом в живот, как режут дыню. Эти разбойники всегда нападали на путников, грабили, отнимали коня и оставляли на дороге ни с чем. Эти разбойники повстречались с Семетеем. Сорок разбойников не отвечали на приветствие Семетея, окружили, и даже не спрашивая куда держит путь, думая что он обыкновенный парень. Даже не спрашивая, как его зовут, кем он приходится, считая себя волками, сорок разбойников окружили Семетея. Они говорят: Сними свой тулуп, и нам подари, и возвращайся своим путем, слезь с коня, и подари нам его. Послушай нас, и сделай так, как мы велим. И пугают “если не исполнишь, если мы велим, умрешь без спросу и следствия”. И дразня его, один из разбойников стал держать за поводья коня, и когда Семетей, тронул свои поводья, этот разбойник, чуть не полетел как головной убор-калпак. Тогда разбойники захотели повязать и убить его. И все сорок разбойников нападают на Семетея. В это время скакун Семетея прыгает как жеребенок. Все, кого он

ударял, все улетают как муха. Многие выпускают дух, многие бегут, спасая свою шкуру. Тогда впервые те, кто грабил купцов, отнимал у путников жен и детей, их и дурманом усыпал, и остались без мест проживания, без разграбленных богатств, и даже их главарь по имени Карач, который ни один раз не остался без разграбленных богатств, в этот раз еле уносит ноги вместе с остальными разбойниками. Главарь разбойников, приводит быка, который нападает на людей. Великан Карач его поймал в горах, когда был теленком и на руках он выхаживал и кормил. Этот разъяренный бык ест колючки как трава, его еле повязают семь человек. Когда он немного повзрослел, у него появляется как сталь рога. Когда он опирается на дом, когда зачесется, тогда и дом рухнет. Голубой бык великана Карача описываются так: Его шерсть как гривы, Семь человек не могут завязать его, Он вопит как бешеный, Он как кабан, вопит, кричит, как будто смерть его застала...

На носу у него девять (мурунтук), Бьем его по ушам, бьем по заду, Этого страшного быка, отправить бы на войну. Голубой бык нападает на Семетея, и бормочет: Это время нападать, лишь бы дойти до него, Брюхо этого тигра на две части запороть. И в то время поднимая пыль, голубой бык заорал, Рогами махая. В это время Семетей своими каменными руками бьет по голове быка и стальной рог быка как зола исчезает. Когда бык без рог остался, убегает впрочь. Не упускает его ястреб Семетей, и машет мечом, куда попало. Истекая кровью, словно из озера, упал бык. Великан Карач:теперь от него будет и моя смерть, даже если не умру,

буду страдать, лучше попробую с ним сразиться, вытащил свой меч и пошел в сторону Семетея. Смерть Карача была от лука наверное, девять слоев плевры проткнув, разбила легкое, доходя до девяти слоев. Испугавшись его друзья, посоветовались между собой, пришли к такому заключению. И обратились они к Семетею :

”Поселимся рядом с тобой, поставим юрты, будем жить с тобой одним родом”. Все обратившись на запад, просили благословения, поселиться вместе и быть друзьями, родственниками клянутся. Они помянули тех, кто погиб в этой схватке, на одном пригорке похоронили их останки, отметили место захоронения, прочитали куран. Они открыли Семетею вход в пещеру. Выстроили своих верблюдов, свои золотые монеты, и в этой пещере оказалось несметное богатство: несколько толстых ковров, шкуры снежного барса, медведя, белого медведя и другое богатство.

Манасчы в этом месте решил прервать и поведал другую историю. В то время дедушка Темиркан начал беспокоиться о своем внуке Семетее. Позвали его в айыл, нет о нем вестей несколько дней. В голову приходят разные мысли, нет у него и родственников жены, его уважающих. Сторожевой Темиркан, поднявшись на башню, вглядываясь вдаль, смотрит в бинокль. Бухара находится между шестью городов, он видит Коканд и Андижан не ошибаясь. Тем временем виднеется пыль, с разных сторон появляется скот. Этот скот погоняют тридцать-сорок человек. Девять верблюдов, аркан у них из шелка,

загруженные золотыми монетами, белый иноходец испуская жар. Впереди всех предводитель Семетей сам как тигр. Видит он что цел народ Бухары, задумался про себя. Неожиданно настиг ли он народ казахский, как будто напал он на калмыков, сразился ли, неправда ли его смелость, шалость, покарал ли его бог? Или думал Семетей, напав на кыргызов, пролилась их кровь, предложив за свою жизнь скотину, бежали вместе с Бакаем, не мог понять, ломая голову, пришли тоговцы и начали восхвалять Семетея: сорок разбойников богатырей, разобьет в пух и прах, пустит золу в небо. Будет торговля и будет базар”-так говорили пришедшие люди и радовались. Поняв в чем дело дедушка Темиркан, улыбался. Дедушка Темиркан крепко задумался. Он стал похожим на Манаса, птица гордости опустилась на голову, радуется он. Надев свои доспехи, он правит Бухарой, вдруг он поднимет руку на его величество, это не твоя земля, если расскажет благословение Кошоя, если расскажут, что Манас не его зять, когда он считал его своим зятем, если расскажут о происхождении, лицо и руки, покрыв слезою, почему мне не рассказывают правду, обидевшись, уйдет к кыргызам, решил построить в Бухаре дом, сироту решил сделать жителем Бухары, осенью когда живность будет жирная решил годовщину смерти Манаса отметить, для тех же кто не знает, объявить, что это той моего сына и собрать народ восьми народов, подумал справиться этот той. Донести весть об этом туда, куда может добежать конь, посчитал, что нужно сделать сына тигра ханом для большого народа Бухары.

Обратился хан Темиркан к вестнику-бородатому, в чапане нараспашку, если упруешься в тупик, покажет тебе верную дорогу: "Скажи хан Темиркан проводит годовщину смерти Манаса, придет очень много людей, как будто это река из всех уголков земли. Будет много интересного. Выйдет девушка и будет стрелять из лука, в семи комнатах хранится золото и серебро, все это будет роздано. От тоя, от всего что будет интересного будет кругом идти голова. Пусть придет охотник с птицей, которая возьмет и волка и кабана. Пусть приходят на той иноходцы, которые бегают как олени, едят корм и рис, не уступающие в победе, ночью прокладывающие дорогу, пусть приходят на той богатыри, побеждающие огнедышащего, семиголового дракона, пусть приходят на той те, у кого одна голова равноценна тысяче, кожа толстая как у слона, нож не вонзится в такую кожу, пусть торопятся на той, если не придут на той, пусть

пеняют на себя"- так Темиркан начал готовиться к тою.

Как видно из предыдущих вариантов, манасчы в своих вариантах сохраняли традиции, можно встретить и личное творчество, личный вклад. Как пример личного вклада, в варианте У.Мамбеталиева- схватка Семетей с сорока разбойниками, возглавляемыми великаном Карачем, где он победил их и спас угнетаемый народ. Есть сходство этого случая со сказкой восточной литературы "Али-Баба и сорок разбойников". Можно увидеть храбрость Семетей, заботу о народе, жестокую борьбу с людьми, причиняющими вред народу. Человек, прочитавший вариант У.Мамбеталиева не заметит характера крылатого манасчы. В этом варианте можно увидеть влияние обобщенного варианта. В вариантах манасчы выбор средств художественного слова считается одной из важных задач. В статье приведены некоторые примеры.

Список литературы:

- 1.Мамбеталиев У.Семетей.Б.,2010.
- 2.Семетей.Сокращенно объединенный вариант.Б.,2014.
- 3.Энциклопедия "Манас" I,II том.Б.,1995.
- 4.Энциклопедический феномен эпоса "Манас".Б.,1995
- 5.Кыдырбаева Р.З.Эпос "Манас".Генезис.Поэтика.Сказительство.Б.,1996
- 6.Молдобаев И. "Манас"-историко-культурный памятник кыргызов.Б.,1995
- 7.Матытбеков З.Ч.Отражение жизни и борьбы кыргызов в эпосе "Манас".Б.,1993
- 8.Садыков А.Героические мотивы в эпосе "Манас".Ф.1982
- 9.История кыргызской литературы.2 том.Б.,2002
- 10.Каралаев С.Семетей.Б.,2010

Түркі тілдеріндегі көмей һ дауыссызының шығу төркіні

ф.ғ.к. доцент РАЕВА Гүлзат Мағауовна¹

ф.ғ.к., аға оқытушы ҚОҚАНОВА Жарқынай Атайқызы²

PhD аға оқытушы БЕЛАСАРОВА Жайдаркул Тауирбаевна³

Резюме

В статье рассматриваются пути возникновения и развития древнетюркского һ в тюркских языках.

Abstract

Archetype of the letter h of Turkish language was given in this report.

Түркі тілдеріндегі түрлі өзгерістерге ұшыраған дыбыстардың бірі – көмей һ дыбысы. Түркітануда түркі тілдеріндегі көмей һ дыбысының шығу төркіні мәселесіне арналған бірқатар еңектер болды. Кейбір түркітанушы ғалымдар түркі тілдері дамуының көне дәуірінде һ дыбысы жеке дыбыстық бірлік ретінде түркі тілдерінің дыбыстық құрылымында мүлдем болмағандығын, бұл дыбыстық кейінгі дәуірлерде қалыптасқандығын дәйектесе, енді бірқатар ғалымдар һ дыбысының түркі тілдерінде қалыптасуына өзге тілдік ықпалдың болғандығын мойындай отырып, жеке түркі тілдерінде аталған дыбыс түркілік негізде пайда болған деген пікірді ұстанады. Қазіргі түркі тілдеріндегі һ дыбысының қолданылу ерекшелігін салыстыра

отырып, оның пайда болуының екі негізі бар екендігін аңғарамыз: түркілік негіз және кірме сөздер негізінде (түркі тілдеріне лексикалық кірме сөздердің араб немесе парсы тілі жаппай енуі арқылы).

Қазіргі түркі тілдерінде һ дыбысы араб, парсы тілдерінен енген сөздерде кездеседі, мысалы, һ оңтүстік-шығыс европа тілдерінде, түрік тілінің македония говорында һалветте (алветте) «кончно», һамвар (амвар) «амбар» [1,31], гагауз тілінде һайғыр (айғыр) «жеребец», һовур (овур) «жадный», һолик (олик) «корзина», һадземи (адземи) «дикий», һангу (ангу) «какой», һаста (аста) «больной», һадет (адет) «обычай», һайва (айва) «айва», ұйғыр тілінде һава

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, KAZAKHSTAN

² Абай атындағы ҚазҰПУ, KAZAKHSTAN

³ Абай атындағы ҚазҰПУ, KAZAKHSTAN

«воздух», хаза «траур», хазир «сейчас», хайван «животное, скотина», харам «нечистый», хал «состояние, положение», хажи «поломник», хөмүр «жизнь», өзбек тіліндегі h дауыссызының екі реңкі бар: көмей h (hәм һэйэт) және неміс тіліндегі (ich) h тәріздес (bьhь), әзербайжан тілінде heiva «айва», him «знак, делаемые другому лицу головой, глазами», түркімен тілінде hinжи (инджи) «жемчуг» т.б. Түркі тілдері мен диалектілері, говорларында h дауыссызы айтылуы жағынан көмей дыбысы, ал шығу төркіні жағынан араб және парсы тілдерінен енгендігі анық байқалады.

Башқұрт тіліндегі h дыбысының пайда болуын Г.Баишев монғол тілімен байланыстырса, ал Н.К.Дмитриев ирандық субстратқа негіздейді [2,24-25]. Сондай-ақ түркімен, ұйғыр, өзбек, әзербайжан тілдерінде сөз басындағы h иран тілдерінің әсерінен қалыптасқан [3,51].

Қазіргі түркі тілдерінің тілдік деректерінен алынған материалдар h дыбысының жеке дыбыстық бірлік ретінде қалыптасуы мен дамуына араб, иран, кейде көне үнді тілдерінен енген кірме сөздердің де әсері болғандығын байқатады. Дегенмен h дыбысының түркі тілдерінде пайда болу себебін жаппай тілге енген кірме сөздерімен ғана байланыстыруға болмайды. Түркі тілдерінің көпшілігінде h дыбысының араб, парсы кірме сөздерінің құрамында қолданылуы басымдық алғанымен, бұл дыбыстың көп жағдайда түркілік төл сөздердің құрамында айтылатындығына тіл деректері дәлел болады. Мысалы:

қырғ.т. ыргы - өзб.т. Һирги/ирги «прыгать»; өзб.т. һора-ора «обматывать»-қырғ.т. оро, тув.т. ора; ұйғ., өзб.т. һүлкер - қаз.т. үркер «плеяда»; өзб., ұйғ.т. һүрк - көне т., қаз., алт., қырғ.,түркм.т. үрк; ұйғ.т. һүр- түркм.т. үйр, чув.т. вер, түр.т. үрү, алт., қырғ.,қаз.т. үр т.б.

Демек, қазіргі түркі тілдерінде h дыбысы көне түркі тіліндегідей протезалық құбылыс ретінде ұшырасады. «Сөз басында h-ның айтылуы негізінен әзербайжан, гагауз, түркімен, өзбек және ұйғыр тілдеріне тән. Көмей дыбыс h –өте аз көбінесе протеза ретінде кездеседі» [4,81].

Г. Дерфер халадж тіліндегі här (är) «ер, еркек», hadag (adag) «аяқ», hat (at) «ат, жылқы», hüdзүм (üdzüm) «жүзім», hoograх (orax) «орак», hио (ot/o:t) «от», häv (ev) «үй», hагаç (агаç) «ағаш» [5,79] сияқты бірқатар сөздердің басында h дыбысын қолданылатындығын назарға ала отырып, көне түркілік h дыбысын сақтап қалған жалғыз тіл халадж тілі деп есептейді. Сөз басында h дыбысын тұрақты қолданатын халадж тілі ғалым пікірінше түркі тілдерінің ішіндегі ең көне, тіпті «h дыбысын ертеректе жоғалтқан VII ғ. руна жазуларынан да көне тіл». Демек, h дыбысы көне дыбыстық ерекшелік, қалдық ретінде қазіргі түркі тілдері мен диалектілерінде сақталған. Мысалы:

Якут әдеби тілінде с-мен дыбысталатын сөздер якут говорларында h -ға сәйкес айтылады: һап-сап «закрывать», һаа-саа «ружье», һугас-чугас-сугас «близко, вблизи», һүл-сүл «снимать, обдирать», һүүс-сүүс «сто», һыл-сыл «год», һыт-сыт «лежать» [6,43]. Әзербайжан тілінде h

дауыссызы жалпы түркілік сөздердің басында қолданылады: һансы (какой), һачан (когда), һис (копоть, сажа), һөрмә (сплетение), һүрмәк (лаять). Сөз басында түсіп қалады: һача (диал. ача), һөрүмчәк (өрмәк), һүрмек (үрмәк) [7,26]. Һ дыбысы татар диалектілерінде де сөз басында түсіп қолданылады, мысалы татар әдеби тіліндегі һуш «сознание», һич «нисколько», һаман «постоянно», һөнәр «ремесло» сөздері диалектіде уш, ич, аман өнәр түрінде һ түсіп айтылуымен сипатталады. Ал һ дыбысы түрік тілінде жеке фонема ретінде саналмайды. Х (һ) дыбысы шығу төркіні жағынан әртүрлі дыбыстардың қосындысы болып табылады: көмей Һ дыбысы, терең орналасқан көмей һ және тіл арты х дыбысы. Көмей дауыссыз һ әзербайжан тілінде жалпытүркілік сөздерде сөз басында қолданылады: һансы «какой», һачан «когда», һис «копоть, сажа», һов «воспаление, опухли», һопмак «просачиваться», һөрмә «сплетение», һүрмәк «лаять», һөрүмчәк/өрмәк, һалай «круг», һачар «ключ», һөрнқү «плетение», һүрмәк «паутина» [7, 26]. Һ дыбысы түрік тілінде бар: һуҗқругтақ (уҗқругтақ) «кричать, рыдать», һуҗылдамәк һуҗыламак (уҗылдамәк) «ворчать, рычать», һайду (айду) «айда», құмық тілінде һіз (із) «след», һөкүнмек (өкүнмек), һайва (айва) «айва».

Түркі тілдеріндегі һ дыбысының дамуы мен қалыптасуы жөніндегі ғалымдар арасында бірізді пікір жоқ. Мысалы, ғалым Т.Талипов Э.Р.Тенишевтің «Турфан мен Ганьсу ұйғырлары тілі қатаң дыбыстар мен ұяң дыбыстарды ажыратпаған», сондықтан «көне ұйғыр тіліндегі дауыссыздар аспирацияның бар

немесе жоқ екендігіне қарай ажыратылған» деген көзқарасына сүйене отырып, «ұйғыр, сондай-ақ басқа түркі тілдеріндегі һ дыбысының пайда болу жолы придыхание құбылысымен байланысты. Қазіргі ұйғыр, әзербайжан, сондай-ақ бірқатар түркі тілдері мен оның диалектілеріндегі кейбір сөздердің басқы позициясында һ дыбысының қолданылуы аспирация, дыбысты көмей арқылы шығару жолдарын жою негізінде қалыптасқан деген қорытындыға келеді [8,229-230].

Бірқатар ғалымдар һ дыбысының түркі тілдерінде орнығуын Рамстед-Пельо заңдылығына негіздейді. Бұл заңдылық бойынша һ дыбысы $p/v \sim f/v \sim v/w > h > 0$ алмасулары негізінде түсіп қалады: чув.т. $vug >$ әзерб.т. vug , ескі өзб.т. $hur >$ өзге түркі тілдерінде ug «ұру, соғу»; чув.т. $vyl >$ сар.ұйғ.т. $gol/hol >$ өзге түркі тілдерінде $ov/ул/ол$ «ол»; чув.т. $vadar/vudug >$ халладж т. $hotuz >$ өзге түркі тілдерінде $otuz$ «отыз». Ғалым Дерфер Г. халладж тілінде сөз басында қолданылатын һ дауыссызының сақталуын осы заңдылыққа негіздей отырып дәлелдеген болатын. Н.А. Баскаков та сөз басында қолданылатын һ дыбысы Рамстед-Пельо $(p/v \sim f/v \sim v/w > h > 0)$ заңына негізделетіндігін қолдай келе, һ дыбысының түркі тілдерінде қалыптасуының тағы бір жолы бар екендігін көрсетеді. Ғалымның пікіріне сүйенсек, бұл нәтиже түркі тілдеріндегі алғашқы буын дауыстыларының дамуымен байланысты анлаут позициядағы дауыссыздарды қайта қалпына келтіру мақсатында қолданылатын $v > o$; $o, o > и$, $vi > ö$; $ö > ü$; $ju > a$; $a, a \sim у$; $j \sim i$ тіркесімнен туындайды

[3,49]. Түркі тілдеріндегі сөз басында *v, w* *h* дауыссыздарының әлсіреп түсіп қалуы және түркі тілдеріне тән СГС түбір құрылымының басымдығын есепке ала отырып Н.А. Баскаков ежелгі анлаут позицияның бірқатар түркі тілдерінде әлсіз $v \sim w$, j , h қалпында сақталуын сына дыбыс ретінде қарастырмай, бұл сәйкестіктің тарихи тұрғыдан $p/b \sim f/v$; $n \sim dj/tj$; k/q этимологиялық дауыссыздарының қалдығы деп таниды [3,51]. Н.А.Баскаковтың пікірі *h* дауыссызының түркілік дыбыс екендігін нақтылау тұрғысынан маңызды болғанымен, оның шығу себебін анықтау мақсатында ұсынған дәлелдемелері күманды. Өйткені, сөз басында барлық позицияда *п* немесе *б* (*м*) дауыссыздарының архетипі ретінде қатаң *р* (*п*) дыбысы қолданылғандығы түркітану ғылымында дәлелденген, яғни бір фонологиялық жүйеде бір-біріне қатысы жоқ екі *р* (*п*) дыбысының болуы сәйкессіздік тудырады.

h дауысызының қалыптасуы субстаттық теорияға да негізделеді. Мысалы, *h* дауыссызының башқұрт говорларындағы белсенді қолданысын Ф.Г. Максютова *h*-ның позициялық ерекшелігімен байланыстырады. *К,Қ* дауыссыздарымен көршілес келген *h* дауыссызын айту қиындық тудырады, сондықтан *h* дауыссызы *х*-ға жеңіл өтеді [9,184]. Көптеген жағдайларда *h* дауыссызының қызметі тұрақсыз, ол *з,с,х,ш* дауыссыздарымен еркін алмасады. Заңды фонетикалық құбылыс ретінде *h* дауыссызы якут және башқұрт тілдерінде кездеседі. Якут аудандарындағы фонетикалық ерекшеліктерді сипаттай келе Е.И.Убрятова якут тіліндегі *h*

дауыссызын «проточный, фарингальный согласный, употребляемый в интервокальном положении вместо *с* и *тех* тюркских согласных который он замещает» - дейді Башқұрт, якут және тұңғыс тілдеріндегі *h* дыбысының позициялық ерекшеліктерін салыстыра отырып Е.И.Убрятова якут және башқұрт тілдеріндегі *h* дауыссызы айтылуы жағынан сәйкес келгенмен шығу төркіні жағынан әртүрлі деген қорытындыға келеді. Әрбір тілде аталған дыбыстың пайда болу себебі бар екендігі анық. Якут тіліндегі *h* дауыссызының пайда болу себебін Е.И.Убрятова эвенкий тілінің әсерімен байланыстырса, башқұрт тіліндегі *h* дауыссызының тілде орнығу жолдары әртүрлі. Башқұрт диалектілерінде *h* дауыссызы сөз басында (*hʉh* «слово» - әдеби тілде *hʉz*), сөз ортасында (*кыһыл* «красный» - әдеби тілде *кызыл*), сөз соңында (*аһ* «мало»-әдеби тілде *аз*) қолданылады. Башқұрт әдеби тіліндегі *h* дауыссызы говорларда бірнеше дыбысқа сәйкес келеді. Мысалы: *h-с*: *hʉrət* «внешность»/сүрэт «скелет», *h-х*: *химмэт/химмэт* «величавый», *h-з*: *һыкы/ зыкы* «вязкий, затрудняющий скольжение саней». Башқұрт тілінің маманы Максютова Н. пікіріне сүйенсек, салют говорындағы *h* дауыссызының позициялық ерекшелігі эвенкий тілі диалектілеріндегі *h* дауыссызымен сәйкес түседі. Сондықтан Максютова Н. қазіргі башқұрт жерін ертеректе мекен еткен түркі тайпаларының тіліндегі *h* дыбысын ирандық субстрат негізінде қалыптасқан, ал салют говорындағы *h* дауыссызының орын алуын генетикалық тұрғыдан тұңғыс тілімен байланысты деп анықтайды [9,186-187].

h дыбысының якут және башқұрт тілдерінде қолданылуы нақтылы тарихи дыбыстық өзгерістерді нақтылайды:

Башқұрт әдеби тілінде сөз басында қолданылатын h дыбысы якут тілінде түсіп қалады, мысалы:

Көне түркі тілінде	Башқұрт тілінде	Якут тілінде
Satuy «сату»	һатыу	атыы
Sub «су»	һыу	уу
Sän «сен»	һин	эн
Segiz	һигез	ағыс
Siñir «жила»	һиңир	иңир
Sut «молоко»	һөт	үүт
Sungu «копье»	һөңгө	үңгүү

Якут тілінде сөз ортасында да h дыбысы сақталғанмен башқұрт тілінде ол с дыбысына сәйкес келеді: якут т. аһын «кислый»-башқ.т. әсе, асы; якт. киэһэ «вечер»-башқ.т. кис, якт. кыһыл «красный» - башқ.т. кызыл, якт. аһат «кормить»-башқ.т. ашат. Бұл заңдылық якут тілін көне түркі тілімен салыстырғанда да байқалады: көне т. uzun «длинный», kisi «человек», guzu «его дочь» - якут т. уһун, киһи, кыһа.

Тілде бар барлық деректерді салыстыра отырып Д.Г. Киекбаев h спирантының башқұрт тіліндегі басқа да ç, з спиранттары тәрізді көне түркілік ызың, шуыл және жарылғыш дауыссыздардың жалпы спирантталу тенденциясымен байланысты пайда болды деген қорытындыға келеді. Демек, ч>ц>с

өзгерісі «дыбыстарды ығыстыру» теориясы негізінде көне с дыбысының ç, содан кейін h дыбысына айналуына әсер еткен[10,15]. Ғалым Д.Г. Киекбаев башқұрт тіліндегі h дыбысының пайда болуын субстрат теориясынан тыс қарастырып, бұл құбылыстың түркілік негізін ашады.

Қандай-да бір көне түркілік дыбыс нақтылы фонетикалық жағдайда жаңа дыбысқа өтеді. Ал ескі дыбыс болса артикуляциясы (немесе сапасы), сөздегі орналасу позициясы жағынан жаңа дыбысқа сәйкес келеді немесе жоғалып кетеді. h дыбысының да түркі тілдеріндегі даму, қалыптасу жолдары осындай ерекшеліктермен де байланысты. Мысалы:

Башқұрт т.	Татар т.	Ұйғыр т.	Қазақ т.
Һағыш «тоска»	сағыш	сеғинмоқ	сағыныш
Һаз/һазлык «болота»	саз	саз	саз
Һалкын «холодный»	салкын	селқин	салқын
Һалу «положить, класть»	салырга	салмақ	салу
Һары «желтый»	сарылык	серик	сары
Һакал «борода»	сакал	сақал	сақал

Жалпы түркі тілдеріндегі *h* дауыссызының өзгерісі *h̃с, h̃х, h̃к/к* сәйкестіктерінен байқалады. «Тілдің өзі қандай көне болса, *h* дауыссызы да соншалықты көне. Бұл дыбыстың одағайлар құрамында сақталуы осы пікірдің толық дәлелі. Одағайлар ең алғаш пайда болған дыбыстардың қатарына жатады. А дауыстысының айтылуында қандай еріндік болса, ежелгі *h* дауыссызының айтылуында да сондай еріндік болған. Бұл да оның байырғылық қасиетін көрсетеді. О баста эмоциялық сезімдер (куану, жөтелу, күрсіну т.б.) *h* дыбысын жарыққа шығарды. Бұл дыбыс уақыт өте келе фонемаға айналды» [11,44]. Түркі тілдеріндегі *h* дауыссызының пайда болуы, даму жолдары өте күрделі. Ғалым Б.Сағындықұлы пікіріне сүйенсек, түркі тілдеріндегі *h* дауыссызының пайда болуы *h̃х̃к̃к̃ғ̃г̃* дауыссыз дыбыстары сәйкестігінен туындайды.

h̃х̃к̃к̃ғ̃г̃ дауыссыз дыбыстары сәйкестігінің қазіргі түркі тілдеріндегі сақталған нұсқалары төмендегідей:

тоф т. *hiḡ* «грязь», ДТС *kiḡ*, алт., тув т. хир, хак., қаз.т. кір, як., түрк., қырғ., түр.т. кир, тат., башқ.т. кер;

тоф т. *hobus* «музыкальный инструмент», ДТС *qobus*, як.т. хомус, хак.т. хомыс, түркм.т. гопуз, түр.т. коруз, тат.т. кумыз, қырғ.т. комуз;

тоф т. *hoj* «пазуха», ДТС *qoj, qon, qojin, qoiun*, тув.т. хой, хак.т. хоон, түрм.т. гоюн, алт.т. койын, өзб.т. куйин, тат.т. куен, башқ.т. куйын, як.т. хоой, қырғ.т. коюн, эзерб.т. гойын, ұйғ.т. қоюн, қаз.т. койын;

тоф т. «баран», ДТС *qoi, qon*, тув.т. хой, хак.т. хой, алт., қырғ.т. кой, эзерб.т. гойун, түркм.т. гоюн, түр.т. *koyun*, ұйғ., қаз.т. кой, өзб.т. куй;

тоф т. *hogum* «каменная распь», ДТС *qogum*, тув.т. хорум, хак.т. хорым, шор т. корум, алт.т. корум, каз.т. қорым;

тоф т. *hol* «озеро», ДТС *köl*, алт., хак., каз.т. көл, тув.т. хөл, түркм.т. гөл, тат.т., башқ.т. күл, чув.т. куле, өзб.т. кул;

тоф т. *haу* «закрывать, запирасть», тув.т. хаг, як.т. хаай;

тоф т. *ham* «шаман», ДТС *qam*, тув., хак.т. хам, алт.т. кам, ұйғ.т. қам;

тоф т. *hanat* «крыло», ДТС *qanat*, тув.т. канат, хак.т. ханат, як.т. кынат, эзерб., түркм.т. ганад, тат., башқ.т. канат, каз.т. қанат, өзб.т. қанот;

тоф т. *hara*, тув., хак. т. хара, як.т. харай, алт, қырғ.т. кра, түркм.т. гара, ұйғ.т. қари, каз.т. қара;

тоф т. *harys* «большая прядь», ДТС *qaris*, тув.т. карыш, хак.т. харыс, түркм.т. гарыш, ұйғ.т. ғарыш, башқ., тат., қырғ.т. карыш, каз.т. қарыс;

тоф т. *han* «государство, власть», ДТС *qaуan*, алт.т. каан, тув.т. хаан, як., хак., каз.т. хан, өзб.т. хон;

тоф т. *hin* «пуп, пуповина», ДТС *kindik*, тув.т. хин, хак т. кін, кіндік, як.т. киин, алт.т. кин, қырғ., ұйғ.т. т. киндик, өзб.т. киндек, каз.т. кіндік;

тоф т. *hum* «песок», ДТС *qum*, алт.т. кумак, тув.т. кум, хак.т. хум, як.т. кумах, эзерб. түркм. т. гум, түр.т. kum, башқ., тат.т. ком, қырғ., құм., ұйғ., каз.т. құм, өзб.т. қум;

тоф т. *hun* «солнце», ДТС *kün*, алт., хак. т. күн, тув.т. хүн, түркм.т. гүн, өб.т. кун, як., эзерб., каз.т. күн, башқ.т. кояш, тат.т. гөн;

тоф т. *hyl* «волосы гривы и хвоста лошади», ДТС *qil*, алт., як.т. кыл, эзерб., түрк.т. гыл, тув., хак.т. хыл, түр.т. kıl, тат., башқ.т. кыл, қырғ., каз.т. қыл, ұйғ., өзб.т. қил;

тоф т. *hylym* «калым, выкуп», ДТС *qaliñ*, тув.т. калым, хак.т. халың, як.т. халым, түркм.т. галың, өзб.т. калин, каз.т. қалың мал;

тоф т. *hylym* «толстый», ДТС *qaliñ*, тув.т. кылын, хак.т. халын, түркм., эзерб.т. галын, башқ., тат.т. калын, қырғ., алт., каз.т. қалың, ұйғ.т. келиң, өзб.т. калин;

Түркі тілдерінің ең ежелгі дәуірінде болған Т [с/ш] ---...---тс (ц), Т [с/ш] ---...---тш (ч) күрделі аффрикатының жіктелуінен туындаған тс, яғни с дыбысы башқұрт тілінде тс арқылы с дыбысын туындатса, көне түркілік сөз басындағы с алдымен ҫ-ге содан кейін һ-ға өткен. Ежелгі сөз басындағы тш (ч) якут тіліндегі с-ға өтті де, көне түркілік с жоғалып кетті. Қазақ тілінде де көне түркілік тш (ч) өзінің жарылғыштық қасиетін жоғалтып, барлық позицияда ш дыбысына айналды, ал көне түркілік ш жаңа ш-ның ығыстыруымен қазақ тілінде с дыбысын берді. Осындай құбылыс монғол тілінде де болған. Мысалы, жалпы монғолдық ч (немесе ц) бурят-монғол тілінде көмей,спирант һ-ға өткен: хала.монғ.т. сойр>бурят-монғ.т. хойр «глухар», хала.монғ.т. сойсахал>бурят-монғ.т. хахал «борода» [10,9].

Демек, түркі тілдеріндегі түркілік *h* дыбысының пайда болу жолдары ежелгі күрделі Т [с/ш] ---...---тс (**ц**), Т [с/ш] - ---...---тш (**ч**) аффрикаттардың жіктелуімен тығыз байланысты. Ежелгі күрделі аффрикаттардың жіктелуінен туындаған варианттар соның айғағы. Мысалы, башқұрт тіліндегі һылтау, көне түркі жазба ескерткіштерінде *tuhtag* (причина), қырғыз. т. шылтоо, алт., шор т. шылтоо, монғ.т. шалтағаан, хакас тілінде сылтағ, қазақ тілінде сылтау. Көпшілік

түркі тілдеріндегі *soғыс* сөзі башқұрт тілінде *һуғыш* (битва), ал ескерткіш тілінде *тоқыш* нұсқасында қолданылған. Қазіргі түркі тілдеріндегі *h* дауыссызы башқұрт тіліндегі *h*-дан және якут тіліндегі *ш>ч* өзгерісінен туындаса, олардың түп негізі түркі тілдерінің ең ежелгі дәуірінде болған Т [с/ш] ---...---тс (**ц**), Т [с/ш] ---...---тш (**ч**) күрделі аффрикатының жіктеле дамуымен тығыз байланысты, ал басқалары кірмелер.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. – М., 1955
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., 1940
3. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –М., «Наука», 1988. – 208б.
4. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –М.,1970
5. Дерфер Г. О состоянии исследования халаджской группы языков// Вопросы языкознания 1972, №1
6. Афанасьев П.С. Говор верхоянских якутов. –Якутск 1965, 176 с.
7. Грамматика азербайджанского языка Баку 1971. Изд. «Эл». 413 с.
8. Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. – А., Наука, 1987. 256 с.
9. Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. - М., Наука. 1976.- 300 с
10. Дж.Г.Киекбаев О звуках *ç,з, һ* и их развитии в башкирском, туркменском и якутском языках //Ученые записки Башкирского государственного университета.- серия филологическая, вып. VI №5, Уфа 1958
11. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994

Разработка Языковых Программ И Использование Современных Технологий В Обучении Казахскому Языку

БАЙТИЛЕУОВА Галя¹

СОЛТАНБЕКОВА Галя

УРАЛОВА Замза

Данная статья посвящена проблемам поиска инновационных путей и средств, способствующих оптимизации обучения казахскому языку на примере лингвистического лагеря «Улытау», который действует с 2010 года. Особое внимание уделено составлению инновационных программ обучения языку, интерактивной методике и этнотехнологии, использованию драматизации. Сравнение государственных типовых программ и нетиповых программ.

В современном мире в условиях глобализации языковой политике во многих суверенных государствах уделяется меньше внимания. Это можно объяснить тем, что идет процесс глобализации, во-вторых, интенсивно углубляются и расширяются экономические и культурные связи во всем мире. К тому же происходит главенствующее положение английского языка.

Казахстан, оставаясь полиэтническим государством, переживает сейчас непростой и противоречивый период своего культурно-языкового развития.

В связи с этим мы придаем большое значение языковым стратегиям,

повышению результативности обучения казахскому языку. Мы считаем, что для результативности обучения казахскому языку требуется коммуникативная и познавательная мотивация, практическое применение формируемых на занятиях умений и навыков за пределами учебной деятельности.

В XIX веке немецкий ученый Хейман Штейнталь писал, что язык должен обучаться в тесной связи с культурой и народным творчеством. По мнению Штейнталь, такой подход является одной из технологий, позволяющей глубоко познать бытие народа. Интересно, что в последнее время этнотехнология является инновационным направлением,

¹ Казахстан, г. Алматы, KAZAKHSTAN

которое находит широкое применение при обучении языку. Данная технология является эффективным механизмом, алгоритмом овладения этнокультурой, этнолексикой. Мы признаем этнотехнологию как эффективный, оптимальный метод, специально сконцентрированный, систематизированный, формирующий необходимые языковые навыки у слушателей лагеря. Использование этнотехнологии в изучении языка позволяет решить три задачи:

- 1) пропаганда национальных традиций и обычаев;
- 2) ознакомление с историей народа;
- 3) открытие путей к мировой культуре, цивилизации. Во Франции это направление называется «язык цивилизации» (*langue et civilisation*), в Германии – культурология (*Kulturkunde*), а в Соединенных Штатах Америки – культурно-ориентированное обучение (*culture-oriented teaching of foreign languages*).

На современном этапе, используя инновационные технологии в учебном процессе, мы повышаем, в первую очередь, качество обучения, меняем организацию обучения языку. Многообразие видов, форм и способов обучения дает возможность обучающимся более широко реализовать свои социокультурные и образовательные потребности.

Как известно, каждый язык содержит огромную систему культурных знаний, включая философию и духовность, историю, традиции,

песни и танцы, искусство. Потеря языка означает потерю огромного богатства знаний. Главной целью обучения казахскому языку в лингвистическом лагере «Улытау» является, в первую очередь, возвращение к истокам, к своей культуре, традициям. Мы здесь используем кумулятивную функцию языка наряду с коммуникативной, где язык выступает связующим звеном между поколениями, служит «хранилищем» и средством передачи накопленного опыта носителями языка. *40-часовая* программа лингвистического лагеря – это полное погружение в языковую среду, это означает, что во время погружения единственным языком, который всегда используется, является казахский язык. Во время погружения язык изучается посредством естественного общения, где язык можно выучить, слушая, разговаривая, общаясь, играя и выполняя какие-то задания и команды.

Лагерь «Улытау» задуман, как увлекательная интерактивная программа, которая поощряет и поддерживает изучение языка с помощью различных увлекательных мероприятий: театрализованные представления, тематические праздники, конкурсы, квесты. Согласно программе лагеря обучающиеся учатся: 1) составлять свою родословную до седьмого колена (Шежіре, жеті ата), 2) соблюдать многие ритуалы и обряды. Термины родства. Слова, обозначающие социальные статусы, в языковой системе казахов.

Все участники лингвистического лагеря «Улытау» на десять дней становятся жителями казахского аула. Слушатели посещают исторические памятники казахской древнетюркской культуры, где экскурсии ведутся на казахском языке. Помимо вышеперечисленного в лагере «Улытау» организовываются мастер-классы - обучающиеся учатся ставить юрту, учатся верховой езде, стрельбе из лука, готовят национальные блюда. Такая смена видов деятельности положительно сказывается на результативности обучения казахскому языку. Эта стратегия основана на концепции изучения языка в непринужденной обстановке, которая помогает преодолеть множество барьеров на пути изучения языка. При таком подходе происходит расширение спектра задач, составляются композиции драм со слушателями. В лагере слушатели используют язык уже для общения, для создания театрализованных постановок.

Для достижения поставленных целей необходимо решить следующие задачи:

- 1) развитие когнитивных навыков, которые повышают интерес к изучению языка и культуры;
- 2) разработать методологическое обеспечение полного погружения в языковую среду;
- 3) создать условия для развития языковой компетенций слушателей;
- 4) разработать учебно-организационный формат изучения языка в языковом лагере;

Применение методов интерактивного обучения в процессе обучения языку дает возможность слушателям лагеря:

- совершенствовать коммуникативные компетенции;
- развивать творческую инициативу и критическое мышление;
- развивать навыки общения в группах.

Основными условиями успешности общения в лагере можно назвать ситуативно-речевые задания и ролевые игры, где необходим правильный выбор интенции для общения. Использование данных методов автоматически порождает коммуникативные намерения у слушателей. Ролевые игры в лагере являются самой распространенной моделью общения. Ролевые игры могут строиться как на основе диалога, так и монолога или полилога. Ролевые игры включают несколько этапов:

- Моделирование ситуации.
- Распределение ролей.
- Работа в группах.
- Выступление, показ сценки.

У слушателей в непринужденном формате активизируются знания по казахскому языку и развиваются умения диалогического взаимодействия. В процессе подготовки к выступлению определяются какие языковые навыки (тема для разговора, словарный запас, фразы, идиомы, пословицы) они будут практиковать в каждом задании.

Например: фразы, связанные с празднованием «тұсаукесер» (разрезание пуг): тұсау кесу, ерекше күн, ұмытылмастай мейрам, ала жіп, қаз тұру, қонақ бол, алғашқы қадам, туған-туыс ортасында, достарыммен тойлады, тілек айттым, дәстүрлі торт, тоқтамай ән айттық, сыйлықтар алдым, бата беру и тд.

Разумеется, интерактив, метод этнотехнологии способствуют успешному развитию навыков говорения и аудирования. Практика подтвердила необходимость создания таких

программ, их значение, роль и место в процессе обучения казахскому языку велико. Ситуации общения, моделируемые в виде ролевой игры в лагере, позволяют приблизить речевую деятельность к реальной коммуникации, дают возможность использовать язык как средство общения.

Все вышеизложенное позволяет утверждать, что цель нашего проекта была достигнута, поставленные задачи решены, выдвинутая гипотеза подтвердилась.

Литература:

1. Ахунзянов, Э. М. Двуязычие и лексико-семантическая интерференция Текст. / Э.М. Ахунзянов. Казань, 1979. - 185 с.
2. Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 с.

Speech situation and case-study method: difference or merging of terms?

Речевая ситуация и кейс-метод: различие или слияние терминов?

YERGALIYEVA Aida Baurzhanovna¹²²

DUISEBEKOVA Zhainagul Muratkyzy¹²³

Abstract

Objective of the study is to analyze the use of "case-study" term in the pedagogical process, the appropriateness and inappropriateness of replacing the existing concepts such as "pedagogical situation", "the method of modeling speech situations", long and reasonably used in educational practice. The cases of semantic changes and blurring the term "case-study" when introducing it into the educational sector are considered. The authors reflect on whether it was always appropriate to replace terminology. It is noted that the implementation of the case-study method meets the growing trend towards practice-oriented training. The development of the case-study method theory and technology in pedagogical education is the task in the immediate period ahead. The methodology of the work was designed around the critical analysis of the the case – study method as "pedagogical situation" and "the method of modeling speech situations" implemented in the educational process.

Keywords: case-study, education, technologies, speech situation, term.

Аннотация

В статье поднимается вопрос активного внедрения термина «кейс-метод» в педагогический процесс, уместности и неуместности замены им существующих понятий «педагогическая ситуация», «прием моделирования речевых ситуаций», давно и обоснованно используемых в образовательной практике. Рассматриваются случаи семантических изменений и упрощения, размытости термина «кейс-метод» при введении его в образовательную отрасль. Авторы задумываются о том, всегда ли целесообразна терминологическая замена.

Ключевые слова: кейс-метод, образование, технологии, речевая ситуация, термин.

¹²² MA, Senior lecturer, KAZAKHSTAN

¹²³ MA, Senior lecturer, KAZAKHSTAN

The important aspect highlighted in the section "Innovative software and methodological support of the educational process" of the project "the Concept of modernization of pedagogical education" is the focus on the adjustment of traditional teaching methods. And the first task is the *significant* development and implementation of the case technologies in pedagogical education proved to be effective in various fields of professional training (Beizerov V.A., 2014:11-18).

It is noted that the implementation of the case-study method meets the growing trend towards practice-oriented training. The development of the case-study method theory and technology in pedagogical education is the task in the immediate period ahead.

Initially, the concept of "case" was originated from business schools. It is believed that the case-study method appeared at the beginning of the XX century at the Harvard business school. In the twenties, the entire system of management training at Harvard school was transferred to the method of teaching on the basis of cases. The name goes back to the Latin word '*casus*' – an intricate unusual case; and also correlates with the English case – *briefcase, suitcase*.

These two values reflect the essence of the method: students receive a text or a set of texts (case) from the teacher containing a model of some real situation, with which they develop and present ways to solve the problem or options for getting out of a certain situation. Traditionally, business school students' skills are practiced on the

cases; they have practice in medicine and law. The researchers specify that the main point of the case-study method is that knowledge assimilation and skills formation is the result of students' independent work to resolve contradictions, resulting in creative mastery of professional knowledge, skills, abilities and development of mental abilities. Currently, it is proved that the introduction of case studies into the domestic education at different levels is highly relevant.

For example, in the textbook "105 case studies in education" by V. A. Beizerov notes that problem-based learning methods are used more often in the educational process recently in Eastern Europe, which harmoniously complement the traditional methods and allow to motivate students to learn to a much greater extent than boring traditional lessons" (Beizerov V.A., 2014:5).

He further points out that one of the problem methods is the case – study method or the "method of situations" considering the solution of real life situations by students. The manual presents the situations taken from the different teaching experience, literary sources, as well as the author's own examples, such as:

The first situation: the student is always late for class. Both conflicting and praising are banned. Your actions

First, we note that such problematic pedagogical tasks are firmly integrated into the teacher training and are not the last acquisition from Europe. Secondly, do we need the term "case" for such tasks? It seems that in the period of modernization of

the educational system there is a great desire to reformulate the terminology so as to choose a new name closer to a concept.

In this case, the points of contact are indisputable: the practical orientation of the cases unites the problematic pedagogical situations. The method of situation analysis, as well as the case-method, allows you to apply theoretical knowledge to solving practical problems.

The trainees are offered to comprehend a real or simulated situation, the description of which not only reflects any practical problem, but at the same time actualizes a certain complex of knowledge necessary for mastering when solving the problem.

A similar task, given below, is offered to students as a case study:

Imagine that you are the editor of a children's magazine. You need to prepare an issue dedicated to children's folk tales. Supplement your material with your knowledge of folk tales. Suggest tasks for this material that can be included in the work towards the realization of students' speech.

The given sample is already a simulation of the speech situation, which students do in order to fulfill the task. Therefore, the designation of it as a case study in the system of modern modular exams is not clear. Apparently, this is because one of the characteristics of the case-method involves an active method of learning, based on the consideration of specific situations of student activities.

It seems that in this case the term is used as a doublet to the concept of speech situation proposed in rhetorical science by Aristotle:

"Speech consists of three elements: from the speaker himself, from the subject he speaks about, and from the person to whom he refers" (Aristotle., & Roberts, W. R. (2004).

The elements selected by Aristotle form the basis for describing the structure of the educational speech situation, so its components within the framework of pedagogical communication are defined as follows: the speaker (teacher, student) – the subject of speech (a fragment of educational and scientific knowledge or a statement on a certain topic)-the listener (teacher, student).The teacher-student relationship is a constant social role, due to the rules of educational and scientific communication.

Internal circumstances of such communication are the motives and understanding the goals as communicative intention of participants. Communicative strategy of pedagogical communication is the main line of speech behavior, chosen for the purpose of creative interaction. Speech situation is the starting point of any speech action in the sense that encourages a person to speech action.

Adding that the speech situation encourages the search for a specific solution. This unit of speech is used in any educational field. It can also involve the creation of a specific context in which the search for a solution to the problem expressed in its own speech. This term was settled in pedagogical speech; however the word "case" becomes more and more popular. More recently, the term has become widespread in school and preschool education, becoming one of the most frequent concepts. There are such units as "case-competition", "case-lesson",

"case-illustration", "case-exam" in articles, lesson plannings, extracurricular events, which in fact mean educational and speech situations.

In fairness, we note that a significant part of the teacher's lesson design still retains the usual terminology paradigm. Thus, there is a tendency that learning with immersion in the speech situation is increasingly driven by the term "case-study method", and the original meaning of the term is expanded or simplified especially, when it comes to teaching preschoolers or younger students.

Going on a spontaneous term development, this refers to the transfer of the term from one terminological system to another, accompanied by various kinds of semantic changes (Ryzhenkova T.V., 2001).

This transfer process is caused by certain properties inherent in the method description. And the case-study method, and modeling of speech situations in the educational process are all interactive teaching methods that have gained a positive attitude on the part of students who see them as a game that provides both the development of theoretical positions and the mastery of practice.

Situation analysis contributes to the students' socialization and professionalization, forms interest and positive motivation in relation to learning. Competence based character of training, aimed at the development of the student's personality is achieved largely through the modeling of educational speech situations of various kinds. It is believed that the case-study method acts as a way of teacher's thinking and his/her special paradigm that

allows you to think differently and update your creative potential.

But the modeling of speech situations is a creative process, involving the particular work on the material selection and design the solution of which requires the analysis of the situation. The case represents some role system. The speech situation also involves a role-playing game aimed at finding a variable solution in the form of a statement (note: in the case method, the solution is also expressed in the speech statement).

However, the "case" is a more complex combinational phenomenon; it should present a real picture and specific facts, as well as have a stable set of characteristics and include various aspects: problem, conflictogenic, role, event, and activity, temporal, spatial. Certainly, the "case-study" method is a specific method of learning in certain areas which is effective in solving educational problems. However, there is a transformation of the term "case-study" from the economic to the humanitarian sector, replacing the concept of "modeling of speech situations". And the understanding of the analyzed phenomenon, in our opinion, becomes more and more blurred, simplified, often taking into account only one of the many characteristics of the method (situation analysis).

Science should develop since the search for innovation is an inevitable process of promoting the new educational methods and technologies. But everything new should complement and not replace the things had already been created by one or another science.

REFERENCES

Beizerov, V.A., (2014). 105 keisov po pedagogike. Pedagogicheskie zadachi i situatsii
105 case studies on pedagogy. Pedagogical tasks and situations.

Aristotle., & Roberts, W. R., (2004). Rhetoric.

Ryzhenkova T.V., (2001). Specifika processa transterminologizaciiv otraslevoi
terminosisteme: autoabstract. Doct.Dis, Volgograd.

Lehçeler Arası Metin Aktarmada Deyimlerden Yararlanmak

Shynar AUYELBEKOVA¹

Öz

Dil öğretiminde uzun yıllık tecrübe neticesinde ana dili veya konuştuğu dillın materyallerinden, özellikle deyimlerden faydalanmanın birçok yararları olduğunu fark ettik. Dil öğreniminde ezbere dayalı olmaktan ziyade, anlayıp kavranmanın önemi büyüktür. Yeni dil öğrenmede kaynak dilde mevcut olan deyimleri kullanarak öğrenme yöntemi yeni kelimelerin yerleşmesinde, anlamlarının net olarak kavranmasında kolaylık sağlayan bir yol olarak kullanılabilir. Türk lehçelerinde ses ve şekil bakımından kelimeler anlam bakımından benzerlik ve farklılık ta gösterebilir. Lehçeler arası deyimlerin karşılaştırılmasında sık görünen eşdeğerlilik ve yalancı eşdeğerlilik meselesine dikkat etmek çok önemlidir. Deyimleri oluşturan kelimelerdeki ses, şekil benzerliği ve aynı kelimelerden yapılmış olması dil öğrenmede olduğu gibi, metin aktarımında da yanılgıya düşürebilmekte. Lehçeler arası deyimlerde eşdeğer ve yalancı eşdeğer veya hiçbir karşılığı olmaması durumunun doğru tespitinin yapılması kaynak lehçeden hedef lehçeye aktarmanın kalitesinin göstergesi olabilmektedir.

Makalemizde Türkiye Türkçesi ve Kazakça arasındaki “el” – “qol” kelimeleri ile yapılmış deyimler arasında eşdeğer ve yalancı eşdeğer deyimler karşılaştırılmıştır. Türkiye Türkçesinde “el” kelimesi ile Kazakça 'da karşılığı olan “qol” kelimesi ile yapılan deyimlerin karşılaştırılmasında bir-biriyle eşdeğer ve farklı deyimler tespit edilmiş ve örnekleriyle birlikte sunulmuştur.

Makalemizin amacı lehçeler arası deyimlerin öğrenilmesi, aktarılmasında deyimlerden yararlanma yönteminin kullanılmasını örnekleriyle göstermektir. Lehçeler arası dil zenginliğinin göstergesi deyimlerden yeterince faydalanma tecrübesiyle paylaşmaktır.

Anahtar kelimeler: el, kol, deyim, lehçe

Abstract

Teaching experience shows that idioms play a great role in acquiring mother tongue as well as learning foreign language. Understanding the notions is more important in the process of learning language than just memorizing the rules and vocabulary. Idioms can foster the understanding of meanings in the process of learning a foreign language. It is especially relevant for the languages from the same family, although the form and the meaning of idioms can differ in different Turkic languages. Thus, attention should be paid on equivalents and false equivalents. Sometimes resemblance in the form and words may lead to wrong understanding of the language and inaccurate translation. Correct choice of equivalents in translating idioms from the source language into the target shows the quality of the translation.

¹ PhD., Assoc.Prof. Dr., KAZAHISTAN

In the article the author considers equivalents and false equivalents of the idioms with “el” and “qol” in Kazakh and Turkish. As a result of comparative study the examples of equivalent and not equivalent idioms with “el” and “qol” in Kazakh and Turkish are given.

The aim of the article is to show the importance of studying idioms in related languages for language learning and teaching and for translation.

Keywords: idioms, relative languages, hend

Dil öğrenme zaman ayırarak, devamlı emek sarf ederek, doğru ve yararlı yöntemler kullanarak, verimli organize edilen düzenli çalışmayla başarılabacak mesafedir. Dil öğreniminde doğru yöntemler ve verimli yolları kullanmak zaman ayırma, hedefe doğru azimle ilerleme faktörleri kadar önemlidir. Doğru kullanılan verimli yöntem başarıya ulaşmayı sağlar ve hızlandırır. Günümüzde dil öğreniminde verimliliği sınanmış, denenmiş yöntemler çoktur. Çok yıllık dil öğretim tecrübemizin neticesi olarak dil öğreniminde deyimlerden yararlanmayı öneriyoruz. Bütün dillerin kullanılma mantığı benzer ve ortak. Deyimler halkların kültür yaşamları ile doğrudan bağlantılıdır. Bütün halklarda coğrafya, kültürü, tarihi özellikleri, edebiyatı, sanat eserleri, kısaca, milli değerleri dillerinde akseder. Deyimler bütün dillerin kelime zenginliklerini oluşturur

Deyimler genelde belli kelimelerden oluşan kalıp şeklinde birlikte kullanılan kalıp şeklindeki ifade biçimidir. Kısa ve güzel ifade biçimi olarak deyimler günlük konuşma dilinde de çok kullanılır. Bu yüzden hedef dilde akıcı ve güzel konuşmada yardımcı olur. Hedef dilin deyimlerini öğrenmeme durumu o dilde güzel ve akıcı konuşmaya engel olur. Deyimler dil öğretiminde önemli dil materyalleri olarak kullanılmalıdır.

Dil öğreniminde deyimleri karşılaştırarak anlamca benzer ve ortaklarının

bulunmasının yararları çoktur. Kelemeleri öğrenmek yerine deyimleri öğrenmenin avantajları çoktur. Eğer kelime anlamı anlaşılmazsa, akılda kalma ihtimali azalır. Her kelimenin anlamlarının bilinmesi önem arzeder. Deyimleri öğrenmek, kullanabilmek hedef dilli konuşmada akıcılık ve güzel konuşmayı sağlar. İngilizcede «*To bite the hand that feeds you*» deyiminin kelimelerinin aktarması Kazakça «*қасырағанның қолын тісмей*» Türkçe «*besleyenin elini ısırarak*» Deyimin anlamı “zamanında iyilik yapmış, yardım etmiş, eline fırsat geçince, gördüğü iyiliğinin karşılığını kötülük yaparak vermiş” anlamında kullanılan deyimdir. Büyük Abay bu teşbihi kendi şiirinde şu şekilde kullanır: Kazakça: «*Күшік асырап, ум еттім, ол балтырымды қанатты...*» Türkçe «*Köpek yavrusu besledim, o baldırımı kan akıttı (ısırarak)...*» Örnekte görüldüğü gibi diller arasındaki bu tür benzetme, teşbihleri karşılaştırarak kullanmanın yararları vardır.

Araştırmamızda Türkçe ve Kazakçadaki “el” kelimesi ile yapılmış anlamca benzer ve ortak deyimleri karşılaştıran dil materyalin hazırlıyoruz. Mesela, Türkçe «*el değiştirdi*», Kazakça «*қолдан қолға өтті*», İngilizce «*change hands*» bir nesneyin sahiplenici değiştirmesi anlama gelen ortak deyimler. Üç dilde de deyim yapılan “*el-qol-hand*” aynı anlama gelen kelimelerdir. Deyimler bir-biriyle tam eşdeğerdir. Ana dilinde bir deyim bilen dil öğrenici bu

deyimi kullanarak hedef dildeki aynı anlama gelen deyimini anlaşılması ve aklında tutmasının kolay yolu sayılır.

İngilizce «*try your hand at something*» bir şeyi yapıp yapamadığını deneme anlamına gelen deyimini Kazakçada «*қолыңды сынап көр*»/ «*Бағыңды/күшіңді сынап көр*» varyantı var. Çoğunlukla şans oyunları söz konusu olduğunda söylenerek, kullanımları alanı daralmıştır. İngilizce «*give a hand /lend a hand*» yardım et anlamında kullanılan deyimini Kazakçada «*қол ұшын беру*» yardım elini uzatmak anlamında kullanılan deyimini eşdeğeridir. İngilizce «*wash your hands*» söz тіркесine, түrikçe «*el çekmek*», Kazakça «*қол үзу*» İngilizce «*have (got) your hands*» - Kazakça «*қолы тимеу*» İngilizce «*hands are tied*», Türkçe «*eli bağlı*», Kazakça «*қолы байлаулы*» imkanlar sınırlı anlamında kullanılan eşdeğer deyimler. İngilizce «*Know like the back of your hand*», Türkçe «*avucum gibi*

bilirim», Kazakça «*бес саусақтай/алақанымдағыдай білемін*» *birşeyi*, bir yeri çok iyi bildiğini ifade etmek için kullanılan ortak deyimler. İngilizce «*In good hands*» Türkçe «*güvenli eller*», Kazakça «*сенімді қол*» güvenilir insan anlamında kullanılan deyimler. İngilizce «*get out of hand*», Türkçe «*elden gitti*», Kazakça «*қолдан шықты*» fırsat, imkân gibi şeylerin kaybolmasını anlatan deyimler. Örnekleri daha çok devam ettirebiliriz. Üç dildeki ortak deyimlere örnek sunmamızdaki amaç kelime öğrenimini ilginç, akılda kalıcı olmasını sağlayan dil materyalleri hazırlamaktır.

Türkçe ve Kazakçadaki “el” kelimesi ile yapılan deyimler karşılaştırıldığında bazılarında “el” yerine “parmak”-“barmaq”, avuç” -“alaqan” kelimeleri kullanılmıştır. Türkçe «*parmağında oynatmak*», Kazakça «*қолында ойнату*», Türkçe «*el üstünde tutmak*», Kazakça «*алақанына салу*».

“El” kelimesi ile yapılan Türkçe-Kazakça anlamca benzer ve ortak deyimler

<i>Түрік тілінде сөз тіркестері және мағынасы</i>	<i>Қазақ тіліндегі баламасы, мысалдар</i>
ele avuca sığmamak	Қолды - аяққа тұрмау (сөз тыңдамау, айтқанға көнбеу, бір орында тұра алмау) «Өте тынымсыз, қолды –аяққа тұрмайтын бала екен».
el emeği	қол еңбегі(қолдан жасалған нәрсе) «Сарылып жасаған, қол еңбегінің қадірінің білінуін қалайды»
el çekmek	қол үзу. (Бұрын істеп жүрген жұмысын істемейтін болу) «Ол жұмыстан қол үзіп кеткелі көп уақыт болды»
el etmek	қол бұлғау. (қолымен «кел» деп ишара жасау) «Алыстан қол бұлғады».
el atmak	қол сыбау. (бір іске кірісу) «Жастардың қол сыбап кіріскенін көріп риза болды»
el üstünde tutmak	алақанына салу. (қадірлеп ұстау) «Оны кішкентайынан алақанына салып өсірген еді»
el yüz kiri	аузына жетпеу. (өткінші нәрсе) «Табысы аз, тапқаны аузына жетпейді»
elde avuçta bir şey kalmamak	(қолда қалмау, ешнәрсе қалмау, таусылу) «Бір нұсқасы да қолымызда қалмапты»
elde etmek	қол жеткізу. (бір нәрсеге ие болу) «Соңында ойлағанымызға қол жеткіздік»
Eli ayağı tutmak	қолы-аяғы бар. (күші, қуаты бар)

	«Қол-аяғы бар ғой өзі істесін»
elde olmak	қолда бар. (өзінде бар болу) «Қолда бардың қадірі жоқ»
elde olmamak	қолда болмау. (бір нәрсе істеуге мүмкіндігі болмау) «Қолда болмаған соң, осы да әркімге бір жалынасың»
elde tutmak	қолда ұстау. (бір нәрсені өзінің жанында ұстау) «Үй жануарларын өсіру малдарды қолда ұстау ережесіне сай болу керек»
elden çıkarmak	қолдан кету. (мүмкіндігі жоқ болу) «Бір қолдан кеткен нәрсенің қайтіп оралуы қиын-ақ»
elden ele dolaşmak	қолдан-қолға өту. (бір нәрсенің біреуден біреуге ауысуы) «Ол жер қолдан-қолға өтіп кеткен екен»
elden gitti	қолдан кетті. (мүмкіндіктің жоғалуы) «Мүмкіндік қолдан кеткелі қашан»
ele almak	қолға алу(бір нәрсені істеуге кірісу)
ele geçirmek	қолға түсіру. (басқаға тән болған нәрсеге ие болу) «Қыранды қолға түсірудің бірнеше тәсілі бар»
eli açık	қолы ашық(жомарт)
eli ağır	қолы қатты. (бір істі жақсы істей алмаған немесе ұрғанда қатты тиетін) «Медбикенің қолы қатты екен»
eli ağzına yetmemek	Қолы аузына жетпеу. (табысы аз, тұрмысы жұтаң) «Табысы мардымсыз, қолы аузына жетпей отыр»

eli ayağı bağı	қол-аяғы байлаулы. (мүмкіндігі шектеулі болу) «Сол жағдайдан кейін қол-аяғы байлаулы отырып қалды»
eli ayağı buz kesilmek	қолы-аяғы мұздай болу. «Хабарды естігенде қол-аяғы мұздай болып кетті»
eli ayağı dolaşmak	қолы-аяғы қалтырау/дірілдеу(күтпеген жағдай болғанда адамдағы өзгеріс) «Қорқыныштан қол-аяғы қалтырап кетті»
eli ayağı düzgün	қолы - аяғы балғадай. (Орташа әдеміше келген) «Қол-аяғы балғадай қызы отырған жоқ па?»
eli ayağı tutmak (күш, қуаты бар)	Қол-аяғы бар. «Қол-аяғы бар өзі әкелсін»
eli bol	қолы мол. (жомарт) «Қолы мол екен, барлығын бір-ақ бере салды»
eli boş dönmeк	қолы бос қайту. (ешнәрсе ала алмау қайту) «Сонша жерден барғанына қарамастан, қолы бос қайтты»
eli boş olmak	қолы бос болу. (айналысқан белгілі-бір ісі болмау) «Осы кезде қолы бос жүрген»
El kaldırmak	Қол көтеру. (өзінен үлкенді ұруға батылы жетіп, сес көрсету) «Өзінен үлкенге қол көтеруге дәті қалай барды десеңші»
eli eline çabuk	қолы жылдам (бір істі жылдам істейтін) «Оның қолы жылдам, тапсырылған істі тез бітіреді»

eli genişlemek	қолы ұзару. (акша келу арқылы жағдайы түзелу) <i>«Келін түсіріп, қолы ұзарып қалғалы көп болған»</i>
eli hafif	қолы жеңіл. (бір істі жақсы істей алу) <i>«Оның қолы жеңіл, ісі оңалып кетеді»</i>
eli kolu bağlı kalmak	Қол-аяғы байлаулы. (мүмкіндігі шетелу) <i>«Өзін қол-аяғы байлаулы сезінді»</i>
eli sık	қолы тар. (сараң) <i>«Сараңнан сұрағаннан пайда жоқ, қолы тар ештеме бермейді»</i>
eli uzun	қолы ұзын. (мүмкіндіктері көп) <i>«Қолы ұзын, ісінді тез тындырып береді»</i>
eli varmamak	қолы бармау. (бір істі істеуге батылы бармау) <i>«Олай істеуге қолы бармады»</i>
eli yatkın	қолы үйренген (қандай істі болсын істей алатын) <i>«Қолы үйренген еш қиын емес»</i>
eli yatmak	қолы үйрену. (қандай да бір істі істеп үйренген) <i>«Істей берсе, қолы үйреніп кетеді»</i>
elinden bir şey gelmemek	(ешнәрсе істей алмайтын) қолынан ештеме келмеу. <i>«Енді оның қолынан ештеме келмейді, болған жағдайды өзгерте алмайды»</i>
elinden geleni ardına koyma	Қолыңнан келгенін істе. (не істеймін десең аянба деп сес көрсесту) <i>«Қолыңнан келгенін істе, енді қайтеміз»</i>
eline ayağına düşmek	аяғына жығылу. (sarılmak) (кешірім сұрау)

	« <i>Ат-шапан айыбын алып аягына жыгылып еді болмады</i> »
eline bakmak болу)	қолына қарау. (біреуге материалдық жақтан тәуелді) « <i>Әлі күнге қолына қарап отыр</i> »
eline doғmak	қолында өсу. (біреудің тәрбиелесінде болу) « <i>Кішкентайынан білемін, қолымда өсті</i> »
eline düşmek	қолына түсті. (тұтқын болу) « <i>Жараланып, жау қолына түсті</i> »
eline su dökemez kolına	қолына су құюға жарамайды. (бір адамның дәрежесіне жетпеу, онымен тең болмау) « <i>Қанша тырысса да, оның қолына су құюға жарамайды</i> »
elini kana bulamak	қолың қанға былғау. (біреуді жаралау немесе өлтіру) « <i>Босқа қолын қана бойағысы келмеді</i> »
elini sıcak sudan soğuk suya sokmamak	қолын жылы суға малу. (жағдайы жақсы, рахат өмір сүру) « <i>Төрт құбыласы тең, қолын жылы суға малып отыр</i> »
elini yüzüne almak	бетін басу. (біреуден ұялу, имену) « <i>Сұрап келуге бетін басып бармай отыр</i> »
eliyle koymuş gibi bulmak	қолмен қойғандай табу. (бір нәрсені бірден, дереу тауып ала қою) « <i>Тығып қойған жерінен қолмен қойғандай тауып ала қойды</i> »
parmağı (eli) olmak	бармағының ізі бар. (бір іске қатысы болу) « <i>Бұл істе оның да бармағының ізі бар екені анық</i> »
parmağında oynatmak	қолында ойнату. (айтқанын істету)

	«Оларды қолында ойнатып отырғалы біраз болды»
parmağını oynatmak	бармақ басты, көз қысты (бір істі жасатып алу үшін біреумен заңсыз келісу) «Бармақ басты, көз қыстымен жең ұшынан жалғасуды қоймағанша, дамымаймыз»

SONUÇ

Dil öğrenmek kendine özgü zorlukları ve karmaşalıkları olan uğraşıdır. Bu zorlukların üstesinden gelmenin yollarından biri dil öğreniminde verimli yöntemleri kullanabilmekten geçer. Ana dilinde olan dil materyallerinden yararlanma dil öğreniminde büyük yarar sağlayacaktır. Özellikle deyimleri karşılaştırarak anlamca benzer ve ortakların bulma ve kullanma dilin kelime hazinesini öğrenmede çok yardımcı

olduğunu tecrübemizden gördük. Araştırmamızda lehçeler arası deyimleri karşılaştırarak öğrenmenin yararlı olduğunu örneklerle göstermeye çalıştık. Deyimlerin öğrenilmesi hedef dilin kelime hazinesinin anlamlarının öğrenilmesine, kalıcı olmasına, akıcı ve güzel konuşmayı öğrenmesine yardımcı olur. Lehçeler arası metinlerin kaliteli aktarılması da bu deyimlerin tam eşdeğer, yarı eşdeğer, eşdeğer olmaması durumuna doğrudan bağlantılıdır.

REFERENCES

- Aksoy O.A. Atasozleri ve deyimler sozlugu-2, - Istanbul: Inklab Kitapevi,1989.
- Deyimler sozlugu / N.Iuzbashyoglu,M. Iuzbashyoglu, - Istanbul:Meydan Gazetecilik, 1997.
- Hengirmen M. Deyimler sozlugu (1000 temel deyim), -Ankara: Engin Iayinevi, 1994.
- Turik atasozderi ve deyimleri 1,2, -Istanbul: Milli egitim basinevi, 1971.
- Kazaksha orysshа sozdyk, - Almaty: Daiyk Press, 2008
- Kaydarov, Abduali (1970), “Osobennosti Stilistiçeskogo Upotrebleniya Sinonimnih I Varyantnih Frazеologizmov V Uyгurskom Yazıke”, Sovetskaya Turkologiya, № 2.
- Kaydar A. Tsyсhа metkih I obraznyh vyrajenyi, - Astana: Bilge, 2003.
- Kazakh-Russian dictionary - Almaty : Dık- Press, 2008.
- Kenesbaev, Ismet (1977), Qazaq Tiliniñ Frazеologiyalıq Sөzdigi, Almatı.
- Kenesbaev, Ismet, Qazaq Tiliniñ Tıyanaqtı Sөz Taptarı, Almatı.
- Nurmahanov, Arıstanbek (1998), Tүrki Frazеologiyası, Almatı, Ğılım Baspası.
- Özdemir, Emin (1997), Açıklamalı-Örneklı Deyimler Sөzlүğü, Istanbul, Remzi Kitabevi.

Pakalin, M. Zeki. (1983), Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, 1. Cilt. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi.

Püsküllüoğlu, Ali (1995), Türkçe Deyimler Sözlüğü, Ankara, Arkadaş Yayınları.

Türk Atasözleri Ve Deyimleri, İstanbul, İnkılap Ve Aka Kitabevleri. Türkçe Sözlük (2005), Ankara, Tdk Yayınları.

<https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/>

Формирование на уроках казахского языка предметных и метапредметных знаний и умений

The Formation of Subject and Metasubject knowledge and skills at Kazakh lessons

Л.Ж.Байсова

Алматинская область, город Талдыкорган, директор КГУ «Средняя школа №2»,
учитель казахского языка и литературы

L. Zh.BAISOVA¹

Аннотация

На современном этапе общеобразовательная школа должна формировать целостную систему универсальных знаний, умений и навыков. Данная статья затрагивает основные вопросы формирования предметных и метапредметных умений на уроках казахского языка, формирования метапредметных результатов и способов их достижений.

Ключевые слова: универсальные учебные действия, межпредметные связи и метапредметные компетенции, формирование метапредметных результатов.

Abstract

At the present stage, the general educational school should form a coherent system of universal knowledge and skills. This article addresses the main issues of the formation of subject and metasubject skills at Kazakh lessons, the formation of metasubject results and ways to achieve them.

Keywords: universal educational actions, interdisciplinary communication and interdisciplinary competence, the formation of metasubject results.

¹ Almaty Region, Taldykorgan city, Headmaster of KSU «School № 2», Teacher of the Kazakh Language and Literature, KAZAKHSTAN

Целью Государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы является повышение конкурентоспособности образования, развития человеческого капитала путем обеспечения, доступности качественного образования для устойчивого роста экономики [1]. Ведущим стратегическим направлением развития системы школьного образования не только в Казахстане, но и во всем мире, на сегодняшний день является, личностно-ориентированный подход в образовании. Данный подход характеризуется как свобода и свободный выбор себя в обществе, своего мировоззрения, поступков, самостоятельность и личная ответственность, саморазвитие и самореализация, самоопределение и творчество.

На современном этапе общеобразовательная школа должна формировать целостную систему универсальных знаний, умений и навыков, а также самостоятельной деятельности и личной ответственности обучающихся, то есть ключевые компетентности, определяющие современное качество образования. Учителя школ продолжают поиск оптимальных форм обучения, тем более актуальные проблемы не решаются старыми традиционными методами.

Новый государственный образовательный стандарт ориентирует современную школу на формирование универсальных учебных действий, в том

числе связанных с языковой компетенцией.

В рамках образовательных стандартов перед педагогами поставлены задачи, которые требуют новых подходов к содержанию образования, организации учебного процесса и технологиям обучения [2]. Приоритет личностно-ориентированной парадигмы заключается в формировании межпредметных связей и метапредметных компетенций. Метапредметные навыки составляют основу умения учиться, то есть выпускник школы должен уметь приобретать дополнительную информацию, работать с ней [3].

И вначале несколько слов о метапредметности. Вы можете увидеть понятия метазнаний, метапредметности и метапредметных компетенций.

Метазнание – в широком смысле — знание о знании и о возможностях работы со знанием.

Метапредметность – это новая образовательная форма, которая выстраивается поверх традиционных учебных предметов. Если говорить упрощенно - категория философских понятий. Нужна для того, чтобы связать в сознании ученика познаваемый им предмет с другими предметами в аспекте окружающего нас мира.

Мы называем компетенции **метапредметными**, что означает «запредметные» или «допредметные», имея в виду то, что они носят общий характер, выходят за рамки отдельных

учебных предметов и лишь в ходе разработки проектов обучения какому-либо из этих предметов конкретизируются в программе и в учебном материале [4].

Учитель сегодня должен уметь конструировать новые педагогические ситуации, новые задания, направленные на использование обобщенных способов деятельности и создание учащимися собственных продуктов в освоении знаний.

Универсальный характер учебных действий проявляется в том, что они носят *надпредметный, метапредметный* характер; обеспечивают целостность общекультурного, личностного, и познавательного развития и саморазвития личности. Универсальные учебные действия обеспечивают этапы усвоения учебного содержания и формирования психологических способностей учащегося.

Таким образом, метапредметный подход обеспечивает переход от существующей практики дробления знаний на предметы к целостному образному восприятию мира, к метадеятельности. По-мнению А.А. Кузнецова, метапредметные результаты образовательной деятельности - способы деятельности, применимые как в рамках образовательного процесса, так и при решении проблем в реальных жизненных ситуациях, освоенные обучающимися на базе одного, нескольких или всех учебных предметов[5].

Универсальные учебные действия тесно связаны с достижением **метапредметных результатов**, то есть таких способов действия, когда учащиеся могут принимать решения не только в рамках заданного учебного процесса, но и в различных жизненных ситуациях. Это очень важно сегодня, когда от выпускника школы требуются мобильность, креативность, способность применять свои знания на практике, умение мыслить нестандартно.

Возможности формирования метадеятельности заложены в ряде методик, подходов и технологий:

- развивающее обучение Эльконина-Давыдова;
- мыследеятельностная педагогика;
- коммуникативная дидактика;
- эвристическое обучение;
- логико-смыслового моделирования;
- школа М.Щетинина
- технология развития критического мышления и др.

По мнению специалистов (М.Е. Бершадский, М.В. Кларин, П.И. Третьяков, А.В. Хуторской и др.), общей основой разнообразных инновационных моделей обучения, имеющей поисковую направленность, является интегративная надпредметная поисковая учебная деятельность. Это специальная деятельность по построению учебного

познания – исследовательская, эвристическая, проектная, коммуникативно-диалоговая, дискуссионная, игровая. Суть деятельности заключается в том, что усвоение любого материала (понятия, способа действия и т.п.) происходит в процессе решения практической или исследовательской задачи, познавательной проблемной ситуации [6].

Принцип «метапредметности» состоит также в обучении школьников общим приемам, техникам, схемам, образцам мыслительной работы, которые лежат над предметами, поверх предметов, но которые воспроизводятся при работе с любым предметным материалом (Ю.Громько). Это составление деревьев понятий, кластеров, схем «фишбоун», приемы сворачивания информации (конспект, таблица, схема).

Применение проектной деятельности в учебном процессе *формирует метапредметные умения и навыки*, включающие в себя умение решать постоянно возникающие новые, нестандартные проблемы; соответствовать предъявляемым повышенным требованиям к коммуникационному взаимодействию и сотрудничеству, толерантности.

Происходящие сегодня изменения в общественных отношениях и средствах коммуникации (использование новых

информационных технологий) требуют повышения коммуникативной компетенции учащихся, совершенствования их филологической подготовки. Это обеспечит им возможность обмениваться мыслями и мнениями в различных ситуациях в процессе взаимодействия с другими участниками общения, в том числе межкультурного, правильно используя при этом систему языковых и речевых норм и выбирая коммуникативное поведение, адекватное аутентичной ситуации общения.

Специфика казахского языка как учебного предмета заложена в его интегративном характере, в сочетании языкового образования с элементарными основами литературного образования, а также в его способности выступать и как цель, и как средство обучения для ознакомления с другой предметной областью (гуманитарной, естественно – научной, технологической). Таким образом, на уроках казахского языка мы реализуем разнообразные межпредметные связи с литературой, историей, обществознанием, географией, информатикой и т. д.

Метапредметные результаты обучения на уроках казахского языка достигаются через:

- принятие и сохранение целей и задач учебной деятельности;
- содержание обучения (межпредметные связи, умение учиться, контроль и самоконтроль);

- использование мультимедиаприложений;
- наличие текстов разных жанров и обилие заданий на разные типы чтения (поисковое, изучающее, ознакомительное);
- сопоставление явлений родного и изучаемого языков с помощью грамматического справочника и упражнений;
- анализ казахского языка на основе моделей-опор;
- основные логические операции: анализ, сравнение, классификация, обобщения, установления аналогий, синтез;
- знакомство с явлениями окружающего мира, фактами его истории, географии;
- интеграции полученных на уроках по другим предметам знаний в ходе дискуссий, проектных работ и других видов деятельности;
- работа в группах сотрудничества, самооценка, взаимооценка, самокоррекция, самонаблюдение

Я попытаюсь показать некоторые приемы и методы работы по формированию метапредметных умений, которые получают развитие на уроке в результате различных видов речевой деятельности при изучении языка.

1. Постановка цели урока самими учащимися. Обучать

самостоятельному целеполаганию нужно постепенно, задействуя весь возможный потенциал УМК и различную наглядность.

2. Обязательное наличие текстов разных жанров и обилие заданий на разные типы чтения (поисковое, изучающее, ознакомительное) обуславливает то, что обучающиеся получают навык чтения с пониманием основной идеи, поиска нужной информации, детального понимания. Эти же навыки они с успехом могут использовать при чтении любых текстов, в любой области знаний. Выполняя задание по чтению, отвечая на вопросы или опровергая неверные утверждения, ученик выполняет основные логические операции: анализ, сравнение, классификация, обобщения, установления аналогий, синтез.

3. Метапредметные результаты обучения на уроках казахского языка достигаются через использование мультимедиаприложений. Мультимедийный проектор и интерактивная доска позволяют создавать самые разнообразные интерактивные игры с лексикой. Так для актуализации лексики, необходимой ребятам для описания картины, чувств и образов, рождаемых живописью и музыкой.

4. Умение самостоятельно спланировать наиболее эффективный способ решения учебной задачи, умение оценивать правильность ее выполнения, интеграцию с другими предметными

областями, работу в группах сотрудничества, самооценку, взаимооценку, самокоррекцию, самонаблюдение обеспечивает дальнейшее практическая групповая работа: прослушивание отрывка и презентация образов, обобщение изученного материала. Это задание ориентировано на интеграцию всех отработанных стратегий, а самое главное оно учит рефлексировать, использовать полученные знания, навыки и умения в практических заданиях.

5. Рефлексия в конце урока зависит от поставленной в начале урока цели. Можно подсчитать, сколько новых слов дети узнали за урок, найти новое грамматическое явление в тексте. Главное, чтобы учащиеся сами воспроизвели в речи, чему они научились на уроке.

Содержание учебного предмета «Казахский язык» позволяет создавать условия для достижения широкого спектра метапредметных образовательных результатов и формирования коммуникативных учебных умений. Основная задача учителя при подготовке к уроку проанализировать, выделить и подобрать содержание таким образом, чтобы урок был ориентирован на целенаправленное достижение личностных и метапредметных результатов, выбранных в качестве приоритетных при изучении конкретной темы.

Самое главное – учить детей рефлексировать, использовать полученные знания, навыки и умения в практических заданиях, в формировании жизненного опыта. Прекрасная возможность для формирования метапредметных связей это проектно-исследовательская деятельность.

В своей работе я стараюсь максимально соблюдать требования к учителю, реализующему метапредметный подход:

- Не говорить лишнего: не повторять задание, не озвучивать информацию, которая есть в учебнике, не повторять без необходимости ответ ученика!
- Добиваться от учеников аргументированных ответов.
- Не произносить слов «неправильно», «неверно» - пусть ученики сами заметят ошибку, исправят и оценят ответ товарища.
- Чётко и точно формулировать задание.
- Проявлять способность к импровизации.
- Помнить, что основная деятельность учителя не на уроке, а в процессе подготовки к нему, в подборе материала к уроку.

Учитель не актёр, а режиссёр!

По окончании школы, учащиеся овладеют личностными, предметными и метапредметными результатами

обучения, к последним относятся освоенные учащимися учебные действия (познавательные, регулятивные, коммуникативные), которые обеспечивают овладение ключевыми компетенциями, составляющими основу умения учиться и межпредметными понятиями. То есть в процессе обучения школьник научиться не только добывать знания самостоятельно, но и применять их на практике, научиться ставить учебную задачу и цель, а далее планировать свои действия в соответствии с поставленной задачей, более того, научиться оценивать правильность выполнения действия, вносить коррективы в действия, выполнять учебные действия в речевой, умственной и письменной форме, выделять главное и второстепенное, а также уметь самостоятельно работать со словарем. Именно поэтому сегодня учителя, методисты, психологи и другие специалисты школы переходят от вопросов предметных знаний, умений, навыков, к вопросам о компетенциях, которые складываются в первую очередь из метапредметных умений и навыков. Такую задачу поставили нормативные документы и сама жизнь. Метапредметные умения и навыки должны быть сформированы у наших учеников уже сегодня для того, чтобы завтра они были успешными.

Литература

1. Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы 07. Шілде, 2010.
2. ҚР МЖМБС 3.08.273-2008 стандарты (5B010300 –«Педагогика және психология»). - Астана, 6.08.020-2009.
3. 2018-2019 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 372 б.
4. Наумова М.В. МЕТАПРЕДМЕТНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ // Международный журнал экспериментального образования. – 2014.
5. Кузнецов А.А. О школьных стандартах второго поколения / А.А. Кузнецов. // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. – 2008. – № 2.
6. Вербицкий А.А. Компетентностный подход: проблемы и условия реализации. // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2009. – №2.-с. 12

Түркі Тілдеріндегі Етістіктің Бұйрық Райының Функционалді-Семантикалық Аспектiсі

ҚАСЫМ Б.¹

Ж.БАЛТАБАЕВА²

Аннотация

Глагол – предствляет разряд слов со значением действия или состояния лиц и прдметов, категория наклонений глагола также известна с давних времен. В статье на основе языковых фактов анализируются взгляды и принципы относительно повелительного наклонения глагола в тюркских языках. Также путем специального сравнительного изучения категории повелительного наклонения раскрывая формы, сходства и особенности повелительного наклонения в современных тюркских языках. Повелительное наклонение – выражает действие, отражающее волю говорящего, направленную на побуждение субъекта к действию.

Ключевые слова. Тюркские языки, повелительное наклонение, субъект, адресат, нулевая морфема.

Abstract

Verb - represents the category of words with the meaning of the action or state of persons and the subject, the category of inclinations of the verb is also known for a long time. The article analyzes the views and principles regarding the imperative mood of the verb in the Turkic languages based on linguistic facts. Also, through a special comparative study of the imperative category, revealing the forms, similarities, and peculiarities of the imperative mood in modern Turkic languages. The imperative mood expresses an action that reflects the speaker's will, aimed at inducing the subject to act.

Keywords. Turkic languages, imperative, subject, addressee, zero morpheme.

Тілдің бүгінгісін түсіну үшін, оның тарихын зерттеудің қажетігін түркітанушылар үнемі ескеріп отырған. Ашхабадта түркі тілдерінің тарихын

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қазақстан

² педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан

зерттеу мәселесіне арналған кеңесте Э.В.Севортян: «Түркі тілдерінің тарихын зерттеу әдістері» деген тақырыпта жасаған баяндамасында «нет сомнения, что изучение фонетических, грамматических и лексических особенностей является одним из важнейших задач исторических исследований» [1]-деп, түркі тілдерінің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық еркшеліктерін зерттеудің қажеттілігін сол дәуірде көрсетсе де, осы кезеңге дейін осы мәселелер өзінің өзектілігін жойған емес. Тіл тарихында рай категориясы көне дәуірден бері қолданылып, дамып отырған. Түркі тілдерінің тарихын зерттеуші ғалымдардың еңбегінде рай қосымшалары сандық, сапалық жағымен қоса, мағыналық, семантикалық жағынан да бай екендігі айтылады. Қимыл-әрекеттің шындық өмірге қатысын білдіретін категория рай деп аталады. Сөйлеуші қимылдың шындық өмірге қатысын өз білігі мен түсінігі бойынша жеткізеді. Түркі тілінде рай категориясы біршама дамыған деген тұжырым жасауға болады. Рай функционалды-семантикалық категория. Ол белгілі бір категориялық жағдаяттарда сөйлеу актісінде функционалды-семантикалық өрістерден көрінеді. Модалділік мағыналарды білдіруге бағытталған арнайы форманттар болған. Мысалы, -қ(ғ), -к(ғ), -с және -ч.

Рай категориясының мазмұны мынадай бөліктерден тұрады: 1) іс жайлы хабар – бұл ең алдымен ашық рай формалары арқылы беріледі; 2) істің істелу мүмкіндігін, оның орындалу дәрежесін білдіру – бұл мәндер қалау, шартты

райлар формалары арқылы беріледі; 3) істің орындалу не орындалмауы жайлы тілек, өтініш, ұйғарым, бұйрық мәндеріне білдіру. Бұл мәндер бұйрық, қалау, кейде ашық рай тұлғалары арқылы беріледі.

3) істің орындалу не орындалмауы жайлы тілек, өтініш, ұйғарым, бұйрық мәндеріне білдіру. Бұл мәндер бұйрық, қалау, кейде ашық рай тұлғалары арқылы беріледі. Ал кейбір тілдердің грамматикаларында көрсетілетін райдың 10-12, кейде 14 түрін бүкіл түркі тілдеріне ортақ, тән болып келетін төрт түрлі райға топтауға, сондай-ақ кейбір жеке тілдерде белгілі бір рай тұлғалардың тілдің кейінгі даму барысында орныққанын көруге болады. Түркі тілдеріне ортақ ондай рай түрлері: *ашық, бұйрық, қалау, шартты*, сонымен бірге кейбір тілдерде кейбір тұлғалардың рай мәнінде тұрақталуы кездеседі.

Қазақ тілі мен әзірбайжан тілінің рай категориясы: қазақ тілінде төрт түрлі, ал әзірбайжан тілінде райдың 6 түрі бар. Олар *қазақ* тілінде: 1. бұйрық рай, 2. ашық рай, 3. қалау рай, 4. шартты рай. Ал *әзірбайжан* тілінде: 1. бұйрық рай, 2. ашық рай, 3. ниет мәнді рай, 4. мақсат рай, 5. міндет мәнді рай, 6. шартты рай.

Бұйрық рай сөйлеушінің тыңдаушыға немесе сол тыңдаушы арқылы үшінші жаққа бұйыра, сұрай айтқан белгілі бір іс-әрекет, қимылды білдіреді. Сондықтан да бұл райда алдағы уақытта орындалуға тиісті іс-қимыл, әрекет сөз болады. Бұйрық райдағы етістіктер айрықша екпінмен айтылады. Бұл әсіресе оларды басқа етістік

формаларымен салыстырғанда, анық көрінеді.

Бұйрық райдың үш жағы, соған лайық көрсеткіштері бар. Бірінші жағының жекешесі *-айын//ейін, -йын//йін*; көпшесі *-айық//ейік, -йық//йік*; екінші жақ жекешесінің анайы түрінің көрсеткіші болмайды, сыпайы түрі *-ңыз//ңіз, -ыңыз//іңіз*; көпшесі *-ңдар//ңдер, -ыңдар//іңдер*, (анайы түрі) *-ңыздар//ңіздер, -ыңыздар//іңіздер* (сыпайы түрі), үшінші жағының жекешесі де, көпшесі де *-сын//сін*. Бұл тұлғалар *-ма//ме, -ба//бе, -па//пе* болымсыздық жұрнағынан соң да қосылып қолданыла береді. Бұйрық райының бірінші, үшінші жағына қарағанда екінші жағының бұйрықты білдіруі анық, айқын, нақты болады. Бұйрық райының үшінші жағындағы етістіктер қаулы, қарарлар, үндеулер де жиі қолданылады. Мұндай мағына білдіретін етістіктің рай түрі айтады.

Демек бұйыру, бұйрық райдың негізгі мағынасы болып саналмайды.

Қазақ тілінде етістіктің бұйрық райының бірінші жағы етістіктің түбіріне *-айын//ейін, айық//ейік* қосымшаларын қосу арқылы жасалынады.

Бірінші жақ бұйрық райдың қосымшалары таза бұйыру мағынасын білдірмейді. Бұл бұйрық райдың бірінші жақ жекеше түріне байланысты көбірек айтылады. Сонымен бірге, *-айын//ейін* қосымшасының мағынасын таза қалау райының мағынасына да қосуға болмайды. Оның мағына құрамында амал-әрекетке байланысты айтушының көзқарасын, қалауын қаламауын, ниетті екендігін шешімін т.б. білдіретін мағыналық реңктер қабаттасып жүреді.

бұйрық райының бірінші жағында да бар. Бұл айтылғандардан басқа, бұйрық райының бірінші, үшінші жағындағы етістіктер сөйлем ішінде басқа сөздермен байланыса айтылуына қарай, бұйрық мағынасын көрсетпейтін де кездері де болады.

Бұйрық рай аффикстеріне үстеліп айтылатын *-шы//ші* жұрнақтары түрлі мағыналарды білдіре алады. Бұйрық рай мағыналарын екінші жақтағы *-шы//ші* жұрнақты шартты рай тұлғалы *оқысаңшы, барсаңдаршы, оқысаңдаршы* немесе *барсайшы* (кейбір диалектілік материалдарда бұл тұлға *барсай*) сияқты етістіктер білдіре алады.

Бұйрық рай деп айтушының басқа біреуді *іске салу, амал-әрекет етуге түрткі болу, қозғау салу, ұсыныс жасау, кеңес беру, бұйыру, тыйым салу* сияқты толып жатқан мағыналық реңктерді

Ал бірінші жақ көпше түрінің *-айық//ейік, -лық//лік* қосымшаларының мағыналарында бұйыру мағынасы болғанымен, оларда *іске жұмылдыру, қозғау салу, ынталандыру* сияқты мағына басым болады. Сондықтан кей тілшілер бұйрық райдың бірінші жағында таза бұйыру мағынасы жоқ, оны бұйрық райдың қатарына қосады.

-Айын//ейін қосымшасы аздаған ерекшеліктермен көптеген қазіргі түркі тілдерінде қолданылады. А.М.Щербак: Бұйрық райдың шығу тегін, архетипін күрделі жұрнақтардан тұратынын айта келе, есімшенің *-гай* жұрнағы мен *жіктеу есімдігінің* қосындысынан тұратындығын келтіреді: **qaj/тун (~тап) ~*-γaj-тун (~тап) -gaj/-γaj -тун ~-тап (<теп «я») [2,335-336]*. Мысалы, **қазақ**,

қарақалпақ, алтай, құмық, тыва тілдерінде: *-айын, -ейін* (-йын, -ийн); *ногай, қырым татар, башқұрт, татар, қарашай-балқар, өзбек, ұйғыр, гагауыз* тілдерінде: *-ай//-ей* (-ый, -й), *түркмен тілінде: -айын//-ейин;* *қарапайым тілінде: -ыйм//-йим, хақас тілінде: -ым, -иң* т.б. тұлғаларына ие. *-Айын//-ейін* қосымшасы түркі тілдерінде көне қосымшалардың бірінен болып саналады. Жазба ескерткіштерден ол орхон-енисей жазба ескерткіштерден бастап қолданылған:

- *-айын//-ейін* қосымшасы ерте кезден бері қолданылып келе жатқан қосымша;

- мағынасында тек бұйыру ғана емес қалау, *өтіну, келісу*, бір нәрсені істеуге үндеу сияқты мағыналы реңкі бар көп мағыналы қосымша;

- өзінің даму тарихында *-айын, -ейін, -айым, -ейім, -ай, -ей, -ым, -им, -а, -е* сияқты фонетикалық нұсқаларға ие болып, қазіргі түркі тілдерінің ішкі заңдылықтары бойынша әр тілде өзінше түрлі тұлғаларда қалыптасқан;

- қазіргі түркі тілдерінің мамандары бұл қосымшаларды кей тілдерде бұйрық райдың қосымшасы деп есептесе, екінші бір тілдерде қалау райының (бұйрық-қалау райының) қосымшасы деп есептейді;

- бұл қосымшалар өздерінің көне тұлғасымен әрі мағыналық, әрі тұлғалық байланысын сақтаған.

Қалау райының *-ғай, -гей* қосымшасымен этимологиялық жақтан байланысты *-айым, -ейім* қосымшалары да бар. Бұл қосымшаның бірінші

таңданылған қосымшадан айырмашылығы – соңғы *-ым, -им* тұлғасында.

Қазіргі әзербайжан тілінде *-айым, -ейім* қосымшасының ықшамдалған түрі *-ам, -әм, (-ым, -им)* тұлғасы қолданылған.

Қазіргі түркі тілдерінің көбінде қолданылатын бірінші жақтың көпше түрінің қосымшасы *-айық, -ейік*. Мысалы, қазіргі *қазақ, ногай, қарақалпақ, татар, қарачай-малқар, құмық, қырымтатар* тілдерінде *-айық, -ейік* қосымшасы қолданылады. Тілдік деректердің көрсетуінше, *-айық, -ейік* қосымшасының қолдалыну тарихы өте көне дәуірге бара бермейді.

Түркі тілдерінің тарихында және қазіргі кейбір түркі тілдерінде (мысалы, гагауыз) *-алим, -елим* қосымшасы да бұйрық райдың бірінші жақ көпше түрінің грамматикалық тұлғасы ретінде қолданылады. Тіл тарихында бұл қосымшаның *-йылым, -йелім, -лым, -лим* нұсқалары да қолданылған.

Қазіргі өзбек тілінің диалектілерінде *л* дыбысының орнына *н* дыбысы қолданылады да *-алық, -елик* қосымшасы *-анық, -еник, -анив, -енув* тұлғасына ие болған.

Түркітанушылар бұйрық рай өзінің құрылымдық және семантикалық жағынан әр түрлі райлардың жасанды қосындысы болып табылады деген пікірлер бар. Бұған көбіне қазақ тілі грамматикасында қолданылатын бұйрық рай парадигмасына талдау жасау тәсілі арқылы оңай көз жеткізуге болады. Мысалы: 1-ж. *алайын*, 2-ж. *ал*, 3-ж. *алсын*; 1-ж. *алайық*, 2-ж. *алыңдар*, 3-ж. *алсын*. 1-жақтың жекеше және көпше

түрлерінің формалары дәлелді түрде *-ау* оптативіне жатса, 3-жақтың жекеше және көпше түрлерінің формалары *-сын* секілді мүлде басқа типтегі оптативке жатады. Шындығында, бұйрық райға тек қана 2-жақтың жекеше және көпше түрлерінің формалары жатады, 2-жақтың жекеше түрі тек түбір етістік болып тұрып (*ал, жаз*), кейде әртүрлі күшейткіш бөлшектер қабылдай алады. 2-жақтың көпше түрінде етістік негізіне 2-жақтың көпше түрінің: *-ңыз, -ғыз, -нар* аффикстері жалғанады. Оғыз тобындағы тілдерде *-ыңыз, -иңиз* аффиксінің редуциялануынан туындаған *-ын, -ин* жалғауы жалғанады [2].

Осымен байланысты алынып отырған түркі тілдеріндегі етістіктің бұйрық рай категориясы туралы арнайы зерттеу жоқтың қасы. Сондықтан етістіктің бұйрық рай категориясын арнайы зерттеп, қазіргі түркі тілдерінгі

қалпымен салыстырып, ұқсастықтары мен ерекшелігін ашу қажет екені даусыз. Етістік өте ерте қалыптасқан сөз табы болып саналатын болса, оның рай категориясы да өте ерте замандардан бері қарай келе жатқан тілдік форманттар. Орхон жазба ескерткіштері тілінен сол кездің өзінде түркі тілінде бұйрық рай категориясы негізінен қалыптасқанын көруге болады. Бірақ ол ертедегі түрік тілінде дәл қазіргі тілдегідей деген ұғым шықпайды. Ұзақ уақыт ішінде тілде болған даму райға да әсерін тигізгені ақиқат. Көне жазба ескерткіш тілін қазіргі тілмен салыстырғанда, оның өзіндік ерекшелігі болғаны анық байқалады. Ертедегі түркі тілдеріндегі бұйрық райдың ерекшелігін салыстыра отырып, қазіргі тілдегі бұл категорияның жайын түсіндіруге болады. Қазіргі түркі тілдеріне ортақ бұйрық райдың формалары:

Ногай тілі:

-ай-ым -ай-ык;
 Ø *-ынъыз*
-сын -сын-лар

Тыва тілі:

-айн -аалыңлар
 Ø *-ыңар*
-зын -зын (нар)

Бұйрық рай сөйлеушінің тыңдаушыға немесе сол тыңдаушы арқылы үшінші жаққа қимылды жасауды бұйыруын, тілеуін білдіреді. Сондықтан, бұл райда алдағы уақытта орындалуға тиіс іс-қимыл, әрекет сөз болады. Жазба ескерткіште де бұйрық рай осы мағынаны берген. Мысалы, сү йорылым ... *упамаң* (Тон-35). Идем с войском, не соглашайся. Кіші арасы ісің Қара саңір алчіг (Ент.-44).

Слушайте, все люди, посла /из/ Кара Сэнгир.

Түркі тілдерінің грамматикалық құрылысына рай және жақ мағынасы басқа-басқа қосмшалар арқылы беріледі. Осы жүйеге бұйрық рай қайшы келеді. Бұйрық райда жақтық қосымша бар, рай жасаушы қосымша жоқ. Бұл көне жазба ескерткіштер тіліне де қатысты. 3) істің орындалу не орындалмауы жайлы тілек, өтініш, ұйғарым, бұйрық мәндеріне

білдіру. Бұл мәндер бұйрық, қалау, кейде ашық рай тұлғалары арқылы беріледі.

Ертедегі түрік тілінде бұйрық мағынаны білдіретін арнайы көрсеткіш жоқ. Түбір етістік лексикалық мағынамен бірге бұйрық мағынаны да білдірген. Мысалы, Табғач *бачіданйан* таг (Тон.-11). Табгачи – нападайте с юга. Бұл мысалдағы етістік таг түбір тұлғада бұйрық мағынаны білдірген. Бұйрық мағына түбірге морфема арқылы қосылмай, түбірдің өзінде лексикалық мағынамен бірге берілгендіктен, бұйрық рай нөлдік морфема арқылы жасалатын бірден-бір райға жатады [3].

Қимылды жасау я жасамауды бұйыру тек бір жаққа ғана қатысты емес, ол тыңдаушыға да сол арқылы бөгде адамға да арнала береді, оның сөйлеушінің өзіне де арналуы мүмкін. Осымен байланысты бұйрық райдың жақтық мағынасы бар. Ертедегі түрік тілінде бұйрық рай үш жақта қолданылған. Әр жақтың көрсеткіші сол кездің өзінде-ақ қалыптасқан. Көне жазба ескерткіш тілінде бұйрық райдың III жағының да жақтық қосымшасы бар, бірақ 2-жақ жекеше түріндегі жіктік жалғауы бірде ашық, бірде жасырын қолданылған. Қазіргі қазақ тілінде оның 2-жақ жекеше түрінің қосымшасы қысқарып, қолданудан шығып қалған, сондықтан қазір жақтық қосымша жекеше түрде I-жақ пен 3-жақта ғана бар. Ескерткіш тілінде бұйрық райдың жақтық көрсеткішінің көпше түрі толық қалыптаспаған, 2-жақтың сыпайы түрі жоқ. Осы ерекшеліктерді толық көрсету үшін бұйрық райдың әр жағына жеке-жеке тоқталайық.

Бұйрық райдың I-жағы. Бұйрық райдың 1-жағы туралы түркологияда пікірталас әртүрлі. Біраз түркологтар бұйрық райдың 1-жағының көрсеткішін қалау райы деп көрсетеді. Ал, қазіргі қазақ тілінде бұйрық райдың 1-жағы бар деп танылады. Түркі тілінде жақтық мағына 3 жаққа қатысты қалыптасқан. Бұны барлық жақтық көрсеткіштерден, жіктеу есімдіктерінен көруге болады. Олай болса, бұйрық райдан кейін келетін жіктік жалғаудың ғана тек 2-жақта қалыптасуы мүмкін емес, мұнда да жалпы жүйе бойынша жақтық көрсеткіш 3 жақта да болу керек. Осы тұрғыдан қазақ тілінде проф. А.Ысқақовтың бұйрық райдың жіктік жалғауын 3 жақта деп танылуы дұрыс саналады [4, 328].

Қазіргі тілде бұйрық райдың 1-жағындағы етістік сөйлеушінің қимылды жасауға *келісімін, бейімделуін* білдіреді. Бірақ ескерткіш тілінде де 1-жақтың мағынасы қазіргі тілмен бірдей болмауы да мүмкін. Мысалы, Катын йок болмус арті, апы *йогылатайын*, тіді (Тон. 31). *Моя жена умерла, я хочу совершить над ней погребальные церемонии,-* сказал он.

Осы мысалдағы *йогылатайын /жерлетейін/* дегенде қимылды жасауға келісім, бейімделу мағынасынан гөрі бұйрыққа жақынырақ мағына байқалады. *Йуз йашайын...* (Ент.-1,66). *Да живу я сто* деген мысалындағы дәл жоғарғыдай, мұнда жүз жасауды өзіне бұйыру мағынасы байқалады. Себебі жазба ескерткіштерді бұйрық рай көбіне төл сөз ретінде кездеседі, автор сөзі ретінде *де* етістігі қолданылады. Осы құрылым жүйе 1-жақтағы бұйрық райда да толық сақталады.

Жазба ескерткіште бұйрық райдың 1-жақ қосымшасына *-айын, -ейін, -йын, -йін* морфемасы жатады. Мысалы, қаған му *қысайын* – тідім (Тон-5). /He/ каганом ли (мне его) пожалеть – говорил я. Бұйрық райдың 1-жағының көпше түрі *-алым, -елім, -лым, -лім* қосымшасы арқылы

жазылған. Мысалы, Аны субуғ *баралым* (Тон-27). Да отправимся мы по реке Аны. Бұл тілдік деректерден шығатын тұжырым, қазіргі тілдегі *-айық, -ейік, -йық, -йік* қосымшасы кейін қалыптасқаны көрінеді.

Осы қосымша қазіргі *алтай тілінде*:

<i>-айын/-ейін</i>	<i>-алық/-елик, -айлы/ейли, -алы/-ели</i>
<i>-ғын/-гин, -кын/-кин</i>	<i>-ыгар/-игер, -ғылагар/-гилегер, -кылагар/-килегер</i>
<i>-зын/-зин, -сын/-син</i>	<i>-зын/-зин, -сын/-син</i> [5].

Бұйрық райдың болымсыз түрінің жасалуында қазіргі тілден айырмашылығы байқалмайды. Жазба ескерткіш тілінде де ол түбір етістікке *-ме, -ме* жұрнағы жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы жалғануы арқылы жасалған. Мысалы, Сөзыңа *йозмайын* тіді, *йоңылмайын* тіді (Мч.-44). Против твоих слов я не погрешу, - он говорил, по провинность, - сказал он.

Бұйрық райдың 2-жағы. Бұйрық райдың 2-жағы қимылды жасауды тыңдаушыға бұйырады. Мысалы, Түрк баглар (будун анчо) *сакының!* Анча. *Білің!* (Мч.-33). Тюркские беги (и народ) подумайте об этом. Бұйрық райдың 2-жақ жекеше түрі ескерткіште мынадай жолдармен жасалады:

- 1) аффикстер арқылы;
- 2) нөлдік морфема арқылы.

Бұйрық райдың 2-жағының аффикс арқылы жасалуы. Көне түркі тілінде бұйрық райдың 2-жағының арнайы қосымшалары болған. Олар: *-ғыл, -ғыр, -*

ғын, -ң, -ігіз. Жекеше түрі: *-ғыл, -ғыр, -ғын;* көпше түрі: *-ң, -ігіз.*

1. *-ғыл, -гіл* қосымшаларының қолданылуы:

а) *-ғыл, -гіл* негізгі түбір етістікке жалғанып, оған жекеше 2-жақтық мағына берген. Мысалы, Сабымын тұкәті *асідгіл* (Ктм-1). Речь мою, хорошенько выслушайте. б) *-ғыл, -гіл* қосымшасы туынды түбір етістікке жалғанып, оған да жекеше 2-жақтық мағына береді. Мысалы, Уч оғлыма адырылдым, йыта, бекмадім, *катыгланғыл* (Ент-29). Я расстался со своим тремя сыновьями. Горюя, я не наслаждался. Мужайся.

Орхон жазба ескерткіштер тілінде бұйрық райдың жекеше 2-жақ қосымшалы түрі болымсыз формада кездеспейді.

2. *-ғыр, -гір, -ғын, -гін* морфемалары орхон жазба ескерткіштер тілінде қолданыс таппаған, бұдан *-ғыр, -ғын, нұсқаларының* кейінірек қалыптасқаны байқалады. Көне түркі тіліндегі бұйрық

райдың *-ғыл, -ғын, -ғыр* көрсеткіші келе-келе көптеген түркі тілінде жойылған. Бұны салар тілінен көруге болады. Проф. Э.Р.Тенишев «Явление утраты мощного показателя повелительного наклонения мы встречаем в саларском языке» [6] - дейді. Бұл жақтық көрсеткіштердің қолданудан шыға бастауы көне түркі тілінде олардың бірде ашық, бірде жасырын қолданылуынан басталған деген жорамал жасауға болады [7]. Жазба ескерткіш тіліндегі 2-жақтың *нөлдік морфема* арқылы жасалуы – осы қосымшалардың түсіріліп айтыла бастауының толық дәлелі. Қазіргі қазақ тілінде *-ғын, -гін* қосымшасы кейбір диалектілерде кездеседі. Мысалы, Сен бүгін кітапханаға *барғын*. Сол сияқты *-ғыр, -гір* қосымшасы да тілде бар, ол қарғыс сөздерде кездеседі. Мысалы, Ой, аррам қат, аррам қатқыр. Танау құрт келгір, Ойбай-ау, енді қайтейін ойбай. Құдайы құрғыр, қу құдай (С.М.). Екінші жақтық бұл қосымшалардың қазақ тілінде белгілі шеңберде сақталуы, оның көне түркі тілінде қолданылуының айғағы, соның қалдығы деп саналады.

Бұйрық райдың 2-жағының нөлдік морфема арқылы жасалуы. Жазба ескерткіштер тілінде бұйрық райдың 2-жақ жекеше анайы түріне жоғарыда айтылғандай жақтық қосымшалар жалғанбай, жасырын келіп етістік түбір қалпында тұрып, 2-жақтың жекеше анайы түрінің мағынасын береді, яғни 2-жақ жекешелік мағына нөлдік морфема арқылы беріледі. Мысалы, а) Тоғыз оғуз бағларі будуны бу сабымын агдүті *асід, қатығды тыңла!* (Ктм.-2). Начальники и народ (9 огузов). Эту речь мою хорошенько слушайте и крепко (ей) внимайте. б) Оғланым арда марымынча

бол, канка тап қатығлан (Ент-84). Мой сын. По доблести будь как мой учитель. Служи хану. Мужайся! в) Түрк будун *окун* (Ктб.-22). Тюркский народ, покойся. г) Алтун шуңа йаш кайікі *арым ығлат ұғлат* удачына барсым адрылу барды йыта (Ент.-54). Золотых уток и молодых газелей его разыскивай, заставляй плакать и рыдать. По его могуществу мой барс отдалился, разлучась. Бұл мысалдарда *асыд, тыңла, бол, тап, қатығла, окун* етістіктері бұйрық райдың 2-жақ жекеше арнайы түрінде нөлдік морфемамен қолданылған. Бұлардың төртеуі негізгі түбір етістіктер (*асід, бол, тап, окун*) төртеуі - туынды түбір етістіктер (*тыңла, ығлат, ұғлат, қатығлан*). Мысалы, Алдымен Әбіш *жет*. Іркіле жүр,- деп бұйырған (М.Ә.). Болымсыз түрі *-ма, -ме* жұрнағы арқылы жасалған. Мысалы, Йыта азынчума козунчума адырылма (Ент-53). Ты не отделяйся от моих добрых обычаев.

Бұйрық райдың 2-жақ көпше түрі. Бұйрық райдың 2-жақ көпше түрі 2 түрі қосымша арқылы жасалған, олар: *-ң, -гізі*. 1-ң қосымшасы түбір етістікке жалғанып, оған 2-жақтық көпше мағынасын берген [8]. Орхон-енисей жазба нұсқалары тілінде көңіл-күйі мен сезімге байланысты қуану, ренжу, таңдану, бұйыру мәнінде айтылатын сөйлемдер де кездеседі. Текстерде олар төмендегідей: Көңлунче *удыз* – көңіліңше жүргіз. Аны *біл!* – Оны біл! Бу су *елт* – бұл әскерді апар! Турк сір будун йерінте іді *йорымазун!* – Түркі халқы жерінде ие етуші (әкім) болмысын! Сіз *ташықың!* – Сендер жиналындар! Чикіг ташықыр! - Чиктерді жинаңдар! [Ктб., 28] [9, 198-199].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Севортян Э.В. Вопросы методы изучения истории тюркских языков. – Ашхабад, 1961.
2. Қасым Б. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі грамматикалық ұғымдардың берілу тәсілдері.// «Алтаистика және түркологиядағы кешенді зерттеудің өзекті мәселелері» атты алтайтанушылар мен түркологтардың Халықаралық Конгресі. 1-бөлім. 17-20 маусым, 2009. – Көкшетау. – 132-138 б.
3. Қасымова Б. Көне жазба ескерткіштеріндегі етістіктің бұйрық райы.//Қазақстан мектебі, 1976. №2. – 95-96 б.
4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.– Алматы: Ана тілі, 1991. – 407 б.
5. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1988. – 560 с.
6. Тенишев Э.Р. Саларский язык. – Москва, 1963.
7. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. – Ленинград, 1970
8. Языки мира. Тюркские языки. – М., 1996. – 543 с.
9. Қасым Б. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2013. – 284 б.

Gövde, Ölüm ve Erotizm Sarmalında Edebiyat ve Kötülük

Literature and Evil through the Spiral of Body; Eroticism and Murder

Şaban ÇOBANOĞLU¹

Öz

“Edebiyat ve Kötülük” konusu son zamanlarda modern eleştirmen ve yazarların üzerinde genişçe durdukları alanlardan birisidir. Bu makalemizde Edebiyat ve kötülük kavramının kısaca tanım ve kaynaklarına değineceğiz. Esas olarak, kötülük kavramının “gövde”, “cinsellik”, “erotizm” ve “ölüm” temaları etrafında nasıl ele alındığını açıklamaya gayret edeceğiz.

“Kötülük” kavramı roman, hikaye gibi anlatılarda, sinema ve tiyatro eserlerinde ve kısmen şiir sanatında yansıma alanı bulmaktadır. Bu anlayışın kökeninde, dokusunda kötülükten izler taşımayan bir edebiyatın hızla sıkıcı hale dönüştüğü düşüncesi yatmaktadır. Okuyucu “kötülük” sarmalının içine girdiği zaman, eserle bütünleşmekte ve bir tür “katarsis” sağlanmaktadır.

“Edebiyatta Kötülük” kavramı, edebi eserlerde birçok tema ve simge içinde yansıtılmaktadır. Bunların başlıcaları zalim ruhlu karakterler, ruhunu şeytana satmış tipler, “ölüm” ve yalan makinası haline dönüştürülmüş katiller, kan içici vampirler, cinsellikte sınır tanımayan seks baronları ve köleleri, “ensest” sapkınlık ve öldürme içgüdülerine mahkum olmuş gerçek ve kurgusal karakterlerden oluşmaktadır. Ancak benzeri “kötülük” türleri arasında “gövde”, sapkın “cinsellik” ile “ölüm” ve “öldürme” temaları birbirinden ayrılmaz bir üçleme oluşturmaktadır. Söz konusu temaların edebiyata taşınmasında, bir diğer ifade ile kaynağında Freud’un insan ahlakının kökenini iki değişikene bağlaması yatmaktadır. Bu değişkenler, bedeninin hem “ensest”in, hem de “ölüm” ve öldürmenin simgesi olarak ele alınmasıdır. Ayrıca “kötülüğün” kaynağı olarak İnsanın bu dünyada yalnız, savunmasız ve ölüme mahkum bir varlık olarak görülmesi, insanın ihtiraslı ve güç devşirme tutkusuna meyilli oluşu, insan nüfusu arttıkça zayıflara karşı alan ve mal- mülk savunmasına girişmesi gibi hususlar sayılabilir. Bunlara ek olarak, mükemmel bir tanrı var ise, kötülük diye bir kavramın olmaması gerektiğine dair inanç kayması gibi sebepler zikredilebilir.

Netice olarak, “Edebiyatta kötülük”, bazı tabuların “gövde”, “cinsellik”, “ölüm”, öldürme ve “ensest” gibi alanlarda tabu olmaktan çıkartılarak, kasten ihlal edilmesi şeklinde yansıtılmakta, bu tür ihlallerin edebi eserleri sıkıcı olmaktan çıkartmakta olduğuna inanılmakta, aynı zamanda bu aşırılıkların eserin diline de yansiyarak okuru içine çeken cezbedici bir dil ve üsluba kavuştuğu düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: *Edebiyat, kötülük, erotizm, ölüm, tabu, katarsis*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, FSM Vakıf Üniversitesi Eğitim Fakültesi, TÜRKİYE

Abstract

The subject of "Literature and Evil" is one of the topics which has been discussed extensively recently by the modern authors and literary critics. The aim of this article is basically to clarify the description and possible sources of evil in terms of "body", "erotism" and "murder".

The concept of evil is expressed in some modern short stories, novels, films, poetry and even in theatre. The reason why evil is studied in literary works is that the literary pieces which do not contain some traces from evil, may easily turn into boring practices. The idea behind is that if the readers enter the spiral of evil, they can unify with the literary piece and reach the feeling of catharsis.

The evil characters in literature is represented in many forms and symbols. The related evil centered characters are mostly made up of cruel, merciless and obsessed killers, blood drinker- vampires, sex oriented barons and slaves, incest addicted and convicted with killing instinct- bodies. However, among these evil natured characters and themes "body", "erotism" and "murder" constitute an inseparable triple. The idea behind to carry these evil themes to the literature, is related to Sigmund Freud's concept of "incest" and the instinct of "murder", both of which are symbolised in the form of "human" body". Additionally, the isolation of mankind in this world as a lonely, defenseless character doomed with death, his inclination to gain power, his deadly passion to the personal property, especially in population increase periods can be considered as the other basic causes of "evil". Apart from this, providing that there exists a perfect God, why should we face with evil in the world? The above mentioned reasons are considered to be the sources of "evil" in literature.

To sum up, the idea of "evil" in literature is represented by deliberately violating of the generally accepted taboos such as "eroticism", "incest", "murder" and killing. Such violations are believed to eliminate the boredom of literary works through affecting the style of the language. Thus, the reader is also drawn and involved in depths of the literary pieces.

Key vocabulary: *Literature, evil, erotism, murder, taboo, catharsis*

GİRİŞ

Kötülük Kavramı Tanımı ve Kaynaklarına Genel Bir Bakış

"Doğanın tarihi iyilikle başlar, çünkü o Tanrı'nın eseridir; özgürlüğün tarihi kötülükle başlar, çünkü o insanın eseridir."

Immanuel Kant

Kötülük kavramı, düşünce tarihinin en sorunlu konularından birisi olarak felsefe, din, psikoloji ve edebiyat gibi değişik

disiplinler açısından geniş biçimde ele alınmıştır. Konu ile ilgili çalışmalar hız kesmeden günümüzde de devam etmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra insani ve etik değerlere olan inancın kaybı sebebiyle kötülük konusu çokça işlenmiştir. Kötünün, karşı duruşun, çatışmanın, fiziksel ve psikolojik şiddetin, ölme ve öldürme eğiliminin, intihar, erotizm ve şiddet içeren pornografik unsurların, kimi zaman estetik bir kurgu ve üslupla, kimi zaman da bu tür kaygıların dışında şiirlere ve anlatılara konu olduğu bilinen bir husustur. Bu yaklaşım modern edebiyat eleştirmenlerince "Kara

Edebiyat” olarak tanımlanmaktadır: “*kara edebiyat*”ın çıkış noktası ise “*bilinçdışına özgü coşkusal eğilimlere*” bağlanmaktadır.¹

Edebi türlerde kötülüğün yansımalarının sebeplerinin başında kötünün, çürümüşlüğün ve hazzın peşinde koşuşun estetik bir yapıya kavuşması gelmektedir. Bu sürükleniş esnasında dil bazen kışkırtıcı, çarpıcı ve çıplak imajlardan oluşabilir: Söz konusu üslubu ve estetiği kötülükte ve çürümüşlükte arayan şairlerden birisi de Baudelaire’dir.

*“Çürümüşlük, Baudelaire’in en sevdiği konuların başında geliyordu. Güzelliğe, acı ve hayal kırıklığı olmadan ulaşamazdı. Bunu kabul etmeyenler, sanatsal yeniliklere kapalı olanlardı.”*²

Edebiyat ve kötülük kavramlarını insan psikolojisi ve davranışlarından ayrı düşünmek mümkün görünmemektedir. İnsanın kötülüğe meyilli oluşunu ve kötülüğün üzerine giderek, kendi özgürlüğünü, hatta bir tür yaratıcı rolüne soyunma zaafını bazı şair ve yazarlar okuyucuyu heyecanlandırmak ve duygularını altüst ederek onu bir şiddet ve kötülük sarmalı içinde tutmak istemektedirler. Bataille’in altını çizdiği gibi, edebi eserlerde lanetlenme kutsanmıştır. Bu tür lanetlenmiş, karanlık yollar, önlenmesi imkansız bir tutkuya dönüşmektedir:

¹Peter-André Alt, *Karanlık Ruhun Arkeolojisi: İçimizdeki Kötülük*, Çev. Sabir Yücesoy, İstanbul, Sel Yayınları, 2016, s. 14.

² Cumhuriyet e - gazete, Yayınlanma tarihi: 24 Kasım 2017 Cuma, 17:01

*“(…)edebiyat tutkunun doruğudur. Ama yine de tutku lanete karşı koyamaz: İnsan hayatında anlam bakımından en zengin olan şeyler “lanetli yan”da dururlar/ Lanetlenme, kutsanmaya yönelen yollar içinde en az yanaltıcı olanıdır/”*³

Modern ve modern sonrası yazarlar kötülük ve erotizm gibi uç konuları işlemekte istekli bir tutum sergilemektedirler. Bu tür yazar ve şairlerle ilgili olarak Bataille aşağıdaki değerlendirmelerde bulunuyor:

*“hem erotik hem de korkunç olduğu açıkça belirtilen bir olayı dile getirme konusunda bilinçli bir özen gösteriyorlar; Yaratılış inancının tersini savunmaya pek meraklılar; yüce olanı alçaklıkta, büyük olanı yıkıcılıkta arayıp bulmakla meşgul oluyor ve zaten ortaya çıkardıkları her eserin kendi yazarını hem yükümlülük altına sokmasını hem de tehlikeye atmasını istiyorlar”*⁴

Konunun detaylarına geçmezden önce kötülük kavramının anlamı üzerinde özet bilgi aktarmanın yararlı olacağını değerlendirmekteyiz. Girişin aktardığına göre, Cevizci kötülüğün değişik tanımlarıyla ilgili olarak aşağıdaki değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Kötü”nün Türkçe sözlüklerdeki kelime anlamına baktığımızda amaca

³ Georges Bataille, *Edebiyat ve kötülük*, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay. İst. 2014, s. 28

⁴ Georges Bataille, *Edebiyat ve kötülük*, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay. İst. 2014, s.95

uygun olmayan, kusurlu ve yetersiz olan, korku ve endişe verici olan, zarar, acı ve rahatsızlık veren şey, zararlı etkide bulunan şey, ahlaki bakımdan iyinin karşısında yer alıp, yanlış ya da kabul edilemez olan şey, mutluluğa, ideallere, amaca ulaşmayı engelleyen durum veya oluşum için kullanılan nitelendirme olarak açılmış olduğunu görürüz.⁵

Toplumbilim Terimleri Sözlüğü'nde kötülük, “insanın gereksinmelerine, çıkar ve dileklerine aykırı olan, bir topluma, bir toplumsal kümeye, bir kişiye zarar verici sayılan, özdeksel ya da tinsel bir nesnenin, bir olayın niteliği” olarak tanımlanmıştır.⁶ Bataille, Sarte'dan yaptığı bir alıntıyla kötülüğün net bir tarifini yapmaktadır:

“Kötülük için Kötülük yapmanın tam olarak anlamı şudur: Kasten, hâlâ İyilik olarak kabul edilenin tam tersini yapmak. Kötülük, -kötü güçlerden nefret edildiği için- istenmeyeni istemek, -hâlâ İyilik kendini, derin iradenin nesnesi ve sonu olarak tanımladığı için- isteneni de istememektir. Baudelaire'in tutumu tam olarak böyledir.”⁷

Kötülük kavramı felsefi açıdan ele alındığında, “duyan, düşünen, hisseden

varlıkların incitilmesi” olarak daha net bir tanıma kavuşmaktadır.⁸

Georges Bataille bir başka yazısında kötülük kavramını hayatın konformizmine karşı ölümün meydan okuyuşunun cazibesi olarak değerlendirmekte, kötülüğün cazibesini bir tür zafer kazanmakla eşdeğer tutmaktadır:

“Kötülük, aslında bir tür meydan okuma olan ölümün cazibesini yansıttığı sürece -erotizmin bütün biçimlerinde olduğu gibi-, olsa olsa gizli bir yenilginin nesnesi sayılabilir. Bu Kötülük, muzaffer edayla taşınan Kötülük'tür; aynı, günümüzün umarsız koşullarında savaşların gururla taşıdığı Kötülük gibi”⁹

Din felsefesi kötülüğü “doğal” ve “ahlaki” olmak üzere iki ana kategori üzerinden ele almaktadır. Doğal kötülük; ilahi takdir ya da doğal nedenler sonucunda ortaya çıkan yıkıcı olayları kapsarken, ahlaki kötülük; bizzat insanın kendi eylemlerine bağlanmaktadır.¹⁰

Bademkırın, Kötünün çekiciliği ile kötünün estetiğinin kadim zamanlardan beri tartışıldığına; “şeytan” a ve “cennetten düşüş” gibi hikâyelere “kötülüğün ayartıcı”lığını gösteren örnekler olarak işaret etmektedir. Kutsal metinlerdeki bu tür anlatıları Edebiyat bilimi ve “kötülük

⁵ Nurten Kiriş, “Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise”, <http://www.flisdergisi.com/sayi5/ss.83-84>

⁶ Ozankaya, Ö. (1975). Toplumbilim terimleri sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (S. 66)

⁷ Georges Bataille, Edebiyat ve kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay. İst. 2014, s. 30

⁸ Jeffrey Burton Russel, Şeytan, Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük, çev. Nuri Pülüner, Kabalcı yayımları, İstanbul, 1999, s. 11

⁹ Georges Bataille, Edebiyat ve kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay. İst. 2014, s. 28

¹⁰ Tuncay imamoglu, “Seneca ve Kötülük” Ekev Akademi Dergisi, yıl: 9 sayı: 24 (yaz 2005) s. 87

estetigi” bakımından incelenmeye değer bulunmaktadır.¹¹

Kısaca kötülük, yerleşmiş olan değerler, tabular ve geleneklerle zıtlılaşmadır. Kötülük, özgürlüğün teminatı olarak isyana açılan kapıların ardına kadar açılması anlayışıdır. Bu durumda iyilik boyun eğmenin ve itaatın simgesi olarak değersizleştirilmektedir. İyi olan özgür olamaz. İyilik özgürlüğün önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Kötülük, ahlakı hiçe sayan bir tür “yüksek ahlak anlayışı” olarak işlenmektedir. Büyü, kan, irin göz yaşığı gibi bütün bedensel sıvıların akıtılmasına kutsallık atfedilmektedir. Hiçbir tabuya bağlı olmayan kötülüğün özgürlüğün teminatı olduğu savunulmaktadır. Cinayet, şehvet kurban, savaş ve haz gibi gövdenin merkezinde ve çevresinde gelişen sapkınlıklar bir tür vecd ve tinsel sarhoşluk hali olarak yansıtılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Edebiyat ve kötülüğün ayrılamayacağına, kötülük ve kötü karakterler olmadan Edebiyatın çok sıkıcı olacağına, insan doğasının bütün çıplaklığı ile yansıtılmayacağına inanılmaktadır.

Kötülük ve Kaynağı

İnsanlık tarihinde kötülüğün başlangıcı ve kaynağı Hz. Adem ile Havva'nın Tanrı'nın koyduğu meşhur yasağa uymamaları olarak ifade edilebilir. Hristiyan inancında. bu ihlalin yarattığı kötülük, zincirleme bir reaksiyon halinde günümüze kadar ulaşmıştır..Kur'an'da Bakara Suresi'nde ilk günah anlatılmaktadır: Hz. Adem ve Hz.

Havva cennete yerleştikten sonra orada Allah'ın nimetlerinden diledikleri gibi faydalanıyorlardı. Allah, onları yasak ağaca yaklaşmamaları hususunda uyardı: Ey Adem! Eşin(Havva) ile birlikte cennete yerleş; orada çekinmeden istediğiniz her yerde cennet nimetlerinden yiye; sadece şu ağaca yaklaşmayın; sonra ikiniz de zalimlerden olursunuz”¹²

Kötülüğün kaynağı olarak, ilahiyatçıların, filozofların ve psikologların farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşler birbirini destekleyebildiği gibi taban tabana zıt düşüncelerden de oluşabilmektedir. Söz konusu görüşler arasında kötülüğün kaynağını ilahi yani tanrısal bazda ele alan görüş ilk akla gelenlerden birisidir. Söz konusu görüşün özünü Epicurus'un ortaya attığı,¹³ daha sonra da David Hume tarafından şu şekilde formüle edildiği görülmektedir:

Epiküros'tan yüzyıllar sonra David Hume“Doğal Din Üzerine Diyaloglar” adlı eserinde Philo'ya söylediği şu sorularla problemi ele alır;

“Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor?

Öyleyse o güçsüzdür. q

oksa gücü yetiyor da kötülüğü önlemek mi istemiyor?

Öyleyse o iyi niyetli değildir.

¹¹Ümit Bademkiran, “ Kötülük Kavramı ve Ece Ayhan'ın Eserlerine Kötülük Meselesi Bağlamında Bir Yaklaşım* İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 58, Sayı: 2, 2018, s. 281-308

¹² K. Kerim, (Bakara, 2/35)

¹³Cafer Sadık Yaran, Kötülük ve Theodise. Vadi Yayınları, Ankara, 1997, ss.11-12

Hem güçlü, hem de iyi ise, bu kadar kötülük nasıl oldu da var oldu?”¹⁴

Her şeye gücü yeten kadir-i mutlak bir tanrının kötülüğün kaynağı olamayacağını, aslında kötülük kavramının iyiliğin karşısı olarak değil de tamamlayıcısı olarak düşünülmesi gerektiği noktasından hareket eden savunma sistemine “teodise” denmektedir. Kötülük probleminde çözüm yolu olarak ortaya konan teodise, her şeye gücü yeten Tanrı'nın sınırsız iyilik ve adaleti ile evrendeki kötülüğün varlığını uzlaştırma girişimidir.¹⁵

Esas itibarıyla “metafiziksel, ahlaki ve fiziksel kötülük” olmak üzere üç ayrı kötülüğün varlığından söz edilebilir. Metafizik kötülük, bütünlük ve mükemmellikten eksik olma halidir. Leibniz'e göre, metafizik kötülük ahlaki ve fiziki kötülüğünde kaynağını oluşturmaktadır. Fiziksel kötülük ise, hastalık yapan bakteriler, depremler, fırtınalar, kuraklıklar, kasırgalar ve benzeri durumlarda insan eylemlerinden bağımsız olarak meydana gelen kötülüktür.¹⁶

Marquis De Sade kötülüğün kaynağı olarak Tanrı'yı görmektedir. Georges Bataille, Sade'in kötülük yaratma konusundaki kötümser bakış açısı konusunda şunları yazmıştır:

“Barbar eliyle kötülüğü yağurmaktan başka bir şey bilmiyor: Kötülük onu eğlendiriyor: Keşke annem de onun

*gibi olsaydı! Hayır: Ben ona benzemeye çalışacağım: Ondan nefret ederek: Onu taklit edeceğim; istediği de bu; ama bunu ancak ondan nefret ederek becerebilirim.”*¹⁷

Varoluşçu yaklaşımlar kötülük problemini tanrının varlığından çok reddi noktasında ele almaktadırlar. Kötülüğün varlığı Tanrı'nın reddini gerektirir,” çünkü Tanrı insanlara mutlak kötülüğü, yani ölümü vermiştir; onun toplu ve keyfi ölümler karşısında ve insanın çeşitli kötülöklere maruz kalırken tepkisiz kalması bunu gerektirir.(...) İtaat köleliği gerektirir ve Camus köleliğin kaçınılmaz olduğunu savunur.”¹⁸

Freud'a göre kötülüğün kaynağını kısaca şu şekilde açıklamak mümkündür. İnsanın hayatını devam ettirebilmesi ve hayatını idame ettirebilmesi için iki önemli şeye ihtiyacı var:

1. Cinsellik ve ensest duygular: İnsanoğlunun medeniyet kurabilmesi için gerekli,
2. Ölüm ve öldürme duyguları: Kişi kendi duygularını tahrip etmek yerine, dış dünyadan başka nesnelere karşı yıkıcı ve tahripkar olmaktadır.¹⁹

İslam Dini'ne göre kötülük kavramı denilince ilk akla gelen sözcük “şer”dir. Ögük'e göre, İslam düşüncesinde “şer”, klasik Batı düşüncesinde ileri sürülen “şer” türlerinden farklı olarak, şirk, küfür,dalâlet,zulüm, cehalet, yaratıcıyı inkâr

¹⁴David Hume, Din Üstüne. (Çev. Mete Tunçay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara,1995, s. 209.

¹⁵Nurten Kiriş, “Tarihsel Olarak Kötülük Problemi ve Çözüm Yolu Olarak Teodise”, <http://www.flsgdergisi.com/sayi5/ s. 83>

¹⁶Nurten Kiriş, a.g.m.,ss 83-84

¹⁷ Georges Bataille, Edebiyat ve kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay. İst. 2014, s.91

¹⁸ Albert Camus, Düşüş, Çev. Hüseyin Demirhan, İstanbul, Can Yayınları, 2016.

¹⁹Sigmund Freud, Civilization And Its Discontents, W.W Norton &Company, 1989, pp.78-84

edip nimetine nankörlük etmek, gibi hususlar kötülük cinsi olarak zikredilmiştir.²⁰ İslâm'da “şer”, bir şeyin “yaratılan amacına uygun olmama”²¹ durumu olarak tanımlanır ve “şerlerin mutlaka hikmetleri ve hayra yönelik amaçları”²² bulunmaktadır. Bir tür kötülük olarak adlandırabileceğimiz “şer”ri ve onun zıddı olan “hayr”ı yaratan Allah'tır. Ancak, tanrının salt bir kötülüğü yaratacağı düşünülemez. Çünkü O kullarına karşı adil ve çok merhametlidir. Dünyada kötülük var ise, bunun kaynağı “hikmet” kavramında aranmalıdır. Bu yaklaşım “Mâtürîdî” anlayışının bir ifadesidir.²³

İnsanda Tanrı katına yükselmek isteyen bir “ahsen-i takvim”²⁴ (Yaratılmışların en güzeli) duygusu ile birlikte, insanı aşağılara çeken bir de “Esfel-i sâfilîn”²⁵ (Aşağının da aşağısı) duygusu vardır. Bir Müslüman kötülüklerin girdabında boğulabileceği gibi, ahlaki ve insani yönden zirvelere de çıkabilir. Bunu belirleyecek olan niyeti ve davranışlarıdır.

Gövde, Erotizm ve Ölüm Sarmalına Kötülük

Kötülüğün yansıma alanı bulduğu nesnelere arasında “gövde, ölüm ve erotizm” sarmalı önemli bir yer tutmaktadır. Gövde (beden de denilebilir) hem hazzın hem de acının birleştiği bir nesnedir. Bu bakımdan kötülük

söz konusu olunca bu üçlünün bir arada, birbirini tetikleyen bir sarmal olarak incelenmesi zincirin halkalarının tamamlanması açısından önemlidir.

Kötü çocukluk, erken yaşlarda tadılan zulüm, acı, sefalet ve cinsellik gibi trajik felaketler, insanın kötüye yönelmesini ve edebi eserlerde yankı bulmasını kolaylaştırmaktadır. Aşırılık ve hayatı ters yüzünden okuma isteği, haz odaklı hedonist yaklaşımlar, yakma ve tahrip etme duygusu ile beraber cinsel tatmin olayının sapkınlığa kadar uzanma içgüdüleri bazı yazar ve şairlerde pornografik arzularla ölüm duygusunu eşleştirmektedir. Bu tür kimseler için tehlike cinsellik ve ölüm bir var oluş-yok oluş meselesine dönüşmüştür.

Georges Bataille, kadim zamanların itibaren doğum, ölüm ve erotizm arasında bir bağ olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Yontma Taş Devri'nden başlayarak insanın ölümle tanıştığı anda erotizmin söz konusu olduğunu düşünür. Erotizmin kaynağını doğuma, yani ölümün yıkıntılarını durmadan onaran üremeye bağlamaktadır.²⁶

Bataille, Ölüm ve erotizm konusunda Edebiyat ve Kötülük adlı eserinde Marquis de sade'ın düşünceğini özet olarak şu şekilde aktarmaktadır: “Zincirlerinden boşanan erotik itki, kendi nesnesinin kudurganlığıyla uyanır. Erdemsizliğe bulaşmış bir hovarda cinayetin duygular

²⁰ Emine Ögük, İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3) 2015, s. 14.

²¹ A.e., s. 15.

²² 53 TDV, İslâm Ansiklopedisi, “Şer” maddesi, Ankara, c. 38, 2010, s. 541.

²³ Emine Ögük, İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti:

Hikmet, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (3) 2015, s. 14.

²⁴ K. Kerim, Tin, 4

²⁵ K. Kerim, Tin, 5m

²⁶ Aytekin Karaçoban, Erotizm Üzerine, İstanbul: Ayrıntı (2002) s. 26

üzerinde nasıl bir imparatorluk kurduğunu bilir. (...) Suçun öyle bir cazibesi var ki tek başına bütün tutkuları tutuşturmaya yetiyor.”

“Sade, ortak bir tecrübeden yola çıkar: Sıradan bastırılmışlıkları açığa çıkaran - şehvetin uyanması için nesnenin var olması yetmez, değişikliğe uğratılması da gerekir. Başka bir deyişle, zincirlerinden boşanma hali olan erotik itki (iş ahlâkı ve genel olarak görgü kurallarıyla karşılaştırıldığında) kendi nesnesinin uyumlu kudurganlığıyla uyanır. Sade'in bu konuya ilişkin gözlemi şöyledir: “Ne yazık ki sır, fazlaca güvenli bir alan yaratır; erdemsizliğe azıcık bulaşmış bir hovarda bile cinayetin, duygular üzerinde nasıl bir imparatorluk kurduğunu bilir...” Blangis de şöyle haykırır: “Dernek doğruymuş; suçun öyle bir cazibesi var ki, her tür şehvetten uzak, tek başına bütün tutkuları tutuşturmaya yetiyor.(...) Şehvet, tıpkı cesetler gibi bir huzursuzluk hali, bir boğulmuşluk duygusu yaratır”²⁷

Kötülük olgusunun tartışıldığı bir başka temel alan ölüm ve intiharla ilgilidir. Ölümün tabu sayılması ve kurbanın kutsal oluşu ölme ve öldürme içgüdülerini harekete geçirmektedir. İnsanda yasakları ihlal etmeye karşı bir eğilim vardır. Çünkü tabuların esas işlevi şiddete karşı savaş anlayışına dayanmaktadır. Cesedin taşıdığı şiddet içeriği ile yüzleşenler bu duygunun sarı olduğu kanısına kapılmaktadırlar. Ceset insanda hiçlik ve yokluk duygusunu uyandırmakta, neticede hayatın sonun deviniminin sıfır noktası olduğuna işaret

²⁷ Georges Bataille, Edebiyat ve kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay, İst. 2014, s. 101

²⁸Philip Turetzky, “Erotism: Death and Sensuality:by Georges Bataille”, Outlineby Philip Turetzky, turtzky@colostate.edu, ss. 2-4, e.t 23 Nisan 2019

etmektedir. Öte yandan hayvanlarda cinsel davranışların serbestliğine karşın insan cinsel özgürlüğün kısıtlanması da şiddet ve öldürme arzularını tetiklemektedir. Bu bakımdan seks ve ölüm bir tür aşırılıklar festivali olarak, kışkırtıcı ve çeldirici temalar olarak hayatın içinde yer almaktadırlar. Bir diğer ifade ile tabular delinmek ve ihlal edilmek için konulmuşlardır.²⁸

Şurası ilginçtir ki Bataille ölümün bencil olmayan ve çıkarsız cazibesini övmekte, bu temanın edebi eserleri tutkunun doruklarına taşıyacağına inanmaktadır:

“Başka bir gerçek de, ölümün çıkarsız cazibesine kapılan Kötülük ile bencilce bir çıkara yönelen kötülüğün birbirlerinden farklı olduklarıdır. “İğrenç” bir cinayet eylemi, “tutkuyla işlenmiş” bir cinayetle bir tutulamaz. Yasalar her ikisini de mahkûm ederler; oysa, en insancıl haliyle edebiyat, tutkunun doruğudur.”²⁹

İlhan Berk Şiirinde Aşk, Erotizm ve Gövdenin Yansımaları

Tanzimat şiiri ile birlikte kadın anne, bacı ve ulaşılamayan bir aşk sembolü olan “Leyla” figüründen, ete kemiğe bürünen bir sevgili anlayışına doğru bir yöneliş göstermişti. Bu yaklaşım Cumhuriyet döneminde daha da ileri boyutlara ulaşmıştır. İlhan Berk'in şiirlerinde ise, aşkın yüceliğinden çok bedensel arzuların ve

²⁹ Georges Bataille, Edebiyat ve kötülük, Çev. Ayşegül Sönmezay, Metis Yay. İst. 2014, s. 59

buluşmaların şiire yansımalarını görmekteyiz. Bununla beraber, Berk'in ilk dönem şiirlerinde geleneksel ve ideal aşk anlayışı çerçevesinde kalmış, aşırı erotizme kaymamış, estetik ve dil açısından hoş kabul edebileceğimiz, ince bir zevk ürünü şiirlerine de rastlamaktayız.

"İçimde de, dışımda da kalan senin hülyan

Hiç biri eksilmedi, hiç biri noksan değil

*Dolaşan senin kokun, konuşan senin eşyan*³⁰

(...)

"Ne kadar çok seviyorum

Güneşlenen kertenkeleyi

Kışneyen atları

Okula giden çocukları

Gökyüzünü, güneşi.

*Belli seni düşünüyorum*³¹

İlhan Berk'in bu tür aşk anlayışı 1950'li yıllara kadar devam eder. Berk, şiirlerinde aşk temasını sık işleminin sebebinin lirik

düşünen bir şair olmasına bağlamaktadır.³² Ne var ki, Andre Gide gibi batılı yazarlar ve İstanbul'a geldikten sonra katıldığı ortam ve bohem çevre, Berk'in kadın ve aşk anlayışını da değiştirir. Romantik aşk yerini fiziksel aşka, hatta erotik aşk anlayışına bırakır.

İlhan Berk aşkla ölüm arasında bir bağ kurar. Şiirlerinde kendisi için herhangi bir sözcüğün dışında bir anlam ifade etmediğini söylediği ölümün yerine erotizmi koyduğunu söyleyebiliriz. İlhan Berk'te ölümden kurtulma düşüncesi, cinselliği arzulamakla başarılabilecek bir problem haline dönüşmüş benzerdir. Fransız filozof Bataille,³³ deneysel erotizmin öncüsü olarak, İlhan Berk'in erotizme, hatta bazı şiirlerinde pornografiye yönelmesinde etkili olmuştur. Bataille, insanın doğuştan itibaren yasaklarla çevrili bir cinsellik yaşadığını, bu açıdan erotizmin insan için bir özgürlük ve mutluluk alanı oluşturacağını savunmaktadır.³⁴ İlhan Berk, Bataille'in Erotizmi psikolojik bir araştırma konusu olarak almasına, cinsel arzu ile ölüm arasında bir bağ kurmasına hak vererek, "*Cinsel arzuyla ölüm arasında bir bağ vardır her zaman*"³⁵ hükmünü vermektedir.

Berk, aşkın ve sevdiği kadınların şiirini büyüttüğüne inanmaktadır. Bu anlamda

³⁰ İlhan Berk, *Güneşi Yakanların Selamı*, s. 54

³¹ İlhan Berk, "Her Günkü Gökyüzü Altında", *Günaydın yeryüzü*, T.Ş., s. 100

³² İlhan Berk, *Kült Kitap*, s. 99

³³ Georges Bataille (d. 1897, ö. 1962) Fransız yazar, sosyolog, antropolog ve filozof. Nietzsche'nin izinde düşüncelerini geliştirmiş, gerçeküstücü düşüncenin geliştiricilerinden biri olmuştur. Kötülüğü üstlenen ve gizemsel yolculuklara dayalı iç deneyimlere dayanan bir ahlakın savunuculuğunu yapmıştır. Kötülük ve erotizm Bataille'nin merkezi konularından biridir; çünkü onun düşünce yapısında kötülük hayatın en temel gerçeklerinden biri olarak belirir. Kötülük Bataille'ye göre bir *ahlaktan yoksunluk durumu* ya da

ahlak yetersizliği değil, tam tersine verili ahlakı yadsıyan başka tür bir ahlakın koşuludur. Böyle alındığında kötülük, yasakları aşmanın ve kuralları ihlal etmenin bir yoludur ve "*yüksek ahlak*" bunu gerektirir. Bataille gerçek özgürlüğü yaşamı kışkırtmak ve aşmak olarak değerlendirdiğinden özgürlüğü ve değerleri yeniden yaratmanın kötülüğün geçtiğini, gidilecek *en uzak yerin* burası olduğunu söyler.

³⁴ Georges Bataille, *Erotizm*, Çev. M. Mukadder Yakupoğlu, Bilkamat Basım Sanayi Ltd. Ş, Ank. 1993, s. 3

³⁵ İlhan Berk, *Kült Kitap*, s. 367

kadınları şiirinin atardamarı olarak nitelendirmekte, bu yüzden kendisini hiçbir zaman aşka kapatmadığını belirtmektedir. Yaşamadığı aşkları şiirine taşımadığını belirterek, kadınlarla şiirinin dirildiğini, sürükleyici ve etkin hale geldiğini savunmaktadır.³⁶

İlhan Berk'in cinsellik ve erotizm bağlamında çok işlediği bir diğer konu da gövdedir. Berk'in gövdeye yönelmesinde bir ressam olarak anatomi bilgisinin yanı sıra, küçük yaşlarda yakından ve ister istemez şahit olduğu deli ablasının çıplak vücudunun etkili olabileceği ihtimal dahilindedir. İlhan Berk'in akıl hastası bir ablası vardır. Abla hapsedildiği odasında sürekli çıplak dolaşmaktadır. Ablasının çıplaklığını sevdiğini, sabahları ilk onun yanına gittiğini, ablasının çıplaklığının çocuk dünyasını yıktığından söz etmektedir.³⁷ Berk'in çıplaklığa ve erotizme yönelmesinde çocukluk yıllarından kalma bu aykırı deneyimin payının olabileceğini de hesaba katmak gerekir.

Berk için çıplak vücudun incelenerek şiire yansıtılması, Türk-İslam geleneği içinde hep korunması ve saklanması gereken önemli bir "mahrem" in tabu olmaktan çıkarılması şeklinde bir anlam da taşıyor olabilir. Asırlardır bütün ilahi dinlerde kıymetli bir mücevher gibi gizlenmiş olan gövdenin, sıradan bir uzuv olarak gözler önüne serilmesi, ifşa edilmesi ve bu şekilde bir kutsalın perdelerinin indirilerek "nâmahrem" konuma getirilmesi, tabu olmaktan çıkartılarak zahirileştirilmesi de düşünülmüş olabilir. Nitekim aşağıdaki

alıntılar bu yaklaşımımıza ışık tutabilecek düşünceler içermektedir:

"Tarih insan gövdesini sevisel bir varlık olarak görmek istememiştir. Bu yüzden de insan, bedenini utançla saklama yoluna gitmiş, kendini öyle kurmuştur. Böyle bakmıştır gövdeye tarih. Böyle de biçimlendirmiştir. Gövdenin ölümü de böyle başlamıştır. Öte yandan, tarihin bedeni konu edinmesi, ona bir nesne olarak bakması ise ancak yakın çağların sorunu olacaktır. Gövde, özgürlüğüne de öyle kavuşacaktır."³⁸

İlhan Berk, gövdenin yalnızca mahrem yerlerini değil, yüzden başlayarak kolları, elleri, ayakları, bacakları kısaca vücudun hemen hemen tüm organlarını şiirlerine konu ettiği gibi, onların işlevleri ve kendisi için ifade ettiği anlamları üzerinde de etraflıca durmuştur. Yüz, saçlar, eller, ve ayaklar diğer işlevlerinin yanı sıra cinselliğe yatkın objeler olarak ele alınır. Saçları "kışkırtıcı", "koku ormanı" ve "dokunma duygusunu körükleyici" ağızı, "yüzün en çarpıcı cinsel ögesi", elleri "cinselliğin simgesi", ayakları "gövdenin tüm organlarından daha cinsel, "sapkın" ve "gözü kara" şeklinde cinsellik yüklü sıfatlarla nitelendirilmektedir.³⁹ Berk'e göre gövde ancak çağımızda laikliğini elde etmiş, bu yüzden de soyunma özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu özgürlük alanı içinde, soyunan gövdenin "hem sevgili, hem arkadaş, hem kardeş oluyor" şeklinde tanımlanması, bu üçünün cinsel manada bir

³⁶ Berk, a.e, s. 100

³⁷ İlhan Berk, **Uzun Bir Adam**, s. 33

³⁸ İlhan Berk, **İnferno**, s. 14

³⁹ İlhan Berk, **İnferno** 25-35

arada anılması te'lif edilmesi ve açıklanması zor, yerleşik ahlak kurallarının sınırlarını zorlayabilecek bir algılama yaratmaktadır:

Çağımızda gövde laikliği kazanınca ilk kez soyunuyor. Böylece de hem sevgili, hem arkadaş, hem kardeş oluyor. Soyunan kadın artık bedeninin kendisi için doğal, vazgeçilmez, yüce bir varlık olduğunu biliyor.⁴⁰

Sevgiliye kavuşamamanın verdiği aşk acısından ölen geleneksel şair anlayışı, Berk'te erotizmin sarhoşluğunda duyulan cinsel hazzın zirvesindeki ölüm algısına dönüşür. Ayrılık ateşi ile uğruna yanıp kül olunan Leyla'lar, Züleyha'lar, Şirinler, fiziksel aşkın temsilcileri konumunda bulunan "Beatrice" lere, "Elisa" lara dönüşmüştür.⁴¹ Walt Whitman'ın "*Sexcontainsall*"⁴² (Seks her şeyi kapsar) sözü bir çok şiirinde yerini alacak ve bu düşünce doğrultusunda çok sayıda şiir yazılacaktır:

*"Bir aşkı gitmek var şimdi sen osun
Cinselliğimizi büyütme büyütme
Dağlamak çıplaklığımızı göklemek
Böyle seni suya göğe tutuyorum
Seni artık korkunç karıştırıyorum"⁴³*

İlhan Berk'in bu hoyrat erotizm anlayışı son kitaplarında biraz olsun estetik ölçülere kavuşmuş hissini verir. Çıplak erotizm,

yıllar önce üzerinden silkeleyip bir hamlede attığı giysilerine yeniden kavuşmuş, pornografik anlatım ve tanımlardan kurtularak, ince tüllerin arkasından kadını kimliğini tekrar kazanmış gibidir. "*Sexcontainsall*" (seks her şeyi içerir) ifadesinin yerini, "*Love is a shadow*"⁴⁴ (aşk bir gölgeden ibarettir) ve "*Seks bütün zamanların en büyük hiçidir*"⁴⁵ tümcesi alacaktır. Tam anlamıyla olmasa ve bir gölge şeklinde görünmüş olsa da, hırçın "*seks*" yeniden munis "*aşka*" dönüşmüştür. Berk uzun yıllar boyunca devam eden "*sınırsız ve laikleşmiş*" gövde ve cinsellik anlayışını daha ölçülü bir bakış açısı ile değerlendirme ihtiyacı duymuş ve erotizmi, "*tehlikeli bir gezinin yapıldığı yasaklar bölgesi*", "*etin cehennemi*", "*etin çılgılığı*" gibi biraz pişmanlık kokan ifadelerle dillendirmeye başlamıştır. *Kuşların Doğum Gününde Olacağım* adlı kitabında bulunan ve sevgiliyi tanımlayan şu zarif ifadeler gözden kaçmamaktadır:

*" 1. Siz alazlar ışıltılar ve sonsuz zamandınız
(...)
5. Şimdi sizin olduğunuz yerler akşamüstüdür
6. Size 'gökyüzünün yarısı' diye seslenirdim ve susmak bilmezdim"⁴⁶
(...)*

⁴⁰ Berk, a.e, s. 18

⁴¹ İlhan Berk, *Kült Kitap*, s. 367

⁴² İlhan Berk, *Şenlikname, Toplu Şiirler*, (Ed. Mehmet Taner- Fahri Güllüoğlu) YKY. 3.bs İst. 2008, ss. 362-364

⁴³ İlhan Berk, *Aşıkane, Toplu Şiirler*, (Ed. Mehmet Taner- Fahri Güllüoğlu) YKY. 3.bs İst. 2008 . 313

⁴⁴ İlhan Berk, *Kuşların Doğum Gününde Olacağım, Toplu Şiirler*, s. 1981

⁴⁵ İlhan Berk, *Kült Kitap*, s. 382

⁴⁶ Berk, a.e, T.Ş. s. 1987

“ 1. Siz uğultulu ormanlar garip
kuşlar yabanul ormanlardınız”⁴⁷

İlhan Berk'in şiirlerinde aşk ve erotizm teması hep işlenmiştir. Bu temalar çoğunlukla, “kara, beyaz, kırmızı, su, göklemek, göge tutmak, suya tutmak, at sürmek, süvari, kule, merdiven çıkmak, sur çıkmak, merdiven inmek, kanal, kazımak, yatay, dikey, vadi, ağmak, çadır...” gibi

değişik sembollerle yansıtılmıştır. Şiirlerinde geniş biçimde yer alan kadın ve erotizm temalarının birer “mutluluk ve özgürlük” sembolü olarak İlhan Berk'i ne kadar özgürleştirdiğini, ya da mutlu edip etmediğini sadece şiirlerine bakarak anlamak zor görünmektedir.

⁴⁷ Berk, a.e , T.Ş. s. 2003

Implementating Electronic Medical Records System: A Readiness Case Study At Private Medical Hospital

Alwi Mohd YUNUS¹

Dr Irwan Kamaruddin ABD KADİR

Fitra Iqmar Binti ZULKIFLI²

Abstract

The purpose of this study is to identify readiness of the private hospital towards implementation of electronic medical records in private hospital. The objectives of the research are; to identify the current practice of electronic medical records (EMR) in organization; to understand the level of readiness on the implementation of EMR in the organization; and to evaluate the fulfilment of records management requirement towards implementation of EMR. In this study, the researcher conduct semi-structured interview with Informants from a selected private medical hospital as a case study. It was found out that the selected private medical hospital still use paper-based medical records in their daily practice. However a special project team is established to explore the implementation of EMR. Furthermore, the researcher identified that the organization is ready and well-prepared on the implementation of EMR and they are following the Records Management requirements. From the findings, the researcher comes out with the recommendation to MRD Department in order to improve the process of conversion paper-based medical records to electronic medical records. The recommendation is to create awareness of the users in importance of using electronic medical records and also it is good for the team to do digitization of the previous medical records before the implementation of electronic medical records. This is based on the experienced of the other hospital that has been implemented electronic medical records earlier that MRD Department. Most of the users will request to have a reference on the previous medical records in order to give better treatment and management to the patient. With the digitization, Medical Records Department do not need to provide the physical medical records since the previous medical records can be accessed through the system. The recommendation and suggestion also will help the other interested researcher to do better study and to use this study as a reference and benchmark in the future.

Keyword: Readiness, Medical Records, Electronic Medical Records

1. INTRODUCTION

¹ Faculty of Information Management, Universiti Teknologi MARA, UiTM Selangor, MALAYSIA

² Faculty of Information Management, Universiti Teknologi MARA, UiTM Selangor, MALAYSIA

Healthcare facility means any premises in which one or more members from the public receive healthcare services. The healthcare services include medical, dental, nursing, midwifery, allied health, pharmacy and ambulance services and any other service provided by a healthcare professional (Legal Research Board, 2011).

Private healthcare facility means any premises, other than a Government healthcare facility, used or intended to be used for the provision of healthcare services or health-related services, such as private hospital, hospice, ambulatory care centre, nursing home, maternity home, psychiatric hospital, psychiatric nursing home, community mental health centre, haemodialysis centre, medical clinic, dental clinic and such other healthcare or health-related premises as the Minister may from time to time, by notification in the Gazette (Legal Research Board, 2011).

Patient medical records are referring to the patient's folder that contains all patients' information and health history in the respective healthcare services. Although medical records serve many functions, their primary purpose is to record information about patients and their care (Huston, 2004; Mann and Williams, 2003). It provides clinical staff caring for patients with information needed to deliver optimal care in present or future hospital episodes.

Most of the hospitals are using paper-based patient medical records, and the implementation of electronic medical records has their own challenges in the hospital environment. The concept of Electronic

Medical Records (EMR) started in the 1970s and usage of such systems has spread rapidly, although even in most developed countries, still only a minority of hospitals had fully implemented the systems (KanidaNarattharaksa, 2016). For those hospitals that are using paper based medical records at their hospital, they have their own recordkeeping system.

Records management defines as the "field of management responsible for the efficient and systematic control of the creation, receipt, maintenance, use and disposition of records, including processes for capturing and maintaining evidence o and information about business activities and transactions in the form of records (ISO, 2001). Besides that, the ISO Records Management Standard 15489 identifies three primary characteristics of records that must be managed by recordkeeping system, which is authenticity, reliability and integrity.

On the other hand, Electronic Records Management (ERMS) refers to systems that are designed for electronic record keeping, archiving and storage. Many of these systems also have integrated document management capabilities (Azad Adam, 2008). Electronic Medical Records (EMR) provides an effective way to solve the problem of managing clinical data. EMR has, in fact, been playing a minor role in the industry for many years but has yet to be implemented successfully end-to-end because of the many hurdles it faced such as privacy concerns, cost and simply the lack of technology. EMR as a tool to reduce medical errors had been heard from patient safety

advocates and regulators (IOM, 2007; Martinez, 1996).

2. LITERATURE REVIEW

According to The National Archive (2010), records management is about controlling records within a comprehensive regime made up of policies, procedures, systems, processes and behaviours. As records management operates in the different levels, there are individual keeping records and also strategic level of keeping the records. In the strategic level, staff need training and guidance in managing the records in the organization.

In addition, Rhoads and Smith (1976) opined that records are information, regardless of the format or media on which they appear. Records are necessary documents needed in the smooth running of any organization. It shows that management arrangement should follow the records management especially in decision-making activities in the organization. It is supported by Asiwaju (1985) which recognized it as a dynamic science of handling recorded information for immediate and future use efficiently and economically. Without the right management, records are not guaranteed to be authentic, reliable, integrity and usable (University of Wales, 2004).

Ismail and Jamaludin (2009) recommended that the recordkeeping system, which is about the operations, functional requirements and metadata requirements of records management is one of the element of trusted records management to be considered. The statement was seconded by Hawthorne (2016)

that the recordkeeping presents a significant research opportunity and immediate research requirement, due to the rapid growth of the technology and the significance and sensitivity of the data.

Good record-keeping will meet the corporate requirement of the organization and can be referred in daily routine as Kastetter (1999) stated record-keeping should not be viewed as solely a function of storing and retrieving documents. The concept is broader and includes such important considerations as how, when and by whom quality-related documents are generated.

The records management refers to the methods used by organization for the implementation and maintenance of their records management programmes (Ngoepe, 2016). There was research done on the policy implementation for paper-based records and electronic records and it shown the huge gaps on it. According to Kamarul (2004), 91% of policies were used for paper records and only 9% for electronic records. Horsman (1997) stated, policy is a continuous process and always needs to be updated. Besides that, based on Katuu (2015) and Marutha (2011), records management is a critical factor in the successful achievement of many functions such as health care.

Physician Advisory Service (2012) defined medical record is a powerful tool that allows the treating physician to track the patient's medical history and identify problems or patterns that may help determine the course of health care. World Health Organization (2006) mentioned if the medical record cannot

be produced when needed for patient care, the medical record system is not working properly and confidence in the overall work of the medical record service is affected.

In order to have a good medical records system, electronic medical records are recommended to the organization. Innovative new electronic medical records (EMR) systems may have a positive impact on health outcomes (Car et al., 2008). The statement was supported by Health IT (2018), where electronic medical records help providers better manage care for patients and provide better health care by providing accurate, up-to-date and complete information about patients at the point of care and also enabling quick access to patient records for more efficient care.

In every hospital, the management must provide good security, sufficient staff and also sufficient storage area for medical records. Sufficient storage will give impact of well-maintained of the medical records. The Physician Advisory Service (2012) agreed with the statement that medical records must be stored in a safe and secure environment to ensure physical and logical integrity and confidentially.

However, Maccarn and Shepard (1998) idea in a technological sense, its assumption is that it is possible to design a universal storage system that “will serve ultimately as safe heavens for electronic media created in the past, present and future. It was supported by The World Health Organization (2006) where the introduction of an electronic medical records drastically changes the environment,

it reduced with a number of problems associated with maintaining manual medical records, particularly medical records storage space problems.

The Physician Advisory Service (2012) stated that the physician must be aware of all others who can access their records or their electronic medical records system and what functions they are able to perform. Duranti (2010) also mentioned that The Commission was concerned that there may have been deliberate tampering with the access of electronic medical records, therefore the complete of the security system should be in place. For electronic medical records, there must be an audit trail on who has accessed to the EMR and what additional or edit that have been made. This audit trail will be evidence on the responsible person of the data entry. The Institute of Medicine (2003) allows electronic access to person and population level information by authorized users and supports efficient processes for health care delivery.

Based on The Physician (2012), records must be disposed of in a secure manner such that the reconstruction of the records is not reasonably foreseeable in the circumstances. As mentioned by WHO (2006), the disposition of the medical records should follow the policy and how the medical records will be destroyed should be clearly mentioned on the policy.

On the other hand, Azad (2007) stated that system need to be able to retain records for a specific length of time, depending on the nature of the record, and also dispose of them when the time limit is up. Kadlec (2018)

informed that medical records management is an evolving field. It is not just a bunch of words on a paper, the medical records contain data and making it meaningful. The medical records can help both physician and the patient where it provides history and treatment plan for that particular patient.

Moreover, Douglass (2018) also mentioned the creation of medical records help in collaboration with billing and the information in medical records used for reimbursement or medical claims of the patient. Collaboration with Medicare is one of the examples of collaborative working on the medical records creation.

In the Medical Records Manual by WHO (2006) mentioned that medical records provide valuable statistical data in a timely and efficient manner to public health and government ministries (such as reporting and monitoring of disease outbreaks). On the other hand, the legislation enacts the Meaningful Use (MU) program, which provides incentive payments for eligible hospitals and providers that demonstrate data, report from their medical records, achieve significant improvements in care and advance healthcare processes and outcomes.

3. METHODOLOGY

In determining the readiness of the private healthcare towards the implementation of electronic medical records, the researcher prepared the research questions to be answered and responded by the informants from the hospital. In order to gather all

information from the informants, the semi-structured interview have been conducted in the hospital on the different time were set with the informants. This approach was agreed by Bell (2010), where he suggested that a study which derives its subject from human experience, is a qualitative nature.

In this research, the qualitative data collection and analysis method used to identify and explore on the readiness of the private healthcare towards the implementation of electronic medical records in their hospital. The researcher involved the population from MRD Department which involve in a special project of an Electronic Medical Records (EMR) committee. The committee members including the management team, ICTs team and users (including HOD of MRD, doctors and nurses).

4. ANALYSIS OF DATA AND FINDING

4.1 Current practice of electronic medical records in organization

Based on the research objectives, the researcher figures out the current practice of the electronic medical records in the organization. By semi-structured interview used as an approach to the research method, the researcher having an interview session with the representative from Administration Department, known as Informant A. From the session, Informant A stated that *“Currently, Medical Records Department in Private Medical Centre is still using paper-based medical records. We are in the process*

towards the implementation of electronic medical records which tentatively will be started with the pilot project in early next year, 2019. At this moment, we are towards the end of discussion process of implementation of EMR. We are still creating, keeping and maintaining the physical medical records in the Medical Records Department as a centralized storage area in the hospital”.

Furthermore, on the different interview session with ICT Senior Manager as a representative from ICT Department and also known as Informant B, he mentioned that “Now, our Hospital Information System (HIS) known as ARCUS, where this is a new system launched in end of December 2016. Before that, we are using a HIS system known as Copernicus. The enhancement of ARCUS from the previous system shown the rapid growth of the technology in HIS. In coming year 2019, the pilot project of EMR will use integration of HIS named as ARCUS AIR which is develop by the same vendor of ARCUS and this system focus specifically in EMR”.

From the Medical Records Manager perspective, known as Informant C, “Obviously, our MRD is now keeping and maintaining for paper-based medical records. The three years active physical medical records are keep centralized in MRD and semi-active medical records sent to third party company to keep and maintain the physical folder on behalf of the hospital. There is an agreement with the third party to keep and maintain the medical records save at all times and retrievable when it is needed. As

the Medical Records Manager in this department, I do hope that the implementation of EMR that will be started soon and the pilot project will be successful to convince the rest of the users to convert to EMR”.

4.2 Level of readiness to implement EMR

To meet the second objective of the research, the researcher conducted the interview session with the Informant A, B and C. Their scope of discussion is regarding the level of readiness among the users in MRD Department towards the implementation of EMR. As Informant A, “Absolutely, our management team is ready to implement electronic medical records as a medium of transaction in the hospital. This is due to rapid growth of technological environment in our country and indirectly to support our government in their mission towards electronic government. Moreover, our stakeholders agreed to invest in this project due to the high potential and good reputation and achievement of the hospital to our customers, doctors, staff and also to the community”.

Besides that, Informant B informed “The implementation of the EMR project will be started with the pilot project and tentatively it will be on early next year, 2019. This pilot project will be held about 6 months before the evaluation by the management together with the vendor, in order to rectify the weakness of the system and to identify improvement to be made”. In the next session, Informant C stated that “The target user of this EMR implementation if doctors, nursing, allied

health and also Medical Records Department. This is a population of people in the hospital which is also known as potential users of EMR. Currently they are involving with the paper-based medical records and our target in next year the system is ready for them to implement EMR. In addition, for the pilot project of implementation of EMR, there are 30 doctors, nursing and MR staff will be involved in the project. Their feedback will be the benchmark to the others to convert from the paper-based practice to the EMR practice”.

4.3 Fulfilment of Records Management requirements

From this research, the researcher identified nine requirements of Records Management practice that need to be followed by the organization towards the successful of the EMR implementation in MRD Department. Below the researcher briefly explain the nine requirements based on the interview session conducted with Informant A, B and C.

4.3.1 Management arrangement to follow records management

Based on the statement by the Informant A “Yes, I totally agree that the records functions in EMR are developing by following records management arrangement and records life cycle, from planning and creation through to final disposal.”

Informant A also mentioned about the job description have been developed, “Yes, there

are job description listing the duties, essential attributes and required level of skill needed prepared to records management personnel in the early stage of the conversion planning from paper-based to EMR.”

In addition, Informant A highlighted that, “There is a mechanism which can regularly review the organizational arrangement in implementing the records management function in EMR through the special project team where all information, planning, changes or new ideas have been accumulated and updates properly in their system and only can be accessed by authorised person.”

4.3.2 Records keeping to meet corporate requirement

In this second requirement, Informant A reflected to the questions and few answers have been highlighted which, “*Absolutely there are policies and guidelines that have been prepared by the management and followed and practiced by the respective department in identifying types of medical records that need to be kept.*”

Besides that, Informant A got mentioned, “There is code of conduct prepared by Human Resource Department that informed to all staff what is their responsibilities in order to follow the authority and in the department level itself, there is orientation done to all staff in order to ensure that they know what their responsibility and accountability are especially in handling patient medical records in their daily activities.”

Informant A also answered that, “Yes, our special project team have been discussed

regarding what kind of document in the medical records need to be captured in order to make it available in EMR format. This information then can be accessed in the future through EMR to meet the needs.”

4.3.3 Records Management policy

Furthermore, the third requirement focuses on records management policy which referring to the management team either there is proper plan as a policy maker or not. Researcher want to identify either the policy maker follows the records management practice in the preparation of the policy or not. Informant A given the feedback as, *“There is a policy in Medical Records Department that define the roles and responsibilities of the related employee in handling and managing medical records in the hospital similar as records management function”*.

Informant A then explain that, *“All policies, procedures and work instructions are ready and can be accessed by the staff through the portal and it can be referred at all time. It will be responsibility of the Head of Department to ensure that all of their staff are aware about the reference and will always follow the policy, procedures and work instruction as documented”*.

In addition, Informant A mentioned that, *“All policies and procedures provided not restricted to paper-based medical records only, it also accountable to EMR as well”*.

4.3.4 Medical records system

Here are few of the highlighted questions have been asked to the Informant B by the researcher due to get response on the establishment of medical records system by ICT team in MRD Department. Informant B confirmed that, *“There is a system established by the ICT team with the cooperation with hired vendor. The ICT team together with the vendor identified required system by understand the nature of business in MRD Department to make the system usable and integrated in the hospital”*.

The establishment of the medical records system is successful where the Informant B supported the fact with, *“As surveyed done by ICT team, we manage to get good feedback from the users where medical records system enables for quick and easy retrieval of medical records needed”*.

Informant B mentioned, *“The establishment of the medical records system is following the records management system which contain information of records and its metadata. This medical records system seems stable and early stages looks like fine without any major problem complained by the users in User Acceptance Test (UAT)”*.

4.3.5 Storage & maintenance of medical records

In this requirement, the researcher questioned on the storage & maintenance of medical records regardless their form of medical records, either it is in physical or electronic format. Informant B informed, *“All records (physical and electronic) in the medical*

records storage area are recorded and identified by following their unique number which it is referring to the Medical Records Number (MRN)”.

According to the Informant B, *“In MRD Department, Medical Records Department (MRD) do not keep any formats of records except for paper and electronic formats only. MRD only prepare and maintain the storage area for paper-based medical records and involving in the process of the conversion to the electronic medical records”.*

Moreover, Informant B stated, *“ICT team will monitor the access of the EMR and any issue occur in the future to be handle by the ICT team. Tentatively vendor team will be here in MRD Department for the first month of the implementation of EMR. After that period, one person from the vendor team will be stationed at MRD Department, work together with the ICT team to solve any minor issue. They will maintain and ensure that EMR will be accessible and readable in any occasion happen”.*

4.3.6 Access & security of medical records

In term of access & security of medical records, question have been asked by following the sixth requirement. According to Informant B, *“ICT team has planning on level of access of EMR. They are following the current practice of access to paper-based medical records where it is only can be accessed by authorised person and not all information can be revealed. The information*

regardless paper or electronic form are restricted to the Personal Data Protection Act 2010”.

Informant B explained, *“EMR allow changes to be made on the patient records as long the transaction is still active and do not submitted yet. However, changes made will be recorded in the audit trail in details that include information such as date of altered, time, user and also subject of the changes made. This audit trail only can be accessed by the Head of Department of Medical Records and ICT”.*

As a representative of ICT, Informant B agreed, *“In order to ensure the security of EMR information that contains details of patient’s history in the hospital, users have their own username and password to access EMR. Username and password cannot be shared among the staff and it should be kept by their own. Every access to EMR by using the username and password will be appeared in the audit trail and it consider as a user’s responsibilities of any written information captured at that particular time”.*

4.3.7 Disposal of medical records

Disposal of medical records in electronic form also included in the planning and preparation of EMR. This is part of ICT team process where they will manage and maintain from the creation of EMR to the disposal part of EMR. Disposal of medical records is one of the concern issue in this team since some of the system does not propose the disposal process. In this situation, Informant B informed, *“There is a policy prepared in managing*

disposal of medical records regardless paper or electronic medical records. Patient records will only be kept for seven (7) years from the last visit date. This system alerts the user with the disposal schedule for the appropriate medical records for destruction when the time is come. Only Paediatric and Obstetric cases will be kept for 28 years from the last visit date”.

As mentioned earlier by the Informant B, “There is a disposal schedule provided by the system which it will be alerted the user to do disposal process for that particular medical records. However, if the MRN is not included in a disposal schedule but it need to be disposed, the system can do special arrangement on that and it will be recorded in the audit trail and this process will ask for confirmation and authorisation from the Head of Department of Medical Records”.

In addition, Informant B added, “The process of disposal of medical records is not an easy process. It need to be checked and confirmed properly before the medical records will be destructed permanently. Due to this reason, only authorised person and experienced staff with well-trained can perform this process”.

4.3.8 Medical records creation for collaborative working/ through outsourcing

In MRD Department, the creation of medical records is based on the registration of the patient in the hospital. However, there are a lot of reason why the patient visits and seek treatment in the hospital. Other than that, there

are group of people that are seeking a treatment in order to provide health information to the third party. As a creation of the patient medical records is start in the registration counter, Medical Records Department will only start to manage and maintain the medical records after the registration part.

In that case, Informant C answered as, “Even though it is paper-based medical records, all patient need to sign a consent letter during the registration and the consent form is actually to give permission to release any information to the third party as mentioned in Personal Data Protection Act 2010. It will be the same practice when it comes to the implementation of EMR in MRD Department”.

Informant C mentioned, “Similar as a paper-based practice, in the EMR practice also will allocate who have right access to the medical records regardless form of medical records. Only authorised person can access to the medical records as clearly mentioned in the policy. This issue already been highlighted in the early stage of discussion towards the implementation of EMR in MRD Department”.

As confirmed by the Informant C, “There is no specific list provided by the management for those third-party organization to exchange or shares patient information from patient medical records. All request should be submitted and documented by MRD and with the authorisation from the patient only the information can be released to the requester. It will be used as in paper-based or electronic medical records”.

4.3.9 Monitoring & reporting on medical records & information management

In order to monitoring and reporting on medical records and information following the records management practice, especially for EMR, here, Informant C informed that, *“There is Internal Auditor assigned by the management team to audit the accountability and responsibilities of the MRD in managing this process. The auditor will be continued to audit after the implementation of EMR in MRD Department. The auditors have been selected by the special team project from the various department to cross check multifunction of EMR in the hospital”*.

Besides that, Informant C said, *“In the process of planning towards implementation of EMR in MRD Department, MRD staff already identified and highlighted to the EMR committee that electronic medical records should follow similar as paper-based practiced including description and call number for the medical records for easy retrieval”*.

To reflect to the third research objective, Informant C informed that *“The organization has fulfilled the Records Management requirements as per listed by the researcher. These requirements also following the Records Management practices where all aspects had been discussed and explore further”*.

5. Discussion of Findings

There are three main research objectives to be achieved and explored in depth by the end of the research. The main objectives of this research are to identify the current practice of electronic medical records in the organization; to understand the level of readiness on the implementation of EMR in the organization; and to investigate the fulfilment of Records Management requirements towards EMR implementation by the organization.

The face-to-face interview was carried out to find out the readiness towards the implementation of electronic medical records in the organization. In this way, the current practice of the organization is documented and the requirements of the future practice in electronic form could be planned and subsequently implemented in the organization. To gather data collected from the interview session, and as mentioned earlier in this study, the audio recorded had been transcribed accordingly to the thematic analysis.

The face-to-face interview examined based on the thematic analysis where three key perspectives from administration, ICT and MRD had been identified towards the implementation of electronic medical records in the organization. Based on the gaps stated in the problem statements of the study, these three perspectives explored from the face-to-face interview session whereby firstly the interview identified from the administration perspective on the readiness towards the implementation of electronic medical records in the organization compared to the current practice of paper-based medical records.

Secondly, the researcher explored from the technical perspective of ICT person whereby the level of readiness towards the implementation of electronic medical records in the organization are measured. Thirdly, the fulfilment of Records Management requirements by the organization had been discovered from the perspective of the MRD person in the organization.

The interview findings briefly described in this study. In identifying the current practice of EMR in MRD, the researcher asked *“What is the current practice of EMR in the organization?”* to the Informant A. In this research, the Informant A is actually the representative from the administration department and involved directly in the EMR project. For the question given, Informant A briefly explained that currently MRD is practicing paper-based medical records and MRD as a hub of centralized medical records keep and maintain in the storage area. As go further, Informant B had been asked with the question *“What is the system use in MRD?”* and the Informant B which a representative from ICT Department and as ICT Manager responded that currently MRD is using Hospital Information System (HIS) named as ARCUS. Informant B also mentioned that ARCUS is the migration system from the previous system named Copernicus.

As a Medical Records Manager, Informant C responded to the question *“What is form of medical records that currently held in MRD?”*. Informant C mentioned that currently there is paper-based medical records keep and maintain in the storage area in MRD.

Three years active medical records keep in the department and the rest have been sent to third party records centre. There is an agreement signed with the third party where they need to keep and maintain the physical medical records properly and to ensure it is retrievable when it is needed.

Furthermore, to reflect with the second research objective, which is to understand the level of readiness in the implementation of EMR in the organization, the researcher had prepared the questions to be answered by the informants.

The researcher questioned the Informant A *“Is the organization ready to implement EMR?”* and the Informant A was responded to the question by informed that the organization is well-prepared and currently is ready towards the implementation of EMR in the hospital. Informant A also mentioned that the level of readiness involved the management team, users that including doctors, nurses, allied health staff and also Medical Records staff. The Informant A briefly added that the users are ready because they are involved from the beginning of the brainstorm session to convert the paper-based medical records to the EMR and currently they are towards the end of the discussion and only waiting for approval from the stakeholders to start the pilot project on early of next year, in 2019.

Informant B responded to the question on *“When is EMR will be implemented in MRD Department?”* that the implementation will be started with the pilot project on early of next year, 2019 and it will be involved 30 doctors,

nurses, allied health and medical records staff as a pilot project.

Moreover, the Informant C answered to “*Who are the target user of EMR?*” by informed and explained that the target users are doctors, nurses, allied health and medical records staff. Besides that, Informant C also mentioned further that the target users will be extract more to the rest of the doctors after the pilot project is successful and stable.

“*What are the Records Management requirements?*” was being asked to the Informant C and there are nine requirements explained in depth by the Informant C. The nine requirements are Management arrangement to follow records management; Record-keeping to meet corporate requirement; Records Management policy; Medical Records system; Storage and maintenance of medical records; Access and security of medical records; Disposal of medical records; Medical records creation for collaborative working/ through out-sourcing; and Monitoring and reporting on medical records and information management. All these nine requirements also known as Independent Variables (IV) in this study. It was separation from the Dependent Variable (DV) which is referring to readiness towards the implementation of EMR in MRD Department.

Furthermore, Informant C responded that MRD Department had fulfilled all Records Management requirement as per stated and they are on the right track to the conversion of paper-based medical records to EMR with the

well and organized planning from the special project team.

Readiness of the organization should be accountable before implementation any new process in their daily activities. The early stage is important because it will show the successful of the whole process. In this research, the researcher finds out readiness of MRD Department towards implementation of EMR in their hospital. Conversion from paper-based medical records to electronic medical records not a simple project. It involves the whole of the organization to ensure the excellent result after the implementation of the new system.

Huge and stable hospital is not a guarantee that the implementation will be successful without proper planning and good teamwork among vendor and staff itself. Selection of vendor also as a main issue. The organization need to set an EMR committee in the hospital level that involve representative from Administration, Medical Records, Legal, Business Office, Nursing, Doctors, ICT and also any related department to gather information and feedback on what they need to be in the electronic system and then compile the information and to get the vendor that can fulfil all requirements needed.

By setting up the EMR committee and special project team that handling this project, it allows to monitor the progress of the project from time to time and to ensure that the process is following the timeline without any delay.

Implementation of EMR in the hospital is good idea even though there are a lot of challenges in making changes. However, the conversion will be the best investment to the hospital because the hardship in the beginning will encounter by the successful at the end of the process.

Few benefits in conversion from paper-based medical records to electronic medical records is, it will solve space problem in keeping the physical medical records in the storage area. In addition, no more request to expand the medical records storage area and no need to find out any outside storage area to keep all physical medical records. All medical records will be in the system and can be accessed and retrievable at any time required. Besides that, the conversion of the paper-based medical records to electronic medical records also will close any issue related to wrong medication or procedure done to the patient. All prescriptions and procedure plans will be keyed-in in the system and no more doctors handwriting. Other than that, by implementing EMR in the hospital, no more issue in delay of retrieval of medical record to the clinic and no more delay in getting consultation and treatment from respective doctor. The implementation allows users to access the same screen of patient at the same time with the authorised access. It will bring a good service and reputation to the hospital.

As an overall view from this research, the researcher had identified that MRD Department is ready for implementation of EMR and research objectives of this study had been achieved with the information gathered

from Informant A, B and C from the semi-structured interview session and open-ended answer had been delivered to the researcher.

6. CONCLUSION

In conclusion, from this study there are a lot of findings identified through the semi-structured interview. The researcher found that Private Medical Centre already in a good position where they are well-prepared and ready to implement EMR as a conversion to the paper-based medical records in their hospital. They have the EMR committee where there are representative from various departments from the early stages of the discussion until the implementation stages. MRD Department hired an experienced vendor in developing and integrating their current system into EMR.

As main objectives of this research are to study on the readiness of MRD Department towards implementation of EMR, findings shown that management team and ICT team are well-prepared and Medical Records Department team also in their right track where they are following Records Management practice in both medium, paper-based and electronic medical records.

In this research, researcher choose qualitative research as a research methodology. The researcher conducted semi-structured interview session with Informant A, B and C from different department to answer the research questions. From the findings and analysis, the researcher then gives the recommendation to improve the

implementation of EMR in the hospital. Besides that, the researcher also gives suggestion on further research for any researcher that interested in doing the same field of research.

Electronic Medical Records (EMR) is a solution to the few problems and issued in handling paper-based medical records in the hospital. From this research, the researcher found that good preparation and planning done by the hospital will turn to successful in implementation of EMR in the organization. All departments and users in the hospital should be ready to conversion of the system and process from the manual to electronic. This conversion also will support our national goals towards electronic government in Malaysia.

REFERENCES

- Aliza Ismail & Adnan Jamaludin (2009). Towards establishing a framework for managing trusted records in the electronic environment. *Records Management Journal*, 19(2), 135 – 146. Retrieved June 5, 2018, from <http://dx.doi.org/10.1108/09565690910972084>
- Asiwaju, G. (1985). *The need to introduce modern records management operation in Nigeria*. Memorandum submitted by the Federal Director of Culture and Archives to the Conference of Minister/ Commissioners Responsible for Information, Social Development, Youth, Sports and Culture.
- Azad Adam. (2008). *Implementing electronic document and record management systems*. New York: Auerbach Publications.
- Bell, J. (2010). *Doing your research project: A guide for first time researchers in education and social science* (5th ed.). Buckingham: Open University Press.
- Cohen, D. & Crabtree, B. (2006). *Qualitative research guidelines project*. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.qualres.org/HomeSemi-3629.html>
- Douglass, M. (2018). *What is the difference between electronic medical records (EMR) and Electronic Health Records (HER)?*. Retrieved June 7, 2018, from <http://www.smartsheet.com>
- Duranti, L. (2010). Concepts and principles for the management of electronic records,
- Hawthorne, K.H. & Richards, L. (2016). Personal health records: a new type of electronic medical record. *Records Management Journal*, 27(3), 286-301. Retrieved June 5, 2018, from <http://doi.org/10.1108/RMJ-08-2016-0020>
- Health IT. (2018). Readiness assessment of electronic health records implementation. Retrieved June 25, 2018, from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3564174>
- Hill, M. (1994). *National information policies and strategies: An overview and bibliographic survey*. London: Bowker Saur.
- Horsman, P. (1997). Digital longevity: policies on electronic records in the Netherlands. *Archives and Museum Informatics*, 11(13), 235-240. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.mampu.gov.my/mampu/bm/program/ICT/ispdoc/Interoperability%20Framework.pdf>
- International Standards Organization (2001). *ISO 15489-1:2001-Information and documentation: Records management standard*. Geneva: International Standards Organisation.
- Kadlec, L. (2018). *What is an EMR and EHR?*. Retrieved June 7, 2018, from <http://www.smartsheet.com>
- Kamarul, F.H. (2004). *Kerajaan Elektronik: aplikasi IT dalam pengurusan rekod di universiti awam Malaysia*. Master's thesis, Faculty Technology and Information Science, Universiti Kebangsaan Malaysia, Selangor.
- Kastetter, T.E. (1999). Quality concepts and litigation: the role of record-keeping in products liability litigation in the USA. *Management Decision*, 37(8), 633-643. Retrieved June 5, 2018, from <http://doi.org/10.1108/00251749910291604>
- Katuu, S.A. (2015). *Managing records in South African public health care institutions – a critical analysis*. Pretoria: University of South Africa.
- Marutha, N.S. (2011). *Records management in support of service delivery in the public health sector of the Limpopo province in South Africa*. Pretoria: University of South Africa.
- National Archives of Australia (2010). *Glossary*. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.naa.gov.au/recordkeeping/er/guidelines/14-glossary.html>

- Ngoepe, M. (2016). Medical records management framework to support public healthcare services in Limpopo province of South Africa. *Records Management Journal*. Retrieved June 5, 2018, from <https://doi.org/10.1108/RMJ-10-2017-0030> or records management theory is archival diplomatics. *Records Management Journal*, 20(1), 78-95. Retrieved June 5, 2018, from <http://dx.doi.org/10.1108/09565691011039852>
- Patton, M. Q. (2007). *Utilized-focused evaluation*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Physician Advisory Services (2018). *Medical Records*. Retrieved June 7, 2018, from <http://www.cpso.on.ca>
- Saunders, M., Lewis, P. & Thornhill, A. (2012). *Research methods for business students* (6thed.). Italy: Pearson Mass: MIT Press.
- Singh, P., Klobas, J.E. & Anderson, K. (2007). Information-seeking behaviour of electronic records management systems (ERMS) users: implications for records management practices. *Human IT*, 9(1), 135-181. Retrieved June 7, 2018, from <http://etjanst.hb.se/bhs/ith//1-9/psjka.htm>
- Private Medical Centre (2018). *Official Website of Private Medical Centre*. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.Privatemedical.com.my>
- Ting, S.L., Ip, W.H., Albert H.C. Tsang, George, T.S. Ho (2012). An integrated electronic medical records system (iEMRS) with decision support capability in medical prescription. *Journal of Systems and Information Technology*, 14(3) 236 – 245. Retrieved June 7, 2018 from <http://doi.org/10.1108/13287261211255347>
- University of Toronto (2018). *Official Website of University of Toronto*. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.utoronto.ca>
- University of Wales (2004). *Official Website of University of Wales*. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.wales.ac.uk>
- University South of Florida (2018). *Official Website of University South of Florida*. Retrieved June 5, 2018, from <http://www.ufl.edu>
- World Health Organization (2018). *Official Website of World Health Organization*. Retrieved, June 25, 2018, from <http://www.who.int>

Spiritual Values in National Etiquette

KOBLANOVA A.Zh.¹

Abstract

Each nation has a system of values in the cultural traditions . Each generation knows the values by means of information in the culture system. They are able to choose the appropriate information when communicating with each other in accordance with the values they have needed. Social relationship will be set between communicators with the help of this information.

Currently, the study of the national language and mentality, and the traditional culture of the people, reconsider and knowledge of the world of values in the national culture are in cultural demand. Among them, the importance of special consideration of customs and traditions, customary procedures associated with the Kazakh national etiquette has been significantly increased.

The article analyzes the nature of ethno-etiquette symbols that show the connection between ethnocultural cognition and etiquette in the national language. Their national character, i.e. ethno-ethnic content is also revealed. It is especially noticeable the national character of the people in this speech ethics. It is analyzed, that they, in turn, are not only a national language, but also an indicator of national culture.

In the article we considered topical issues of modern culture about the revival of the traditional culture of the Kazakh people, which has been preserved for centuries in our culture in accordance with the traditions such as: *to respect elders, assign name to a child, greetings, bow, not cross the road.*

Keywords: speech etiquette, etiquette norm, ethno-etiquette, ethno-culture, spiritual value, tradition, communicative act, cognitive base, traditional culture, language environment, etc.

Spiritual Values in National Etiquette

Each nation has a system of values in the cultural traditions. As a rule, *value* is neither an object nor a phenomenon, and not an event itself. It is an attitude, estimation/underestimation of the ethno-cultural collective to them. Value from the etiquette

viewpoint is not the words that are used in the greetings, but the attitude of the members of the community towards it.

In the development of environmental values, a member of the society is based on cultural traditions established in the society. They communicate with each other according to

¹ Candidate of philological sciences, professor of the Department of the Kazakh Language and Literature named after Academician S.Kirabaev Abai KazNPU, Almaty, KAZAKHSTAN

the established norms of cultural traditions. According to the established cultural tradition, Kazakhs recognize themselves, first of all, as a member of society, and then as a personality (individual). According to the researchers, the Japanese also recognize themselves first as a member of society. And European Nations, on the contrary, consider themselves first as a person, and then as a member of society.

Values, first of all, are manifested in the form of actions in a certain situation, and thus acquire universal qualities. Socially significant information are contained and stored in them. They are passed on from generation to generation. Meanwhile, language is the main channel. The accumulation, preservation, transfer of values is done by language.

In the research works of the recent years it is spoken about the functioning of the language, the most important of which are communicative, cumulative, cognitive, emotional activities. These paradigms in the science of linguistics are closely interconnected. The communicative function of the language is based on certain norms of communication, rules of behavior.

The scientist N. Uali said: "Language is not only a means of knowledge, it is a means of communication, is a cultural code of the nation. It is impossible to learn and master, understand culture without the help of language. Through language it is possible to define outlook of modern mentality of nation, the ancient language community's attitude to the world, to the society, to one's self" [1,25].

Visually, some languages have been serving as a means of communication. But in fact, language is not only a means of communication, but it is also the creator, keeper and connector of the spiritual culture of ethnic groups. Especially if the last three do not work the representative of that ethnos will gradually forget his tongue. Thus, the ethnic group is subjected to a spiritual crisis. Therefore, it is not enough to keep the language only as a means of communication. Any language is a means of communication for a representative of a certain ethnic. It is necessary to create conditions for its amazing qualities described above such as *creating*, *keeping* and *connecting* of the spiritual culture so they revive and function. Therefore, recognition of our mother tongue as a means of spiritual value is one of the most relevant issues today.

The first President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev's Conceptual Idea of Spiritual Renewal gave a new impetus to public consciousness. The basis of spiritual renewal is closely connected with our native language, our traditional culture. Spiritual renewal outlined in the President's speech comes down to our native language, our traditional culture. In fact, the life form of traditional culture is the native language, its cultural and linguistic codes. The Kazakh language has survived the policy of Russification, both during Russian colonialism and during the Soviet era. As a result, etiquette systems of the national language have been degraded.

It is well known that in the traditional culture of the Kazakh people, some traditions related to *aqsaqaldyq*, *at tergeu*, *sálem etu*, *sálem saly*, *jol kespeu* (to respect elders,

assign name to a child, greetings, not to cross the road) and etc. have been displaced from the number of spiritual values and now have become insignificant.

What led to the fact that this tradition, which has been preserved for centuries and had social significance in the system of social relations, came out of folk traditions?

Of course, there are so many types of values, each of them has its own characteristics associated with the traditional culture. Among them it is possible to determine the types that are incompatible with the traditional culture of the people, the spiritual culture of the nation, to note that such distorted, spoiled language etiquette associated with the policy of Russification for the period before independence.

Currently, one of the most relevant problems is, especially, to get rid of the bad customs which occurred as a result of the ideology of Russification in the revival of national values, that is, the spiritual renewal of the national consciousness.

In spiritual renewal, first of all, it should be taken into account the correction of violations and distortions in using of our language. In the Kazakh society, the older person is not called by his name, but in the case if it was done, one should add to it the regulators-the words of treatment, such as *apai - aunt, aǵai - uncle (Rabiǵa apai, Saken aǵai, etc.)*. It shows one of the oldest basic traditions of respecting the older generation. The composition of the Kazakh etiquette is one of the most unique national values. Thus, especially in the process of communication, speaking face to face with an older person, to use his/her names and

surnames, for example, “*Pálenshe Pálensheevich*”, “*Pálenshe Pálensheevna*” do not coincide with the tradition of respecting elders in the Kazakh society. Therefore, we cannot say that such options are universal and meet the communicative needs of the whole society. Also, mixing of other language elements into the system of etiquette of the Kazakh language has not appeared due to communicative needs, such as filling the lack [2,51.].

Etiquette is subordinated to the system of established traditions and customs. It reflects the same customs and traditions, and confirms them in everyday life. Respecting an older person in the Kazakh culture is a core of national traditions. In other words, in the consciousness of the ethnic group respect for the adults is the most important value coming from the ancestors.

Біз бұл Speaking of the etiquette norms we will focus here on *the Institute of Elders (Aqsaqaldar Instituty)* in the traditional Kazakh culture. From a legal perspective, the social activities and values of the institution of elders in the ancient Kazakh society were deeply revealed. As well as its semantic meaning was separately considered in the 5-volume Ethnographic Encyclopedia, published under the leadership of N. Alimbai. [3]. In the 15-volume explanatory dictionary of the Kazakh language a special place is given to the linguistic representation of the concept “*aqsaqaldyk*” (Elder) [4]. In our study neither many nor few places were allotted for the Institute of Elders [2].

Because the etiquette norm associated with the Institute of Elders, with the concept of “*aqsaqal*” (elder), is being degraded before our eyes. We observe this negative

phenomenon by comparing the “past” and “now”. And the notion “being old” has been associated with the Institute of Elders in the traditional Kazakh society. The model of this institution in our traditional national culture can be drawn on the following diagram:

Firstly, “aqsaqal” is a person who has reached a considerable age, who has seen and known a lot in life, a respected man in his surroundings, district, country. The stereotypical meaning of this concept in the language level means “an old person who has reached a certain age”. The stereotypical meaning of this concept at the cultural and semantic level is “a respectable, worthy, honorable person (enjoying a great right to honor). In society, the stereotype of “aqsaqal” was recognized as “a man with accumulated experience, wealth mind”.

Secondly, “aqsaqal” is the Kazakh stereotype, but it is not just an age-related biological category of a man, it means a person who organizes and regulates social relations.

Thirdly, “aqsaqal” had a special function in the traditional Kazakh society, it included regulation of various social relations, preservation of traditions of ancestors, organization of economic activity. And also the function of “aqsaqal” is to control the relationship between the older and younger generations, so that there is no contradiction between them, in the event of trouble he will try to resolve them peacefully, reuniting the two “waves”. “Aqsaqal” has a great influence on the formation of ethical standards, as well as on life of the young generation so that they do not unreasonably deviate from the lifestyle of their ancestors.

Fourthly, despite the absence of official position, authority, their position and role in society didn't cede to the authorities.

Fifth, as an adviser, he took part in internal and external political life in deciding the fate of the country and also in the public authority system. He is a person who has a special position and role in economic life, has a status recognized by the social environment. As well as “aqsaqal” was involved in legal issues.

And we have lost the institution of elders in modern society.

1) Especially among young newlyweds, the number of divorces is increasing, currently their number exceeds 30%. There are no young people who listen to elders and stop at their words.

2) It is no secret that aksakals at the ages of 60 and 70 have become too merry and active at weddings and parties; according to some digital data, the number of “urttaityn” (drinkers), “sekeńdep” (frivolous) and “selteńdep” (not serious) dancing elders have increased;

3) Looking at them, young people wished “eshqashan qartaimańyz” (that means never to grow old).

Old age was previously held in high esteem in the old Kazakh society, if at that time they wished for them to be “aq saqaldy sary tisti bol”, “jagyń týskenshe jamandyk kórme” (means live to a great old age), now they would wish them “qartaimańyz” which means do not grow old.

This suggests that in terms of the norms of etiquette, our old people lose respect. By an old age it has been meant a special person

who deserved respect in the former Kazakh culture. And older people have ceased to be *aqsaqal* (an elder) in our modern society. Now, unfortunately, they are considered to be just as a biological personality, and a notion “*qoғamdaғы bishara jan*” (means *a pathetic man in a society*) is widely spread according to their behavior.

Currently, the idea of “*Ruhani jańғыru*” (Spiritual renewal) greatly affected on public consciousness. Now we need to think about the renewal of the Institute of Elders. Currently it would be better to combine education, science, educative- pedagogic processes. Otherwise, the European model of old aged person is integrated into our society. In the European model of this concept, older people do not give advice and do not show a direction to the young people. Because they don't want to show themselves as an “elderly people”. They do not want to seem pathetic before young people, that is why they want to look “*young*”.

Despite the fact that the Institute of elders are on the verge of extinction in the Kazakh society, it is was pointed that rarely, but in some regions in rural areas it has kept at the family level. And in Uzbekistan, Turkmenistan and the Caucasus the mechanism of work of Elders has been kept. And we have lost the Institute of Elders in our society, nowadays it is turned into the notion just “old age”. In today's cultural field, we do not consider *Elder* as the Social Institution, it is just taken as ethical, etiquette norms.

In addition, in the traditional culture the custom “*at tergeu*” (assign name to a child) provided the harmony, first of all, between relatives. Ensure harmony in the family,

between relatives was a gender “*júkteme*” (burden) in society, typical for Kazakh women. In this regard, a married wife had to come up with the new names, because according to the Kazakh tradition she could not to call directly her husband's relatives by their own names. Thus, in the ancient system of Kazakh onomastics there were two different names of people — it is the given name, after reading the adhan (to give a name by reading the adhan in Muslim custom), that is, the *unmarked name* and the second one is called *marked name*.

For example, the new bride is experiencing a situation of “myself” – “other”, which is a fundamental binary concept in the consciousness of the ethnic group. Despite the fact that this problem has been described in previous studies, its cognitive aspect was not considered.

Because of the strict etiquette the bride had not to call her husband's relatives by their own names, and she was forced to give them a well-deserved name according to the position of “myself” – “other”. Marked name given by etiquette norms in language communication was a kind of symbolic world, and it showed the gumption of the Kazakh woman. In the language of Kazakh women, *Kózjaqsym*, *Qyztóre*, *Kenjebala*, *Syrǵalym*, *Ortanshym*, *Kenjetai*, *Erkejan* and other marked poetic anthroponims are still often and systematically used in all regions of the Kazakh land.

However, the origion of the custom “*At tergeu*”, in turn, was associated with mythical beliefs, but later it became an ethical norm that regulated the linguistic relationship between relatives of the bride and groom.

Many nations have words of greetings. *Sálem etu* (bow, *curtsey*) is a special form of greeting peculiar to the Kazakh nationality. Greeting (bow) is not common for all social segments. This form of greeting is based on family relationship. That is, one of the communicators is a father-in-law or a brother-in-law, a mother-in-law and the other should be correspond to them, that is, other communicators greet them according to their status. In the past Kazakh daughters-in-law stopped from a distance, seeing their father-in-law, the older brothers-in-law and the mother-in-law in order not to cross them road, they made a bow, putting both hands on their right knee.

Such forms of national etiquette as *sálem etu* - greeting (bow) has fallen into decay in the Kazakh society, especially in urban conditions. However, this tradition has still been used among the elderly, people brought up by the old custom. But we should not forget this tradition not only because they are used only by some villagers. Currently, many of the values that were previously unusable, obsolete, abandoned in modern society are revived. According to the scientist R. Syzdyk “the time has come when the human consciousness had matured, and now each nation consciously began to comprehend, study and analyze its historical values relative to the past and present, even it began gathering those “outdated” values till “archaic” that were of national value. In this regard, there is a need to introduce them into the national consciousness and into the world of science, as well as into the public (in language) life” [5,13].

Such gender features typical for women in the traditional Kazakh society are not

discrimination or humiliation of female. And, conversely, in social terms, there was an ethical significance, showing their special tact, polite, critical nature peculiar to female nature. And this kind of ethics, characteristic of women in the traditional culture of the nation, unfortunately, was displaced from the number of gender values, and remained as a relic of the past.

According to the scientist-researcher of speech culture N. Uali said “It is now time of education, science, and in particular, the role of various kinds of customs, traditions, rituals related to the mythological cognition should not be all together negated in society. Rituals, customs and traditions unite people, because of common traditions that they have they are drawn to each other. Therefore, a linguistic person with a high cultural and linguistic competence considers the factors associated with the mythological consciousness as one of the vectors in linguistic communication that must be taken into account” [1,38.]. Indeed, ignoring this factor in the culture of language communication leads to communicative failure.

Here is a look at the nature of ethno-ethnic linguistic symbols that show the connection between ethno-cultural cognition and mythology in the national language and it is revealed their national character. Especially, the national character of people is shown from speech etiquette.

Of particular importance is the analysis of customs in traditional culture from ethical point of view. When the public is well aware of the function of the etiquette of the word, understands its social character, when it recognizes its linguistic and ethno-cultural

features, and deeply feels the national characteristics, it has a positive impact on the culture of the individual, society as a whole, and also becomes an important component of the culture of interpersonal communication, turns on national and spiritual wealth.

In conclusion we can say that the revival of traditions, in accordance with the traditional Kazakh society, such as *aqsaqaldyq, at tergeu, sálem etu, sálem saly, jol kespeu* and etc. is a particularly urgent problem in the modern culture.

REFERENCE:

1. *Uali N.* Fundamentals of the Kazakh word culture: the dissertation for the degree of Doctor of Philology – Almaty, 2007, -315 p.
2. *Koblanova A.* The Kazakh word etiquette. - Almaty. Publishing Center of the Higher Attestation Commission, 2001. -120 p.
3. The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. Volume 1. (illustrated). – Almaty: LTD “Álem Damu Integratsia”, 2017. - 856 p.
4. Dictionary of Kazakh literary language. 15 volumes. The General edition was headed by: A. Iskakov, N. Uali. Almaty: Arys, 2006-2011.
5. *Syzdyq R.* Old and new in the Kazakh language. Scientific and cognitive research. - Almaty: Publishing house "Arys", 2009.-272 p.

ҚОБЛАНОВА А.Ж

Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, академик С.Қирабаев атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан

Ұлттық этикеттегі рухани құндылықтар

Түйіндеме Әр халықта оның мәдени дәстүрінде құндылықтар жүйесі болады. Осылар арқылы, яғни мәдениет жүйесіндегі ақпараттар арқылы әр буын құндылықтарды танып біледі. Сол танып-білген құндылықтарға сәйкес бір-бірімен қарым-қатынас кезінде тиісті ақпараттарды таңдай алады. Бұндай ақпараттар жүйесі арқылы тілдесушілердің арасында әлеуметтік қатынас орнайды.

Халқымыздың ұлттық тілі мен ділін (менталитетін), дәстүрлі мәдениетін зерттеу, ұлттық мәдениетіндегі құндылықтар дүниесін қайта қарап, танып білу қазіргі кезде мәдени сұранысқа ие болып отыр. Солардың ішінде қазақтың ұлттық этикетіне байланысты рәсімдерді, ғұрыптық салттарды арнайы қарастырудың мән-мағынасы айрықша арта түсті.

Мақалада халық тілінде кездесетін, этномәдени танымның этикетпен байланысын көрсететін этноэтикеттік таңбалардың табиғаты талданады. Сонымен қатар олардың ұлттық сипаты, яғни этноэтикеттік мазмұны ашылады. Халықтың мұндай сөз әдебінен ұлттық мінез айрықша байқалып тұрады. Олар өз кезегінде ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің де көрсеткіші екендігі талдап көрсетіледі.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі *ақсақалдық, ат тергеу, сәлем ету, сәлем салу, жол кеспеу* тәрізді ғасырлар бойы сақталып, қоғамдық қатынастар жүйесінде әлеуметтік мәнге ие болған әдет-салттарымызды қазіргі мәдениетімізде жаңа заманға орай қайта жаңғырту ерекше өзекті болып отырғандығына тоқталдық.

Тірек сөздер: сөз этикеті, этикеттік норма, этноэтикеттік, этномәдениет, рухани құндылық, дәстүр, коммуникативтік акт, когнитивтік база, дәстүрлі мәдениет, тілдік орта т.б.

Bulgar Şehrini Yıkılmasını Anlatan Tatar Rivayetlerinde Aksak Timur İmajı

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN¹

Öz

Zamanında bütün cihanı titreten Emir Timur'un adı Tatar rivayetlerinde ihtişamı ve şehirler kurucu özelliğinden ziyade İdil Boyu Bulgar şehrine yürüyüp onu yerle bir etmesi ile anılır. Adını rivayetlerde ve efsanelerde fiziki kusuruyla anarak Tatar halkı yurdunu yıkıp yağmalayan ve insanlarını kılıçtan geçiren cihangirden bir nevi intikamını almıştır. “Barac Nesli”, “Bulgar'ın Harap Olması”, “Yanmayan Kız”, “Kırık Kız”, “Ateşsiz Kaynayan Kazan”, “Tuybike Kazanı”, “Eski Kazan Şehrini Kurulması”, “Kazan Tarihi”, “Kaban” adlı rivayetlerin hepsinde Emir Timur'un Altın Urda'ya yürürken Bulgar şehrini yakıp yıkması anlatılır. Örneğin, “Yanmayan Kız” adlı rivayette Aksak Timur'un Toktamış Han'ı kovalayıp gelmesi ve onun ordusunu tarumar etmesi, şöhretli Bulgar şehrini ateşe verip sakinlerini kılıçtan geçirmesi, kadınları ve çocukları esir alması söz konusudur. “Kırık Kız” rivayetinde de Aksak Timur'un Bulgar ve Biler şehirlerine hücum etmesi, onları yıkması, hanı ve yakınlarını kılıçtan geçirmesi, eş ve kızlarını da esir düşürüp kendi vezirlerine dağıtmasından bahsedilir. Fakat “Barac Nesli”, “Aksak Timur” ve “Eski Kazan Şehrini Kurulması” adlı rivayetlerde Aksak Timur'un ilginç bir alışkanlığı dile getirilir. İnsanları öldürmeden önce onlara niçin öldürdüklerini sorar, ölüm sebebini kendilerinde görenlere dokunmaz, Aksak Timur'u suçlu gösterenleri de öldürmüştü. Araştırmacıların fikrine göre de Emir Timur teslim olanlara merhamet gösterir; olmayanlara da hiç acımazmış. Bu yüzden savaşla gittiği birçok şehrin sakinleri aynı “Barac Nesli” ve “Eski Kazan Şehrini Kurulması” adlı Tatar rivayetlerinde anlatıldığı gibi savaşmadan şehrin kapılarını açar ve kendilerini de Timur'un merhametine bırakırlarmış. Tarihte Emir Timur Doğu Avrupa'ya hâkim olan ve vefasızlık gösteren Toktamış'ı yıkmak için onun bütün ülkesini ele geçirmek zorunda kalmıştı. 1378'de birinci Altın Urda Seferi ile adını bütün dünyaya duyuran Timur imparatorluğunun sınırlarını İtil'den (Volga) Hindistan'daki Gang Nehri'ne, Tanrı Dağları'ndan İzmir ve Şam'a kadar uzattı. Hücumları ile Altınordu gibi bir Türk devletinin yıkımını hızlandırıp Ankara Savaşı'yla da Osmanlı Devleti'ni 11 yıl sürecek Fetret Devri'ne soktuğu için eleştirilen Timur, Tatarların birçok halk edebiyatı eserinde Bulgar şehrini yıkması ile anılır. Fakat defalarca dile getirilse de tarihte bu mesele bugüne kadar açıklanmamıştır. Bulgar şehrini Timur'dan sonra da hayatını sürdürdüğünü göz önünde bulundurursak şehri tamamen yerle bir etmemiş sadece ele geçirip yağmalamış diyebiliriz. Fakat bu olayın halk edebiyatının birçok türünde yer edinmesi Aksak Timur'un halk hafızasında Bulgar şehrini yıkan şahıs gibi kalmasına neden olmuştur. Başta desteklediği Altın Urda hanı Toktamış kendisine ihanet edince üzerine yürüyüp devletini yıkması, tarihçilere göre Emir Timur'un en büyük hatasıdır. Çünkü bu sayede Ruslar mevcut topraklara yayılarak büyük bir devlet kurabilmiştir. Mevcut araştırmada Tatar bilim adamları tarafından Emir Timur şahsıyla ilgili bildirilen düşüncelerin doğru olup olmadığı metin analizi metodu ile tespit edilecektir. Çalışmanın amacı, Bulgar şehrini yıkılmasını anlatan Tatar rivayetlerinde Emir Timur'un imajını ortaya koymaktır.

¹ Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler: Aksak Timur, Tatar, rivayet, Bulgar şehri.

Abstract

Emir Timur, who at one time conquered almost the whole world, is mentioned in Tatar stories not so much as a leader who left beautiful cities to the world, as much as a villain who leveled Volga Bulgaria with earth. Mentioning his name in legends and traditions in connection with his physical disability like *Lame Timur*, the Tatar people seemed to have avenged him for all the atrocities he committed. In such stories as “People from the Family of Baradj”, “The Fall of Bulgar”, “The Unburned Girl”, “Forty Girls,” “The Cauldron, Boiled Without Fire”, “The Cauldron of Tuybike”, “The Foundation of the Old Kazan City”, “The History of Kazan” “The Boar” tells how *Lame Timur* went to war against the Golden Horde and burned the city of Bulgar to ashes. For example, in the tradition “Unburned Girl” refers to how *Lame Timur* pursued the fleeing Khan Tuktamysh, defeated his army, burned the city of Bulgar and destroyed all its population, taking prisoner of women and children. In the tradition of “Forty Girls” also tells about Timur's raids on the cities of Bulgar and Bilyar, which he ravaged, and the Khans killed him. However, in the stories “People from the Family of Baradj”, “The *Lame Timur*” and “The Founding of the Old Kazan City”, one particular feature of Timur is mentioned. Before killing people, he asked them about the reason for their death. If people called his name, he killed them. And if people saw the cause of their death in themselves, then he forgave them. According to the researchers, Emir Timur was merciful to the submissive and was cruel to the disobedient. Therefore, many peoples to whom he went to war, just as in the stories “People from the Family of Baradj” and “The Founding of the Old Kazan City” often gave up without a fight and looked for Timur's mercy.

In the history of Emir Timur in order to defeat Khan Tuktamysh, who ruled in Eastern Europe and teach him a lesson for treason, he was forced to go to war against his state. In 1378, with a trip to the Golden Horde, Timur forced him to talk about himself and expanded the borders of his empire from the Volga River to the Ganges River in India, from the Tien Shan Mountains to Izmir and Persia. Fighting with the Turkic states. *Lame Timur* weakened them and caused them great harm. For this, he was criticized by many researchers. But despite the fact that in the Tatar stories and legends his name is mentioned in connection with the destruction of the city of Bulgar, there is no consensus in history on this score. If the city of Bulgar existed even after Timur's campaigns, then the leader did not wipe him off the face of the earth.

However, the fact that in many Tatar stories and legends still referred to the destruction of the city, then in the memory of the people he remained a villain who burned Bulgar. According to historians, the fact that Timur went to war against the Golden Horde, which he first took care of, and after the betrayal of Khan destroyed, is his biggest mistake. Because thanks to the destruction of the Golden Horde, the Russians were able to create a strong state in these lands. In this study, the method of text analysis revealed the true and erroneous opinions of Tatar researchers about Timur's personality. The purpose of the work is to show the image of Emir Timur in the Tatar stories and legends, telling about the defeat of the city of Bulgar.

Keywords: *Lame Timur*, Tatars, legends, Bulgar city.

1.GİRİŞ

Türk boylarının sözlü edebiyatında ortak miras olacak nitelikte birçok eser

bulunmaktadır. Zamanında bütün cihanı titreten Emir Timur'un (1336-1405) adı Tatar rivayet ve efsanelerinde de yer almakta olup şöhretinden ve şehirler imar etme özelliğinden ziyade İdil Boyu Bulgar şehrini yıkması ve bu esnada gösterdiği zalimliği ile anılır. Adı da halkın hafızasında Emir Timur olarak değil fiziki kusuruna bağlı olarak Aksak Timer şeklinde korunmuştur. Emir Timur'a, sağ ayağı aksak kalacak şekilde darbe aldığından dolayı Farsça Timerleng, Türkçe olarak da Aksak Timer denimekteydi. Türkler de kendisine Aksak Timur derlerdi. Adını rivayetlerde ve efsanelerde fiziki kusuruyla anarak Tatar halkı yurdunu yıkıp yağmalayan ve insanların kılıçtan geçiren cihangirden bir nevi intikamını almış gibi görünüyor. Fakat başlangıçta Aksak Timer ve Timerleng isimleri büyük şahıs ile alay etmek ve onu hor görmek için söylense de zaman geçtikçe olumsuz anlamını yitirip Batı'da Emir Timur'a Tamerlan, Ruslar tarafından da Hromoy Timur (Aksak Timur) ve Velikiy Hromets (Büyük Aksak) demek bir alışkanlık oldu.

Tatar halk edebiyatında "Barac Nesli", "Bulgar'ın Harap Olması", "Yanmayan Kız", "Kırk Kız", "Ateşsiz Kaynayan Kazan", "Tuybike Kazanı", "Eski Kazan Şehrini Kurulması", "Kazan Tarihi" adlı rivayetlerin hepsi aslında tek bir noktada birleşmektedir: onlarda Emir Timur'un Altın Urda'ya savaş ile gelip Bulgar şehrini yıkması anlatılır. Örneğin, "Kaban" adlı rivayette Aksak Timer Bulgar şehrini yıkınca, bütün sakinlerini öldürüp evlerini ateşe verir. Yine de şehirde Aksak Timer'e yarayan birkaç kişi kalır, onların arasında asilzadeler ve bekler de olur. Bulgar'da tekrar insanların yaşamaya başladığını

duyan Aksak Timer ordusu ile buralara hücum ettiği zamanlar, orman aralarına gizlenen insanlar Bulgar şehrine dönmeye başlar. Bir süre sonra Bulgar şehri yine canlanır."(Tatar Xalık İcatı, 1987: 152). "İşkè Kazan Kalasının Koruluvı" ("Eski Kazan Şehrini Kuruluşu") adlı rivayette Aksak Timer'in Bolgar şehrini "harap edip, halkını asıp kestiği zaman, Bolgar ülkesinin hanı Gabdulla Han'ı da öldürdüğü", "Bolgar şehrini kırıp, yıkıp, sonra ateşe verip, yer ile bir ettiği" ve "şehir halkının ne kadar af dileyip yalvarsa da Aksak Timer'in hiç kimseye aman vermediği", "kesip öldürdüğü insanların cesetlerini bir araya getirip, 'Ben sizi din tutmadığınız için böyle yaptım, sizden doğan çocuklar da dinsiz olur diye onların da kellelerini alıp sizin gövdeleriniz arasına bıraktırdım.' diye bu cesetleri ateşe verip "Bulgar yurdunda insan kanı içerek uzun süre bayram ettiği" ve Bulgar şehri ile beraber Suvar, Kızlar, Yüketav vb. Bulgar devleti şehirlerini de ateşe verip, insanların kılıçtan geçirdiği anlatılır. Tarihte, İsfahan'da yetmiş bin kişiyi kılıçtan geçirip kafataslarından kule yağması ile "Kellelerden kule yapan hükümdar" olarak anılmaya başlayan Emir Timur'un buna kendisinin verdiği cevap Tatar rivayetindeki cevapla neredeyse aynıdır: "İsfahan'a bıraktığım memurlarımı ve beş bin kişilik askerimi, isyan edip bir tekini bile sağ bırakmadan kılıçtan geçirdikleri, dinsizlik ettikleri için..."(Ekinci, 2010) "Yanmıy Torgan Kız" ("Yanmayan Kız") adlı rivayette yine Aksak Timur'un Toktamış Han'ı kovalayıp gelmesi ve onun ordusunu tarumar etmesi, şöhretli Bulgar şehrini ateşe verip sakinlerini kılıçtan geçirmesi ve "dereceye, yaşlı genç olmasına, burada yaşayan insanlara hiç acımadan

neredeysse hepsini yok edip kadınları ve çocukları esir alması” söz konusudur. Gabdulla Han ailesi ve yakınları ile Hüküm evine kapanınca bu binayı da ateşe verir. Fakat Tamerlan, güzelliği ve zekâsı ile dillere destan olan, Allah tarafından ateşten kurtarılan Han kızını ve onun küçük kardeşini Semerkant’a götürür. “Kırık Kız” rivayetinde de Aksak Timur’un Bulgar ve Biler şehirlerine hucüm etmesi, onu yıkmayı, hanı ve yakınlarını kılıçtan geçirmesi, eş ve kızlarını da esir düşürüp kendi vezirlerine dağıtmasından bahsedilir. Bu rivayette sözü edilen Bulgar şehirde sarayda yaşayan ve zamanlarını seccade üzerinde geçiren 40 kız, savaş başlayınca Han kızı ile beraber üzerlerine savaş giysileri, ayaklarına demirden çarıklar giyip türkü söyleyerek Biler şehrine yönelirler. Savaş sırasında şehit olan kızları helak oldukları yerde toprağa verirler. Buna benzer bir efsane Dağıstan halkında da korunmuştur. Emir Timur’un Arkas şehrine savaş açtığı zaman bu şehrin bütün erkeklerinin neredeyse öldürüldüğü anlatılır. Emir Timur’un askerleri, şehir düşen erkeklerin kıyafetlerini giyip cesurca savaşan kadınları esir düşürüp yere yatırır ve göğüslerine yanan kor serperler. Ama Arkas’ın düşmesinden 5 gün geçince bu kadınlar tekrar erkek kıyafetleri giyip ellerine kılıç alıp Timur’un ordusuna saldırır. Hatta bir tanesi Timur’un kaldığı eve bacadan girip onun bekçilerini öldürür ve neredeyse Timur’u da kılıçtan geçirecekti. Timur buna karşılık olarak şehrin bütün kadınlarını -çocuk ve yaşlı kadınlar da dâhil- toplar ve bir binaya kapatıp binayı ateşe verir. (http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html Erişim tarihi: 10.03.2019)

“Barac Nesli” adlı rivayette Aksak Timer’in Hacı Tarhan şehrini alması ve orada 5-6 yıl kaldıktan sonra “sayısını hesabını Allahtan gayrı kimsenin bilmediği” askerleri ile Bulgar şehrini almaya gelmesi anlatılır. Aksak Timer, o zaman Bulgar şehirde hükümdar olan Gabdulla Han ile amansızca savaşır ve Şehr-i Bulgar’ı 7 yıl kuşattıktan sonra ancak alır. Herkesi kılıçtan geçirir, kadınları esir düşürür, beyleri ve Gabdulla Han’ı da öldürür. Aksak Timer Bulgar şehrini harap ettikten sonra Bilar şehrine yönelir. Bu şehirde o zamanlar Samat Han hükümdarlık yapar ve Barac halkı yaşarmış. Han halkına şöyle der: “Eskiden bu topraklara Barac nesli gelip yerleşti, ama artık daha güçlü olan Aksak Timur dayadı kapımıza. Ne yapalım?” Halk her ne kadar savaşma taraftarı olsa da Samat Han mübarek bir zata -veliye- danışmak ister. Veli minareye çıkar ve Aksak Timur’un ordusunu gözden geçirirken o orduda Hz. Hızır (a.s.)’ın da olduğunu görür. Bunun üzerine veli, Samat Han’a savaşmaktan vazgeçmeyi ve kapıları açıp teslim olmayı önerir. Aksak Timer ise şehre girince halkı kılıçtan geçirir, akşam olunca da casus olarak kendisi halkın içine karışıp bu zulmün sebebini sorar. “Aksak Timer” diye cevap verenleri öldürür, zulmün sebebini kendinde bulanları da azat eder. (Tatar Xalık İcatı, 1987: 31-33).

“Barac Nesli” adlı rivayette de aynı “Aksak Timer” adlı rivayette olduğu gibi Aksak Timer’in ilginç bir alışkanlığa dile getirilir. İnsanları öldürmeden önce o onlara niçin öldürüldüklerini sorar, kendi günahlarından öldürüldüklerini düşünenlere dokunmaz, Aksak Timer’i suçlu gösterenleri de kılıçtan geçirir. Örneğin “İskè Kazan Kalasınını

Korıluvi” (“Eski Kazan Şehrının Kuruluşu”) adlı rivayette “Kendi günahımızdan dolayı öldürölüyoruz... Bitimer Hazret'i bize Huda ibret için gönderdi, o doğru yolu gösterendir!” diye cevap verenleri af eder, para ve hediyeler vererek onları serbest bırakır. İşte Bulgar şehri sakinlerinin ölümü Aksak Timer'in bu alışkanlığını bilmedikleri ile anlatılır. Ayrıca, Büler şehrinin Hanbikesi Aksak Timer'in bu alışkanlığından zekice faydalanıp şehri ve halkını “halk için vebadan dahi korkunç olan Aksak Timer'in ordusundan” korur. Hanbike, Aksak Timer'in kulağına çok hoş gelen şu sözleri söyler: “Padişahların padişahı, ulu Hanım Sultanım Hazreti Bitimer! İşte ben iki oğlumla senin huzuruna merhametini umut etmeye geldim. Ben günahlı Gabdulla Han'ın eşi, bu çocuklar da onun oğulları. Merhamet edip çocuklara babalarının ruhuna fatiha okuyabilecekleri bir yere yerleşip kendi Bolgar yurdumuzda yaşamamıza izin ver ne olur! Siz çok yaşayın, bütün cihanın devleti, güç ve kudreti sizin olsun. Siz bizim yurdumuzdaki asileri yok etmek için Tanrı tarafından gönderilen Yolgösterendir, biz hepimiz sizin günahkâr bendeleriniz. Rica bizden, aman sizden!” İşte bundan sonra Aksak Timer onları af eder ve Bulgar yurdunun istedikleri yerine yerleşip yaşamalarına izin verir. Onlar da Büler şehrinde kuzeye doğru gidip Eski Kazan şehrini kurarlar (Tatar Xalık İcatı, 1987: 45-47). Araştırmacıların fikrine göre Emir Timur, teslim olanlara merhamet gösterir; olmayanlara da hiç acımazmış. Türk bilim adamı Musa Şamil Yüksel'in de yazdığı gibi Timur'a karşı koyan şehirler, ele geçirilince genellikle yağmalanıp birçok insan öldürölürken, karşı koymadan teslim olan şehirlerden ise

genellikle sadece aman parası alınırđı. (2009: 82) Emir Timur'un Sultan Berkuk'a yazdığı mektupta da şöyle satırlar vardır: “Bize teslim olan selamete erer, bize karşı savaşan pişman olur.” (Cengiz, 2017: 49) Bu yüzden savaşla gittiğı birçok şehrin sakinleri aynı “Barac Nesli” adlı Tatar rivayetinde olduğı gibi savaşmadan şehrin kapılarını açıp teslim olmuşlar, kendilerini de Timur'un merhametine bırakmışlardır. Elde edilen topraklarda yaşayan halkı yağmalayıp hor görmekten korumayı da dile getiren “Tüzükat”ının 9. ve 10. Maddelerinde Emir Timur şöyle yazar: “9. Raiye haliyle iyice tanıştım. Büyükleri ağabeyler sıfatında, küçüklerini çocuklarım yerinde görürdüm. Her yerin tabiatını, her halkın mizaçlarını, adet ve geleneklerini incelerdim. 10. Türk-Tacik, Arap-Acem'den herhangi bir taife veya kabile olsun eğer benim davlethaneme girdiyse, büyüklerine hürmet ettim. Diğerlerine kendi haline göre davrandım. Onların iyilerine iyilik yaptım, kötülerini ise kendi kötülükleri ile baş başa bıraktım.”(Timur'un Günlüğü, 2018: 74) Yani Emir Timur aman dileyenin dostu, düşmanlarının acımasız baş belası olmuştur. Tarihten belli olduğı gibi Timur statü ve soyuna bakmaksızın insanların gönlünü almak için uğraşmış, askerlerine hediyeler dağıtmış, yetim ve fakirlere karşı alçakgönüllülük sergilemiştir. Karşılığı olarak da insanların bağılılığı ve sadakatini kazanmıştır. “Hangi kişi bana düşmanlık edip sonradan kendi pişman olarak diz vurup huzuruma geldiyse, onun düşmanlığını unutup dostluk sevgisiyle ona hamilik yaptım.” (Timur'un Günlüğü, 2018: 74).

Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin soyundan gelen Toktamış, Ak Orda hükümdarı Urus Han babasını öldürtünce Semerkant'a giderek

1375'te Timur'a sığınır. Timur'dan sağladığı destekle 1375'ten başlayarak Doğu Deşt-i Kıpçak'a egemen olup 1378'de Altın Orda Devleti'nin egemenliğini ele geçirir. Bu konuma yükselince, Timur'un kendisine yapmış olduğu tüm yardımları unuttuğu gibi, onu bir bakıma küçümsemeye başlar. Bu başarılarından sonra Altın Orda Devleti'ni eski sınırlarına kavuşturmak amacıyla Timur'a bağlı bulunan Harezmi'yi geri ister. Bu isteği Timur'la aralarının açılmasına neden olur. Bundan sonra olup biten bütün savaşları başlatan da Toktamış Han olur.(Urmançe 2006: 48-49) 1387'de Yağma amacıyla Timur'un egemenlik sınırları içindeki Azerbaycan'a girmekten çekinmez ardından aynı yıl Timur'un çıktığı batı seferinden yararlanarak onun oğlu Ömer Şeyh'i yenip tüm Maverünnehir'i acımasızca yağmalar. 1390 yılında Semerkant'tan Deşt-i Kıpçak'a gitmek üzere harekete geçer. Otrar yakınlarında Karaasman mevziine ulaştıklarında Toktamış Han'ın elçileri gelir. Görüşmede elçiler Toktamış'ın af dileyen mesajını iletirler. Timur elçilere, Toktamış'tan iyi bir davranış görmediğini, ona güvenmediğini belirtir ve güvenlik gereği elçiyi tutuklattıktan sonra 22 Şubat 1391'de harekete geçer. Timur çok büyük bir mesafeyi kat eder, bu arada ordusunda çıkan ciddi boyutlu açlık ve susuzluk problemlerini aşar, nihayet Toktamış'ın ordusu ile 20 Haziran 1391'de Kunduzca mevkiinde karşılaşmayı başarır. Çok çetin geçen savaşın sonunda Toktamış'ın ordusu bozulur, yenilen Toktamış kaçmayı başarır. Toktamış Han'ın, Timur'u Deşt-i Kıpçak derinliklerinde ordusuyla birlikte yok etme taktiği tutmaz, Emir Timur bu seferinde Doğu Avrupa'ya hâkim olan Toktamış'ı

yıkarak için onun bütün ülkesini ele geçirmek zorunda kalır. (Eğilmez, Macit 2018: 37, 50-51). Timur, düşmanı Toktamış'ın topraklarında bulunan bütün şehirleri yıkıp yağmalar ve Altın Orda şehirleri neredeyse bu devletin yıkıldığı zamana kadar bir türlü toparlanıp tekrar ayağa kalkamaz. (Urmançe 2006: 57-58). 1378'de birinci Altın Orda Seferi ile adını bütün dünyaya duyuran Timur, imparatorluğunun sınırlarını İtil'den (Volga) Hindistan'daki Ganj Nehri'ne, Tanrı Dağları'ndan İzmir ve Şam'a kadar uzatır. Maverünnehir'de günümüzde Özbekistan'da Semerkant ile Belh şehirleri arasında bulunan Şehr-i Sebz sınırları içerisinde yer alan Keş şehrine bağlı Hoca Ilgar köyünde Timur Devleti tarihi yazarı Şerefeddin Al-i Yezdi'nin (?-1454) "Zafername" adlı eserinde kaleme alındığı gibi 9 Nisan 1336'da Salı günü On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre Sıçan Yılında dünyaya gelen Timur, efsaneye göre, avucunda pıhtılaşmış kan ve ihtiyar adamın saçları gibi beyaz saçlarla doğar. Avucunda kan ile doğması zamanın hâkimi manasına gelen sahipkıranlılık alameti olmakla beraber ilerde çok kan dökeceği biçiminde yorumlanır.(Cengiz, 2017: 10) Söylentilere göre Timur, İsfahan'da 70 bin kişiyi kılıçtan geçirerek kafataslarından kule yığmış ve bu nedenle "Kellelerden kule yapan hükümdar" olarak anılmaya başlamıştır.(<https://www.yeniakit.com.tr/ki-mdir/Timur-Erisim-tarihi:10.03.2019>). Acımasızlığı ile ün kazanan Timur, elde geçirdiği şehirleri yakıp yıkmış, insanlarını da kılıçtan geçirmiş ya da diri diri toprağa gömdürmüştür gibi düşünceleri paylaştı ve günahını sevabından, zulmünü adaletinden çok göstermek isteyen araştırmacılar Timur

imparatorluğunun simgelerinden bir tanesinin de öldürülen insanların kafatasından yığılan kuleler, hatta kafataslarından yapılan “küçük bir kule”nin onun tahtının altında bulunduğunu yazar. İsfahan’ın yıkılmasından sonra yapılan kule 70 000 kafatasından oluşmaktaymış. Bağdat’ı yıktıktan sonra da bu tür “yapıtların” yüzden fazla yapıldığı söylenir. Sebebi de Timur’un elde ettiği toprakların askeri gücünü yok etme isteği olarak gösterilir. Böylece yakılıp yıkılan topraklarda uzun yıllar ordu toplanamazmış. (<https://topwar.ru/93869-zheleznaya-armiya-timura-voyna-sordoy.html> Erişim tarihi: 10.03.2019).

Türk bilim adamı İ. Aka’nın da yazdığı gibi Timur, tabii işgal ettiği ülkelerde kan dökme bakımından Cengiz Han’dan pek geri kalmamıştır. (2014: 170). Tatar rivayetlerine gelince, Tatar bilim adamı Mirkasym Usmanov’un yazdığı üzere Aksak Timer İdil boyuna 1391 ve 1395 yıllarında hücum eder fakat onun Bulgar şehrini alması tarihi belgelerle kanıtlanmamıştır. (Usmanov, 1972: 118-119.) Bu yüzden bazı bilim adamları Timur’un ele geçirdiği topraklarda anlatılan gaddarlığı, zalimliği tamamen kulaktan doldurma olduğunu anlatırlar. Hiçbir kafatasından yığılan kulenin kendisinin değil hatta bir parçasının bulunmaması ve daha fazlası bu gibi zulmü Emir Timur’un bizzat kendisinin yapmasının hiçbir kanıtı bulunmamıştır. Rus tarihçi A.V. Korniyenko’nun da bildirdiği gibi bir kez savaşı başlatarak bir “hiç”ten istediği iktidara eren Timur tabi ki onu devam etmek zorundaydı. Devlet adamlarına ve memurlara maaş ödenmeliydi, savaş ise askerleri doyurmaktaydı. Eğer seçtiği

yoldan sapsaydı önce askersiz kalırdı, sonra kellesi de alınırdı. (http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html Erişim tarihi: 10.03.2019).

Rus bilim adamı A. Vorobyov da Timur’un uyguladığı dehşeti şüphe altına alır ve o dönemlerde insanlar köle olarak satılabildiği için onları öldürmektense satmak daha karlı olduğunu yazar: “Neden Timur insanları kılıçtan geçirmeliydi ki onları iyi bir paraya satmak varken?” (Vorobyov, 2005) Türk tarih uzmanı E.B. Ekinci ise Timur’un zulmünü şöyle anlatır: Emir Timur’un 6000 km yol yürümüş 300 bin kişilik ordusunda her türlü adam vardı. Zaptu raptı güç olan bu kadar askerin, harb sırasında yaptığı zulümlerin hepsini Emir Timur’a yüklemek yersizdir.” (Ekinci, 2010).

SONUÇ

Rus tarihçi N.M. Karamzin’in “dünyanın üç tarafındaki yirmi altı devletin hükümdarı” olarak belirttiği Emir Timur kendisi ile ilgili şöyle der: “Benim ismim cihanı korkunç bir afet ile yüz yüze bıraktı: bir parmağım ile ben dünyayı titretiyorum!” (Urmançe 2006: 49) Emir Timur, 1401 yılına kadar yapılan dört seferle Irak ve Güney Anadolu, 1398-1399 seferleriyle Delhi Sultanlığı’nı, 1401-1402 seferleriyle de Suriye’yi fethetti. Büyük bir stratejist olan Timur, 300 kişilik bir kuvvetle 10 bin kişilik bir orduyu yenmiştir. (<https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Timur> Erişim tarihi: 10.03.2019) Fakat seferlerinin çoğunu Türk-İslam ülkeleri üzerine yönelttiği için birçok bilim adamı tarafından eleştirilir. Hücumleri ile Altın Urda gibi Türk devletinin yıkımını hızlandıran, 1402 yılında Ankara Savaşı’yla da Yıldırım

Bayezid'i yenerek Osmanlı Devleti'ni 11 yıl sürecek Fetret Devri'ne sokan Timur, Tatarların birçok halk edebiyatı eserinde – rivayet, efsane, beyit ve fıkralarda- Bulgar şehrini alması ve yıkması ile anılır. Fakat defalarca dile getirilse de tarihte bu mesele bugüne kadar açıklanmamıştır. Çünkü tarihi belge ve kaynaklarda, arkeolojik belgelerde bu hususta hiçbir malumat bulunmamaktadır. Ama yine de bazı tarihçiler Aksak Timur'un Bulgar şehrini yıkıp yağmaladığını düşünürler. Bulgar şehri Timur'dan sonra da hayatını sürdürdüğünü göz önünde bulundurursak demek ki yine de Timur şehri tamamen yerle

bir etmemiş sadece ele geçirip yağmalamıştır. Ama F. Urmançe'nin de bildirdiği gibi bu olayın halk edebiyatının birçok türünde ve özellikle de "İdegey" destanında yer edinmesi Aksak Timur'un halk hafızasında Bulgar şehrini yıkan şahıs olup kalmasına neden olmuştur. (Urmançe, 2005, s. 180-182.) Başta desteklediği Altın Urda hânı Toktamış kendisine ihanet edince üzerine yürüyüp devletini yıkması, tarihçilere göre Emir Timur'un en büyük hatasıdır. Çünkü bu sayede Ruslar bu topraklara yayılarak büyük bir devlet kurabilmiştir.(Fexretidin, 1996, s. 48.)

KAYNAKÇA

1. Aka, İsmail. (2014). *Timur ve Devleti*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
2. Cengiz, Oğuzhan. (2017). *Timur*. 2. Baskı. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
3. Eğilmez, S. Macit, E. (2018). *Bozkırın Son Fatih Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
4. Ekinci, E.B.(2010). Namağlup Bir Hükümdar Emir Timur. *Türkiye*, 28 Temmuz.
5. Fexretidin, Rizaetdin.(1996) *Altın Urda Xannarı*. R. Emirxan Êşkertüvênde. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
6. (1987) *Tatar Xalık İcatı. Rivayatler Hem Lèğendalar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
7. (2018)*Timur'un Günlüğü. Tüzükat-ı Timur*. Sahibkiran Emir Timur Muhammed Taragay Bahadıroğlu. Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan. 6. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
8. Urmançe, F. (2005). *Tatar Xalık İcatı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
9. Usmanov, M. (1972). *Tatarskiye İstoriçeskiye İstoçniki XVII-XVIII vv*. Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo.
10. Vorobyov, Aleksandr. (2005) *Tayın Vokrug Timura. Vokrug Sveta, Fevral (2773)*.
11. Yüksel, Musa Şamil. (2009)*Timurlarda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
12. http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html, erişim tarihi: 10.03.2019.
13. <https://topwar.ru/93869-zheleznaya-armiya-timura-voyna-s-ordoy.html>, erişim tarihi: 10.03.2019.
14. <https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Timur>Erişim tarihi: 10.03.2019.

Орыс Тіліндегі Түркілік Қосымшалар

Қ.С.ҚАЛЫБАЕВА¹

Р.ДҮЙСЕНБАЕВА²

Ж.Т.БЕЛАСАРОВА³

Аннотация

Қазіргі әлемдегі жаһандану үрдісінің салтанат құрып тұрған дәуірінде түрлі рухани құндылықтардың, мәдениет пен әдебиеттің, тілдердің өзара ықпалдасуы басты назарға алынуда. Солардың қатарында тілдік ықпалдастықтар жайлы лингвистикалық зерттеулердің де өзектілігі күн санап арта түсуде. Әлемде өзге тілдердің әсеріне ұшырмай қалған бір де бір халықтың тілі жоқ. Өзге тілдің әсерінен тыс қалған тілдің болуы мүмкін де емес. Әсіресе, ұзақ ғасырлар бойы араластықта болып келген көршілес халықтардың тілдері тілдің барлық деңгейінде айтарлықтай дәрежеде бір бірінің ықпалына ұшырайды. Осындай тілдік араластықтың күрделі үрдісін бастан кешкен тілдердің бірі-славян және түркі тілдерінің арасындағы қарым-қатынастар десек болады. Бұл тілдердің арасындағы қарым-қатынастар тіл деңгейлерінің лексикалық, семантикалық қабаттарымен қоса ең тұрақты деген грамматикалық қабатын да қамтығанын байқаймыз. Өкінішке орай, славян және түркі тілдерінің байланысы, негізінен, лексикалық ауыс-түйістер айналасында ғана сөз болып келеді де, оның грамматикалық қабатындағы өзара байланысы лингвист ғалымдардың тарапынан арнайы зерттеу назарына ілікпей келеді. Бүгінгі мақаламызда біз осы славян тобындағы ірі тілдің бірі орыс тілінің грамматикалық құрылымындағы түркілік әсерлерге қатысты зерттеулерді, ондағы даулы пікірлерді сөз етеміз.

Кілт сөздер. Тілдік контактілер, славян тілдері, орыс тілі, түркі тілдері, грамматикалық құрылым, аффикстер, тарих.

КІРІСПЕ

Орыс және түркі халықтарының тарихи, мәдени және тілдік байланысының тамыры аса тереңде жатыр. Әрине мұндай тарихы терең байланысып

жатқан халықтардың мәдениеті мен бірге тілінде де ауыс-түйістер болмай тұрмайды. Бұл ауыс-түйістер жайында лингвистикада аз айтылған жоқ. Ресейде орыс тілінен кейінгі орында тұрған түркі

1 Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, ф.ғ.д., KAZAKHSTAN

2 Әл-фараби атындағы ҚазНУ-дің аға оқытушысы, KAZAKHSTAN

3 Абай атындағы ҚазҰПУ-дың PhD докторы, KAZAKHSTAN

тілдері мен фин-угор тілдерінің орыс тілі, оның диалектілеріне ықпалы көп болды. Бұл процестердің терең тарихы бола тұра, тек XX ғасырдың соңғы ширегінде орыс лингвистерінің тілдердің тоғысуы мен өзара ықпалы, орыс тілі және оның диалектілерінің түрлі кірме сөздермен толығыуы мәселелеріне деген тілші ғалымдардың қызығушылығы күрт өсті. Дегенмен, әдетте, орыс және түркі тілдерінің тарихи байланысы жайлы айтылғанда біз негізінен тек лексикалық деңгейді ғана сөз етеміз. Соңғы кездегі зерттеулерде айтылып жүргендей бұл халықтардың тіліндегі ауыс-түйістер лексикалық қабаттан әлдеқайда тереңдеп, тілдің грамматикалық құрылымын да қамтығаны байқалады. Және де, бұл ауысулар тек орыс тілінен түркі тіліне емес, керісінше түркі тілінің құрылымдық жүйесіндегі кейбір ерекшеліктер орыс тілінің құрылымына дендеп сіңгені байқалады. Өкінішке орай, бұл мәселе бүгінгі славянтану ғылымында да, түркітану ғылымында да арнайы тыңғылықты зерттелмеген. Бұл халықтардың өзара қарым-қатынасының тарихи процесін көрсететін славян-түркі тілдік қарым- қатынасын зерттеудің бір түйінді мәселесі—ол көбінде тек бір жақты, яғни славян тілдерінің түркі тілдеріне ықпалы жағынан қарастырылып келгені. Кеңестер Одағы кезінде тілші-ғалымдар басым рөл атқарып отырған орыс тіліне баса назар аударды. Өйткені, ол кезде орыс тілі, біріншіден, ұлттар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде, екіншіден, басқа тілдерге белсенді түрде және жан-жақты, әсіресе лексика саласында, ықпал

етуші тіл ретінде саналды. Ал, Ресей Федерациясы сияқты үлкен елде ұлттаралық қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас мәселелері мемлекеттің тұрақты дамуы мен нығаюында маңызды рөл атқарады. Алайда ғасырларға созылған қарым-қатынастар тек бір жақты болмағандығы бүгінде славян тілдеріндегі түркі сөздерінің, тіпті, түркілік қосымшалардың көптігімен мәлім болып отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы, орыс тіліндегі түркизмдер жайлы лингвистикада аз жазылған жоқ. Славян тілдеріндегі түркизмдерді зерттеу XVIII ғасырдан-ақ басталған болатын. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василлий Тузовтың «Поденщина» атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімін жатқызуға болады. Онда В.Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтірді (В.Тузов,1769). Дегенмен, орыстың тілші ғалымдары славян тілдеріндегі туркизмдер мәселесіне шындап, тарихи-этимологиялық тұрғыдан қарауға тек XIX-XX ғасырларда ғана көңіл бөле түскені белгілі. 1854 жылы И.И.Срезневскийдің редакциялауымен шыққан «Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики» атты еңбектің бірінші томында шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімі жарияланып, ол сөздердің шамамен қай шығыс тілдеріне жататыны көрсетілген (Срезневский,1854). Әсіресе, орыстың

көне жырларындағы түркізмдер айналасында бірқатар көлемді зерттеулер жүргізіліп, соның айналасында түрлі пікірталастар жүріп жатты. Түркі сөздерінің славян тілдеріне енуі жайында бірқатар тың мәліметтер Ф.Е.Корш пен П.М.Мелиоранскийлердің "Слове о полку Игореве" дастанындағы түркізмдер жайлы пікірталастарында берілген. 1927 жылы Ф.Е. Корш «Этимологический словарь восточных слов в европейских языках» деп аталатын еңбегін жарияласа, 1929 жылы «Слово о полку Игореве» еңбегіне рецензия жазды(Ф.Е. Корш,1927). Мұнда Ф.Е.Корш түркі және славян тілдерінің сәйкестігін тарихи деректер тұрғысынан сөз етеді. Ғалым рецензиясында славян тіліндегі түркі тілдес халықтар тілінің элементтері жете зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе екенін көрсетіп берді (Archiv... 1885-1886).

Орыс тіліндегі түркізмдер жайлы аса құнды мәліметтер Н. К. Дмитриевтің "О тюркских элементах русского словаря" мақаласында келтірілген. Н. К. Дмитриевтің бұл мақаласы шын мәнінде ғылыми құнды еңбек ретінде бағаланды. Себебі, мақалада тұңғыш рет орыс тіліндегі түркілік элементтерге ғылыми баға беріп, оларды нақты дәлелденген түркізмдер, дәлелдеуді қажет ететін түркізмдер және гипотезалық дәрежедегі түркізм деп көрсетіліп жүрген сөздер арнайы бөліп көрсетілген(Дмитриев,1958,3-47сс).

Осы мақаласында ғалым біздің мақаламызда сөз болып отырған дыбыстық жағынан сәйкестігі арқылы

анықтауға болатын көмескіленген тілдік деректерді анықтау жағына алғашқылардың бірі болып көңіл бөлді. Шынында, түркізмдердің славян тілдерінде, әсіресе, орыс тілінде өз тамырын тереңге жібергендігі соншалық, оларды бастапқы түп-негізімен байланыстыру бүгінде тым қиынға соғып жатады. Соңғы кездері, дәл осы мәселе бойынша өткір пікір айтып, тың деректерді ұсынған зерттеулер пайда бола бастады. Зерттеушілер, түркі және славян тілдерінің фин угор тобындағы тілдер арқылы сабақтаса байланысып жатқандығын дұрыс аңғара бастағандай. Соның бірі Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я» кітабы 1975 жылы дүниеге келді. «Аз и Я» кітабы ежелгі түріктер мен славяндардың тығыз байланысын, Еуразия кеңістігінде Ресей мен Қазақстан интеграциясының қажеттігін көрсететін тарихи еңбек болып саналады. Кеңестік дәуірде саяси тұрғыдан «пантүркізмшілдікті» насихаттаушы еңбек ретінде үлкен сынға ұшыраған бұл еңбек, кейіннен өз бағасын алып, 1991 жылы қайта жарыққа шықты. Еңбекте Олжас Сүлейменов орыс және түркі тілдерінің байланысын тек лексикалық тұрғыдан ғана қарастырудан ары барып, екі тілдің арасындағы грамматикалық құрылымдағы ауыс-түйістерді алғашқылардың бірі болып сөз етеді: «... Полная этимология возможна только с восстановлением графического образного знака», т.е. с установлением ясной, родословной информации о первоисточнике. ...Слова являются выражением морфологических систем

(глагол + орудийный суффикс = имя существительное). В местном двуязычии часто встречается такое сочетание слов: тюркский корень и славянский суффикс. Это - особенность исторической ситуации времени» - деп О.Сүлейменов жазады (Сүлейменов, 1991, 32ст.). Ғалым, үндіевроплық тілдерге қарағанда түркі тілдерінің құрылымы тұрақты болып келетіндігін ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді: «Во многих индоевропейских за сравнительно короткий срок, в исторически обозримое время, коренным образом изменилась структура языков и морфология. Тюркские языки не изменились за это время, слово в них более сохранно, чем в индоевропейских, по нескольким причинам чисто технического свойства»- деп түйіндеген ғалым, түркі тілдеріндегі түбір сөздердің тұрақтылығын былай түсіндіреді: «Тюркское слово агглютинативно, т. е. корень и суффиксы не сплавляются, а представляют собой подвижной состав. Корень - паровоз всегда впереди и не изменяется. Он влияет на суффиксы (качеством звуков), а не наоборот. Индоевропейские в отличие от тюркских более фузивны. Более, потому что явление фузии наблюдается и в агглютинативных языках, в частности - в монгольских и тюркских. Но в тюркских агглютинативность - правило, фузия - исключение, хоть и значительное. В индоевропейских - наоборот... Неизменность морфологической схемы и определила сверхустойчивость тюркского слова.» (Сүлейменов О., 1991, 194ст).

Бұл жайында Ю. Н. Дроздовтың зерттеулерінде де көп айтылған. Мәселен И.И.Дроздов орыс тілінің флективті құрылым заңдылығы түркі сөздерін жұтып жіберген десе, татар ғалымы М.З.Закиев те осы пікірді жалғастырады: «Если проводить сравнение процессов развития флективных и агглютинативных языков, то сразу бросается в глаза огромная разница между ними. Во флективных языках, в частности и в индоевропейских, в процессе применения (т.е. грамматического изменения) корень слова оказывается неустойчивым, он претерпевает фонетические изменения... Именно эта особенность флективных языков приводит к тому, что с течением времени слова во флективных языках могут принять другой фонетический облик. Поэтому во многих случаях современное звучание слова не совпадает с древним его звучанием. Следовательно, современное состояние флективного языка мало что даёт для изучения этнических корней носителей этого языка. Для того, чтобы узнать древнее звучание многих слов флективных языков, необходимо проводить глубокое сравнительное историческое исследование этих языков. В агглютинативных языках с течением времени корни слов почти не меняются, ибо они в процессе применения (т.е. при грамматических изменениях) не теряют свой первоначальный фонетический облик. Современный фонетический облик слов агглютинативных языков (следовательно, и тюркского языка) мы можем обнаружить и в древних

письменных источниках» (Закиев М.З. М., 2003. С. 79.). Әр тектес құрылымдағы тілдердің өзара ықпалдастығы заңдылығын Бодуэн де Куртэнедей жеткізіп айтқан ешкім жоқ. Ғалымның айтуынша: «Победа остается за языком, легче усваиваемым и требующим меньшей затраты энергии, как физиологической, так и психической. Так, например, в местностях, где румыны живут бок о бок с немцами или славянами, языком преобладающим, языком междуплеменного общения является язык румынский; и это понятно, так как язык румынский легче усваивается немцами и славянами, нежели наоборот. Точно так же, вследствие относительной легкости татарского языка в сравнении с языком русским, представляющим гораздо более трудностей, языком междуплеменного общения между крестьянами русского и татарского происхождения в пределах России является обыкновенно язык татарский» (Бодуэн де Куртэнэ, 1963, 362.)

Демек, ғалымның бұл пікірі орыс тілінің құрылымындағы түркілік элементтердің болуы мүмкін екендігін дәлелдей түседі. Бүгінде, орыс және түркі тілдерінің грамматикалық құрылымындағы қосымшалар мәселесі тек гипотезалық деңгейде қызықты этимология тұрғысынан ішнәрә сөз етіліп жүргені болмаса арнайы ғылыми тұрғыдан тұжырымдалмағанын айта кетуіміз керек.

2008-жылы жарық көрген Ю. Н. Дроздовтың «Тюркская этнонимия древнеевропейских народов» еңбегінде

де қазіргі Европалық тұрғындардың көпшілігі ертеде түркі тілдес болғаны жайлы ой айтылады. В книге представлены результаты исследований этнонимии древнеевропейских племён и народов по данным античных и раннесредневековых письменных источников. Установлено, что этнонимия этих племён и народов была тюркскоязычной. Такой же она сохранилась и до настоящего времени, но в значительно искажённом виде. Полученные результаты дают основание полагать, что подавляющая часть европейского населения с древнейших времён и до X-XII веков была тюркскоязычной (Ю. Н. Дроздов, 2008. – 392с) Ю.Н.Дроздов кейінгі өз зерттеулерінде де орыс халқының ұлт болып қалыптасуында түріктердің ролі басым екендігіне баса назар аудартады: «Анализ этноязыковой ситуации на русской этнотерритории даёт основание полагать, что в определённый период времени всё разноэтничное население русской этнотерритории перешло на славянский язык, образовав в последствии народ, называемый ныне русским. Но до этого на значительной части рассматриваемой территории в течение многих столетий доминирующее положение среди этнических сообществ занимали тюркскоязычные русы и моски. Они гордились своим положением и тщательно сохраняли в своих фамилиях имена древних основателей своих родов. Поэтому в некоторых современных русских фамилиях сохранились тюркскоязычные корни, пройдя мелкое сито христианизации. Дело в том, что

при крещении у человека менялось только имя, но сохранялась основа фамилии. А фамилиями у тюркскоязычных русов и москов, по сути дела, были их родовые имена, которые восходили к основоположникам родов и никогда не менялись. И после крещения, и после перехода русов и москов на славянский язык, родовые имена сохранялись и становились основой фамилии. Поэтому-то определённая часть русских (потомственных русов и москов) имеют фамилии с тюркскоязычными корнями. В основном это потомки дворян и состоятельных людей. (Ю.Н.Дроздов, 2011,515с)

Жақында Латвияда лингвист ғалым Галина Шукенің «Были ли латыши тюрками?» атты кітабы жарық көрді. Ғалым өз еңбегінде әлемдегі барлық тілдердің шығу төркіні, соның ішінде латыш тілі мен орыс тілінің де шығу төркіні көнетүрік тілі деген гипотезалық тұжырымын жасады. «Біз бәріміз де аздап түркіміз»- деп түйін жасаған ғалым: «Исследования в области языкознания приближают человечество к обнаружению своего первого языка, который, похоже, на протяжении долгого времени оставался единственным языком, на котором говорило все население Земли, бывшее тогда немногочисленным... Думаю, что тюркский язык и есть та искомая основа. Человечество родом из одной колыбели...»- деп ойын жалғастырады(Г.Щуке, 2010,15].

Р.А.Юналееваның зерттеуінде орыс тіліндегі бірқатар түркізмдердің сыры

ашылады. Бүгінде түркілік түркін жоғалтқан бірқатар түркізмдердің сыры құрылымдық жағынан талданып, дәлелді түрде жеткізіледі. Бұл еңбекте де орыс тіліндегі түркізмдердің құрылымдық тарихы жақсы сөз болады. Мысалы, Р.А. Юналеева қазіргі орыс тіліндегі *кулак* сөзінің түркілік негізіне назар аудартады: «**Кулак**. В памятниках отмечается с XIII в. Вероятно, является др.-русск. заимствованием из тюркск.яз. Тюркск. кулак - суффиксальное производное от кул - "рука"»(Юналеева, 30). Әрине бұл сөздің түркі сөзі екендігі жайлы біз М.Фасмердің сөздігінен де білеміз (Фасмер, 2: 408-409). Яғни, ғалым Р.А. Юналеева түркілік *қол* сөзінің негізінде жасалған туынды *кулак* сөзінің құрамындағы –ак қосымшасының да түркілік негізі бар екендігін дәлелдеуге тырысады(Юналеева, 30-31ст): «Наиболее верной представляется точка зрения, относящая слово *кулак* к тюркским заимствованиям. Однако, нам думается, что связывать образование его при помощи русского аффикса неубедительно, т.к. в русском языке суффикс *-ак* не обладает значениями, сходными со значением данного слова (РГ, 1: 185-186).

Э.В.Севортян находит в тюркских языках словообразовательные модели употребительно-уменьшительного или употребительно-увеличительного значения, которые "уже непродуктивны, а в их производных отмеченное значение нередко стерто". Среди этих моделей он называет формы на *(а)к//как*, "образующие производные с употребительно-уменьшительным

значением. Среди производящих основ, от которых создавались производные на *-(а)к*, встречаются также названия частей тела человека, с которыми нередко сравнивались предметы при их обозначении...": *башак* "колос" (досл. "головка"). Аналогичную же модель он усматривает в случаях: *билек//пилек* "запястье", «часть руки между локтем и запястьем» от бел "поясница", йонак «щека» от йан «бок» (Севортян 1974: 41-42).

Подобное значение у аффикса *-ак* в татарских словах отмечает и Ф.А.Ганиев: "...присоединяясь к существительным, выражает значение предмета, в каком-то отношении близкое значению основы, проявляющемуся в меньшей степени: *сабак* «стебель», *башак* «колос», *боерэк* «почка»" (Ганиев 1974: 110). Лексема *кулак* имеет суффикс *-ак* с аналогичным значением, то есть, присоединяясь к корню *кул* «рука», образует слово со значением «кисть руки» - только часть руки. Таким образом, учитывая существование и корня, и аффикса в тюркских языках, можно предположить, что лексема *кулак* заимствована из языков тюркской группы. (Юналеева, 30-31ст)

Осындай даулы еңбектердің бірі Н. Н. Хусаиновтің 2012- жылы жарық көрген «Словарь тюркских основ русского языка» еңбегі. Еңбекте ғалым түркі тілдерінің славян тілдеріне, оның ішінде орыс тілінің тек лексикалық қабаты емес, оның грамматикалық құрылымына да түркі тілдерінің терең әсері бар екендігін дәлелдеуге тырысады. Н.Хусаинов «Орыс тілінің түркі

негіздерінің сөздігі» жинағында: «Ерте заманда арнайы тіл маманы (грамматист) түрк тілінен түрлі жолдармен славян тілін құрастырып шығарған», – дейді(Хусаинов, 2012, 40 б.). Әрине, айтулы еңбектің көптеген деректері терең тілдік фактілерге негізделмей, жалаң талдауларға сүйене жасалғанына қарамастан ойланатын фактілердің аз емес екендігін де айтуымыз керек. Ғалымның бұл еңбегі тілші ғалымдардың назарын шындап түркі славян тілдік байланысына назар аудартты. Себебі, еңбекте автор түркі және орыс тілдерінің байланысын анықтауға қатысты жаңаша көзқарас қалыптастыруға ұмылады. Исследования Нурмухамета Хусаинова о связях между тюркскими и славянскими языками вызывают большой интерес ученых, педагогов и литераторов. Новый подход к методам исследования в языкознании и истории, заявленный автором в данной работе, уже отмечен многими, кто по роду деятельности непрерывно работает над словом, вслушиваясь в его корни и оттенки звучания. Хусаинов в своих трудах, делая особый упор лексическому составу русского языка, также существенную роль (III раздел) уделяет и вопросу происхождения русских фамилий из тюркской основы и, хоть и в незначительной степени, касается и топонимики.

С ол сияқты филология ғылымдарының кандидаты И. Хаджи-Мураттың «служебные слова, междометия и аффиксы тюркского происхождения в русском языке» атты мақаласында да бірқатар даулы да

қызықты деректер келтіріледі. Мақалада, орыс және бірқатар славян тілдеріндегі түркілік қосымшалар кеңінен сөз болады: «В ходе повседневного либо частого общения представителей разных этносов на одном каком-либо языке в их речь неизбежно попадают слова и выражения из другого языка. Чаще всего, это обозначение новых реалий, не имеющих эквивалентных единиц в языке коммуникации. Заметно ограничено число заимствованных прилагательных, глаголов, междометий, числительных и служебных слов. Кроме того, известны случаи усвоения иноязычных аффиксов. Последнее явление объясняется тем, что в результате пополнения лексического фонда какого-либо языка извне словами-дериватами, образованными от разных основ с помощью одного и того же аффикса, эта служебная морфема может быть осознана в ее грамматическом значении, легко вычленена и использована для образования новых лексем от исконных основ» - дей келе ғалым бірқатар тың мәліметтер келтіреді (www.wikiznanie.ru).

Ғалымның бұл мақаласы шын мәнінде өте құнды. Себебі, мақалада түркі славян тілдік байланыстарының сөз болып жүрген лексикалық деңгейінен әрі барып, олардың грамматикалық қабаттағы араластығына ғылыми дәлелдер келтіреді. Мақалада ғалым екі тілдегі бірқатар одағай сөздердің (а, айда, чу, пах, бай-бай) түркілік негізін дәлелдеуге тырысады (www.wikiznanie.ru). Бұл арада одағай сөздердің бірқатары дыбысқа еліктеуден пайда болатындығын ескерсе отырып,

ғалыммен келіспеуімізге де болады. Дегенмен, ғалым мақаласынан төменде келтірілген бірқатар деректер шынында да түркілік қосымшалардың орыс және славян тілдеріне мықтап әсер еткендігіне сендірмей қоймайды.

Мысалы, орыс тілінде жиі қолданылып жүрген *атомщик, трамвайщик, бетонщик* сөздерінде кездесетін – *щик* (-чик) суффиксінің арғы тегі түркілік болуы әбден мүмкін. Оның үстіне, біздің пікірімізше, қазақ тіліндегі *мақтаншақ, ұялшақ, қызғаншақ* секілді сөздердің құрамындағы аффикстердің бірнәрсеге бейімділікті танытатын семасы айқын байқалады.

Тіліміздегі *әнші, жұмысшы, етікші* т.б. сөз тудырушы –*шы/-ші* жұрнағы атаулы суффикспен тұлғалық жағынан да, семантикалық жағынан да ұқсас екендігі көрініп тұр. Атаулы қосымшаның орыс тілінде негізі түркілік болып келетін *стукач, басмач, кусачка* т.б. сөздердің құрамында кездесетіндігі ойымызды дәлелдей түссе керек. Және де тілдің дамуы барысында атаулы жұрнақтың орыс тілінде *будучи, помнючи, умираючи, жалеючи, осуждаючи, приседаючи, припевающий* сөздерінің құрамында бүгінгі қазақ тіліндегі *айтушы, білуші, көруші* секілді сөздермен құрамдас та мағыналас болып келуі босқа болмаса керектігін көрсетсе керек.

Соның бірі орыс және түркі тілдерінде бірдей семалық та қызметтік те көрсеткіш ретінде қолданылатын *да, де* шылауының қолданысы назар аудартады: «Союз *да* (< тюркск. *da*) в русском языке употребляется для

соединения отдельных слов и присоединения целых предложений. Мысалы, салыстырып қараңыз: Қазақ тілінде: *Тез барамын да келемін*. Орыс тілінде: *Быстро пойдю да вернусь*. Екі тілдегі *да* шылау сөзінің семалық та, функциялық қызметінің де бірлігі айқын көрінеді.

Сол секілді Хаджи Мурат айтып отырған орыс тілінде тәуелділікті көрсететін (*мамин, актрисин, сестрин, кошкин, Ванин, Ильин, Кузьмин, Лисицын; братнин, дочернин, зятнин, мужнин*) *-ин ~ -ын ~ -нин* суффиксі де назар аударуды қажет етеді. Себебі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде ілік септігінің көрсеткіші ретінде қолданылатын, көне түркілік *-ing ~ -ing / -in ~ -in* морфемалары (*men'ing 'мой', ata'ning*) дәл осы құрылымды сақтай отырып, тәуелділік семасын сақтайды. Хаджи Мурат Ескі славян тілінде кездесетін бұл форма кейіннен орыс фамилияларының көрсеткішіне айналғандығын біздіңше өте дұрыс таныған. Мысалы, *Есенин, Пушкин, Гришин* т.б. Осы мағынадан туындайтын *niki ~ -niki ~ -diki ~ -tiki / -niqi ~ -niki / -inki* күрделі морфемалары да сторонник *strana ~ сторона + -niki ~ -niqi; ключник, постельник, чашиник* секілді сөздердің туындауына алып келсе, көптеген украйындықтардың фамилиялары осы күрделі морфемадан *Petr > Рүөтіг + инки > Petrenkъ > Петренко* болып келетіні ғалымның айтар ойын дәлелдей түседі (www.wikiznanie.ru).

Хаджи Мураттың айтуынша қазақ фамилияларында қолданылып жүрген, кеңес тұсында бізді орыстандырудың

салдарынан зорлықпен таңылды деп жүрген *-ев, -ов, -ив* қосымшаларының да түбірі түркілік екендігі таңқалдырмай қоймайды. Бүгінде *Васильев, Григориев* орыс фамилиясының құрамындағы *-ев* қосымшасынан ат тонымызды алып қашатынымыз жасырын емес. Ал, бұл сөз көне түркілік *ев* яғни *үй* деген сөз екені анық. Бүгінде бірқатар түрік, әзірбайжан т.б түркі халықтары тілінде бұл сөздің сақталып отырғандығы ойымыздың дұрыстығын дәлелдей түседі. Ендеше орыс фамилияларындағы *-ев* тектің кімне тиесілі екендігін көрсететін түркі сөзі екендігі айдан анық. Бұл жайында Хусаиновтің еңбегінде де былай деп көрсетіліпті: «И это вполне объяснимо, ибо «ов-ев» некогда означало «өй, эв», (<ст. татар. — «уба» — дом, шатер.) т.е. принадлежность человека к патриархальному «дому». Например: «Петр эве Иванъ» — «Петра дома — Иван». И если мы признаем, что древняя Русь — это Киевщина, то фамилии отличаются еще большей близостью к тюркским: «Кирей өенеке» (дома Кирея) > Кириенко; «Матвей өенеке» (дома Матвея) > Матвеев...» (www.wikiznanie.ru).

Сол секілді ғалым мақаласынан алынған орыс және қазақ тілдеріндегі кішірейту және аялау мағынасын танытатын *-чик / -шік* аффикстері де олардың бір негізден тарайтындығын көрсетеді. Мысалы, *апельсинчик, буравчик, карманчик, костюмчик, молодчик, романчик, стаканчик, стульчик* сөздерінің құрамы қазақ тілінде ежелден қолданылатын *көлішк, үйшік, бұршік* сөздерінің

құрамымен семантикалық бірлігін айқын танытады (бұл да сонда).

Ал, орыс тілінде аялау мағынасын білдіретін *-аш ~ -яш ~ -уш ~ -юш ~ -ыш ~ -иш ~ -ёш* аффиксінің төркіні *Дуняша, Глаша, Маняш, мамаша, замарашка, милашка, дорогуша, копуша, воробушек ~ воробышек, девушка, дедушка, мамушка, кумушка, соседушка, бабушка, долюшка, малыш, глупыш, дитёныш, зернышко, солнышко, зайчышка, лгунышка, рыбёшка, лампёшка, матрёшка; Алексаша, Маша, Дуняша, Марфуша, Ванюша, Катюша* қазақ тіліндегі *анашым, аташым, әкешім, балашым* сөздерінің құрамындағы аффикспен негіздес екенін жоққа шығара алмасақ керек.

Сол сияқты *-ша* аффиксімен келетін *кассирша, опекуниша, репортёрша, секретарша; генеральша, майорша, губернаторша* сөздерінің құрамында қазақ тіліндегі *құда-ша, кітапша, қобдиша* сөздерінің құрамындағы аффикстердің семасынан алыс кетпегендігін көреміз.

Орыс тіліндегі *ни* шылауының экспрессивтік қызметі айқын байқалады. Бұл шылау түркі тілдерінде де айтылатын ойдың эмоциялық бояуын күшейте түсу үшін жұмсалатыны белгілі. Мысалы, қазақ тілінде: *не ол емес, не бұл емес*; орыс тілінде *'Ни то, ни се'* құрылымдарындағы *не, ни* шылауы семалық та функционалдық та ортақтығын сақтап тұрғандығы олардың төркіндестігін көрсетеді деп ойлаймыз. Ғалым оған бірнеше тілдің материалынан мысал келтірген: «Қарачаево-балкарск. *Ne adam, ne baş*

*bilmeydi 'Никого не признает (ни человека, ни главного)', турецк. *Ne sen'in, ne de on'un akrabaları biz'e yardımci olmazlar 'Ни твои, ни его родственники нам не помогут', Ne at'a, ne de avrad'a inanmak olmaz 'Ни лошади, ни бабе веры нет', узбекск. *Nä uqımadı, nä yozmadı 'И не читал, и не писал', татарск. *Nı brıgadır qayıp dıtmäde, nı predsedatel kıllep çıqtıy»* (www.wikiznanie.ru). Қысқасы, Хаджи Мураттың айтулы мақаласы тілші ғалымдарға славян және түркі тілдерінің байланысына деген көзқарасты жаңаша қарастыру қажеттігі жайлы үлкен ой салады. Шынында да орыс және түркі тілдерінің құрылымында жүрген семаграмматикалық байланысын сақтап қалған, бүгінде байқала бермейтін көмескіленген ортақ қосымшалар аз емес. Түркі тілдерінің құрылым жағынан тұрақтылығын еске алатын болсақ, екі тілде ортақ не бір біріне семалық жақындығын сақтап қалған мұндай қосымшалардың түркі тілінен славян және орыс тілдеріне енгендігін байқауымызға әбден болады.***

2014-жылы Хасен Қожа-Түріктің «Орыс тілі көне түрік тілі ме» атты монографиялық зерттеуі жарық көрді (Хасен Қожа-Түрік, 2014). Негізінен ғалым орыс және түркі тілдерінің арасында аралық тіл ретінде фин-угор және тұңғыс-манчжур тілдері жатқандығын дұрыс пайымдайды. Сондықтан да зерттеуші «Тұңғыс манчжур тілдерінің этимологиялық сөздігі» еңбегінің негізінде көптеген түрік және славян тілдерінің байланысын ашуға ұмтылады. Әрине, бұл еңбекте де гипотезалық

тұжырымдар басым, кейбір дәлелсіз деректердің кездесетінін айтуымыз керек. Дегенмен, осындай кемшіліктеріне қарамастан, еңбекте бірқатар ойланарлықтай мәліметтер берілген. Ғалым орыс тіліне ертеден еніп, әбден сіңісіп кеткен түркі сөздері қазіргі орыс тілінің ішкі заңдылықтарына толық бағынып, соған сәйкес фонетикалық, грамматикалық өзгерістерге ұшырап отыратынын айта келіп: «Из страниц «Древнетюркского словаря» (ДТС) изданного АН СССР можно увидеть сотни примеров процесса возникновения русских (славянских) слов не только от тюркских корней, но и от суффиксов, окончаний, через метатезы слог или букв»-деген гипотезалық тұжырым жасайды (Хасен Қожа-Түрік, 2014, 12 б.). Ғалымның айтуынша түрік сөздері орыс тіліне сіңіскені соншалық, кейде оларды айқындау өте қиынға соғады. Дегенмен, флективті тілдерге қарағанда агглютинативті тілдердің түбірді өзгертпей сақтау мүмкіндігі әлдеқайда көп екендігін дұрыс ескерген ғалым, мұның өзі бүгінде түркі тілдерінде сақталған түбір сөздердің негізінде орыс және славян тілдеріне енген түркизмдерді анықтауға мүмкіндік зор екенін айтады. Төменде Хасен Қожа Түріктің еңбегінен назар аударарлық бірқатар мәліметтер келтіреміз. Салыстырып көріңіздер:

Ғалымның айтуынша, орыс тіліндегі *быть* сөзі мен түрікше *bit* (ДТС: BŪT завершаться, исполняться; уродиться: ot bütti – трава выросла (МК II 294). ДТ бүт; Каз.біт; Рус. быть, прибыть.) Ал, Фасмердің сөздігінде бұл сөз жайлы

мынадай мәлімет берілген: «Современное значение русского глагола БЫТЬ: существовать, иметь место, иметься, находиться. В древнерусском и в старославянском языках: БЫТИ. Именно эта форма принимается за образец в качестве идеально славянской. В белорусском: БЫЦЬ; в малороссийском: БУТИ; в сербском: БИТИ; в словенском: BITI; в чешском: БУТИ; в ловацком: БУТ'; в польском: БУĆ; в верхнелужицком: БУЃ; в нижнелужицком: БУЃ. В латышском языке: BŪT. В литовском: BŪTI. Литовский язык показывает ту самую форму, которая была у предков славян накануне их перехода в славянское состояние, когда ещё не заработал закон утраты бемольности, присущий только славянам. Литовская форма также принимается за образец, ибо было так: БЫТИ < BŪTI. Но и литовская форма BŪTI не есть идеальная индоевропейская форма. В литовском слове следует выделить аффикс -TI, который свойственен сатэмной ветви Индоевропейского мира, а также кентумным тохарским языкам, и рассмотреть корень BŪ-, который можно считать уже общеиндоевропейским, но лишь при такой оговорке: bŭ- < bhŭ-. И вот это bhŭ и есть предмет этимологического исследования в данной статье. В латинском языке наблюдаем это же самое bhŭ с большим фонетическим искажением: FUI – я был; FUTŪRUS – будущий. Фонетический сценарий здесь был таким: bhŭ- > phu > fu-. Примерно то же самое случилось и у греков: ΦΥΟΜΑΙ – становлюсь. В современных германских языках

наблюдаем остатки этого корня: например, в немецких глаголах: ICH BIN и DU BIST, в английском глаголе TO BE. Примеры есть и во всех остальных индоевропейских ветвях. Среднеиндоевропейская конструкция: $BhXw + XjW = \text{быть} + \text{жить}$. Теоретически правильное среднеиндоевропейское звучание: *bhoew*.

В дальнейшем: *bhoew > bhū > БЫ*. Первоначальное значение: *жить-поживать, существовать.*» Бұдан шықты, *был* сөзі мен *бол* сөзінің де семалық бірлігі болуы әбден мүмкін (Фасмер, 1964, 24с).

Ғалым орыс тіліндегі *Вор* сөзінің о бастағы төркінін түркілік –*Ұры сөзімен байланыстырады*. . ДТС: ОҮРІ вор, грабитель: *oүгі erig çubartti* – вор раздел мужчину (МК III 429). ДТ оғры; Каз. ұры; Рус. воры, вор, урви, д(ери), (огра) бить

Ал, орыс тіліндегі АГИТАЦИЯ – қазақ тіліндегі үгіттеу сөзімен төркіндес деп таниды. ДТС : ӨГІТ, ӨГҮТ *побуд.от өг-*: совет, наставление: *өгütügә көрә qildi* – он поступил согласно его совету (ЛОК 376); ДТ өгіт, өгүт; Каз. үгіт; Рус. (агит)ация, (агит)ировать.

Ғалымның айтуынша орыс және қазақ тілдеріндегі *куда-қайда* сұраулы есімдіктерінің арасында да байланыс сақталған. : ДТС: **QAJDA** куда? (направляешься?) (МК I 52). **ДТ қайда? Каз. қайда? (барасың); Рус. куда?

Орыс тіліндегі *писать*-жазу сөзінің де түп төркінін ғалым көнетүркі тіліндегі *бічіг-бітік* сөзімен байланыстыруы

көкейге қонады. ПИСАТЬ (пиши)- *biçig (тюрк.)СТМ: БИЧИ* писать (*резбой на камне- Х.К-Т*) (*п.мо*); *biçig (тюрк.)* письмо, письменность; БИШИГ договор (МК №1994).

Сол сияқты екі тілдегі *еда- жеді* етістіктерінің арасындағы ортақтық та ғалым ойының дұрыстығын көрсетеді. (СЪЕДАТЬ (еда) ДТС:JE есть (*кушать*): *er as jedi* – мужчина ел пищу (МК III 67); JEDI ел, съел; ДТ йе, йеді; Каз. же, жеді; Рус. еда, съедать, съел.

Ткать-Ткань-Тігу, току. ТКАНЬ (ткачь, ткацкий, ткать) ДТС: ТІК шить (МК III 25); ТІКІŞ *совм. от tik -*: *ol meңә ton tikişti* – он со мной шил халат (МК III 25); ДТС: ТОҚІ ткать: *er bөz toqidi* – мужчина ткал бязь (МК III 268). ДТ тік, тікіш; тоқы; Каз. тік, тігіс; тоқы; Рус. ткать, (ткущ)ий, (ткац)кий.

ТОЛСТЫЙ-толык. ДТС: TOLI, TOLU полностью, полный: *tolu idis* – полный сосуд (МК III 232); СТМ: ТОЛИ полный (*Эвен.*); *др.тюрк.tol наполняться; толун көрук – полная луна;*

**ДТ толы, толу; Каз. толы, толысқан – толстый, полный; Рус.

Сондай-ақ түрктің «кіріт» сөзіне (М.Қашқари: **KIRIT** ключ (I т. 357); **KIRITLƏ** закрывать: *qаруү kiritladi* – дверь заперли (МК III т. 345) «за» қосымшасы (приставка) арқылы орыстың «закреть» сөзі пайда болса, ал осы сөзбен мағыналас «запереть» сөзіндегі «за» еш қосымша емес, «зап» – түрктің «жап» сөзі;

«Нельзя» сөзіндегі «не» приставка саналып, «льзя» түбірінің қандай мағына беретінін іздеп те орыс филологтары

талайдан бастарын қатырып жүргендігін айтқан ғалым, оның түбірі шын мәнінде «нельзя» – сөздің түбірі. Ол эвенк тіліндегі «эңэзэ», қазақтың «меңзе» сөзі (СТМ сөздігі: ЭНЭЗЭ запрет (нельзя!) (Эвенк.): говорить иносказательно)»-деп көрсетеді [Хасен Қожа Түрік, 2014, 12 б.].

Әрине, мұндағы көрсетілген ғалымдардың зерттеулері әлі де болса, гипотезалық деңгейдегі жорамалдар болуы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Дегенмен, ғылымда әрқашан ойға сілкініс беретін осындай гипотезалық болжамдардың ролі жоғары екендігін белгілі. Соның негізінде біз өз зерттеуімізде көңілге түйген тағы бірқатар мәліметтерге назар аудартқымыз келеді. Айталық, бүгінгі орыс тіліндегі *Я «мен»* сөзі көне славян тілінде *язь* сөзінің негізінде туындаған деп ойлаймыз. Бұл сөздердің түбірлес болуы мүмкін екендігі орыс тілінің грамматикалық еңбектердегі талдаулардан да байқалады: «Существует несколько точек зрения, объясняющих появление формы Им. пад. ед. ч. местоимения 1-го лица – я. Традиционная точка зрения: до падения редуцированных в древнерусском языке использовалась двусложная форма *язь* (ср. старославянский вариант – *азь*), но так как остальные формы Им. пад. были односложными (*ты, вы, мы*), то по аналогии с ними слово *язь* утрачивает второй слог (*язь > я*) (РГ.,10, 280 б.). Осындағы көнеславяндық *-азь* формасы түркілік *-өз* формасына дыбыстық жағынан да семалық жағынан да сәйкесіп тұруы бұл сөздердің о баста бір түбірден тарауы мүмкін деген ойға

жетелейді. Олай болатын болса түркілік «мен» жіктеу есімдігі негізінде қалыптасқан болуы мүмкін орыс тіліндегі *меня-* қазақ тіліндегі *мені* (екеуі де табыс септігінде) сөздерінің түбірлес болуы да әбден мүмкін.

Сол сияқты, орыс тілі етістіктерінің құрамындағы *-ить,-еть, -ять, -ть* жалғауларының төркіні қазақ тіліндегі *ет, ету* көмекші етістігі болуы әбден мүмкін. Себебі, орыс тілі грамматикасының өзінде осы формалардың *-ти,-ты* формаларының ықшамдалуының салдары болуы мүмкін екендігін ескертеді. «Господствующее в современном русском языке окончание *-ты* возникло в связи с исчезновением безударного [и], оставил лишь мягкость конечного согласного [т'] писать, ходить, звать и т. д. В то же время конечное [и] в инфинитиве сохраняется под ударением нести, везти, плести, идти, причем присоединение приставок к таким глаголам не приводит к изменению этих форм принести, унести, занести, довести, привезти, расплести и т. д.» [10, 12 б.]. Ал, қазақ тіліндегі жедел өткен шақтың көрсеткіші әрі 3-жақтың көрсеткіші деп көрсетіліп жүрген *-ды/ді, -ты/-ті* қосымшалары немесе, бұйрық райдың көрсеткіші *-т* (*ай-т, жа-т, жыр-т*) сөздерінің құрамында кірігіп жүргенімен осы орыс тілі етістіктері құрамындағы айтылған (*-ить,-еть, -ять, -ть*) қосымшалармен өзектестігін танытады деген ойдамыз. Бұл ойымыздың мүмкін екендігін Н. Хусайновтің жоғарыда аталған еңбегінен татар тілімен салыстырған материалынан да кездестірдік. *-ать, -*

еть, ить-совершить, делает, отдыхает (эш **итә**, ял **итә**, хэл **ит**) [7, 42 б.].

Токарь, писарь, лекарь, пекарь, стажер, шофер сөздерінің құрамындағы *-арь, -ерь,* қосымшаларының да төркінін К.Г. Мэнгес түркі тілдеріндегі –ер сөзімен байланыстырады. Бұл сөздің бүгінде қазақ тілінде де сөз тудырушы қосымшалық қызметі бар екенін есекерсек ғалымның айтқанымен келісуге әбден болады (К.Г. Мэнгес, 1951, 12).

Копать-қопару. Түрктің «қопар» сөзінен пайда болған орыс тіліндегі «копать», ыдыстың тығынын алу, қопару мағынасындағы «откупорить» сөзімен келіселік.

Мысалы, *иш* (тамақ іш) пен орыс тіліндегі *иш-ешь,* Орыс тіліндегі *я ем, ты ешь, он ест, еда, едок* т. б. сөздердің «ё» (*je*)- элементін біліп алып, оны шартты түрде түбір деп танып, түркі тілдерінің бәрінде кездесетін *же- / йә- / ие- / йи- / дже- / че-* т үбір етістігімен салыстырып қарасақ, бұлардың арасында белгілі бір жақындықтың барлығын байқаймыз.

Орыс тілінде: *толочь-толчение;* қазақша-талқанда; орысша *топтать, топать*-қазақша *таптау, тапырақтау;* орысша: *сунь-қазақша: ұсын;* орысша: *яркий-қазақша: жарық, жарқ ету;* орысша: *сев (посев, сеять)-* қазақша: *себу;* орысша: *игла-қазақша: ине,* өзбекше: *игна;* орысша: *сжимать, жмот, жмых-қазақша: жұм, жұму, жұмық, рет-ряд* т.б.

Мұндай ұқсастыққа көптеген мысалдар келтіруге болады. Мүмкін олардың біразы кездейсоқ ұқсастық та шығар. Дегенмен, екі тілдің арасындағы ұқсастықтардың аз еместігі олардың бәрін бірдей кездейсоқтық деп қарауға болмайтынын көрсетіп отыр. Кім біледі, мүмкін орыс зерттеушілері Г.Носковский мен А.Фоменконың: «Тюркский язык, вполне вероятно, был простонародным языком наших предков, а русский язык является, скорее всего, разговорным упрощением церковно-славянского языка. Ему наших предков научили в церкви, и он постепенно вытеснил разговорный тюркский язык», - деген пікірі де негізсіз емес шығар [12, 99б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Міне, қарап отырсақ, орыс тілінің құрамына еніп, өзіміз танымастай деңгейде бүгінде жұмбаққа айналған тілдік ауыс-түйістер жеткілікті. Әсіресе, сырт көзге байқала бермейтін тілдің грамматикалық құрылымындағы ықпалдастықтар мәселесі орыс және түркі тілдерінің жағдайында арнайы терең зерттеулер жүргізуді қажет ететін өте күрделі проблема болып қала береді. Бұны алдағы уақытта әрі қарай тереңдете зерттеуіміз қажет деп ойлаймыз. Ресей зерттеушісі А.Бушков «Чингисхан: Неизвестная Азия» кітабында орыстардың мінезін, кейбір дәстүрін, тұрмысын түрк халықтарымен салыстыра келе: «Гунны, настолько известно – несомненные тюрки, пришедшие из Центральной Азии. А

следовательно, можно слагательные преспокойнейшим образом поменять: если имеются веские основания считать, что гунны-тюрки – это славяне, то остается всего один шаг до логического завершения: славяне – это тюрки», – деген тұжырым жасайды (А.Бушков, 2009, 144 б.). Тіл жасаудың, тіл қалыптасуының алғашқы тұсында-ақ пайда болатын көптеген түркіатауларының славян тілдерінде орнығып, сіңісу сипатына үнілсек, түркі-славян тіл қатынасының өте көне замандарда – славян тілі қалыптасуының тұсында өткенін байқауға болады. Кім біледі, шындығында да, құрылымы жағынан екі типтік үлгідегі танылып жүрген орыс және түркі тілдері бір ғана ата тілдің ұрпақтары болып танылуы да әбден мүмкін екендігін жоққа шығара

алмаймыз. Шындығында, славян және түркі халықтарының ұзақ ғасырлар бойғы үздіксіз байланысы олардың тіліне әсер етпей қалған жоқ. Және, лингвистиканың заңдылығына сәйкес, мұндай ықпалдастықтар тек тілдің лексикалық қабатында ғана көрінуі мүмкін де емес. Оның үстіне славян тілдерінің флективтілік табиғатына сәйкес өзіне қабылдап алған түркізмдерді құрылымдық тұрғыдан жұтып жіберетін мүмкіндігі бар екендігін ескерсек, бүгінде орыс тіліндегі түркізмдерді тек лексикалық қабаттан ғана қарап зерттеудің мүлдем жеткіліксіз екендігін ескеруіміз керек. Сондықтан да, ендігі тұста лингвистер славян және орыс тілдерінің құрылымындағы түркілік элементтерді тереңдей зерттеуіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тузов В. Поденьщина, сатирический журнал. 1769. Изд. А. Афанасьева. М., 1858, стр. 133-134.
2. Срезневский И.И. Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики Сан Петербург, 1858.
3. Archiv fur slavische Philologie, Bd 8-9. Berlin, 1885-1886.
4. Дмитриев. Н. К. О тюркских элементах русского словаря/лексикографический сборник. Вып.3, М., 1958-3-47ст..
5. О.Сүлейменов. АЗ и Я-Алма-Ата: Жазушы; Сөзстан, 1991-276ст
6. Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов М.: ООО "Опора", 2008. — 392 с. 2008. –392с.
7. Дроздов Ю.Н. Тюркская язычная период европейской истории. – М.; Ярославль: ИПК «Литера», 2011, – 600 с.
8. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М., 2003. С. 120.
9. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т.1. – С. 362–372.

10. Шуке Г. Были ли латыши тюрками? Феномен обнаружения тюркского субстрата Прибалтики. – Даугавпилс, 2010.- 122с.
11. Юналеева Р.А. Тюркизмы в русском языке: (Проблемы полиаспектного исследования).- Казань:Таглитат, 2000.- 172 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Перев. и доп.О.Н.Трубачева.- М.: Прогресс, 1964 -1973.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюрские и межтюрские основы на букву "Б".- М.: Наука, 1974.-349 с.
14. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке.- Казань: Татар.книж.изд-во, 1974.- 231 с.
15. Хусаинов Н. Н.Словарь тюркских основ русского языка. — Издание пятое, дополненное и исправленное. Уфа, Полиграфдизайн, 2012
16. Илиуф хаджи-мурат Шаяхметович. Служебные слова, междометия и аффиксы тюркского происхождения в русском языке/ www.wikiznanie.ru
17. Кожа-Түрк Хасен Каримжанулы. Русский язык древнетюркский? Научное исследование. «Білім», 2014. – 296 стр.
18. ДТС – «Древнетюркский словарь». Ленинград, «Наука», 1969.
19. МК – Махмуд Кашгари, книга «Диуан Лугат-ат Тюрк», 1072-1074 гг.
20. СГМ – «Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков». Ленинград, «Наука», 1975.
21. Русская грамматика, т. 1.- М.: Наука, 1980.- 784 с.
22. Menges K. H. The oriental words in the oldest russian epos "Slovo o rьku Igoreve". New-York, 1951.
23. Носовский, Г. В. Фоменко А. Т. ИМПЕРИЯ (4-7 часть), Москва,1995.
24. Бушков А. «Чингисхан: Неизвестная Азия, М.: [Олма Медиа Групп](http://OlmaMediaGroup.ru), 2009 г-640ст.

Turks and War: Some Remarks on Modern Turkish Literature With Respect to Intertextual Relationships

Türkler ve Savaş: Metinler Arası İlişkiler Açısından Modern Türk Edebiyatı Üzerine Bazı Dikkatler

Muhammet Sani ADIGÜZEL¹

Abstract

In this article, some connections are identified in the words and poems that Turks said and wrote on war from Oghuz Khagan to Yahya Kemal, from Orkhon Monuments to İstiklal Marşı, from Mahmud of Kashgar to Necip Fazıl, from Namık Kemal to Mehmet Akif, from Atatürk to Ecevit. These connections, which are poetry oriented, are made under the titles such as war arguments, military education, military memoirs and war metaphors. In addition to calling attention to the elements of historical continuity in Turks' view of war, the article traces dominant political attitudes of the period from Ottoman Empire to Turkish Republic in war poems by poets of the period.

The article starts from the idea that Yahya Kemal's evaluation of "national life is continuity" can be observed in a nation's culture and art, and especially in its poetry. A long history and a variety of sub-genres can be referenced, while inspecting Turks' relation with war. In this context, it can be seen that for Turks the main argument of war is explained as fulfillment of duty of holy war given by God with reference to Mahmud of Kashgar. When the examples for the place of poetry in military education are considered, what draws attention is that Tevfik Fikret's poem "Little Solider" was the first text of the primary school textbooks during the Balkan Wars. The main perspective in the foundation of Turkish Republic is noticeable in Mehmed Emin's (Yurdakul) poem "Anadolu'dan Bir Ses Yâhud Cenge Giderken" (a voice from Anatolia or while going to war), which he wrote about 1897 Turkish-Greek war and which is regarded as the inception of Turkism. In conclusion, the article shows that Turkish war literature and poetry presents a rich source for productive intertextual readings, and in this sense the article offers an example, especially of reflections of intellectual changes in the transition period from Ottoman Empire to Turkish Republic within the works of poets who have been one of the primary actors of not only intellectual life but also political life.

Keywords: Intertextual Relationships, Turkish Literature, Turkish War Literature, Modern Turkish Literature, Reading Education

¹ Assoc. Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, TURKEY

Öz

Bu makalede, Oğuz Kağan'dan Yahya Kemal'e, Orhun Abideleri'nden İstiklal Marşı'na, Kaşgarlı Mahmud'dan Necip Fazıl'a, Namık Kemal'den Mehmet Âkif'e, Atatürk'ten Ecevit'e Türklerin savaş üzerine söylediği sözler ve yazdığı şiirler arasında bazı bağlantılar tespit edilmektedir. Şiir eksenli bu bağlantılar savaş argümanları, askerî eğitim, askerlik hatıraları ve savaş metaforları gibi başlıklar altında kurulmaktadır. Makale, Türklerin savaşa bakışındaki tarihî devamlılık unsurlarına dikkat çekmenin yanında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki baskın siyasi tavırları dönemin şairlerinin savaş şiirleri üzerinden izini sürmektedir.

Makalede, Yahya Kemal'in "Millî hayat devamdır" tespitinin, bir milletin kültür ve sanatında ve özellikle şiirinde takip edilebileceği fikrinden yola çıkılmaktadır. Türklerin savaşla kurduğu ilişki şiir üzerinden incelenirken hem uzun bir tarihe hem de savaşa dair birçok alt-başlığa referansta bulunulabilir. Bu çerçevede, Türklerde savaşın ana argümanın Kaşgarlı Mahmud'a atıfla Allah'ın verdiği gaza vazifesinin üstlenilmesiyle açıklandığı görülmektedir. Türklerde askerî eğitimde şiirin yerine ilişkin örnekler bakıldığında ise Balkan Harbi sırasında ilk mektep ders kitabının ilk metni olarak Tevfik Fikret'in "Küçük Asker" şiirin yer aldığı göze çarpmaktadır. Mehmed Emin'in (Yurdakul) 1897 Türk-Yunan Harbi münasebetiyle yazdığı ve edebî Türkçülüğün başlangıcı kabul edilen "Anadolu'dan Bir Ses Yâhud Cenge Giderken" adlı şiiri üzerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki temel bakış açısı takip edilebilmektedir. Sonuç olarak makale, Türk savaş edebiyatı ve şiirinin metinler arası okumalara elverişli zengin bir kaynak teşkil ettiğini göstermekte ve bu bağlamda bilhassa Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişteki fikri değişimlerin entelektüel ve hatta siyasi hayatın başat aktörleri olan şairlerin eserlerindeki yansımalarının bir örneğini sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Metinler Arası İlişkiler, Türk Edebiyatı, Türk Savaş Edebiyatı, Modern Türk Edebiyatı, Okuma Eğitimi

INTRODUCTION

Yahya Kemal Beyatlı identifies the transition from the Ottoman Empire to the Republic with the idea that "National life is continuity."¹ In fact, this idea of continuity which has more of a political character can be explained also from the perspectives of culture, art and literature. Hence, Alptekin describes on the strength of poetry as a literary form:

At times, it is possible that generations, ages and societies can have common

themes. It is a good evidence which demonstrates the existence of special themes of cultures continuing in generations that Yahya Kemal gets close to a theme which we find to underlie the verse "Kün tuğ bolgıl kök kurıkan" (let the sun be our plume, heavens our tent) with his invention of "kendi gök kubbemiz" (our own heavens).²

¹ Tanpınar, *Yahya Kemal*, 20.

² Alptekin, *Kompozisyon Bilgisi*, 18.

Moreover, Yahya Kemal has the opinion that this theme continues within individuals forming society. He treats the community and the individual as parts of a whole. According to him, the individual is a sample carrying characteristics of the society to which he belongs. Adding the country to this specimen, Yahya Kemal makes a tripartite composition. The poem “From One Hill” is the application of this composition to art: “Rü’yâ gibi bir akşamı seyretmeğe geldin / Çok benzediğin memleketin her tepesinde.”³ (You come to watch a dream-like evening / In every hill of the country which you resemble a lot)

Sezai Karakoç feels the need to explain this composition by reference to its author; Yahya Kemal. Karakoç finds Yahya Kemal worthy of including into the secret which he frames as “İşte sırrı ulusumun” (Here is the secret of my nation). From this honorific evaluation that Yahya Kemal is a poet knowing the inner secret of his job directly follows. Saying “Birden kendi ulusumun sırrına erdim / Halkım yalnız iki duyguyu tanıdı / Ya birini yaşadı ya öbürünü yaşadı / Fetih veya bozgun; / İşte sırrı ulusumun.” (Suddenly I knew the secret of my own nation / our people had only two feelings / living one or the other / conquest or rout; / here is the secret of my nation) Karakoç also definitively announces leaving no doubts as to who the poet of this secret is: “-Yahya Kemal mi? / -Ha evet Yahya Kemal; / Bozgununda bir fetih düşü.”⁴ (- Who? Yahya Kemal? / - Oh, yes Yahya Kemal: / a dream of conquest within rout).

³ Kemal, *Kendi Gök Kubbeimiz*, 20.

⁴ Karakoç, *Gün Doğmadan*, 417-418.

Another composition can be built between Orkhon Monuments and İstiklal Marşı (Independence Anthem – Turkish National Anthem). A connection can be made between “bengü taş” (infinite stone), the name given to the monuments, and “devlet-i, ebed- müddet” (everlasting state). Kul Tigin’s expression on the east side of Bengü Taşı “Üstte gök basmasa altta yer delinmese, Türk milleti ilini, töreni kim bozabilir?” (Unless the sky does fall from above, unless ground does stave in from below, Turkish nation! who can devastate your state, your laws) can be understood that Turkish state will abide until doomsday.⁵ This expression can be regarded as having the same meaning with the verse of İstiklal Marşı “Ebediyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl” (Neither you nor my race shall ever be extinguished!). Indeed, being a masterpiece born out of Turkish Independence War, like İstiklâl Marşı, Atatürk’s Address to Youth should also be considered in this context.

Likewise, it should not be a coincidence that Divanü Lügati’t-Türk by Mahmud of Kasghar and Kutadgu Bilig by Yusuf Has Hacip, which is in the form of a political treatise focusing on the nature of this dominance, were written almost in the same year. Here, it can also mentioned that Kutadgu Bilig have chapters related to war.⁶

Arguments of War

Turks’ oldest argument of war is “Kün tuğ bolgıl kök kurıkan” argument. Almost all the other arguments are variations of this

⁵ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 251.

⁶ Hacip, *Kutadgu Bilig*.

argument. Yahya Kemal expresses this in a narrower scope with “kendi gök kubbemiz”. Indeed, “sancak” (flag) in İstiklâl Marşı corresponds to “tuğ” (plume) of this argument, also “ocak” (oven) in the Anthem to “kurikan” (tent). Besides, İstiklâl Marşı (National Anthem), which was dedicated to “our hero army”, is an elucidation of “Ya İstiklâl, ya ölüm!” (either independence or death) argument of Independence War with a poetic language.

Another anthem, “Büyük Doğu Marşı” (the Great East March) by Necip Fazıl Kısakürek begins with the verse “Allah’ın seçtiği kurtulmuş millet!” (the saved nation chosen by Allah). This verse is the constituent verse. This verse takes us back to the first period after Turks became Muslims. In “Divanü Lügati’t- Türk” by Mahmud of Kasghar written in this period, there is a hadith-i qudsi (blessed hadith) on which this verse is based. This hadith, which is under the article “Turk” in Divanü Lügati’t- Türk and expresses that this name is given to Turks by the Almighty God is as follows: “I have an army, I named it “Turk”, I placed it in the east. If I get angry at a nation, I inflict Turks upon that nation.”⁷

Surely, this verse of Quran can be regarded in the same manner:

O ye who believe! if any from among you turn back from his Faith, soon will Allah produce a people whom He will love as they will love Him,- lowly with the believers, mighty against the

rejecters, fighting in the way of Allah, and never afraid of the reproaches of such as find fault. That is the grace of Allah, which He will bestow on whom He pleaseth. And Allah encompasseth all, and He knoweth all things.⁸

Mahmud of Kasghar has a word to say to those who claim that there is no such hadith. This is also the path of mind. Mahmud of Kasghar, in this book that was presented to the Caliph in Baghdad roughly a thousand years ago, makes a judgement based on this belief or opinion; “Learn Turks’ language because they will have a long-lasting sovereignty.”⁹ Thus, time had proven Mahmud to be right, Turks had a long sovereignty of almost a thousand years.

Necip Fazıl’s “Büyük Doğu Marşı” can be read together with this hadith conveyed by Mahmud of Kasghar because Divanü Lügati’t-Türk was published in those years. The “me” in the verse “let Great East be born, born from me!” does not only refer to the poet himself but to the nation which the poet belongs to¹⁰, for this nation was given charge (emanet) “mintarafillah” (by God) and it was not taken back¹¹. The hadith conveyed by Mahmud identifies the east as Turks’ place of settlement, Necip Fazıl only adds the adjective ‘great’.

According to Halil İnalcık, state of Turks is just as described by Mahmud of Kasghar. The Turks want to “fulfill duty of holy war given by God with all their power for Islam,

⁷ Mahmud of Kasghar, *Divanü Lügâti-it-Türk Tercemesi* 351,

⁸ *The Meanings of The Holy Qur’an* translated by Abdullah Yusuf Ali, 5/54.

⁹ Mahmud of Kasghar, *Divanü Lügâti-it-Türk Tercemesi*, 4.

¹⁰ Kısakürek, *Çile*, 396.

¹¹ Gemuhluoğlu, *Dostluk Üzerine*.18

a religion which they recognized as true. Hence, as a requirement of this target “the struggle against European Crusaders starting in the 11th Century kept them in battlefields as warriors and veterans until 20th Century.”¹²

Has this duty ended or is there an interregnum? Fethi Gemuhluoğlu is in the opinion that the end of the interregnum which he compares to a tunnel is near. According to him, “emanet (holy duty)” was given to Turks and has not been taken back. It is said that Muhyiddin İbnü'l Arabî has a similar view. İsmail Hakkı Bursevî also has a statement in the same vein and Sezai Karakoç takes this statement as fundamental: “Ahir tasarruf Türklerindir!”¹³ (Turks will have the ultimate initiative).

Military Education

Şevket Süreyya Aydemir, whose birth coincides with a year of war – 1897 Turk-Greek War– includes the poem “Anadolu’dan Bir Ses Yâhud Cenge Giderken” (a voice from Anatolia or while going to war), which was written for this war, in his autobiography. Aydemir, who grew up with war games in Edirne - a city of military camp, witnesses this poem by Mehmed Emin (Yurdakul), who was Aydemir’s coeval, being sung as an anonymous folk song in the Caucasus front during an expedition:

In the Armenian highlands we entered, we were encountering scattered Turkish villages. One

night, in a village like this, I saw a village drummer singing and playing like a wedding music, properly accompanied by zurna player, the poem of the poet Mehmet Emin Bey, verses of which read as: ‘Ben bir Türk’üm dinim, cinsim uludur, / Sinem, özüm ateş ile doludur, / İnsan olan vatanın kuludur.’ (I’am a Turk, my religion and race are noble / my chest, my core filled with fire / man is a slave to his country). This moved me greatly. Thus, nationalist Turkish poetry had come here before us. After all, was it not this literature we trusted.¹⁴

Şevket Süreyya who took his surname from the fruits of this literature, Müfide Ferit’s novel “Aydemir”, does not mention his first encounter with the concerned poem. Yet, chances are that he came across this poem during his years at military high school, because the poem was in textbooks used those years. Doğan states that in a textbook which was taught in the year 1911 (“Meşrutiyette Terbiye-i Etfal” by Şehabettin Süleyman and M. Fuad Köprülü), this poem appears with a single change of word such that “Ottoman” replaced “Turk”: “Osmanlıyım; dinim, cinsim uludur; / Sînem özüm ateş ile doludur / İnsan olan vatanın kuludur, / Osmanlılar evde durmaz, giderim.”¹⁵ (I’am an Ottoman, my religion, my race are noble / my chest, my core is

¹² İnalçık, “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, 56.

¹³ Karakoç, *Çıkış Yolu III*, 39.

¹⁴ Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 136.

¹⁵ Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, 87-88.

filled with fire / man is a slave to his country/
I go, Ottomans do not stay at home)

Tevfik Fikret's "Küçük Asker" (Little Soldier) is also among the poems which entered textbooks in the same period. "Küçük Asker" finds its place as the first text to be read, in the first chapter of the first book of the first school children went to during the years of Balkan Wars.¹⁶ Yet it is quite odd that a society carrying the name of the poet, The Tevfik Fikret Society, published "Şermin" on the 50th anniversary of his death excluding "Küçük Asker". In fact, if this edition, which could be considered as the best edition of Şermin, had been published with this poem, there would not have been any additional effort for drawing illustrations and its previous edition would have come to rescue.¹⁷

However, the Tevfik Fikret Society was not entirely wrong. Considering the reactions to the period's Minister of National Education for giving students the book "Ağaç Okul", a book of war poems, as a gift in the opening of 1913-1914 academic year, in the school called after the poet, it can even be said that the precaution taken by the Society was right.¹⁸ On the other hand, the precaution can be considered unnecessary when lullabies, local school commencement ceremonies, amin parades, gülbanks of these parades (collectively chanted vows and prayers) of war years are taken into account.¹⁹ When contributions of Mimar Sinan's life as a janissary to his life of architecture were added to this, it could even be encouraged let alone taking that precaution.

In order for the arrow to reach its target, Yahya Kemal dedicates his poem "Ok" (arrow) to İhsan Bey, the period's head of Talim Terbiye Kurulu (The Board of Education and Discipline).²⁰ Indeed, the target was hit and "Ok" rank among the top poems included in textbooks. However, despite the dedication, it is quite doubtful that the poem was composed establishing associations with the military and therefore with Hacı Bektaşî Veli and Guild of Janissaries. Naturally, what makes the poem remembered with its form rather than its content was that it was the only poem of the poet written on the basis of syllabic verse.

Army Memoirs

Şükrü Elçin tells a quail story which he listened to from his equerry while he was fulfilling his military service duty and which leads him to establish a dramatic bond between Turks who live in the opposite side of the Black Sea:

"I was petrified with astonishment when one morning my equerry told me 'My friends are going for quails, do you want me to collect some?' He felt the need to clarify and said: 'Sir, because they cannot estimate the distance they can cover, birds flying from the other side of the Black Sea get confused. Lights from the Turkish shores give them the feeling that they are near to land. Exhausted and unconscious, they throw

¹⁶ Hüsni, *Elifba-yı Tefeyyüz*.

¹⁷ Fikret, *Şermin*.

¹⁸ Zarifoğlu, *Ağaç Okul*.

¹⁹ Kara and Birinci, Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri". 15-21.

²⁰ Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, 75.

themselves to our lands.
Therefore, people can catch them
even with their hands.'

What my equerry told me burned
my heart with an indescribable
feeling of strangeness. In my
imagination, I established a bond
between the birds and our brothers
who were separated from us by
history and fate. This is how the
framework of the epic
emerged".²¹

Elçin's poem which he considers as an epic
"Şile Fenerine Vuran Bildircin
Destanı'ndan" (The epic of the quail flying
into Şile lighthouse) is not known by many.
Yet, there is a known, very well-known
Black Sea poem, the poet of which was
Azeri poet Ahmet Cevat, who felt heart-
broken about the flight of other flags over
the seas;

"Kırım'da bademler çiçek açtı, /
Gence Karabağ'da ay var. / İnlet
sağır geceyi bülbül / Sabaha
kadar"²² (almonds have
blossomed in Crimea / there is
moon in Gence Karabakh / the
nightingale, make the night
whimper / till morning)

"Çırpınırdın Karadeniz/Bakıp
Türk'ün bayrağına /Ah diyerdin,
hiç ölmezdin / Düşebilsem
ayağına!"²³ (Black Sea, you

were fluttering / looking at the
flag of the Turks/ you sighed and
said 'you would never die' / 'if I
could spread over your feet')

War Metaphors

Ahmet Haşim did not write a war poem, yet
he wrote the reason why he did not write one.
More precisely, as a response to a question
posed to him on the matter, he gave a kind of
answer which brings to mind İsmet Özel's
verse "Yaşamayı bileydim yazar mıydım hiç
şiiir?"²⁴ (Would I write any poem if I knew
how to live?), because Haşim had been to
war, he had participated in Çanakkale Savaşı
(Battle of Gallipoli).²⁵ He left writing poems
on war to those poets who had not been to
war. As known, the Ministry of War sent a
literary committee to Çanakkale for this
purpose.²⁶ This can be kept in mind while
you read his poem "Süvari" (cavalry), and
likewise his successful usage of war
metaphors can be put down to this reason:

"Şu bakır zirvelerin ardından /
Bir süvari geliyor kan
rengi./Başlıyor şimdi malûl
akşamda / Son ışıklarla bulutlar
cengi.

Bir bakır tasta alev şimdi havuz
/ Suyu saplandı kızıl mızraklar. /
Açılıp kıvrılarak göklerde /
Uçuyor parçalanan bayraklar."²⁷
(From behind that copper peaks
/ a cavalry is coming, blood-
coloured / now begins in

²¹ Elçin, *Adalara Destanlar*, 32-33.

²² Ibid., 33.

²³ Cevat, "Çırpınırdın Karadeniz".

²⁴ Özel, *Erbain*, 9.

²⁵ Ayvazoğlu, *Ömrüm Benim Bir Ateşti Ahmet Haşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*,

²⁶ Koçak, *Savaşı Şiirden Okumak: Çanakkale Zaferinin Türk Şiirinde Akisleri*. 467-479.

²⁷ Haşim, *Bütün Şiirleri*, 225.

disabled evening / the battle of
clouds with the last lights
Now the pool is a flame in a
copper vessel / crimson spears
sunk into water / being opened,
writhing in skies / splintered
flags fly)

Enemy Brothers

A. Mete Tuncoku quotes an Anzac soldier saying “Our enemy is friendly Turks” for Mehmetçik (Turkish soldier).²⁸ Bülent Ecevit readily calls even the enemy soldier by the name Mehmet: “Dert edinme arkadaşım” dedi Mehmet / “Değil mi ki yurdumuzun koynundasın ilelebet / Sen de artık bizdensin / Sen de bencileyin bir Mehmet”²⁹ (‘Don’t worry, my friend’ said Mehmet / aren’t you in the bosom of our country forever / you are one of us now / you, a Mehmet like me).

A monument was erected in Anzac Boulevard, Canberra, the capital of Australia, on which the name Mustafa was not used; The Monument of Kemal Atatürk. Upon this monument is Mustafa Kemal’s statement for all the soldiers who lost their lives in Çanakkale:

Heroes, who spilled their blood on
the soil of this country! Here you
lie in the soil of a friendly country.
Rest in peace and quiet. You are
lying side to side, in each other’s
arms with Mehmetçiks. Mothers
who sent their children to war
from far lands! Stop your tears.

Your sons are in our bosoms, they
are in peace and they will rest in
peace comfortably. After losing
their lives on this soil, they have
now become our own sons.³⁰

Bülent Ecevit visits Gallipoli National Park in 1988. Ecevit’s knowledge on Çanakkale must be confined to words of Mustafa Kemal, so that he writes this poem. Turning prose to verse, Atatürk’s prose becomes Ecevit’s verse, so to speak. Ecevit, turning the notes from his visit into a poem, includes epitaphs which influenced him into his poem. Ecevit, in his poem Çanakkale, which can be considered as a war poem of peace poet, also includes epitaphs of British and Anzac soldiers. Ecevit, in whose poem these writings written in capital letters, do not fail to criticize wars other than Çanakkale from the mouth of Mehmetçik: “Ben de yüzyıllarca yaban ellerde / Neyin uğruna bilmeden can vermişim / Kendi yurdum uğruna can vermenin tadına / İlk kez Çanakkale’ de ermişim.”³¹ (I also in foreign lands for centuries / lost life without knowing for what / the taste of losing life for one’s own country/ I reached in Çanakkale for the first time)

Ecevit sounds as if saying that Mehmetçik and enemy soldiers had fought for the same purpose. There are verses leaving the impression that Mehmetçik fought in Çanakkale to bring down the Ottoman State like enemy armies: “Uğruna can verdikçe vatanlaştı ancak / Ekip biçtiğim padişah mülkü toprak”³²

²⁸ Tuncoku, , IX.

²⁹ Ibid., 249.

³⁰ Karatay, *Mehmetçik ve Anzaklar*, 19.

³¹ Tuncoku, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik*, 251.

³² Ibid., 251.

(soil, the property of sultan I cultivated, / hardly became motherland as lives were given for her sake)

Based on İsmet İnönü's similar idea that Turkish nationalism is an independence movement from the Ottoman Empire, Erol Güngör states "so, for reformists, the national struggle consisted of a war between those trying to uphold the empire and those aiming to bring it down and retreat to Anatolian peninsula"³³

Transition from Sultanate to Republic

The thesis of westernization succeeded. Sultanate was abolished, Republic was founded. In fact, the abolishment of sultanate was in effect after the dethroning of Abdulhamit. Right before the founding of the Republic it was officially abolished.

Transition from one rule to another is rarely without war. Foreign influences and open warfare are surely existent. Yet, events occurring within during the change of rule are in the nature of an unnamed secret war. Namık Kemal waged war against the sultanate which he regarded as a rule of captivity: "Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetten / Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı Hükûmet'ten"³⁴ (upon seeing rules of the age deviated from honesty and peace / we withdrew from the door of government with dignity and prosperity). Those coming after Kemal turned the sultanate to the sultan and waged war against the sultan, the owner of the sultanate. Abdulhamit was the one

they waged war against, and Abdulhamit was dethroned as a result of a secret war.

Ekrem takes up where Kemal left off: "Nefrin" (curse). Rezaizade Mahmud Ekrem puts his poem, which is a product of a long cursing session, in front of his student Tevfik Fikret: "Nefrîn bu hâle bâ'is olan bedgüherlere / La'net, hezâr la'net o bî-dâdgerlere!.." ³⁵ (damn on those degenerates who induced this situation / curses, plenty of curses to those tyrants)

Tevfik Fikret, teacher of literature in Robert College, demonstrates his following Namık Kemal by writing the poem "Sis" (fog) which is a variation of the poem "Hurriyet Kasidesi" (eulogy of liberty). In another poem, Tevfik Fikret seeing Abdulhamit as a fog applauds the assassin who enjoys foggy weather from Aşıyan, the hill from which the Fog is sighted the best: "Ey şanlı avcı, dâminı bîhûde kurmadın! Atdın... Fakat yazık ki, yazıklar ki vuramadın!" ³⁶ (Glorious hunter! You did not set your trap in vain! You shot... Yet, more's the pity you could not hit)

Mehmet Âkif, who gives the epithet "ringer" to Tevfik Fikret, probably as a reference to the place where he worked, demonstrates that he is the real follower of Namık Kemal, not Fikret who names him "molla sırat" (a reference to the journal, "Sırat-ı Müstakim" in which Akif published), in a poem he dedicated to another opponent of Abdülhamit, Mithat Cemal, "İstibdad"

³³ Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, 17.

³⁴ Göçgün, *Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri*, 7.

³⁵ Zariç, "Rezaizade Mahmut Ekrem'in Nefrin ve Tevfik Fikret'in Sis Adlı Şiirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", 39-59.

³⁶ Fikret, *Rûbab-ı Şikeste*, 34.

(oppression).³⁷ Another Tevfik, Rıza Tevfik grasps the gravity of the situation only after bells are silenced and ringers start to speak: “Sultan Abdülhamid Han'ın Ruhâniyetinden İstimdat”³⁸ (Help from the spirit of Sultan Abdulhamid Han).

Atatürk, whose name became Mustafa Kemal with relation to Namık Kemal, declares from the parliament dais in the eve of abolishment of the Sultanate and foundation of the Republic that he is worthy of his namesake:

Friends, I will present a word or two in order to articulate the feelings risen from extremely valuable words of Muhittin Bey. Our nation is more hopeful today than all its past and ancestors. I am saying that to express this: deceased Kemal, by his own expression, a watchman to our heavenly homeland said: ‘Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini / Yok mudur kurtaracak bahtı kara mâderini’ (The enemy has thrust his dagger into the motherland’s bosom / isn’t there anyone to save his ill-fated mother). I say from this dais with the title of president of this Supreme Assembly, in the name of each member making up your supreme committee and in the name of my nation: Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini / Bulunur kurtaracak bahtı kara

mâderini (Let the enemy thrust his dagger into the motherland’s bosom / someone to save his ill-fated mother is accessible)³⁹

CONCLUSION

Mehmed Emin (Yurdakul) presents his poem “Anadolu’dan Bir Ses Yahud Cenge Giderken”, which he wrote about 1897 Turkish-Greek war and which is regarded as the inception of Turkism, to Cemaleddin Efgani whom he considers as his master. Efgani states his appreciation of the poem with the expression “Here your real literature is this!” and encourages him to write in this direction. Efgani, who is considered among pioneers of the new Turkish state, has also a demand from him. Akçura conveys this demand, which he believes to be made for the purpose of “widening the poet’s horizon of ideals a bit more”, from his mouth: “I want to see a peer of this which will give the spirit of revolution.”⁴⁰

The spirit of revolution that Efgani wanted to see can be thought in relation to the order given by Napoleon Bonaparte to General Gentili exactly a hundred years ago in 1797 for the invasion of Ionian islands “if the society is inclined toward independence, encourage this inclination of theirs and do not hesitate to say their ideas about Greece, Athens and Sparta”.⁴¹ It can give an idea on the historical scope of the matter that English orientalist E. J. W. Gibb declared his opinion

³⁷ Ersoy, *Safahat*, 204.

³⁸ Bölükbaşı, “Sultan Abdülhamid Han'ın Ruhâniyetinden İstimdat”.

³⁹ “Birinci İnönü Savaşı Hakkında”.

⁴⁰ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, 112.

⁴¹ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*. 65.

by writing a letter to the poet saying “the voice of Turkish nation is heard with your work... It seems that it had waited for you for six hundred years.”⁴²

Furthermore, it can be said that Mehmed Emin who said “Cemaleddin is living in me”⁴³ on death of Cemaleddin Efgani is not

alone, and Efgani lives in almost all Tanzimat generations. Just in the same vein, the statement of Atatürk, who put the poem “While going to war” (which begins as “I’am a Turk”) into execution by founding the new Turkish state, “Ne mutlu Türküm diyene!” (how happy is he who says I’m a Turk) can be thought within this context.

BIBLIOGRAPHY

- A. Hüsnü. *Elifba-yı Tefeyyüz*, İstanbul: Dersaadet Matbaası, 1913.
- Ahmet Cevat. “Çırpınırdın Karadeniz.” Accessed July 31, 2017 <https://www.antoloji.com/cirpinirdin-karadeniz-siiri/>.
- Ahmet Haşim, *Bütün Şiirleri*, prepared by İnci Enginün and Zeynep Kerman, Ankara: Dergâh Yayınları, 2003.
- Akçura, Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Alptekin, Turan, *Kompozisyon Bilgisi*, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1982.
- Atatürk Kültür Merkezi (2017), “Birinci İnönü Savaşı Hakkında”. Accessed July 31, 2017 <http://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/birinci-inonu-savasi-hakkinda>,
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Ayvazoğlu, Beşir, *Ömrüm Benim Bir Ateşti Ahmet Hâşim'in Hayatı, Sanatı, Estetiği, Dramı*. İstanbul, Kapı Yayınları, 2006.
- Bölükbaşı, Rıza Tefvik. “Sultan Abdülhamid Han'ın Ruhâniyetinden İstimdat”. Accessed August 01, 2017. <https://www.antoloji.com/sultan-abdulhamid-han-in-ruhaniyetinden-istimdat-siiri/>.
- Doğan, Nuri. *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Elçin, Şükrü. *Adalara Destanlar*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1983.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Ankara: Dergâh Yayınları, 2016.
- Ersoy, Mehmed Âkif, *Safahât*, prepared by Abdullah Uçman, İstanbul, Çağrı Yayınları. (2013)
- Gemuhluoğlu, Fethi, *Dostluk Üzerine*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978.
- Göçgün, Önder, *Namık Kemal'in Şairliği ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınlar, 1989
- İnalçık, Halil. “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi*, no. 22, (August 1964).
- Kara, İsmail, and Ali Birinci. “Mahalle Mektebine Başlama Merasimi ve Mektep İlahileri.” *Eğitime Bakış Dergisi*, no.12 (2008).
- Karakoç, Sezai. *Çıkış Yolu II*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2011.

⁴² Ibid., 72.

⁴³ Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*. 113.

- Karakoç. Sezai. *Gün Doğmadan Şiirler*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2012.
- Karatay, Baha Vefa. *Mehmetçik ve Anzaklar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1987.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2010.
- Koçak, Ahmet (2013), "Savaşı Şiirden Okumak: Çanakkale Zaferinin Türk Şiirinde Akisleri" In *Gallipoli History Legend and Memory* edited by İbrahim Güran Yumuşak, and M. Mehdi İlhan, 467-479. İstanbul: Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Kuran,ERCÜMENT. *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özel, İsmet. *Erbain*, İstanbul: Çıdam Yayınları, 1990.
- Tanpınar, A. Hamdi. *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.
- Tevfik Fikret. *Şermin*. Ankara: Tevfik Fikret Derneği Yayınları, 1965.
- Tevfik Fikret. *Rûbab-ı Şikeste*. Prepared by Fahri Uzun. İnkılap ve Aka Kitapevleri: İstanbul, 1973.
- "The Meanings of The Holy Qur'an translated by Abdullah Yusuf Ali". Accessed October 04, 2017.
<http://www.islam101.com/quran/yusufAli/QURAN/5.htm>
- Tuncoku, A. Mete. *Anzakların Kaleminden Mehmetçik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Mahmud of Kashgar. *Divanü Lügâti-it-Türk*. Translated by Besim Atalay Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Yahya Kemal. *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1987.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Translated by Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016.
- Zariç, Mahfuz. "Recaizade Mahmut Ekrem'in Nefrin ve Tevfik Fikret'in Sis Adlı Şiirleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme." *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 1, (2013).
- Zarifoğlu, Cahit. *Ağaç Okul*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.

Tatar Rivayet ve Efsanelerde Aksak Timur'un Hayatına Dair

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN¹

Öz

Türklerin Türkistan'da kurduğu en büyük devletin -Timur İmparatorluğunun- kurucusu Emir Timur, tarihin gördüğü en büyük askeri, ender komutanlardan ve siyasi dehalardan biri olmuştur. Emir Timur Asya'da Türkçe'nin, Türk sanat ve kültürünün Fars kültürünün baskısı altında yok olup gitmesini de önlemiş, öne geçmesi, örnek olması çığırını da açmıştır. Fakat Timur'un hayatı ve kişiliği ile ilgili daha kendisi hayattayken de ölümünden sonra ve günümüzde de çok değişik, bazen daha çok karalara boyalı görüşler bildirilmiştir. Örneğin, Emir Timur'un adı Tatar rivayet ve efsanelerde de İdil Boyu Bulgar şehrini yıkan zalim bir hükümdar olarak anılır. Fakat rivayetler, tarihi belge sıfatında kabul edilemez ve çoğu zaman tarih olmaktan ziyade tarihi olaylara ve şahıslara halkın münasebeti niteliğindedir. Ayrıca, Timur'un Bulgar şehrini yıkıp yakması ile ilgili bugüne kadar tek bir belgeye rastlanmamıştır. Kazan Tatarlarında korunan, Bulgar Hanlığı döneminde olup biten olayları anlatan "Aksak Timur" adlı rivayet, her ne kadar tarihten uzak olsa da Emir Timur'un biyografisi ile ilgili birçok bilgi içerir. Bu bilgiler, onun hem hayatı hem kişisel ve fiziksel özellikleri ile ilgili olup bazıları doğru bazıları da uydurmadır. Fiziki özellikleri arasında sakatlığı anlatılmaya çalışılırken, kişisel özellikleri üzerinde daha çok durularak zekâsı, kurnazlığı, etrafına insanları toplama kabiliyeti, İslam dinini yaymak için gayret etmesi, din adamları ve mübarek zatlara saygı ile bakması, haber toplama amaçlı memleketinde ve diğer ülkelerde casuslar kullanması, genelde acımasızlığı fakat teslim olanlara merhameti, hiçbir savaşı kaybetmemesi, yardım edenlere karşı vefalı olması vb. anlatılır. Kazan hanlığı dönemi rivayetlerde ise Aksak Timur'un adı daha çok Kazan şehrinin kurulması ile ilgili anılır. Örneğin, "Tamerlan Minaresi" adlı efsanede Timur'un sanata olan ilgisi ve duygusallığı ortaya çıkarılır. Böylece bir zalim olmanın yanında aynı zamanda arkasında ihtişamlı mimari eserler bırakan bir şahıs olarak da gösterilir. Ayrıca, Tatar rivayet ve efsanelerde bazen Aksak Timur, bazen Hantimur, bazen Bitimur, bazen de Tamerlan gibi değişik isimlerle anılır.

Mevcut araştırmada Tatar halk edebiyatı alanında daha önce ele alınmayan bir konu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı, Tatar rivayet ve efsanelerde Emir Timur'un hayatı, fiziksel ve kişisel özelliği ile ilgili bilgileri bir araya getirip onların gerçeğe uyuşup uyuşmadığını analiz metoduyla ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Aksak Timur, Tatar, rivayet, efsane.

¹ Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, TÜRKİYE

Abstract

Lame Timur - the founder of one of the greatest empires - the Timurid Empire - was a great soldier, a rare military leader and political genius, who knew the history of mankind. In Asia, he defended the Turkic language and Turkic culture from assimilation, and thanks to him they came to the fore. Timur's life and personality also differed during and after his life, sometimes contradictory and tinged with black opinions. For example, in Tatar stories and legends his name is mentioned as the villain who destroyed the flourishing city of Bulgar on the Volga. However, stories cannot be considered in the form of a historical document and more often are not the history, but the opinion of the people on the events and historical figures. Besides, there are still no historical documents confirming the burning and destruction of the city of Bulgar by Timur. In the tradition of "Lame Timur", preserved in the minds of the Tatar people and telling about the events of those years, there is a lot of sometimes implausible information related to the biography (life, human and physical qualities) If information about his physical characteristics consists mainly of information about his injuries to the arm and leg, then features of character (intelligence, wit, cunning, leadership qualities, piety, respect for religious leaders and holy elders, victories in all battles, an established intelligence network, cruelty to the unconquered and mercy to the surrendered, etc.) are revealed much wider.

In the legends of the Kazan Khanate period, the name of Lame Timur is mentioned mainly in connection with the founding of the city of Old Kazan. The legend "Tower of Tamerlane" reveals his interest in art and the ability to deeply empathize. Thus, Timur is no longer only a villain, but also as a person who has left wonderful works of architecture for centuries, and just like a father, mourning his daughter. Moreover, in the Tatar legends and legends his name is always mentioned in different ways: Aksak Timer, Hantimer, Bitimer, Tamerlane.

The topic chosen for this study was not previously considered in Tatar folklore. The purpose of the work is to collect together all the information about the life, physical and human qualities of Emir Timur, preserved in Tatar stories and legends, and using a text analysis method to identify their plausibility.

Keywords: Lame Timur, Tatars, stories, legends.

1.GİRİŞ

Tarihte Timer, Timerbek, Timer Gurigan, Aksak Timur, Timurleng, Tamerlan gibi birkaç isim ile anılan Emir Timur'un (1336-1405) hayatı ve kişiliği ile ilgili daha kendisi hayattayken de ölümünden sonra ve günümüzde de çok değişik, hatta bazen daha çok karalara boyalı görüşler bildirilmiştir. Fakat bütün olumsuz söylenenlere rağmen Emir Timur, tarihin sayfalarına Fars ve

İslam medeniyeti unsurları ile Türk-Moğol devlet ve askeri teşkilat unsurlarını bünyesinde barındıran ve soyu Türk-Moğol boylarından biri olan Barlaslar'a dayanan, Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Harezmsahlar'ın yıkılmasından sonra Türklerin Türkistan'da kurduğu en büyük devletin Timur İmparatorluğunun veya diğer kullanımla Timurlular Devletinin kurucusu, tarihin gördüğü en büyük askeri, hepsi zaferle sonuçlanan 17 sefer düzenleyen ender

komutanlardan ve siyasi dehalardan biri olarak yazılmıştır. Ayrıca Emir Timur 15. Yüzyılın sonlarından itibaren Türk edebiyatının büyüme ve gelişme göstermesini, sanat, bilim ve edebiyat dünyasının Timur Rönesans'ını yaşamasını da sağlamıştır. Örneğin, başkenti Semerkant'ın ihtişamını arttırmak için sanatçıları, zanaatkârları, bilim adamlarını, şairleri, din adamlarını Semerkant'a çekmeye çalışmıştır. (Aka, 2014: 201). Hatta kimi zaman onları zorla Semerkant'a getirtmiş, ele geçirdiği ülkelerdeki sıradan yontma işçisinden en büyük sanatçıya kadar birçok insanı daha önce görülmedik bir biçimde tek bir şehirde toplamayı başarmış ve Semerkant'ı yeniden yaratmıştır. Böylece Semerkant'ı büyük yeteneklerin merkezi haline getirmiştir. (Yüksel, 2009: 78). Astronomi ve Fıkıh âlimlerine, seyyidlere çok hürmet gösteren, onların sohbetlerini dinlemekten büyük keyif duyan Timur kendi ağzından saltanat mücadelesini, orduyu ve devleti yönetme ilkelerini, toplum görüşünü, din anlayışını, felsefesini ve kişisel ideallerini anlatan “Tüzükat”ında şöyle yazar: “Seyyidler, ulema, meşayih, fazıl kişileri kendime yakınlıktır. Bunlar benim devlet sarayına daima gelip giderler, meclisimi bezeyip süslerlerdi.” (Timur’un Günlüğü, 2018: 82)

2.BULGULAR

Emir Timur’un adı Tatar rivayet ve efsanelerinde şöhretinden ve şehirler imar etme özelliğinden ziyade daha çok İdil Boyu Bulgar şehrini yıkan zalim bir hükümdar olarak anılıp adı da halkın hafızasında fiziki kusuruna bağlı olarak Aksak Timer şeklinde korunmuştur. Emir Timur’a, sağ ayağı aksak

kalacak şekilde darbe aldığından dolayı Farsça Timerleng, Türkçe olarak da Aksak Timer denilmekteydi. Türkler de kendisine Aksak ya da Topal Timur derlerdi. Adını rivayetlerde ve efsanelerde daha çok fiziki kusuruyla anarak Tatar halkı, yurdunu yıkıp yağmalayan ve insanların kılıçtan geçiren cihangirden bir nevi intikamını almış olur. Tatar halk edebiyatında rivayet sözünün anlamı üzerinde durmak gerekirse, Arapçadan alıntı olan “rivayet” kelimesi “atalardan, kuşaktan kuşağa anlatılan hikâye, tarih” anlamına gelir ve Kayyum Nasıyri, Şehabettin Mercani, Rıza Fahretdinov gibi ünlü XIX. Yy. Tatar maarifçi yazarların eserlerinde sık kullanılır (Gilecetdinov, 1987: 10). Bilim adamlarının çoğu rivayetlerin kökleriyle hatıratlara uzandığını, zaman geçmesi ile dilden dile dolaşıp değişime uğradığını, hatta zamanla tamamen kaybolabildiğini yazar. Ayrıca, onların halk hafızasında korunma süresini de 200-500 yıl ile sınırlı tutarlar. (Tolstova, 1983: 214.) Yani rivayetler, tarihi yılname veya belge sıfatında kabul edilemez ve çoğu zaman tarih olmaktan ziyade tarihi olaylara ve şahıslara halkın münasebeti niteliğindedir. Rivayetler ancak diğer tarihi belgeler yetersiz kaldığı zaman tarihi kaynak olarak kullanılabilir. (Gilecetdinov, 1987: 10.) Hacim olarak genelde basit ve kısa olan rivayetler Tatar halk edebiyatında tarihî, köy tarihleri, toponimik (yer adları) ve maişet rivayetleri olarak dört kolda incelenir. Bulgar ve Kazan Hanlıkları dönemlerinde olup biten olayları anlatan tarihi rivayetlerin birçoğunda Emir Timur’un adı Aksak Timer olarak geçer. Örneğin, aynı ad ile anılan bir rivayette karısı hamile olan Gabdulla adlı köylü bir adamdan ve rüyasında kellesinin alındığını gören bir padişahın söz edilir.

Rüya tabircileri padişaha bu rüyayı bir köyde Gabdulla adlı adamın bu günlerde doğacak çocuğunun gelecekte padişahı öldüreceğine yorumlar. Bunu duyan padişah, hamile kadını huzuruna getirip karnındaki bebeği tekmeleyip öldürmelerini emreder. Meydana yatırıp kadının karnını tekmeleyen adamlar artık kadının da bebeğin de öldüğünü söyleyince padişah, kadını toprağa vermesi için kocasına götürmelerini emreder. Fakat böyle şiddete maruz kalan kadın ölmez, sadece bayılır ve eşinin yanına götürülünce kendine gelip ertesi gün doğum yapar. Bebek, bir gözü kör, bir kolu çolak ve bir ayağı topal olarak doğar. Böyle bir işkenceye rağmen annesinin karnında ölmeyen bebeğe demir anlamına gelen Timer adı verirler. Böylece bebek, Aksak Timer adıyla yaşamaya başlar. Aradan yıllar geçer, 9 yaşında hem annesiz hem babasız kalan çocuk bir zengine çoban olur. Bir gün zengin sahibinden kaçan kullar, onun yanına gelip sürüden bir tane koyun kesip yerler. Akşam zengin sahibinin yanına dönen Aksak Timer, sürüye aslanın saldırıp bir tane koyunu yediğini anlatır. Ertesi gün kaçaklar on kişi olarak gelir. Daha sonra sayıları 300'e çıkar ve Aksak Timer ile beraber zenginin sürüsünü kaçırlar. Artık sayıları 800'e ulaşan kaçaklar bir gün sekiz kervanı yağmalar. Daha sonra sayıları 1000'e çıkınca 1000 deveye sahip olurlar ve Aksak Timer padişah olma hayali kurmaya başlar. Bir gün topal bir karıncanın gayretle ağacın tepesine çıkmaya çalıştığını görünce, "Bu zavallı sakat olsa bile padişah olmak ister, peki ben neye olmayım!" diye düşünür ve hile yapar. Bütün kaçakları bir araya toplayıp onlara şöyle der: "Aramızdan biri padişah olmalı. Kimi seçelim? Neyse, ben asamı yere dikip borkümü ona geçireyim.

Kim ilk olarak borkü elde ederse o padişah olur." Bin kişiden 18 kişiyi seçerler, Aksak Timer "bir, iki, üç" deyince esasına giydirilen borkü başka bir değnekle vurup yere düşürür ve "Hiç uğraşmayın, bork benimdir!" der. Böylece padişah olur ve kaçakları beşer beşer bölerek diğer şehirlere gönderip o şehirlerden haber getirmelerini emreder. Bir gün Fan şehrinin padişahı askerleri ile kervanları yağmalayan haydutlara karşı yola çıkar. Mallarını bin deveye yükleyip Aksak Timer de kervanın başında yola koyulur ve Fan padişahı ile görüşünce ona mallarını satmak istediğini söyler. Padişah mallara bakarken Aksak Timer onun kellesini alır ve tacını çıkartıp kendi giyer. Böylece Fan'ın da padişahı olur. Daha sonra Aksak Timer askerleriyle İstanbul'a yönelir. Şehre girebilmek için yedi kez dolaşmak lazımmiş. Çünkü şehrin yedi külesi ve tek kapısı varmış. Üç yıl savaşım şehri alamayınca kuşatmaya karar verir ve bir hile uydurur. Soyunup her yerine safran sürerek hasta görünüm sağlar. Daha sonra elçisini İstanbul padişahına gönderip artık son günlerini yaşadığını ve İstanbul padişahı ile helalleşmek istediğini anlatmasını emreder. Padişah helalleşmeye gelince de onu saçından tutup yere vurur ve başındaki tacını çıkartıp kendi giyer. Böylece İstanbul'u alırlar ve Kazan şehrine yol alırlar. Daha sonra Değiş şehrinin bayan padişahını da esir ederler. "Bu şehir artık köy olmuş." der rivayeti anlatan ve şöyle devam eder: "Kim bu şehirde Aksak Timer ile ilgili kötü konuşursa onun kapısını siyah renge, övenlerin kapısını da ak renge boyarlar. Sabah olunca siyah renge boyanan kapılı evden herkesi götürüp öldürürler." Böylece Aksak Timer Rusların yaşadığı Vladimir şehrine ulaşır. Burada karşına Çar

Vladimir'in kızı çıkar ve savaşmadan önce aygırını şehre fırlatmak gibi bir mucize yaratmasını ister. Aksak Timer aygırını kulağından tutup şehre fırlatır. Aygır şehrin ortasında bulunan kilisenin zilini kesip şehirden 3 km kadar uzaklıkta olan yere düşüp teper de tekrar Aksak Timer'e döner. Atın teptiği yerde göl hasil olur. Ama Aksak Timer bu seferinden evine dönemez, yolda vefat eder. (Tatar Xalık İcatı, 1987: 29-31).

Görüldüğü üzere mevcut rivayet, her ne kadar tarihten uzak olsa da Emir Timer'in biyografisi ile ilgili birçok bilgi içerir. Bu bilgiler, hem Emir Timur'un hayatı hem onun kişisel ve fiziksel özellikleri ile de ilgili olup bazıları doğru bazıları da uydurmadır. Rivayette Aksak Timer'in henüz doğmadan padişahın rüyasına girmesi, hayatı ile ilgili yazılan Melfuzat ve Tüzükat gibi iki bölümden oluşan ve yazarı kendisi olduğu tahmin edilen günlüğünde anlatılan rüyalar ile bir benzerlik göstermektedir. Emir Timur'un babası bir gün rüya görür. Yakışıklı bir genç rüyasında onun eline kılıç tutturur ve Taragay kılıcı havada sallamaya başlayınca kılıç bütün dünyayı aydınlatan bir ışık saçmaya başlar. Şaşırarak Taragay evliyanın büyüklerinden olan Emir Külal'dan bu rüyayı tabir etmesini ister. Emir Külal, rüyayı Taragay'a Tanrı tarafından bir oğul verileceğine ve onun bütün dünyaya hâkim olup herkesi İslam dinine geçireceğine, böylece dünyayı cehalet ve bozukluktan kurtaracağına yorumlar. (Eğilmez, Macit, 2018: 20) Rivayette bir tehlike işareti olan rüya ile Emir Timur'un otobiyografisinde anlattığı rüya arasında benzerlik gayet açık: Timur, gelecekte bir hükümdar olacak ve birçok padişaha galip gelecek. Mevcut rivayete göre Aksak Timer'in 9 yaşındayken

tamamen yetim kalır. Hâlbuki tarihte küçük yaşta onun ancak annesini kaybettiği bilinir. Babası ise 1360 yılında Timur 24 yaşındayken ölür. Türk bilim adamı İsmail Aka "Timur ve Devleti" adlı eserinde "Rus asıllı bilim adamı V.V. Barthold, Timur'un hayatı ve faaliyetlerini anlatan Zafernamelede Arap tarihçisi İbn Arabşah'ın (1388-1450) tesiri ile 'Timur'un da tıpkı Cengiz Han gibi Kazagan'ın ölümünden sonra başgösteren karışıklı yıllarında bir eşkıya çetesi reisi sıfatı ile faaliyet meydanına atıldığını' ve Timur'un yol kesici ve asil olmayan birisi olduğunu yazdığını bildirir." Diye yazar. (2014: 6). Rivayette de Aksak Timer'in bir köylü oğlu yani asil soydan gelmemesi ve daha sonra hizmetinde bulunduğu zengin adamın kaçak köleleri ile kervanları yağmalamasından bahsedilir. İbn Arabşah, Timur'un ve babasının engin sahralarda dolaşan, akılsız ve dinsiz çoban takımından olduğunu, bacağına yaralanmasını da bir gece bir koyun çalıp sırtında götürürken, çobanın attığı oka bağlı anlatır. Etrafına dinsiz imansız kırk kadar sadık şeytanı çevresine topladığından da söz eder. (Cengiz, 2017: 10-12, 15) Büyük ihtimal, Tatar rivayetinde Timur'un çobanlık yapması ve eşkıyalarla koyun çalması İbn Arabşah'ın yazdıklarından esinlenmiştir. Aynı zamanda, gelecekte toplum başına geçecek şahısların, destan kahramanlarının çocuklukta çobanlık yapması, onları gelecekte toplumu idare etmeye hazırlayan epik bir özelliktir. (Urmançe 1999: 32-34). Ayrıca, rivayette anlatıldığı gibi Aksak Timer'in eğitimsiz bir ailede doğması tarihi gerçeklerle uyuşmamaktadır. Timur daha 7 yaşında okuma ve yazmayı, 9 yaşında beş vakit namazı, hüsnü hat-ı öğrenmiş; 12

yaşında Kur'an'ı hıfz etmiş ve 16 yaşına kadar tarih, felsefe, coğrafya, hesap ve diğer ilimleri tahsil etmiştir.(Kerimov, Şamsutdinov, 1995: 16). Timur'un okuryazar olmadığını iddia eden Rus doğubilimci Vasiliy Barthold (1869-1930) bile onun Türk, Arap ve Fars tarihlerini iyi bildiğini, tıp ve astronomi bilimlerine vakıf olduğunu kabul eder.(Şakirov, Aslan, 2018: 12). İbn Arabşah Timur'un halk arasında akıllı, gayretli, sebatkâr ve ileri görüşlü bir genç olduğunu, vezirlerin çocuklarından akrabalarıyla arkadaşlık edip beylerin oğullarıyla gezdiğini ve bir gün onlara geleceği iyi bilen ve kehanette bulunan ninesinin oğulları ve torunları arasından ülkeleri titretecek, insanları kul haline getirecek bir Sahipkırının çıkacağına, çağın hükümdarlarının önünde diz çökeceğine yorumladığı bir rüya gördüğünü ve bu adamın kendisi olduğunu anlattığını yazar. Böylece bey oğulları onu destekler.(Cengiz, 2017: 14) Timur'un daha küçük yaşta etrafına insanlar toplamayı başaran bir lider olduğu zaten rivayette de ortaya koyulmuştur.

Türk bilim adamları S. Eğilmez ve E. Macit'in de bildirdiği üzere, "Timur'un en büyük amaçlarından biri, Maveraünnehir'in hükümdarı olmaktı." (2018: 22) Yukarıda anlatılan rivayette de Aksak Timer'in padişah olma hayali kurduğu anlatılır. Ayrıca, bu fikri desteklemek için rivayette karınca hakkındaki meşhur hikâye de yer alır. Bu hikâye şudur: Sistan seferinde elinden ve ayağından yaralanan Timur bir gün duvara dayanıp üzüntü içinde artık her şeyden elini-eteğini çekip bir köşeye çekilmeyi düşünür. O an duvara tırmanmaya başlayan fakat biraz sonra yere düşen zayıf bir karıncayı görür. Karınca birkaç defa

düştükten sonra nihayet duvara tırmanmayı başarır. Timur, karıncanın durumundan ibret alıp yeniden büyük bir devlet kurmak ümidi ile faaliyete geçer. (Aka, 2014: 9). Mevcut hikâye rivayette biraz daha değişik anlatılır ve karıncanın gayretini örnek alan Timer, padişah olmaya karar verir. Rivayette Aksak Timer'un padişah olması, ordusuyla İstanbul'a ve Rusların yaşadığı topraklara yürümesi gibi vakalar ise tarihte doğrulanan gerçeklerdir. **"Kıymetli bahadırların sayesinde pek çok yer fethettim ve 27 ülkenin hakanı oldum"** der Timur ve hükümdarı olduğu ülkeleri şöyle sıralar: **"Turan, İran, Rum (Anadolu), Mağrib, Suriye, Mısır, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Mazenderan, Geylan, Şirvan, Azerbaycan, Fars, Horasan, Cidde, Büyük Tataristan, Harezm, Hotin, Kabilistan, Bahter, Zemin, Hindistan, Gürcistan, Ermenistan ve Kafkasya."** (<https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Timur>. Erişim tarihi: 10.03.2019) Rivayette Rus topraklarına varması ile ilgili bilgiye gelince, Emir Timur 1395 yılında Toktamış Han'ın üzerine yürüdüğü sırada kuzeye de yönelir, Kiev üzerine yürüyerek burada Ceneviz kolonilerini ele geçirir ve Moskova'ya yol alır. Ryazan topraklarından geçip Yelets şehrini de alır fakat beklenmedik bir an Rus topraklarını ele geçirmekten vazgeçip Semerkant'a döner. (Bezertinov 2001: 294-295)

Fiziki sakatlığı anlatılmaya çalışılırken gerçekten elinin felçli ve bacağının total olmasına rivayette bir de bir gözünün kör olduğu eklenip uydurma yolundan gidilir. Araştırmacılar, görünüşü ürkütücü olan Timur'un, suratı oldukça asık, sağ eli felçli ve sağ ayağı da total olduğunu yazarlar. Sistan savaşı sırasında 1383 yılında

düşmanın attığı oktan Emir Timur sağ elinin iki parmağını kaybeder, sağ bacağının dizinden de ağır yara alıp topal kalır. Bu sakatlığından sonra Timerleng veya Aksak Timur olarak anılmaya başlar. (Eğilmez, Macit 2018: 29) Bu hususta Aksak Timur kendisi şöyle yazar: “Savaştan başka çare kalmayınca çaresiz olarak yollarını keserek savaşa giriştim. O anda bir ok gelip bileğime saptandı. Başka bir ok ayağımı yaraladı.” (Timur’un Günlüğü, 2018: 35) Diğer bir kaynakta Timur’un 19 yaşındayken 7 gün hasta olup ateşler içinde yatakta yatması ve bunun nedeninin, elinin parmakları arasında oluşan bir yaraya enfeksiyon kapması anlatılır. (http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html, Erişim tarihi: 10.03.2019) 1941 yılında Semerkant’ta Emir Timur’un Gur-i Emir türbesinde bulunan kabri açılınca Rus antropolog M.M. Gerasimov 1.73 boyunda olan Emir Timur’un sağ elinin felçli ve sağ ayağının aksak olduğunu bilimsel bir şekilde kanıtlar ve bulguları “Portret Tamerlana” (“Tamerlan’ın Portresi”) adlı makalesinde yayınlar. (Vorobyov, 2005) Fakat mevcut rivayette halk edebiyatı türüne özgü olarak Emir Timur’un fiziksel kusurları daha değişik bir şekilde –doğmadan önce annesinin karnında şiddete maruz kalması ile- anlatılır. Aksak Timer’in Hantimer adlı Moğol hanı olarak anıldığı “Tuybike Kazanı” adlı diğer bir rivayette ise Timur’un aksak kalması halk ile Hantimer arasında gerçekleşen amansız savaşta Hantimer’in sol dizinden okla vurulması ile anlatılır ve o günden beri Aksak Timer diye adlandırılmaya başlandığı dile getirilir. (Tatar Xalık İcatı, 1987: 43). Rivayette Aksak Timer’in Rus topraklarına gelince ölmesine gelince bu, tarihi gerçeğe

haykırdır. Timur, putperestlere ağır bir darbe indirme amacı ile 1404 yılında Doğuya bir sefer düzenlediği sırada günümüz Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Otrar’da aniden hastalanıp vefat eder. (Aka, 2014: 44-45).

“Aksak Timer” adlı rivayette Emir Timur’un sadece fiziksel değil kişisel özellikleri üzerinde de durulmuştur. Örneğin, zekâsı, kurnazlığı, etrafına insanları toplama kabiliyeti, casuslar gönderip haber toplaması, hiçbir savaşı kaybetmemesi gibi. Emir Timur’un hayatını araştıran bilim adamlarına göre daha küçük yaşta Timur, hem günlük hayatta hem askeri oyunlar sırasında etki yaratıp etrafında bulunan yaşlılarını bir araya getirme kabiliyetine sahipti. (Prawdin 2006: 415) S. Eğilmez ve E. Macit de Timur’un “uyguladığı esnek siyaseti, kişisel itibarı, savaş ve silah konularındaki üstün yeteneği beylerin ve ulemanın etrafında toplanmasını sağladı.” Diye yazarlar. (Eğilmez, Macit 2018: 120).

“Aksak Timer” adlı rivayette Emir Timur’un askerlerini dört tarafa haber toplamaya göndermesi de anlatılır. Bütün zamanını savaşta at üzerinde geçirmesine rağmen büyük bir coğrafyayı idare etmeyi başaran Timur’un kendi ülkesinde, halk arasında haber toplayan görevliler dâhilinde diğer ülkelerde de casusları vardı. (Cengiz, 2017: 112). Timur, askeri strateji yapmakta çok güçlü olup bütün düşmanlarını yanıltmayı başarmıştır. Çıkacağı seferlere çok önceden hazırlanır ve casusları, düşman ordularının nerede bulunduğunu, onların maddi durumunu Timur’a çok önceden haber ederlerdi. Bu casuslar sufi, derviş, tüccar, müneccim, asker, sanatkâr olarak çeşitli

lkeleri dolaşır, bu ülkelerin Şehir, kasaba, yolları ve ileri gelenleri ile ilgili bilgi toplayarak Timur'a bildirirlerdi. Daha sonra Timur bu ülkeye gelip o Şehir ile ilgili sormaya başlayınca büyük bir hayret ve Őařkınlıĝa yol aĝardı.(Aka, 2014:163). Emir Timur, Horasan'a doĝru yola ĉıktıĝında karřılařtıĝı bir kervanla beraber bir casusu gizlice gnderdiĝini kendisi de yazar.(Timur'un Gnlĝ, 2018: 49) Ayrıca, Emir Timur, kimseye gerĉek planlarını anlatmaz ve bir Şekilde ĉıkıřta bulunup en son anda planını deĝiřtirir ve kimsenin beklemediĝi yerden hcm edermiş.(Vorobyov, 2005)

“Barac Nesli” adlı rivayette ise Aksak Timer'in Bulgar Şehrini harap ettikten sonra o zamanlar Samat Han ve Barac halkı yařadıĝı Bilar Şehrine yönelmesi anlatılır. Han halkına Şöyle der: “Eskiden bu topraklara Barac nesli gelip yerleşti, ama artık daha güçlü olan Aksak Timer dayadı kapımıza. Ne yapalım?” Halk her ne kadar savaşma taraftarı olsa da Samat Han mübarek bir zata –veliye- danışmak ister. Veli minareye ĉıkar ve Aksak Timur'un ordusunu gözden geĉirirken o orduda Hz. Hızır (a.s.)'in de olduĝunu görür. Bunun zerine veli, Samat Han'a savaşmaktan vazgeĉmeyi ve kapıları aĉıp teslim olmayı önerir. Aksak Timer ise Şehre girince halkı kılıĉtan geĉirir, akşam olunca da casus olarak kendisi halkın iĉine karışıp bu zulmün sebebini sorar. “Aksak Timer” diye cevap verenleri öldürür, zulmün sebebini kendinde bulanları da azat eder.(Tatar Xalık İcatı, 1987: 31-33). **Yirmi yedi ülkenin hkani olan Tümör Han, başarılarının sırrını 12 maddede toplamış ve bunlara, oĝullarının da uyması vasiyetiyle “Tüzükat” adlı eserinin ilk maddesinde Şöyle belirtmiştir:**

“Hud'nın dnine, Muhammed Mustafa'nın Őeriatına dnyda revaĉ verdim. Her yerde ve her zaman İslâm dinini destekledim.”(Timur'un Gnlĝ, 2018: 72) Bilindiĝi zere, Müslüman bir anne ve babanın ĉocuĝu olarak dünyaya gelen ve ilk dini bilgilerini onlardan alan Timur, okul ĉaĝına geldiĝinde Keş'teki dervişlerin medreselerine devam ederek İslamiyet hakkında daha geniş bilgiler edinir. (Aka, 2001: 459) Ehl-i Beyt'e ve seyyidlere aşırı bir sevgi ve saygı besler. 15. yüzyılda İnan'da yaşamış ünlü bir Timur Devleti tarihi yazarı Őerafeddin Ali Yezdi'nin (?-1454) yazdıĝına göre kararlarını alırken her zaman Allah'a teslim olan, savaştan önce iki rekt fetih ve zafer niyazıyla hacet namazı kılan, Allah yolunda adaklar adayın Emir Timur, Orta Asya gĉebelerinin İslamlaşmasında büyük rol oynamıştır.(Cengiz, 2017: 80-81) Ayrıca, Hindistan'dan Hıristiyan misyonerlerin kovulmasını ve bu kıtada Mslmanlıĝın yayılmasını da saĝladı. Her ne kadar Allah'a inanan Emir Hıristiyanları kılıĉtan geĉirdiĝi gibi Müslümanlara karşı da amansız olsa da ele geĉirdiĝi her ülkede âlim ve Őeyhlerin incitilmesine müsaade etmez, onları koruma altına alırdı.(Cengiz, 2017: 114) Timur'un en önemli manevi Hocası da Peygamber Muhammed (s.a.v.)'in sülalesinden gelen Şeyh Mir Seyit Bereke idi. 1370 yılında Timur hkimiyete geldiĝinde Şeyh Mir Seyit Bereke ona büyük bir gelecek vaat ederek iktidarın simgesi olan davul ile sanĉaĝı vermiştir. Timur'un bütün seferlerinde yanında olmuş, 1391 yılında Toktamış ile savaşa da hayırduasını vermiştir. Mir Seyit Bereke Gur Emir'de defnedilmiştir. Emir Timur da Hoca'sının ayakucunda defnedilmek istemiş ve vasiyeti yerine getirilmiştir. Diĝer manevi Hocası da

sofu şeyhi Burhan ad-Din Sagarcı'nın oğlu Ebu Seyit idi. 1397 yılında Timur, Hoca Ahmed-i Yesevi'nin mezarını ziyaret için Yesi'ye gider, burada Hoca Ahmed-i Yesevi'ye hürmeten kabri üzerine türbe yaptırır ve yerli dervişler ve gelecek misafirler için kocaman bir kazan yapmalarını emreder. Yanişeyhlerin halk üzerinde manevi etkilerinden istifade etme amaçlı bazen İslami bir siyaset takip eder.(Aka, 2014: 170-171). Bütün bu yazılanlara bakarsak, “Barac Nesli” adlı rivayette velinin Aksak Timer ordusunda Hz. Hızır (a.s.)'i görmesi hiç şaşırtmaz. Hiçbir savaşı kaybetmeyen Timur, tüm kalbiyle Allah'tan daima zafer dilermiş. Bizzat Timur'un emri ile yazılmış olan Nizameddin-i Şami'nin Zafername'sine göre Allah, Timur'u devlet ve saadet için yaratmıştır. Şami'nin eserine paralel olarak diğer Timurlu kaynaklarda da Allah'ın Timur'u büyük işler için hazırladığı ve onu belalardan koruduğu ifade edilmektedir. Yani Tatarlarda korunan rivayette Hz. Hızır (s.a.)'in onun ordusunda görünmesi, işte bu savaştan da zaferle çıkacağına bir işarettir. (Yüksel, 2009: 43) Emir Timur “Tüzükat”ında kendisi de şöyle yazar: “Ben sınayarak ve görerek bildim ki, düşman askerini yenmek yahut onlara yenilmek çokluk veya azlıkla alakalı değildir. Belki bu işler Tanrı'nın yardımı ve kulun tedbiri ile olur.”(Timur'un Günlüğü, 2018: 24).

16-18. yüzyılda Volga-Tatar edebi diliyle yazılan ve diğer destan parçalarının da yer aldığı “Defter-i Cengiznâme”de getirilen ve en dolu haliyle H. Möslimi'nin Ortaçağ'ın edebi yadigarı olan “Tavarih-ı Bolgariya” adlı eserinde yer alan “Bolgarnı Harap Buluvı” (“Bulgar'ın Harap Olması”) adlı rivayette Bulgar'da İslam kanunlarının

yerine getirilmediği, Cuma namazının okunmadığı, Ramazan ve Kurban bayramlarının yapılmadığından dolayı buralara İslam düzenini yerleştirmek için Allah Teâlâ'nın Aksak Timer'i gönderdiği anlatılır. Bulgar halkını sözle yola getiremeyen Aksak Timer şehri yıkar, Bikçura Han'ın ve 12 vezirinin kellesini alır, kadınları esir düşürüp askerlerine dağıtır, 36 âlimi idam eder ve Bulgar halkını yurdundan sürer. XVI yy. Tatar tarihçi Hisameddin Bulgari bu hususta Aksak Timur tarafından Bulgar şehrinin 3 gün içinde sanki hiç olmamış gibi yerle bir edilmesini yazar. Şehrin taştan olan surlarını kırıp taş parçalarını İdil nehrine atıp Biçura Han ile 12 vezirinin kellelerinin alınmasını emrettiğini, inci gibi güzel kızları da köle edip seraskerlerine dağıttığını, 32 âlimi ve Bulgar'da etkili olan asil insanları astığını, şehrin halkını da bu topralardan kovduğunu anlatır.(Urmançe 1999: 107-108).Yukarıda anlatılan rivayette Aksak Timer İslam dininin bekçisi, koruyucusu ve mübarek zat olarak gösterilir. Türk bilim adamı Musa Şamil Yüksel, çeşitli kaynaklara dayanarak Timur'un dini hayatında namaz kılmanın önemli bir yere sahip olduğunun, değişik zamanlarda vakit namazı, Cuma namazı, bayram namazı, cenaze namazı, türbe ziyaretlerinde nafile namaz, savaşlar sırasında veya çeşitli münasebetlerle hacet ve şükür namazları kıldığına, mübarek günlerde ve türbe ziyaretleri gibi çeşitli vesilelerle fakirlere ve muhtaçlara sadaka dağıtıp zekât verdiği, Kuran-ı Kerim'i ezbere bildiğine, hadis eğitimi aldığına dair yazar.(Yüksel, 2009, s. 26-27). Fakat Tatar halkbilimci Fatih Urmançe, mevcut rivayetin Bulgar halkı tarafından yaratıldığını şüphe altına alır ve boş yere bu

kadar ağır cezalara duçar olan bir halkın böyle bir eser yaratması imkânsızdır. (Urmançe, 2005: 180-182.)

“Barac Nesli”, “Bulgar’ın Harap Olması”, “Yanmayan Kız”, “Kırk Kız”, “Ateşsiz Kaynayan Kazan”, “Tuybike Kazanı”, “Kaban”, “Eski Kazan Şehrinin Kurulması” ve “Kazan Tarihi” adlı rivayetlere gelince, onların hepsinde Emir Timur’un tarihe geçtiği kişisel bir tarafından - acımasızlığından, zalimliğinden- bahsedilir. Örneğin, “Kaban” adlı rivayette Aksak Timer Bolgar şehrini yıkınca, bütün sakinlerini öldürüp evlerini ateşe verir. “İşkè Kazan Kalasının Koruluvı” (“Eski Kazan Şehrinin Kuruluşu”) adlı rivayette de Aksak Timer’in Bolgar şehrini “harap edip, halkını asıp kestiği zaman, Bolgar ülkesinin Gabdulla adlı hanını da öldürdüğü”, “Bolgar şehrini yıktığı, sonra ateşe verip, yer ile bir ettiği” ve “şehir halkının ne kadar af dileyip yalvarsa da Aksak Timer’in hiç kimseye aman vermediği”, “kesip öldürdüğü insanların cesetlerini bir araya getirip ateşe verdiği”, “Bulgar yurdunda insan kanı içerek uzun süre bayram ettiği” ve Bulgar şehri ile beraber Suvar, Kızlar, Yüketav vb. Bolgar şehirlerini de ateşe verip, insanların kılıçtan geçirdiği anlatılır. (Tatar Xalık İcatı, 1987: 152). “Yanmıy Torgan Kız” (“Yanmayan Kız”) adlı rivayette yine Aksak Timur’un Bolgar şehrini ateşe verip sakinlerini kılıçtan geçirmesi ve “dereceye, yaşlı genç olmasına, burada yaşayan insanlara hiç acımadan neredeyse hepsini yok edip kadınları ve çocukları esir alması” söz konusudur. Tarihte Aksak Timur ile Tuktamış Han savaşları Bulgar tarihinde karanlık iz bıraktığı bir gerçektir. 1391 yılında Kunduzca boyunda gerçekleşen büyük savaş, Bulgar’ın güney sınırlarına

düşer. Aynı yıl 1391’de (belki de 1395’te) Rus topraklarına giderken Aksak Timur’un askerleri Bulgar ülkesinin güney uluslarını tarumar eder. Bu hususta Tatar halk destanları, birçok rivayet efsane ve beyitte de uzun uzun anlatılır:

Timéerden ve taşlardan salgan binalar veyran,

Ni sebepten uldı veyran, gafiller ulır heyran.

Cihannı tétretmés idé sinéj olug şevketéj,

Kayda milkéj, kayda gıylméj, kayda böyük devletéj. (Urmançe, 2006: 48-49).

(Demirden ve taştan yapılan binalar viran,

Ne sebeple oldu viran, gafiller olur hayran.

Cihanı titremiş idi senin ulu şevketin,

Nerede mülkün, nerede ilmin, nerede büyük devletin? – Çev. Ç. Z.Ç.)

10 yaşında iken ailesi ile birlikte Timur tarafından Şam’dan Semerkant’a götürülen İbn Arabşah “Acaibu’l-Makdur” adlı eserinde Timur’un daha doğumunda iki avucu da taze kan ile dolu olduğunu ve bunu kâhin ve falcıların kimisi onun bekçi, kimisi hırsız ve eşkıya, kimisi insan kasabı olacağını söylerken, kimileri de zamanın hâkimi manasına gelen sahipkıranlık alameti olmakla beraber ileride çok kan dökeceği, acımasız bir cellat olacağını ileri sürdüğünü yazar. (Cengiz, 2017: 10) Söylentilere göre Timur, İsfahan’da 70 bin kişiyi kılıçtan geçirerek kafataslarından kule yığmış ve bu nedenle “Kellelerden kule yapan hükümdar” olarak anılmaya başlamıştır. ([https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Timur Erisim](https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Timur-Erisim) tarihi: 10.03.2019) Günahını sevabından, zulmünü adaletinden çok göstermek isteyen araştırmacılar Timur elde

geçirdiği şehirleri yakıp yıkmış, insanlarını da kılıçtan geçirmiş ya da diri diri toprağa gömdürmüştür gibi düşünceleri paylaşırlar ve bu zulmün sebebi de Timur'un elde ettiği toprakların askeri gücünü yok etme isteği olarak gösterilir. Böylece yakılıp yıkılan topraklarda uzun yıllar ordu toplanamazmış. (<https://topwar.ru/93869-zheleznaya-armiya-timura-voyna-sordoy.html> Erişim tarihi: 10.03.2019) Bazı bilim adamları da Timur'un ele geçirdiği topraklarda anlatılan gaddarlığı, zalimliği tamamen kulaktan doldurma olduğunu anlatırlar. Hiçbir kafatasından yığılan kulenin kendisinin değil hatta bir parçasının bulunmaması ve daha fazlası, bu gibi zulmü Emir Timur'un bizzat kendisinin yapmasının hiçbir kanıtı bulunmamıştır. Rus tarihçi A.V. Korniyenko'nun da bildirdiği gibi bir kez savaşı başlatarak bir "hiç"ten istediği iktidara eren Timur tabi ki onu devam etmek zorundaydı. Devlet adamlarına ve memurlara maaş ödenmeliydi, savaş ise askerleri doyurmaktaydı. Eğer seçtiği yoldan sapsaydı önce askersiz kalırdı, sonra kellesi de alınırdı. (http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html Erişim tarihi: 10.03.2019) Araştırmacı E.B. Ekinci ise bu hususta şöyle yazar: "Emir Timur'un 6000 km yol yürümüş 300 bin kişilik ordusunda her türlü adam vardı. Zaptu raptı güç olan bu kadar askerin, harb sırasında yaptığı zulümlerin hepsini Emir Timur'a yüklemek yersizdir." (Ekinci, 2010). Bulgar şehrinin yıkılmasını anlatan bazı rivayetlerde Aksak Timur'un adı Eski Kazan şehrinin kurulması ile ilgili anılır. Fakat bu rivayetlerde onun acımasızlığı yanında artık vefası da dile getirilir. Zaten tarihten de

bilindiği üzere Timur, ona yapılan iyiliği unutmaz ve vefasını göstermiş: "İyilere iyilik yaptım, kötülerini ise kendi kötülükleri ile baş başa bıraktım. Kim bana dostluk yapmış ise dostluğunun değerini unutmadım. Ona iyilik yaparak insanlık gösterdim. Kim bana hizmet etmiş ise hizmetinin karşılığını verdim." (Timur'un Günlüğü, 2018: 74) Örneğin, "Utsız Kaynıy Torgan Kazan" ("Ateşsiz Kaynayan Kazan") adlı rivayette Aksak Timer, burada Biler olarak geçen Biler şehrini almaya gelir. Ama ne kadar savaşa da bir türlü şehri elde edemez. Daha sonra dilenci kıyafeti giyip Biler'de yaşlı ve geveze bir kadının evine girer. Yaşlı kadın Aksak Timur'un kim olduğunu bilemez ve "Aksak Timur bu şehri ancak güvercinlerin bacaklarına ateş bağlayıp uçurunca alır. Evlerimizin çatısı samandandır, şehir kül olur biter" diye istemeksizin memleketinin yakılıp yıkılmasına sebep olur. Yaşlı kadının verdiği bu bilginin karşılığında Aksak Timer ona canını kurtarmak için bütün malını toplayıp Biler'i terk etmesini emreder ve der ki "Nerede altına ateş yakmadan kazanın kaynarsa, oraya yerleş." İşte günümüz Kazan şehrinin bu yaşlı kadının kazanın ateşsiz kaynadığı yerde kurulduğuna inanılır. Yani Aksak Timer, Biler şehrini almasına isteksiz de olsa yardım eden yaşlı kadının buna karşılık olarak hayatını kurtarır. (Tatar Xalık İcatı, 1987: 43). Mevcut rivayette anlatılanlar Dağıstan halkında korunan bir efsane ile benzerlik gösterir. 1396 yılında Kafkas'a dönünce Timur, Dağıstan'a tekrar hücum ederek Salatavi dağına ulaşır. Askerleri ile güneye doğru yol alan Tamerlan Şura-Özen adlı nehre yaklaşır ve büyük bir kayanın üzerine kendine çadır kurdurur. Timur, Kadar

kalesini kuşatırken kale içinde bulunan insan sayısını öğrenmek ister ve bir hile yapar. Kadar'a yakın bir yere çeşme başına üç bacaklı şalvar astırır. Sabah yaşlı bir kadın o şalvarın asıldığı yere gelir ve şaşkınlıkla “Kadar'da 7777 ev bulunur, her evde birer yiğit vardır. Fakat hangisinin üç tane bacağı var hiç hatırlayamadım şimdi” der. Böylece Emir Timur geveze kadından casuslar yardımıyla kuşatılan kalede olan asker sayısını öğrenmiş olur ve bu sayı onları aşığı için kaleyi almaktan vazgeçer. (http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html Erişim tarihi: 10.03.2019) Her iki rivayette yaşlı kadınlar geveze oldukları için sır verirler. Fakat Tatar rivayetinde bu sır Timur'un Bulgar şehrini almasına, Dağıstan'da yaşayan rivayette ise Timur'un kaleyi almaktan vazgeçmesine neden olur. Ayrıca, her iki rivayette de Timur'un kurnazlığı, hile yapması ve casusluğa başvurması ile ilgili bilgi de verilir. Tatar rivayetlerinin bazılarında Aksak Timer'in kendisinin de derviş ya da fakir kılığına girip halk arasında casusluk yaptığı anlatılır. “Barac Nesli” ve “Utsız Kaynıy Torgan Kazan” (“Ateşsez Kaynayan Kazan”) adlı rivayetler de bunun en güzel örnekleridir.

Tatar halk edebiyatında rivayetlerin yanında efsanelerin de bir tanesinde Emir Timur'dan bahsedilir. “Tamerlan Minaresi” adlı efsaneye göre köy olarak bilinen (günümüzde ise Rusya'da bulunan Çilyabinsk ilinde bulunan bir ilçe) Varna etrafında Tamerlan ile diğer bir han arasında büyük savaşlar olur. Savaşların birinde Tamerlan zafer kazanır. Esir düşen insanların arasında savaşı kaybeden hanın cesur ve yakışıklı oğlu da varmış. Tamerlan onu zindana attırıp başına bekçiler diker.

Tamerlan'ın kızı yiğidin yakışıklı ve cengâver olduğunu duyar ve bir gece zindanda onu ziyaret eder. Sohbet ederken bir birlerine âşık olan iki genç kaçma kararı alır. Kız bekçilerle konuşup zindanı açtırır fakat gece yarısı fazla uzaklaşamayan âşıklar Varna köyü yakınında bulunan Kisene gölü yanında kamışlıklara gizlenirler. Daha sonra yiyecek bulmaya giden yiğit döndüğünde kızın yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış gövdesini bulur ve bir müddet sevgilisinin başında ağladıktan sonra memleketine doğru yol alır. Askerler, kızın ölü gövdesini kızgın ve üzgün babası Tamerlan'a getirirler. Kızı ihtişamlı merasimle Kisene gölü yakınında toprağa verirler. Daha sonra Tamerlan, kızının mezarı üzerine güzel bir minare yaptırır. Efsanenin Tatar bilim adamı İ. Nadirov'un kaydettiği diğer bir sürümünde yiğidin Tamerlan'ın askerleri tarafından yakalanınca savaşta helak olması, kızın da bu hasrete dayanamayıp kendini hançerlemesi anlatılır. Bu haberi alan Tamerlan yiğitliğin, aşkın ve sadakatın simgesi olarak âşıkların helak olduğu yere minare inşa etmelerini emreder. (Tatar Xalık İcatı, 1987: 214-215, 346). Rusya Çilyabinsk ili Varna ilçesi yakınında türbe şeklinde bulunmakta olan 16 metrelik mevcut yapıta halk hâlâ Tamerlan Minaresi der. 1889 yılında arkeolojik kazılar sırasında Petersburglu bilim adamı E.Yu. Petri minarenin dibinden bir kadın iskeleti ile bir erkeğin kafatasını bulur. Kadın mezarından ipek kumaş parçaları, iki damla şeklinde bir çift altın küpe ve enfes işçiliği olan iki altın yüzük bulunur. (Minnegulov 1976: 107-108.) Efsanede minare denilen yapıt, büyük ihtimal türbedir. Çünkü ölenlerin üzerine minare değil türbe yapılırdı. Mevcut efsanede Tamerlan hem bir zalim hem aynı

zamanda arkasında ihtişamlı mimari eserler bırakan bir şahıs olarak görünür. Ayrıca, başkalarına ne kadar gaddar biri olarak bilirse de yakınlarına –bu durumda kızına- üzülen bir baba olarak da çıkar karşımıza. Örneğin, Şerefüddin Ali Yezdi “Zafername”sinde Timur’un çok sevdiği kızı Aka Begi’yi kaybedince çok üzüldüğünü, evlat acısıyla dünya umrunda olmadığını yazar.(Cengiz, 2017: 33) Emir Timur yaklaşık otuz yıl boyunca geçtiği her yerde yıkıntılar ve yıkımlar bırakarak acımasız yüzünü göstermiş olsa da bazı olaylara bakıldığında taş kalpli olmadığı, heyecanlandığı, ağladığı, sevdiği, yakınlarına ve dostlarına bağlı olduğu da görülmektedir. Türk bilim adamı İ. Aka’nın da yazdığı gibi “Timur, işgal ettiği ülkelerde kan dökme bakımından Cengiz Han’dan pek geri kalmadığı halde, seferleri arasında zaman buldukça imar faaliyetlerinde de bulunmuştur.”(Aka, 2014: 170). Emir Timur döneminde yapılan ve günümüze ulaşan mimari yapıtların çoğu Dünya Kültür Hazinesine alınmıştır. Büyük cihangir her zaferini mimari bir eserle taçlandırmış olup onları sadece tarihi olaylara değil kaybettiği sevdiği insanların anısına da adardı. Örneğin, bir rivayete göre Bibi-Hanım yapıtı sevdiği eşi Olcay Ağa için yapılmıştır. Kendinden daha erken vefat eden kız kardeşlerine de Semerkant’ta Şah-i Zinda türbesini, kabiliyeti ile kendisine benzeyen en sevdiği ve veliyaht ilan etmeyi düşündüğü torunu anısına da daha sonra kendisi, sevdikleri ve birçok torunu da defnedileceği Gur-i Emir türbesini yaptırmıştır.(Vorobyov, 2005)

SONUÇ

Emir Timur, dünya tarihini, özellikle Türk-İslâm tarihini çok iyi bilen, dinin, ilim ve sanatın koruyucusu; Asya’da Türkçe’nin, Türk sanat ve kültürünün Fars kültürünün baskısı altında yok olup gitmesini önleyen, öne geçmesi, örnek olması çığırını açan hükümdardır. Tarihte sıkça anlatılan kan dökücülüğü ve yıkıcılığına rağmen özellikle Semerkant’ın imarına çok önem vermiştir. Amansız savaşlarından sadece maddi ganimet ile değil birçok esnaf, usta, ressam ve mimarla dönmüş ve yaşadığı coğrafyada birçok şehrin imarını yapmış, yeni şehirler kurmuş, köprüler, yollar ve arklar yaptırmıştır. Ayrıca, Emir Timur ilim, sanat, dini ve dünyevi eğitimin gelişmesini sağlamıştır. Tarihin akışını değiştiren Türk imparatoru Orta Asya’da Emir Timur, Türkiye’de Timur, Aksak Timur, Topal Timur, Kazan Tatarları tarafından da Aksak Timer (“Aksak Timer”, “Barac Nesli”), Hantimer (“Tuybike Kazanı”), Bitimer (“İşkè Kazan Kalasının Koruluvı”), Timerlenk, Tamerlan (“Tamerlan Manarası”) olarak anılmaktadır. Bir cengâver olan Timur, kimine göre çok acımasız, kimine göre yeri gelince çok müşfik bir şahıstı. Bütün tarihçiler de Timur’un Bulgar şehrini yakıp yıkması konusunda ortak fikre gelmemelerine rağmen Tatarlarda korunan birçok rivayet efsane ve beyit, İdil Boyu Bulgar şehrinin Aksak Timur tarafından acımasızca ateşe verildiğine ve halkın da kılıçtan geçirildiğine işaret etmekte. Örneğin XVI yy. Tatar tarihçi Hisameddin Bulgari bu hususta Aksak Timur tarafından Bulgar şehrinin 3 gün içinde sanki hiç olmamış gibi yerle bir edilmesini yazar. Şehrin taştan olan surlarını kırıp taş parçalarını İdil nehrine atıp Biçura

Han ile 12 vezirinin kellelerinin alınmasını emrettiğini, inci gibi güzel kızları da köle edip seraskerlerine dağıttığını, 32 âlimi ve Bulgar'da etkili olan asil insanları astığını, şehrin halkını da bu topraklardan kovduğunu anlatır.(Urmançe 1999: 107-108). Bulgar şehrinin yıkılmasını anlatan bazı rivayetlerde Aksak Timur'un adı Eski Kazan şehrinin kurulması ile ilgili anılır ve acımasızlığı yanında artık kendisine yapılan iyiliği unutmaması ve vefası da dile getirilir. "Tamerlan Minaresi" adlı efsanede ise hem bir zalim hem aynı zamanda kızının ölümüne üzülen bir baba ve arkasında ihtişamlı mimari eserler bırakan bir şahıs olarak görünür. Bazı rivayetlerde Aksak Timer gerçeğe yakın bir şekilde, bazılarında da destan

kahramanlarına benzetilerek anlatılmaktadır. Ayrıca, onlarda doğal olarak halk edebiyatı eserlerine özgü uydurma da bulunur. Fiziksel özelliklerinin yanında gerçek bilgilerle ortaklık gösteren kişisel özellikleri de tasvir edilir. Tarihte Aksak Timur ile Tuktamış Han savaşları Bulgar tarihinde karanlık iz bıraktığından dolayı rivayetlerde Timur genelde soysuz, eşkıya, kurnaz zalim bir karakterdir. Fakat bu gibi olumsuz özellikleri yanında doğal olarak onun olumlu tarafları da göze çarpar. Örneğin, zekâsı, hükümdar olma isteği, etrafına insanları toplama kabiliyeti, her yerde ve her zaman İslâm dinini desteklemesi, casuslar gönderip haber toplaması, hiçbir savaşı kaybetmemesi gibi.

KAYNAKÇA

1. Aka, İsmail (2001) Timur Sadece Bir Asker mi İdi? *Bellekten*, LXIV/240, s. 459.
2. Aka, İsmail. (2014). *Timur ve Devleti*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
3. Bezertinov R.H. (2001) *Tatarı, Türki – Potryasateli Vseleynoy (İstoriya Velikih İmperiy)*. 2. İzdaniye. Novosibirsk: TSERİS.
4. Cengiz, Oğuzhan. (2017). *Timur*. 2. Baskı. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
5. Eğilmez, S. Macit, E. (2018). *Bozkırın Son Fatih Emir Timur Tarihi ve Avrupa Diplomasisi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
6. Ekinci, E.B.(2010). Namağlup Bir Hükümdar Emir Timur. *Türkiye*, 28 Temmuz.
7. Gilecetdinov, S. (1987). Rivayetler, Lègèndalar Hem Mifologik Hikeyatler Turında. *Tatar Xalık İcatı. Rivayatler Hem Lègèndalar*. Kazan: Tatarstan Kiitap Neşriyatı, s. 5-18.
8. Kerimov Ş., Şamsutdinov, R. (1995) *Sahipkıran Emir Timur ve Onun Saltanatı*, Andican: Andican Neşriyatı.
9. Minnegulov H. Yu. (1976). *Seyfi Sarai. Tormışı Hem İcatı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
10. Prawdin, Michael (2006). *Mongol Empire; Its Rice and Legacy, With a New Introduction by Gerard Chaliand*. New Jersey.
11. Şakirov K., Aslan A. (2018) "Sözbaşı." *Timur'un Günlüğü. Tüzukat-ı Timur*. Sahibkıran Emir Timur Muhammed Taragay Bahadıroğlu. Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan. 6. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, s. 9-15.
12. (1987) *Tatar Xalık İcatı. Rivayatler Hem Lègèndalar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
13. (2018) *Timur'un Günlüğü. Tüzukat-ı Timur*. Sahibkıran Emir Timur Muhammed Taragay Bahadıroğlu. Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan. 6. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.

14. Tolstova L.S. (1983) “İspolzovaniye Folkloru Pri İzuçenii Etnogeneza i Etnokulturnih Svyazey Narodov.” *Folklor i İstoriçeskaya Etnografiya*. M: Prosveşeniye, s. 214-272.
15. Urmançe, F. (1999). *Narodny Epos “İdegey”* Kazan: İzdatelstvo “Fen”
16. Urmançe, F. (2005). *Tatar Halık İcatı*. Kazan: “MEGARİF” Neşriyatı.
17. Urmançe, F. (2006). *Kaharmannar Yıldızlığı: Tarihi-Folkloristik Oçerklar*. Kazan: “Dom Peçati” Neşriyatı.
18. Vorobyov, Aleksandr. (2005) “Taynı Vokrug Timura.” *Vokrug Sveta*, Fevral 2005(2773).
19. Yüksel, Musa Şamil. (2009). *Timurlarda Din-Devlet İlişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
20. http://militera.lib.ru/bio/kornienko_av01/kornienko_av01.html, erişim tarihi: 10.03.2019.
21. <https://topwar.ru/93869-zheleznaya-armiya-timura-voyna-s-ordoy.html>, erişim tarihi: 10.03.2019.
22. <https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Timur>Erişim tarihi: 10.03.2019.

Postmodern Dünyada Edebiyat ve Görsel Sanatlar İlişkisi

Benal DİKMEN¹

Öz

İnsana ilişkin en önemli etkinlik alanlarından biri olan sanat için farklı dönemlere ve kültürlere göre farklı tanımlar yapılmış ve buna bağlı olarak da sanat disiplinleri çeşitli sınıflandırılmalar içerisinde ele alınmıştır. Klasik güzel sanatlar sınıflandırmalarına göre sanat, görsel sanatlar; resim, heykel, mimarlık seramik, fotoğrafçılık, işitsel sanatlar; müzik, edebiyat, ve dramatik sanatlar; tiyatro, bale, dans gibi sanat türlerini kapsamaktadır.

Edebiyat ve görsel sanatlar, sanat tarihi boyunca, aralarındaki ortaklıklar ve farklılıklardan doğan çok yönlü bir ilişkiden faydalanarak, çok çeşitli yollarla birbirlerine bağlanmışlardır. Yazarlar, görsel sanatçılar, okurlar ve alıcı kitle için edebiyat ve görsel sanatların etkileşimi biçim ve içerikle; görsel ve yazılı dilin yorumlanmasıyla; uyarılma, çeviri ve yeniden yazmayla; oluşturduğu etki ve özgünlükle ve sanatçının ve alıcı kitlenin rolleriyle ilgili olarak sürekli genişlemektedir.

Postmodernite, küresel anlamda, fakat özellikle 1960'lardan bu yana Batı'da, kurumlar ile şartlarda yaşanan değişimler ve bunların toplumsal ve siyasal sonuçları ve getirdikleri yeniliklerle ilişkili bir konum ya da bir durumdur. Görsel sanatlar ve edebiyatta Postmodern tarz, genellikle eklektizm, konu dışına çıkma, kolaj, pastiş, ironi, ve tarihi atıfların dönüşü ve popüler medyanın benimsenmesi ile karakterize edilir. Postmodern sanatçı da, bir yapıttaki öğeleri ya da tarzları, nesnenin görünür işlevine karşı ya da bu işlevle ilgisiz yollarla da olsa, bir araya getirme özgürlüğüne sahiptir. Postmodern edebiyatın ve görsel sanatların ortak bir diğer özelliği de "yüksek" seçkin ya da ciddi sanat ile "düşük" popüler sanat ya da eğlence arasındaki sınırların aşılmasıdır. Ayrıca, 1970'lerden bu yana feminist, multietnik, çok kültürlü ve post-kolonyal sanatın ortaya çıkışı ve yayılması ise, postmodernizmi tanımlayan önemli yansımalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Postmodern, Edebiyat, Görsel Sanatlar.

Abstract

There have been various definitions on art, which is one of the most important areas of activity for humanity, based on different periods and cultures, and accordingly art disciplines have been dealt with in various classifications. According to the classical fine arts classifications; art has three groups: visual arts (painting, sculpture, architecture, ceramics, and photography), auditory arts (music and literature), and dramatic arts (theater, ballet and dance).

Literature and visual arts have been associated with to each other in a variety of ways, throughout the history of art, thus benefiting from a multifaceted relationship and the commonalities and differences

¹ Doç. Dr., T.C. İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı, TÜRKİYE

between them. For authors, visual artists, readers and audiences, the interaction between literature and visual arts keep expanding in relation with form and content, interpretation of visual and written language, adaptation, translation and rewriting, its impact and authenticity and the roles of the artist and the audience.

Postmodernity is a position or situation in relation with changes in institutions and conditions, their social and political consequences, and the innovations they bring in the global sense, but especially in the West since 1960's. Postmodern style is often characterized by eclecticism, digression, collage, pastiche, irony, the return of ornament and historical reference, and the appropriation of popular media. The postmodern artist, in turn, is free to combine any elements or styles in a work, even in ways that are counter to or irrelevant to the apparent function of the object. Another common trait in postmodern literature and visual arts is the overcoming of the boundaries between the "high" elite or serious art and "low" popular art or entertainment. In addition, the emergence and spread of feminist, multiethnic, multicultural and post-colonial art since 1970's are important reflections defining postmodernism.

Keywords: Postmodern, Literature, Visual arts.

1. GİRİŞ

Sanat, genel anlamıyla, yaratıcı becerinin görsel bir biçimde ifadesi olarak tanımlanabilir. Sanat tarihi boyunca, sanatın tanımına ait düşünceler sürekli değişmiş, sanatın geniş anlamına zaman içerisinde değişik kısıtlamalar ve eklemeler getirilip yeni tanımlar yaratılmıştır. Sanat çeşitli biçimler, türler ve teknikler altında sınıflandırılabilir. Geleneksel güzel sanatlar sınıflandırmalarına göre sanat, görsel sanatlar; resim, heykel, mimarlık seramik, fotoğrafçılık, işitsel sanatlar; müzik, edebiyat, ve dramatik sanatlar; tiyatro, bale, dans gibi sanat türlerini kapsamaktadır. Görsel sanatlar, klasik anlamda çizgi, boya ve hacim veren maddelerle görme duyumuz tarafından algılanan sanatlara denirken; edebiyat, bir sanat biçimi olarak oluşturulan yazılı ve sözlü ürünler olarak tanımlanmaktadır.

Edebiyat ve görsel sanatlar, yaratı süreci açısından karşılaştırıldığında, malzeme

seçimi aşamasında yazarın da tıpkı bir görsel sanatçı gibi davrandığı görülebilir. Yazar, kelimeler ve türler arasında seçim yaparken, ressam boya, ya da kalemler; heykeltıraş da mermer, metal veya kil, vb. malzemeler arasında seçim yapmaktadır. Bu seçimden sonra, her sanatçı bu malzemeleri, ortaya koyacağı sanat yapıtının amacına en uygun biçimde düzenlemektedir.

Sanat tarihi boyunca edebiyat ve görsel sanatlar birbirleriyle ilişki içinde olmuşlardır. Edebi metinlerden yararlanılarak yapılan pek çok görsel sanat yapıtı olduğu gibi, görsel sanatlardan esinlenilerek yazılan pek çok edebiyat yapıtı da bulunmaktadır. Ayrıca, bazı belirli karşılaştırmalara daha yakından bakılacak olunursa, edebiyat ve görsel sanatlar alanlarında, aynı dönemdeki ya da aynı akıma ait sanatların benzerlikler taşıdığı görülebilmektedir.

Her iki sanat dalı da uzunca bir süreç içinde öyküsel olagelmışlerdir. En eski mitolojik

metinler, destanlar, dini metinler; mağara resimleri, Antik dönem resim ve heykelleri, Rönesans ve Barok dönem sanat yapıtları çoğunlukla anlatı üzerine kurulmuştur. Ancak, yirminci yüzyılda yükselişe geçen soyut ifade ve minimalizm, görsel sanatları öykü anlatıcılığından uzaklaştırdıysa da, çağdaş sanatın dönemin sosyal-politik meselelerine eğilen bir hal aldığı doksanların başından itibaren, öykü anlatma biçimi yeniden gündeme gelmiştir.

Edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki ilişki ile ilgili tartışmalar Antik dönemde şiir ve

resim analogisiyle temsiliyet ve taklit (mimesis) bağlamında gelişmiş, Rönesans ve Barok dönemlerinde edebiyatın üstünlüğü yargısını getirmiş, Ancak, modern Çağ'da görsel imge ön plana çıkmıştır. Çağımızda ise, teknolojinin gelişmesiyle birlikte görsel sanatlarda iki boyutlu imgelerin, önce sinema sanatı aracılığıyla yeni bir boyut kazanması, daha sonra televizyon aracılığıyla geniş kitlelere ulaşabilmesi görsel kültürün egemenliğinin ilanıdır.

Resim 1. Skylla Grubu Heykelleri, MÖ 2. yüzyıl

2. Bölüm: Edebiyat ve Görsel Sanatlar İlişkisi:

Sanat tarihi boyunca edebiyat, müzik, sinema, resim, mimarlık, heykel ve diğer sanat dallarının birbirleriyle ilişki içinde oldukları görülmektedir. Ayrıca, özellikle Rönesans döneminde olduğu gibi kimi sanatçılar da birden çok sanat dalında yetkindirler. Rönesans döneminin, ünlü, çok yönlü sanatçısı Leonardo da Vinci; Düşünür,

mimar, mühendis, mucit, matematikçi, anatomist, müzisyen, heykeltıraş, yazar ve ressamdır. Çağdaşı Michelangelo ise, ressam, heykeltıraş, mimar ve şairdir. Dönemin ünlü kuramcısı Leon Battista Alberti aynı zamanda ressam, şair, yazar, dilbilimci, düşünür, müzisyen ve mimardır. Yirminci yüzyıl sanatçılarından Wassily Kandinsky, Frank Kupka gibi bazı ressamlar müzikle yakın ilişki içinde olmuşlardır. Aynı

yüzyılın sonlarında Andy Warhol, ressam, film yapımcısı ve yayıncıdır. Yirminci yüzyıl başlarında Almanya'da kurulan Bauhaus'un ilk hedefi bütün sanat alanlarının iç içe geçtiği, sanat ve zanaatın birleştiği bir okul kurmaktır.

Görsel sanatlar çoğunlukla hikaye anlatımı ile yakından ilişkili olmuştur. Batı kültüründe, resim ve heykel başlangıçta din, himaye ve iktidar anlatılarını yansıtmak üzere gelişmiştir. Yüzyıllar geçtikçe, genellikle dini veya tarihsel konularda karmaşık alegoriler olarak ortaya konmuş olan janr sahneleri, natüromortlar ve portreler, sanatın anlatı rolü genişledikçe daha fazla yaygınlaşmıştır. Yirminci yüzyılda, soyutlamanın geçmişle araya kökten bir sınır çekmesiyle, avangardla ilişkilendirilen birçok sanatçı figüratif sanatı reddederek, açık anlatı içeriğini ortadan kaldırmıştır. Bu eğilim, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da 1960'larda ve 1970'lerde, geometrik soyutlamayı ön plana çıkaran minimalist resim ve heykelde ve süreç ve maddeselliğe yönelik yapılan postminimalist eğilimlerde gelişme göstermiştir. 1980'ler, birçoğu 1920'lerin ve 1930'ların dışavurumcu tarzlarına dayanan figüratif sanatın yeniden canlanmasına tanık olmuştur.

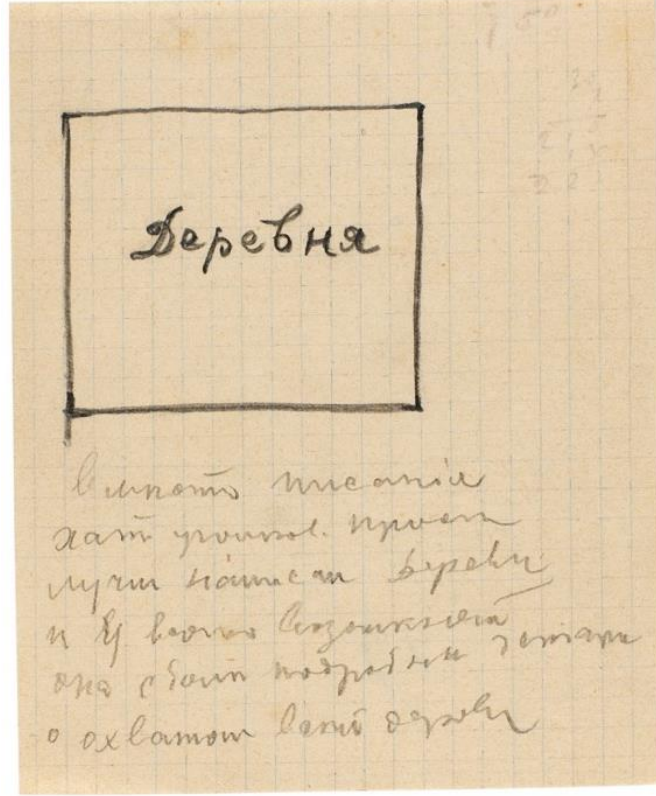
Odyssea sahnelerini anlatan antik Sperlonga heykelleri, Botticelli'nin Primavera'sı ya da Ön Rafaelocu akımın ortaya koyduğu

birçok yapıt ve İstanbul'da Ayasofya'daki Bizans mozaikleri gibi dini metinlerden ilham alan yapıtlardan ve on birinci yüzyıldan kalma Japon ahşap tahta baskı kitaplardan Stephen Crowe'un Wake In Progress gibi çağdaş kitap projelerine kadar görsel araçlarla desteklenen metinler gibi, görsel sanatçıların yazılı metinlerle ilgili deneylerinin pek çoğu doğrudan edebiyatla ilgilidir. Diğerleri ise bunun yerine kendi seçtikleri sözcükleri kullanarak, veya edebiyat dışı yazıyı inceleyerek, edebiyata dahil olurlar. 1913-14'te Kazimir Malevich basit bir çerçeve çizerek içine Деревня (Köy) yazarak şu notu düşmüştür: "Doğanın ayrıntılarını çizmek yerine sadece Köy yazarak, tüm ince ayrıntılar tek bakışta bütün bir köyün görünümünü verecektir."¹ Dilin, sergilenen bir sanat yapıtı olan Malevich'in Alogmisme 29 adlı çalışmasındaki çerçeveden faydalanarak görselliğe karşı duran gücüne ilişkin kavramsal bir buluş olmuştur. Köy, çerçevedeki resmi yaratması beklenen bir izleyici/okuyucu topluluğunu ortaya çıkarmakta. Alogmisme 29. Köy, sanat biçimlerine ve kelimelerin gücüne önem verirken, sanatçının/yazarın rolüne dair yeni sorunlar ortaya koymaktadır. Malevich, sergi kapsamındaki sanatsal bir alan içinde gerçekleşen iletişim olarak dilin etkilerine dair yaptığı araştırmasında, köy kelimesine edebi denilebilecek bir özellik kazandırmaktadır.

¹ Malevich, *Alogmisme 29. Village*, text quoted in Aleksandra Shatskikh, 'The cosmos and the canvas: Malevich at Tate

Modern', trans Marian Schwartz, *Tate Etc.*, 31 (Summer 2014), <http://www.tate.org.uk/contextcomment/>

articles/cosmos-and-canvas

Resim 2. Kazimir Malevich, Alogmisme 29, 1913–14

Henri Matisse, 1947 yılında sayılı adette basılan *Jazz* isimli yirmi litograf baskıdan ve el yazısı notlarından oluşan kitapta daha önce öğrencilerine verdiği talimatı yineleyerek ve yeniden düzenlemiştir:

“Kendini resme adamak isteyen, işe dilini keserek başlamalı” diye yazdıktan sonra, neden normal araçlar dışında başka araçlar

kullanmam gerekiyor? [...] Bu yüzden bu sayfalar, daha kıymetli çiçeklerden oluşan bir buketteki saray patular gibi, renklerime eşlik etmekten başka bir işe yaramayacak. Böylece, tamamen görsel bir rol oynayacaklar.¹

¹ Henri Matisse, *Jazz*, trans. Sophie Hawkes (New York: George Braziller, 1983), p. xv

Resim 3. Henri Matisse, Jazz, 1947

Matisse'in bu savı, kelimeler üzerinde ilan edilen görsel hiyerarşiyi onamak için dile başvurarak, kelimesiz sanatçının yüceltilmesini engellemektedir. Jazz dışında yazılanlar, edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki ilişkide her birinin sınırlamalarını gündeme getirerek sabit bir gerilim kaynağı oluşturmaktadır. Matisse'in açıklaması, sanatındaki sınırlamayı, yani, açıklamalardan oluşan bir metne duyulan gereksinimi üstü örtülü olarak dile getirmektedir. Sanatın yazma yoluyla gerçekleştirilemeyecek bir açıklama gücüne sahip olduğu ve aslında olası yorumların önünü kesebileceği imasında bulunmakta, ancak bu açıklamayı yine sözcüklerin yardımıyla gerçekleştirmektedir. Yazarların, görsel imgelerle okurların imgelem gücünü kısıtlamasından duydukları kaygının sonucunda, metinlerini görsel araçlarla zenginleştirme konusunda yaşadıkları kararsızlıklar; edebiyatın, görsel araçlarla birleştirilmesinin bir anlam hiyerarşisi oluşturacağına yönelik benzer bir kuşku

da ortaya koymaktadır. Görsel öğelerin, kelimeleri etkisiz kılacağına dair yazarların yaşadığı tasanın ve bir sanatçının, yazılı bir metnin sanatı daha iyi ifade edebileceğine dair inancın bir benzeri, en sevdiği kitabın film uyarlamasını izlemekten çekinen okuyucular ve bir görsel sanatlar yapıtında önce tanıtım yazısını okuyan izleyiciler tarafından da deneyimlenmektedir. Bir zamanlar üretken ve sınırlayıcı olan bu gerilimler, edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki ilişkinin tarihi boyunca; resim, çizim, heykel, fotoğraf veya enstalasyonun, tüm edebi yazı biçimleriyle kesiştiği konumu farklı biçimlerde yansıtmıştır. Bu nedenle, bir metnin ressam tarafından veya bir görsel sanat yapıtının bir yazar tarafından yeniden yorumlanması, yalnızca yeni ve özgün yapıtın değerlendirilmesini değil, aynı zamanda görsel sanatlar, edebiyat ve uyum sürecinin yeniden değerlendirilmesine de yol açar. İlişki, her ikisinin veya ikisinden birinin değerlendirmeleri ve dolayısıyla öz bilincin uyarılmasına yol açabilir. Edebiyat

ve sanatın etkileşimi bu nedenle doğası gereği kritik, hatta kuramsaldır.

Edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki ilişki ile ilgili tartışmalar antik çağlara kadar dayanmaktadır. Platon'un *Devlet*'inde ve Aristo'nun *Poetika*'sında şiir ve resim analogisiyle temsiliyet ve taklit (mimesis) üzerinden başlayan edebiyat ve görsel sanatlar arasında bir ilişki kurma çabası, Horatius'un *Ars Poetica* metninde ortaya konulmaktadır. Horatius, bu yapıtında *ut pictura poesis* (resim sanatı neyse şiir sanatı da odur) kavramını kullanarak, şiir ile resim

arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Ancak, Horatius'un burada "poesis" ile kastettiği yalnızca "şiir" değil, edebiyatın (kurgu türlerinin) tümüdür. Bu tanımlama, edebiyat ve resmin aynı kurallara, yöntemlere bağlı olduğunu öne sürerek, her iki sanat dalını "betimlemeci" ortak paydasında birleştirir. Ancak, yapıt boyunca, bu yakınlığı tam anlamıyla açıklamamış ve iki alan arasında bir hiyerarşi kurmamıştır. Horatius, yalnızca resmi ve şiiri sanatsal açıdan ilişkilendirmiştir:

Şiirler ve Resimler

*Bir resim gibidir şiir, kimisi vardır, ne kadar yakınında
durursan,*

*O kadar iyi yakalar seni; kimisi vardır, daha uzakta
dursan da yakalar.*

Kimi şiir karanlığı sever, kimisi de ister aydınlıkta görülmeyi

Hiç korkmaz eleştirmenin acımasız yargısından.

*Kimi şiir keyif verir bir defa, kimisi de keyif verir daima,
tekrarlansa da on defa.¹*

Horatius'tan önce, Platon ve Aristoteles'in de Antik Yunan'daki sanatta temsil sorununa dair tartışmalarını resim ve şiir üzerinden biçimlendirdikleri bilinmektedir. Platon'un *Devlet*'inde, gerçeklik duyularla değil zihinle kavranabilen idealar dünyasına aittir denilmektedir. Platon'un bu yaklaşımına göre resim ve şiir yalnızca gerçekliğin bir izdüşümüdür. Ressamın renklerle yaptığı, şair sözcüklerle

yaptığına göre aslında her ikisi de kopyanın kopyasını sunmaktadır. Bu nedenle resim, Platon'a göre gerçeğin değil, görünen dünyanın yansımasıdır. Tıpkı ressam gibi şairler de görünen dünyayı betimledikleri için benzetmecidirler ve gerçeğe ulaşmaları mümkün değildir. Rönesans döneminin ünlü ressamı Leonardo da Vinci *Paragone* adlı kitabında, resmi "dilsiz şiir", şiiri ise "kör resim" olarak tanımlar. Resmi şiire üstün

¹ Ars Poetica -Şiir sanatı, Horatius, s.30

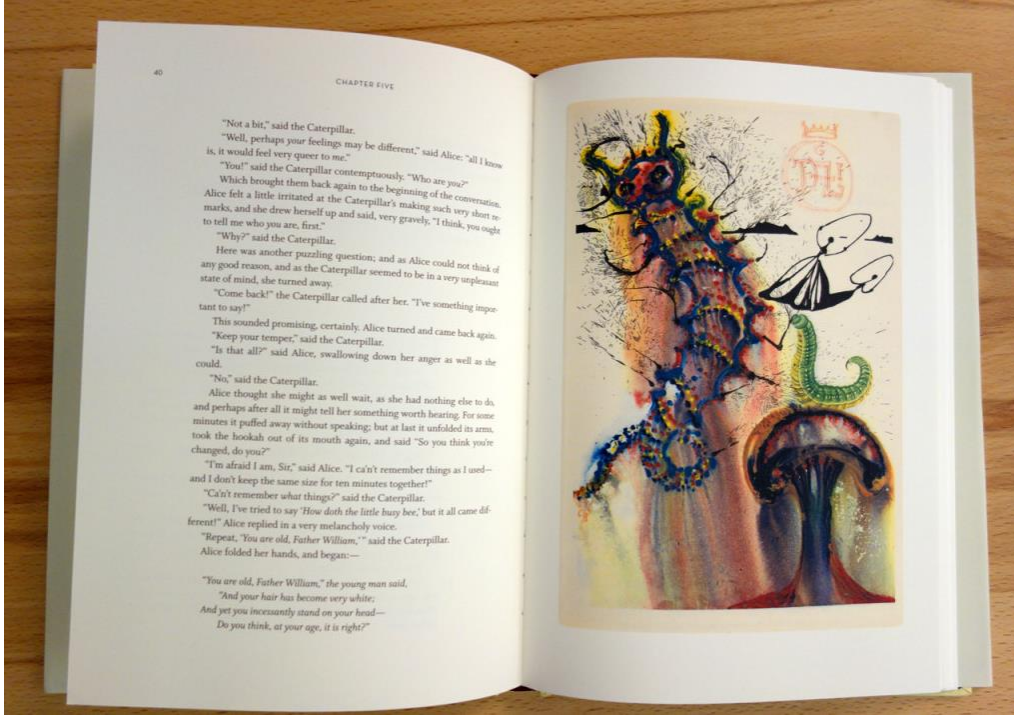
tutan Leonardo, şiir okurken belli bir süreç geçtiği için bütünlüğün bozulduğundan söz etmektedir. Leonardo'ya göre, şiir nesnelere sözlerle kurgular, resim ise bu nesnelere gözün dışında gerçekte oldukları gibi sunar. Ressam doğayı doğrudan yansıttığı için, insanın eseri olan sözleri kullanan şiirden daha değerlidir.

Temsiliyet bağlamında gelişen bu tartışma, Rönesans'ta gözle görülemeyecek olan görsel yapının ancak şiir dilinde var olabileceği düşüncesiyle birlikte, şiirin üstünlüğü yargısını getirir. Ancak, Rönesans ve Barok dönemlerinden sonra, Aydınlanma Çağı'yla yaşanan dönüşümler sanatı da etkilemiş, romantizm, klasisizm, realizm gibi on dokuzuncu yüzyılın sanat akımları görsel imgenin ön plana çıkmasını sağlamışlardır. Günümüzde ise, bu hiyerarşik konumlama, gelişen teknolojiyle birlikte televizyon, sinema gibi görsel iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla görsel imgenin baskınlığıyla sonuçlanmıştır.

3. Bölüm: Görsel Sanat Olarak Edebiyat:

Sanat, uzunca bir süreç içinde öyküsel olagelmıştır. Mitolojik anlatılardan, masallara ve destanlara; tarih öncesi dönemin mağara resimlerinden, İlk Çağ heykellerine dek geriye gidildiğinde hem edebiyatta hem de görsel sanatlarda öykü anlatma geleneğinin inanç, iktidar ve kahramanlık anlatılarının betimiyle başladığı görülmektedir. Tüm dünya mitolojilerinin tanrıları, kahramanları ait oldukları kültürün görsel sanatlarını etkilemiş ve onlara konu oluşturmuşlardır.

Dünya sanatları, özellikle erken ve klasik dönemlerinde, mitolojiyi konu olarak almıştır. Örneğin Mısır sanatı, Yunan sanatı, Roma sanatı, Uzak Doğu sanatı ya da Güney Amerika sanatı, büyük ölçüde mitolojik hikayeler ve kişiler üzerine kuruludur. Tüm bu mitolojiler içinde sanata en fazla konu olanlar, Hint ve Yunan mitolojileridir. Batı görsel sanatlarında ve edebiyatında ise en çok Yunan mitolojisi etkili olmuştur. Bunun gibi, Batı'da Eski Ahit'ten ve Yeni Ahit'ten alınan öyküler, uzunca bir dönem Batı sanatının ağırlıklı olarak konusunu oluşturmuştur. Batı'da mitolojik, dini ve edebi metinlerden alınan konuları işleyen metinler arasında Hıristiyanlık öykülerini ve bu öykülerin çizimlerini içeren *Kells Kitabı*, Giotto'nun *Dante* gravürü, Raffaello'nun Antik Yunan düşünürlerinin metinlerinden ilham aldığı *Atina Okulu* freski, William Blake'in Shakespeare'in *Bir Yaz Gecesi Düşü* için yaptığı *Oberon, Titania ve Puck*'ı, Rodin'in *Dante'nin Cehennem*'ini tasvir ettiği *Cehennem*in *Kapıları* heykeli, Picasso'nun *Don Quixote* çizimi, Salvador Dali'nin *Alice'in Harikalar Diyarındaki Maceraları*'ndan esinlenerek ürettiği bir dizi çizim ve resmi, Melville'in balinası için Tristin Lowe'nin *Mocha Dick* heykeli sayılabilir.

Resim 4. Salvador Dali, Alice'in Harikalar Diyarında, 1969

Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*'de, "Dilin resimle olan bağlantısı sonsuz bir ilişkidir. Bunun nedeni, sözün yetersizliği ve görünenin karşısında kapatmaya boşuna uğraşacağı bir açığın olması değildir. Bunlar birbirlerine indirgenemez niteliktedirler: gördüğümüz şeyleri istediğimiz kadar anlatalım, görünen şey hiçbir zaman söylenen şeyin içine sığmaz ve söylenmekte olan şey imgeler, eğretilmeler, kıyaslamalar aracılığıyla istendiği kadar gösterilmeye çalışılsın, bunların ışıklarını saçtıkları yer gözlerin gördüğü değil de, sentaksın ardışıklığının tanımladığı yerdir,"¹ diyerek herhangi bir üstünlük arayışının mümkün olamayacağını savunsa da; John Berger *Görme Biçimleri*'nde "Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı

öğrenir."² diyerek görsel imgenin baskınlığını kabul eder.

Kitapla Hayal Etmek adlı yapıtında Elaine Scarry, edebiyat alanında okurun belleğinde imgeleri oluşturmasına yardımcı olan metin ve imgeleme ilişkisinden bahsetmektedir. Edebiyat yapıtlarında betimlenen kişileri, sahneleri, ayrıntıları okurların belleklerinde nasıl canlandırabildiklerini incelerken, sözlü sanatların duyulara seslenen içeriğin tamamını üretememesi nedeniyle, görsel sanatlara oranla imgelem açısından daha zayıf olduğunu öne sürmektedir.

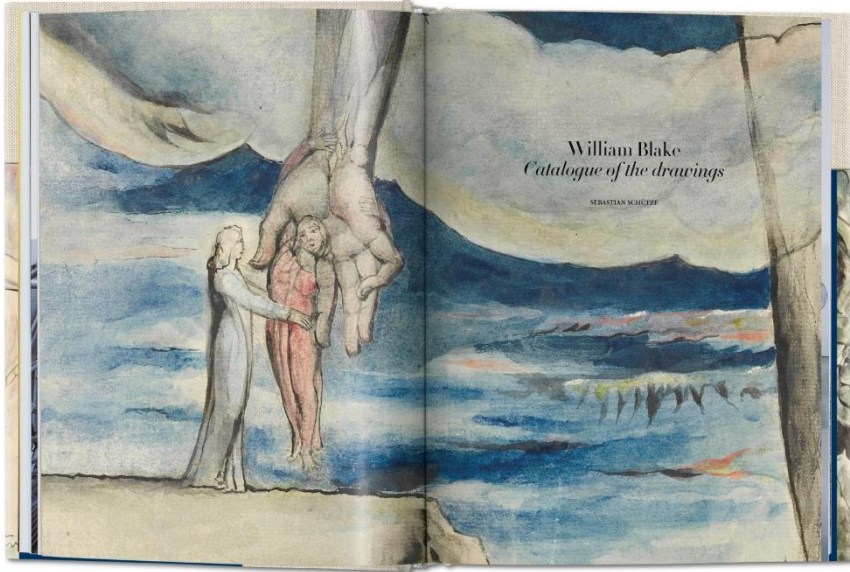
Görsel sanatlarla edebiyat ilişkisinde, bu iki sanatın birlikteliğine kitap resimlemelerinde rastlanır. Bu uygulamalarının geçmişi Çin, Orta Asya ve Eski Mısır'da tarihöncesinde uygulanan minyatürlü el yazmalarına kadar

¹Kelimeler ve Şeyler, Michel Foucault s34-35

²Görme Biçimleri, John Berger, s7

dayanmaktadır. Daha sonra Yunan, Roma, Avrupa, İslam, Selçuklu, Osmanlı'da yüzyıllar boyunca bu geleneğe devam edilir. Günümüzdeki modern kitap illüstrasyonlarının kökeni ise on beşinci yüzyılda Batı edebiyatında kendine yer edinmiş olan ve resmin, metinle aynı bloğa oyulduğu blok kitaplara kadar uzanmaktadır. Bu uygulama, bir anlamda eski tezhip sanatının bir sonraki adımındır. En iyi bilinen örneklerden biri, *Biblia Pauperum*'da (*Pauperum'un İncili*) yer alan çizimlerin bir tür Orta Çağ çizgi romanı sayılabileceği öne sürülmektedir. Kurgusal

metinlerin ilgili resimlerle birlikte yayımlanması, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Batı edebiyatıyla ve roman türünün yükselişiyle ilişkili görülmektedir. Charles Dickens'in doğumunun iki yüzüncü yılında Melanie McDonagh, *Independent*'da ünlü İngiliz yazarın illüstratörlerle olan yakın ilişkilerini ve yaptığı işbirliklerini açıklayarak, Dickens'in, metni yazmadan önce illüstratörlere kabaca bir taslak verdiğinden ve resimlerin kendi kafasındaki tasarımlarla tam olarak uyduğundan emin olmak için bu çizimleri dikkatlice incelediğinden söz etmiştir.

Resim 5. William Blake, *İlahi Komedya (Dante)*, 1824

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda kısa süreli akımlar ve okullar içinde ressam, mimarlar, heykeltıraşlar, tasarımcılar ve yazarlar birlikte hareket etmişlerdir. Şair, ressam ve gravür sanatçısı İngiliz William Blake, kendi yazdığı kitapların yanı sıra Edward Young'un *Gece Düşünceleri* adlı şiir kitabı, Dante'nin *İlahi Komedya*'sı ve

Martin Thornton'un *Pastorales*'i gibi diğer edebi yapıtları da resimlemiştir. Ayrıca, *Kitab-ı Mukaddes*'ten birçok resim yapmıştır. On dokuzuncu yüzyılda İngiltere'de birlik oluşturan John Everett Willais, Edward Burne Jones, Dante Gabriel Rossetti gibi Ön-Raffaelloca ressam, diğer konuların yanı sıra edebiyattan

kaynaklanan resimler yapmışlardır. Fransa'da Romantik ve Sembolist ressamlar için de yazın önemlidir. Fransız şair Charles Baudelaire 'Salon Sergileri' ile ilgili eleştiri yazıları kaleme almıştır. Eugene Delacroix, Faust ve Hamlet; Honore Daumier, Don Kişot ve Gargatua'dan konuları çizgilerle ve renklerle tuvale ve kağıda aktarmışlardır. On dokuzuncu yüzyılda gravürlü kitaplar da

yaygındır. 1934 ve 1948 yıllarında Sürrealistler arasında René Magritte, Salvador Dali gibi bazı sanatçılar, on dokuzuncu yüzyıl şairi Comte de Lautreamont'un 'Maldoror'un Şarkıları' adlı kitabını görselleştirmişlerdir.

Resim 6. John Everett Millais, Ophelia, 1851-2

Yirminci yüzyıla dek çoğunlukla imgelem ve izlenime bağlı olarak kurulan sanat ve edebiyat ilişkisi, bu yüzyılda yükselişe geçen soyut ifade ve minimalizmin öykü anlatıcılığından uzaklaştırmasıyla biraz kesintiye uğramıştır. Bu eğilim, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da 1960'larda ve 1970'lerde, geometrik soyutlamayı ön plana çıkaran minimalist sanatta süreç ve maddeselliğe yönelik yapılan post-minimalist yaklaşımlarla gelişmiştir. Ancak, 1980'ler, birçoğu 1920'lerin ve 1930'ların dışavurumcu tarzlarına dayanan figüratif sanatın yeniden dirilişine tanık olmuştur. 1990'lı yıllarda, özellikle genç

sanatçılar kuşağı, hem soyut hem de temsili biçimleri anlatı içerikli olarak ele alarak, kimlik ve farklılığa dair politikaları ifade etmek üzere yeniden hikaye anlatımı kavramını benimsemişlerdir.

4. Bölüm: Edebiyat Olarak Görsel Sanatlar:

Edebiyat sıklıkla görsel olana işaret eder, fakat sanatla olan ilişkisi bir imgenin betiminden öteye gidebilir. Görsel sanatlardan esinlenilerek yazılan pek çok edebiyat yapıtı örnek olarak verilebilir: A.S.

Byatt'ın *Matisse Öyküleri*, Tracy Chevalier'nin Vermeer'in aynı adı taşıyan tablosundan yola çıkarak yazdığı *İnci Küpeli Kız*'ı, Arturo Perez-Reverte'nin *Flaman Tablosu*, Don DeLillo'nun performans sanatçısı karakteri Lauren Hartke'yi konu alan *Beden Sanatçısı*, Donna Tartt'ın Carel Fabritius'un *The Goldfinch* tablosundan esinlenerek yazmış olduğu aynı adlı romanı, Orhan Pamuk'un *Benim Adım Kırmızı* bunlardan birkaçıdır.

Frank O'Hara, 1960 yılında yazdığı *Having a Coke with You* (Seninle Kola İçmek) şiirinde, seçkin sanat yapıtlarından. O'Hara, sanatı sevilenden aşağıda görme yerine sevileni sanata benzetme alegorisini bozacak şekilde hayranlığını ifade ederek, Rembrandt'ın Polonyalı Süvari, Duchamp'ın Merdivenden İnen Çıplak tabloları ve Michelangelo'nun çizimlerini gibi eserlere atıfta bulunmaktadır:

*Ve portrelerin içinde hiç yüz yok,
Sadece boyalar var
Aniden irkiliyorsun ve merak ediyorsun,
Daha neden herkesin böyle yaptığını*

Portrelere baktım

*Ve sana bakmayı dünyadaki tüm portrelere bakmaya yeğlerim.
Büyük ihtimalle Polonyalı süvari dışında ve bazen ne
olursa olsun lanetin içinde.*

*Teşekkür etmeliyim seni henüz gitmediğin
cennetlere böylece ikimiz, ilk defa beraber gidebiliriz*

*Ve sen öylesine güzel hareket ediyorsun ki az ya da çok fütürizmin hakkından geliyorsun.
Sanki evdeymişim gibi çıplak duşa hiç
düşünmüyorum*

Bir merdiven bir provada

*Leonardo ya da Michelangelo'nun tek bir çizimi beni hayrete
düşürüyordu, Taklitçiyi taklit etmek için onu araştırmak*

*Onlar asla ağacın yanında durması için doğru kişiyi bulamamışken ve battıklarında ya da bu
konuda Marino Marini yine sürücüsünün atını seçti kadar dikkatle seçmediğinde¹*

Seninle Kola İçmek, tamamen veya kısmen var olan ya da imgesel sanat yapıtları hakkında yazılan, uzun geçmişi olan şiir ve edebiyat tarihine dayanmaktadır. Bir yapıtta görselliğin sözle yaratılması anlamında ekphrasis olarak bilinen bu yöntemin

örneklerine Antik dönem yazarlarında sıkça rastlanır. Erken örneklerinde ekphrastic şiirde resim yerine kadeh, vazo, sandık, pelerin, silah, kalkan gibi nesnelerin betimine yer verilir. Homeros, İlyada adlı yapıtında nesnelerin betimleri ekphrasis

¹ Çeviri: Batu Çağlar, Esin Şeritoğlu

şiiirin ilk örneklerinden birini oluşturmaktadır. (dipnot: İlyada, Homeros, XVIII. Bölüm, s412-413) Bu kalkanda yer, gök, okyanus, güneş, yıldızlar, iki kent: düğün, cenaze, şölen, pazar yeri, tarlada çift sürenleri otlaklar, hayvanlar gibi pek çok nesne ve olay betimlenmiştir. Özellikle Rönesans'ta bir sanat eleştirisi türü olarak görülen, ekphrasisin sözel olan ve görsel olan arasında kurduğu ilişkinin temel amacı, sözel olan yoluyla okurun ya da dinleyicinin belleğinde görsel bir etki yaratmaktır. Ekphrasis, görsel sanat yapıtını edebiyatın alanı içinde tutarak, bir imge sunmak yerine imgeyi başarı ile uyandırarak gerçekleştirir. Amerikalı edebiyat eleştirmeni ve kuramcı Murray Krieger'a (1923-2000) göre

ekphrasis kelimesi edebi aracın sahip olduğu görsel ve mekansal potansiyelin en uç ve en açık örneğidir. Bu tanım doğrultusunda ekphrasis açık bir biçimde, sanatlardan yalnızca birinin (şiiirin) kendi amacını; resim, heykel ya da diğer bir sanatın sahip olduğu amaçla olan bağımlılığıyla tanımladığını varsaymaktadır. Murray'e göre eğer ekphrasis bir tarz olarak tanımlanacak olursa, bu tanım, belirli bir edebiyat kitlesini belirleyecek kadar keskin ve aynı zamanda klasizmden postmodernizme, Homeros'dan John Ashbery'ye ulaşabilecek kadar da esnek olmalıdır.

Resim 7. Pieter Brueghel, *İkarus'un Düşüşü*, 1558

Hem edebiyattan hem de görsel sanatlardan yararlanan bir çalışma, görsel sanatçıları/yazarları ve izleyicileri / okuyucuları yorumlama, yeniden yorumlama, yeniden yazma ve yeniden imgeleme etkinliklerinin nasıl bir ilişki içinde olduklarına dair sorgulamaya yönlendirir. Edebiyat ve sanatın bu

etkileşimleri köken itibarıyla varlıklarının farkındadır, çünkü yaratıcı bir okuma ya da görüntüleme eylemi ortaya koyarlar. W.H. Auden'in klasik ekphrasis örneği olan *Musee des Beaux Arts* (Güzel Sanatlar Müzesi-1938), Pieter Brueghel'in *İkarus'un Düşüşü* adlı yapıtını inceleyerek insan acısına ilişkin düşüncelerini ifade eder ve sanata yazılı bir

cevap olan durumunu açık hale getirir. Hem İkarus'u hem de felaketin gerçeklerine sanat tarafından nasıl yaklaşılabileceğini ele alan şiirdeki izleyiciyi temsil ederek, Daedalus'un oğlunun yalvarışı şiiri kendi

içine döndürür. Zanaatkar sanatçı Daedalus, şiirin arka planında kalır ve izleyicinin ve yapıt sahibinin endişelerinin aynı zamanda bir sanatçının rolü ve sanatın dünyadaki konumu ile de ilgili olduğunu da ima eder.

Beaux Arts Müzesi, W.H. Auden

Acı çekmekte asla yanılmadılar

Eski ustalar, insan doğasını çok iyi anladılar

Birisi yerken veya pencereyi açarken veya yürürken ki hallerini

İhtiyarlar saygıyla, tutkuyla beklerken

Mucizevi bir doğumu, her zaman bunun olmasını istemeyen

Ormanın ucundaki gölette paten kayan çocuklar vardı

Asla unutmazlardı

Korkunç şehitlik bile rotasında seyretmeliydi

Nasıl olsa bir köşede, dağınık bir yerde

Köpeklerin köpekçe yaşamlarına devam ettiği ve işkencecinin atının

Masum kıcını kaşındığı ağaç.

Breughel'in İkarus'unda mesela, nasıl her şey

Bir felaketten yavaşça dönüşür, çiftçi fışirttı ve ıssız çığlığı duyabilir

ama bu onun için önemli bir kusur değildir, güneş parlar

Beyaz bacakların üzerinde yeşile çevrilir

Su ve pahalı zarif gemi harikulade bir şey görmelidir

Bir yerlere gidecek ve sakince yelken açacak,

Gökyüzünden düşen bir çocuğu.¹

Percy Bysshe Shelley 1824'te karısı tarafından yayımlanan *On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery* adlı şiirinde, kadın güzelliğinin ne kadar

ölümcül olabileceğini uzunca bir süre Leonardo da Vinci'nin yaptığı düşünülen Medusa resmini betimleyerek anlatır.

¹ Çeviri: Mustafa Burak Sezer

Resim 8. Bilinmeyen Ressam, Medusa Başı, 16. yy, Uffizi Galerisi

Ovidius *Dönüşümler* adlı kitabının dördüncü bölümünde¹, Tanrı Poseidon'un üç Gorgon kardeşten ölümlü olan, güzel Medusa'ya tecavüz etmesi sonucunda Medusa'nın saçlarının Tanrıça Athena tarafından yılanlara dönüştürüldüğünü anlatır. Ayrıca, Medusa'ya bakacak olan erkekler de taşla dönüştürülmekle cezalandırılır. Kral Polydektes, Perseus'un annesi Danae ile evlenmek için Perseus'tan kurtulmak ister ve onu Medusa'nın başını getirmekle görevlendirir. Bunu duyan Hermes ve Athena, Perseus'a yardım ederler. Hermes Perseus'a kılıcını, Athena ise kalkanını verir. Perseus Medusa'nın yüzüne bakamayacağı için kalkandaki yansımasından Medusa'yı tanıyarak onu öldürür.

Ressam ve dolayısıyla resmi betimleyen Shelley, Medusa'yı alışlageldik portrelerdeki gibi resme bakanlara değil, yerde yatarak gökyüzünü izler biçimde göstermişlerdir. Resimde Medusa'nın

kafasındaki hareket halindeymiş gibi gösterilen yılanların, Medusa'nın yüzündeki donuk ifadeyle karşıtlık oluşturmaktadır. Yılanlar, resmin sol üst kısmındaki yarasa ile sağ alt köşesindeki kurbağa, ölü kadının aksine, yaşamı simgelemekte ve resme bakacak olanların yerine kadının gözlerine bakmaktadır.

Medusa söylencesi pek çok edebiyat ve eleştiri metnine ve görsel sanatlar yapıtına konu olmuştur. Shelley'nin şiirinde göndermede bulunduğu Medusa figürü, Cixous'un karşı çıktığı dehşet saçan Medusa imgesini yansıtır. Uffizi Sanat Galerisindeki Medusa portresi, söylencedeki kafası kesilmiş, yılan saçlı kadını resmeder. Bu tablonun, 1782'de Leonardo'nun biyografisti, Luigi Lanzi tarafından, Leonardo'nun Giorgio Vasari tarafından yapılan tablosuna dayanarak, hatalı olarak, Leonardo da Vinci tarafından resmedildiği öne sürülmüştür. Yirminci yüzyılda Bernard

¹ Dönüşümler, Ovidius, Dördüncü Kitap s111

Berenson ve diğer önde gelen eleştirmenler Leonardo da Vinci'nin Uffizi'deki resminin açıklamasına karşı çıktılar. Artık tablonun tahminen 1600'lü yıllarda anonim bir Flaman ressam tarafından yapıldığına inanılmaktadır.

On sekizinci yüzyıl Alman yazar, eleştirmen ve filozof Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), 1766 yılında yazmış olduğu *Laocoon* adlı yapıtında Horatius'un *Ars Poetica* (Şiir Sanatı) adlı kitabında yer alan *ut pictura poesis* (resim ne ise şiir de odur) önermesinden yola çıkarak görsel sanatların edebiyata olan üstünlüğünü sorgulamaktadır. Lessing, Horatius'un bu önermesinden yola çıkarak resim ve edebiyatı görsel ve sözel sanatlar genel başlığında inceler ve yöntem, bağlı olunan kurallar ve amaç bakımından tartışarak iki sanat türünün farklılıklarını ortaya koymaya çalışır. Görsel sanatların, doğayı tıpatıp yansıtan imgeler kullanması, sözcüklerin ise adlandırdıkları nesnelere ile aralarında tam örtüşmeyen, rastlantısal bir ilişki olması Lessing'in yaptığı bir ayrımdır. Sonuçta, Lessing, görsel imgenin sessiz ve durağan olduğunu, sözlü anlatımın ise sesli ve devingen olduğunu belirterek sözü imgeye üstün tutar. Percy Bysshe Shelley (1792-1822) de *Defence of Poetry* (Şiir Sanatının Savunması) adlı makalesinde şiiri, düş gücünün ifadesi, resim ve heykel sanatlarını ise nesnelere taklidi olarak tanımladığı için, yazarın yarattıklarının bireylerin devinin ve duygularını doğrudan aktarmada resim, heykel ve müzikten daha başarılı olduğunu savunur. Amerikalı edebiyat eleştirmeni ve kuramcı Murray Krieger'a (1923-2000), göre *ut pictura poesis* anlayışı Yirminci yüzyılda *ut poesis pictura* (resim, şiir gibidir) anlayışına dönüşür. Ayrıca, Roland

Barthes gibi bazı yirminci yüzyıl düşünürleri görsel imgenin de metin olarak okunabileceğini savunarak yazının görsel sanatlara olan üstünlüğünü ortaya koymaktadırlar.

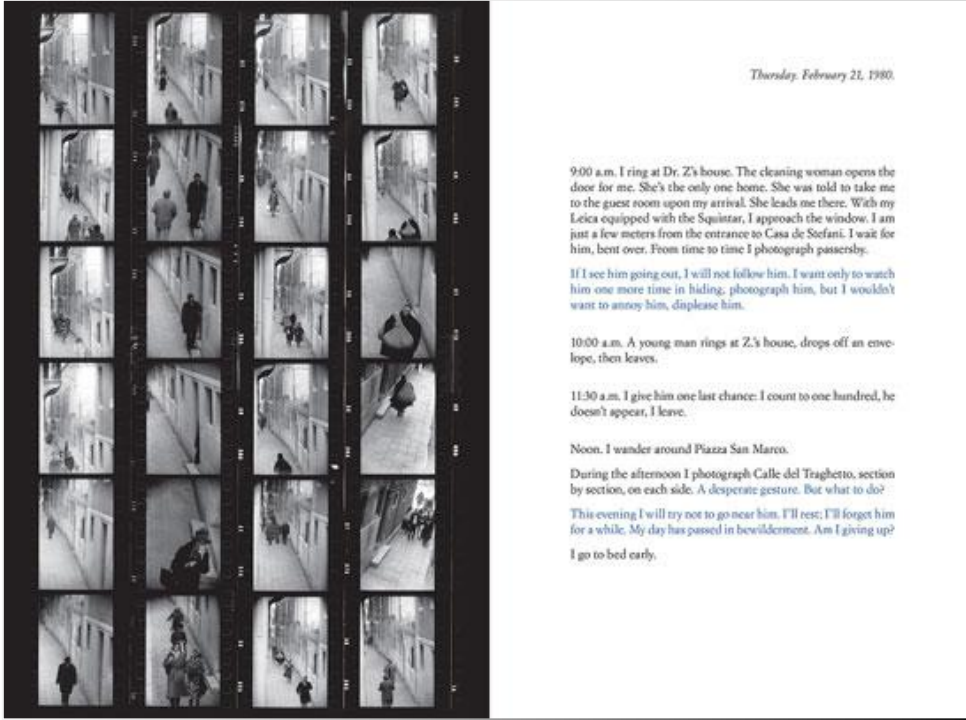
5. Bölüm: Postmodern Dünyada Edebiyat ve Görsel Sanatlar İlişkisi:

Postmodernite, küresel anlamda fakat özellikle 1960'lardan bu yana Batı'da, kurumlar ile şartlarda yaşanan değişimler ve bunların toplumsal ve siyasal sonuçları ve getirdikleri yeniliklerle ilişkili bir konum ya da bir durumdur; postmodernizm ise özellikle sanat ve edebiyatta 1920'lerdeki yeni hareketlerden bu yana estetik, edebi, siyasal ya da toplumsal bir felsefe, kültürel ve entelektüel bir olgudur. Bu terimlerin ikisi de düşünürler, sosyal bilimciler ve toplum eleştirmenleri tarafından, otoritenin parçalanması ve bilginin metalaştırılması dahil olmak üzere, yirminci yüzyılın sonları ve yirmi birinci yüzyılın başlarında ortaya çıkan özelliklerin sonucu olan çağdaş kültüre, ekonomiye ve topluma atıfta bulunmak amacıyla kullanılmaktadır.

Modernistler, sanatın evrensel değerlerini ya da temellerini gün yüzüne çıkarmayı umarken, postmodernizm ise çeşitlilik ve çelişkileri benimseyerek bunları yerinden etme amacı taşır. Bu nedenle, sanata yönelik postmodern yaklaşım, düşük ve yüksek sanat biçimleri arasında yapılan ayrımı reddetmektedir. Postmodern yaratıcı da, bir yapıttaki öğeleri ya da tarzları, nesnenin görünür işlevine karşı ya da bu işlevle ilgisiz yollarla da olsa, bir araya getirme özgürlüğüne sahiptir. Postmodern tarz genellikle eklektizm, konu dışına çıkma,

kolaj, pastiş, ironi, süs ve tarihi atıfların dönüşü ve popüler medyanın benimsenmesi ile karakterize edilir. Türler arasındaki sert sınırlarını reddederek, genellikle parodiyi ve ironiyi destekler. Postmodernite, modernizmin seçkinci algı yaklaşımına

saldırırken, daha geniş kitlelerle bağ kurmaya çalışmıştır. Bu durum genellikle erişilebilirlik olarak adlandırılır ve postmodern sanatın değerine dair tartışmanın da merkezinde yer alır.

Resim 9. Sophie Calle, Suite Venitienne, 1979

Postmodern dönemde edebiyat ve görsel sanatların birliktelikleri, yalnızca eleştirel bir analiz etkinliğine değil, aynı zamanda kuramsal sorgulamalara da yol açmaktadır. Hem görselle hem de yazıyla birleşen metin ve imgeler; biçim ve içerikle, temsil ile, ya da bunlarla ilgili imkansızlıklarla; anlatı, çerçeveleme, hareket, duruş ve metafor gibi ortak yönlerle ilgili yaklaşımları destekler. Edebiyat ve görsel sanatlar, kuramlarla ilgili kaygıları birbirine bağlı şekilde netleştirebilir veya karmaşıklştırabilirler. Fotoğraf, metin ve etkinliğin bir karışımı

olan enstalasyon ve kavramsal sanatçı Sophie Calle, 1979 yılındaki çalışması "Suite Venitienne"da, Venedik'i neredeyse hiç bilmeyen birini takip ederek, çektiği fotoğrafları kendi notlarıyla sergilemiştir. Bu tür bir otobiyografik yapıt, yazarın veya sanatçının olmadığı bir yaklaşımdan kaçınır ve sanat anlayışına yirminci birinci yüzyılın getirdiği birçok zorluktan birini oluşturur. Çoğunlukla çok anlamlı sergi başlıkları seçen Calle, yapıtındaki katmanların önem sırasının değiştiği duygusuna katkıda bulunmak için yazılı bir dil kullanıyor.

Örneğin, 2003 yılındaki *M'as-tu vue?* (*Beni Gördün mü? ya da "Gördün mü Beni?"*) isimli Pompidou Merkezi'nde yer alan sergisinin başlığı için sergi direktörü Alfred Pacquement'in öne sürdüğü gibi, "aynı zamanda; sergi, eski ya da modern bir dizi yapıttan oluşmakla birlikte, diğer bir deyişle, yine de görülmeye ve birkaç bölümden oluşan anlatılardaki gibi okunmaya değer bir bütün olduğu gerçeğini vurguluyor."¹ Görülmesi ve okunması gereken yapıtlar, görsel ve yazılı iletişim arasındaki diyalogları ve karşı çıkışları içine çeker ve edebiyat ve görsel sanata dair tüketimlerin yeniden değerlendirmesini açıkça istemektedir.

Edebiyatın ve sanatın çağdaş görünümüne geçerken, bu ilişkinin aynı bağıntının tüketilmesi yoluyla bir bütün oluşturduğu görülebilmektedir. Akademik ve edebi metinler yayınlayan ünlü yayınevi Blackwell's, artık klasik kurguyla ilgili estetik çalışmalar da düzenlemektedir. Çarpıcı örnekler arasında, günlük kullanım için unutulmaz alıntılar içeren tişörtler, hem de çerçevelenen ve seçime göre duvara asılan küçük, tek sayfaya sığdırılan kitap baskıları gibi poster teknikleri bulunmaktadır. Bu iki ürün de, seçme ve satılık ürün çeşitlerinde bireysel estetik seçimlerin, bu tür çalışmalara ilişkin derinlemesine bir tartışma ya da bilgiye gereksinim duymaksızın, edebi değer ve kültürel sermaye üzerine örtülü bir izlenim sunmaya olanak tanımaktadır. Yine de, çağdaş okuryazarlığın içinden geçtiği dar boğazın birebir yansıması olmaktan uzak

olsa da, bu ürünlerdeki güçlü görsellik, görsel değerine dikkat çekmesinin yanı sıra, tipografinin ve sunumun önemini daha geniş ölçüde, bir kitabı yalnızca kapağıyla değil, içeriğindeki düzeniyle de değerlendirmek gerektiğinin kaçınılmaz olduğunu anımsatan kelimelerin ve anlatıların rolüne yeni bir anlam da kazandırmaktadır.

Son dönemlerde, çağdaş görsel sanatlar ve edebiyat alanlarında birlikteliğe, kitabın biçiminin de ele alındığı kitap heykelleri de örnek olarak verilebilir. Su Blackwell ve Brian Dettmer gibi sanatçıların karmaşık çalışmaları, bu yeni yaklaşımı basılı medyaya, edebiyat eserleri üzerinden fiziksel bir sanat eseri olarak sunmaktadır. Bu iki sanatçı arasındaki karşıtlık, edebiyatın yeniden bölümlenmesine yönelik iki farklı yaklaşıma örnek oluşturmaktalar. Blackwell'in heykelleri, asıl hikayenin dışarı taşan görselliğine işaret ederek ve dolayısıyla işlevsel olarak kaidesine dayandığı kitap cildinin kapsadığı alanı genişleterek, tutarlı bir şekilde, açık bir kitap yüzeyinden oluşur.² Dettmer ise bunun aksine, edebiyatı biçim verilebilen birincil malzeme olarak ele almak yerine, çerçevenin yapısal karakterini neredeyse tamamen terk eder.³ Bu sanatçıların hepsi, tanımlanamayan ve çoğu zaman ayırt edilemeyen modern edebiyat ve görsel sanatlara ilişkin tanımları öne çıkarmaya devam etmektedirler. Yazarlar, literatürde olan ve olmayan tüm sanatsal sınırlara dair yeniden değerlendirilmelere yönelik çözümlerini işte bu alanda yapmaktadırlar.

¹ Sophie Calle, *M'as-tu vue?* (Paris: Centre Pompidou and Edition Xavier Baral, 2003), p. 16

² <http://www.sublackwell.co.uk/portfolio-book-cut-sculture/>

³ <http://briandettmer.com/art/>

Resim 10. Su Blackwell, Pandora Kutusunu Açıyor, 2009

Günümüzün sanatında edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki yakınlaşmanın yeni bir görünüme büründüğüne tanık olunmaktadır. Asırlarca görsel sanatların arkasındaki temel itici güç olan anlatı, yeniden görsel sanatçıların ilgisini çekti ve anlatma ve örnekleme isteği temelde aynı kalmakla birlikte, özellikle edebiyat, tiyatro, dramatik senaryo, belgesel, ders ve hatta şarkı sözleri gibi çok sayıda araçla benzeri görülmemiş bir dizi anlatım tekniği benimsendi. Görsel sanatlardaki öykü anlatımındaki bu kökten değişime yeni-anlatı denilmekte. 1990'lı yıllarda, genç sanatçılar kuşağı, hem soyut

hem de temsili biçimleri anlatı içerikli olarak ele alarak, kimlik ve farklılığa dair politikaları ifade etmek üzere öykü anlatım kavramını benimsediler. Önemli bir biçimde, süreç ve anlatı eyleminin kendisine yönelik özel bir ilgi bu önceliğe eşlik etmekte, hatta buna yol açmaktadır. Yeni-anlatı, yalnızca kasıtlı, kontrol altında bulunan bir anlatıya empatik bir dönüş yapmakla kalmaz, aynı zamanda anlatıya öncelik vererek, öykülerin anlatılabileceği çok farklı yolları da belirler.

Resim 11. Brian Dettmer, *Pattern layouts*, Atlanta: Brian Dettmer, 2007

Guggenheim'in çağdaş koleksiyonundan alınan yüzden fazla yapıtın bir araya getirilmesiyle düzenlenen *Storylines* sergisi günümüz sanatçıların enstalasyon, resim, fotoğraf, heykel, video ve performans yoluyla anlatıyı kullanma biçimlerini inceliyor. Bu sanatçılara göre öykü anlatımı çizimler, karakterler veya mizansen gerektirmiyor. Aksine, günlük nesnelere ve eşyalarda ve onların gömülü olduğu kültürel ilişkilerde bir anlatı potansiyeli bulunmaktadır. Kapsamlı araştırmalar, benimseme süreçleri ya da performans yoluyla ortaya konan projelerde, *Storylines* 'da yer alan sanatçılar, paylaşılan (gerek gerçek, gerek kurgusal) öyküleri aktarma aracı olarak bireysel deneyime dönüşen anlam katmanlarını ortaya çıkarıyorlar.

Sergide yer alan, Jeannette Winterson, Haegue Yang'ın *Series of Vulnerable*

Arrangements—Voice and Wind (2009) adlı alüminyum panjurlar, vantilatörler ve oda parfümlerinden oluşan enstalasyonu için yazdığı metinde, doğrudan sanat yapıtıyla ilişki kurup, panjurların aklına düşürdüğü ev/evsizlik fikrinden yola çıkarak içinde bulunduğumuz zamanı sorguluyor. Felix Gonzalez-Torres'in *Untitled (Golden)* (1995) adlı boncuklu perde enstalasyonu için John Banville'in yazdığı kısa öyküde ise, yazarın enstalasyonu metne dahil edip işi ve ona dair yorumunu anlatısının bir parçası olarak kullandığını görüyoruz. Neil Gaiman, Natascha Sadr Haghigian'ın ticari bir sanat fuarından aldığı bir davet üzerine yaptığı ve emek-sermaye ilişkisini sorguladığı, duvara çekiçle çaktığı çivilerle yazdığı "I can't work like this" (2007) enstalasyonunu seçmiş. Gaiman aynı adlı şiirinde işin yorumundan

ziyade kendisinde bıraktığı izi, uyandırdığı boşluk ve geçicilik duygusunu aktarmış. Zoe Leonard'ın hayatının her yılı için yeni bir bavul eklemeye devam ettiği 1961 (2002-) adlı işine dayanarak Helen DeWitt'in her bavulun sahibini kısaca anlattığı mikro öyküleri adeta işin bir parçası gibi, toplamda çift katmanlı bir kurguya ulaşmış. *Atocha'dan Ayrılış* kitabıyla

tanıdığımız Ben Lerner, Gabriel Orozco'nun sıradan malzemelerin şiirsel görüntülerinden oluşan doğa-gündelik hayat-kültür üçgeni üzerine kurduğu *Astroturf Constellation* (2012) fotomontajını hayali bir gelecekteki hayali bir müzeye taşıyarak kendi kurgusundaki katalogda bu yapıtın tanıtım yazısını yazmış.

Resim 12. Felix Gonzalez-Torres, *İsimsiz (Altın)* (1995)

Storylines 1990'lardan itibaren tematik çapa işlevi gören ve müzenin kendi sergi tarihini öne çıkaran kilit örnekleri kapsamakta. Ancak, sergideki yapıtların birçoğu, 2005'ten sonra yapılmış ve geçtiğimiz on yıl içinde, diğer hassas temalara ilaveten ırk, cinsiyet, cinsellik, tarih ve siyaset hakkındaki fikirlerini aktarmak amacıyla yapılan öykü anlatımında yeni

paradigmalara yönelik geniş bir bakış açısı sunuyor.

SONUÇ

Sanat tarihi boyunca, sanatın tanımı farklı dönemlere ve farklı kültürlere göre değişim göstermiş ve buna bağlı olarak da sanat alanında çeşitli sınıflandırmalar

yapılagelmiştir. Klasik güzel sanatlar sınıflandırmalarına göre sanat; görsel sanatlar, işitsel sanatlar ve dramatik sanatlar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Buna/Bu sınıflandırmaya göre görsel sanatlar; resim, heykel, mimarlık seramik, fotoğrafçılık, işitsel sanatlar; müzik, edebiyat, ve dramatik sanatlar; tiyatro, bale, dans gibi sanat türlerinden oluşmaktadır.

Güzel sanatların iki yakın dalı olan edebiyat ve görsel sanatlar, sanat tarihi boyunca birbirleriyle ilişki içinde olmuşlardır. Birbirlerinden esinlenerek ortaya konulan edebiyat metinleri ve görsel sanatlar hep olagelmiştir. Ayrıca her iki sanat dalı da, belli dönemlerde ortak sanat akımları tarafından yönlendirilmişlerdir. Edebiyatta ve görsel sanatlarda, sanatçılar farklı malzemeler ve teknikler kullansalar da yaratım amaçları ve süreçleri açısından benzerlikler göstermektedirler.

Edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki ilişki ile ilgili tartışmalar Antik dönemde temsiliyet bağlamında başlamış, daha sonraki dönemlerde ise bu iki dalın birbirlerine olan hiyerarşik sıralamaları yapılmıştır. Rönesans döneminde, bu iki sanat dalı arasında edebiyatın üstünlüğü yargısını getirilmiştir. Fakat bu anlayış zaman içinde değişerek, modern çağa geldiğimizde her iki sanat dalının birbirine bir üstünlüğü olmadığı anlayışı etrafında tekrar biçimlenecektir. Ancak, görsel

sanatların kendisine özgü dilinin olmasının yanı sıra konuşma ve yazı dillerine de gereksinimi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Postmodern dönemde edebiyat ve görsel sanatlar arasındaki ilişki yeni bir görünüme bürünmeye başlamıştır. Anlatı daima sanata iç içe yer almış, ancak yirminci yüzyıl boyunca merkezîyetçiliği azalarak, yerini sanat algısının oluşturulmasında kullanılan süreç ve kavramlardaki soyutluk ve vurguya bırakmıştır. Modern Çağ'da yükselişe geçen soyut ifade ve minimalizm, sanatı hikaye anlatıcılığından uzaklaştırdıysa da, çağdaş sanatın dönemin sosyal-politik meselelerine eğilen bir görünüm aldığı doksanların başından itibaren, öykü anlatma biçimi tekrar parladı.

Bu yeni anlatı akımının merkezinde, imge yerine sözcüğe vurgu yapan bir sözmerkezcilik yer almakta. Çağdaş sanattaki son anlatı hamlesi; iletişim, yayılma ve yorumlama döngülerinden geçen içinde bulunduğumuz sosyal medya çağından ayrı düşünülemez. Görünürde, yaşamın her yönü artık dijital metin ve imgeler üzerinden yorum ve dolaşıma girmekte. Bu yeni anlatı çerçeveleri, her birimizin hem yazar hem de okur olarak oynayabileceği rolleri öne çıkararak, günümüzün birbirine bağlı ve çok-değerlikli dünyasında anlamın koşullu olduğu gerçeğini vurguluyor.

KAYNAKÇA

Berger, John (2004), Görme Biçimleri, Çev. Yurdanur Salman, Metis Yayınları

Featherstone, Mike (2005) Postmodernizm ve Tüketim Kültürü, Çev. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Foucault, Michel (1994) , Kelimeler ve Şeyler, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara.

Homeros, İlyada (2019), Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

Horatius, Ars Poetica- Şiir Sanatı (2016), Çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

Ovidius, Dönüşümler (1994), Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Payel Yayınevi, İstanbul.

Uzundemir, Özlem, Resim ve Edebiyat İlişkisinde Kadın İmgesi: Percy Bysshe Shelley'nin Şiirinde Medusa, Nazım Hikmet'te Jokond <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/2697-published.pdf> erişim tarihi: 22.04.2019

Resim-Metin Birlikteliğinde Yeni Bir Çağ KÜY <https://press.ku.edu.tr/blog/resim-metin-birlikteliginde-yeni-bir-cag/> erişim tarihi: 24.04.2019

<https://www.antoloji.com/seninle-kola-icmek-siiri/-Çeviri>: Batu Çağlar ve Esin Şeritoğlu erişim tarihi: 25.04.2019

<https://www.guggenheim.org/exhibition/storylines-contemporary-art-at-the-guggenheim-2> erişim tarihi: 22.04.2019

<http://mustafaburaksezer.blogspot.com/2010/05/beaux-arts-muzesi.html>

Радиохабар жанрларындағы тілдік құралдардың іріктелу мен қолданылу принциптері

ЕСЕНОВА Қ.Ө.¹

Аннотация

В статье рассматриваются особенности, принципы отбора и использования языковых единиц в жанрах радиовещания. Сообщения, передаваемые через радио, требуют многоуровневой интерпретации. Потому что радиовещание - это целостная система языковых и неязыковых средств, где важна информационная и стилистическая функция каждого элемента.

Ключевые слова: жанр радиовещания, радио, многоуровневая интерпретация.

Abstract

The article discusses the features, principles of selection and use of language units in the genres of broadcasting. Messages transmitted over the radio require a multi-level interpretation. Because broadcasting is an integral system of linguistic and non-linguistic means, where the informational and stylistic function of each element is important.

Keywords: broadcasting genre, radio, multi-level interpretation.

Радиодағы сөздің түсініктілігі, экспрессивтілігі және әсерлілігі көп жағдайда синтаксистік конструкцияларды дұрыс таңдай білуге байланысты болады. Бір кездері радио журналистке арналған еңбектерде синтаксиске қатысты ұсыныстар болған. Солардың негізгісі – радио тілінде бірнеше бағыныңқы сөйлемнен тұратын құрмалас сөйлемдердің болмауы және

жай сөйлемдердің де барынша ықшам және нақты болуы.

Бұл радио арқылы таралатын сөздің құрылымы мен құрылысына қатысты айқын шектеулерден бөлек фразаның көлеміне байланысты шектеу де бар. Радио тілі **үнемді, сыйымды** және барынша **мәнерлі** болуы тиіс. Бұл үшеуі радио тіліне қойылатын негізгі талаптар болса, сөз қолданысының **дәлдігі, негізділігі** (дұрыс ойластырылған

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.д., профессор, KAZAKHSTAN

болуы) және **құрылымдық жағынан айқын** болуы. Бұқаралық коммуникация саласына жататын радио үшін қосымша талаптар болып саналады. Эфирден естілетін сөздің ең басты ұтымдылығы адамның сезімдерімен эмоциясын барынша жанды күйде жеткізетіндігі. Сондықтан да радиосөзінде қайталанбас қуат, белсенділік, тыңдарманның жүрегіне жететіндей, жүрегіне әсер ететіндей белсенділік болады. Ауызша сөзжұмсақтың негізгі құралы – **дыбыс**. Онда алуан түрлі ырғақ, әуезділіктің өзгеруі, **дыбыс** күшінің күшеюі немесе әлсіреуі, қарқынның жылдамдатылуы мен баяулауы, кідірістер т.б. кеңінен қолданылады. Осындай табиғи қасиеттердің ішінен радио үшін маңыздылары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

1. Дыбыстың акустикалықлығы (айтылатын сөз, музыка және әр түрлі шуылдар);
2. Сөйлеу актісінің **дистантты** болуы, яғни тыңдаушының, сөйлеушінің алыс орналасуы және көзге көрінбеуі, радиохабарда негізгі сөзге қосымша материалды көрсетуге мүмкіндік болмағандықтан көрнектіліктің айрықша бір құралдарын қолдану қажеттіліктері туындайды. Осы құралдарды радионың өзіндік дыбыстық табиғатында болатын ресурстардан шығару керек. Олар – документалды жазбалар, шу, музыка және сонымен бірге

дыбысталатын сөздердің заттық немесе бейнелік қасиеттері.

Қалай болғанда да радионың БАҚ ретінде пайдаланатын журналистер тыңдарманмен «ортақ тіл табысуға» ұмтылады. Мәселен, бұл кеңестік дәуірдегі «жұмысшы мен шаруаның» мүддесіне орайластыру т.б., немесе тыңдарманның ығына жығыла салу емес оның қажеттіліктерін ескере отырып, өз мүддесіне бейімдеу. Осы қажеттілікке сәйкес радиотілінде арнаулы лексика (кәсіби сөздер, терминология) бейтарап тілдік құралдары алмастырылады. Тілдік құралдарды тандап, іріктеуде сақталатын жалпы заңдылықтарды қалыптастыратын осындай қасиеттер жинақтала келе «радио тілі» деп аталатын ерекше **стилистикалық-тілдік жүйені** құрайды.

Жанр дегеніміз – материалдардың композициялық ұйымдасуы мен қолданылатын стилистикалық құрылымдарының өзіндік ерекшелігі, конструктивті принцип тұтастығы тән болатын сөйлеу туындысының түрі [1,16].

Радиохабарлардың жанрлары бір-бірінен ерекшеленеді, олардың міндеті де әр басқа.

1. **Хроникалық заметкада** (жаңалықтар) деректерді іріктеп алу және диктордың интонациясы басты роль атқарады.

2. **Корреспонденцияларда, очеркте** негізгі ерекшелік бейленуші - мәнерлеуші құралдардан да, деректік жазбалар, шу, музыка және

жүргізушілердің даусы мен интонациясынан байқалады. Әр жанрда тыңдаушының белсенділік дәрежесі де әр түрлі болады. Бір жағдайда бұл бір мәселені түсіндіріп, бір мәселеге байланысты ой таластыратын серіктес ретінде қабылданса, келесі жағдайда белгілі бір ақпарат жеткізілетін адам болып табылады.

Радиохабар жанрлары тілдік құралдарды іріктеу мен қолдану принципі бойынша да ұқсас болмайды. Онда кітаби және ауызекі элементтердің, логикалық (интеллектуалдық) және эмоционалдық, терминденген және жалпы қолданыстағы, әдеби өңделген және дайындықсыз импровизациялық, индивидуалды және дәстүрлі жалпы тілдік, атауыштық (номинативтік) және бейнелі элементтер қолданысының заңдылықтары, арақатынасы, өзара байланыстылығы әртүрлі болады. Осындай айырмашылықтарына қарамастан радио жанрлардың арасында ұқсас белгілер де болады. Осы ұқсастық **радио тілі** деп ортақ ұғымға негіз болады. Радиохабарлардағы барлық сөзжасамдық жанрлар бұқаралық коммуникацияның бір түріне жататындықтан оларда ортақтық болмауы мүмкін де емес.

Енді көркем публицистикалық жанрлардағы деректердің жұмсалу ерекшеліктеріне тоқталайық: *шолулар, очерк, фельетон, памфлет*. Публицистиканың бұл тобына бейнелілік, типтендіру, әдеби көркем бейленуші құралдардың қанықтығы, көптігі, ұғым мен образдардың тұтастығы тән. Көркем

публицистикалық жанрлар негізінде деректік фактілер жатқанымен, осы фактілердің авторға тигізетін ықпалы басымырақ орын алады.

Көркем публицистикалық жанрлардағы типтендіру зерттелініп отырған нысанның сипаттамасын, қасиеттерін және типтік белгілерін айқындау мақсатымен қолданылады. Сипатталып отырған нысанның деректілігін (шынайылығын) автор «соны көрдім», «мен сұрастырып білдім», «өзім куә болдым», «қазір ғана қатысып шықтым» т.б. қолданыстар арқылы нақтыланады. Осындай жағдайларда журналист өзі сипаттап отырған оқиға құбылыстың растығын нотариус сияқты куәландырады. Осылайша автор тыңдаушыны өзімен бір қатарға қойып, өзін онымен ұқсастыруға тырысады. Осындай **физикалық идентификация** (тыңдаушы автордың орнында) рухани идентификацияға негіз болады, яғни публицистің дүниетанымдық тұжырымын қабылдауға немесе қабылдануға аса қолайлы жағдай жасайды [2,27]. Мұның көркем публицистикалық шығармалар үшін маңызы зор. Себебі мұнда автор адам образын жасаудан бөлек қабылдаушыға өзінің ой-пікірлерін жеткізуге де ұмтылады. Біріншіден, шығармашылық қиял арқылы ол фактілік материалды нақты бір туынды үшін іріктеп алады, онда деректі образ жасауға аса қажетті деген детальдарды ғана сақтап қалады. Басқаша айтқанда «қиялдың негізгі қызметі – образдарды қайта құрақтау және бір нысанның белгілерін басқа нысандарға ауыстырудан (телу) көрінеді [Сонда, 17]. Мәселен, публицистикада

көркем мәнерлі құралдардың тұтас бір жүйесі қалыптасқан: агглютинация (жалғамалылық), гиперболизация (әсерлеу), схемалау, ұқсастыру, салыстыру т.б. арқылы жаңа образдар жасалады.

Публицистикада деректі образ жасау барысында типтендіру, зерделеу және бейнелі түсіндіру сияқты әдістер ғана емес, ақиқат құбылысты барынша айқын көрсетуге сипаттауға арналған түрлі көркемдік-мәнерлеуші құралдар да қолданылады.

Жанрлардың негізгі функционалды міндеті - өзекті жаңалықтарды жеткізу болғандықтан, оның құрылымдық-композициялық құрылысы да осы мақсатқа сәйкестендірілуі тиіс. Әдетте журналистер заметканы төңкерілген пирамида принципі бойынша құрастырады. Басты дерек материалдардың өн бойында маңыздылығы бойынша орналастырылады. Осы тәсілді қолдану арқылы материалды негізгі мәнін сақтай отырып қысқартуға болады.

Сонымен, радио тілінде әдеби, ауызекі, күнделікті тұрмыстық сөзжұмсам элементтері аралас қолданылады.

Көркем публицистикалық жанрларда автордың индивидуалдылығының анық көрінуіне лексиканың түрлі стилистикалық және экспрессивті эмоционалдық қабаттардың, лексикалық және синтаксистік бейнелеуші-мәнерлеуші құралдардың бүкіл жиынтығын қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Яғни, радио арқылы таратылатын шығарма көпдеңгейлі интерпретацияны қажет етеді. Себебі радиохабар тілдік және бейгілдік құралдардың біртұтас жүйесі болып табылады. Онда әрбір элемент атқаратын ақпараттық және стилистикалық қызмет маңызды болып саналады.

Сондықтан радио туындыдағы әрбір бөлшекті шаршысөз ерекшеліктерімен байланысты лингвистикалық факторларды ескере отырып, стилистикалық жүйенің бір компоненті ретінде қараған жөн.

Электронды БАҚ-бұқаралық коммуникацияның жүзеге асырылуының айрықша құралы болып табылады. Ақпаратты аса ауқымды аудиторияға жеткізу қажеттігі, сондай-ақ ондағы техникалық құралдардың мүмкіндігі, радио арқылы таралатын мәтіндердің біршама стандартты, нормаланған болуын қажет етеді. Шамамен 10 пайызға нормадан ауытқу – ақпарат қабылдаушының бұрмалануына, тіпті ақпарат көзіне сенімсіздіктің пайда болуын әкелуі мүмкін.

Радиоэфирде қолданылатын тілдік құралдар жиынтығы бағдарламаның жанрына, мақсатына және тақырыбына қарай өзгеріп отырады. Мәселен, ақпараттық бағдарламаларда салмақты мәселелер жөнінде хабарланатындықтан жүргізушінің дауыс мәнері бірқалыпты, орнықты болады. Онда қандай да бір көтеріңкі интонацияға немесе айшықты қолданыстарға орын жоқ деуге болады. Бұл жөнінде Э.А.Лазаревада жақсы баяндалған [3, 37]. Бұған мысал ретінде радиоарналардан берілетін

жаңалықтарды (ақпараттық бағдарламаларды) атауға болады.

Ақпараттық хабарлардың екінші ұшар басында тұрған **авторлық ақпараттық-талдамалық** немесе сараптамалық бағдарламалар тілі жөнінде басқаша пікір айтуға болады. Мәселен, аптаның соңғы күндерінің бірінде эфирге шығатын авторлық-ақпараттық сараптамалық бағдарламаларда жазбаша және ауызша сөзжұмсам принциптері сәтті түрде үйлесін табады. Мұны экономикалық, саяси немесе әлеуметтік, рухани мәселелерге арналған хабарларда тыңдарман қауымға бұрыннан таныс ақпаратты өңдеп, оларға алуантүрлі айшықты қолданыстар түріндегі түсініктемелерді қосып, кеңінен танымал немесе соншалықты таныс емес авторлардың (сөз зергерлерінің, саяси қайраткерлердің т.б.) тұлғалардың түрлі ой-пікірлерін дәйексөз ретінде алып, өрнектеп ұсыну – автордың өзіндік бет-бейнесімен қатар хабардың да спецификасын айқындай түспек.

Бірақтар зерттеушілер қазіргі радиохабардың көпшілігінде әртүрлі жанр элементтерінің қатар қамтылатынын айтады. Мыс., ақпараттық-аналитикалық бағдарламаларда: ақпараттық хабарламалар, репортаждар, сұхбат, комментарийлер, шолулар т.б. Бұл жекелеген жанрлар арасындағы шекараны жойып жібергендей әсер қалдырады.

Қазіргі БАҚ-та негізінен 2 бағыттағы жанрлар қолданылуда:

1) ақпараттық-аналитикалық (жаңалықтар, публицистика);

2) ойын-сауық (ток-шоу (топ-думан) сазды бағдарламалар, жастарға арналған бағдарламалар т.б.) Мұны - әрине қазіргі қоғамымызда БАҚ-тың, оның ішінде радионың әлеуеті тиісті деңгейде пайдаланылмай отырғанының бір көрінісі деуге болады.

Кең ауқымды аудиторияға, яғни қалың бұқараға бағдарланғандықтан **радио**да негізінен **жалпыхалықтық әдеби** тілдегі бейтарап сипаттағы құралдарға басымдық беріледі. Бұл, белгілі бір мөлшерде ақпаратты бірсыдырғы баяндау түрінде ұсынуға алып келеді.

Тыңдарманға барынша тиімді әсер ету мақсатымен радио жүргізушісі өз сөзіне жеке тұлғалық сипат беруге тырысады. Мұндағы бір қиындық, радиоарқылы таралатын хабардың тыңдарман қауымға бір ғана, арна – есту мүшесі арқылы жеткізілгендігінен туындайды. Салыстыру үшін теледидарды алайық, онда көрерменге ұсынылатын ақпарат 2 арна – көру және есту арқылы берілетіндіктен, мәтінде кеткен кейбір кемшіліктер еленбей қалады. Көрермен өз көзімен көрген суреттемеге көбірек мән береді.

Енді тыңдарманға әсер ету үшін пайдаланылатын құралдарға қайта оралайық: радиотіліндегі сындарлы принциптердің бірі – тілдік қатысымды диалогтік сипатта жүргізу болып табылады. Эфир көзге көрінбейтін әріптеспен арадағы сұхбат ретінде түсініледі. Ол әріптес ойша екеуара әңгімеге қатысушы белсенді әріптес

болып саналады. Мұндай монологтік мәтіндерде сұрақ-жауап кешенінен тұратын стилистикалық тәсілді қолданудың маңызы зор. Әдетте мұндай конструкциялар реципиентке тікелей де, жанама түрде де бағыттала отырып тыңдарманды түрлі менталдық және нақты аудиторияны жұмылдырылуына жол ашады. Сондай-ақ журналистің өзіндік рефлексиясы, ой өрбітуі және бір мәселеге қатысты уайымдауы мен толқуын білдіретін сөйлемдерде тыңдарманға біршама нәзік күйде әсер етеді деуге болады. Бұған жүргізуші ауызекі сөзжұмсам, түрлі фразеологиялық бірліктер мен бейнелік тіркестерді қолдану арқылы көз жеткізеді. Мұндайда сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін өзгерту, риторикалық сұрақтар қою, қыстырма сөздер мен қыстырынды сөйлемдерді қолдану, эмоционалды лексиканы пайдалану орынсыз деп саналмайды. Сөз қарқындылығы, кідірістер, тембр, сөз әуезделігі мен әуені сияқты интонациялық құралдарды тыңдарман сөз иесінің, яғни журналистің ішкі күйін көрсететін, көңіл-күйінен хабар беретін, ақпаратқа немесе хабарламаға шынайылық сипат беретін белгілер ретінде қабылдайды. Әсіресе қазіргі радиоэфирден берілетін сонды бағдарламалардағы («ақ тілек», «жансарай», т.б.) дикторлардың ашық, жарқын көтеріңкі дауыс мәнері тыңдарман қауымның, атап айтқанда, туған күн т.б. түрлі мерекелердің иелерін құттықтау, олардың көңілін көтеру мақсатында түрлі қаратпаларды, мадақ

сөздерін қолдануға бейім келеді. Мұны екінші жағынан бұқаралық коммуникацияға қатысушылардың әлеуметтік және тілдік әрекеттілігімен байланыстыруға болады, яғни радиоэфирде кез келген адам, атап айтқанда, тілдік дайындығы әртүрлі деңгейдегі тыңдаушылар атсалыса алады. Радио тілінің әрекеттілігіне елеулі әсер ететін тағы бір фактор тікелей эфирде бөлінген уақыттың шектеулілігімен байланысты. Мәселен, тыңдарман журналист қойған сұраққа қысқаша жауап қайыруы мүмкін, мұндайда диктор есептелген уақыт мөлшерін толық қамту үшін өз тарапынан біршама ойларды қосуға мәжбүр болады. Бұған керісінше жағдай, журналист сөзіне берілетін тыңдарман жауабының ұзақ-сонар сипатта болуы. Мұндайда журналист әріптесінің сөзін бөлуі үшін оңтайлы сәтті іздеумен болады.

Қорыта айтқанда, радиотілін қарастырғанда электронды бұқаралық ақпарат құралдарының қызметіне қойылатын ерекшеліктеріне де мән берумен қатар радиохабардың жанры, онда көзделетін мақсат, бағдарға алынатын аудитория, тіпті хабарлардың эфирге шығатын уақытына дейін, бәрі-бәрі ескерілуі тиіс. Қай жанр болмасын радио арқылы қолданыс табатын мәтіндер жалпы халықтық әдеби тілінің қалыптанған формасына, ауызша сөзжұмсам нормаларына негізделуі шарт.

Пайдаланылган адабиёттер:

1. Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. М., 1982.
2. Язык и стиль средств массовой агитации и пропаганды. Печать, радио, телевидение, документальное кино. М., 1980.
3. Лазарева Э.А. Язык электронных СМИ в коммуникативном аспекте//Публицистика и информатика в современном обществе. – М., 2000.

Резюме

В статье рассматриваются жанровые особенности радиоречи.

Summary

In the article specific genre of radiospeech are considered.

Қазақ Тіліндегі Зоонимдік Фразеологизмдер

Ж.ОСПАН¹

Д.КЕНЖЕБАЕВА²

Қ.СЕЙТӘЛИЕВА³

Адамзат алғашқы жабайы малдарды қолға үйретіп, еті мен сүтін, жүні мен тірісін күнделікті өмірде тіршілік ету үшін пайдалана бастағаннан ақ сол заттарды атауға мәжбүр болды. Ғалымдардың зерттеуінше, адамзат жүз қырық мыңға жуық жануардың тек қырық жеті түрін ғана қолға үйретіп, үйде ұстаған екен. Олардың ішінде алғашқы болып ит, содан кейін шошқа, ешкі, қой, кейінірек ірі қаралар үйретілген. Кезінде қазақ халқының тілі мен әдебиеті, тарихы мен мәдениеті туралы құнды пікірлер қалдырған түркітанушы В.Радлов төрт түлік малдың қазақ тіршілігінің ажырамас бөлігі болып, оны тіліне зор әсер еткендігі туралы: «Малға тәуелділігін қазақтар әр қас қағым сәтте сезініп отырады. Сондықтан өздерінің барлық әдет-ғұрып, салт-санасын малмен байланыстырып отырады» - деген болатын [1, 14 б.]. Бұл тек қазақ қана емес бүкіл түркі халықтарына да қатысты екендігін мойындамасқа болмайды. Себебі, бүкіл түркі халықтары мал шаруашылығымен тіршілік кешкен. Көне түркі, орта түркі жазба ескерткіштерін зерттеген ғалымдар олардың тілінде көптеген малдар мен жан жануарлардың, құстардың атауларының мол екендігін алға тартады. Көне түркі жазба ескерткіштерінің бірі «Күлтегінде» *қон (қой), ылықы (жылқы), інгек (сиыр), атлығ (ат)* атаулары қолданылғандығы белгілі. Сондықтан да қай түркі тілдері болмасын, олардың лексикалық қорында зоонимдік атаулар мен тұрақты сөз тіркестері өте молынан кездеседі.

Қазіргі кезеңде қай халыққа болмасын жануарлар әлемі өте етене таныс болып табылады және олар туралы белгісіз тылсым сырлар жоққа тән. Ал ерте кезеңдерде адамдардың табиғат алдындағы дәрменсіздігі жануарлар культінің пайда болуына ықпал еткені белгілі. Жануарларға байланысты шыққан культтік танымдар тілдік көріністің ең көне түріне жатады деуге болады. Ал негізгі өмірі мал шаруашылығымен тікелей байланысты болған қазақ халқы үшін төрт түлік малдың орны әрдайым ерекше бағаланған.

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ-дың PhD докторанты, KAZAKHSTAN

² Абай атындағы ҚазҰПУ-дың доценті, п.ф.к., KAZAKHSTAN

³ Абай атындағы ҚазҰПУ-дың аға оқытушысы, KAZAKHSTAN

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Төрт түлік мал атаулары қазақ тіл білімінде біршама зерттелген. Сондай-ақ, төрт түліктің атауларымен бірге мал төлдету, жүн қырку, түйе жүндеу, жылқыкүзеу сияқты шаруашылық түрлері және мал өнімдері, олардан жасалған заттардың атаулары туралы деректерді М.Қашқаридан бастап, В.В.Радлов, А.М.Щербак, С.Е.Малов, Ә.Қайдар, К. Мұсаев т.б.ғалымдардың еңбектерінен, Э.С.Севортянның этимологиялық сөздігінен кездестіреміз. Түркі тілдері материалдарының негізінде үй жануарлары мен жабайы аңдар атауларының этимологиясы А.М.Щербактың «Названия домашних и диких животных» атты еңбегінде алғаш рет зерттелді [2. 20]. Ал қыпшақ тілдеріндегі мал атауларының лексика – семантикалық топтары К.Мұсаевтың 1975 жылы жарық көрген еңбегінің «Название животных» бөлімінде сөз болады [3]. Қазақ тіл білімінде сексенінші жылдардан бастап бұл саладағы зерттеулер толығымен түсті. Мысалы, 1983 жылы Ә. Жақыповтың зерттеу еңбегінде қазақ тілінде түйе шаруашылығына байланысты атаулардың лексика семантикалық классификациясы жасалынды [4.168]. Еңбекте қазақ тіліндегі түйе шаруашылығына байланысты атаулардың лексика семантикалық классификациясы жасалумен бірге олардың этимологиясына көңіл бөлініп, варианттылығы мен диалектілік сипатына көңіл бөлінген. М.С.Бейсенова зоонимдердің араб, иран, моңғол тілдерімен сабақтастығына да көңіл бөлініп, түйе шаруашылығына

байланысты 800 сөз және сөз тіркесі, М. Қашқари сөздігіндегі төрт түлік мал атаулары, оған қатысты сөз орамдары мен сөз тіркестері толық жинақталып, олардың дыбыстық, морфологиялық құрамына жан жақты талдау жасалып, олардың лексика семантикалық өрісі анықталған [5.168].

Шығыс халықтарының мақал мәтелдерінде, оның ішінде қазақ халқының дүниетанымында адамғаның қасиеттерін, мінез құлқын, Шығыс халықтарының мақал мәтелдерінде, оның ішінде қазақ халқының дүниетанымында адамғаның қасиеттерін, мінез құлқын, іс әрекетінің барлығын төрт түлік малмен байланыстыра айтылады. Ол мейлі мақал мәтел түрінде болсын, әңгіме түрінде, ертегі түрінде, жұмбақ түрінде немесе ақын жазушылар шығармаларында да т.б. көптеп кездеседі. Бұл әрине қазақ халқының дүние танымындағы, ешкімге ұқсамайтын терең философиясының тереңдігі және ойлау психологиясының өте жоғары дамығандығынан. Бұл ой-тұжырымдар түйенің тіршілік ерекшеліктерін айқын аңғартады. «Түйесі бардың - киесі бар», «Көтерем деп түйедей безбе - салтанатың емес пе? Тебеген деп биеден безбе - қос қанатың емес пе?». Түйе түлігін қастерлеп «ұлық» деп те атайды. Түйешіні «ұлық баққан» деп құрметтеп, оған көпшілік жиналған жерде төрдей орын берген. Кейбір аймақтарда түйені «кәуіс» деп атайды. Түйені – төрт түліктің төресі, киелі түліктің бірі деп есептеген. Түйенің пірін – «Ойсылқара», кей жерде «Қаусылқазы» деп атайды [6.16].

Түйе, атан, бура, аруана, інген, тайлақ, бота, нарға байланысты қазақ тілінде фразеологизмдерінде де көптеп кездеседі. Мысалы:

- Ботадай боздады – еңіреді, ағыл-тегіл көзінің жасын бұлады.
- Ботасын бауырына алған інгендей – жақсы көргеннен бойы еріп, барлық жан-дүниесі балқып емірену.
- Бота тірсек бозбала – аяқты маймақ басып, былқ-сылқ еткен әлжуаз, қайратсыз жас.
- Бурадай бұркылдады (зіркіреді, зіркілдеді, бұрқырады) – бұрқан-тарқан болып қатты ашуланды, қаһарланды.
- Жаман түйенің жабуындай – көбіне әбден тозығы жеткен, ескі, алба-жұлбасы шыққан сырт киім.
- Нарға жүгін салғысыз – өте күшті, өте ірі, қайратты деген мағынада.
- Нар бурадай шабынды – қатты айбат көрсетті, ашумен шиыршық атты.
- Түйе жолы жіңішке – жоғалған нәрсе, мал тез табылмады деген мағынада.
- Түйе кекірік – қатты тойып кеткенде еріксіз өрескел шығатын кекірік.
- Түйе қомында жүріп – күй таңдамайды деген мағынада.

- Түйенің мұрындық бер салт. Ұзатылып келе жатқан қыздан бұйым сұрағанда айтылады.

Баяғыда ұзатылып келе жатқан қыздың алдынан шығып қалған бір түйелі кісі, түйесінен түсе қап, мұрындықты бұйдасын керіп, «жол тосар түйемұрындығымды бер»-депті-міс, содан осы ырым-салт қалыпты. Қазақ жылқыны «мал патшасы» деп қадір тұтқан. Жылқыға байланысты қолданылып келген фразеологизмдердің барлығы дерлік қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктерінен хабар береді. Мысалы: жылқы тұсар кез, бие сауымдай уақыт, ат арыды, тон тозды, ат арылтты (сабылтты), ат байлар (ұстар), ат байлады, ат басына күн туды, ат басына соқты (соғысты), ат басын бұрды, ат басындай, ат басын тартты, ат басын (тұмсығын) тіреді, ат бауырына алды, ат бойы, ат жақты, бес биенің сабасындай, бие бауындай жер, ат адым, құнан шаптырым, тай тұяқ алтын, ат басындай алтын т.б.

Сонымен қатар жылқы малының дене мүшелеріне байланысты тұрақты тіркестер де тілімізде баршылық. Мысалы:

- Ат құйрығын түйісу – серттен қайтпаудың шартты белгісі.
- Ат жалын тартып мінді – «адам болды, ер жетті, азамат болды».
- Ат құйрығына байлау – кінәлі адамның мойнына қыл арқан салып,
- аттың құйрығына байлап жіберу ертеден келе жатқан жазалау түрі.

- Ат кекілін (құйрығын) кесісті – «кетісті, араздасты, мүлде безді».

Ат кекілін (құйрығын) кесісті фразеологизімінің тарихы халық өмірінен алынған. Бұл фразеологизм қазақтардың ежелгі ат кекілін кесісіп, бәрінің көзінше (жұрт алдында) достық, туысқандық, бейбітшілік қарым-қатынастарды бұзу салты негізінде құрылған.

Халқымыз көшпелі өмірінде күш көлігі ретінде ерте кезден пайдаланған төрт түліктің бірі – сиыр. Сиыр малы жайлы да тілімізде жеке атаулар мен тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер едәуір:

- Сиыр сәске – халықтық уақыт өлшемі, үлкен сәске, күн қызған шақ.
- Сиырдай мүйізdestі – өзара қырылысты, түртпекtestі.
- Сиырдың бүйрегіндей бытырады – бет-бетіне, жан-жаққа тарап кетті, басы қосылмады, берекесі кетті.
- Сиырдың жапасы – сиырдың нәжісі.
- Сиырдың жорғасы секілденді (кекесін) – еп қуып, майда жүріске салды. Сиыр құйымшақтатты – аяқсыз қалдырып, берекесіз етті, соңы сұйылып кетті.
- Сиыр мінез – сүйкімсіз қылық.
- Сиыр тектес – жөн сөйлемейтін, қисық, қыңыр.

Халық тілінде әсіресе, өгіз малына қатысты оралымдар мол кездеседі. Әрине, оның астарында өгіз

малының ірілігі, қолапайсыздығы тілге тиек болып, әжуаланады. Мысалы:

- өгіздей боп – үп-үлкен бола тұрып;
- өгіз сияқты – бас-көзге қарамай, киіп-жарып жүре беретін кісіге айтылады; өгіз қара күші бар – күшті, қарулы деген мағынады;
- өгіздей өкірді – үлкен кісінің қайғы-құсадан қатты жылауы;
- өгіз олжа, өгіз сыбаға – үлкен, мол сыбаға;
- өгізді өрге салсаң, қанатың салады – қинамау, қиынға салмау туралы т.б.
- Өгіз аяң – шабан жүріс, баяу қарқынды іс.
- Өгіз терісі талыс – үлкен, ауқымды.
- Бұқа – буға, азбан – дуға – құр кеуде, босқа тыраштану сөз болып отыр.
- Бұқа мойын – жуан мойын.

Қой-ешкіге байланысты фразеологизмдер де тілімізде өте көп. Мысалы, ақсарбас айтты (шалды) – аруақтарды риза қылу мақсатымен құрбандыққа мал шалынған. Егер құрбандыққа қой шалынса, ол ақ түсті, басы сары немесе ақ болуы керек болатын. Әдетте малды сояр алдында қазақтар өздерінің батасында малдың түр-түсін «о аруақ, ай мүйіз, аша тұяқты» деп атап кетеді. Қозы құйрық қылды –

діңкесін құту, шаршату. Қой ішіндегі марка – өте жарамды, артық деген мағынада қолданады. Көктемде туған қозылар күзде жетіліп, қой кезіндегісі марка делінеді. Бұл кезде марка қозыларды союға болады. Марқаның еті тез піседі, әрі дәмді болады. Қазақ марка деп барлық қозыларды емес, солардың ішіндегі ең қоңдысын айтады.

Қонақ қойдан жуас – мейман барына ырза деген ұғымда.

Қойға шапқан қасқырдай – қырып-жойып, тас-талқан қылу туралы айтылады. Қойдай шулады – қайғы-зарға батып, азан-қазан болды.

Қозыдай көгендеді – шетінен тізді, танауынан тізді.

Қой аузынан шөп алмайды – қой жуастық, момындықтың, бейбіт жағдайдың баламасы ретінде алынып, тілде осы мағыналардағы осындай тіркестер пайда болды.

Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман – бұл тіркес қазақтың ұғымында тыныштық, бейбіт заманды, әрі малға қолайлы кезеңді білдіреді.

Көшпелі ортадағы материалдық игілік пен оны иеленуші адам арасындағы бірегей , ажырамас байланысты білдіретін категория - мал-жан. Мұндағы мал –қазақы ортадағы материалдық игіліктерді толығымен қамтитын мал категориясының эквивалентіне айналған төрт түлікті , ал жан ұғымы оны иеленуші адам дегенді білдіреді. Сондықтан қоғам мүшелері арасындағы қатынас пен этика нормаларында төрт түлік қамына айрықша ден қойылады. Қазақы ортада адамдар бір –бірімен

ұшырасқанда сәлемнен кейін «мал-жан аман ба?» деген қалыптасқан стереотиптік сөз орамын айтады. Яғни, ең алдымен төрт түліктің онан соң адамның амандығы көшпелілер үшін мал өзінің табиғи болмысының тікелей ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Мал мен жанның өзара бірлігі мен үйлесімін дәйектейтін қағидадан туындаған сөз орамы экономикалық қатынастың арқауына айналған төрт түлікті бағу – қағу үрдісінің бір қалыпты ырғақпен жүріліп жатқандығына (яғни , аман екендігіне) мән берген. Бұлай тілек сипатындағы сәлемді көптен көріспеген ауылдас, елдес, рулес адам , тіпті бецтаныс жолаушы да көшпелі қазақпен ұшырасқан кезде айтуы тиіс. Этикалық үрдіс қатарынан орын алған бұлай сәлемнен кейін жекелеген жайттарға назар аударады. Мысалы, мал шаруашылығын технологиясы тұрғыдан ұйымдастырудағы маусымдық маңызды (науқанды) шаралардың барысы туралы қызықтайды. Мұндайда «төл дін-аман ба? », «жайлы қыстап жатырсыздар ма?» , «жақсы жайлап жатырсыздар ма?» деп жөн сұрасуға көшеді. Мүндай сөз магиясына негізделген сәлемдесу, жөн сұрасудан кейін ситуацияға байланысты айтылатын этикалық мәндегі жайттарға қарай ойысады. Олардың қатарында «көш көліті болсын!», «Қоныс жайлы болсын!», «Қой егіз тапсын!» және т.б сөз орамдары бар.

Қазақтардың «малым- жанымның садағасы, жаным-арымның садағасы» немес «мал,малдан кейін ал» , «ел сүйегін мал сақтайды» деп келетін сөз орамдары төрт түлікке қатысты идеализациялардың басты қағидасы

ретінде көшпелі мәдениеттің айқындаушы басты атрибутының біріне айналды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, төрт түлік малға қатысты көрініс тапқан тұрақты тіркестер өте көп. Әсіресе, төрт түлік малға қатысты тұрақты тіркестердің ішінен жылқы малына қатысты тұрақты тіркестер өте көп кездесетініне көзіміз жетті. Қазақ тіліндегі төрт түлік малға қатысты тұрақты тіркестерді когнитивтік тұрғыдан талдау – қазақы өркениеттегі ұлттық мәдениеттің табиғаты мен бітім-болмысын ашуда үлкен мүмкіндік береді. Көшпелі қазақ тіршілігі үшін төрт түлік малдың бабын табу, жер-судың ыңғайына

қарай жайлау, күзем арасында жүруінде табиғаттың жұмбақ сырын, тылсым күшін түсініп, соған орай алдын-ала әрекет жасап дағдыланған жылдар бойғы тәжірибенің түйіні жатыр. Әр айдың аты, жер-жердің шөбі басқа дегендей, түрлі табиғи өзгерістерді қалт жібермей бағып, осы құбылыстарға сай етіп алдындағы малының жағдайын ойлаған малшы қауымның өмірлік зердесі көрінеді және көшпелілер өз күшін дала сұраныстарына бағыттады. Төрт түлік малдың болмысын табиғаттан бөлмей, жаратылыс заңдылықтарымен сабақтастыра бақылап, терең таныған бабаларымыз өз тілінде соларға қатысты мифтік, фәлсафалық, мәдени танымдар мен ұғымдар арқылы көптеген фразеологиялық бірліктерді қалыптастырған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1) Радлов В.В. *Опыт словаря тюркских наречий*. СПб., 1893-1911. Т. I-IV.
- 2) Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках //Историческое развитие лексики тюркских языков. - М.,1961. – С 86-120.
- 3) Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - М.:Наука, 1975. – 357 с.
- 4) Жакипов А. Термины верблюдоодства казахского языка: автореф. дис. д-ра. филол.наук. – Алматы, 1983. – 35 с.
- 5) Бейсенова М.С. М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» деген еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары: филол.ғыл. канд. дисс.:10.02.06. –Алматы, 1997. - 170 б.
- 6) Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Қайнар» баспасы, 1989.

Effectiveness of the Transition to Latin Alphabet

KONYRATBAYEVA Zhanar Moldalykyzy¹

SATEMIROVA Dariha Amantayevna²

A strategic article of Head of State N.A. Nazarbayev “Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity” has identified a number of problematic issues and defined specific goals and objectives for the country's prosperity. One of them is the transition to Latin alphabet. N.A. Nazarbayev said in his Address: “We will continue to implement complex projects aimed at developing the state language. It is necessary to start preparing for the transition the Kazakh alphabet to Latin graphics by 2025. It not only revives the Kazakh language, but also translates it into the language of modern information”. The issue of the transition to Latin alphabet is not accidental. In our opinion, the meaning is very deep.

The Latin alphabet existed 800 years before our chronology, i.e. is considered to be the cultural value of 3,000 years. The priorities of the transition to Latin alphabet are:

First of all, it is the problem of the purity of language. We can shorten the borrowed letters in our tongue so that

we can preserve the natural state of the Kazakh language;

Secondly, when learning Kazakh, it is clear that the spelling rules will be reduced in the face of excessive characters. It simplifies the teaching process in all schools. Moreover, time and funds are also be saved;

Thirdly, the alphabet change will pave the way for Kazakhstan’s opening up to the world. There will be more effective ways to integrate into the international information space through the use of cutting-edge Technologies;

Fourthly, Turkic-speaking nations use Latin. We need to strengthen spiritual, cultural, scientific and economic relations with them.

Thus, switching to the Latin alphabet is a blessing for the Kazakh people, their growth and prosperity, and in the future it will definitely make a great contribution to the country's development. This switch will help

¹ L.N. Gumilyev Eurasian National University, Faculty of Philology, Professor, Department of Theory and Practice of Translation, Astana, KAZAKHSTAN

² Kazakh Pedagogical University named after Abay, Faculty of Philology, Assistant professor, Institute of Philology and Polyglot Education, Almaty, KAZAKHSTAN

consolidate Kazakhstan's integration into the global economy, identify the sound systems in Kazakh language, and remove borrowings from the Kazakh language.

Today only 12 countries use Cyrillic in the world. Most other countries use Latin alphabet. Today, the Latin alphabet has a great reputation and a great deal of scope and possibilities. Latin alphabet is widely used throughout the world. It is possible to notice that all medicines, mathematics, physics, chemistry formulas, many terms, scientific literature on specialties, etc. are connected with the Latin alphabet. We believe that Kazakhstan, as a member of the global integration, has transited to the Latin alphabet.

Linguists and well-educated men, who think about the future of the language, support the transition to Latin. This has a number of systematic causes. The Latin alphabet is perfectly suited for marking Turkic sounds. Ultimately, it is known that the Turkic people largely used the Latin alphabet. We will also reduce the letters that mark the modern sounds in our language by moving to the Latin. Thus, while reading the Kazakh language, the number of rules that apply to other sounds would be reduced. As a result, we will be able to preserve the natural balance of our native language, contributing to the development of Kazakh phrase and subscription, i.e., orthoepy and spelling requirements, allowing for the future of the language to expand its sphere of application.

One of the main advantages of transition to the Latin alphabet is that Kazakhstan can enter the global information space. That is, the digital information base in our country would be available to all Latin alphabet users. At the same time, a community that

does not know the Cyrillic alphabet is able to read our cultural heritage - our books. We present to the world some historical books, art-literary works. For instance, we know that most of the ethnic Kazakhs live in China, Mongolia. They will be able to read the history, culture, literature, or any other information of their native land.

Clearly, transition to Latin can result in an increase in financial costs. Because all the textbooks in primary, secondary and higher education institutions have to be re-translated into Latin. Additionally, literary works require translation. Also, before translating it, a systematic Latin alphabet should be taken into account, which takes into account the subtlety of our language. Our people will have to retrain to the new alphabet. It is a pleasure - the Latin alphabet is somewhat functional in terms of subscription, so it is not difficult to master it. However, this is not a hurried decision. Thus, our country has the potential to find a solution regarding costs.

The country, which has taken a step to the era of globalization, should not be left in the end of the great migration. Obviously, the relevance of the issue is not controversial. The Head of State emphasized the importance of transition to the Latin alphabet and showed a clear direction. Our task is to realize it consciously. That is, if the specialists of each industry are obliged to do their duty and work systematically, we will achieve great success. In our opinion, we, the Kazakhstani people, should be united in this important step, expressing our willingness to learn and master the Latin alphabet.

A strategic article of Head of State N.A. Nazarbayev emphasized in the article, the

acceleration of humanitarian education is one of the most pressing issues on the agenda. As the basis of evolutionary development, the development of social and humanitarian education should be understood as the only way to form a national consciousness of the younger generation through the heritage of the ancestors and the national traditions, customs and national education of the country

It is important to explain to the representatives of the younger generation the

specific analysis of the importance of paying attention to the humanitarian aspect in the modernization of the consciousness of the people of Kazakhstan noted in the article. That is to say, the main task for society is to get rid of negative principles, to make good use of national wealth and to teach future generations to be restrained. We need to get rid of bad qualities, such as “rumors, deceit, boasting, laziness, wasted”, about which Abai spoke. So the day has come for modernization of identity.

Kazak Edebiyatına Gelin ve Aile Değerlerinin Yansıması

Reflection of Bride and Family Values in Kazakh Literature

Janagül TURUMBETOVA¹

Jasmin YESPENOVA²

Öz

Aile toplumun temel taşıdır. Toplumun temelinde aile, ailenin temelinde ise evlilik yer alır. Aile reislerine (baba, anne ve büyükler) yüklenen önemli görevlerden biri de “Kızın kıyaga, ulın uyaga kondır”, yani kız çocuğunu kendi “aile yuvasından” uçurup eşinin ailesine uğurlamak ve erkek çocuğunu evlendirerek uyvasını (ailesini) genişletmektir.

Kazak halkı anlayışında sağadet aile sıcaklığından başlar. Ailenin temelinde ise evlilik önemli yer alır. Evlenme yolu ile aileye gelenin erkekse adı damat, kadınsa olur gelin derler. Gelin kelimesi Kazakça’da “Kelin”, “gel-ke” ses değişimine uğramış ortak fiil köküne –in eki eklenerek yapılmış olup mutluluğa, sağadete davet etme anlamını taşımaktadır.

Kazak aile yapısında yeni evlenen kızların gelin ünvanına sahip olabilmesi için “Anne enstitüsü”, sonradan da “Kayınvalide üniversitesi” eğitimlerini almaları gerekir. Ailesi ve yakın çevresinde “Kızga kırık uyden tıyu (Kıza kırık evden yasak)” müfredatıyla yetiştirilmiş kız çocukları evliliğin önemini farkındadırlar. Sınavdan yüzünün akıyla çıkabilmeleri için önce annesi sonradan da kayınvalidesi tarafından verilen öğüt nasihatlarla uyararak hareket etmeleri gerekmektedir. Bildirimizde bu meşakatlı sınavdan başarıyla geçerek ailenin gelini statüsüne layık olan gelinin toplumdaki yeri ve rolünü açıklama amaçlanmaktadır. Sonuçta kayınpeder ve kayınvalideye saygı ve onların rızasını kazanmak çabası bir Kazak gelinin önemli vasıflarındandır.

Anahtar kelimeler: Aile, Türk Dünyası, Kazak, Gelin.

Abstract

The family is the cornerstone of society. on the basis of the family in society, the family is based on marriage takes place. Householder to (father, mother and grown-ups) is one of the most important duties imposed "She's favor, ul of the rhyme to kondır", ie their daughter the "family nest from" flew the wife to say goodbye to his family and boys marrying uyva the (family) to expand.

Kazakh starts from understanding the people of the happiness of family warmth. The family is an important place on the basis of marriage. The name of the family by marrying a boy from the path of the groom, the bride would say if the women. Bride in Kazakh word "Kelin", "come-bald" sound made

¹ KAZAKİSTAN

² KAZAKİSTAN

by adding additional undergone changes in the common root of the verb is happiness, happiness means the invite.

Kazakh girls in the family structure in order to have the bride title "mother institute", later the "mother-in-law university" must take the training. Family and close around the "angry broken Uyduyla the TI (at home ban forty Girl)" are aware of the importance of the cultivation of girls were married by the curriculum. mother before they can go with the flow of the exam later in the face advice by-law is required to act by following the advice. Our statement worthy of the status of the bride, bride's family successfully passed this exam is intended to explain the messy place and role in society. Ultimately father in law and mother in law to respect and attempt to win their consent one of the important characteristics of a Kazakh bride.

Keywords: Family, Turkish World, Kazakh bride.

GİRİŞ

“Evlilik, aileyi meşru temellere oturtan toplumsal bir olgudur. Eski Türkler izdivaca “evlenmek”, “ev-bark” sahibi olmak derler. Bark, Orhun anıtlarında “mabet” anlamına gelmektedir. Ev de kutsal mabet kabul edildiğinden, “bark” adını alır. Bu anlamda evlilik eski Türklerde (İslam öncesi dönem) kişilerin kutsal bir güvenceye kavuşmasıdır” (İbragim, 2007:88). Türk Dünyasında aile kişinin beşeri hayatta sahip olduğu en kutsal varlığıdır. Yüzyıllara uzanan aile geleneklerine sıkıca bağlı olan Türk milleti günümüzde de sağlam bir aile yapısına sahiptir.

Aile kelimesi Kazakça’ya “Januya (Can yuvası)” veya “Otbası (Ocak başı)” olarak aktarılır. Aile toplumun temel taşıdır. Toplumun temelinde aile, ailenin temelinde ise evlilik yer alır. Aile reislerine (baba, anne ve büyükler) yüklenen önemli görevlerden biri de “Kızın kıyaga, ulın uyaga kondıru”, yani kız çocuğunu “aile yuvasından” uçurup eşinin ailesine

uğurlamak ve erkek çocuğunu evlendirerek uyvasını (ailesini) genişletmektir.

Kazakların anlayışında sağadet aile sıcaklığından başlar. Ailenin temelinde ise evlilik önemli yer alır. Evlenme yolu ile aileyi oluşturanlardan erkeğe damat, kadınsa gelin denir. Gelin kelimesi Kazakça’da “Kelin”, “gel-kel” şeklinde eski Türkçedeki şeklini korumuş, kel- fiil köküne –in fiilden isim yapım eki eklenerek yapılmış fiil soylu bir isim olup mutluluğa, sağadete davet etme anlamını taşımaktadır.

Gelin ve Kayın Jurt

Kazaklarda akrabalık ilişkiler üç ana daldan (jurt: yurt, insan, akraba anlamında kullanılır) oluşmaktadır: Birincisi: erkekler için baba tarafından akrabaları “öz jurtı” (öz yurdu) “kendi, öz akrabaları” anlamına gelmektedir. Evli kadınlar için bu tür akrabalara “törkin” kelimesi kullanılır. İkincisi: ana tarafından akrabaları “nagaşı jurtı”, dede ve anneannelerinden başlayarak dayı ve teyzelerinin tümüne “nagaşı” kelimesi kullanılır. Üçüncü dalda ise

evlenme yolu ile aileye gelen kişiler damat veya gelin tarafından akrabalara “kayın jurt” denir. “Kayın” kelimesi Anadolu Türklerinde de kullanılmaktadır: karı veya kocaya göre birbirlerinin erkek kardeşi, kayın birader, kayın baba veya kayın ata, kayın valide (TDK, 1988: 820)

Evlenmiş olan çift artık toplumun birimidir. Kazak kültüründe evlilik sadece karı-kocayı ilgilendiren bir oluşum değildir. Evlilikte kayınana, kayınata, kayın ağa (eşinin ağabeyi), kayın apa (eşinin ablası), kayın ini (eşinin erkek kardeşi), kayın singili (görümce), abısın (elti) gibi ailenin fertleriyle kurulacak iyi ilişkiler evlilikte mutluluk için temel etkidir. Evinden uğurladığı geline annesi, “Bargan jerine tastay batıp, suday sın” (gittiğin yere, yeni ailene taş gibi batarak su gibi sin, uyumlu ol) diye nasihatte bulunur. “Hepimiz gelinin “ayağıyla” dünya kapısını açtık. O halde gelin dediğimiz kimdir? Gelin, gelen kişidir. Kazaklar buna rağmen ona misafir gözüyle bakmazlar. Aksine, kız çocuklarına misafir diyerek hürmet gösterme vardır. Gelin ise misafir değil, o yuvaya konan talih kuşudur, ailenin bereketidir, neslinin devam etmesinde aileden bir kişidir. Bu muhteşem bir anlamdır. “Kız össe eldin körkü (Kız büyürse halkının güzelidir)” atasözü bunun en veciz şekilde ifade edilmiş halidir. Gelin taş gibi batarak, su gibi sinme suretiyle yabancı bir evin kapısını açmak üzere... Bu büyük bir kahramanlıktır...” (Yesim, 2012:5).

“Gelin, kayınvalide toprağındandır” derler Kazaklar. Aileye yeni giren genç geline kayınvalide tarafından verilecek terbiye ve nasihatların çok önemi vardır. Büyüklerin “Gelinini kızın gibi sev, çünkü kızın da yarın bir gelin olur” nasihatihareket eden

bir kayınvalide genç ailenin oluşumuna güzel katkılarda bulunur ve gelini tarafından da saygı ve sevgi görür. Kaynana, ana makamına kaim olan kişi anlamına gelir. Gelin de kayınvalidesini öz annesi ile aynı düzeyde tutup, ona annesine davranıldığı gibi davranırsa ailede huzur ve bereke olur.

Gelin ve Betaşar Merasimi

Kazak halkının düğün merasimlerinde önemli olan bölüm “Betaşar”, yani gelinin yüzünü açma bölümüdür. Geleneğe göre gelinin yüzü betaşara kadar yakın akrabaları hariç, gelen misafirlere gösterilmez. Düğünün ilk aşaması olan betaşar, genç geliniailenin fertleriyle tanıştırma ve yeni evindeki kuralları öğreten bir adet olarak bilinir. “Koca evine yüzü örtülü bir şekilde gelen genç gelinin evin eşiğinden sağ ayağıyla atlayarak girip orada olanları hafifçe dizlerini kırarak selamladıktan sonra güveyin yardımcılarının birinin söylediği “betaşar” türküsü eşliğinde başındaki örtüsünün alınması ve gelinin yüzünün yeni akrabalarına gösterilmesi töreni” şeklinde ifade edilir (Köse, 2000:51).

Betaşar töreni için davet edilen şair veya şarkıcı dombıra eşliğinde “Betaşar” jırı (özel ezgili türkü) söyler. Türkü metni genelde ortak folklor ürünü olduğundan şair tarafından bazı kısımları değiştirilebilir. “Şairin buradaki görevi edep, terbiye ve namusa dair toplum değerleri ile asil, saygılı ve hürmetkar davranışların geline aktarılmasını sağlamaktır. Bütün öğüt ve dilekler yeni gelinin ata, ana, görümce ve kayınlarıyla ince bir dil kullanarak konuşması, izzetli, ikramlı ve saygılı olmasını ihtiva etmektedir” (Karataş, 1994:77). Genelde şu şekilde görülür:

Yüzünü açayım, bismillah,
Yeni gelen genç gelin.
Gelmiş kapıdan girmiş,
Kayın yurdu halkına,
Eğilerek selam veriyor....
Duru su gibi temiz ol,
İyi yolu bul, gelin.
Kendini ter temiz tut,
Yumurtadan da beyaz gelin.
Kötü yoldan uzak dur,
Saksağandan da ihtiyatlı gelin.
İyi niyetle hizmet et,
Ata-validene beğendir kendini...
(Janargan Salt Dastürler, 1991: 65)

Görülmektedir ki, gelin yeni evine girerken evin eşiğinden sağ ayağıyla atlayarak girer, dizlerine çökerek başta kayınatası ve kayınvalidesi olmak üzere aile yakınlarını selamlayarak saygısını gösterir, şairin söylediği öğüt nasihatı dinler ve türkü sırasında ismi geçen her şahıs karşısında perde arkasından eğilerek selam verir.

Eşinin akrabalarına “Salem salu”, diz çökerek selam verme Kazak gelinlerine mahsus bir saygı gösterme adetidir. Düğün sonrası da devam eden “salem salu” sadece kayınatası, kayınvalidesi ve ailenin büyükleri karşısında yapılır. Gelin tarafından gösterilen bu saygılı selam verme karşılığı olarak büyükler “Mutlu ol, yavrum”, “Çok yaşa”, “Oğlan doğur” gibi dua ve dileklerde bulunurlar. Günümüzde bu gelenek Kazakistan’ın sadece Güney ve Güneybatı yörelerinde (Şımkent, Kızılorda, Aktau) sürdürülmektedir.

Gelin ve At Tergeu Merasimi

Kazak halkına mahsus güzel geleneklerden biri de “At tergeu” veya “At koyu” isim verme adetidir. Bu gelenek yeni ailesine gelen gelinin saygısından ötürü gelinin zekasının deneme aşaması olarak da değerlendirilebilir. Bu geleneğe göre yeni evlenen gelin eşinin kardeşlerinin isimlerini direkt söyleyemez, dolaylı bir şekilde kendilerine has özelliklerine göre isim vermesi gerekmektedir. “At tergeu” aşamasında gelinin ince zekası venükteli konuşma yeteneği de ölçülür. Gelin yeni ailesindeki akrabalarına isim verirken onların karakteri, dış görünüşü gibi özelliklerini dikkate alır, örneğin yaşça büyüklerine “Şeber Şeşey”, “Ak Aje”, “Bi atam”, “Mırza kaynaga”, genç biraderlere “Törejan”, “Tentegim”, görümcelere “Erkemay”, “Sırgalım”, “Şaşbaulım” gibi isimlerle hitap eder. Halk arasında isim verme geleneğiyle ilgili şöyle rivayet vardır. Rivayete göre bir nehir kıyısındaki kamış arasında aç kurt koyun sürüsüne saldırmış. Bunu gören kayınatası gelinine seslenerek oğullarının bıçak ve kayrak (bileği) getirmelerini istemiş. Gelin ise atasının mesajını şöyle iletmış: “Sarkıramanın ar jagında, sıldıramanın ber jagında, manıramanı uluma jep jatır! Bilemeni janamaga janıp-janıp tez kelinder”. Mesajın bu şekilde iletilmesine neden olan kayın biraderlerinin isimleriydi: Özenbay, Kamısbay, Koylıbay, Kaskırbay, Kayrakbay ve Pışakbay olamasından dolayı direkt söyleyemeyen gelin, Özenbay ismini Sarkırama (nehir), Kamısbay’a Sıldırama, Koylıbay’a Mangırama (koyunun çıkardığı sestenden dolayı), Kaskırbay’a Uluma (kurtun çıkardığı ses), Kayrakbay’a Bileme

(kayrak), Pişakbay'a Janama (bıçak) diye gerçek isimleri yerine uygun sıfatlarla seslenerek kayın atasının mesajını iletmış ve çevresindekileri de nükteciliğiyle hayran bırakmıştır derler.

Yaşça büyük olan kişilere gelin, küçük kardeşlerine ise yengesi olarak görevlendirilen bu hanımların yaptıkları hizmetleri paha biçilmez. "Jenge" veya "Jeneşe" diye sevgiyle hitap eden görümceler ve kayınbirader için ailede yengenin büyük bir rolü vardır. Ailenin yaşça küçük fertleri anne babasıyla paylaşamadıkları gizli sırları ve hisslerini yengeleriyle paylaşırlar, şakalaşırlar ve ev işlerinde de yardımcı olurlar. Görümceler ve kayınbiraderler yengeleri aracılığıyla eş seçer ve evlenirler. Evlenmede gelin ve damat arasında aracı hizmetini üstlenen yenge meşakatli düğün prosedürünün huzurlu geçmesini sağlar. Düğün sırasında da baş rolü üstlenerek damat ve gelinin yanında bulunur, değerli hediyelerle şereflendirilir ve düğünün önemli aşamalardan biri olan "Betaşar" merasiminde gelinin yanında yer alır. Yenge ve görümce, kayınbirader arasındaki kardeş ilişkileri, saygı ve sevgi milli örf adetlerin en güzel yönlerini sergiler.

Eski Türk toplumunda dikkat çeken en önemli noktalardan biri de kadına verilen ehemmiyettir. Eski kavimler içinde hiçbir kavim Türkler kadar kadına hak vermemişler ve saygı göstermemişlerdir (Ziya Gökalp, 2005: 67). "Bir erkeği eğitirsen bir kişiyi, bir kadını eğitirsen bir aileyi eğitmiş olursun" özdeyişi kadının aile ve toplum içindeki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Kadının aldığı talim terbiye yükseldikçe aile harcamaları düzenli halde olduğu, sağlık konusunda ve çocuk

yetiştirmede daha başarılı olduğu gözlemlenmektedir. Eski Türkler'de tek eşlilik hakimdi. Gelenekler zorunlu bir iki durum haricinde çok eşliliğe müsaade etmezdi. Bu haller çocuğu olmama, hasta olma durumları idi. Eski Türkler'de kadın devlet yönetiminde, toplum menfaatlerinde, aile içinde ve ekonomik hayatta eşi ile eşit söz hakkına sahip ve eşi kadar işin içindedir (Avcı, 2010:87).

Eskiden göçebe hayatı yaşayan Kazak halkı geniş aile yapısına sahiptir. "Ru" dediğimiz bir atadan yayılan aile fertleri, Orta Asya bozkırlarında bir "aül" (köy) oluşturarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. "Klasik Kazak ailesinin merkezinde erkek vardır. Bu kadının hayattan tamamen soyutlanması, etkinliğinin azalması anlamına gelmez. Sanılan aksine Kazak kadını erkeğine itaatkâr olmakla kalmayıp, ailevi önemli hususlarda söz söylemekte serbesttir. Kazak kadını içine kapanık değildir. Ata binmek, ev işi, el işi, çocuk bakımının dışında konu komşuyla ilişkilerde, misafir ağırlamakta (eşi evde olmasa bile), bazen bütün sülaleyi ilgilendiren konularda görüşünü açıkça belirtmekte serbest ve hürdür. Ancak ailenin merkezinde kilit rol her zaman aile reisine (otagasına) ait olup, ailenin diğer fertlerinin yükümlülükleri ona göre belirlenir"(İbragim, 2007:90).

Kökleri çok derinlere inen bu aile düzenindeki akrabalar (kardeşler) arasındaki iyi geçimi, ilişkileri sağlayan ise "abısınlar" veya kardeş eşleri dediğimiz eltilerdir. Akrabalık ilişkilerde ortaya çıkan olumsuz anlaşmazlıklar (kıskançlık, kavga vs.) veya birlik ve barışın sebebi de eltilerden kaynaklanan durumlardır. Bu "beyaz örtülü nazik zatlar" eşinin bir

“Kazak erkeği” veya “Kılıbık” olmasında da önemli bir rol üstlenir. İleri görüşlü atalarımız kardeş arası kavgalara tez arada çözüm bularak halk içindeki huzur ve barışı sağlamada kadınların görevlerine çok önem vermişlerdir. “Büyüğe saygı ve küçüğe sevgi” ilkesiyle yetiştirilmiş nesiller arasındaki gelinlerimiz de ataların sözünden geçmemişlerdir.

Halk, yeni gelen gelinin kişiliğine de çok önem vermiştir ve olumsuz karakterini farkettilerinde hemen düzeltmeye çalışmışlardır. Buna güzel örnek olarak 18.yüzyılda yaşamış halk şairlerimizden Şal akının şu sözleri aklımıza gelir:

“Gelin iyi olursa-

Evine gelen çok olur.

Gelin kötü olursa-

Gelen kişi gitmeye acele eder.

Aş sorarsın, dökmek ister,

Dökmeden ver dersin, sövmek ister” (Şal, 1989:141).

“Agayın tatu bolsa at köp, abısın tatu bolsa as köp” (Kardeşler arası iyi olursa at çok, eltiler arası iyi olursa aş çok) atasözünde kardeş eşleri arasındaki anlayış ve iyi geçinmenin toplumdaki sosyal hayatın birden bir faktörü olduğunu belirtmektedir. Etno-kültürel gelenekte “abısınlar (eltiller)” birlik, bereket ve saygı simgesi olarak nitelendirilir. Kendinden yaşça büyük elti ismini saygıdan dolayı direkt söyleyemeyen izzetli gelinler isim yerine “şeşey” (ana anlamına gelir) kelimesini kullanmışlardır. Abısınlar arasındaki ilişkiler şiir ve şarkılara da konu olmuştur. Buna güzel örnek olarak “Kazak Gelinleri” şarkısındaki şu mısıraları alabiliriz:

Yaşasın, Kazak gelinleri,

Göl nehir gibi niyetleri.

“Etiler iyi olsa aş çok” denen,

Boşuna söylenmemiş atasözü.

Hayran kalmış milletim, barışçıl duygularına

Ağabey, kardeş, büyüklere gösterdiğin saygılara

Çok izzetli Kazak gelinleri,

Değerini gösterdin tüm insana.

SONUÇ

Kazak gelinlerinin ailedeki statüsü yıl geçtikçe gelişir: çoluk çocuk sahibi olur, ana mertebesini alır, baş örtüsü yerine “kiymeşek” denilen örtülü şapka giyen gelin artık ailenin önemli fertleri arasında yerini alır. Dünkü nazlı kız, bugünkü saukeleli (süslü gelin şapkası) gelin, kiymeşek giyen fedakar ana mertebesine ulaşır. Kazak gelini gerek aile yapısı ve milli kültürün korunmasında ve geliştirilmesinde, gerekse tüm Kazakların geleceğinin şekillendirilmesinde ağır bir yükü üstlenmektedir ve bu yükü layıkıyla kaldıracabileceğine halkımızın güveni sonsuzdur.

XXI.yüzyıl teknoloji devri olarak değerlendirilmektedir. Bu devirde insanların büyük bir kısmı milli değerlerden, örf adetlerden uzaklaşarak modern hayatın esintisiyle bir “teknoloji mahkümü” hayatı içindedir. Daha çok maddi değerlere önem veren, bir nevi “makineleşme” sıfatına benzeyen insanlar akrabalık bağlarından da uzaklaşmaya yüz tutmuşlardır. Bu durumlar, maalesef, Kazakların yaşamlarında da karşımıza

çıkabilir. Günümüzde gelinini bir rekabet olarak gören kayın ana veya kayın anasına saygısızlık gösteren gelin gibi toplumumuza kültürümüze çok zıt olan davranışlarla karşılaşmaktayız.

II. Dünya savaşı gazilerinden kahraman Bauırjan Momışulı'nın gelini, yazar, gazeteci ve etnograf Zeynep Ahmetova, gelin adayalarına aramğan olarak iki ciltlik "Babalar Amanatı" kitabını yayınlamıştır. Kazakların meşhur gelini Zeynep Ahmetova, eserinde kayın atası hakkındaki harıraları anlatarak Kazak gelini

mertebesine layık olmanın yollarını açıklar ve kendi deneyimleriyle paylaşır. "Çok meşhur bir insanın gelini olmak büyük sorumluluğu ve şerefli olmayı gerektirir. İyi gelini olan her evin içi bereket ve bolluktur" (Ahmetova, 2012:179).

"Kadın bir eliyle beşik sallarken, diğeriyle dünyayı sallar" derler. Kazak kültüründe kadının yeri son derece saygın, aile ve toplumun temel unsuru olarak kabul edilir. Dolayısıyla bir ulusun yetiştirilmesinde en önemli yeri gelin almaktadır. Gelin olmadan aile, aile olmadan toplum olmaz.

KAYNAKÇA

1. AVCI, M. (2010). İslam Öncesi Türk Devletlerinin Sosyal Hayatında Kadının Rolü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
2. Ahmetova, Z. (2012). Babalar Amanatı. Sanat Baspası, Almatı.
3. Bes Gasır Jırlaydı. (1989). XV. Gasırdan XX. Gasırdın Bas Kezine Deyingi Kazak Akın-Jıraularının Şıgarmaları. 1-Tom. Almatı, Jazuşı.
4. ZİYA GÖKALP. (2005). Türkçülüğün Esasları. (Sadeleştiren: Yalçın Toker). İstanbul: Toker Yayınları.
5. İBRAGİM, D. (2007) Âşıkpaşa'nın Garib-Nâmesi'nde Ve Kazak Kültüründe A İ L E. Kazakistan Ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu. 21-23 Mayıs, 2007. Bildiriler Kitabı.
6. Janargan Salt Dastürler (1991). Almatı, Naurız.
7. KARATAŞ, A. (1994). Kazak Türkleri'nin Düğün Türküsü Betaşar. Ankara. Milli Folklor Yayınları: Cilt:3. Yıl:6. Sayı:21. Bahar.
8. KÖSE, N. (2000). Kazak Düğünü. Ankara. Milli Folklor Yayınları: B. Folklor Dizisi:3.
9. YESİM, G. (2012). "Egemen Kazakistan", № 50 (28778). Astana, sayfa 8. 21 Mart, 2012.
10. TÜRK DİL KURUMU (1988). Türkçe Sözlük 2. Yeni Baskı. Ankara.

Ұлттық дүниетанымдағы «қоңыр» сөзінің семантикалық және құрылымдық мәні

Қасым Балқия ҚАСЫМҚЫЗЫ¹

Жүнісова Майра ӘБИБУЛЛАҚЫЗЫ²

Бақбергена Роза ҚОЖАБАЙҚЫЗЫ³

Колоративті лексика – қазақ тіл білімінде ерекше назарға ілінген мәселелердің бірі. Ғалымдар түр-түс атауларын адамның тану әрекетімен, мәдениетімен, сол халықтың өзімен байланыста қарап, түр-түстануға қатысты тың зерттеулер жүргізіп жатыр. Әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан сарқылмас қазынасы болып табылатын өзіндік тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы бар. Проф.Б.Қасым: «Белгілі бір затқа атау беріп, ат қойғанда өмір шындығы мен халықтың тұрмыс-тіршілігі, сана-сезімі мен болмыс-бітімі тіл фактілеріне айналып, әртүрлі заттардың бейнесі ретінде тілде сөзбен айтылып таңбаланады» [1]. Сөздің ішкі семантикалық байланысы оның мағынасы мен ұғымының арақатынасынан көрінеді [2]. Лексикадағы семантикалық өзгеріске әсер етуші фактор — психологиялық салдар. Бұл адамның ассоциативті ойлау ерекшелігіне негізделген және шындық өмірдегі зат пен құбылыстың басқа

құбылыстармен салыстыру арқылы немесе тікелей қатыстыру арқылы қабылданады [3]. Міне, осы мәдениетті, тарихты, дәстүрді түр мен түссіз елестету мүмкін емес. Түр-түс мәселесін арнайы қарастырған шетелдік, отандық лингвист ғалымдар қатарында А.Н. Кононов, Ә. Қайдар, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков, Н. Аитова, Ұ. Серікқалиева, Қ. Қайырбаева Б. Қасым, Р. Лауланбекова т.б. атап көрсетуге болады. Түр-түстердің мағыналық, тұлғалық ерекшеліктері, этимологиясы, символикасы, концепт құруы т.б. бойынша зерттеулер жүргізілді. *Қоңыр* сөзінің пайда болу табиғаты өзге түр-түстермен салыстырғанда, өзгеше болып келеді. М.Палло *қоңыр* сөзінің түп-төркіні «қоң» сөзімен байланысты екенін айтады. Бұл қара қарғаның ежелгі атауы. Бұл сөз "қоң" қарға түрінде қырғыз тілінде әлі де сақталған. М.Паллоның жоғарыдағы пікіріне ғалымдар күмәнмен қарай отырып, "қоң" морфемасы *қоңыз*, *қоңырсы*, көң сөздерімен генетикалық

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы, KAZAKHSTAN

² филология ғылымдарының кандидаты, университет профессоры, KAZAKHSTAN

³ аға оқытушы, Алматы, Қазақстан Республикасы, KAZAKHSTAN

тұрғыдан жақындау келетінін жорамалдайды. «Более вероятны генетические связи коңур с қоң в қоңуз «жук», «қоңырсы» быть черным от дыма, көн~көң~қоң навоз; кизяк; кир. грязь → запах. Қоңур – предположительно «цвет обгорелого навоза, ветоши и т.п.» [4, 58].

Еуропаның бірқатар тілдерінде (ағылшын, неміс, француз, т.б.) **қоңыр** түсінің шығуын жанған немесе күйген нәрсенің түсімен байланыстырады.

Топонимист-ғалым А.Әбдірахманов «**қоңыр**» сөзін моңғол тіліндегі *хонхор*, *хонхур* (ой, шұңқыр, үңгір, сай, жыра) сөзінің дыбыстық тұрғыдан өзгерген түрі деп қараған. Бұл пікірді А.Жартыбаев та қуаттап, Қарағанды облысындағы *Дарақоңыр* орониміндегі *қоңыр* сөзін моңғолдың *хонхур* сөзі дей отырып, *Дарақоңыр* оронимінің мағынасын «бөлек, дара тұрған сайлы, жыралы төбе» деп санайды [8, 227]. Біздіңше, бұл алтай тілдеріне ортақ сөз Оған мысал келтірітін болсақ халқымыздың «Төрт түліктің баласын сүйюі» деген жыры бар:

Қой сүйеді баласын «**қоңырым**» деп,

«Ештеңе білмейтін момыным» деп.

Сиыр сүйеді баласын «торпағым» деп,

«Қараңғыға баспаған қорқағым» деп.

Түйе сүйеді баласын «боташым» деп,

«Жаудыраған көзіңнен, тоташым» деп.

Жылқы сүйеді баласын «құлыным» деп,

«Тұлпар болып жүгірер жұрыным» деп.

Ешкі сүйеді баласын «лағым» деп,

«Тастан тасқа секірген шұнағым» деп.

Байқап отырғанымыздай, әр түлік өзінің төлін өз атауымен атаған. Ал

қой малы төлінің қошақан, қозы секілді атауы болса да, «қоңырым деп

сүйеді». Бұл жерде халқымыз қоңыр түсіне қатысты атады десе, қозының ақ, қара, ала, қызыл түсті болатыны және белгілі. Біз бұл қолданыстағы қоңырдың қазіргі мағынасын қойдың жуас, момын болуына байланысты баласын да солай атады деп түсінеміз. Алайда жылқы құлыным деп баласын атағандай, қой да «қоңырым» деп қошақанын атаған. Сонда қоңыр, қозы, қошақан деген сөздер өзара мағыналас болады.

Академик А. Щербактың түркі халықтарының үй және дала жануарларының атауларына қатысты мақаласында: «Кож(ун) сарік, «овца», «самка овцы», монг. хони(н), манч. хонин. Кожун. Тув.,хак. – хоі, узб. – куі, каз., ног. – кой, ... В фонетическом отношении наиболее ранней является форма конун (кон). Дополнительный слог (ун) - морфологический элемент, некогда выражавший значение уменьшительности. В древних тюркских языках он (ерекшелеген біз – Б.Х.) был весьма употребительным, однако впоследствии утратил продуктивность и полностью слился с основой, ср. Куртун «червяк», бојун «шея» и т.д.» [11, 110].

М. Қашқари өзінің сөздігінде «**қон**» сөзіне «**қой**» деп анықтама берген екен. Түркі тектес халықтарда *қоңырдың* тұрпаты былайша келеді: *қоңур* (түркімен, қырғыз, т.б.), *қонгир* (өзбек), *қонур* (әзірбайжан, түркм.диал.), *хоңор* (алтай), *хамар* (чуваш). Біздіңше, бұл сөздердің түбірі *қой* сөзінің көне атауы «қон» болып табылады. Ал *-ыр*, *-ур* жұрнақтары *-ун* жұрнағының кейінгі

өзгерген түрі. Сонда екі морфеманың бірігуінен *қоңыр* сөзі пайда болған деген пікірде. А.Щербак мақаласынан байқағанымыздай, "қонун" сөзіндегі *-ун* кішірейту мағынасын беретін морфема. Көнеде "қонун" қойдың баласы деген мағынаны беруі де ықтимал. Ал түркі тілдерінде *н ~ң~нг* немесе *қ~ғ~х*, т.б. дыбыстардың өзара алмасуы заңды құбылыс болып табылады. Қой мәніндегі қоңыр сөзі кейіннен басқа мағыналардың туындауына ұйтқы болған.

М. Қашқари сөздігінде қоңырдан жасалған етістік берілген. «*Қоңрады – қоңырлады, қоңырқай* тартты. *Оғлан үні қоңрады – баланың даусы қоңырлады.* Баланың даусы балиғатқа жеткенде даусы өзгерді. *Қой қоңрады – қойдың түсі қоңыр болды*» [9, 536]. Бұл жерде ең әуелі қойдың түсінің емес, белгілі бір жасқа жеткендігі жайлы айтылып тұрған секілді. Соған ұқсатудан адамға қаратылып айтылып, баланың белгілі бір жасқа жеткенде, оның өзгергенін, яғни даусының қоңырланғанын, жуанданғанын білдірген болу керек. Сөздікте (М. Қашқари) *қоңыр үн* дегеннің анықтамасын – көмекейден шығатын үн деп түсіндірген, яғни бұл ән айтқанда қолданылған. Көмекеймен ән айту деген дәстүр күні бүгінге дейін бар. Бұл тіркестің кейіннен семантикалық өрісі кеңейіп, саз, ән, күй деген сөздермен қоңыр синтагмалық байланыс түзген. Қоңыр қазақ музыкасының брендіне айналып, құлаққа жағымды, табиғи үн деген мағынаға ауысқан.

Халқымыздың *қойдай қоңыр* деген тұрақты тіркесі сол түліктің жуастығымен, момындығымен

байланысты туындаған. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» - деп тыныш уақытты айтады. Бұл тіркестің пайда болу мотивациясы қой малымен байланысты деп санаймыз. Өйткені қой малы өзге түлікпен салыстырғанда, әлдеқайда момын, жуас болып келетіні белгілі. Осы ерекшеліктерге қарап, халқымыз жоғарыдағы тіркестерді ойлап тапқан. Ал сол малдың бойына біткен барлық қасиеттер кейін қоңыр сөзінің бойында да жинақталған. Қазақтың қоңырым, қоңыр қозым деп еркелетуі, қарапайым *тірліктің қоңыр аталуы, қоңыр үннің құлаққа жағымдылығы, қоңыр желдің саялылығы – бәрі* де қоңырға деген қазақтың ерекше ықыласын білдіреді. Қазақ қоңыр аңның киесі атады деп оны атпаған, ерекше қастерлеген, оны кие тұтқан.

«Қоңыр» сөзінің тура және ауыспалы мағынадағы сөз тіркестеріндегі семантикасы

Қоңыр сын. 1. *Қара мен қызылдың аралығындағы қою күрең түс.* Жерошақ басы: кожалақ бала, қоңырсақ құйқа, кандықыл қатын, ішек-қарын, тезек, сылп-сылп ит, тікесінен шаншылған майда *қоңыр* түтін (Ж. Аймауытов). 2. *Ауыс. Онша мәз емес, жұтаң (тұрмыс-тіршілік).* Ол уақыттары *қоңыр* ғана тіршілігі бар біздердей кісілер шайды құрт, ірімшік, сарысумен ішеді (Ө. Қанахин, Жер бас.). 3. *Ауыс. Жанға жайлы, жағымды.* Қоңыр қаздай болса-ддағы, *Қоңыр* сол шақ өмірлері (С. Мәуленов, Алыс кет.). 4. *Ауыс. Ықылассыз, көңілсіз, салқын (пейіл, мінез).* Алғашқы келгенгідей емес,

Кәдірбек Әтікені *қоңыр* қарсы алды (Б. Нұржекеев, Күтумен өт.). [10, 48].

Ағайынды қоңыр қаз. *Үнемі жұбын жазбайтын екі адам, тату құрбы. -Ағайынды қоңыр қаз, елден оқшау не қып отырсындар? (Т. Ахтанов, Дала сыры).*

Қойдан қоңыр. *Жуас, момын. Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең, Ауылдыққа бар елдің зоры Бәкең, Ұрықары көбейіп, к... шөмейтіп, Неге болды бар елдің қоры Бәкең (Абай, Тол. жин.) [5, 48].*

Қоңыр ән [әуен]. *Баяу, қоңыр дауыспен салынатын ән, әуен. Бұрауын босатамын домбырамның, Қосылар сонда ғана қоңыр әнімӨлшемей өз үнімді қатты бұрап, Қалайша әсем әнді қор қыламын (Ә. Тәжібаев, Құрдастар).*

Қоңыр әңгіме. *Жайлы, тартымды әңгіме. Шаңырағы астында қонақсыз, кісісіз отыра алмайтын қазақ емес пе, біраз кемпір бір үйге жиналып, шөлдемесе де қоңыр әңгімеүшән күрең шайды жайлап тартып отырады (Д. Исабеков, Қара шаңырақ).*

Қоңыр бұйра шай. *Дәмді қою шай. Әйтсе де кешкісін бала-шаға қасына келіп, қоңыр бұйра шайды сіміргенде, денең бір жазылып, қабырғаға қарайсың ("Лен. жас").*

Қоңыр дауыс [үн]. *Бірқалыпты ырғақпен айтылған, жайлы үн, дауыс. Батимада әдемі қоңыр дауыс бар екен, сабырмен бастап кетті, оған Бүркітбай қосылды (Ғ. Қайырбеков, Жел қайық).*

Қоңыр [майда] жел. *Жанға жайлы салқын жел. Жаз болса,*

туырлықтың етегінен, шидің арасынан жыландай жүз бұралып, *қоңыр жел* кіріп, жолдасын жоғалтқан жандай мұңды, зарлы қоңыр бір әнге басады (М. Жұмабаев, Шығ.).

Қоңыр кеш. *Жанға жайлы салқын кеш. Бүгінгі қоңыр кештесол өткеннің әртүрлі шағын есіне алып, мезгілі кеткен дәуреннің қызыл-жасылды суреттерін аралап жатқанда, Ғайшаның көңілі соңғы санның ішіндегі бір адамға тоқтады (М. Әуезов, Шығ.) [10, 49].*

Қоңыр көрді. *Ұнатпады, жақтырмады, кем тұтты. Татулықты, тыныштықты Қоңыр көрер, кем көрер. Ұрлық пенен қулықты Қызық көрер, өң өнер (Абай, Тол. жин.).*

Қоңыр күз. *Күздің ауа райы жылы және құрғақ кезі. Қоңыр күз аяқталып, қараша туған мезгілде қалың ел күзектен дүрк көтеріліп, түстіктегі Барлық тауына қарай бет түзейді (Қ. Жұмаділов, Тағдыр).*

Қоңыр [ала қоңыр] күй. *Қарапайым, орташа тіршілік. Бұрын бұл Мамырқан деген отыз шақты үйі, қоңыр күйі бар шағын ауыл еді ("Қаз. әдеб.").*

Қоңыр қабак. *Салқын қабак; кейіс. - Бір күнгі сабағыңнан қалып қойды ғой, - деп қоңыр қабақпен амандасты (С. Бегалин, Сәтжан).*

Қоңыр қаздай. *сын. Қоңырқаз сияқты, қоңырқаз тәрізді. Қарасайда қараша үйлер, Қанаттасып тобын жазбай. Қарасайда қараша үйлер, Отыратын қоңыр қаздай (С. Мәуленов, Алыс кет.).*

Қоңыр қозым. *экспр. Кішкентай ер балаға айтылатын еркелету*

ишараты. - Жаным, қоңыр қозым, қалай келіп қалдың?! (Б. Соқпақбаев, Аяжан).

Қоңыр саз. *Бірқалыпты естілетін әуен; үн. Гүлсім оның ұйқысын күзетіп отырып, қоңыр сазды дауысымен баяу ән салады (З. Шашкин, Өмір.).*

Қоңыр самал. *Бірқалыппен соққан жайлы леп. Ашық терезеден көктемнің қоңыр самалы есіп тұр (Т. Бердияров, Солдат.).*

Қоңыр тартты. *Қарайды, күңгірттенеді. Жаздың аспаны қоңыр тарта бастады (Ж. Жұмақанов, Жазылым. Кітап).*

Қоңыр тірлік. *Бірқалыпты, қарапайым тіршілік (тұрмыс). Азаматтары майданға кеткен ауылдың қоңыр тірлігі өз арнасында бірқалыпты жылжып жатты (Қ. Салғарин, Сол бір.).*

Бұл көпмағынаның құрылымдық теориясы олардың мағынасын түсіндіруге, құрылымдық сипаттауға негізделсе, когнитивтік семантикада радиальды үлгілер адам санасында өмір сүретін мағыналар арасындағы шындық байланыстардың көрінуі, бейнеленуіне негізделеді, санадағы дерексіз бейне-үлгілерді айқындауға бағытталады. Осымен байланысты радиальды құрылымдарды сипаттауда бейне-үлгінің маңызы зор.

◆ **Мейрімділік бейне – үлгісі.** *Қоңыр қозым.* Ананың балаға деген махаббаты сипатталады. *Құрылымдық бірлігі:* адамның психологиялық күйі, терең сезімі. *Негіздік қисыны:* жағымды табиғи қарапайым қасиетке толы ішкі әлем. Осыдан туындайтын когнитивтік семантикалық құрылым:

• Мейрімді қасиет.

• Қарапайым, табиғи қасиет.

◆ **Мұң бейне - үлгісі.** *Қоңыр тірлік*

Құрылымдық бірлігі: Ішкі ой, қарапайым тіршілік.

Негіздік қисыны; оқиғаның жұтаң өмір туралы санада қайталануы.

◆ **Когнитивтік семантикалық құрылымы:**

• Мазасыздау ой әрекеті. Метафора. *Қоңырқай ой, қоңыр күй т.б.*

«Қоңыр» сөзімен түбірлес «қоңырлық» сөзінің семантикасы

Қоңырлық зат. *Шөбі нашарлау өсетін қоңырқай түсті құрғақ жер.* Құм сирек, *қоңырлық* көбірек кездесе бастады (Х. Жұмалиев, Айқас). Күншығыс жағындағы жағындағы *қоңырлықтан* өне бойын қана басып кеткен төрт-бес қара тас қылтияды (Ә. Кекілбаев, Дала.). [10, 332]

Абай Құнанбайұлының өлеңдеріндегі «қоңыр» сөзінің семантикасы

Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа...

...Көбінесе ән басы келеді ащы, «Кел, тыңда!» деп өзгеге болар басшы. Керім толғап тауысар *қоңыр-күңгір*, Сол жеріне ойыңмен араласшы. [6, 243]

Көңілім менің қараңғы

Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!

Алтынды домбыраңмен келші жақын.

Ішек бойлап, он саусақ жорғаласа,

Бейістің үні шығар *қоңыр* салқын. [6, 329]

«Қойдан қоңыр, жылқыдан торы бәкең...»

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең,

Адалдыққа бар елдің зоры Бәкең.

Ұры-қары көбейіп, к... шөмейтіп,

Неге болды бар елдің қоры Бәкең? [5]

Қансонарда бүркітші шығады аңға

Татулықты, тыныштықты
Қоңыр көрер, кем көрер.
Ұрлық пенен қулықты Қызық көрер, өңі
енер. [5]

ҚОҢЫР (4). Ауыс. *Жайлы, жағымды үн* (2). Көбінесе ән басы келеді ашы, "Кел тыңда!" деп өзгеге болар басшы. Керім толғап тауысар қоңыр-күңгір, Сол жеріне ойыңмен араласшы (I, 202). Көңлім менің қараңғы. Бол, бол ақын! Алтынды домбыраңмен келші жақын. Ішек бойлап он саусақ жоғарласа, Бейістің үні шығар *қоңыр* салқын (II, 92). [5, 392]

Қойдан қоңыр – өте момын, жуас (1). *Қойдан қоңыр*, жылқыдан торы Бәкең, Адалдыққа бар елдің зоры Бәкең, Ұры-қары көбейіп к... шөмейтіп, Неге болды бар елдің қоры Бәкең? (I, 172). *Қоңыр көру - кем тұту, олқы санау* (1). *Татулықты, тыныштықты Қоңыр көрер*, кем көрер. Ұрлық пенен қулықты Қызық көрер, өңі өнер (I, 141). [5, 393]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым Б.Қ. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным (Зерттеулер). – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 383 б.
2. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 211 б.
3. Концептуальные модели в семантической реконструкции //ИАН, СЛЯ. 1997. Т. 56. – № 4.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том / Құраст.: М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2009 - 752 б.
5. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1968.
6. Абай шығармалар. – Алматы: Мөр, 1994.
7. Этимологический словарь тюрских языков: Общетюрские и межтюрские основы на букву "Қ" / Авт. сл. статей Л.С. Левитская, А.В. Дыбо, В.И. Рассадин. – М., 2000. – 261 с.
8. Жартыбаев А., Сламбеков Н. Қарағанды облысы оронимдерінің кейбір этнолингвистикалық факторлар көрінісі. //Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 235 б.
9. Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі (Дивани лұғат-ит-түрік). III томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай/. – Алматы: Хант, 1998 – 600 б.
10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6-том. Қ (қанаттастық-қыркұлак). - Алматы: Ғылым, 1982. – 624 б.
11. Щербак А. М. Названия домашних и диких животных. Историческая развития лексики тюрских языков. – М.: Издательство академии наук СССР, 1961.

Обеспечение Качества Образования На Основе Преемственности Обучения

УДК 37.018.26:373.1.013

Ш.М. ШУИНШИНА¹

Е.А.АЛЬПЕИСОВ²

Е.А.ТУЯКОВ³

Ключевые слова: среднее и высшее образование, преемственность.

Аннотация

Цель: Повышение качества образования на основе соблюдения преемственности образовательных программ общего среднего и высшего образования.

Методология. В последние годы в Республике Казахстан осуществляются системные меры по повышению качества образования на всех уровнях на основе отечественного и международного опыта. Принимаются новые нормативные и правовые акты в области образования или вносятся соответствующие изменения в действующие нормативные документы: государственные общеобязательные стандарты разных уровней образования, модульные образовательные программы, типовые и рабочие учебные программы и другие.

В системе общего среднего образования реализовывается обновленные образовательные программы на основе опыта Назарбаев интеллектуальных школ. В принятых в 2014 и 2016 годах государственных общеобязательных стандартах обновленного содержания образования в отличие от предшествующих установлены ожидаемые результаты на «выходе» из школы в виде навыков широкого спектра. Предусмотрено внедрение критериальной системы оценивания в школьное образование.

Развитие системы высшего и послевузовского образования базируется на принципы Лиссабонской конвенции и Болонского процесса, с каждым годом расширяется академическая свобода высших учебных заведений путем постепенного снижения объема общеобязательного компонента государственных общеобязательных стандартов и увеличения доли компонента по выбору.

¹ Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, Казахстан, г. Астана.

² Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина, Казахстан, г. Астана.

³ Казахский национальный педагогический университет им.Абая. Казахстан, г.Алматы.

В ходе модернизации высшей школы Казахстана осуществляется дальнейшая интеграция в Европейское образовательное пространство высшего образования на основе Лиссабонской конвенции и Болонской декларации, развивается академическая мобильность студентов и ППС. В Казахстане создан Назарбаев университет, который отвечает требованиям мирового уровня, созданы международные университеты (Международный Казахстанско-Турецкий Университет им. Ходжа Ахмеда Яссави, Казахстанско-Британский Технический Университет, филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова).

Планомерно проводятся работы по поэтапному расширению академической и управленческой самостоятельности вузов с учетом опыта Назарбаев Университета. В реализацию данного шага Государственной программой развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года №205, предусматриваются конкретные меры и пути расширения академической и управленческой самостоятельности вузов. В целях эффективной образовательной деятельности вузы должны самостоятельно формировать свою академическую политику, включающие вопросы выбора научных областей и направлений подготовки специалистов в

соответствии с потребностями рынка труда, разработки образовательных программ и определение их содержания, организации учебного процесса, создании системы обеспечения качества образования, аккредитации образовательных программ. В соответствии со Стандартами и Рекомендациями для обеспечения качества в Европейском пространстве высшего образования (ESG), принятыми на Ереванской конференции Министров образования стран-участниц Болонского процесса в мае 2015 г., система обеспечения качества разделена на три уровня (части):

-стандарты и руководящие принципы для внутреннего обеспечения качества;

-стандарты и руководящие принципы для внешнего обеспечения качества;

- стандарты и руководящие принципы для агентств по обеспечению качества.

Система внутреннего обеспечения качества образования базируется на следующих ключевых принципах:

- вуз несет ответственность за качество предоставления образовательных услуг и обеспечение их качества;

- обеспечение качества соответствует разнообразию систем

высшего и послевузовского образования, учебных заведений, образовательных программ и обучающихся;

- обеспечение качества поддерживает развитие культуры качества;

- обеспечение качества учитывает потребности и ожидания обучающихся, всех других заинтересованных сторон и общества.

Состояние системы образования входит в зону ответственности правительства стран, а за структуру и содержание высшего образования отвечает сами вузы. Согласно принципам Болонского процесса страны участницы, пересматривают структуру, содержание и методику преподавания. Но самым важным элементом образовательного процесса становятся компетенции и результаты обучения.

В стране был принят ряд нормативных и правовых документов (ГОСО, Правила КТО, правила лицензирования, стандарты аккредитации, Национальная рамка квалификаций, профессиональные стандарты) касательно разработки образовательных программ. Данные документы являются предпосылкой для практического применения ее принципов на республиканском уровне, сохраняя при этом определенную академическую свободу и возможности для инновационной образовательной деятельности.

Данная модель разработки и реализации образовательных программ в основном

соответствует таким базовым требованиям как: выявление потребности в специалистах на региональном/национальном уровне (рекрутинговые агентства, агентства по статистике, биржа труда, работодатели, профессиональные ассоциации); интерес к программе с академической точки зрения; определение согласованных требований (профстандарты); достаточность ресурсов для реализации программы (включая достаточность и качество ППС, административного состава, инфраструктурных и информационных ресурсов).

Основные требования к разработке образовательных программ изложены в правилах организации учебного процесса по кредитной технологии обучения.

В рамках соблюдения ключевых требований ГОСО вузам Казахстана предоставлена академическая самостоятельность в определении структуры и содержания образовательных программ. Порядок их разработки, оформления, определяются внутренними нормативными документами.

Для проектирования содержания обучения предлагается модель позиционирования компетенций в качестве результатов обучения, поскольку

понятия компетентности, компетенций и результатов обучения являются центральными в компетентностной модели выпускника. Перед разработчиками программ ставится непростая задача: корректно

сформулировать, каким образом, в какой последовательности и на каком уровне формируются в ходе реализации программы заявленные компетенции.

При проектировании ОП по компетентностному принципу содержание не задается изначально какой-либо дисциплинарной структурой. Содержание и его структурные единицы (дисциплины, модули, практики, практикумы, исследовательская работа и др.) конструируются на основе предварительно спроектированной структуры результатов обучения.

В такой конструкции результаты проектируются от конечной точки процесса – от компетентностной модели выпускника путем назначения собственных (системно увязанных) результатов обучения для каждого этапа подготовки по виду деятельности (модуль, блок, семестр, курс и др.).

Одним из основных путей повышения качества образования на разных уровнях образования является разработка таких образовательных программ, в которых четко прослеживалось бы соблюдение принципа преемственности и непрерывности. Необходимость обеспечения преемственности образовательных программ на разных уровнях образования предусмотрена в Законе Республики Казахстан «Об образовании».

С целью определения соблюдения преемственности были анализированы разработанные педагогическими вузами модульные образовательные программы по педагогическим специальностям, в том числе естественнонаучного направления.

Выводы. Модульные образовательные программы педагогических вузов не в полной мере учитывают нововведения, предусмотренные в обновленных школьных программах, имеются расхождения между ними. Эти недоработки в вузовских программах могут негативно отразиться в системе «школа – вуз» на качестве подготовки будущих учителей для средних школ.

Для устранения указанных недостатков предлагается провести семинары по вопросам обновленного содержания образования и критериального оценивания для разработчиков образовательных программ с привлечением экспертов.

Кроме того, разработчикам программ педагогических специальностей предлагается расширить содержание дисциплины по критериальному оцениванию с включением концепции обновленного содержания образования (новых стандартов, учебных программ среднего образования).

Список библиографических источников:

1. Sh.Shuinshina, Y.Tuyakov, Y.Alpeissov, L.Zhanseitova, A.Ardabayeva. Modernization of the system of continuous natural science education in the Republic of Kazakhstan //AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. - Czech Republic. – Volum 8, Issue 1, Special Issue IV. – 2018. – P.86-92.

2.Абылкасымова А.Е. Совершенствование методико-математической подготовки будущего учителя в условиях реализации обновленного содержания школьного образования //Известия Межд.казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави. Спец.выпуск по материалам конференции математиков Казахстана «Актуальные проблемы математики». -№1(4). -Туркестан, 2018. – С.5-8.

3.Shuinshina S.M., Alpeisov E.A., Zhakupov A.A., Burunbetova K. K. Continuity of Natural Science Education in the System of “School-University” Sino-US English Teaching. Volume 15, Number 5, May 2018 (Serial Number 173). – P.242-252.

4. Shuinshina Sh., Kopeyev Z., Tuyakov Y., Mubarakov A. Continuity in education: definition, essence and analysis of the problem //AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. - Czech Republic. – Volum 9, Issue 1. – 2019. – P. 271-278.

Structural and Functional Characteristics of the Terms of the Oil and Gas Industry in the English and Kazakh Languages

Aigerim SMAGULOVA¹

MATKERIMOVA Raushan²

Lyudmila KOTIYEVA³

Abstract

Modern processes of formation and functioning of new terminological systems increase the requirements for oil and gas terms, the need for which is increasing. Often such terms are borrowed from the English language or international lexical fund. Their main purpose is the ability to communicate professionals and ensure the effectiveness of social communication. This is becoming especially important today — during the period of rapid development of the economy of the republic, the development of its interstate relations in the differentiation and integration of sciences that are facilitating the rapid processes. At this time, various languages tend to “create sign systems with an unambiguous relationship between content and expression”. The reason for the emergence of a new term in the Kazakh language is related to the need to fill empty or missing gaps with new concepts, which are often formed on the basis of words already available in English. The article investigate research into the use of the lexical set strategy for reaching oil and gas terms in Kazakhstani universities. The author comes to the conclusion that a well-defined the terms of the oil and gas industry in the languages being compared, there are revealed the generating bases forming the poly-lexemic terminological phrases.

Keywords terms of the oil and gas industry, poly-lexemic, terminological phrases, simple, affix, complex terms, terminological combinations.

¹ Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Chair of «Diplomatic translations», Faculty of «International relations» Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, KAZAKHSTAN

² Master of Economical Science, Senior teacher of chair of «Diplomatic translations», Faculty of «International Relations» Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, KAZAKHSTAN

³ Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Chair of «Diplomatic Translations», Faculty of «International Relations» Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, KAZAKHSTAN

INTRODUCTION

Traditional and most common judgments about the place of terminology in the lexical system of a language are usually reduced to two opinions (Kurmanbaiuly 1974). "Free-standing", equated, along with local dialects, "semi-dialects", colloquial speech, professional dialects, jargon, and also casual spoken language the in everyday - everyday surroundings, to the "varieties of speech."

In our opinion, oil and gas terminology is a separate area of special vocabulary that does not go beyond narrow professional communication. But since the criteria for the inclusion of oil and gas terminology in a literary language are extremely conditional, one cannot but pay attention to one indisputable question: does the term cease to be a term as soon as it goes beyond the boundaries of highly specialized understanding and becomes "a word for all". In contrast to the terms of such sciences as medicine, astronautics, chemistry, ecology, etc. (stress, apogee, cells, environment, etc.), the terms of the oil and gas industry have not lost their special characteristics, which suggests that it is impossible to transfer these terms into the vocabulary of the general literary language.

Thus, the terminology is part of the vocabulary of the literary language. However, only a smaller part of the terminology becomes common property, understandable to ordinary segments of the population. A new trend in the formation of the Kazakh language is reflected in the monograph "Kazakh lexical terminology" by S. Kurmanbaiuly. The peculiarity of this

study is that in determining the relationship of terminological and general vocabulary, changes in the process of terminology are based on the theory of the semantic field of linguistics (Superanskaya, Podolskaya, Vasilyeva 1989). Determining the place of terminology in the structure of modern languages is important not only for the "rigor" of the approach to the object being studied, but mainly for a more objective identification and assessment of the characteristics that the object under consideration has, since no phenomenon in the language can be understood without taking into account the system to which it belongs. Indeed, considering the terminology as part of a general literary language, even as a special autonomous layer of its lexical composition, proceeding from the semantic processes of the development of general literary vocabulary, it is difficult to find explanations for the special forms of the flow of these processes in terminology related not by immanent language reasons, but by a special connection of terms with theory, with science. The same difficulties become inevitable in the study of terminological word-formation, where it is equally important to clearly distinguish, based on the characteristics of the terminological vocabulary, the essential features (general and particular) of terminological word-production. It is impossible to evaluate the practical term creation, not knowing and not taking into account all the details of the action of the word-building apparatus in relation to terminology. In other words, with the inclusion of terminology in the vocabulary of the general literary language,

its functional and linguistic specificity is lost to a significant extent, and a special criterion for its assessment is lost. However, the opinion that the terminology does not belong to the vocabulary of the general literary language also characterizes it incompletely and one-sidedly, since it can lead to a distortion of actual processes, specific and general, extending to the terminology. Terminology is an organic part of the lexical richness of the national literary language; having with it common origins of the formation and patterns of development, it is at the same time more characterized by the processes of specialization and differentiation depending on its use and usage in a particular branch of science and technology. It is these features of the processes of its development and functioning that dictate the expediency of considering terminological vocabulary as an independent field of special vocabulary of the literary language, both in the general system and in its branches. Linguists A.V. Superanskaya, N.V. Vasilyeva, N.V. Podolskaya (N. Sokolov, 1973) consider the search for the etymology of terms related to a particular industry to be redundant, since for the most part it is not always possible to observe the process of creating terms based on the study of language features.

In the study of terminological material with regard to its specificity, descriptive, synchronous-comparative, structural-semantic, quantitative methods, techniques of elementary statistics and continuous sampling were used. Modern processes of formation and functioning of new terminological systems increase the requirements for oil and gas terms, the need

for which is increasing. Often such terms are borrowed from the English language or international lexical fund. Their main purpose is the ability to communicate professionals and ensure the effectiveness of social communication. This is becoming especially important today — during the period of rapid development of the economy of the republic, the development of its interstate relations in the differentiation and integration of sciences that are facilitating the rapid processes. At this time, various languages tend to “create sign systems with an unambiguous relationship between content and expression” (Budagov 1971). The reason for the emergence of a new term in the Kazakh language is related to the need to fill empty or missing gaps with new concepts, which are often formed on the basis of words already available in English, for example, in English and Kazakh languages: *absorbent, agglomerate, reagent, corrosion; barrel, vacuum*; Kazakh and Russian languages: *баушмақ, винт, датчик, деформация, забой, пеш, кран*.

The choice of the word or the basis for the design of a new concept is dictated by specific national internal and external linguistic factors that act in mutual dependence. This feature, such as informativeness, is taken into account: the more information that coincides with the properties of a new knowable object is contained in the existing meaning of the word, the higher the probability of choosing this word to designate the named object (Volodina 1999). specific features of the term “oil and gas” in the English and Kazakh languages, which constitute one segment, including terminological units with the same

or similar structural and semantic characteristics *mi*. The internal structure of the terms are divided into one-component and multicomponent, for example: eng. *sedimentation, orifice, shale*.kaz – *кеңорны – field, иелік – тар, жұмсапты – anneali, жоба – draft* (single component); eng. – *abrasiveness of rocks, capacity drum, contour flooding, well shooting, effluent facility, roofing sheet, vertical heater –, flue gas duct, well narrowing, plug back, production well*;kaz. – *кәделейіш қазандық – waste-heat boiler, көбікті басы – breaking of foam, өнеркәсіптік кеңорыны – commercial field, негізі қорлар – reserve base, минералдың басылуы – mineral drawdown, мұнай ластануы – oil contamination, мұнай кәсіпшілігі – oil field, сернімділік модулі – modulus of elasticity, спектрлі талдау – spectral analysis, сумен тоғыту – water flooding, сүзгі сыйымдылығы – filter tank, сулану гистерезисі – wetting hysteresis, сынама алу – sampling development, тартпа желдеткіш – exhaust fan, тау жынысының бекемдігі – rock strength* (multicomponent).

In the terminology of the oil and gas industry of the compared languages, there is a tendency to the predominance of multicomponent terms over single-word units.

The language features of the terms are manifested in the nature of the semantic relations between the lexical units of term systems connected by common thematic concepts and concepts based on generic relations. In terms of usage in different areas of communication, the terms can be divided into general scientific, inter-sectoral and

highly specialized. The terms of the first two groups migrate according to new terminological systems, the latter reflect the basic concepts of one or another term sphere.

The term "oil and gas" is a complex system, including terms that are characterized by mobility of the vocabulary, reflecting the essence of phenomena and processes through new terms. In these terms, the natural formation of a corpus of terms began, accompanied by reduplication, generated by occasional naming, problems of ways to establish a system of scientific concepts and a system of terms based on the principle of unambiguity and their structural similarity, resistance to the material, such as: language, language sign, word (Kandelaki 1969). Such dynamics of concepts, which says in the article N.A. Sokolov, characterized by rapidly developing areas of knowledge, which include the terminology of oil and gas. The basic lexical and conceptual unit of the term "oil and gas" is the new term. Possessing a number of specific features, it can implement them only within the terminological field in terms of content, and in terms of expression, the term is included in the term system, which is a collection of lexical units that embody the concepts included in the term field. Terms expressing concepts that refer to any one area of human activity or human cognition are combined into a system, ideally reflecting a system of knowledge in this area; as a rule, such a system acts as a hierarchical classification, that is, a group of concepts interconnected by generic relations (Yartseva 1977). Among the terms considered in the oil and gas industry in the English and Kazakh languages, the following terms were

identified in the dissertation work: “oil production”, “petro chemistry”, “oil refining industry”, “gas production”, “design”.

An analytical form of a term in English and Kazakh languages

Consider the terms in the English and Kazakh languages that are in generic relations with the common integrated system "oil production", which represent the term system **oil – мұнай**

area of deposit – шоғыр ауданы

notch – алу, қазып алу ;

anchor bolt – анкерлік бұрандама ;

stripping work – аршу жұмыстары;

exploration target – барлама ауданы;

well site – бұрғылау ауданы ;

oil prone area – мұнай кен орнының ауданы ;

exploration – барлама;

failure, degradation – бұзылу;

drill head – бұрғының басы;

jib – кертеш кран;

draw off – қожқалқу;

influx – құйылым ;

drain – құрғатым;

mixer – миксер;

oil pool – мұнай шоғыры;

depletion of oil pool – мұнай жатынының сарқылуы;

oil gathering – мұнайды жинақтау;

oil separation – мұнайды айыру;

play – мұнайды іздеу жұмыстары;

oil show – мұнайдың көрінуі;

secondary oil recovery – мұнайды қайталап өндіру;

oil yield – мұнайдың шығыуы;

ventilation blower – айдама желдеткіш.

Inside the term “oil production” among the terms, volumetric blocks with the meaning “drilling” and “well” are identified:

drilling – бұрғылау:

drill – бұрғы (бур);

production performance – бұрғының дүмі ;

drilling equipment – бұрғының жабдығы;

fixed drilling rig – бұрғының қондырғысы;

spud-in – бұрғылауда бастау;

drilling – бұрғылау;

drilling speed – бұрғылау жылдамдығы;

drill bit – бұрғылаулық қашау ;

drilling method – бұрғылау тәсілі;

rotary drilling – айналмалы бұрғылау;

diamond drilling – алмастық бұрғылау;

directional drilling – бағдарлы бұрғылау;

directional drilling – еңістене бағдарланған бұрғылау

production drilling – игерімді бұрғылау;

directed drilling – көлбеулі бұрғылау;

core drilling – құбырлы бұрғылау;

structural drilling – құрымдылық бұрғылау;

machine drilling – механикалық бұрғылау;

rotary drilling – роторлық бұрғылау ;

percussion drilling – соққылы бұрғылау;

non-core drilling – тасбағансыз бұрғылау;

offshore drilling – теңіздік бұрғылау ;

deep drilling – терең бұрғылау

auger drilling – шанақты бұрғылау ;

roller drilling – шарқашаулы бұрғылау ;

cluster drilling – шоқты бұрғылау ;

electrodrilling – электрбұрғылау;

stratigraphic drilling – стратиграфиялық бұрғылау;

drill pipe – бұрғылық құбыры;

drill stabilizer – бұрғылық тұрақтандырғышы;

well spacing density – бұрғылау тығыздық;

well, hole – ұңғыма:

well, hole – ұңғыма;

oil well – мұнайлық ұңғыма ;

well production – ұңғы өнімділігі ;

well depth – ұңғыманың тереңдігі ;

well narrowing – ұңғыманың жіңішкерні;

well hole – ұңғыманың оқпаны;

well head – ұңғыманың сағасы ;

plug back – ұңғыма тығындауы ;

drowned well — суланган ұңғыма ;
dry well — өнімсіз ұңғыма;
geophysical well — геофизикалық ұңғыма
injection well — тоғытулық ұңғыма;
productive well — өнімді ұңғыма;
extention well — жиіктеу ұңғыма ;
depleted well — сарқылған ұңғыма ;
fishing well — апаттық ұңғыма;

exploration well — барлаулық ұңғыма;
shut-in well — жабық ұңғыма ;
production well — игерім ұңғымасы;
wildcat — іздеу ұңғымасы;
crooked well — қисайған ұңғыма

Thus, the semantic relations of terminological units represent a certain system, interconnected by thematic concepts and concepts based on generic relations.

The study of the functional features of terminoleksi is important both in the functional-pragmatic and cultural-speech aspects. The role of the term can be performed both by individual words and phrases — the dismembered designations of a holistic professional concept. The structure of the linguistic model of terms merges in the perception of people with the so-called concepts. But their full identification is possible only in the process of professional communication. Any field of knowledge operates with its own set of concepts. Each professional language has its own specific features of thermal production, which are not characteristic of other areas and are impossible to use in common vocabulary. Such are the polylexeme structural formations that retain the basic attribute of absolute nominative

significance, that is, they correspond to one complex concept of a certain area of knowledge. Sometimes they are considered as phraseological units, in view of their indecomposability, semantic integrity. They have such an important quality as unambiguity, and are associated with the speaker's desire to maximize the ability to reflect the diversity of distinctive features of the concept.

The understanding and interaction of professionals. This type of syntactic term-production reaches 70% in certain areas of knowledge. An unconventional means of term production is an abbreviation, for example: *CE* — *coal equivalent*, *DE* — *oil equivalent*, *MSDS* — *Materials Safety data Sheet*, *МӨЗ* — *мұнай өндеу зауыты*.

The terms arise, function and develop on the basis of national languages. Characteristics of terms according to grammatical characteristic, referring to a certain part of speech, are considered to be fairly well-established in practical term creation.

Any term-name is able to carry different functions, in addition to the nominative: to be the core to create its own field, to perform the identification function, as a part of the scientific definition, to serve as a basic component of the formation of a terminological combination.

In any area of terminolexis in terms of form, first of all, we can distinguish two main groups of terms:

- words (single-word, single-lexemic units),
- phrases (wordy, polylexemic units).

At the same time, verbose terms in most languages prevail over the number of terms, and English and Kazakh are no exception.

The composition of one-word terms in the languages under consideration is rather heterogeneous, however, three main structural types can be distinguished in it: simple, affixes, and complex terms. Simple terms are single-word terms in which the base coincides with the root. Affixing terms are single-word terms in which the stem of a word contains root and affixes. Complex terms include single-word terms consisting of two or more root morphemes; we give examples:

– simple terms: eng.– *unit, area, field, notch, span, lime, barrel, head, shoe, berm, beam, dike, muff, screw, solvent, ridge, core, space, jib, coke, index, oil*; kaz- *алан, ақа, арқан, астар, аудан, әк, бас, бет, бөгет, діріл, елек, жайма, жел, жүй, зат, көпір, кратер, қабақ, қазба, қақпақ, қатпар, мұнай, оттеқ, өнім, саз, реагент.*

– affix terms: eng. *-migration, roasting, swelling, saturation, bedding, heater, pressure, acidity, eruption, degreasing, mixer, refinery, petroleum, bailer, refinery, cinder, tension, anchor*; kaz – *айдау, айырғыш, анкерлік бұрандама, аралық, ауытқы, деломиттенген әктас, әрекеттер, байыту, балқыту аймағы, бекемдеу, белдеми, беріктету, шегендеу, тіректік бет, бөліну, бұрандама, бұрғылық арбасы, бұрғының дүмі, бұрғының станогы, бұрғылау жұмысы, вакуумдау, технологиялық газ, геологиялық талдау), графиттендіру, жалынсыз жанарғы, жемірлік, жоғалымдар, жұмсарту, беттік активті зат, көрсеткіш, кәделуіш қазандық, кеңістік,, кернеулілік, кеуектілік, кірінді, кокстау, коррозиядан қорғаныш, көміртекті, құбырлық негізі, құйылым, қыздырғыш, лақтырыс, майсыздану, металдың қайнауы, минералдың басылуы, мұнай ластануы, опырылым, сіңдіру.*

– complex terms: eng. – *barytocalcite, hydroseal, hydrocarbons, framework, hydrocarbons, desulfurization, oilman, denitrogenation, surface, turbodrill*; kaz – *жүкқорап, жерасты, зертхана, кенорны, кентехникалық, азотсыздандыру, ақауапқы, ауажылытқыш, ауаүрдегіш, әктас, белгібергіш, жылуалмасу, көмірсутектер, қазанишұңқыр, қызусынғышты, микрозонд, мұнайгазды ишкізат, сейсмокаротаж, сынабекітпе, тозутөзімділік.*

Results compared languages

When analyzing the oil and gas terminological lexicon of English and Kazakh languages, it was found that among the three types of terms considered, affixes terms represent the largest group, which is explained by the possibility of using new affixes to form new words based on a single root. Among the simple terms of the Kazakh language, most belong to foreign language vocabulary (borrowed words or internationalism).

As already mentioned, the terms of structural affiliation are divided into monolex and polylex types, with the number of the first prevailing:

a) monolexic: eng. – *density, brine, wear, depth, iron, shale, analyzer, aerate, sparging, pump, clay, industry, yield, refinery, burette, funnel, tanker, eruption, acidity, storage, bit, bedding, coating, trench, boiler, roasting, index, plug, strength, baffle, equipment, strand, anemometer*; kaz. – *айданды, айдай, аудан, белгі, бүркеніш, далда.*

b) polylexemic: eng.– *ventilation blower, air preheater, area of deposit, mining inspection, weighting agent, cold working, cold working, mud can, work piece, draw work, vacuum evaporation, gas analyzer, hard hat, explosion-proof, underground resource, electrical grounding, lifting capacity, coking efficiency, bottom hole pressure, oil field development, commercial field*; kaz. – *айдама желдеткіш, буферлік көлем, бұрғы сорғысы, кең орнын жиектеу.*

Polylexemic terminological combinations are divided into two-component, three-component, four-component. In the oil and gas terminoleksik of the English and Kazakh languages, the most common are the two-component combinations, formed by the model "noun + noun": English. – *compressor oil, fuel oil, paraffine wax, viscosity index, turbine fuel, refrigerator oil, point of application, extent of correction, center of buoyancy, oil catcher*; kaz – *көмірлік балама, буферлік көлем, бұрғының қондырғысы, бұрғылы құбыршек, бұрғылық сорғыш, бұрғының станогы, бұрғының сыйымдылығы, бұрғының, бұрғылау жеңі, бұрғылау жылдамдығы, бұрғы дүмі, бұрғылау құрал, газ абсорбциясы, газ каротажы, коксты газ, домналы газ, газды тақия, жалынсыз жанарғы, карьер контуры, қашау жүктемесі, металдың қайнауы, минералды мақта, муфель пеші, мұнай мөлшері, мұнайлық ұңғыма, мұнай шоғыры, мұнай эмульсиясы, мұнайдың қасиеттері. 62% of the total number of two-component combinations are related to this model in English terminolex. It should be noted that in the examples given, the first component is a noun, but in some examples it is a word-attribute and acts as an adjective, fulfilling its function.*

The structure type “adjective + noun” includes a small number of phrases that represent 18% of the number of two-component combinations: English.– *analytical balance, spherical bearing, control cam, fractional flow, laminar flow, thermal losses, quality steel*; kaz – *айналмалы пеш, ариу жұмыстары, бұрғылау ауданы, іздеу ұңғымасы,*

жабық ұңғыма, жеңіл мұнай, қаттық мұнай, қоңыр көмір, геологиялық талдау, геологиялық әсерлілігі, технологиялық газ.

Among the structural types of two-component combinations of the Kazakh language, prepositions or conjunctions were not found.

In the terminology of the oil and gas industry of the languages in question, a small number of three-component phrases was identified, which amounted to 8% in English and 5% in Kazakh languages of the number of multi-system-like combinations: eng. – *ash of petroleum product, combustibility of petroleum product, corrosion prevention grease, evaporation of petroleum product, group of petroleum products, oil field development, metal working fluids, pumpability of petroleum product, well-head pressure, bottom hole pressure, oil refining industry, synthetic crude oil, watery crude oil, sweet crude oil, oil gathering point, oil recovery coefficient*; kaz. – *газдың мұнайда ерігіштігі, ауырлатқан бұрғылау құбыры, су-мұнай жапсарының беті, газ-мұнай жапсарының беті еңістене бағдарланған бұрғылау, вакуумдық қайта айдауды құрастыру, шектеусырттық сумен тоғыту, шектеуіштік сумен тоғыту, тау жынысының бекімдігі, тау жынысының жемірлігі.*

Among the considered three-component terminological combinations of English and Kazakh languages, the largest number was composed of constructions of the type “noun + noun + noun”.

In the studied terminological material of the oil and gas industry of the English language, three four-component phrases were identified: line of least resistance (line of least resistance), losses due to leakage, drill pipe jetting string (drill string for jetting drilling), etc.

In Kazakh identified three quaternary combinations of total polileksemnyh combinations: *мұнай кең орнының аудандық қондырғысы, екіншілік қайта айдау қондырғысын құрастыру.* The formation of complex compound concepts in terminological vocabulary is explained by the inability of a single-word terminological unit to satisfy the need for nomination. In the modern oil and gas industry, the syntactic way of designating concepts takes the leading place, and therefore is an essential characteristic of the English, Kazakh languages, both in terms of content and in terms of expression. “The mechanism of action of this method is to transform ordinary free phrases into complex word equivalents. With this method, 60 - 95% of the composition of various studies of terminology of European languages is formed, which indicates the dominance of terminological phrases (compound terms) over single-word terms as a characteristic feature of modern vocabulary” (Hayuti 1984).

The terminological phrase consists of the core and dependent components and the relations between them, which represent a complex internal semantic structure. The main, or core component, is a word that carries the primary meaning, and the dependent component is a form of the word that complements the basic meaning. As a

means of nomination, a terminological phrase means phenomena, processes, actions, which are called the core component, and then are specified by the dependent word, for example: *айдама желдеткіш, айналмалы пеш, ауырлатқан бұрғылау құбыр, буферлік көлем, бұрғылаулық қашау, дірілді елеуіш*. Depending on the core component, the terminological phrases are subdivided into substantive (nominal), where the core component is the noun; adjective (the core word - the adjective, participle, numeral); verbal and adverbial.

The formation and use of multicomponent terms introduces a change in the general theory of the term, because it contradicts such generally accepted characteristics as the brevity and ease of formation of derivatives. Despite the fact that the multicomponent term does not fulfill the requirements of brevity, this is not considered to be its negative characteristic, since the accuracy of the transmitted concept comes to the fore. Another academic D.S. Lotte indicated that it is easy to form an exact term, if not to limit its constituent parts, but such a term does not possess derivative properties, which is typical of a single-word term (Sir R.N. 1993).

Expanding the structure of a one-word term by adding other components leads to the creation of a multi-component term. In form, a new term is usually associated with a term expressing the original concept (a concept that resulted in the development of a new one). The original term is included in the educated multicomponent term that is formally motivated at a meaningful level.

As the study showed, whole nests of names can be created from a single generating base in the considered term systems. The tendency to terminological appearance of nests leads to the formation of terminological phrases. The following terms in the considered languages showed the highest valency in the formation of terminological phrases in the oil and gas industry.: *barrel – баррель, depth – тереңдік; logging – ұңғыма area – аудан, drill – бұрғы, gas – газ, substance, material – зат, field – кен орын, pressure – қысым, oil – мұнай*.

Let us give examples of several terminological combinations - nests in the English and Kazakh languages, formed from one producing basis.. Термин *oil – мұнай*. in the languages under consideration forms the largest number of term combinations (in English - 122, in Kazakh - 63): **eng.** – *oil bleeding from core, oil initially in place, oil “in sight”, asphalt base oil, bubble-point oil, cold-test oil, crevice oil, mother oil, irreducible oil, refined oil, roily oil, shrinked oil, soluble oil; thinned oil, unrecovered oil; kaz.* – *мұнайдың отыруы, мұнайдың ластануы, мұнай қайта өндеу, мұнай қанықтыруы, мұнай кәсіпшілігі, мұнай құбыры, мұнай құйылымы, мұнай мөлшері, мұнай өндеу зауыты, мұнай өндеу имараты, мұнай өнімдері, мұнай сақтайтын қойма, мұнайдың тотығуы, мұнайлы ұңғыма, мұнай шоғыры, мұнай эмульсиясы, алғашқы мұнай, екіншілік мұнай, ерекше ауыр мұнай, жеңіл мұнай, қалдық мұнай, қаттық мұнай, көмірлі мұнай, қышқыл мұнай, отынды*

мұнай, өлі мұнай, өте ауыр мұнай, парафиндік мұнай, синтетикалық мұнай, суланған мұнай, сусыз мұнай, сусызданған мұнай тазартылмаған мұнай, тәтті мұнай, тірі мұнай, тұтқырлы мұнай, иісі мұнай, эталонды мұнай, тұзсыздандырылған мұнай, мұнай жатынының сарқылуы, мұнайды жинақтау, мұнай қорқоймасы.

In terms of the quantitative ratio of terminological phrases – nests, logging (logging) is inferior to the term oil - мұнай (oil) in the English and Kazakh languages: eng. – *acoustic amplitude logging, acoustic well logging, activation logging, activation neutron gamma-ray logging, borehole televiewer logging, caliper logging, cased-hole logging, cement bond logging, downhole logging, drilling-mud logging, electronic casing-caliper logging, evaluation logging, gamma-gamma logging, induction logging, multispectrd neutron logging, neutron-brons logging, nuclear magnetic logging, pulsed neutron capture logging, radiation logging, resistivity logging, shielded-electrode logging, well radioactivity logging*; kaz қисайған ұңғым), іздеу ұңғымасы, игерімді ұңғыма, жабық ұңғыма, барлаулық ұңғыма, апаттық ұңғыма,

сарқылған ұңғыма, жиектеу ұңғыма, өнімді ұңғыма, тоғытулы ұңғыма, геофизикалық ұңғыма, өнімсіз ұңғыма, суланған ұңғыма, ұңғыма тығындауы, ұңғыма сағасы ұңғыма оқпаны, ұңғыма жіңішкерні, ұңғыма тереңдігі, ұңғы өнімділігі.

Term **drill** – бұрғылау formed fewer term combination англ. – *drill off, adamantine drill, auger drill, churn drill, double core barrel, drilling submarine wells, drilling with air, auger drilling*; kaz – бұрғының қондырғысы, бұрғылық құбыршық, бұрғының шығыры, бұрғылау жеңі, бұрғылау ерітінді, бұрғы сыйымдылығы, бұрғылаулық қашау, тасбағасыз бұрғылау.

The given data of word-formation and word-combination activity of nested terms show that the formed terminological phrases differentiate the nomination of various mechanisms of the oil and gas industry within the concept of one or another nest.

Figure 1 shows the quantitative ratio of mono-hexamone and polylexemic terms of the oil and gas industry in the English and Kazakh languages.

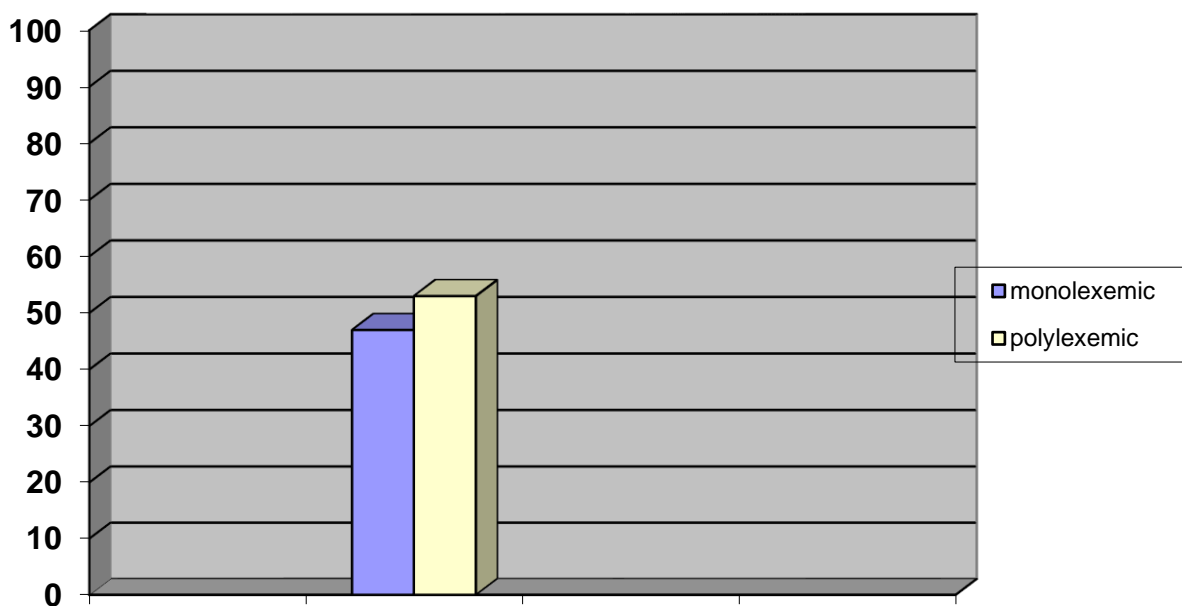

Fig. - 1 The quantitative ratio of mono-hexemone and polylexemic units of the oil and gas field in English (%)

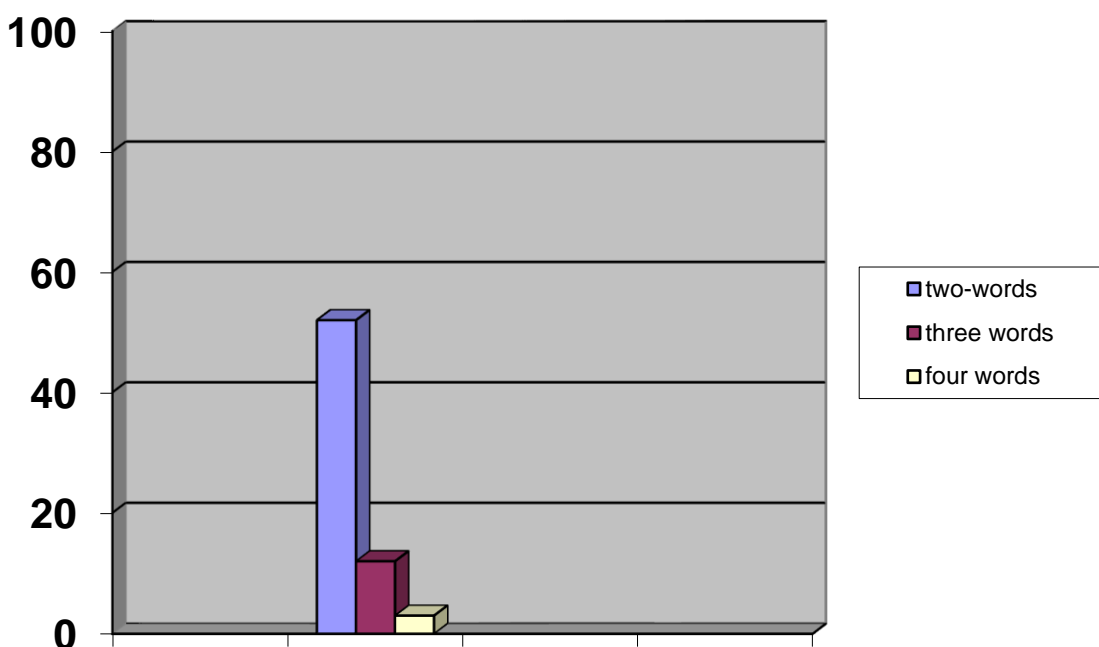

Fig – 2 The quantitative ratio of poly-lexemic two-word, three-word, four-word units of the oil and gas term-field in English (%)

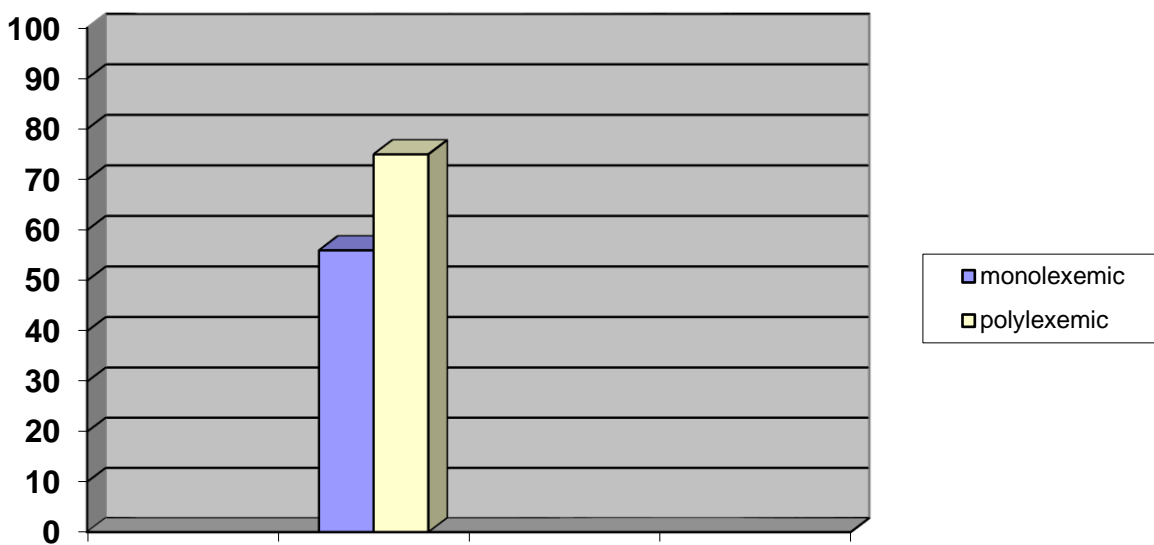

fig 3 The quantitative ratio of mono-hexemone and polylexemic units of the oil and gas term of the “Kazakh” language in the Kazakh language (%)

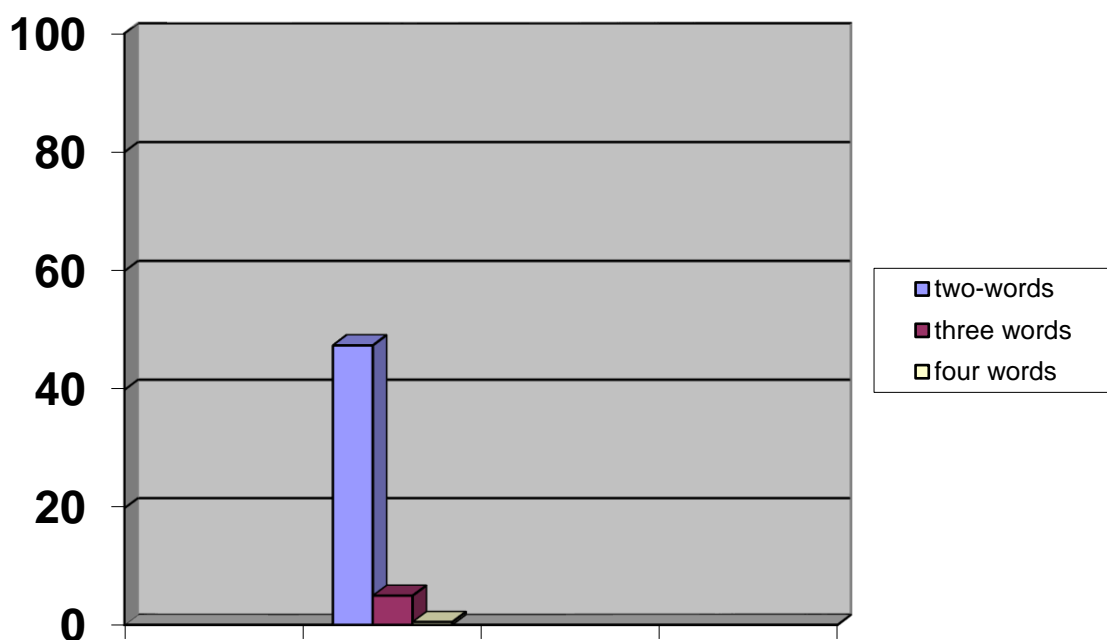

fig – 4 Quantitative ratio of poly-lexemic two-word, three-word, four-word units of the “oil and gas” term field in Kazakh language (%).

DISCUSSION

The analysis of the structure of terms in the oil and gas industry of the English and Kazakh languages led to the following conclusions: in the terminology of the oil and gas industry of the languages in question, polylexeme combinations prevail, which are divided into two-component, three-component, four-component. The

number of these terms is unequal: two-component terms prevail. A small number of four-part term-combinations are connected, in our opinion, with the functional role of the term — the designation of a definite concept. Among the terms of the oil and gas industry in the languages being compared, there are revealed the generating bases forming the poly-lexemic terminological phrases.

REFERENCES

- Kurmanbayuly A.U. Kazak leksikasyyny termindenui. - Almaty: Ylym, 1998. - 280 p.(Kurmanbayuly1998)
- Superanskaya A.V., Podolskaya N.V., Vasilyeva N.V. General terminology: Theory issues. - M., 1989. - 287 p.(Superanskaya 1989)
- Sokolov N.A. Terminology as a special category of vocabulary // Collection of articles on linguistics and methods of teaching foreign languages - M., 1973. - p. 97 - 118.(Sokolov 1973)
- Budagov R.A. The history of words in the history of society. - M., 1971. - S.270.(Budagov1971)
- Volodina M.N. Informational nature of the term // Philological sciences. - 1996. - № 1. - p. 90 – 94 (Volodina 1996)
- Kandelaki T.L. Issues of modeling systems of values of ordered terminology // Modern problems of terminology in science and technology. - M., 1969. - P. 3 - 31. (Kandelaki 1969)
- Yartsev V.N. Scientific and Technical Revolution and Language Development // Scientific and Technical Revolution and the Functioning of the Languages of the World. - M.: Science, 1977 p. 33 – 34 (Yartsev 1977)
- Hauti A.D. Compound terms - the functional type of complex linguistic units - from the standpoint of lexicography. - Voronezh, 1984. - 185 p.(Hauti 1984)
- Seer R.N. Paramagnetism of oils and rocks of the Caspian. - M., 1993. - 275 p. (Seer 1993)
- Aytbaev U. Kazak sozi. — Almaty, 1997. — 154 p. (Aytbaev 1997)
- Amanzholov S. Orys alphabetical negizdelgen қазақтың zhaa alphabets_ men spelling. — Alma-Ata, 1940. — 30 b. (Amanzholov 1940)
- Balakayev M. The term Zhasau principle of principle and Jninde // “By the academic academy’s Khabarlars — Alma-Ata, 1947. — 8 - 13 b.(Balakayev 1947)

- Kenesbayev S.K. Studies in Kazakh linguistics — Alma-Ata: Science, 1987. — 348 p. (Kenesbayev 1987)
- Baishev S. Kazak tilinii terminologiyasyyn zhasaudy ń negizi konfeterteri menniterteri. Terminology sөzdigi. — Alma-Ata, 1949. — 254 p.(Baishev 1949)
- Zhubanov K. Research on the Kazakh language. — Almaty: Ulym, 1999. — 560 p. (Zhubanov 1999)
- Tungushbaev K.K. Production - professional vocabulary of the modern Kazakh language associated with the coal industry. — Alma-Ata, 1956. — 104 S.(Tungushbaev 1956)
- Musaev K.M. Terminology development in the languages of the Union Republics of the USSR: terminology in Uzbek, Kazakh, Georgian, Azeri. — M.: Science, 1987. — 267 p. (Musaev 1987)
- Yskakov A. Kazırgı Kazak tili. — Almaty: Ana tili, 1991. — 382 p.(Yskakov 1991)
- Kaydarov A. Paired words in the modern Kazakh language. - Alma-Ata, 1958. — 247 p. (Kaydarov 1958)
- Isengaliev V.A. Turkic verbs with the basics, borrowed from the Russian language. - Alma-Ata: Science Kaz SSR, 1966. — 236 p.(Isengaliev 1966)
- Abdrakhmanov A.A. On the principles of the Russian-Kazakh branch terminological dictionaries // Questions of terminology. - M., 1961. - p. 45 - 51.(Abdrakhmanov 1961)
- Kaliev B. Lexical-semantic system of plant names. - Almaty: Mektep, 1996. — 206 p. (Kaliev 1966)
- Abilkhasimov B. Alkashky kazak gazinternin tili. - Alma-Ata: Ulym, 1981 - 113b. (Abilkhasimov 1981)
- Aytbayev U. Basics of Kazakh terminology. - Almaty: Arys, 2000. - 114 C. (Aytbayev 2000)

Eurasian Conference on Language & Social Sciences

April 21 - 22, 2020 • Almaty, Kazakhstan

X

ALMATY

Deadline
Abstract Submission
April 1, 2020

“Join us”

to internationalize —
to explore future cooperations —
to share expertise —

This conference is organized by an internationally joint consortium as follows

For more information, please visit
<http://www.eclss.org/>